

છાત્રાલય

(છાત્રાલય મંડળ તરફથી)

૧૫, ૧ હુ

૧૯૨૭

અંક ૧ લે

એપ્રિલ

: ત્રી :

નૃસિંહપ્રસાદ કાલિદાસ ભટ્ટ

વ્રજી-સ્વ-પતિશ્રીના સ્મરણાલે

થી કાર્યસં ગુજાતી સમાને

શ્રીયુત પ્રદ્યાભાઈ આણંદજી ચાવડા

તરફથી સવિનય સન્મેષ ભેટ.

હું છતાંસુ છું; હું જાન-

પિપાસુ છું; દુનિયા ઉપર-

ની સહય નિર્ભર તમામ

વસ્તુઓને હું આગળવા

કરું છું. અને તેથી જ

ભાંગતોડ એ મારો ધર્મ

છે.

તરફ

૦૫૬/૧
છાત્રા

છે, અને તે દ્વારા સાચી મેયારૂં રીતે ફરી સદાય તેની યોગ્ય તાલીમ નિર્ધારિત થી જા પામી શકે છે. છાત્રાસય એ એક અમરગી અને હીઓનું અનેકું કુટુંબ છે એટલે તેમાં ધણધુઆ આવના નમજ સાચા પ્રેમ નિર્માણ કરવાના અનેકનેક પ્રસંગો મળી રહે છે. છાત્રાસયમાં વ્યક્તિસ્વાતંત્ર્યને અવધાર છે તથા યોગ્ય જવાબદારીની ધુરા વહન કરવાની તક પણ છે; અને રીતે વિદ્યાર્થી પોતાનું વ્યક્તિત્વ જમાવી શકે છે. વળી છાત્રાસય એક નાનકડો સમાજ પણ છે તેથી દરેક વ્યક્તિને પોતાનું વ્યક્તિત્વ સાચવતા જૂની સમાજમાં પણ બંધબેસતા ચવાનું હોવાથી સમય આગે સમજિના કાંઈ અગવાન મોજ નીચે પોતાના વ્યક્તિત્વને સમાવી પણ દેવું પડે છે. આમ દરેક વ્યક્તિ પોતાનું વ્યક્તિત્વ સલામતી સમાજનું એક ઉપયોગી અને ઉપકારક અંગ બની રહે તેવી તાલીમ પણ તેને અહીં છાત્રાસયમાં જ મળે છે.

આ રીતે દરેક આજુથી તપાસતાં સામાજિક તાલીમ માટેની યોગ્ય સંસ્થા છાત્રાસય છે તેમ આપણને સ્પષ્ટ દેખાય છે; અને એટલે જ છાત્રાસય સંસ્થા આજની જગત્સુની સંસ્થાઓની યોજનામાં અનિવાર્ય થઈ પડે છે.

હરસાઈ

ફેર પ્લે

મોઈદાડિયો બરાબર અમો હતો. મજાસંકર શરીર આપ્પાને ઉજાળી ઉજાળીને ઝીક્યે રાખતા હતા. એમની મોઢ ઝીકવી દાખુ થઈ પડી હતી.

અગમ્ય પાસે દાંડિયો ગલીને મજાસંકર ઉભા છે, ત્યાં સનતન કરતી મામેથી મોઈ આવી. મોઈનું હૃદય દાંડિયો ન હતું પણ મજાસંકરનો હાથ હતો. હાથ પર મોઈ વાગતાં જ નજાસંકરનો પોંચી ખાલી થઈ ગયો, તેમની દીવડી દમનેર ચઢી ગઈ અને ત્રણ પૂરો થયો.

પ્રેક્ષકો મનમાં મજાગળ્યા: “ આ નો ચાલ.”

ફિંકટ મેચ જમી ગઈ છે. તંબુમાંથી નાળીઓના અવાજો આવે જાય છે. સાલસંકર હોવાની તરફી લીધા ચિના જ બાઉન્ડરીઓ એકે જાય છે. પ્રીટીંગ કરનારાઓ ટાંત કચકચાવતા ઓઝની પાછળ દોડે છે, પડે છે અને ઓઝ ફેંકે છે.

બાઉન્ડ હા: પાંચા. ગ્રુન્ડની પાછળ ચાર ક્રીકેટ મારી ઘેટ દાખી અને બોલ ઉડીયા. પ્રીટીંગ દુશ્વર! પ્રેક્ષકો મેજાસંકર નેઈ રહ્યા છે! ઓઝ દયાં! ઓઝ! બાઉન્ડરી!

પણ લાલશંકર આમ બેસી કાં ગયા ? વિદ્યુત્કાંપર વિદ્યુત્ છોડીને ક્યાં
આશ્યો ? અમ્માનર સીસોટી કાં મારે ?

લાલશંકરને બોલ વાગ્યો છે; આંસરે ઓ દયો છે. અમ્માવરે મોદામાં
આંગળાં નાખ્યાં; લાલશંકર લંગડાનો લંગડાનો તંબુમાં આશ્યો.

તંબુના સદગૃહસ્થો મનમાં ગજુગણ્યા: “ આ ફર પ્લે નહિ. ”

*

*

*

અર્જુન અને કર્ણ મહાભારત લડે છે. શ્રીકૃષ્ણ અને રાક્ષસ યોદ્ધાઓની
લગામો કાઢીને રથને આમ નેમ ફેરવે બન્યું છે. તીરોના વરસાદથી સૂર્ય
તો બાજુ ટંકાઈ ગયો છે. આજે દુરક્ષેત્રના મેદાનનો છેલ્લો બલસો છે.

એવામાં કર્ણના રથનું પૈડું ગળવા લાગ્યું. તેને શાપ હતો. રથ ખાગો
થયો એટલે ધનુષ્યાણુ છોડીને કર્ણ નીચે ઉતર્યો અને પૈડાને ખેંચીને
બહાર લાવવા લાગ્યો.

“ અર્જુન, જરા સચુર કર. ”

પૈડું સમું થયું અને કર્ણ રથ પર ચડે ત્યાં વળી ખાંચું થયું. વળી
કર્ણ ડોહા ઉતર્યો. વળી પાછી એની એ હજામણ.

“ અર્જુન, જરા સચુર કર ! ”

અર્જુન ક્યાં મુઠ્ઠી સચુર કરે ? તેની સોનેરી તક આલી જતી હતી.
અર્જુને તો ગાંડીવમાંથી બાજો છોડ્યો રાખ્યાં, અને પૈડું કાઢતો તથા સામા
બાણ ફેંકતો કર્ણ છેવટ પૃથ્વી પર હત્યો.

શ્રીકૃષ્ણ મનમાં ગજુગણ્યા હતો: “ આ ધર્મયુદ્ધ ન હોય ! ”

*

*

*

વિદ્યાર્થીઓના જીવનમાં આ “ ફર પ્લે ”ની સમજ કદીને આવે એ
ગૃહપતિઓ મારેનો એક મોટો પ્રશ્ન છે.

નાનાબાઈ

ખરી વાત

ગૃહપતિ વલુભાઈ રાત્રે દસ વાગે મારે ત્યાં આવ્યા. ગંબીર મોઢું
રાખીને મને કહે: “ આશ્ચર્ય ઉપગમવે તેવી બીના છે. પેલો માધવરાય ચૌરીઓ
કરે છે ! ” મેં કહ્યું: “ કંઈ પ્રશ્નો ? ” “ અરે હા ! તેના ખિસ્તરામાંથી દુધાન-
માંથી ચોરેલી આર પેન્સિલો નીકળી, તેના ક્યાદમાંથી બીજા વિદ્યાર્થીનો
સાણુ નીકળ્યો અને તેના દક્તરમાંથી નામવાળું પહેલું પત્તું કાઢી લીધેલી
તેના પોકેટથી વિદ્યાર્થીની ‘ રીડર ’ નીકળી. ”

અમે બંને વિચારમાં પડ્યા. માધવરાય એક સારા પ્રતિષ્ઠિત અમલદારનો દીકરો. તેના પિતા પ્રતિષ્ઠિત માણસ હોવા ઉપરાંત ખરેખર સભજન છે. ઉંમર માત્ર ચૌદ વર્ષની. આટલી નાની ઉંમરમાં ચોરી કરવાની ટેવ ! એના પિતાને વિચારાને ખબર પડે તો કેટલો આઘાત લાગે? આ તો ખરેખર દીવા પાછળ અધાર જ. દરે શું કરવું તેના વિચારમાં અમે પડ્યા. તેને સમજાવીને કેટલાં જાવવા પ્રયત્ન કરવા; તેને જોઈતી બધી જ ચીજો પરી પાડવી કે જેથી બીજાની લેવાનો પ્રસંગ જ ન આવે; તેમ છતાં એ કુદેવ ન હોય તો જરા ડરો બતાવવો; તેથી આગળ જવું પડે તો ખાવા પીવામાં કે એવામાં કંઈક ઘોડો ઘણો દંડ કરવો; અને છતાંય કેટલાં જ આવે તો પછી ચોરું રત્ન ગ્રાહ્યું. એવા એવા અનેક વિચારો કરી બાર વાગે અમે છૂટા પડ્યા.

આખી રાત મને માધવરાયનાં જ સ્વપ્નમાં આવ્યાં ક્યાં. સવારે ઉઠી, પરચારી હું ઓરીસમાં ગયો. મારે પહેલું કામ માધવરાયનું જ કરવાનું હતું. મેં તેમને બોલાવ્યા: “કેમ લાછ, આ ચોરી કરવાની ટેવ ક્યાંથી લાખ્યા ?” પણ તે બોલે જ શાના ? મેં જરા બીક બતાવવાનો ટોળ કરીને કહ્યું: “એમ ઉધું ઘાલીને ખેસી રહે નહિ ચાલે. જે જે ચોરીઓ આજ-રિન સુધીમાં કરી હોય તે બધી માની જાઓ, નહિતર ચામકું ફાડી જશે.”

તેમણે સદજ વક્ર દષ્ટિ કરી મારી સામે જોયું અને પાછું નીચું ઘાલી દીધું. એમની આંખના લાસ યથેદા ખૂણા મેં સ્પર્શ નેલા. દહ પળ એ તો ગિરતર જ દત્તા. મારા હાથમાંની ચોરી બરાબર પકડી તેના તરફ તાપી જતા વધારે દમથી મેં કહ્યું: “બોલવું છે કે આ પ્રયોગ સફર છે ?”

દરે તેમણે ધીમે રહીને પોતાનું મોં ઉઘ્યું કહ્યું. આસપાસ કોઈ નથી તેની ખાત્રી કરી લેવા મારે ચારે તરફ એક નજર ફેરવી લીધી અને પછી ધીમે છતાં મક્કમ અવાજે બોલ્યા: “સાહેબ, ખરી વાત તો એમ છે કે મારે આ બોર્ડિંગમાં રહેવું જ નથી. મારા બાપાએ મને પરાણે અહીં મોકલ્યો છે. મારા કાકા મને રોજ યોગાંજ છે અને મારા મોટાભાઈ તો સત્યાગ્રહી જ કરે છે. મને અહીં જરા પણ ગમતું નથી અને ઘેર ચાલ્યા જવાનું મન થવા જ કરે છે. કાકાને પણ લાગી લાગીને સમજાવ્યા, મોટા-બાપ સાથે રોજ આધું છું અને બાપાને કાગળમાં લખી લખ્યું છે કે ‘ઘેર બોલાવી દો’ પણ કોઈ જ માનતું નથી. આખરે મને એક માર્ગ મુજબો અને તે અહીંની ‘ડિમિમિ’ થવાનો. પરંતુ કાકાના બરમાયા તમે

પેણુ મને અમરથો મુક્ત કરે નહિ તેમ ધારી મેં આ માર્ગ લીધો. હું ચોર થાઉં તો તો પછી મને તમે રાખી શકો જ નહિને ! મને અરીથી મુક્ત કરતા હો તો પછી આ ચોરીઓ શા માટે કરે ! "

હું તો આશ્ચર્યચકિત વડને આ ગંડું માંબળી રહ્યો હતો. માથે શરણો ઉતરી ગયો. મને ભાન આવ્યું. માધવગયની ' ખરી વાન ' ગળે ઉતરી ગઈ અને તે જ દિવસે ગામમાં રહેના તેમના કાકાને જોવાની તેમને સાંપી દીધા.

હરભાઈ

• સુપ્રિન્ટેન્ડન્ટનો નિર્ણય

સુપ્રિન્ટેન્ડન્ટ સાહેબ ઓફિસમાં બેઠા બેઠા *What is and What might be* પુસ્તક વાંચતા હતા.

પ્રેમશંકર અને મગનલાલ આગ્યા.

" હ..... "

" હ..... "

" શું છે ? "

" આજે રેટલી ગંધી કાચી છે. "

" એ તો જ્ઞેયા ગંધા રેટલીના સ્વાદિષ્ટ છે તે ? હજી પ્રાર્થનાનો સ્લોક તો મોટે કંઈ નથી ને આ આગ્યા ' રેટલી કાચી છે ' કરીને ! "

" હ, આજે પાંચ વાર ગોખ્યો છે. "

" હવે ગોખ્યાં ગોખ્યાં, એમ સ્લોક આવડતાં તો ! આપ પેસા આપે છે તે ફીક છે. એક દિ કહે રેટલી કાચી છે તો એક દિ કહે પાણીમાં જીવડાં છે. બીજે કાંઈ ધધો હોય નો કે ? ભણવાના તો સોગન ! જાઓ હવે જમીં જ્યો અને વાંચવા બેસો. "

" પણ હાં..... "

" હ પી કાંઈ નહિ. અહ..... પટીયાં પાજાં છે તે શરમ નથી આવતી ! "

પ્રેમશંકર અને મગનલાલ આગ્યા ગયા.

સુપ્રિન્ટેન્ડન્ટ સાહેબ ઓફિસમાં આંટા મારવા લાગ્યા.

નાનાજીભાઈ

ચીંધ્યુ ન કરે તો ?

દશથી પંદર વર્ષ સુધીની ઉંમરના ધણાએ હોટરાઓમાં એક ટેવ-અને કુટ્ટેવ કહો તો કુટ્ટેવ-હોય છે કે અમરથા નેજો ગમે તે અને ગમે તેવું કામ કરવાના. પરંતુ જે તે જ કામ તેમને ચીંધવામાં આવે, તો નહિ કરે. ધણાંએ

માળાપોને તેમજ છાત્રાસૂત્રના મુદ્ધપતિઓને એવી કરીઆદ કરતાં સાંભળ્યા છે કે તેમના વિદ્યાર્થીઓ વગર ચીંધ્યા ગમે તેવું કામ કરતા દેખાય છે પરંતુ જો ચીંધવામાં આવે તો જે કામ કરવામાં તેમને વધી હોતો જ નથી તે જ કામ ચીંધ્યું માટે જ નથી કરતા. આ કૃત્રેવ ધરતી વખત અદાર અદાર કે વીસ વીસ વર્ષ જેવડી ઉંમરનામાં પણ જંગમમાં આવે છે.

ત્યારે ત્યારે આવા પ્રશ્નો અને છે ત્યારે ત્યારે માત્રાપ તેમજ મુદ્ધ-પતિઓ વિચારમાં પડે છે કે “કરું શું?”

પહેલાં તો આગકમાં આ કૃત્રેવ ક્યાંથી આવેલી છે તે જરા તપાસીએ. આગક બે વર્ષનું હોય છે ત્યારથી એટલે કે છેક જ નાનપણથી તે પોતાની મગજમાં આવે તે કામ કરવા લાગે છે. ઘરમાં આ પાણી ભરતી હોય ત્યારે તેને પાણી ભરવું, આ ગધતી હોય તો ચેટલી વણાવવી વગેરેમાં મદદ કરવી. વાસણ માંજતી હોય તો વાસણ માંજવાં કે ચીંછળાવવાં, સંજવારી કાઢતી હોય તો તેમાં પણ મદદ કરવી અને આ બનાવની હોય તો રસમી પ્યાસા કાપી આપવામાં મદદ કરવી, વગેરે પ્રકારનાં ઘરનાં નાનાં મોટાં કામે આગક ખૂબ હોંશથી કરતું હોય છે. આગકની ઉંમરને લીધે તેમજ તેના રૂનાયુઓ ઉપર દંજુ તો પૂરાં ઘણું નથી આવ્યો હોતો તેથી તેના તેવા કામેમાં ક્યાંય રવી જાય એ તો સ્વાભાવિક છે. પરંતુ આવી સ્વાભાવિકતાનો રસીકાર કઈ જા કરે? એ તો કહેશે: “આવશે મોટો થયો તોયે હાથ ભાંગશે રૂનો! આ વાટકા હાથમાંથી શેણે પડી જાય છે?” અથવા તો “ભાન કેમ નથી? કળકો હાથમાંથી પડી જાય જ કેમ?” આગ-કની આવી સ્વાભાવિક ઉણતો માળાપને દિવસે દિવસે વધારે ને વધારે મોટી દેખાવા લાગે છે તેમજ માવવા માટે છે. પડી તો “મૂઠી દે એ કામ; કોઈ, કોઈ, હ ને ત” ના દુકમો છોડે અને અનિચ્છાએ પણ આગકને હાથમાંનું કામ હોડવું પડે છે. પડી તો ધીમે ધીમે આગક તેનાં કામે તરફ બેદરગર બનતું જાય છે, અને પહેલાં જે કામ અનિચ્છાએ હોડવું પડતું તે દરે અનિચ્છાએ કરવાનો સમય આવે છે. આગનો દસ આર કે પંદર વર્ષનો વિદ્યાર્થી ચીંધવું કામ કરવાની ના કહે છે તેના મગમાં માળાપે તેને ચાલુ કામમાંથી નિરુત્તરેલા તેનો અડતો વાગવાની જાત થયે અમે રહેલી હોય છે. ચીંધવું કામ નહિ કરવાનું જીલું એક મરજી હોય છે સ્વાભિમાનની જાત. આગકને મારેશ્વરોને એક એવી ટેવ પડેલી હોય છે કે આગક ઉપર દુકમ હોડવામાં નોડાઈ જરેલી નિર્દય જાણ વાપરવી. અભિવાગનું આગક

આ સંહન નથી કરી, શક્તું. અને તેથી કામને ઠેકા યલાને ચીંધેલા કામને ટલ્લે ચડાવે છે અથવા વિવેકની મર્યાદા છોડીને ચોકખી ફૂલ ના સંભળાવી દે છે.

ત્યારે તો આવતી કાલનાં આજકા પાસે ચીંધેલું કામ બરાબર કરાવવું હોય તો આજનાં માળાપોએ તેમજ શિક્ષકોએ પોતાના તેમના તરફના વર્તનમાં તેમજ હુકમોની રીતમાં ફેરફાર કરવો પડશે.

પરંતુ આજનું શું? આજે આ પ્રથમ માળાપો-તેમજ ગૃહપતિઓને હમેશાં મુંઝવે છે. તેનો નિકાલ શી રીતે લાવવો તેનો પણ વિચાર કરવો જ જોઈએ.

એક વાત તો એ કે ચીંધું ન જ કરનારા આજના વિદ્યાર્થીને તેના કાર્ય પછી કામમાં તેને રોકવો નહિ. તેના કામમાં જરાક બૂલ થઈ જાય કે તુરત જ 'ક્યો ક્યો તે ! તે વળી કેદિ ઉઠાવ્યું છે ?' 'તે ક્યાં કામનાં વાળ્યાં છે તે મારાં વાળીશ ?' 'મુઠી દે એ, તારાથી એ નહિ બને. શેતો જાય તે મુલાના સમાચાર જ લાવેને ?' વગેરે વાણીના પ્રદારો તેના ઉપર પડવા લાગે છે તે બધે થવા જોઈએ. તો જ તેને પોતાની શક્તિમાં વિશ્વાસ આવવાનો, પોતાના કામમાં શોખ જગવાનો અને તો જ અનેક કામોની ફતેહ તેને બીજા કામ માટે પણ પ્રેરણા આપવાની. આવી રોકણી જે ઘડીએ મરી જાય તે ઘડીથી વિદ્યાર્થીના વર્તનમાં પણ ચોક્કસ ફેર પડી જવાનો.

બીજી વાત જે આપણી હુકમો છોડવાની રીતમાં ફેરફાર કરવાની. માળાપે, ગૃહપતિ તેમજ શિક્ષક, દરેકને વિદ્યાર્થી ઉપર એવી ભાષામાં અને એવી દબથી હુકમો છોડવાની ટેવ હોય છે કે જેવી શેકને નોકર ઉપર કે અમલદારને પરાવાળા ઉપર હુકમો છોડવાની ટેવ હોય. આવા હુકમોને લીધે વિદ્યાર્થીની સ્વમાનની જૂતિને આધાન પહોંચે છે અને શરૂઆતમાં અનિચ્છાએ હુકમ પાળતાં પાળતાં તે તરફ તે બેરકાર બનતો જાય છે, હુકમને ઉઘાડવાના રસ્તાઓ શોધવા લાગે છે અને છેવટે કાં તો આંખ આઘ કાન ફેરે છે અને કાં તો ચેદિયા શબ્દોમાં અવગણે છે. ચીંધું નહિ કરવાની ટેવવાળા વિદ્યાર્થીને ગૃહપતિ કે માળાપે બહુ જ સંભાળથી હાથ ધરવાની જરૂર રહે છે. તેવા વિદ્યાર્થી તરફના વર્તનમાં ગૃહપતિનો પ્રેમ તે સદ્યનુભૂતિ વારંવાર દેખાઈ આવવાં જોઈએ, અને હુકમો એવી રીતે અપાવા જોઈએ કે એ હુકમ જ ન રહે. પછી તો પ્રેમને વશ વિદ્યાર્થી તેનો કામલ કરવામાં હીલ્પત કે માનદાનિ નહિ સમજતાં આનંદ અને ગૌરવ માને છે, અને ગૃહપતિ કે માળાપનો પણો બોલ ઝીલે છે.

ડિસ્મિસ ફે તેનો ભાઈ ?

ઉમાશંકર ઉતાવળા ઉતાવળા મારી પાસે આવ્યા: “ નાનાભાઈ ! ”

“ ઓહો. તમે ક્યાંથી ? આવો, બેસો ક્યારે આવ્યા છો ? ”

“ હજી ચાંચો જ આવું છું. ”

“ ફીક ત્યારે રાતના ચાંચા પાડ્યા હશે એટલે નહીં ધોઈને પરવારો ત્યાં જમવાનો વખત થયો. ”

“ મારે નહાવું ધાવું પાંચગથી થશે. હું તો ક્યા માગવા આવ્યો છું. હોર કહોર ચાવ પાનુ આવનરથી કાંઈ કમાવનર થવાશે ? ”

એમ બોલી મારા હાથમાં એક કાગળ મૂક્યો. આંખમાં ઝળઝળિયાં હતાં.

“ પત્નિ પિતાથી,

મને સંસ્થામાંથી ડિસ્મિસ કરવાની વાતો ખૂબ જોસથી ચાલી રહી છે. મારું મન અવ્યાસમાં જરાયે ખૂંચતું નથી છતાં અહીં રહેવું મને ખૂબ ગમે છે; પણ મને ડિસ્મિસ કરશે એમાં મને શક નથી. મારી આજ સુધીની બુઝોનો પિયાર કદે છું ત્યારે કોઈ પણ છે. ડિસ્મિસ થઈને હું તમને, કુવાને ને કાકાને શું મોડું જતાવું ? મારા મારે ઘરમાં સ્થાન પણ ક્યાંથી હોય ? દક્ષિણમૂર્તિમાંથી ડિસ્મિસ થઈને આવે તેને ત્યાંના હોકરા કેવા ખીચવે છે ને હું મારું છું. મારે મને નારી જવાની રજા આપો. હું નામપૂર જલ્દા, કલકત્તા જઈશ, ટ્રિયાપાર જરાગ, ગમે ત્યાં ચાંચો જમશા; પણ ગાંડકાટ તો નહિ જ આવું.

મારે હાથે મુવાનુ છે હજી. પાસે ભાણે નથી.

સિ. હોર જન્મસાલના

સા. દં. પ્રભુમ.

કાગળ પાછો માંપનાં માંપનાં ખેં કચું: “ આ કાગળે તમને તેડાવ્યા કે ? ”

“ હા, હા, મગજ આવ્યો સ્વારથી એલી જનેતાએ ધગઈને ધાન પણ ખાવું નથી. ”

! “ પણ જન્મસાલને ડિસ્મિસ જ કોણ કરવાનું છે ? ”

“ એ નેહુઆપને ખબર. ”

“ જન્મસાલ ! ”

‘જગજ્ઞાન નજીકમાં જ ચોપડીમાં મોડું ધાલીને આ બધું સાંભળતા હતા તે આવ્યા.

“ જગજ્ઞાન, તમને ડિસ્મિસ કાણ કરવાનું છે ? ”

“ હા, આ ચીનુભાઈ પરમ દિવસે કહેતા હતા કે જગજ્ઞાનને ડિસ્મિસ કરવાની તૈયારી થઈ ગઈ છે. શિક્ષકમંડળે ડિસ્મિસનો ફગાવ પણ કરી નાખ્યો છે. ”

“ ત્યારે તો ચીનુભાઈ શિક્ષકમંડળના સભાસદ હશે. ”

“ નાનાભાઈ, મારે તો એક જ કહેવાનું. જગજ્ઞાનની ઘણીયે જૂલો થઈ હશે. મેં જોને વેડ્યો છે એટલે હું એનાં હાથપણુ જાણું છું પણ આપ દયા કરો. ”

“ પણ ઉમાશંકરભાઈ, આમાં દયાનો સવાસ જ નથી. હું તમને બધું સમજાવું. અમે કોઈ વિદ્યાર્થીને ડિસ્મિસ કરતા જ નથી. ”

ઉમાશંકરભાઈએ આંખ લૂંછી; જગજ્ઞાનના મોઢા પર જરા તેજ આવ્યું.

“ હે તારા યુરુહ તને ડિસ્મિસ નહિ કરે. હવે બરાબર મન રાખીને ભણજો. એમને એક ચાર પગે લાગ, પગે. ”

મેં ચસાવ્યું, “ અમે કોઈને ડિસ્મિસ કરતા નથી પણ જે વિદ્યાર્થીને અમારે સાં રાખવાથી કંઈ પણ લાભ ન હોય તેને અમારે ત્યાંથી લઈ લેવાનો અમે માન્યાપતે આમદ કરીએ છીએ. ”

“ એ તો બરાબર છે ”

“ આ જગજ્ઞાનને જ પગે. જોને શાળામાં એક પણ વિષય શીખવો ગયો છે ? ”

“ બોસ વળુ. ” જગજ્ઞાને માથું ધુળાવ્યું.

“ અમારે ત્યાં જે શિક્ષક અમાર છે તે શિક્ષકનું જો છવ નથી; એ કંઈ બીમતો છવ છે એટલે એને કોઈ બીજો સ્થળે મોકલો તો જ તેનો વિશ્વાસ થશે. અહીં તે ભણવાને જાહેર આંટા મારે છે, શાળાના વખતમાં ગમતું નથી એટલે દિશાએ જવાને જાતને ટેકરાઓમાં તેને રખડવું મટે છે અને મનને ચેન પડતું નથી એટલે ચેન માટે આમનેમ કેટલાયે કાંકાં મારે છે. બોલો, જગજ્ઞાન, શન સાચી ? ”

“ બાપુ મને ભણવું તો જગમે ગમતું નથી. ”

મેં ચસાવ્યું, “ અને એમાં એનો કોઈ નથી. બધા જ કંઈ ઇતિહાસ જુઓ જ શીખવાને કે દાખલા ગણવાને એણે જ અવતરે છે ? આજે તો શાળાનું

લંછુતર આવડે એ જ હોશિયાર અને ખીજન બધા ફોક એવું આપણે દેરાવી દીધું છે એટલે આ વૃજ્ઞાસ પણ રાજકોટ આવનાં થયરે છે. તમે બધાં તેને કપડા આપો, એવી એને બીક છે. કેમ ખરું કે ? ”

“ હાર્નો. ”

“ મારે શિશુમંડળે એવો રંગ દ્યો છે કે વૃજ્ઞાસને સંસ્થા છોડીને કાઠ ખીજે રથળે ગોઠવવાની તેમના પિતાને આગ્રહભરી ભલામણ કરવી. ”

“ તારે આ તો ડિમ્બિમ્ નહિ ને તેનો ભાઈ ! ”

“ તમે બૂલો છો. વૃજ્ઞાસને અહીંથી લઈને તમે ખીજે ચોખ્ખે રથાને મૂકા નેમાં ઓછો જ વાંધો છે. એ તો ડિમ્બિમ્ થાય એટલે નીક કપાય, છોકરાઓ ખીજપે. મામાપ હડધન કરે અને સમાજ આજો નાહક પૂરે પડે એટલે વૃજ્ઞાસ ધૂળે છે. આ તો હું જ ઉડીને હલું કે ‘ ભાઈ, હવે દક્ષિણમર્તિ તારા માટે ગસ નથી, કાઠ ખીજે રથળે જા. ’ દક્ષિણમર્તિમાંથી ડિમ્બિમ્ થાય તો તો ફરી અહીં પગ મૂકતાં આંચકા લાગે. આજે તો એ દક્ષિણમર્તિના મટલા વિના વધારે મારો વિદ્યમ શોધવા ખીજે જાય છે અને માનથી જાય છે. ”

“ હા. એમ થતું હોય તો તો હું ત્યાંના વર્કશોપમાં રહેવા તૈયાર છું, ત્યાં થોડા દિવસ રહીને પછી કુવાની સાથે ગામપુર જઈશ. ” વૃજ્ઞાસે કહ્યું. “

“ પણ વર્કશોપમાં રાખશે તો કે ? ”

“ એ તો નાનકડાંને મળીને ગોઠવણ કરી શકશે. ”

“ હા, એમ બને ખરું. ”

“ નહિતર પછી સીધા નામપુર જઈશ. ”

“ જોયું, ઉમાગ્રંથરભાઈ. ”

“ તમે તો તોડ અરાઅર પકડી લાગે છે. ત્યાં હવે પગ્યું. ચાલો ચાલ તૈયાર. ”

“ હા, હું રજાઓ પડે ત્યાં સુધી અહીં રહેવા માગું છું. વેકેશન પડશે ત્યારે રાજકોટ જઈશ. ”

! “ ઉમાગ્રંથરભાઈ, એને બધાની સાથે ગમન કરી લેવી હોય તો અહીં બસે રહે. આજે દિવસ મોટો આવશે. ”

“ પણ શ્રીપુ, મારો મામાન તો અહીં આપ લેના જ જાઓ. હું ફક્ત બે જોડ કપડાં રાખું. ”

“ પધારી તો રાખ. ”

“ ભલે, એક શેષેછ રાખીશ. ”

“ હો નાનાભાઈ, હું હવે મડિ છું. આ છોકરાને લઈ તો જઈશ પણ એને તમારો જ ગણવો. ”

“ એ તમારે કહેવું નહિ પડે. એ તો વૃજ્ઞાત અમને અને સરથાને પોતાનાં જ ગણશે. પધારવો. કોઈ ચાર કાચળ લખતા રહેશે. જાઓ, વૃજ્ઞાત, તમારા ગાપુને રોશને પહોંચાડી આવો. ”

વૃજ્ઞાતે હસી મારી. ગાપુનો સામાન એકદમ પેક કર્યો, એક લાઈખેને ગાડી લેવા દોડ્યો, રમોડમાં લઈ જઈને દુધ પાચું અને એ મિત્રોની સાથે ગાપુને રોશને પહોંચાડી દીધા.

નાનાભાઈ

માખીથી સાવચેત રહે!

આરોગ્યની જામતો તરફ આપણી બેરકારી મટાડવા માટે આપણા સમાજને તો ધણું જે નવું નવું શીખવાનું છે. પરંતુ કેટલીક નાની નાની વિગતો તો એવી છે કે જે તરફ બેરકાર રહ્યે આજના મૃદુપતિને તો પોસાય જ નહિ.

આવી દરકારમાં માખીઓ મારેલી સાવચેતીની પ્રથમ જરૂરીયાત છે. આજે સમાજમાં જે વધારે પ્રમાણમાં રોગો ફેલાયા કરે છે, અને જેનાં દર્શન આપણાં છાત્રાલયોમાં પણ ફીક પ્રમાણમાં થાય છે, તે જ્યાં રોગો-માંનાં ઘણાનો પ્રચાર કરવામાં માખીઓ જ મોટે ભાગે સાધનમૂલ અને છે. આજનાં આપણાં છાત્રાલયોમાં દેખા દેના નાના મોટા રોગોના મૂળમાં આ માખીઓ જ હોય છે તેની આપણને ક્યાં ખબર છે ?

પણ એ માખીઓ આપણા વિદ્યાર્થીઓને રોગો આપે છે ક્યારે ? ખાનપાનમાં. આપણા આજના સારા ગણાતા છાત્રાલયની રસોડામાં પ્રવેશ કરીને નેહએ તો ત્યાં પણ આપણને છણાણે આપાપીવાની ચીજ વસ્તુઓ ઉપર માખીઓ ગમે ત્યારે સહેલાઈથી બેસી જાય છે અને નાના પ્રકારના રોગોના જંતુઓ તેમાં મૂકી જાય છે. .

રસોડામાં તૈયાર થયેલી કોઈ પણ ચીજ ઉઘાડી ન રહે તેની આપણને દરકાર છે ? કોઢરમાં પડી રહેલી દરેક ચીજ ઢાંકેલી છે તેની આપણને દરકાર છે ? ન હોય તો જે તરત જ લાવવા જેવી છે. આપણા રસોડામાં

ઉઘાડાં રહેતાં નાગસાક્ષનાં તપેશાં કે રોટલી રોટલાના હગલા, આપણાં કાઠારમાં ઉઘાડાં રહેતાં તેણ, ઘી, ફેંધનાં વાસણો અથવા તો ગોળના ઘડા સીધી રીતે માખીઓ વાટે રેગોને જ તોનરી રહ્યા હોય છે. આપણે ચેતશું ?

હરભાઈ

રોટલી સ્નાન

દેવશંકર મસોયાએ ન્હાતનું પાણી ગરમ કરીને મથ્યું. અને હું ન્હાવા બેઠો. મવારના સાડાપાંચ જ થયા હશે. આચરૂમમાં મ્હોં સૂઝાનું થયું હતું. પાણી ખૂબ ગરમ હતું. મેં કહ્યું : “દેવશંકર !”

“હા.”

“થોડું ટાડું પાણી રેડાં.”

દેવશંકરે ટાડું પાણી રેડીને ટાપ જલમળો.

“આ ઉપર શું તરે છે ?”

દેવશંકરે ઝડપ લઈને હાથ બોળ્યો અને કંછક હાથમાં લઈને ફેંકી દીધું. વળી થોડુંક આફી હતું તે પણ લઈને ફેંકી દીધું.

“શું છે આ ?”

“એ તો રોટલીના કકડો હશે.”

“આ પાણીમાં રોટલી કેરી ?”

“હા, પાણી મૂકીને ગયો તો અને પાણી ખૂબ તપી ગયું એટલે બે રોટલીથી તપેશું માલીને ઉંતાયું. એ રોટલી અંદર પડી ગઈ હશે.”

“અહીં તમે મસોતાં વાપરતા નથી શું ?”

“લગાડના કટકા પણ વાપરીએ છીએ એને રોટલીના કકડા પણ વાપરીએ છીએ. અમારી બોડિંગમાં એમ ચાલે છે.”

હું ઉભો થયો.

“હા, કેમ ન્હાવું નથી ?”

“આ પાણીથી કેમ ન્હાવું ?”

“અહીં તો મોં ન્હાવ છે. આજે તો દાનખ લીલાં હતાં એટલે આ પાણીમાં નાખ્યાં ન હતાં. નહિતર આમાં દાનખ પણ પલાળીએ છીએ !”

શાખર્માં વાપરનાન, બરમરનાન, સુર્પરનાન, વગેરે વાંચેલાં : રોટલા-
નાન, ચોખર્દનાન વગેરે લોટનાવાના શબ્દો પણ સાંભળેલા. આજે આ રોટલી સ્નાનનું નહું માન થયું. ગૂંટરની આવાનો નવો કોષ તૈયાર કરનારાઓ તેમના કોષમાં આ શબ્દ મેળે ?

નાનાશાહ

અમે મા નહિ

વિદ્યાર્થી પ્રદુષ્ટરાયને હુકમી કુતરું કરવાનો વહેમ ગયો. અનિષ્ટમાંથી ગયી જવા માટે તેમને ઇન્જેક્શન અપાવવાં તેણે ડૉક્ટરનો અભિપ્રાય પૂછ્યો; અને તેથી તેમને અમદાવાદ મોક્ષરત્ને નિશ્ચય થયો. તે જ દિવસે સવારની ગાડીમાં સાથે સાથે હતો તેથી તેમને મોક્ષરત્નનું હૃદય ધાર્યું અને તૈયાર કરી અમદાવાદ રૂવાના થયા.

આજે તેમને અમદાવાદ પહોંચ્યાને આઠ દિવસ થઈ ગયા છે. મારા મુરખી અમદાવાદ જમને આજે જ પાછા આવ્યા. તેમણે મને બોલાવ્યા અને કહ્યું: 'ભક્ષા માણસ, પેલા પ્રદુષ્ટરાયને આવી રીતે રવાના કરાય? નહિ સાથે મોદવાનું કે નહિ સાથે પૈસા! એ તો ફીક કે બધી વ્યવસ્થા થઈ, નહિતર જિયારા છોડવાના શા હાલ?' હું આ સાંભળી જ રહ્યો.

જવાબ એમ બની હતી કે પ્રદુષ્ટરાયને ઉતાવળે રવાના કરવામાં તેમને પૈસા:આપવા જ બૂલી જવાયા અને તેમણે સાથે શા સામાન લીધો છે અને શા નથી લીધો તેનું પણ ખ્યાન રખાયું નહિ. તેમને શી અબર કે અમદાવાદમાં શાની જરૂર, પડશે? એ તો અમે કરેલી ઉતાવળમાં ગયા અને ક્યાં જઈને હેરાન થયા. મેં વિચાર્યું "પ્રદુષ્ટરાયનાં આ હોય તો શું કરે? રવાના કરતા પહેલાં તેમને બોલજો તે કરતાં વધારે પ્રમાણમાં પૈસા સાથે અંધાધે, ફંડીમાંથી રક્ષણ કરવા માટે જરૂરી હોય તેથી પણ વધારે મોદવાનું સાથે આપે, એક જખમી બધું જ થઈ તેમ હોય છતાં પાંચ જખમને બતામણુ કરે અને નાની મોટી બધી વિગતો દસ દસ વાર તપાસી આવી કરી લે." પણ મેં ફરી વિચાર કર્યો: "પણ કરેલું કુતરું કદાચને હુકમી હોય તો? માટે લાવને અગમચેતી વાપરીને તેના ઉપાયો તો કરી જ લઉં એવા શાસ્ત્રીય મગજને સંભવિત વિચારો જિયારી આજની આપણી અમણુ માતાને આવે ખરા? જરૂર નહિ ત્યારે ભલે આટલી બૂલ થઈ પરંતુ આખર તો આગકનું વધારે ભયું તો આજની મા કરતાં શાસ્ત્રીય જિયાર કરનારો શ્રદ્ધાપતિ કરી શકેને?"

પરંતુ મારા વિચાર ફરીથી ખીછ તરફ વળ્યા. મેં મારા મનને કહ્યું: "આત્મી ક્રમ ન મારા. એ બધું ગમે તે હોય પરંતુ તું મા તો નહિ જ." મારા અંતરમાંથી તુરત અવાજ ઉઠ્યો: "હા, અમે મા નહિ ને."

હરંભાઈ

ડૉક્ટરી તપાસ

દક્ષિણમૂર્તિના ગૃહપતિ શ્રી. માધવજી જો. પટેલ અમને જણાવે છે:—

“ હાલમાં અમારે ત્યાં ફરીથી ડૉક્ટરી તપાસ શરૂ થઈ છે તે પરથી ચાંદણે તેવાં પરિણામો નજરે તથાં છે. અમારા ૭૦ વિદ્યાર્થીઓમાંથી ફક્ત માત્ર વિદ્યાર્થીઓનાં શરીરો ડૉક્ટરે ફીક ફીક પાસ કર્યાં છે. હવે પછીની વધારે બારીક તપાસ વખતે આ સાન પણ પાસ થાય છે કે કેમ તે જોવાનું છે. બાકી તો એવી દલ વિદ્યાર્થીઓ અત્ર આન્ય ન, આન્ય ને ગળી જાય છે, અને અંતર્યામાં જ ઉછરે છે. ફેટલાક વિદ્યાર્થીઓને તો આજે જ અરમાં લેવાં પડે તેમ છે. ફેટલાકના હાંતને ખેરી બાકી છે. થોડાએક વિદ્યાર્થીઓનાં માથાપો તો ક્ષયતી ખીમારીથી જ ગવાં છે એટલે તેમનામાં ક્ષયનાં મૂળ કદાચ હોય. સારા સારા મજબૂત દેખાતા વિદ્યાર્થીઓનાં હૃદયો નબળાં માનુષ પડ્યાં છે અને દીર્ઘ શ્વાસ લેવાની તથા શ્વાસને સહેજ રોકી રાખવાની તાકાત તો બહુ જ ઓછા વિદ્યાર્થીઓમાં જોવામાં આવી છે. બે ત્રણ વિદ્યાર્થીઓનાં શરીરો તો એવાં માનુષ પડ્યાં કે તેમના પર અજ્ઞાસનો બોળે મૂકવા માટે દક્ષિણમૂર્તિનું ગુન્દેગાર ગણી શકાય.

“ વિદ્યાર્થીઓની તપાસ મોટે ભાગે તેમને નમ કરીને કરવામાં આવી હતી. આપણે ત્યાં ન્હાવાનું પુસ્તકમાં હોય છે એટલે વિદ્યાર્થીઓના સાથજોના મળમાં સાફ કરવાનું સ્પષ્ટ અને છે, અને તેથી કરીને જે ભાગ વધારે સ્વચ્છ રાખવો જોઈએ તે જ વધારે ગદી રટી જાય છે. ફેટલાક વિદ્યાર્થીઓની ઇંદ્રિયો જોઈએ તેવી અંદરથી સાફ ન હતી. ઇંદ્રિયના દુરુપયોગથી નીપજતાં ફેટલાક પરિણામો આ તપાસમાં કાય આન્યાં છે તે પર આજે ઘાંઘ જખતો નથી.

“ આ તપાસને પરિણામે આજે તો છત્રાશ્રયમાં વિદ્યાર્થીઓ ખૂબ ચાવી-ચાવીને ખાઈ એ તરફ મેં ખૂબ ભાર મૂક્યો છે. ચાવીચાવીને ખાવા માટે અમારી સંસ્થા મુદ્દાજલે પ્રસિદ્ધ છે પણ આજે નો મેં એન જોકે જાત કરી નાખવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે તે એટલે સુધી કે જે વિદ્યાર્થીઓ આજ સુધી જમવામાં બહુ જ ઉતાવળિયા હતા તેમણે ખીરમયામાં ઉતાવળ થાય છે તે ન થવી જોઈએ એવી ફરિયાદ કરી છે.

“ ખીરુ એક પતિ પ્રમ કરત પર આન્યું છે. જે વિદ્યાર્થીઓ પોતાને મજબૂત માનીને કરતા હતા તેમને પોતાની સંકીર્તનું ભાન થતાં તેઓ કસન તરફ વળ્યા છે અને અજૂધારી નિર્બલિનતાથી કરત કરે છે. માર્થે સાથે કરતવમાં પણ ફેરફાર થવા લાગ્યો છે. આજ સુધીની કરત અમુક જનના

વિદ્યાર્થીઓને જ કાવે તેવી હતી તેને જાહેરે આજે બધાને કાવે તેવી હસરત ઉભી થાય છે અને સ્નાયુઓની હસરતને જાહેરે શ્રીમોક્ષદાસની હસરત વધારે ઉડાં મળી ધાકશે એમ દેખાય છે. અમારે ત્યાં દરેકને પટ્ટીને હસરત કરાવવાનો રિવાજ નથી. આજ સુધી જે વિદ્યાર્થીઓ હસરતનીં સીટી સાંભળીને ઉંઠડું જોડડું માથે જોડતા તે આજે સીટી દયા પહેલાં તૈયાર થતા દેખાય છે. એટલે દરકાર તો પ્રસક્ત, બાકી તો નબળી આખવાળા અશ્માં ધારણ કરશે. નબળા બાંધવાળાને પૌષ્ટિક દવા મળશે, દાનણુ સૌ એક વાર કરે છે તેને બાંહે રાત્રિએ પણ દાનણુ કરવાનો પવન ઉભો થશે અને ગૂંઠના આખા વાતાવરણમાં શરીરની આ જાણુ તરફ વધારે જુદું જશે એમાં મને સંશ્ક નથી.

" આ ડોક્ટરી તપાસનાં પશ્ચિમો અમે માન્યાપોને જણાવવા માગીએ છીએ અને માન્યાપોને પોતાના પુત્રા માટે ઘેર પણ શુ કરવું તે જાણી મોકલવા માગીએ છીએ. આ અને આવી શારીરિક નિર્વજતાના મોટામાં મોટા ઉપાયો તો ત્રણ: ખુરલી દવા, પુષ્ટિ સ્વપ્રકાશ અને યોગ્ય આહાર-વિહાર. દવા અને પ્રકાશ તો દક્ષિણામૃતિને મળી રહ્યાં છે. યોગ્ય આહારવિહારના પ્રગથ માટે અમારે જોવાનું રહે છે અને માન્યાપોએ પણ જોવાનું રહેશે. "

શરીર એ તો માનવજીવનની મોટી મટી છે. જે ઉંમરે પાકુ મારે ત્યાં લોન પડી જન્ય એવી તાકાત હોવી જોઈએ તે ઉંમરે આપણા વિદ્યાર્થીઓ નમાનાં શરીરને આમ તેમ ફેરવે છે એ જોતાં તો આખમાંથી લોહી દબકે. આપણી મટીથી જોતાં તો આખી પ્રજા કેમ જાણે મરવાને વાંકે જીવતી હોય એવી દસા છે. નીચેવાળ ગણેનાં માન્યાપો પાસેથી આપણે કેવી પ્રગતિ આશા રાખીએ ? વારસામાં જ નમાનાં શરીરો લઇને આવેલા આપણા વિદ્યાર્થીઓ શાળાના ભણતરના યોગ્યમાંથી નીકળ્યા એટલે તો ખત્રાસ !

અને છતાં વધારે લયંદર વસ્તુ તો એ છે કે આપણને આ લાન નથી. આવાં થોડાં વર્ષો જશે તો આપણે વેનિયા પ્રગતિ જાની રહેશું તેનો આપણને ખ્યાલ નથી !

આંવે વખતે છાત્રાલયો પણ સ્ટુડેન્ટોની સાંથે સહકાર કરવાને જાહેરે વિદ્યાર્થીઓનાં શરીરોનો દ્રોહ કરે તો તે સાંખી ન ગણાય આજે તો દરેક છાત્રાલયે કેટલાં બાંધીને સારા શક્તિસંપન્ન વિદ્યાર્થીઓને ફેળવવા તરફ ધ્યાન આપવું ઘટે છે. શરીરના સુદૃઢ પાયા વિના ચહેલી શિક્ષણની ઇમારતને વૃત્તનાં કહી વાર લાગી છે ?

શરીરનિર્માણની આખી યોગજનાના પ્રવેશા તેમજ અગત્યના પગલાં રૂપે

અમે આવી ડૉક્ટરી તપાસને વધારીએ છીએ અને ઇશ્ટ્રીએ છીએ કે આપણાં જ્યાં હજારો આવી તપાસ કરાવીને પોતાનો મેજ લે અને તપાસને પરિણામે તાત્કાલિક ઉપાયો મેળે.

એક ચેતવણી. દરેલીએક સાળાઓમાં ડૉક્ટરી તપાસનું ખાખું ઉભું કરવામાં આવે છે પણ એ ખાખામાં પ્રાપ્ત હોનો નથી. ડૉક્ટરી તપાસનો નિયમ થયો હોય માટે તપાસ નોધારી જોઈએ એ આવી તપાસનું માનસ હોય છે. આવી નામી તપાસ કરતી એ કરતાં તપાસ ન કરતી એ વધારે મોત્ય છે. જે ડૉક્ટરી તપાસની પાછળ પીર્ષવાન અને મુમુક્ષુ શરીરો ઉભાં કરવાનો ઉદ્દેશ હોય ને તપાસ ન ડૉક્ટરી તપાસના નામને મોત્ય છે. આડી ડૉક્ટરી તપાસને નામે છાત્રાસયોમાં એક નવું ધાંધલ ઉમેરવાની અમે દિમાયત કરના નથી.

નાનાબાઇ

ગૃહપતિ સારો કે સરતો ?

સંમેલને પ્રશ્ન, " ગૃહપતિ કેવો હોવો જોઈએ ? "

સંચાલકો બોલ્યા, " ગૃહપતિમાં સ્વાર્થત્યાગ જોઈએ. "

સ્વાર્થત્યાગ જોઈએ શું ? ગૃહપતિ પરજીવ હોય તો આપણી છોકરાને મૂકીને આવે ? તેનાં ભાઈભાંડુ હોય તો તેમને રખડાવીને આવે ? તેની ખાનગી મૂકી દોષ તો તે કોઈને જોઈએ આવે ?

રંગના પ્રવેશાને રિફ્ફ કરવા ખાતર જે વિજ્ઞાનસાસ્ત્રીએ અધું ફના ફ્યું અને છેવટે આરસાખનં પણ ચૂકામાં ફાળ્યાં તેનું સ્વાર્થત્યાગ ક્યાં ? પ્રવસતાકે કામને અચાવવા માટે જે માતાએ પોતાના બડાવા પુત્ર કોરીઓવેનસને પાછો વાળી મોતને રોપ્યા તેણે સ્વાર્થત્યાગ ક્યાં ? કેવોના ક્યાપ્ત માટે ક્ષીનિએ પોતાનાં અસ્થિ રોપ્યાં તેમાં તેણે સ્વાર્થત્યાગ ક્યાં ? સાક્ષી રોપમાં સિદ્ધાર્થે રાજપાટ મેલ્યાં તે સ્વાર્થત્યાગ ? દા. જીવનની ઉચ્ચતર વસ્તુને પામવા માટે ઉતરતી વસ્તુને છોડીએ તેનું નામ ત્યાગ.

પણ આવે ત્યાગ કાંઈ ક્યાં થતો નથી. સામાન્ય લોકસમજાનું તો એવું છે કે ત્યાગ કરનારને કેમ જાણે ત્યાગથી કાળ થતું હોય અને તેની દયા આવવાની જરૂર હોય ! આજે સમાજમાં જે લોકો નાનો મોટો ત્યાગ કરી રવા છે તેમને કેવાં કેવાં કપોટા પડે છે એની જાણે લોકો દયા ખાતા કેખાય છે; જોઈએ ત્યાગ કરનારને પણ કોઈ વાર એ દયામાં સામેલ થવાનું મન થઈ આવે છે.

ખરે ત્યાગ આવે દોતો નથી. ખરે ત્યાગ તો અંતરના કોઈ ગદ ધમ્મને વગ થઈ વળે છે. આજકે માતાને ધાઈને દમ યાય છે ત્યારે તરત જ છૂટું પડી જાય છે. ફગ અડામર પાડી જાય છે ત્યારે અનાપારો રસથી ખરી પડે છે. જે જે વસ્તુની કાયેનું જોડાણ અંતરમાંથી દૂરી જાય છે તે વસ્તુ આંગણાપ ન સરી પડે છે.

અને તેમાં જ મગ છે. જૂની વસ્તુ મગ આપતી બાંધ ધાય છે અને નવી વસ્તુ અજાણ આકર્ષણ કરે છે એવે વખતે માણસ જૂની વસ્તુમાં ટકી શકે એ શક્ય જ નથી; તેવે વખતે ત્યાગ પણ અનિવાર્ય થઇ પડે છે.

શુદ્ધપતિ પાસેથી આપણે આવેલ સ્વાર્થત્યાગ માગીએ છીએ? છાત્રાલય સિંચા-યની બીજ બધી પ્રવૃત્તિઓ તેના ફિલમાંથી ખરી પડે એવી નિષ્ઠા તેની પાસેથી સંચાલકો માંગે છે? છવનનાં બીજાં આકર્ષણો તેને ખેંચી જ ન શકે એવી મનો-દશા તેની પાસેથી આંગે છે?

સંચાલકોની આવી જ માગણી હોય તો તે બરાબર છે. પણ જરા વધારે પડતી છે. બધા શુદ્ધપતિઓ છાત્રાલયને જ છવન સર્વસ્વ માની બેસે એવું ન પણ બને. પરંતુ છાત્રાલય એ તેના છવનની પ્રધાન પ્રવૃત્તિ બને અને બીજાં બધું એ પ્રધાન પ્રવૃત્તિની આસપાસ ગોઠવાય એમ તો આપણે જરૂર માગીએ. છાત્રાલય એ શુદ્ધપતિના છવનની પછી પ્રવૃત્તિઓમાંની એક હોય તો તે શુદ્ધપતિ આપણને બહુ કામનો નથી જ. એમ તો છાત્રાલય 'નહિ ત્રણમાં, નહિ તેરમાં, નહિ ઇખ-નના મેળમાં' એવું બની નય.

આને આપણા શિક્ષણમાં બે કોઇ પણ મોટામાં મોટા હોય હોય તો આ છે. શાળા એ શિક્ષકને મન એક ઘટ્ટર પ્રવૃત્તિ બેવી છે; છવનનું પ્રધાન લક્ષ્ય તો ક્ષાન હોય કે ધ્યુસાન હોય કે બીજું કંઈ હોય-એલ.એલ.બી.નો અભ્યાસ પણ હોય.

શુદ્ધપતિ છાત્રાલયને જ છવનની પ્રધાન પ્રવૃત્તિ તરીકે સ્વીકારે એવો આમદ ચાલકોએ જરૂર રાખવો પડે છે.

પણ સંચાલકો આને ત્યાગની વાત કરે છે ત્યારે તો તેમાં સસ્તા શુદ્ધપતિની ગંધ આવે છે. સારામાં સારો ડૉક્ટર આફરી ફી લે તો કોઈ ફરિયાદ કરતું નથી; વધારે મોટી ફી લે તો મોટા બાદિસ્ટર ગણાય એવું સમાજનું માનસ છે; મોટર ખરીદવામાં કે મંટપ બાંધવામાં હાનરો રૂપિયા થીમતો ખર્ચો શકે છે પણ એ જ થીમતોને મુખે કેળવણીમાં દ્રવ્ય ખર્ચવાનું આવે ત્યારે સ્વાર્થત્યાગની ફિસ્તુ-શીનો ઉચ્ચાર સા માટે યાય છે તે સમન્વતું નથી.

કેળવણીમાં પડેલાં ભાઈઓ અને બહેનો સ્વેચ્છાપૂર્વક ગરીબી ધારણ કરે અને એ પવિત્ર ધંધામાં જે દ્રવ્યપ્રજ્ઞન પેસી ગયું છે તેને ધક્કેલી પાડે તે આત્મે ખુબ જરૂરનું છે. પણ સમાજ પોતાના ધર્મનો વિચાર કરીને આવાં ભાઈબહેનોને સરવડાં ખરીદી લેવા નીકળી ન પડે એ પણ એટલું જ જરૂરનું છે.

શુદ્ધપતિ છાત્રાલય માટે મરી રીટવા તૈયાર હોય; અને સંચાલકો તે શુદ્ધપતિને છવનમાં હણપ ન આવવી નેહએ એ માટે સદેવ બચ્ચત હોય; બન્નેએ પોતપોતાના ધર્મમાં રહેવું નેહએ. સંચાલકો સસ્તો શુદ્ધપતિ ન શોધે પણ સારો શુદ્ધપતિ શોધે; અને સારો શુદ્ધપતિ પશિણમે સસ્તો જ પડે છે એવો સૌનો બીજાવ હશે.

કાર્યાલય તરફથી:—

- ૧ છાત્રાલયમંડળની યોજના અનુસાર મંડળનું મુખ્ય કાર્યાલય અમરેલી રાખવામાં આવ્યું છે અને મંડળ સંગ્રહે તમામ પત્રવ્યવહાર અમરેલીથી આસે એવી ગોઠવણ થઈ ચૂકી છે.
- ૨ મંડળની ધારણા મુજબ મૂળમૂલ-કાર્યાલયોનાં છાત્રાલયોનો 'સર્વસૂત્રદ' શ્રી. બીઆભાઈ પટેલ તૈયાર કરવા લાગ્યા છે અને પત્રિકાનું કામ ભાવનગરમાં શ્રી. નાનાઆઈ દસ્તક સહ થઈ ચૂક્યું છે.
- ૩ છાત્રાલયોનો સર્વસૂત્રદ તૈયાર કરવામાં ગયાં છાત્રાલયોના સદસ્યરતી પૂરી અપેક્ષા છે. છાત્રાલયોની પૂરી યાદી મળી ગય, જે છાત્રાલયોને આ સર્વસૂત્રદને અંગે દફતરનો પૂછવામાં આવે તે છાત્રાલયો ગળતી તાકીદે દફતરનો પૂરી પાડે અને દફતરનો યા પ્રશ્નોના ઉત્તરો અને નેટલા રૂપે દોષ તો જ આવો સૂત્રદ થઈ શકે. અંગે ગયાં છાત્રાલયોનો આવો સદસ્ય માગીએ છીએ.
- ૪ છાત્રાલય મંડળના કાર્યાલય ખર્ચ ખાતે આજ મુધીનો અમરેલી ખાતેનો ખર્ચ રૂ. ૫૫-૧૨-૦ થયો છે.
- ૫ શૂદ્ધ શૂદ્ધ છાત્રાલયોની મુલાકાત કરી છાત્રાલયના આંતર વહીવટમાં પરિવર્તન કરવાનો માર્ગ સરળ કરવાની યોજના હજી બેઠકે તૈયાર પ્રમાણમાં અમલમાં મૂકી નથી; છતાં જે વિશામાં શ્રી. કમ્પાનુદીય બેઠકે કામ તો કરી જ રહ્યા છે.

મંત્રી : છાત્રાલય મંડળ.

અ નુ ક મ

અમારો કોડ ૨	માખીથી સાવચેત રહે ૧૩
છાત્રાલયો અનિચાર્ય છે ૨	તોટલી સ્નાન ૧૪
ફેર પ્યે ૪	અમે મા નાંદ ૧૫
ખરી વાત ૫	રોકડરી તપાસ ૧૬
મુશ્કેલીને નિર્ભય ૭	સુદપનિ સોદો કે મરુનો ? ... ૧૮
ચોપું ન હો તો ? ૭	કાર્યાલય તરફથી:— ૨૦
હિસમિસુ કે તેનો ભાવ ? ૧૦	

‘છાત્રાલય’ દર અંગેજી મહત્તની ૧૫ મી એ પ્રમટ થાય છે.

‘વાર્ષિક કસાલમ પોસ્ટલ સાથે એક રૂપિયા.

લખો: બુવમ્માપક છાત્રાલય: શ્રીકૃષ્ણમૂર્તિ ભવન: ભાવનગર.

મુદ્રણસ્થાન: ‘શ્રી સરસ્વતી’ છાપખાનું, અહજા બીલીંગ, ભાવનગર

છાત્રાલય

('શત્રાલય મંડળ તરફથી)

વર્ષ ૧૯૭૩

૧૯૭૩

અંક ૨ બે

૩

: તંત્રી :

નૃસિંહપ્રસાદ કાલિદાસ ભટ્ટ

પામળી સ્વ. પત્નિશ્રીના સ્મરણાર્થે

શ્રી કાલિદાસ ગજાતી સમાજ

શ્રીયુત પ્રણામ ગુરુજી આપડા

તરફથી શાન્તવ્ય સંપ્રેમ ભેટ.

જેની ના કહે તેજ કર.

વામાં મને આનંદ આપે

છે. ગોટાંઓ ચીગળને

મને અવગતરો કહે છે

સારે અંતરથી હું રાજી

રાજી થાઉં છું. કોણ જાણે

કેમ પણ અવગતરો થવું

મને બહુ જ ગમે છે.

“ તરણ ”

અમારા ખાતર

દેશવણીનો નવો યુગ મંડળો, અને આજની વિદ્યારસમણીમાં ફેર પડ્યો. ગઈ શકનાં માયાપ બાળકને અવગણતાં તો આજનાં માયાપ બાળકને સન્માને છે. ગઈ શકનાં માયાપ બાળકને સહેજ પણ ગુન્હા માટે શિક્ષા કરતાં તો આજનાં માયાપ સમન્વયથી ક્રમ લે છે. ગઈ શકનાં માયાપ બાળકને દેખતાં જ તેના ઉપર તાકુક્તાં તો આજનાં માયાપ બાળકને દેખીને હસે છે. ગઈ શકનાં માયાપ “આમ કરો ને તેમ કરો” તેવા કુક્રમો હોડતાં તો આજનાં માયાપ “આમ કરજો ?”ની માનસરી માગણી કરે છે. ગઈ શકનાં માયાપ બાળકને એક કક્કું કહેતાં તો આજનાં માયાપ બાળકને “દેવનાં દીવંત્ર” ગણે છે. ગઈ શકનાં માયાપ બાળકને ઉધમાન કહેતાં તો આજનાં માયાપ બાળકને બાળકશક્તિઓનાં સર્જન કહે છે. ગઈ શકનાં માયાપ બાળકને “નજર તમે” ને “લાય તમે” રાખવામાં બાળકનું દિન સમજતાં તો આજનાં માયાપ તેને રવનંત્ર મુદ્દામાં તેનું દિન ગ્રમજે છે. આમ અનેક રીતે આ નવીન યુગ ગઈ શકના વિચારોમાં જન્મદર પરિવર્તન કરી રહ્યો છે.

પરંતુ આમ હોવા છતાં આપણને મોટોરની આપણી મોટપ, આપણું આધિપત્ય, આપણી વડીલાઈ હોડવાં ગમતાં જ નથી, અને તેથી આપણી એ અદંતા આપણને અતીક રીતે છેતરે છે અને બાળકની દેશવણીમાં આપણી નવીન દષ્ટિ હોવા છતાં તેની પાસે આપણું ધાર્યું કરાવે છે. આપણને તેનું ‘બદ્ધ’ જ આપણું જ્ઞાન રહે છે.

આપણું બાળક અને જુદીથી રવાનું વિચાર કરતું સાચું છે. આવે વખતે કાં નો આપણી પરંપરાથી રૂઢ થઈ મંડેલી માન્યતાને કીધે અને કાં તો બાળક રખેને આંદ.મર્જે ચડી જતો તેવી બીજી કીધે આપણે બાળકની વિચારસમણી નરક સંક્રાંતી નજરથી અને તેના આચાર તરફ બીજી દષ્ટિથી નેત્રા કાઢીએ છીએ. રસનંત્રની આપણી નવીન માન્યતા આપણને આ વખતે પોતાનો નરક ખેંચે છે. પરંતુ આપણું જ્ઞાન એ દાન કરેલું રવાનંત્ર દોષ છે તેથી આપણે તેની નરક દાનાની નજરથી જોઈએ છીએ. બાળકને દાન કરી દીવંત્રી વસ્તુ આપણે પાછી લેવા નથી હનંતના પરંતુ જેમ કાઈ પણ વસ્તુના દાનાને પોતાના દાન તરફ હંડાણમાંથી પણ મારાપણું રહે છે અને તે વસ્તુના વપરાશ ઉપર જનજે કે દુષ્ટ પણ પોતાનો અધિકાર દર્શાવે હોય તેવી લામણીથી જુએ છે, તેમજ આપણે પણ બાળકને આપેલા

સ્વાતંત્ર્ય તરફ આપણા અધિકારની વસ્તુની નજરથી નોંધવો છીએ. જેમ કોઈ પણ દાના, જેને દાન કહ્યું હોય છે તેને તે વસ્તુના ઉપયોગ સંબંધે સીધા હકમાં નથી કરતો પરંતુ પોતાની હિચ્છામાં હોય તેવો ઉપયોગ તે વસ્તુના માલિકની દૃષ્ટિથી સૂચવે છે તેવી જ રીતે બાળકને આપેલા સ્વાતંત્ર્યના માલિક તો આપણે જ છીએ તેવી ત્રુત્તિથી આપણે બાળકે કરેલા અને કરી રહેલા સ્વાતંત્ર્યના વપરાશ તરફ હકમાં નોંધવો છીએ. પછી તો આપણને જ્યાં એમ જાગે કે આપણા દાનનો સાચા ઉપયોગ નથી થતો ત્યાં આપણે સીધા નહિ પરંતુ છપા મુનિફીના દાવાથી બાળકને એમ કહીએ છીએ કે “બીજા કોઈની જમીન નહિ તો અમારા ખાતર તારે આમ ન કરવું નોંધવો અને તેમ કરવું નોંધવો.” આ આપણા ‘અમારા ખાતર’ની પાછળ આપણો ઉંડો ઉંડો પણ મતાગ્રહ છપાઈ રહેલા છે તેની આપણને ઓછી જ ખબર રહે છે અને પછી ‘અમારા ખાતર’ને અંકુશ કોઈ અમુક જ હેઠળે નથી અટકતો, એ તો મતાગ્રહના જેટલો જ બળવાન અને આગ્રહી બને છે અને જ્યાં ને ત્યાં બાળકના સ્વાતંત્ર્યને હેઠી પોતાનો જ કક્કા ખરે કરાવે છે.

મતાગ્રહના આ નવીન સ્વરૂપ ‘અમારા ખાતર’ તું એર ફેટલું છે અને ક્યાં છે તેનું આપણ મોટેરાંઓને બ્યારે વધાર્થ ભાન થશે ત્યારે જ સ્વાતંત્ર્યના નવીન વિચારને આપણે ચોખ્ખી રીતે ઝીલ્યો કહી શકાશે.

હરબાઇ

ભાંગફેડ એ મારો ધર્મ છે

(૧)

સત પડવા આવી હતી. છાત્રાલયમાં વાળુનો વખત થવા આવ્યો હતો. ફેટલાએક વિદ્યાર્થીઓ ટેકરામાં દિશાએ જવા નીકળ્યા.

મસ્તામાં સડક પર વીજળીના દીવા-મુનીસીપાલિટીની ગતીઓ બળે.

પ્રેમશકરે વાંદા વળાને એક નાનો પથરો ઉડાવ્યો અને તાકાને એવો તો ઘા ક્યો કે બત્તીનો ઝોળ તડાક તૂટીને હોંડો.

“હાં, હાં, પ્રેમશકર ?”

“અહ્યા પ્રેમકા, આ શું ક્યું ?”

“હું જીવાન છું. ભાંગફેડ એ મારો ધર્મ છે.”

*

*

*

સાંજ પડી ગઈ છે. રસ્તાનો અંતરંગત્વ બંધ થવા લાગ્યો. પક્ષીઓ

અંધાં માળામાં પહેાંચી ગયાં. રસ્તાની જાને યાજુએ પીપરો અને લીમડા
હુટી રહ્યા છે. આકાશમાં આકાશનો ચંદ્રમાં છે.

પ્રેમશંકર અને ધૃત્યુક્તાલ વાતો કરતા ચાલ્યા આવે છે. પ્રેમશંકરના
હાથમાં સાંધું ધારિયું છે, ધૃત્યુક્તાલના હાથમાં કાન્ટનું પુરતક છે.

“ ધૃત્યુક્તાલ જરા ઉભો રહે તો ? ”

“ એટલી વારમાં પેશાબ કરાણો મળે ? હું તો ભારે ભાઈ ! ”

પ્રેમશંકરે એક મોટી પીપર પાસે જઈને ધારિયાનો ધા ક્યો અને
એક ડાળ કડક કરતી નીચે આવી.

“ હાં, હાં, પ્રેમશંકર ! આ શું કરે છે ? ”

“ હું જુવાન છું. ભાંગેડાં એ મારો ધર્મ છે. ”

*

*

*

જાનના નવ વાળા હતા. એકમાં પચારીઓ ચર્મ ગઈ હતી. દીવાઓ
અથા લગભગ એકલી નાખ્યા હતા અને મુવાનો થંટ થીમે થીમે પાંચે
જતો હતો. એટલામાં દરવાજે કાલાલક થયો.

“ કાણ છે એ ? ” હાથમાં જાનસ કબને મુઝિન્ડેન્ડટ દરવાજે ગયા.

“ છ ! ” પ્રેમશંકર આગળ આવીને બોલ્યા, “ આ માણસને સંમ શિક્ષા
થવાની જરૂર છે. અમે ફરીને ચાલ્યા આવતા હતા ત્યાં એકદમ અમારી પાછળ
આવીને તેણે મારી કાઢી આંચકીને લોટી નાખી અને મને ચાર તમાચા માર્યા. ”

“ જેડ કેવું વાંચું છે ? ” મુઝિન્ડેન્ડટ બત્તીની વાટ વધારી.

“ મને માર્યા એવું તે કંઈ નહિ પણ આપણી સંસ્થાના એક વિદ્યાર્થી
આંધા મવાલી મારે એવો આપણે વિચાર કર્યો જેમએ. ”

મુઝિન્ડેન્ડટનું લોલી જરા તપી આવ્યું. વિદ્યાર્થીઓ પ્રત્યેની વસંતના
મેના રિક્તમાં ઉત્તરમાં અને તે બોલી ઉઠ્યા : “ ક્યાં છે એ માણસ ? ”

“ આ રહ્યો. ”

“ અહ્યાં, મારા વિદ્યાર્થી તારાથી આંચકી અડાણ ? ”

“ છ, જેવા આ તમારા હોદ્દા જુવાન છે તેવો હું પણ જુવાન છું.
ભાંગેડાં એ જેવા એમનો ધર્મ છે તેવો મારો પણ ધર્મ છે. ”

મુઝિન્ડેન્ડટ અચ્ચ ઉભા ગયા તે મવાલીને જેવા મારે બત્તી ઉંચી
કરી ત્યાં તે મુનીસીપાલિટીના એકેડરીને દીડા.

“ બોલો ! આપ ક્યાં ? ”

“ હું પણ આજે જુવાની માણસ નીકળ્યો છું. ”

(૨)

ગામને ગોંદરે, એક શાળા. શાળામાં એ ભારતર, એક બ્રાહ્મણ ને એક દેહ. છોકરા વીસ પચ્ચીસ ભણે.

ગામને પાદર જન આવી નેમાં એ ત્રેવ્યુએરા. દુબળાં શરીર, ઈંચી-ટાઇટ કપડાં, આંખે ચરમા અને હાથમાં ટેનીસન. જન્મે ગોલીઓ ફેરે એ તો અત્રેઈમાં નહીં. સમૃદ્ધ કરીને જન ગામમાં પેડી અને આ ભાઈઓ નિશાળ નેવા ગયા.

અંપાતે હરિશંકરે હરિશંકર અંદર ગયા.

“ નિશાળના ભારતર ક્યાં છે ? ભારતર ? ”

પાસે જ એક બાઈ છાણુ મેળવતીની નેણે કહ્યું : “ હ તો એ પછે એકદાગિયામાં ગાયો દુદે. હ અંધો અંધ કરતા આવો, અંધ નહિતર દોર આવશે તે અંધ ચરી જશે ”

“ તમે આ શાળાના મહેતાઈ છો ? ”

“ હ, હા. ”

“ આ શાળામાં દેવતા ધોરણ મૂકી આવે છે ? ”

“ આ શાળામાં ધોરણધોરણ છે નહિ. ”

“ હે, ધોરણ સમજામાં નથી ? ત્યારે છે શું ? ”

“ નથી ધોરણ, નથી છતામળીનામ, નથી માર્ક, નથી પરીક્ષા, નથી મમયપત્ર. ” ભારતરે કહ્યું.

“ આ અંધ નહિ ? ” હરિશંકરે આંખે ચડાવી.

“ આ ઉપરાંત બીજું કંઈયે નથી. નથી મોટા મોટા ધર્મનો ઉપદેશ, નથી જડગતોડ વ્યાકરણ, નથી કાઢીના લીધેલા નિગધાનું લેખન, નથી જુદાજુદી ફરેસો આપણા દેશનો ઇનિદાસ, નથી...”

“ દહે ખસ ફરે, ખસ ફરે, આ અંધ નથી ત્યારે છે શું ? ” હરિશંકરે કિનારળા થયા.

“ છે ગાયો દોહવાનું, છે પશુ પક્ષી પાળવાનું, છે ખેતર વાવવાનું, છે લોકભાષાનો અભ્યાસ, છે સંગીત અને આલેખન, છે આસપાસના પ્રદેશની જીવતી ભૂગોળ અને ઇનિદાસ, છે આ અંધી પ્રજાઓનું રીતસરનું ગણિત, છે...”

“ હવે બાપુ જાણું ‘હ’ ને ‘નથી.’ તમારે ત્યાં ઇન્સ્પેક્ટર આવીને શું કરે છે ? ”

માસ્તરે શાંતિથી જવાબ દીધો : “ આ શાળાના ઇન્સ્પેક્ટરને મા હજી બાપુવાની છે. ”

“ લે આને તો ઇન્સ્પેક્ટર જ નહિ ! ત્યારે તો ભારે મજા આવે. બાપુવાની પણ હોંશ નો રહે. ” જમનાદાસ બોલ્યા. ૮

“ રહો બાપુવાની હોશ ? ” દરિયાંકરે ચીડાયા. ૮

“ અમારં ત્યાં બાપુવાનું પણ ન મળે. ”

દરિયાંકરનો પિતો હાથ ન રહ્યો : “ તમે બાપુવો પણ નહિ ભારે શું હળમળ કરો ! ”

“ એમ જ. લુઓ આ સામે મારા મિત્ર પુન્નભાઈ હળમળ જ કરે છે; આ છાત્રાં આપે છે એ મારી ઘરવાળાં છે; તેને તો તમે મળ્યા જ છો. છાત્રાઓને સ્વચ્છતા વગેરેની તાલીમ એ આપે છે. ”

દરિયાંકરથી ન રહેવાયું : “ માસ્તર સાહેબ, મને માફ કરશો. તમે પોતે કેટલું બાપ્યા છો ? ”

“ હું મુંબઈ યુનિવર્સિટીનો ફર્સ્ટ ક્લાસ એમ.એ. છું અને ટ્રેનિંગ હોલેજમાં એક વર્ષ રહી ત્યાં પણ ફર્સ્ટ ક્લાસમાં પાસ થયો છું. ”

જાને ક્રિસ્ટ્યુઅંદાએ મેંદામાં આગળાં નાખ્યાં.

“ તમે એમ.એ. થયા છો ? તો પંડી આવું જાણું શું માંડી બેસા છો ? ”

“ જે યંત્રમાંથી હું નીકળ્યો છું તે યંત્રને હું તોડવા માથું છું. આજી શિક્ષણને નાણુદ થયેલું વંતવા હું ઉત્સુક છું. ”

“ અરે પણ આમ હોય ? આજના શિક્ષણમાં દોષો તો છે જ. પણ દોષો તો તમારી રાષ્ટ્રીય શાળાઓમાં પણ ક્યાં નથી ? આપણે દોષોને ફર કરો. પણ આ તે કેંદ્ર રીત છે ? આમાં છાત્રા બાળે શું રાખ ! ”

“ મને હવે તો જાણું છે કે જો કાંઈ પણ રીત હોય તો આ જ રીત છે. આજે જ્યાં શાળાઓમાં ઘડખનું પ્રવર્તે છે. શિક્ષક ઘરડા, પદ્ધતિઓ ઘરડી, પુસ્તકો ઘરડાં. વિષયો ઘરડા, વિચારો ઘરડા, મકાનો ઘરડાં, ફર્નીચર પણ ઘરડું-જાણું ઘરડું ઘરડું. ક્યાંક લુવાની મળે જ નહિ. શિક્ષણમાં આવી ગયેલા આ ઘડખણી ભાંગેલાં એ આજે લુવાનોનો પરમ ધર્મ છે. મને તો જામે છે...”

હરિશંકર વચ્ચે બોલી ઉઠ્યા: “પણ આવી ભાંગેડાડથી તો ને શું થાયું? શિક્ષણ આપે મળે છે તે પણ નહિ મળે અને હાકરાઓ બધા વંકી જશે. તમારા જેવાએ તો જૂના અને નવાનું યોગ્ય સંમિશ્રણ કરીને આજનું જોઈએ.”

“એક દિવસ મને એવી શ્રદ્ધા હતી, આજે એ શ્રદ્ધા નથી. આજે તો આખી જમીન સાફ થઈ ચેલે છે અને ને કામ જુવાનોનું છે, જુવાનો ભાંગેડાડ કરી લેશે તો પછી પાછળથી ટાંકે પેરે ગયું ઉભું કરનારા આપના જેવા વઢો ઘણા પડ્યા છે.”

“આનું સરકી ગયું જાગે છે!” હરિશંકરે જમનાદાસના કાનમાં કહ્યું.

“ના, ના, એ જોલે છે ત્યારે ના એની વાત સાવ સાચી જાગે છે. આપણે એ કરી રાખીએ કે કેમ તે જુરી વાત.”

“હવે ક્યો ક્યો! ભાઈ આજની રાજાઓને ભાંગવા બેસા છે! આ ગાયો દોલે અને છાત્રાં ધાપે રાજાઓ ભાંગવાની હતી! આ પોતડીદાસને ખજાર નથી કે અમારી રાજાના પાયા તો દોડસો દોડસો ફૂટ ઉંડા લીધા છે!”

ત્રેવન્યુએટોએ વિદાય લીધી અને મારનર હાનમન કાઢવયા ગયા.

નાનાભાઈ

ગુહ્ય પ્રશ્નો

(શ્રીહરિભામુર્તિ વિદ્યાર્થિબચનમાં આવેલ દિવાળી જે કે દરેક વિભાગના ઉપરી સંસ્થાના નિયામકને તે માટે ત્યારે પોતાના વિભાગમાં યથેચ્છ કામકાજનો અહેવાલ વિસ્તારથી લખી મોકલે. છપ્પાણ્ય વિભાગના ઉપરીએ લખી મોકલેલા તેવા એક અહેવાલમાં કેટલુંએક લખાણ એવું છે કે જેમાંથી કોઈ પણ છાત્રાણ્ય સલાવનારને બજાવાનું મળી શકે. શબ્દ પ્રશ્નો ઉપરનું તેમનું લખાણ અમે અહીં એ સંસ્થાના નિયામકની રજાથી ઉતારીએ છીએ: તાંત્રી)

દસથી સપ્તર વર્ષની ઉંમર એવી છે કે જ્યારે વિદ્યાર્થીના શરીરમાં વીર્ય ઉદ્ભાગ મારી રહ્યું હોય. આથી શરીરસંરક્ષણની ગમે તેટલી સંભાળ તેમજ શરીરવિદ્યા માટે ગમે તેટલા ઉપાયો લેવા છતાં વીર્યરક્ષણની તેમજ શુભેન્દ્રિયોની યોગ્ય સંભાળની તાલીમ જે વિદ્યાર્થીને વખતમય આપનામાં ન આવે તો પરિણામ ઘણું જ ભયંકર આવે. વિદ્યાર્થી આર તેર વર્ષની કે પંદર વર્ષની ઉંમરે અહીં આવે છે ત્યારે જનનેન્દ્રિયનો દુરુપયોગ કાર્મ પાણી દારણે કરતાં શીખાને જ આવશે હોય છે. આવા વિદ્યાર્થીએ એ પાંચ દશ નહિ પરંતુ ૫૦ થી ૬૦ દશ જેટલા માણસ પડે છે. દુઃખની વાત એ છે

કે આવી કુટેવોમાં પોને તો ફક્ત પડેલા હોય છે પરંતુ જેમ દરેક દુર્ઘ-
સનનું જને છે તેમ આ દુર્ઘસનનો કેસાવો કરવા પણ તેઓ ઉત્સુક હોય છે.
અહેવાલના વર્ષ દરમ્યાન વારંવાર એવું જનવા પામ્યું છે કે સવતી શરૂઆતમાં
આવી ચેપી કુટેવો લઈને પાંચ સાન વિદ્યાર્થીઓ આવે અને જોતજોતામાં પચીસ
પચાસમાં તેનો ફેલાવો થઈ જાય. આમ ધણાં જે નિર્દોષ અને અજ્ઞાન વિદ્યાર્થીઓ
વીર્યક્ષયને માર્ગે અનુભવપણે વળી જાય છે અને પછી તેમની શારીરિક
સ્થિતિનો પ્રશ્ન અત્યંત ગભીર થઈ પડે છે. દુઃખની વાત તો એ છે કે એ
કુટેવ છે એવું જાણી જનારા વિદ્યાર્થીઓ પણ ખોટી શરમને લીધે કોઈ
મેડીસિન ને વાત કહેતાં અચકાવે છે અને મનમાં ને મનમાં મુંઝાય છે.

પછી તો શારીરિક તેમજ માનસિક એવાં કેટલાંક ચિન્હો દ્વારા આવી
કુટેવોમાં સપડાઈ ગયેલા વિદ્યાર્થીને અમે શ્રાપી કાઢવા જાણ્યા અને તેમની
સાથે વિશ્વલયનાઓ જોડવાની શરૂઆત કરી. આવી વિશ્વલયનાઓ સમજ-
ગત અને તેના કરતાં વ્યક્તિગત રહે તો વધારે મફતના મળે છે એવાં
અમારે અનુભવ થયો છે. અજ્ઞાત આવી વાતોની ક્ષેત્રનો મોટો આધાર
ગૃહપતિ અને વિદ્યાર્થીના મીઠા અને વિશ્વાસભર્યા પ્રેમસંબંધ ઉપર વધારે
રહે છે એ તો સૌ કોઈ સમજી શકે તેવું છે. વિદ્યાર્થી એમ જરૂર માનતો
હોવા જોઈએ કે ગૃહપતિ એ પોતાનો સાચો સત્તાદકાર મિત્ર છે. અને ગૃહ-
પતિને પણ મનુષ્યસ્વભાવમાં વિશ્વાસ હોવો જોઈએ, તથા આડે માર્ગે ગયેલા
વિદ્યાર્થી તરફ નિરક્ષર અને ક્રોધને જાહેર મેમ અને સદાનુજ્ઞાન હોવાં જોઈએ.
ગૃહપતિ વિદ્યાર્થીનો આવો પરસ્પરનો સંબંધ જ આપા પ્રશ્નોના ઉકેલમાં
ગૃહપતિને કામ આપી શકે છે.

અહેવાલના વર્ષ દરમ્યાન આપા કુમારે ગયેલા વિદ્યાર્થીઓની સંખ્યા
આગલા વર્ષની સરખામણીમાં પ્રમાણમાં વધારે આવી હતી. આમ જનવાનું
એક એ પાન કારણ હતું કે અમારું મોટે ભાગે હવે દરિયામર્તિને રેકર્મેટરી
(Lactomator) મીષકારક રાંધ્યા) માનવા લાગે છે. આથી જ હાથથી
ગંધણા લોટાઓને માથાંએ અડી મોકલે છે. એવા વિદ્યાર્થીઓમાં કુમારે
ગયેલા વિદ્યાર્થીઓનું પ્રમાણ વધારે ટકા નિવામાં આવ્યું છે. જે કે માથાંને
તો તેમના પુત્રાની આ દયાની ખજાર અમે નેમને આપીએ ત્યારે જ પડે છે!

સત્યવર્ષપાલનની ખાલી વાતોને જાહેર અમે ઉમર કાપક વિદ્યાર્થીઓ
સાથે શરીરની રુખા, વિધિવિધ દરિયા અને તેનો ઉપયોગ વગેરે સંબંધમાં
પુણી વાતો કરી, અને તેમ કરીને તેમને મોજા દિશા આપવાના પ્રયત્નો કર્યો

છે. કુટેરે ચડી ગયેલા વિદ્યાર્થીઓને ઠેકણે લાવવાના ઉપાયોમાં સ્વચ્છ રહેવાની ટેવ, શારીરિક શ્રમ, મિત્રાદાર, વ્યાયામ, કુચ્છનો વપરાશ અને ઉત્તેજક વાચનનો લાભ વગેરે સાધનો મુખ્યત્વે ગણવાની સલાહ.

જે વિદ્યાર્થીઓ કાંઈ પણ પ્રશન્ની કુટુંબમાં સપડાયેલા ન હતા તેમને પણ શારીરિક અને દૈનિકીની પરિચય તથા તેના ઉપયોગમાં ક્ષેત્રી જોઈતી કાળજી વગેરે બાકાનો ઉપર કહેવામાં આવ્યું છે. અને તેથી તેઓ કુમરો જવાના લયમાંથી સોફ્ટ રીતે બચવા પામ્યા છે. આવા વિદ્યાર્થીઓની સખ્યા પણ ઓછી ન કહેવાય. અમારે અહીં કહેવું જોઈએ કે તરૂણ મારેની ફળવણીની દૈનિક દૈનિક શ્રદ્ધામાં શરીરશાસ્ત્ર અને જનનૈયમના ઉપયોગ વિષયોગ્ય જ્ઞાન વિદ્યાર્થીને મળે તેથી પ્રથમ અચૂક હોવા જ જોઈએ. અલગત આ વિષય એટલે બધો ક્રામગ અને પરિચય છે કે ને સંબંધ કહેતાં મદદ પત્ર કે શિક્ષકે અન્યત્ર સંલગ્ન ગ્રામ્યાની જરૂર છે, તેમજ પોતાના ઉપર પણ કેટલેક શ્રદ્ધા હોવાની આવશ્યકતા છે.

ઉદાહરણ

ધર્મશિક્ષણ

સવારનો વખત હતો. વિદ્યાર્થીઓ કેટલાક નારંગને કપડાં બુકવા લતા તો કેટલાક મોવિંગિયે રમતા હતા કેટલાક કુત્તરાંકોને પાછી સીંચતા હતા તો કેટલાક હાથે હાથે લતા. કેટલાક દેવાખાનામાં પડી લગાવતા હતા તો કેટલાક રમોડા તરફ ચાંટા મારતા હતા.

પ્રાર્થનાનો ઘંટ ચલ્યો અને બધાના પર મંદિર તરફ ચાલ્યા. મંદિરની પ્રાર્થના ! ધૂપડીપનો ઠાક ! કૃષ્ણનીઓનો ઠાક ! સંગીનનો ઠાક ! ધમોતમાઓના ચિત્રાનો ઠાક ! અર્ધચર્ચુબાદર બોલવાયેલા વિદ્યાર્થીઓનો ઠાક !

ટકોરા ધવો અને શાંતિજાલે તરબુર છેજ્યો. પ્રાર્થના સંસ્કૃતમાં હતી. એ મનોહર સંસ્કૃત ભાષાના શ્લોકો એક પછી એક પડેલા સાંભળ્યા.

પણ એ પ્રવાહ સુપ્રિન્ટેન્ડન્ટ સાહેબને મંદ સાંભળ્યો. છાત્રાસયના સેક્રેટરી સાહેબ આજે પ્રાર્થના જેવા માંડે આવ્યા હતા.

એક એ શ્લોકો બોલાયા છતાં શરૂ મોટા ન નીકળ્યો એટલા સુપ્રિન્ટેન્ડન્ટ સાહેબે પોને પોતાના અગાજમાં જ ફેરફાર કર્યો, અને નજીકના વિદ્યાર્થીઓને આંખ હાથની ભાષામાં તેમ કરવા સૂચના કરી દીધી. આખર વિદ્યાર્થીઓમાં સુપ્રિન્ટેન્ડન્ટનો તાર પડેલો જોવા.

પ્રાર્થના ચડી તે ચડી, ચેત્તની પ્રાર્થના ઉપરાંત પણ એ તણુ ભગ્નો
થયાં અને અને મુપ્રિન્ટેન્ટ સાહેબે પ્રવચન કર્યું.

ઓં વીળેદાયા, ધૂપ
દોષ, કુલ્લનીઆ, ગિરિ
અંબુ મંદિરમાં રેવું અને
આરણ્ય વમાયા કાન્યા
શાંતિશાસ્ત્રાનાનોનનુર
ઉપાદીને ધર તરફ આ-
લના થયા, વિદ્યાર્થીઓ
અધા એકબીજાને ખર્બ
હાય દેના માથાના
વાળને બરાબર કરના,
અને સાહેબાને આડી
નજરે જોના અને ખૂબ

પેશાબ ક્યાં કરેશા ?

બાદિંગની ભીત ?
કેસોલ્સાની ગેલેરીમાં ?
નાવાના નજ પાસે ?
નિશાળના બહેરે રેતા પર ?
હવેલીના જણામાં ?
ખંનવાના કોમ્પાર્ટમેન્ટમાં ?
રેસોલ્સની ખાજે ?
મ્યુનીસીપાલિટીના નર
તળી હોય ત્યાં જ ?

સંયમપૂર્વક તોફાન
કરના બહાર નીકળ્યા.
મુપ્રિન્ટેન્ટ સાહેબ
અને સેક્રેટરી સાહેબ
મંદિરના ઓટલા પર
ઉભા ઉભા ઠાતો કરવા
લાગ્યા:

“ સાહેબ ! આપને
પ્રાર્થના કેવી લાગી ?
આપની શાળાઓમાં
ધર્મ શિક્ષણ લખાતું નહિ
થાય ત્યાં મુઠી કેળ-

વળીમાં બહી વાર આવવાની નથી. ધર્મ એ તો ઇવનરો પામે છે પાંચ.
પાયા વિનાની હમારત ટકી શકેશી છે ? ” મુપ્રિન્ટેન્ટ બોલ્યા.

સેક્રેટરીએ કાંઈ બોલ્યા ન આપ્યા પણ એક ઉંઠો નિશાસો મૂક્યો. ન
નાનાભાઈ

નિશાળે કેમ નથી જતો

દીક્ષિતના સમયમાં દરજ્જાન નિશાળથી આવતો મને એક પત્ર આપી
ગયો. પત્ર પ્રાપ્તિવનના વર્ગશિક્ષકનો હતો.

“ મે. ગુદપતિ સાહેબ,

છેલ્લા પંદરેક દિવસથી ચિ. પ્રાણીકવન નિશાળે આવતો જ નથી. તે
સંજમેમાં આપના તરફથી કર્યું સખાણુ તેમજ ખચર જણુ નથી. તેનું શું
કારણ ? આજે મામની આખર તારીખ છે તેથી આપને પૂછાવવાનું કે તે
હવે ન જ આવવાનો હોય નો તેનું નામ રજીસ્ટર ઉપરથી રદ કરું.

જવાબ આપેલા, તરફી માફ.

સિ. સંવદ,
રમણિકલાલ.”

પત્ર વાંચી હું પિયારમાં પડ્યો. ઘરમાંથી બહાર આવી આવું છતાં-
તપ શોધી વળ્યો. પ્રાણહનન ક્યાંયે ન હતો. પાછો ઘરમાં આવી મારી
બેસવાની જગ્યાએ બેસી માસ્તર રમણિકલાલને જવાબ લખી નાખ્યો.

“ પ્રિયમાર્ગ,

ચિ. પ્રાણહનનના સંબંધમાં હું કાંઈ સચારે નમને ફગડમાં મળીશ
ત્યાં સુધી થાભાશું. સિ. આપનો

હરિશંકર ”

“ પ્રાણહનનનું શું હતું ? અહીંથી તો રોજ શાળાના સમયે ગ્રધા વિદ્યા-
ર્થીઓ સાથે નિશાળે તપ છે અને અરણ્યર પાંચ વાગે પાછો ફરે છે. છતાં
શિક્ષક લખે છે કે શાળાએ જ નથી આવતો ! ફીક ન્તેશું. ” કરી હું કાંઈ લાખ્યો.

*

*

*

રાત્રે મેં પ્રાણહનનને મારી પાસે બોલાવ્યો.

“ કેમ પ્રાણહનન, શાળામાં અભ્યાસ કેવોક ચાલે છે ! ”

“ ફીક ચાલે છે સાહેબ ! ”

“ આ મર્દાને નામ કેટલામું આવશે ! ”

“ ઘાણું કરીને આંધું આવ્યું. ”

“ આજે રાત્રિમાં શું ગીતવા ? ”

“ હશ્મો પાઠ ચાલ્યો. ”

“ આ ચિટ્ટી વાંચી જાંતેશું. ” કહીને મેં તેના માસ્તરની ચિટ્ટી તેના
હાથમાં મૂકી. લાંબો વખત સુધી એક પછી એક બૂંદાણું ચલાવ્યે રાખે તે
હવે મારાથી સહન નહોતું થતું.

ચિટ્ટી વાંચી પ્રાણહનન ઉપાદત ગયો. જાણે કે નેત્રમાં માખી ફૂંખી !
તે નીચું ધાલી ઉભો રહ્યો.

મેં જરા અસાગને કડક કરીને કહ્યું : “ પ્રાણહનન, પ્રાણહનન ! ”

બહુ જ ધીમેથી તેણે સહેજ માથું ઉચું કર્યું અને પાછું નીચું ધાલી
ગયો. તેની આંખમાંથી ડગક ડગક આંસુ ખરતાં હતાં.

“ શું કહેવું છે ? ”

પ્રાણહનનની આંખમાંથી આંસુ વધારે જોરથી ખરવા લાગ્યાં.

“ જાઓ, અચારે સહ જાઓ. ”

પ્રાણહનન ધીમે પગલે ચાલ્યો ગયો.

બીજો દિવસ સવારે મેં ફરીથી પ્રાણુછવનને મારી પાસે બોલાવ્યો.

“ નિશાજે જતું નથી ગમતું, પ્રાણુછવન ? ” મેં તેના વાંસા ઉપર હાથ ફેરવી મારી પાસે બેસાડનાં કહ્યું.

તેની આંખમાં ઝળઝળાયાં ઉભરાવા લાગ્યાં; તે બોલ્યો : “ મને ત્યાં જરાએ નથી ગમતું સાહેબ. રોજ ચાલી ગયેલું જ ચાલે. ન ગમવાથી ઊંચ આવવા હાથે એટલે મારતરની બીક લાગે અને વાતો તો, કરાય જ નહિ. ”

“ પણ ત્યારે અર્ધિયા તો શાળાએ જાઓ છો તે આખો દિવસ ક્યાં રહેા છો ? ”

“ પીત્તગાડનમાં ફર્યા કદં છું. ”

“ ત્યારે હવે તમે નિશાજેથી ઉડી જાઓ તો ! ”

“ મારા આપા ક્યાં માને છે ! મને બીજી નિશાજે મોડલે તો મહેનત કરીને હું પાંચમામાં ગરી જાઉં. ”

“ નમે તો ગલ્પિનમા નાપામ થયા હતા, નહિ ! ”

“ હાહ, એ વિષય મને છાડી દેવા દો તો પાંડલે નંગરે પાસ થાઉં. ”

“ ફીક, નમાગ આપાને પત્ર લખી આજે બોલાવું છું. પછી તમારા શિક્ષક સાથે મળી નક્કી કરશું. જાઓ. ”

પ્રાણુછવન ગયો. પ્રાણુછવન ઓખનાહ આંધી આપડીમાં નાપામ થયો હતો. ગલ્પિનના પિતૃત્વમાં ૧૦૮માંથી પંદર રૂબ પાન પૂરા નહિ મળેલા તેથી તેને નાપામ કરવામાં આગ્યા હતા. આ તેનું આંધીમાં બીલું વર્ષ હતું. તેના ગળા પછી દુ વિચારે ચણો : “ હવે થાય શું ! આ આજની શિક્ષકબાદનિએ અને પરીણાથી કરવામાં આવના નિર્ણયે તો નખોદ વાગ્યું છે ! વિદ્યાર્થીને ચૂરી લીધા છે એટલું જ નહિ પરંતુ અતીતિને માર્ગે ધંકલી દીધા છે. એક ગલ્પિન ન આવડે એટલે નાપામ. એના એ જ ધારણમાં પશો રહે, અને જ્યાં વિષયો ફરીથી શીખ ! તમને કે ગલ્પિન જ્યાંને આવડ્યું જ નેત્રએ અને ન આવડે તેનું છવન ખરબાદ ! એ તો ફીક પળ આ અતીતિને માર્ગે વિદ્યાર્થીઓ જ્યાં મીંચે તેની જાંઘડી પ્રાણુ છે ! ”

આપા, આપા અનેક વિચારેએ મને મુંઝવેા. આખરે મેં મારા મન સાથે નક્કી કર્યું કે પ્રાણુછવનના પિતા મારે તો આ ચર્ચે તેને નિશાજે ન જ મોડલે અને મારે તેને શીખવવાનું માર્ગે લેવું.

કેર પ્લે*

અયોધ્યાના એક હનર બીપણ ચોદાઓ; સૂર્યના તેજમાં ઝગારા મારતી તેમની તીખી તરવારો; વચ્ચે શાલનો રાગ ગમનો રથ, તેના યુદ્ધકુશળ ઘોડાઓ, તેનો યુદ્ધરૂઢ સારથિ અને લક્ષ્મણનો જીવાન પુત્ર ચંદ્રેતુ.

“ મહારાજ રામચંદ્રનું અપમાન કરનારની શલ કેટલી લાંબી છે તે હું માગી લઉંશ. છતાં છે એ નિર્લજ્જ પાત્રી ! ”

સામેના વાહીમાંથી તપોવનમાંથી કુશ ચાલ્યો આવે છે. તેની પહોળી છાતી, તેની લાંબી જીભઓ, તેનું સીતા જેવું મોં અને ધરતી ધણધણે એવી ધીર તેની ચાલ; અંગ પર એક લગોડી અને મૃગચર્મનો કટકો તથા હાથમાં જવલેણ ધનુષ્યાણ.

*

*

*

“ સુમન્ત્ર, રથને ઉભો રાખો. મારે હેઠા ઉતરવું છે. ”

“ શા માટે ? ”

“ કુશને રથ નથી તો મારાથી રથમાં કેમ બેસાય ? ”

“ કુમાર, આપનું રક્ષણ કરવા માટે મહારાજને મને સાથે મોકલ્યો છે. તો રથમાંથી હેઠા ઉતરવાનું જોખમ હું કેમ ખેડવા દઉં ? ”

“ તો રથકુળની પ્રાર્થિતે જાંબી કરવાનું જોખમ ખેડો ? ”

સુમન્ત્ર મૂંઝો થયો અને ચંદ્રેતુ ઉતરવા લાગ્યો.

“ કુમાર ! ” કુશે ત્રાડ મારી, “ હું તો જંગલનું જન્માવર કહેવાઉં. અમારે વળી રથખંડ શા ? આપને તો રથમાં બેસવાની ટેવ છે માટે આપ તો બેસો જ. ”

“ લાઈ કુશ, મારી આસપાસ તીખી તરવારોવાળા એક હનર ચોદાઓ છે ત્યારે તું એકલો છું. મારા શરીર પર લોહનું અક્ષર છે ત્યારે તારી ચામડી છેક જ ઉઘાડી છે. હું રામચંદ્ર મહારાજના રથમાં અને તું પગપાળો. આમને આમ લઈ તો મારી ઉર્મિલા લાજે. રથકુળમાં કે જનકકુળમાં આવું અધર્મયુદ્ધ કાઈ દહતું અપ્પું નથી. ”

ચંદ્રેતુએ રથખંડ છોડ્યાં અને એકલો કુશની સામે ઉતરી પડ્યો. બે હનર આંખો ફારી રહી !

આનું નામ કેર પ્લે.

• નાનાભાઈ

“ ડૉક્ટર આજ્ઞા છે ને આપને બોલાવે છે. ”

“ ડૉક્ટર આજ્ઞા ? જા, આવું છું. ”

*

*

*

“ કેમ ડૉક્ટર સાહેબ ? ”

“ સુપ્રિન્ટેન્ડન્ટ સાહેબ, આ મહેન્દ્રને પેટમાં ભરાવો થયો છે તે કાલે આખો દિવસ ખાયા ન આપો. હું આજ્ઞા છે જ દવા આપું છું તે ઉપર આવી જશે. ”

“ અરે ડૉક્ટર, હું તો દરે આ વેળાથી હાર્યો છું. ખાવું એટલે તો કેમ જાણે પેટમાં ફાંસવું. ન કીધે લાન, ન માર્યે લાજ. સારું ખાવાનું કરો એટલે જરૂર ખૂટારે ને ‘ ભૂખ્યા છીએ ’ ‘ ભૂખ્યા છીએ ’ એવી ફજેતી કરે તે જુદી. મેં તો છટું મરવું છે. ખાવું હોય તે ખાય ને મરવું હોય તે મરે. તમારે દવા આપવી હોય તો આપો અને ન આપવી હોય તો ન આપો. ”

ડૉક્ટર હાથમાં ડ્રગપેન્સિલ કાઢીને દવા લખવા શરૂઆત, પણ પેન્સિલ હાથમાં ફરી ગઈ અને ડૉક્ટર વિચારે ચડી ગયા:

“ દવા તે કાની કાણુ ? મહેન્દ્રની કે સુપ્રિન્ટેન્ડન્ટની ? ”

નાનાભાઈ

છાત્રાલયને યોડીબારે

અમારા છાત્રાલયમાં રાત્રે વિદ્યાર્થીઓને સુઈ જતાનો વખત સવા નવ વાગ્યાનો વખતમાં આવ્યો છે. રાત્રે જ્યાં સુઈ ગયા પછી કોઈ કોઈ વખત હું નિરામયદમાં મહેજ આંટા મારી આવું છું. એવી જ રીતે આજે પણ નીકળ્યો હતો. રાતના અગિયાર વાગ્યા હતા.

સુનેશ વિદ્યાર્થીઓને અડચણ ન આવે એવી રીતે ધીમે પગલે ઓશ-રીની કોર નહક હું ચાલતો હતો. યોડુંક ચાલ્યા પછી હું અટક્યો. આટલી બધી શાંતિમાં કોઈનો અવાજ આવતો હતો. એ વિદ્યાર્થીઓ અંદર અંદર ધીમેથી-અન્યંત ધીમેથી વાતો કરતા હતા. ઉપાડી રીતે હું તેમની વાતગિત સાંભળી સકું તેમ નહોતો જ, તેથી પગથિયા આગળ ધીમેથી પ્રપાદને એવી ગયો. છપ્પા રીતે તેમની વાતો સાંભળવા શરૂઆત.

“ પણ તને આટલું જણું મોડું કેમ થયું ? ”

“ પછી તો અમે વાતોએ ચળા તે ચળા જ. ઘણા દિવસની બેગી થયેથી તે કદ એમ પડી થાય ? ”

“ તારે તો કીકે આ જોડીઆમાંથી ચાલ્યો આવ્યો પરંતુ એવું શું થયું હશે ? ”

“ કેમ વળી શાનું શું થયું હતું ? ”

“ એ હંવનની ઓડિંગ નો ચારે કોરથી ગધિયાર છે ને ! અને તે કહેતો હતો કે ઉંઘીનો દરવાજો નવ વાગે તો ગધ ધર્મ ગય છે. પછી તો ગૃહપતિની રજા વિના ઉઘડે જ નહિ. તે છ ક્યાંથી અંદર ગયો હશે ? ”

“ મું તો સુવ બોટ જ રહ્યો. એણે પેલા હરિલાલને કહી રાખ્યું હતું કે તેના ચોરડાની પાછળની બારીએ તેનો ફેટો બાંધી રાખે. ત્યાંથી ચડીને અંદર. તેમાં વળી થયું શું ? ”

“ પણ મોહન તને આ આજ્ઞાથી લાગે છે ! ગમે ચારી છૂપીથી બહાર નીકળ્યું અને પછી ચોરની માફક પાછલી બારીએ અંદર પેસી જતું એ આપણને શામે ? ”

“ તો શું કરવું ? તું જ કહેને ? આપણા ગૃહપતિ પાસે મેં પરમ દિવસે કેટલી બધી આજ્ઞા કરી ? વળી પરમ દિવસે તો રજા પણ હતી એટલે લેમનનો પણ સપાસ નહાનો. છતાં તેમણે રજા આપી ? ”

“ એ ગમે તેમ. મને તો એમ લાગે છે કે આવાં કામ આપણે કરવાં ન જોઈએ. ”

“ તારે શું લાછબધોને મળ્યું જ નહિ ? ”

“ ના, ગૃહપતિ રજા આપે તો જ મળ્યું, નહિતર નહિ. ”

“ એ કેમ બને ? આપણે તે કોઈ દોર છીએ ? આપણા લાછબધોને ન આપણે ત્યાં આવવાની છૂટ કે ન આપણે એમને ત્યાં જવાની છૂટ ! શું આપણે લાછબધો જ ન કરવા ? ”

“ તારી વાત તો સાચી લાગે છે પરંતુ તારો રસ્તો ગળે નથી ઉતરતો. ”

“ આજ નહિ તે એ દિવસ પછી ઉતરશે. ”

આથી વધારે વાતચિત સાંભળવાની હિંમત અને ઇચ્છા મને ન રહી. તે જ વખતે જો કોઈએ મારા મ્હોં ઉપર પ્રકાશ નાખ્યો હોત તો મારા ચહેરા ઉપરનાં ગભરાટ અને મુંઝવણ તે સ્પષ્ટ જોઈ શકત. .

તે રાત્રે ઉંઘમાં હું વારંવાર ઝાઝી ઉઠતો હતો તેમ મારી પત્નીએ મને સવારે કહ્યું.

શિક્ષક ગૃહપતિ

એક લાઠ પછે છે:—

“ શાળામાં શિક્ષક તરીકે કામ કરના કોઈ લાઠને ગૃહપતિ તરીકે રાખવા એ મજાદારક છે ? મને તો લાગે છે કે દરેક છાત્રાસયે એક સુવાંગ ગૃહપતિ રાખવો જોઈએ અને તેને માથે ખીન્ને કશા બોલે ન હોવો જોઈએ. આ બાબતનો આપ ખુલાસો કરો ? ”

આ લાઠનો પ્રશ્ન જગ વિચારવા જેવો છે. આજે આપણે ત્યાં મોટે ભાગે શાળામાં કામ કરના શિક્ષકો જ છાત્રાસયોમાં ગૃહપતિઓ છે. અને આ યોજનામાં આજે સગવડ છે. બોર્ડિંગના વિદ્યાર્થીઓ જે નિશાળખાં લખુતા હોય ત્યાંના શિક્ષક મુખિન્ડેન્ડ ના આજે નિશાળની, લખુતરની, ચાં ઉતરની, પરીક્ષાની, નંબરની, રહેઠાણોની, રાત્રી નરસા વર્ગની એવી બધી ધમાસ એ દરેક અને વિદ્યાર્થીઓની નક્કી મીટાં. નિશાળના બધા શિક્ષકોની સાથે નિશ્ચિત સંબંધવાળા આવા મુખિન્ડેન્ડ જે સરકારાથી આ બધી શયો ઉકેલી શકે તે સરકારાથી ખીન્ને લાગે જ ઉકેલી શકે એ સ્પષ્ટ છે.

આ ઉપરાંત, આ યોજનામાં આધિક સગવડ તો છે જ. બધાં છાત્રાસયો આજે સુવાંગ ગૃહપતિનો ખર્ચ આપી શકે તેમ નથી. આવાં છાત્રાસયો ટકા રહેવા માટે અને જતાંયે કીટ કીટ ટકા રહેવા માટે શિક્ષકોને ગૃહપતિ તરીકે રાખે છે.

અને જતાં, આજે શિક્ષકોને ગૃહપતિ રાખવા સામે અમતિય ઉભો છે. એક કેળવણીયે વર્ગ લખાવે છે કે શાળામાં પાંચ કલાક માથું ફેડીને આખો હોય તે શિક્ષકનું મગજ જ છાત્રાસયને માટે કામનું નથી રહેતું. એવા તંગ મગજવાળા શિક્ષકને માથે છાત્રાસયનો પલુ બોલે નાખશે એટલે તે વિદ્યાર્થીઓને માથાં શિવાય ખીન્નું કામ જ નથી કરવાનો. છાત્રાસયના સંચાલકોની એવી ફરિયાદ છે કે શિક્ષકોને ગૃહપતિ રાખીએ છીએ ત્યારે તેઓ શાળાનો કાંઈ ઉતારવા શિવાય ખીન્નું કશું છાત્રાસયમાં કરતા જ નથી, પણ ઉકેલું પોતાની ખવડારની અપ્પઆવડને લઈ ચાલી વાર તો બધું ઉધું મારે છે. શાળાના દેડમારતરની એવી ફરિયાદ છે કે બોર્ડિંગનો મુખિન્ડેન્ડ ચયો એટલે શિક્ષક શાળાની કોઈ પણ તૈયારી કયો વિના આવવાનો અને વર્ગમાં ફાવે તેમ લાંકવાનો. શાળાના દેડમારતરે તરવની દૃષ્ટિ બોર્ડિંગના આવા કામને અને ટપચનના શિક્ષકને સરખાં ગણે છે અને ખીન્નેના અનિવાર્ય પણાથી ત્રાંસે છે.

જે છાત્રાલયો આર્થિક સગવડની દૃષ્ટિથી શિક્ષકને ગૃહપતિ રાખે છે તેમને શું ફાટી શકાય ? તેમના હાથમાં ખીજો ઉપાય જ ન હોય તો તો આપણે માત્ર તેમની દયા ખાવાની રહી ! પરંતુ, જે છાત્રાલયો દમ્ય હોવા છતાં વધારે વિદ્યાર્થીઓને નલાવવાના લોભથી આવો સરનો ગૃહપતિ શોધે છે તેમને તો જણાવવું જોઈએ કે આ લોભ પરિણામે નુકશાનકારક છે. શિક્ષક પણ માણસ છે; તેની શક્તિની પણ હદ છે; તેને આખોય દિવસ તમે જોડશો તો ક્યાંક તો તે આરામ શોધી જ લેવાનો છે; પછી નિશાળમાં કે બોર્ડિંગમાં. અને ક્યાં આવો આરામ ન લે તો થાકી ગયેલા માણસની માથે કાચિયાં વડચકાં, તો કરે જ કરે.

આ રીતે જોઈએ તો તો દરેક બોર્ડિંગને સુવાંગ ગૃહપતિ જોઈએ, પણ આવો સુવાંગ ગૃહપતિ વિદ્યાર્થીઓને વધારે લાભ કરશે ! આપણી નિશાળો અને છાત્રાલયો આજે જે રીતે ચાલે છે તેમાં તો આવો સુવાંગ ગૃહપતિ બોર્ડિંગની ભારે દેખરેખ રાખે એમ માનીએ પણ વિદ્યાર્થીઓના શાળાના અભ્યાસનું શું ? એ શાળાની સાથે જેને પરિચય નથી એવો ગૃહપતિ તેમને જરાજર ઓળખશે ? તેમને મદદ કરી શકશે ?

પણ આપણે જરા આગળ ચાલીએ. જે ગૃહપતિને શાળાની સાથે શિક્ષક તરીકેનો સંબંધ નથી તે ગૃહપતિ છાત્રાલયમાં બેઠો બેઠો દેખવણીની દૃષ્ટિથી કામ ચલાવશે ખરો ? આજે આપણાં છાત્રાલયો તો ખાવા-પીવાનાં તે સુધા બેસવાનાં ફેંકણાં છે. વિદ્યાર્થીઓનો પ્રધાન ઉદ્દેશ તો લાભવાનો છે અને તેને અંગે તેને છાત્રાલયમાં રહેવું પડે છે, ખાવાપીવામાં, સુવા ભેગવામાં તેમજ ભણવામાં ગંધાની પાછળ એક જ હવનની દૃષ્ટિ છે એ તો હજી આપણે સમજીએ ત્યારે ખરા. આજે તો દેખવણીની અને હવનની ઘોડી ઘણી તારિવડ ચર્ચા ક્યાંઈ પણ થતી હોય તો તે નિશાળમાં થતી હશે. એટલે આવી નિશાળથી તદ્દન છૂટો પડી ગયેલો ગૃહપતિ તેનામાં હશે તેટલી દેખવણીની દૃષ્ટિ પણ કદાચ ગુમાવી બેસશે અને છાત્રાલયની રસમને વ્યવસ્થાથી ચલાવનાર બેનેજર થઈ બેસશે. નિશાળ એ જેવું તેવું તોયે વિદ્યાર્થીઓના જીવિવિકસનું ક્ષેત્ર છે. આખા હવનનો પક્ષો કરી નાખવાની મૂળ શક્તિ વિચારમાં રહેલી છે. તે વિચાર વિદ્યાર્થી શાળામાંથી લે એવી આપણી માન્યતા છે. વિચારપરિવર્તનના આ ક્ષેત્રમાંથી ગૃહપતિ તદ્દન છૂટો રહે અને કેડ બાંધીને પોતાના જ ક્ષેત્રમાં ઘૂમે તો બોર્ડિંગનું કામ વણસી ગયું, અને ગૃહપતિ પોતે પણ વણસી ગયો.

માટે ગૃહપતિ કાષ્ટ પીતે વિદ્યાર્થીઓના શુદ્ધિવિદ્યાસના ક્ષેત્રમાંથી હટપાર તો ન જ રહે. અને છતાંયે તેનું મુખ્ય ક્ષેત્ર તો બોર્ડિંગ જ રહે; શાળા નહિ.

આ રીતે વિચાર કરતાં કાગે છે કે આજે શિક્ષકો આખો દિવસ નિશાળમાં કામ કરીને આજના વખત બોર્ડિંગ માટે રાખે છે તેને બદલે બોર્ડિંગના ગૃહપતિઓને મુખ્ય કામ તો બોર્ડિંગનું જ મળે અને શિક્ષણ-પ્રવૃત્તિનો પરિચય જળવાઈ રહે તે માટે ડેનજના ઝોન બેંકીંગનું શાળાનું કામ મળે તો આનો ઉકેલ આવે. બોર્ડિંગના મુનિસ્ટ્રી-ન્ટ્રીને બોર્ડિંગનું કામ મુખ્ય, શાળાનું કામ ગૌણ.

આમ થાય તો કામનો અતિશય ભાર પણ ન રહે, હેડ માસ્તરને પણ બોર્ડિંગની ફરિયાદ કરવાપણું ન રહે, સંચાલકોને તેની પાસેથી પૂરતું કામ મળી શકે અને છતાં એ નિશાળ સાથેનો તેનો સંબંધ તો રહેજો છે એટલે એ દષ્ટિ પણ રહેશે અને સંબંધની સગવડો પણ મળશે, બાકી માસ્તરો બધા વ્યવહારમાં મીડિઝ હોય છે એ ફરિયાદ તો સનાતન ફરિયાદ છે અને રહેવાની. પણ ચાક્રકો વ્યવહારના માણસની શોધમાં ખુદ કેળવણીની દૃષ્ટિને જ વિસારી ન દે એ તેમને જોવાનું રહે છે.

ગૃહપતિઓ શાળામાં શિક્ષકો તરીકે થોડો વખત કામ કરી શકે તે માટે શાળા અને બોર્ડિંગના પરસ્પરના સંબંધમાં મોટો ફેરફાર કરવો પડે. આજે નિશાળ અને બોર્ડિંગને કોઈ લેવા દેવા નથી એ પરિસ્થિતિ તો જ્યાં જ જોઈએ. આજે નિશાળો અને બોર્ડિંગો જૂદી જૂદી બની છે અને બોર્ડિંગો પરસ્પરમાં પણ જૂદી જૂદી બની છે તેને બદલે એકદમ શાળા કરતી બોર્ડિંગો સંકળાય અને શાળા-બોર્ડિંગનું છવન વધારે જોનમોન થાય ત્યારે જ આ પ્રશ્નનો ખંડા ઉકેલ આવશે. આ જાનને જીવન શાબ્દોમાં મુદ્રાએ તો આજે બોર્ડિંગો બધી છૂટી છવાઈ પડી છે તેને બદલે એક ગામની બધી બોર્ડિંગોએ મળીને પોતાની બોર્ડિંગ રહેલ બની કરવી પડે છે. એમ થશે તો જ બોર્ડિંગમાં આજે છે તેથી વધારે છવન આવશે.

નાનાભાઈ

‘છાત્રાસય’ ૧૧ અંગેનું માસિકી ૧૫ થી એ પ્રગટ થાય છે.

દાર્શિક ચલાનમ પોસ્ટેજ સાથે એક રૂપાંશો.

વખો: વ્યવસ્થાપક છાત્રાસય: કોલકાતામુનિ જવન: આવનવર.

મુદ્રણસ્થાન: ‘શ્રી સરસ્વતી’ ડાપખાનું, અમુજ બીરોડી, આવનવર.

છાત્રાલય

(છાત્રાલય મંડળ તરફથી)

વર્ષ ૧ હું

૧૯૨૭

અંક ૩ ને

જુન

: તંત્રી :

નૃસિંહપ્રસાદ કાલિદાસ ભટ્ટ

મોટાંઓ નેને સલામતી કહે
છે તેને હું બીક કરું છું.
મોટાંઓ નેમાં જોખમ દેજે છે
તેમાં હું સાહસ જોઉં છું.
મોટાંઓ ને કામથી રૂંદે છે તે
કામ મને વધારે આકર્ષક લાગે
છે. ને કામ કરતાં મોટાંઓનો
પગ પાછો પડે છે તે કામમાં
મારા યગલાં ત્વરાળી દોડે છે.

“તરુણ”

ગૃહપતિની લાયકાત

મારા એક મિત્ર લખે છે:—

“છાત્રાસયનો બધો આધાર ગૃહપતિ ઉપર જ છે. મારા ગૃહપતિઓ આપો અને મારાં છાત્રાસયો માગી લ્યો, એવી જાતના અવાજો આજે ચારે દિશાએથી આવતા જાય છે. આજના સમાજના જૂદા જૂદા ધંધા માટે તો લાયકાત જેવું કંઈકે એકસ થયેલું હોય છે પરંતુ છાત્રાસયનું કામ ધંધાની એવી કાંઈ પણ જાતની સપાટી પર હજી સુધી ચડ્યું નથી તેથી જાતપતિ પસંદ કરવામાં થયેલી મુશ્કેલી નડે છે. આપ આવું કોઈ ધોરણ બતાવી શકો?”

આપણાં મોક્ષશાસ્ત્રોમાં ત્યાં ત્યાં સદ્ગુરુનો વિચાર કરવામાં આવ્યો છે ત્યાં ત્યાં જે આવશ્યક વસ્તુઓને તારતી કાઢવામાં આવી છે, સદ્ગુરુ શ્રોત્રિય હોવો જોઈએ તેમજ બ્રહ્મનિષ્ઠ હોવો જોઈએ.

હંસિ અર્પતે इति श्रोत्रियः । જે હંસુનો-વેદનો અભ્યાસી હોય, જેણે જૂતકાળના ઋષિઓના અનુભવો ગ્રાપ્યા હોય અને વર્તમાન કાળના ઋષિઓના અનુભવથી પરિચિત રહેતો હોય, જેણે જીવ જમત, ઇશ્વર અને તેનાં સ્વરૂપો વગેરેનો શાસ્ત્રીય અભ્યાસ કર્યો હોય અને જે જૂદા જૂદા અધિકારવાળા શાસ્ત્રોને પહોંચી વળવાની સુક્તિ પ્રયુક્તિઓ જાણતો હોય —આ શ્રોત્રિય.

પણ એકલું શ્રોત્રિયપણું શા કામનું ? જેણે માત્ર બીજાના અનુભવો જાણ્યા છે પણ પોતે અનુભવને માર્ગે ગયો નથી તે ગુરુ શિષ્યોનું શું લીધું કરે ? જેણે માત્ર પુસ્તકોના જ્ઞાન મેળવ્યું છે પણ એ જ્ઞાનને જીવતું કરી લેયું નથી તે ગુરુ બીજાને શી રીતે ધેરવાનો હશે ? જે માત્ર બુદ્ધિના વિકાસ તરફ શાસ્ત્રોનાં ખંડનમંડન કરી શકે છે પણ ખંડનમંડનથી પર રહેલી વસ્તુનો જેણે સ્વાદ ચાખ્યો નથી તેનું લખું જ્ઞાન બીજાને શો લાભ કરવાનું હતું. માટે જ સદ્ગુરુ પોતે બ્રહ્મનિષ્ઠ હોવો જોઈએ, પરમ તત્ત્વ તેના જીવનમાં ઉતર્યું હોવું જોઈએ, ને જે ધ્યેયે બીજાને સદ્ જવાનો તેનો દાવો છે તે ધ્યેય તેને તો પ્રાપ્ત હોવું જોઈએ.

આ આદર્શ સદ્ગુરુની વાત.

પરંતુ મોક્ષમાર્ગના ગુરુને માટે કહેલી આ વાત નાની મોટી દરેક દિશાના ગુરુને દાણ પડે છે. મોક્ષમાર્ગનો શ્રી મોક્ષશાસ્ત્રનો અભ્યાસી હોવો જોઈએ અને એ માર્ગનો પ્રત્યક્ષ અનુભવી જોઈએ, મીઠીનીકસ એન્ડનિર્વારક

ખાનાનો શુરુ મીઠનીકર લાઈનમાં ઓરિય અને પ્રત્નનિટ જોઈએ. દાકરી લાઈનનો શુરુ દાકરી લાઈનમાં ઓરિય અને પ્રત્નનિટ જોઈએ, વેપારી લાઈનનો શુરુ વેપારી લાઈનમાં ઓરિય અને પ્રત્નનિટ જોઈએ, વક્રીસની લાઈનનો શુરુ વક્રીસની લાઈનમાં ઓરિય અને પ્રત્નનિટ જોઈએ અને જાત્રાનો શુરુ પોતાની જાત્રાસયની લાઈનમાં ઓરિય અને પ્રત્નનિટ જોઈએ.

જાત્રાસય એ કેળવણીની સંસ્થા છે. વિદ્યાર્થીના સર્વતોમુખી વિકાસને માટે તે જાત્રાસયનું અસ્તિત્વ છે. માટે આ કેળવણીનો, આ સર્વતોમુખી વિકાસનો શાસ્ત્રીય અભ્યાસ કરવો એ શુદ્ધપતિની સૌથી પહેલી ફરજ છે. આને આપણે અધા શુદ્ધપતિએ આપા દોષ પછી જાતના અભ્યાસ વિના શુદ્ધપતિએ થઈ જોઈ છે. છીએ અને હજી પણ એવા અભ્યાસ તરફ આપણું ધ્યાન જતું નથી. 'વિદ્યાર્થી એ શ્રી સીમા છે?' 'વિદ્યાર્થી માત્ર લાડમાંસનું પૂતળું છે કે ખીજું કંઈ છે?' 'વિદ્યાર્થીના મનના ધર્મો કયા કયા છે?' વગેરે કાંઈ પણ જોવા જવળા વિના આપણે વિદ્યાર્થીનો વિકાસ સાધવાની, તેનું ચારિત્ર્ય ધરાવવાની, તેને સારો શહેરી જનાવવાની મોટી મોટી કશ્વો લાંબીએ છીએ. આજ સુધીના મદાત્ર શુદ્ધપતિઓના જીવનનો અભ્યાસ, જગતના મદાત્ર વિચારકોએ કેળવણી સંગ્રહે પ્રતિવિસા વિચારોનો અભ્યાસ, શરીરશાસ્ત્ર, માનસશાસ્ત્ર, પ્રજનનશાસ્ત્ર, યુદ્ધશાસ્ત્ર વગેરે વિદ્યાર્થી અવસ્થા સાથે નિકટ સંગ્રહે ધરાવતાં શાસ્ત્રોનો અભ્યાસ અને આ બધાને કેળવણીની દૃષ્ટિથી જાત્રાસયમાં કેમ સાધી શકાય તેનો અભ્યાસ; આ બધું શુદ્ધપતિનું ઓરિયપણું છે અને આપા ઓરિયપણું વિના આવતાં આપણાં આજનાં જાત્રાસયોને કાંઈ લાઈ 'વીશી'નું નામ આપે તો તેમાં આપણે જરાયે જોડું લગાડવાનું નથી. જાત્રાસયનો આજે શાસ્ત્રીય અભ્યાસ એ તમે કહો છો તેનું શુદ્ધપતિની લાવડાતનું એક અંગ ગણાવું જોઈએ અને એવા અભ્યાસવાળા માણસને જ શુદ્ધપતિ તરીકે પહેલો લાઈ અપાવો જોઈએ.

પણ એકત્રો અભ્યાસ, એકત્રું પુસ્તકિયા જ્ઞાન જમ નથી. આવું જ્ઞાન એકત્રું હોય તો માણસ કદાચ સુંદર લાપણુ આપી શકે, કદાચ સારા નરસૂનો ઔદિક પુત્રાસો પણ કરી શકે; પણ જાત્રાસયનો કાંઈ પણ પ્રશ્ન સન્મુખ ખડો થયો હોય ત્યારે તેનું જ્ઞાન તેને જોડીને આજનું જાય અને પ્રશ્ન અણુ-ઉકડો રહી જાય, માટે આપા જ્ઞાનની સાથે તે જ્ઞાનને અવધારમાં ઉતારવાની દક્ષતા શુદ્ધપતિમાં જોઈએ. આ વસ્તુને આપણે સામાન્ય રીતે અવધારદક્ષતા કહીએ છીએ. પણ આપણે જાદુ રાજનું ઘરે છે કે એકત્રું જ્ઞાન માણસને વેડીએ

બનાવે છે ત્યારે એટલી આ અવહારરહિતા માણસને વહેવારીયો બનાવી દે છે. હાત્રાસ્યોમાં એટલા જ્ઞાનવાળા ગૃહપતિઓ જેમ નિષ્કળ નીવડે છે તેમ એટલા અવહારકુશળ ગૃહપતિઓ પણ નિષ્કળ જ-વધારે નિષ્કળ નીવડ્યા છે; માત્ર તેમની નિષ્કળતાનાં ગ્રાજ્યાં આપણે હાથ ધર્યાં નથી એટલે તેનું માપ આપણે ઠાઠી રાખ્યા નથી.

હવે આપણે ગૃહપતિની સ્થિતિના પર આવીએ. કેળવણી એ તો અવનનુ શાસ્ત્ર છે; કેળવણીકાર કે શિક્ષક વિદ્યાર્થીઓના વિદ્યાભૂતો અભ્યાસ જ કર્યા કરે પણ એ અભ્યાસ તેના પોતાના અવનને સ્પર્શ જ ન કરે તો તેનું શ્રોત્રિયપણું એજે જાય છે. જે ગૃહપતિનું પોતાનું અવન ઉચ્ચ ન હોય, યા તો જે ગૃહપતિ પોતે નિરંતર વધારે ને વધારે ઉચ્ચ થવા પ્રયત્ન કરતો ન હોય તે ગૃહપતિ ગમે તેટલો શ્રોત્રિય હોય તો પણ હાત્રાસ્ય માટે નકામો છે. જેના જ્ઞાનમાં અને અવનમાં વિસંવાદ છે તે ગૃહપતિનું જ્ઞાન વિદ્યાર્થીને ઉપદેશ કરશે ને પદેશાં તો તેનું અવન મોટા ઉપદેશ કરશે. માટે જ ઉચ્ચ અવન એ ગૃહપતિનું શ્રીચુ પણ પદેશ કરનાર વધારે મહત્ત્વનું ક્ષાયકાનનું અંગ છે. દરજે ગૃહપતિનો અભ્યાસ ઓછો દશે તો આદ્ય પણ તેનું અવન હું દશે તો તો દરગીજ નદિ ચાલે.

આ રીતે ઉચ્ચ અવન અને કેળવણીશાસ્ત્રનો-અવનશાસ્ત્રનો અભ્યાસ એ એ ગૃહપતિની જાણકારનાં તરવો છે.

પણ દર એક જ્ઞાન રહી જાય છે. સદશુર શ્રોત્રિય હોય, સ્થિતિપૂર્ણ હોય છતાં તેનામાં દયાહુતા ન હોય તો ન ચાલે. શુરમાં શ્રોત્રિયપણું અને નિદ્રા જતો હોય પણ શુરને અને શિષ્યોને સાધનાર કોઈ મોટું વસ્તુની જરૂર છે; અને આવી સાધનારી વસ્તુ ને દયાહુતા છે. 'જે જ્ઞાન મેળવીને હું સુખી થયા છું' તે જ્ઞાન આ વિચારો, રાગદ્વેષથી પીડાનાં માણસોને મળે તો કેવું સારું! એવી જીતિથી સદશુર પ્રેરણા ત્યારે જ શિષ્યો તરફ તેનું મન જાય છે અને તેમને સંજોગ જનમ થાય છે. હાત્રાસ્યમાં પણ વિદ્યાર્થીઓ સાથે સંધાવ કરનાર આવા અર્થોદિક તરવની જરૂર છે. એ તરવને અત્યંત એક જ મહાનમાં રહેલા અને એક જ સાથે થયા છતાં ગૃહપતિ અને વિદ્યાર્થીઓ દરમિયાં મારદહને હોય વચ્ચતા હોય એવું અને છે. આ તરવને આપણે વિદ્યાર્થીઓ નરકનો આદ્ય ક્ષીએ. વિદ્યાર્થીઓ નરકનો આદ્ય એટલે વિદ્યાર્થી આવે ત્યારે તેને માન આપવું કે ને આપે ત્યારે તેને ખુશી આપવી જેમ કોઈ ન સમજે, આવી આદ્ય તો વિદ્યાર્થીના આત્મા પર વિશ્વાસ

રાખે છે, તેની શક્તિમાં શ્રદ્ધા રાખે છે, તેના વિદ્યાસ, માટે નિરંતર તત્પર રહે છે, તેના સ્વાતંત્ર્યની આડે આવરો નથી અને ખીસતા ફૂલને છેડે રહ્યો રહ્યો બેવામાં આનંદ માને છે. વિદ્યાર્થીનો વિદ્યાસ જ્યાં જ્યાં અટકે ત્યાં ત્યાં આ ગૃહપતિને દુઃખ થાય છે. દુઃખના વેગમાં તે વેગમાં વિદ્યાસ અટકાવનારનો તે જાણે અજાણે દુશ્મન થઈ જાય છે. આ બધાના મૂળમાં જે વસ્તુ છે તેને આપણે આદર, કૃત્રિમ, કેટલાએક લોકો આ વસ્તુને વિદ્યાર્થીઓ તરફનો પ્રેમ પણ કહે છે.

આત્મા આદર વિના-પ્રેમ વિના પણ ગૃહપતિને ચાલી ન જ શકે.

નાનાલાલ

ઈર્ષ્યા

કોઈ પણ નાતના ધોળાને પૂછો કે “તમારી નાત ઉત્તતિ કેમ નથી કરતી?” તો જવાબ મળશે કે “લાઈ, અમારી નાત ઈર્ષ્યાથી ભરપૂર છે, ત્યાં ઉત્તતિ ક્યાંથી મંભવે?” કોઈ ખાસ કામ માટે નિમાયેલા મંડળ કે સમાજને પૂછો કે “તમારા સમાજ કે મંડળમાં પ્રગતિ ધીમી કેમ ચાલે છે?” તો ત્યાંથી પણ જવાબ મળશે કે “શું કરીએ, મંડળના મજબૂતો અંદર અંદર ઈર્ષ્યાનું સામ્રાજ્ય પ્રવર્તે રહેતું છે, અને ઈર્ષ્યા હોય ત્યાં પ્રગતિ સંભવે જ શી રીતે?” કોઈ મુદી ધર્મસંસ્થા કે સેવાસંસ્થાને પૂછો કે “આટલાટલાં શક્તિ, સમય અને ધનના વ્યય છતાં પરિણામ કેમ નહિતું જ દેખાય છે?” તો તેવી સંસ્થાના ચાકરો પણ એ જ જવાબ આપવાના કે “શું કરીએ લાઈ, અંદર અંદર તેમજ અંદર બહાર, અક્રિત વ્યક્રિત વચ્ચે નેમજ મંડળ મંડળ વચ્ચે લાઈ ઈર્ષ્યા ચાલી રહેલી છે અને ઈર્ષ્યામાંથી તો કુસંપ જ જન્મેને? અને કુસંપ હોય ત્યાં પરિણામની શી આશા રાખવી?”

૧. આજનાં આપણાં છાત્રાલયોના આંતર જીવનમાં પણ આ જ ઈર્ષ્યા નજરે આવે છે. બહારથી સુચવરચિત અને આકર્ષક દેખાતા છાત્રાલયના પણ આંતર જીવનને ઈર્ષ્યાનો કાંડો ફેલી રહ્યો હોય છે એ કોઈ પણ ગૃહપતિથી અજાણ્યું નથી. આદર્શ બનવા મથતું છાત્રાલય પણ વિદ્યાર્થી માટે સ્વરાજસંસ્થા બની કદે છે ત્યાં એ સ્વરાજસંસ્થામાં પણ ઈર્ષ્યાનું જોર જોશું નથી દેખાતું હોતું. આ ઈર્ષ્યાના જ જોરે આંતર વહીવટનાં કેટલાયે કામો ગગડે છે, કેટલાયે અધૂરાં રહે છે અને કેટલાયે આડાં થઈ જાય છે. ગૃહપતિઓની પાસે આખા દિવસમાં વિદ્યાર્થીઓની અંદર ઐરની જે દાદ ફરિયાદો આવે છે તેમાંની વધારે દક્ષ ઈર્ષ્યાના જ પરિણામની હોય છે.

દરેક બળવાન ગૃહપતિને પણ આ ઇર્ષ્યાનો પ્રશ્ન ખૂબ જ મુંઝવેનો હોય છે. વસ્તુસ્થિતિ આવી છે ત્યારે ઇર્ષ્યાનો માનસશાસ્ત્રની દૃષ્ટિથી કહેલો ઉકેલ આપણા કામમાં જરૂર મદદ રૂપ થઈ શકે.

ઇર્ષ્યા એ કંઈ મનુષ્યને જન્મ સાથે જ મળેલી સ્વાભાવિક વૃત્તિ નથી. મનુષ્યની સ્વાભાવિક વૃત્તિઓ પૈકી જે વૃત્તિ ઇર્ષ્યાના મૂળમાં છે તેને માનસ-શાસ્ત્રીઓ પરિગ્રહવૃત્તિ (Possessive Instinct) કહે છે. આ પરિગ્રહવૃત્તિ દરેક બાળક જન્મે છે ત્યારથી જ સાથે લઇને આવે છે, અને બાળકનો જેમ જેમ વિકાસ થતો જાય છે તેમ તેમ આ વૃત્તિનાં પાશની અગો ઘસાઇ જઇને તેનાં ઉત્તમ અંગો આગળ આવતાં જાય છે.

હવે છાત્રાસયોમાં આવે જે ઉમરના વિદ્યાર્થીઓ આવે છે તે ઉમર એવી છે કે ત્યારે પરિગ્રહવૃત્તિ જોરમાં પણ હોય; જે કે પરિગ્રહવૃત્તિનું ખડું જોર તો ૭ થી દશ વર્ષની અંદર દેખાય છે. ઘરમાં તેમજ ઘરબહારના વાતાવરણમાં દશ અગિયાર વર્ષની ઉમર સુધી રહેલ છાત્રાની પરિગ્રહવૃત્તિનાં ક્ષુદ્ર અંગોને કાં તો પોપણ જ મળ્યું હોતું નથી અને કાં તો અતિશયતાની દરે જાય તેવું પોપણ મળ્યું હોય છે તેથી છાત્રાસયમાં પ્રવેશ કરે છે ત્યારે આવા વિદ્યાર્થીઓમાં આ વૃત્તિ વિદ્યુત સ્વરૂપ પામીને આવેલી હોય છે. પરિગ્રહવૃત્તિ વિદ્યુત સ્વરૂપ પામે એટલે અહંતા વધે અને અહંતાને પરિણામે સ્વાર્થ, ચારવૃત્તિ, ઇર્ષ્યા, નિંદા, ખુશામત વગેરે ગણાતા દુરુર્ણો જન્મે. આ પૈકી પરિગ્રહવૃત્તિનું સૌથી વધારે વિદ્યુત પરિણામ તે ઇર્ષ્યા. ઇર્ષ્યાજોર વિદ્યાર્થી સ્વાર્થ હોય, ચારવૃત્તિનો હોય, નિંદક હોય તેમજ ખુશામતીયો પણ હોય.

ત્યારે આવા ઇર્ષ્યાજોર વિદ્યાર્થીનું કરવું શું?

વિદ્યાર્થી આવે ત્યારે શક્ત્યાતમાં તેની પરિગ્રહવૃત્તિનો વિરોધ ન કરવો. ક્ષુદ્ર પરિગ્રહો સાથે સાથે જ ઉચ્ચ જાતના પરિગ્રહો તરફ તેને ઝેરવો કે જેથી સમય જતાં પેલી ઉચ્ચ પરિગ્રહવૃત્તિના બળે ક્ષુદ્ર વૃત્તિ આપોઆપ જ નાશ પામે. ઇર્ષ્યાજુ વિદ્યાર્થીને દરિદ્રાર્થ કરવાની કે નિંદા સ્તુતિ કરવાની તક જ ન આપવી. પરંતુ તેના પરિગ્રહોમાં ઉત્તમ પરિગ્રહો વધારે વધે તેની કાળજી રાખવી અને એ પરિગ્રહો વધારવા દેવા. દાખલા તરીકે તે ખાગશમ કરતો હોય તો તેને સર્વ મામાન્ય બગીચામાં રોકવાના કરતાં તેને પોતાનાં જ એક કે બે ઝાડો આપી દેવાં. તેની સંભાળ, પોપણ, વર્ધન ખડું અને માથે. એ ઝાડો એનાં જ. તેની જમનનાં સાધનો કે છાત્રાસય તરફથી મળતી વાપરવાની ચીજો પણ તેને જ સોંપી દેવી—તેની માલિકાની કરી આપવી. આમ યવાથી

પરિગ્રહવૃત્તિ પોષાશે. પછી ધીમે ધીમે તેને એવા ક્ષેત્રમાં પ્રવેશ કરાવી દેવો કે જ્યાં તેના પરિગ્રહોનો ખીખના માટે ઉપયોગ કરવાની તકો વારંવાર તેને મળ્યા કરે. અને વિદ્યાર્થી કંઈ સ્વભાવે જ સ્વચાર્થી નથી, એ તો તેની વૃત્તિ-ઓનું વિદ્યુત પરિણામ માત્ર છે. તેની સ્વાભાવિક વૃત્તિઓને યોગ્ય ઉત્તેજન મળે વા સન્માર્ગ મળે કે તુરંત જ તે સન્માર્ગે જ વળવાની છે. એટલે ધર્મ્યોગાર વિદ્યાર્થીની પરિગ્રહવૃત્તિને સન્માર્ગે વાળો અને જુઓ કે તેનો ધર્મ્યોજી સ્વભાવ કેવો જગદીયી નારા પામે છે.

હરભાઈ

ખસ, તમારું શિક્ષણશાસ્ત્ર ઊંઘી ગયું કે ?

ગુણવંતરાય દક્ષિણામૂર્તિના વિદ્યાર્થી. સોળેક વર્ષની ઉંમર. શરીરે ઘટ્ટ. હોળીમાં વેશ ઝાડ્યો હોય તો તેમને શોધવા ન પડે. મોવ દાંડીયાની રમત ચાલતી હોય ત્યારે ગુણવંતરાયને જમવાની કુરસદ નહિ.

એકવાર ગુણવંતરાય અને તેના પિતા જયશંકરભાઈ હરભાઈને ત્યાં આગ્યા. સાંજનો વખત હતો. હરભાઈ ફળીમાં ખાટલો દાળીને પજા હતા.

“હરભાઈ !” ગુણવંતરાયે તાણીને ઝૂમ મારી.

“નમસ્તે, હરભાઈ.”

“ઝોહો, વક્રીજ સાહેબ ! અત્યારે ચડી આગ્યા ?”

“આ ગુણવંત માટે ઘસડાઈ આગ્યો છું. હવે મેં તો મારા હાથ ખખેરી નાખ્યા છે. તમારી દક્ષિણામૂર્તિની સ્વતંત્રતા આગાદ ઉતરી છે. મને પહેલેથી આવી ખબર હોત...” વક્રીજ અટકી પડ્યા.

“હરભાઈ, હ તો અમારા ખોટા ખોટા વાંક કાઢે છે. ધરમાં તો અમે વૈતરા. કાઠી ફેરવવી હોય તો કહે ‘ગુણવંત, ચાલ ફેરવી નાખીએ.’ શાક લેવા જતું હોય તો કહે ‘ગુણવંત શાક લઈ આવ.’ ભાઈને સુવાડ્યો હોય તો કહે ‘ગુણવંત, હાંચકા નાખજો.’ બોલો, માયું કે નહિ ?”

“તે ધરનું કામ ન કરવું ?”

“તે અમારે લાલ્લુનું ન હોય કેમ ? આ દક્ષિણામૂર્તિમાં ઝાંટલા વખતથી છીએ પણ કાઈ વૈતરું કરાવતું નથી. એક ચાળી વાટકો ઉટકવાનો તે પણ હાથે કંઈ થયું હોય તો ન ઉટકાવે.”

“પણ તમારાં માથાપ કહે એમ ધરમાં વર્તવું નેહંએ ના ?”

“અરે હરભાઈ, ધરમાં તો ન્હાવાનું પૂડું પાણી બચુ ન લેવા કે, પાણી !” ગુણવંતરાય તાડ્યા.

“ ઘરમાં એની મા એકલી પાણી ભરી ભરીને મરી જાય અને ભાઈ નિરાંતે બેસીને બેઠે પાણીએ ન્હાય એના કરતાં હવે ન જાય, તે ધોતીયું પણ ધોતો આવે ને ધરો એક ભરતો પણ આવે ? હવે કંઈ નાનો છે ? ”

“ અરે હરભાઈ, શી વાત કહે ? મને તો રગ્તમાં પર્ણ થેર જતું ગમતું નથી. ”

“ અને હરભાઈ. મારે નમને કેટલાયે દિવસથી ડોઢવાનું મન છે તે કંડી લેવા છો. ”

“ કહોને ! બેલાશક હશે. ”

“ આ રવનંતતાએ બધી વાટ ઉઘાડી છે. મને એને મારવાનું મન તો ઘણું થાય છે પણ હું એને મારી શકતો નથી. પણ તમને મારી અરજ છે કે તમારે એને મારવો. એ માયો વિના જ જગજો છે. ”

“ એ તો એમ જાગે. ગુણવંતરાય સુધરવાની ક્યાં ના પાડે છે ? ”

“ હરભાઈ કેમ મારી શકે ? હરભાઈ સગ્ગની વિરુદ્ધ છે, સંમેલનમાં એમણે સગ્ગ કરવાની વિરુદ્ધ ભાષણ કર્યું હતું. ” ગુણવંતરાય બોલ્યા.

હરભાઈ આટલામાં પણ દત્તા તે બેસ થયા. “ ગુણવંતરાય તમે એ ભાષણમાં દત્તા કે ? ત્યારે હોય. ” હરભાઈએ એક લપાટ ચોટી દીધી.

“ હરભાઈ, જમ નમાઈ શિશુશાસ્ત્ર કંઈ ગયું કે ? ”

“ ગુણવંતરાય, મહં શિશુશાસ્ત્ર હું સંભાળી લઉંશ. તમે તમારે વિદ્યાચિશાસ્ત્ર અને પુત્રશાસ્ત્ર સંભાળી લેશો નો વહું છે. મારા શિશુશાસ્ત્રની તમારે વિના નહિ. ”

“ તે તમે સગ્ગ કરવાની વિરુદ્ધ હોને ! ”

“ હું વિરુદ્ધ છું એ પણ સાચું છે અને આ ઘડીએ આ હાથવની નમને લપાટ મારી એ પણ સાચું છે. મનજો, રસનો પકડો. વજીર સાહેબ, આજે આપ પધારો. કાલે આપણે એ જાગનનો વધારે વિચાર કરશું. ”

હરભાઈ ઘરમાં ગયા. આંખ કાનરના કાનરના ગુણવંતરાય જયરાંડર-ભાઈરી પાળળ પગલાં ભરવા લાગ્યા.

નાનાભાઈ

ન મૃદં મૃદમિત્પાદુઃ ચૃદિણી મૃદમુચયતે ।

શાંતિ: “ એલો શાંતિભાઈ, તમે ક્યાંથી જુજા પડ્યા ? કેમ જમનભાઈ, મનમાં કે ? ”

શાંતિ: “ ઇ, આપની ચોટીએક તત્તાક થેવા આવ્યા છીએ. ”

કાંતિ: “એમ ? ખોલો શો હકમ છે ?”

છગન: “અમારે અમારી નાતની એક બોર્ડિંગ કાઢવી છે. તેમાં કેવું શિક્ષણ આપવું, કેવા કેવા નિયમો કરવા, શી શી તૈયારી કરવી વગેરેમાં આપની સલાહની ખાસ જરૂર છે.”

શાંતિ: “મકાન તો ભાડે રાખી લીધું છે અને કામ વામણનો તથા ખાટલાનો ઓરડર તો આપી દીધો છે. હવે તો આપ અમારી બોર્ડિંગ આદર્શ બોર્ડિંગ થાય એવા નિયમો ધડી આપો.”

કાંતિ: “નિયમો ધડવાથી આદર્શ બોર્ડિંગ થઈ શકતી હત તો તો બધી બોર્ડિંગો ક્યારની આદર્શરૂપ થઈ હત.”

છગન: “એમ હોય, સાહેબ ! આપ નિયમો ધડો તમારીયે અમને ધણું જાણવાનું મળશે.”

કાંતિ: “તારે મને પૂછતા હો તો આ રીતે બોર્ડિંગો ઉભી થાય એ જ મને તો રૂચતું નથી.”

શાંતિ: “તો કેવી રીતે ઉભી થવી જોઈએ ?”

કાંતિ: “બોર્ડિંગને જન્મ આપવો એ તમારું વેપારીઓનું કામ નથી. એ તો બ્રાહ્મણોનું કામ છે. જે સંસ્કારી જુવાનને છાત્રાલયની કેવાવણી આપવામાં શ્રદ્ધા હોય તે પોતે બોર્ડિંગ માંડે, ધુણી તારે, દાદ તડકો વેડે અને રસ્તે ચાલતાં કાઢતે મન થઈ આવે તો તેને ચોતરો ચણાવી આપે અને તેના નશીલમાં રાગચોગ હોય તો ત્યાં મોટું આલેશાન મંદિર થાય.”

છગન: “મોટું મંદિર. પણ થાય ના ?”

કાંતિ: “હા. પણ પેલા બ્રાહ્મણ પિતાનું મંદિર સ્મશાન છે.”

છગન: “પણ સાહેબ, આજે એવા બ્રાહ્મણો ક્યાં રહ્યા છે ? અને આ નાતના હોદ્દા રખડે તેનું શું કરવું ?”

કાંતિ: “હો ને રખડે ! એમ દુનિયા રંગાઈ નહિ જાય.”

શાંતિ: “પણ એ તો અમને ગમે નથી ઉતરતું. આપના વિચારો તો ખૂબ ઉચા રહ્યા અને અમે તો અવધારના કવડા છીએ.”

કાંતિ: “તો પછી એક વાત કરો. તમારે બોર્ડિંગ કાઢવી હોય તો સૌથી પહેલાં એક સુંદર ગૃહપતિ શોધી કાઢો.”

છગન: “અમે એની તપાસમાં જ છીએ. પણ બોર્ડિંગ તો કાલે શેક નરોત્તમદાસના હાથે ખુશી મૂકવી છે એટલે નિયમો તો આજે જ જોઈએ.”

કાંતિ: “મારા નિયમો તમને કંઈ કામ લાગવાના નથી. ખરો કામ

લાગશે તમારો ગૃહપતિ. હજી ગૃહપતિ ન જ જન્મ્યો હોય તો તો બોડિંગ દોરો જ નહિ. એવો ખાલી ડોસો ઉભો કરીને શું કરવા માગો છો?”

શાંતિ: “સાહેબ, એ તે કમ બને?”

શાંતિ: “ન શા માટે બને? તમે વ્યવહારના માણસો આટલી સારી વાત ન સમજો? જ ગૃહ ગૃહમિત્યાદુઃ ગૃહિણી ગૃહમુચ્યતે!”

જગન: “એ તો બાપડી મરે ત્યારે ઘર ભાંગ્યું કહીએ છીએ ના!”

શાંતિ: “એ જ પ્રમાણે ગૃહપતિ વિનાની બોડિંગ બોડિંગ નથી. ત્યાં છોકરા સંડો સંડો. એ કરતાં ઘેર સારા.”

શાંતિ: “હીક જગનભાઈ, ઉંદો. એક ગૃહપતિ મારા ધ્યાનમાં છે તેને અત્યારે જ લઈને આવીએ. તો તો આપને સતોષ થશે?”

શાંતિ: “તમારે લઈને આવવાની જરૂર નથી. એ લાઈને જ મારી પાસે મોકલશો એટલે હું તેને સમજાવી દઈશ. તમારી ગણ તો તેના પર જ રહેવાની એટલે ને સમજો એટલું સાચું.”

જગન: “એ તો જરામર. અમને તો જોઈ જી ખબર પડે છે! અમે તો દૂર રહ્યા ચીંધું કામ કરીએ.”

શાંતિ: “હવે આપે કાંઈ જરૂર પધારવું પડશે. આ માગુસને અળથડી મોકલું છું, તેને રસ્તો બતાવશો. અને કાંઈ જરૂર પધારવાનું, અને અમને બે સપ્તે દેવાના.”

શાંતિ: “આજે જોઈ કલા છે? જાઓ કાંઈ આવીશ અને મન થશે તો બોલીશ પણ ખરો.”

નાનાભાઈ

પહેલો હું

ટિપ્પટ બોલિસની મારીએ જઈને ઉભા રહે તો પગપટ્ટી અને મુખ-મુખી. સીને પહેલી ટિપ્પટ બેઠાએ. પાણી બરવાના નજે જઈને જુઓ તો દાંડા પગનું ગુદ-કણગણ સિંધારણ કહે: ‘મારો ઘરો પહેલો ભરાયો બેઠાએ!’ નાર્તના જમણવારમાં બેઠો તો રોડો અને જરાણ: ‘મને પહેલું પીરસો.’ હવેલીનાં દર્શને બેઠો તો દોને દેવું દળાવ. સીને કાંઈરજનાં દર્શન પહેલાં બેઠાએ. આ આપણા સમાજની સ્થિતિ.

આ સ્થિતિનું પ્રતિબિંબ આપણાં છાત્રાસયોમાં પણ દેખાય છે. જ્યાં જ્યાં મમ્મડગન પ્રવૃત્તિ ત્યાં ત્યાં આ મારામારી, આ ધડામુખી, આ પગપટ્ટી નારનો પહેલો દોષ ત્યારે કે આરટીમાંથી ગાંધી લેતી વખતે, પાનધાણ આપના દોષ ત્યારે કે આઈમ્પ્રીમની જેટા અક્ષમ થતા દોષ ત્યારે, બાપ

ફમનો વારો લેવો હોય સારે કે દેનીસનો એટ ગોડવો હોય ત્યારે આ બધા પ્રસંગોમાં 'પહેલો હું' તો ઉભો જ છે.

વિદ્યાર્થી સમાજનું પ્રાણી છે. સમાજની વ્યવસ્થા જાળવવી એ તો એનો પણ ધર્મ છે, અને આવી વ્યવસ્થા જાળવાય ત્યારે તો તેને તે ગમે છે પણ ખરી. પરંતુ, ઘણીવાર તો તે એવી રીતે ઉછર્યો હોય છે કે આવી વ્યવસ્થાનું તેને લાન જ નથી હોતું. છાત્રાલયમાં આવી સુવ્યવસ્થાનું લાન આપણે વિદ્યાર્થીઓને કરાવવું ઘટે છે. જ્યાં જ્યાં સમૂહનો પ્રશ્ન હોય ત્યાં ત્યાં મૌ પોતાનો વારો આવે ત્યાં સુધી રાહ જુએ એ તાલીમ સમાજજીવનમાં આવશ્યક છે અને એવી તાલીમ વિના સમાજજીવન જોખમમાં છે. આપણાથી પહેલા હોય તેમને પહેલો વારો આપવો અને આપણો વારો આવે ત્યાં સુધી રાહ જોવી એમાં પીઞ્જની સ્વતંત્રતાનો આદર છે, અને પોતાના સ્વદંડ પર નિયંત્રણ છે; અને એમાં જ વ્યક્તિનું પોતાનું પણ ખરું સ્વાતંત્ર્ય છે.

છાત્રાલયમાં આવી પડાપડી અને મુક્કામુક્કી અટકાવવી હોય તો સુવ્યવસ્થાનું લાન કરાવવા માટે એકલા નિયમો બસ નથી. ઓછામાં ઓછા નિયમોની સાથે છાત્રાલયની યોજનામાં વિદ્યાર્થીઓની સંખ્યાના પ્રમાણમાં સાધનો રાખવાની જરૂર છે. ટિકીટ લેવા આવનાર માણસ એક જ બારીએ પચાસ માણસને ઉભેલાં દેખે છે એટલે ટ્રેન ચૂરી જવાના ભયથી પડાપડી કરે છે. નાતમાં જમનાર લોકો લાકુ ખૂટવાની બીકથી રાગરાગ કરી મૂકે છે અથવા તો પાંચસો માણસોમાં પાંચ પીરસનાર હોય એટલે જૂમો પાડે છે. છાત્રાલયમાં પણ વિદ્યાર્થીઓની સંખ્યા હોય તેના પ્રમાણમાં પ્રતી સગવડ ન રાખીએ તો વિદ્યાર્થીઓ પોતાનો વાગે આવે ત્યાં સુધી રાહ જુએ એ આશા કેવળ અર્થ છે. પ્રતી સગવડના અભાવે તો 'પહેલો હું' થવાનું જ, અને ગોટાળો ઉભો થવાનો જ.

પૂરી સાધનસામગ્રી રાખ્યા પછી બધા વિદ્યાર્થીઓની સગવડ સાચવવા ખાતર દરેક 'રાહ જુએ' એ બાબત પર શૂદ્ધપતિએ ખાસ આગ્રહ રાખવો; અને એવી રાહ જોવા માટે નાના એવા નિયમો પણ જરૂરજોગી કરી લેવા. વિદ્યાર્થીઓ નાનપણથી આવી બાબતોમાં દેવાયલા હોતા નથી એટલે શૂદ્ધપતિના નિયમો હોવા છતાં તેનો સહેજે લંગ ને કદિ કરી નાખે તો એથી શૂદ્ધપતિએ સીકવવાની જરૂર નથી, પરંતુ શાંતિથી અને સુસ્ત રીતે નિયમોને વગગી રહેવાની જરૂર છે. આવા નાના નિયમોના અમલમાં નકામી

કડકાઇના કરતાંયે ચતુરાઈ અને હૈયા ઉકલતની કેટલી બધી જરૂર પડે છે એ અનુભવી ગૃહપતિઓના ધ્યાન બહાર નહિ જ હોય. આજની આપણી સાળાઓમાં અને છાત્રાશ્રયોમાં આ રાહ જોવાની તાલીમ મળી જાય તો સમાજમાંની પડાપડી અને અવ્યવસ્થાનો કોઈક દિવસ પણ ઉકલ આવે.

નાનાભાઈ

કોને રજા આપવી ?

વિદ્યાર્થીઓ જમતા હતા. દાગ જરા મોળી હતી. મગનલાલે મીઠું માગ્યું: “વૃજલાલ, મીઠું લાવોને!” વૃજલાલ સાક લ્પીરસતા હતા. ફરી માગ્યું: “વૃજલાલ, મીઠું લાવોને!” વૃજલાલ માંદાને માટે ધાળી તૈયાર કરતા હતા. ત્રીજી વાર મીઠું માગ્યું: “વૃજલાલ, મીઠું લાવોને!” વૃજલાલ બાઇઓને વાસણ કાઢી આપતા હતા. મગનલાલનો મિત્રજ ગયો: “વૃજલાલ મીઠું લાવો’છ કે નૈ? પગાર મફતનો હતો છો? ત્રણ વાર કીધું તોય સાંભળતા નથી!” વૃજલાલે મીઠાના છાલીવાનો ધા ક્યો: “મારે તે એક હારે કેટલાં કામ કરવાં? હો, આવ મીઠું!”

વિદ્યાર્થીએ ગૃહપતિ પાસે ફરીયાદ કરી: “છ, રમેયો ઉદ્ધત થઇ ગયો છે. ત્રણ ત્રણ વાર માગીએ છીએ તો પણ ધ્યાન દેતો નથી. શા માટે એને કાઢી ન મૂકવો?”

ગૃહપતિએ ગંભીરતાથી કહ્યું: “વૃજલાલને બોલાવો.”

“કેમ વૃજલાલ, આ મગનલાલ શું દહે દે?”

“સા’જ છ બધું કીધું ને દારનું છ મેં જનરનું. છ મારે તમારી નોકરી નથી કરતી. આ છોકરાને તમે જગાડી મૂક્યા છે. છ મગનલાલ તો કાઢી મૂકવા જેવા છે. છ તમારું સ્વાતંત્ર્ય તમારી આગળ આવ્યું તો ધરેજ ભાન્યું નથી. આની નોકરી ઘેર ગઇ!”

ગૃહપતિએ કોને રજા આપવી ?

ગિજુભાઈ

ન્હાઈ લેને જલદી

સાંતિ: “સાંતિ, હવે ન્હાઈ લેને જલદી! પછી મોડા થશું તો પાછળથી જમવું પડશે.”

સાંતિ: “ભલેને પાછળથી જમવું પડે? આજ રજા છે ત્યારે તો નિરાંતે ન્હાવા દે.”

સાંતિ: “પણ કેટલુંક ન્હાવું છે? અને આ ક્યારનો જગજમાં શું

ધમ્મા કરે છે. ?”

કાંતિ: “ સાથુ ધમ્મું છું. શું કરું? ખૂબ ધમ્મું તોય પણ જગજનો પરસેવો ગંધાયા જ કરે છે. ”

કાંતિ: “ તે એમ જગજમાં સાથુ ધમ્મવાથી મટી જશે ? ”

કાંતિ: “ હા જ નો વળી. ”

કાંતિ: “ નુ ના, ચંદુલાઈ તો કહેતા હતા કે પરસેવો ગંધાવાનું ખુબ્ય કારણ તો પેદાનો જગાડ હોય છે. ”

કાંતિ: “ એમ તે હોય ? ”

કાંતિ: “ હા હા, તે કહેતા હતા કે પેટ જગડેલ હોય અથવા તો પેટમાં ન નાખવા જેવી કાંઈ ચીજ વસ્તુ ઓરી હોય તો પછી માણસનો પરસેવો ગંધાયા જ કરે. ”

કાંતિ: “ પણ સાથુથી ઓળખે ન્હાવાથી તો મટી જાયને ? ”

કાંતિ: “ ના. મહેનત ક્યાંતો પરસેવો સાથુથી મટે પણ પેટના જગાડનો તો પેટ માફ થયે જ મટે એમ તેઓ કહેતા હતા. લેં હવે, ચાક આવવું છે ? નહિતર પછી મને તો જુબ લાગી છે તે હું જાઉં છું. તું પાછળથી જમજે. ”

હરજાઈ

એક પ્રસંગ

જ્યારથી કાંતિજાત વિગે મેં વાનો સાંભળી હતી ત્યારથી માફ મન ચિંતાતુર થયું હતું. તેને જાત્રાસભમાં આવ્યાને હજી પરા એ માસ પણ નથી થયા. તેની સાથેનો મારો સંબંધ પણ હજી તો ગંધાનો આવનો હતો. જતાંપે મેં તો તેને રાત્રે મારી પાંસે ઓસાવ્યો. કાંતિજાતનો પ્રશ્ન હાયમાં લીધા સિવાય છૂટકો જ નહોતો.

કાંતિજાત જગજર સોડ નવ વાગે મારી પાસે આવ્યો. તેના ચહેરા પર ગલરાટનાં ચિહ્નો દેખાતાં હતાં. પગમાં સહેજ કંપ હતો એ પણ બારીકીથી જોનાં દેખાઈ આવતું હતું. હું પણ કાંતિજાત સાથે કેમ વાત છેડવી જોના વિચારમાં હતો.

કાંતિજાત જગજર મારી સામે આવીને ઉભો. હું વધારે મુંઝાયો. માફ અતિ જાન મારા મોઢાને ઉધડ્યા હું ન હતું. મારી બુદ્ધિ ઓડ વર્ષના આ છોકરાને જોઈને અનેક તર્કવિતર્કો ઉપર ચડી ગઈ હતી. માફ કંઈ દ્યાર્દ્ર જની રડતું હતું. હું તેની સામે ટીકાને જોવા લાગ્યો. તેણે

પોતાની નજર ફેરવી અને નીચું જોઈ લીધું. હું તો વિચારે ચડી ગયો. માર્ગશોધનમાં સમય પણ જુલો. પાંચ મિનીટ, સાત મિનીટ, દસ મિનીટ, હું તથા ક્રાંતિસાક્ષ અને મુઠા જ દતા. આખરે તે યાક્યો હોય તેમ અચાનક જ બોંચ ઉપર ઝેસી ગયો, અને બરાબર તે જ વખતે “ ક્રાંતિસાક્ષ, આ કોણે શીખવ્યું અને ક્યાં શીખવ્યું ? ” એ ગ્રંથો મારા મોઢામાંથી નીકળી પડ્યા.

ક્રાંતિસાક્ષનો ગલરાત વધ્યો. તેની આંખમાં ઝળઝળાયાં ભરાયાં અને હજી તો હું એક પણ બીજો શબ્દ ઉચ્ચારું તે પહેલાં જ તેની આંખમાંથી ટપટપ આંસુ પડવા લાગ્યાં. જોતજોતામાં આ મુઠું દરેક વધારે કરણ બની ગયું. હું ઉભો થઈ તેની પાસે ગયો. તેની કામી બાજુએ ઘેરફ ગયો અને માથામાં હાથ ફેરવતાં પૂછ્યું : “ ક્રાંતિસાક્ષ, તમે આ અવજો માર્ગે ક્યાંની ચડી ગયા ? ”

ક્રાંતિસાક્ષે ખડુ જ ધીમે અવાજે રડતાં રડતાં કહ્યું : “ જી !... ”

“ પણ ભાઈ આવી કુદેવ ક્યાંથી પડી ગઈ ? આનાથી તમારા શરીરનો હાથ થઈ નથી. ”

ક્રાંતિસાક્ષ કશું જ બોલતા નથી. એ ત્રણ મિનીટ બીજી ચાલી ગઈ. ક્રાંતિસાક્ષની આંખોમાંથી શ્રાવણ ભાદરવો વરસી રહ્યા છે.

“ કાંઈ નહિ. તમારા જેવડી અવસ્થામાં આવી જુલો થઈ જવાનો સંભવ છે. તેમાં ગલરદાનું કારણ નથી. ” મેં તેમનાં આંસુ લુછ્યાં. મહેજ વાંમે થાબડો. “ બરાબર સોજતથી તમારા જેવડા ધણા વિદ્યાર્થીઓ બિચારા આવી કુદેવોમાં ફસાઈ પડે છે, પરંતુ સત્યનું ભાન થતાં પાછા ફેરવે આવતાં પણ શી વાર ? ચાલો, જવળા ત્યાંથી સવાર. ”

ક્રાંતિસાક્ષને દિંમત આવી, મારી પાસે પોતાની બધી હકીકત અથથી છતિ સુધી જરાએ સંકોચ વિના તે કહી રહ્યો અને આજ સુધી જે ક્રાંતિસાક્ષ આ આશિથી બેમાડ્યો થઈને ફરેનાં હોના તેને આ આશિ ઉપર વિશ્વ મેજવવાની શ્રદ્ધા પ્રગટી.

હરભાઈ

વેકેશન એટલે ?

સવાર પડતી હતી. વિદ્યાર્થીઓ બધા સોફામાં સૂતા હતા. વિનાશાની મવારની ગંજાથી ફંડી આંખોને ઉઘડવા દેતી ન હતી. મોઢા કાંઈ આગમ મરડી મરડીને ગોઠવું પડેડના પચાસીમાં પાછા પડતા હતા. પાસેના આંખા પર કાપડ ટકુટી રહી હતી.

“કેમ કૃષ્ણાસ ક્યાં ચાલ્યો ?”

“આપણે તો જરાક હીંચકા ખાવા છે.”

“પણ આ પધારી તો ઉપાડ્યો જા.”

“પધારી ?”

“હા પધારી. કેમ પધારી ન ઉપાડી ?”

“આ તો વેકેશન છે તે ?”

“ઐટલે ?”

“વેકેશનમાં પધારી ન ઉપાડી. વેકેશન શું એ જ તને ક્યાં ખબર છે ?”

“શું, વેકેશન ઐટલે ?”

“બોર્ડિંગ ચાલતી હોય ત્યારે જે કરતા હોઈએ તે બધું ન કરવું અથવા ઉધું કરવું એનું નામ વેકેશન. બોર્ડિંગ ચાલતી હોય ત્યારે વાંચતા હોઈએ તો વેકેશનમાં ન વાંચવું. ચાલતી બોર્ડિંગે નહેલા ઉડતા હોઈએ તો વેકેશનમાં મોડા ઉડવું; ચાલુ બોર્ડિંગે બધા શાંતિથી જમીએ તો વેકેશનમાં ઘોંઘાટ કરતા જમવું; ચાલતી બોર્ડિંગે યજ્ઞતક્ષર સ્પર્ધ જતા હોઈએ તો વેકેશનમાં ખાંસ મોડા મૂવું. ચાલતી બોર્ડિંગે જેટલું જેટલું કરીને થાકી ગયા હોઈએ તે બધાનો સહતર ત્યાગ એનું નામ વેકેશન. હવે સમજ્યો ?”

“વેકેશનનો આવો અર્થ કાંઈ કોપમાં આપ્યો છે ?”

“કોપ કરવાવાળાઓ તો સમ્બોના અર્થો ‘પુસ્તકોમાંથી’ શોધે છે. આપણા હૃદયનમાંથી શોધે તો આ જ અર્થ તેમણે આપ્યો પડે.”

પાસેથી જયંતીલાલે પગ ફેંટતાં કહ્યું : “અત્યારમાં આ સંપ જવા દેને હવે ? વેકેશન બોગવું છે કે આપ આવા અધો કરવામાં માથું પકવવું છે ? શાળા ચાલ્યો ત્યારે તો આવું બધું કરવું જ છે નાં ? આ વેકેશનમાં તો જંપ ખા !”

નાનોભાઈ

ધન્યવાદ કેને ?

બોર્ડિંગના ચોક્કમાં હુતુતુની રમત ચાલતી હતી. પાણીથી દોરેલા પટ ઉપર જનને દુકડીઓ સંગ્રહ થઈ ગઈ અને હુ...તુ...તુ...કરતા તન-સુખે હલેલો શરૂ કર્યો.

તનસુખ તો વાઘ; પડે ત્યાં સંક્રાં કરી નાખે. પણ બંગાળીના લાંબા હાથ અને લાંબા પગમાંથી નાસવું તનસુખને ભારે પડ્યું અને તે ‘માર’ ધર્યો.

ઘોડીવાર પછી મહાદેવ આગ્યો. ચિત્તાની ચપળતાથી તેણે સામી દુક-

ડીને પકડવા પ્રયત્ન કર્યો પણ તેની પાનળી કૂટે આજે તેને ફસાવ્યો.

મહાદેવ પછી વિનુ, વિનુ પછી મહેન્દ્ર એમ બધા એક પછી એક માર થયા. નનસુખ લમણે હાથ દબને બધું જોવા કરતો હતો. બગાળી, પ્રહલાદ ને નિર્ભયરામ વિગતમત્ત બની ઉછળતા હતા.

છેવટ એક નદુ રહ્યો. એકલા નદુની સામે આખી બંગાળીની દુકાની.

એટલામાં પ્રહલાદ આગળ આવ્યા ને બોલ્યા: “તનસુખ, અમે તમને બધાને જીવતા કરીએ છીએ. તમે બધા આવી જાઓ.”

તનસુખના મર્મ વીધાયાં. “તમે તમારે રંગે જાઓને? નદુને પકડી લ્યો એટલે અમે હારશું.” તેણે જવાબ વાળ્યો.

“પણ અમે તમને હરાવવા માગતા નથી. એકલા નદુની સામે રમત ચકલી નથી એટલે તમને બધાને અમે જીવતા થવા દઈએ છીએ.”

તનસુખે આંખ મારીને કહ્યું: “પણ અમે તમારી દયા પર જીવતા થઈને રમવા માગતા નથી. કાં તો નદુ તમને મારીને અમને જીવતા કરે અથવા તો અમે એકબી હારીએ એટલે આપણે ખીજી રમત માંડીએ. બાકી તમે કહો છો એમ નહિ રમાય.”

પ્રેક્ષકોએ કોને કન્યવાદ આપ્યો દરે ?

નાનાભાઈ

બોર્ડિંગમાં બૂધું છે પણ એક જનેતા નથી

દેવશંકર રાંડીરાંડતો છોકરો. ગંગા પાસે પક્ષાના પાંચ પૈસા બચ્યા હતા તે ખર્ચોને તેને બોર્ડિંગમાં મૂક્યો હતો. નિશાબોમાં ઉનાળાની રમ પડી એટલે દેવશંકર ઘેર આવ્યો.

સમી સાંજે ફળિયામાં કાથીનો ખાટલો દાળીને દેવશંકર પજો. વાશીકું કાદતી કાદતી ગંગા ઉજરા પાસે આવી.

“બેટા, કેમ સૂતો છું?”

“અમરતો, બાડી.” દેવશંકરે અગ મરડ્યું.

“લાવ, બેડ.” સાવરણી પડતી મૂકીને ગંગા હેડી ઉતરી. “કંઈ તાવ આવે તો નથી કે? જોને આ તાકું સરીર! પાંચગાં બધાં દેખાય છે! બોર્ડિંગમાં એવું જ આવતું હશેના?”

“નારે બા, ખાવાતું તો ફક્કડ.”

“છે ફક્કડ, રાખ!”

“તારે તને ખબર નથી. આપણે ઘેર તો શાક હોય તો દાળ ન હોય

અને દોળ હોય તો શાક ન હોય પણ ત્યાં તો દરરોજ ખારંસું દોળ, ભાન, શાક, રોટલી, દુધ, છાશ અને મિષ્ટાન્ન તો ત્રીજે સાથે હોય જ.

“ત્યારે ખાવાનું તો શાક.”

“એટલું જ નહિ. દરરોજ અઝાગર વખતે ખાવાનું મળે. આંખણે ઘેર તો તું ધોવા ગઈ હો કે આલડના ગઈ હો ત્યારે હું ટાકું ખાઈને જતો અને રોટિ આવીને ખાનો; તારે અનગાય હોય ત્યારે પૂરી ભાલુ રોટલા કરી દે તે હું અશક્તિમાં આઉં. બોર્ડિંગમાં તો દરરોજ સવારે સાડા દસ અને સાંજના સાન-રસોઈ તૈયાર જ હોય. એક વાર સાંજે સાન વાગી ગયા અને શાક તૈયાર થયું નહોતું તે અમારા સાહેબે રસોયાની દૂળ કાઢી નાખી અને દંડ કરતા રહી ગયા.”

“ત્યારે બેટા, ત્યાં તમારું આંખ માથું દુખે ત્યારે શું થાય?” ગંગાએ ખાટલા પર બેસીને પૂછ્યું.

“જોહો, માથું દુખવાની તો ત્યાં કેટલીયે દવાઓ છે. કોઈનું માથું દુખે એટલે સાહેબ તરત જ ખામ ચોખડાવે.”

“હું જ્યાં ત્યાં જ રાખે કે?”

“હું કોઈ એક જ દવા છે! દવાની તો આખી ઝોરડી ભરી છે. મને તો ગધાનાં નામ પણ નથી આવડતાં.”

“ત્યારે તો કોઈ માંદું પડે ત્યારેય વાંધો ન આવે.”

“અરે કોઈ માંદું પડે ત્યારે તો અમારે ત્યાં બેઠાં જોઈ ધમાક. અમારે ત્યાં પેલા મધાશંકર માંદા પડ્યા હતા ત્યારે શી સારવાર જોઈતી હતી! ચોરીએ કલાક બધા હિંમે પગે. હું જ જણના વારા. ચાર ખાટલા તો તેને ફેરવવા માટે રાખ્યા હતા. જોહાડો તો કેટલાયે જગાડ્યા! એટલી દવાઓ, એટલો બરફ એટલી ઝાકટરની દોડદોડ! મધાશંકરના પિતા તો કહેતા હતા કે ‘આટલી સારવાર તો ઘેર પણ કોઈ ન કરે.’”

“ત્યારે બેટા, ત્યાં રહેવાનું કેવું છે? આ આપણી પડછાજ જેવું છે?”

“લે! તું પણ કીક છે. તારી પડછાજ તે શા દિશાગમાં? ત્યાં તો છે મોટી મોટી મહેકાનો! આવેશાન ઝોરડા. પાંચવાનો ઝોરડો જૂદો, ચત્તોનો જૂદો, જમવાનો જૂદો, નાંચવાનો જૂદો અને વળી રમવા દેવાનું આગાન તો સાવ જૂદું.”

“ત્યારે તો બેટા, આનું શું શું છોડાવીને મેં તને તાકડ અહીં

બોલ્યાં. તું કાલે જ પાછો જા. અહીં તો તું દુઃખી થાય છે. આવા કેરી-ટાણામાં પણ હું તને ધરાઈને કેરી ખવડાવતી નથી! તું પાછો જા. ” ગંગાની આંખમાં આંસુ આવ્યાં.

“ જા, તું જોઈશું ન હાવ. મને ત્યાં ગમે છે તેથી વધારે અહીં ગમે છે. ” દેવશંકરે જવાબ દીધો.

“ તે ત્યાં તારા સાહેબનું કામ દુઃખ છે ? ”

“ સાહેબનું ? અરે એ ગિચારા તો બહુ જ લગ્ન આદમી છે. એવું તે દુઃખ હોય ? એ છે તેથી તો બોડિંગમાં આનંદ છે. ”

“ તારે તું જરૂર પાછો જા. ” ગંગાએ ફરીથી કહ્યું.

“ જા, સાચી વાત કહું ? આ પાંચ વર્ષથી જે કહી શકતો ન હતો તે આજે કહું છું. આજે મને એ સ્પષ્ટ દેખાય છે. અમારી બોડિંગમાં સુંદર ખાવાનું છે, નિયમિત ખાવાનું છે, ખૂબ સ્વચ્છતા છે. પણ એ બધાની પાછળ તું નથી. પરમ દિવસે આપણે ત્યાં શાક ખાઈ થયું અને મેં જોઈું ખાઈું તારે તું કેવી યદ્ય ગઈ હતી ? અમારે ત્યાં શાક બગડે કે ખીચડી કાચી રહે તો તેનો ઉપાય થાય પણ કાંઈ કાંઈનો છવ જોડો જ ફરકે છે કે ‘ હાય ! હાય ! માત્ર છોકરા બૂખ્યા રહ્યા ! ’ એવું જ માંદાઓનું. દવાઓનો તોડો નહિ, સારવાર માટે વિદ્યાર્થીઓનું મોટું લશ્કર, પૈસા પણ પાણીને મૂક્યે ખર્ચાય પણ માના હૃદયનો કાસકો કાઢતો ન પડે ! ”

“ તારા સાહેબ તે વખતે શું કરે ? ”

“ સાહેબ એ વખતે બધી તજનીજ કરે. માંદાનું નામ પડે કે દોષા આવે. જરૂર પડે તો ઉત્તરગાયે કરે. પણ યરધરની જગે જાણનારીને જે ખટકો રહે તે સાહેબ પણ ક્યાંથી દાવે ? એ ખટકો પુસ્તકો વાંચવાથી અને આદર્શ ધડવાથી આવતો હત તો તો ઇશ્વરે માને સરજી જ નહોતો. ”

“ મને આ તારો કવારો સમજાતો નથી. ઘડીકમાં કહે છે કે ત્યાં સુખ છે અને ઘંડીકમાં કહે છે કે અહીં સુખ છે. ”

“ જો જા, તને સમજાવું. આ ઘેર ઘર છે અને તું મા છે. આ ફાટકાં તૂટકા કાચીના ખાટલામાં હું સૂતો છું પણ તું મને પપાજો છે એથી તો હું આ ખાટલાને જ ભૂલી ગયો છું. તારા હાથમાં એવું જાદુ છે. જાડો પાનજો પણ તારો રોટલો તું પીરસે છે ત્યારે એ રોટલામાં જે મીઠાશ છે તે બોડિંગના મિશનમાં નથી આવતી. ઘરના રોટલાથી જે ધર-પત વળે છે તે ત્યાં આટઆટલું ખાઈએ છીએ તોયે નથી વળતી. ”

“ત્યારે ત્યાં તમારી દાઝ જલ્લુનાર કોઈ જ નહિ ?”

“એમ તો છે. અમારા સાહેબ અમને પોતાનાં છોકરાંની જેમ રાખે છે. પણ હું તને જ પૂછું. હું તો તારો દીકરો છું પણ આ દાઝીના ગળુપત ઉપર તને કેવું હેન આવે છે ?”

“હેન તો આવે જ ના.” શ્રી વાળુ ગુજરાતી સમાને

“પણ માત્ર એવું ?” શ્રીયુત પાઠ્યામા નાણુદશ આવડા

“ના એવું તો ન કહેવાય.” તરફથી સાંવંતય સમેમ ભેટ.

“મારે એવું આખી દુનિયામાં સમજ લે. અમારા સાહેબે મહુ વાંચ્યું વિચાર્યું હોય એટલે તેમની નજર મોટી થઈ હોય, તેમનું મન પણ મોટું હોય, તેમને છોકરા છોકરા વચ્ચે ભેદભાવ ન હોય પણ અંતરની ચરચરાટી ક્યાંથી લાવે ? અને એ લાગી પણ શી રીતે શકે ? એ તો પ્રભુએ એક જનેતાને જ આપી છે.”

“હીક ત્યારે હવે સમજ. બોર્ડિંગમાં બધું છે પણ એક મા નથી એમ કહેવું છે ના ? રાધિકા ગમે તેવું મરસ જનાન્યું હોય પણ મીઠા વિના ફિક્કું લાગે. હીક, ભા હીક ! હે હવે ઉભો થા. હું દીવો કરું છું તે વાળુ કરવા બેસ. રોજ વાળુ કરીને બેસવા જા'છ ને મોડો આવ'છ ને તું ન આવ ત્યાં સુધી મને બિંધ નથી આવતી માટે આજે વહેલો આવતો રહેજે.”

ગંગા ઘરમાં જઈને દીવો કરતાં ગળુગણી : “છોકરાને બોર્ડિંગમાં મૂક્યો ત્યારે પરભા મામા કહેતા હતા કે બોર્ડિંગમાં ઉપરી તો માઆપથીયે વધારે છે. આજે છ વર્ષે આ છોકરો કહે છે કે બોર્ડિંગમાં બધું છે પણ એક જનેતા નથી.” ત્યારે પરબે મામે એમ શા માટે કીધું હશે ?”

નાનાજાહ

કાર્યાલય તરફથી:—

આજ સુધીમાં મંડળની સાથે નીચે લખી સંસ્થાઓ સખ્ય તરીકે જોડાઈ છે, તેમજ સાથે જળ્યાત્યા મુજબના ગૃહસ્થોએ દ્રવ્યની પ્રદાય આપી સદાનુભૂતિ બતાવી છે.

જોડાએલી સંસ્થાઓ:—

૧ શ્રી જ્યૈન વિદ્યાર્થિમંદિર—કાચરખ,

અંમદવાદ

૨ શ્રી મોદ બોર્ડિંગ

રાજકોટ

૩ શ્રી દશાશ્રીમાળી વિદ્યાર્થિભવન	રાજકોટ
૪ શ્રી દશા સોરઠીઆ વલ્લુક વિદ્યાલય	રાજકોટ
૫ શ્રી દશાશ્રીમાળી અને વલ્લુક વિદ્યાર્થિભવન	રાજકોટ
૬ શ્રી બાલબુ છાત્રાલય	હોંબડી
૭ શ્રી મનદર કુંવરઆ રાજપૂત વિદ્યાલય	ભાવનગર
૮ ગેડ ભગવાનદાસ ભવાનભાઈ ડેપોનખોડિંગ	ભાવનગર
૯ ડૉ. પંડ્યા અભ્યાસગૃહ	પાટણ
૧૦ ચરોતર ઐત્યુકેશન સોસાયટી	આંબીદ
૧૧ શ્રી યશોવૃદ્ધિ જૈન આળાત્રમ	મહુવા
૧૨ શ્રી દશા સોરઠીઆ વિદ્યાલય	મહુવા
૧૩ શ્રી વાયોડીઆ વિદ્યાર્થિઆત્રમ	વાયોડીઆ
૧૪ શ્રી પાડીદાર આત્રમ	મુગત
૧૫ શ્રી પાડીદાર કેળવણી મંડળ	હડી
૧૬ શ્રી જૈન ટ્રેનિંગ કોલેજ	ખિકાનેર
૧૭ શ્રી યશોવિજયજી જૈન ગુરુકુળ	પાલીતાણા
૧૮ શ્રી શિદ્ધશેત્ર જૈન આળાત્રમ	પાલીતાણા
૧૯ શ્રી જૈન વિદ્યાલય	પાલનપુર
૨૦ સ્વરાજ્ય આત્રમ	આરડોલી

આત્રમદાતા:—(એકી સાથે રૂ. ૫૦૦નું દાન આપનારા ગૃહસ્થો.)

સર પ્રભાશંકર દલપતરામ પટેણી ભાવનગર

સહાયક:—(એકી સાથે રૂ. ૧૦૦નું દાન આપનારા ગૃહસ્થો.)

શેઠ વેળાભાઈ દાથીભાઈ ઝવેરી પાલનપુર: મુંગલ

‘છાત્રાલય’ દર અંગ્રેજી માસની ૧૫ મીએ પ્રગટ થાય છે.

વાર્ષિક લવાજમ પોસ્ટેજ સાથે એક રૂપીઆ.

લખો: સ્વતસ્થાપક છાત્રાલય: શ્રીદાસજીભૂતિ ભવન: ભાવનગર.

મુદ્રણસ્થાન: ‘શ્રી સરસ્વતી’ છાપખાનું, અલ્હાબા, બિહાર, ભાવનગર.

છાત્રાલય

(છાત્રાલય મંડળ તરફથી)

વર્ષ ૧૯૨૭

૧૬૨૭

અંક ૪ થી

જુલાઈ

: તૃતી :

નૃસિંહપ્રસાદ કાલિદાસ ભટ્ટ

વરસતા વરસાદમાં ધરમાં ભરાઈ
રહેવાને ગદલે દોડાદોડ કરવી
મને વધારે ગમે. સાંજે દર્શન
કરવા જવા કરતાં દૂર દૂર
કરવા જવું હું વધારે પસંદ
કરું, અને ભણવા રમવાની વચ્ચે
પસંદગી કરવાનું મને સોંપવામાં
આવે તો રમતને જ હું પસંદગી
આપું. નિશાળમાં જે દિવસે છુટી
હોય એ મારો સોનાનો દિવસ.

“ તરણ ”

બોર્ડિંગનો ગૃહપતિ

એક દિવસ એવો હતો કે ત્યારે શાક પાંદડું લાવવાની યોગ્યતાવાળો આદમી બોર્ડિંગનો સુપ્રિન્ટેન્ડન્ટ થઈ શકતો, અને બોર્ડિંગનો દિસાખ દિસાખ રાખે તથા છોકરાઓને બહુ બગડી જવા ન દે એટલાથી તેનું કર્તવ્ય પૂરું થતું. પણ આ દિવસ લાંબો ચાલ્યો નહિ. લોકોને સમજાયું કે બોર્ડિંગમાં એકી સાથે રહેતા સંખ્યાબંધ વિદ્યાર્થીઓની ઉપર વધારે જનરની અને વધારે કેળવાએલી આંખની જરૂર છે. લોકોને એમ પણ લાગ્યું કે કોણરીગૃહપતિ વિદ્યાર્થીઓના અભ્યાસમાં મદદ કરી શકતો નથી અને વિદ્યાર્થીઓને શાળામાં દાખલ કરાવવા પરીક્ષાઓ લેવરાવવી, માર્ક તપાસવા વગેરે કાર્યોમાં અડચણ આવે છે. એટલે આ કોણરીદિમાખીને બદલે માસ્તરગૃહપતિની વ્યાપના થઈ ત્યારે નવો યુગ શરૂ થયો. આ યુગમાં બોર્ડિંગ માત્ર ખાવાપીવાની સંસ્થા મરીને શાળા સાથે સંબંધ ધરાવતી સંસ્થા થઈ.

બોર્ડિંગમાં કોણરીને બદલે માસ્તરે આવ્યા તેથી જ થોડાએક અગત્યના ફેરફારો થઈ ગયા. આજ સુધી બોર્ડિંગમાં કોણરીશાહી પ્રમાણિતતા ચાલતી હતી તેને સ્થાને માસ્તરે નવી પ્રમાણિતતા દાખલ કરી. રસોયા અને ગૃહપતિનો સંબંધ માદ મેત્રીનો હતો તેને સ્થાને મીઠો પણ શ્રેષ્ઠ નોકરનો સંબંધ થયો. પહેલાંના ગૃહપતિ કાંઈ પણ કર્યું હોય તો સેક્રેટરીના મોઢા સામું વેતન અને એ મોઢા પરના રંગ પારખતા તેને બદલે માસ્તરે પોતાના સામું વેતન લાગ્યા અને સ્વમાનનો લાવ વ્યવસ્થા થયો. માસ્તરે બોર્ડિંગમાં આવ્યા તેમની સાથે તેમની એટ્રિક્ટ પણ આવી, તેમનું વેદીઆપણું પણ આવ્યું, તેમની પુસ્તકપરાયણના પણ આવી અને તેમની અપંગતા પણ આવી. છતાં માસ્તરે ગૃહપતિ તરીકે આવ્યા તેથી એકંદરે બોર્ડિંગને મોટો લાભ થયો એ નિર્વિવાદ વાત છે.

પરંતુ કાંઈ પણ ઉંમરના વિદ્યાર્થીઓને કેળવણી આપનાર માણસમાં જે એક અનિવાર્ય વસ્તુ છે, તે ન હતી ગિયાત કોણરીગૃહપતિ પાસે કે નથી દેખાતી આપણા ધુરંધર માસ્તરે પાસે. એ વસ્તુ તે વિદ્યાર્થીને યથાર્થ જાગૃત્તિ એ છે.

વિદ્યાર્થી સંગ્રહી આવે તો આપણે બધા ભારે વિચિત્ર ખ્યાલો બાંધી બેસી છીએ. વિદ્યાર્થીને કાંઈ કારી રહેટ માને છે તો કાંઈ મીણનો ગઢો માને છે; કાંઈ કુમળો હોડ માને છે તો કાંઈ જંગલી પશુ માને છે. પણ વિદ્યાર્થી ખાલી કારી રહેટ નથી કે આપણે તેના પર ગમે તે આકરો લખી શકીએ

અને બૃંસાડી શકીએ; વિદ્યાર્થી કેવળ મીઠુનો ગણે નથી કે તેના પર આપણે ધારી છાપ ઉઠાવી શકીએ; વિદ્યાર્થી એ કુમળો રોપ નથી કે હમેશાં આપણે ફરવે તેમ વાળીશકીએ તેમજ વિદ્યાર્થી જંગલી પશુ પણ નથી કે મારી દીધીને તેની પાસે ધાર્યું કરાવી જ શકીએ. વિદ્યાર્થી નો મનુષ્ય આત્મા છે; તેને મન છે, તેને ઇન્દ્રિયશક્તિ છે, તેને લાગણી છે, તેનામાં પ્રેરણાઓ છે, તેને શરીર છે; અને આ બધી મળીને વિદ્યાર્થી પોતે એક વ્યક્તિ અને છે. આ વ્યક્તિ વિદ્યાસને શોધી રહી છે. પછી તે વિદ્યાસને આપણે મોક્ષ કહીએ કે સાક્ષાત્કાર કહીએ, સમતોક્ષતા કહીએ કે સ્થિતપત્તની દશા કહીએ. પડતાં આપડતાં, પાપ પુણ્ય કરતાં, ધર્મ અધર્મ કરતાં, માણસ માત્ર આ વિદ્યાસને જ ફૂંદી રહ્યો છે અને એ જ એનું ખોલ બચાવ છે. આપણે ગૃહપતિઓ કાંઈ નવો વિદ્યાસ આપણા ખિરસામાંથી વિદ્યાર્થીને આપી દેવાના નથી, એ તો અંતરના કાંઈ ગૂઢ નિયમોને અનુસરીને વિદ્યાસ થવાનો છે તે થશે જ.

આપણું કર્તવ્ય માત્ર આ વિદ્યાસમાં વધારેમાં વધારે મદદ કરવાનું છે; મૂર્ખના મેદાશ માટે તક્ષસતા હોડને માર્ગ કરી આપવાનું છે; ખાતર પાણી વિના તરફડી મરતા હોડને ખાતર પાણી આપવાનું છે; વૃક્ષો અને રોપાઓ અથા પોનપોનાની રીતે પૂર બહારમાં ખીલી નીકળે અને કાઢને આપણી નાના-યજ્ઞથી ચીમળાઈ જવું ન પડે એવું વાતાવરણ ઉભું કરવાનું છે.

અને આ બધું ક્યારે અને ? આપી મદદ કરવાનો આપણો અધિકાર ક્યારે થાય ? એવી મદદ કરનાર તરીકે આપણે ક્યારે બહાર પડી શકીએ ?

એ મદદ કેવી રીતે કરી શકાય તેનું આપણને લાન હોય ત્યારે જ. વનસ્પતિલાઝમાં માત્ર હાંડ જેટલું જ્ઞાન ધરાવનાર માણસ નમુનેદાર બાગ કી રીતે બનાવવાનો હતો ? જૂદાં જૂદાં બી તેમજ ખાતરપાણીના ચુલ્કધર્મને ન જાણનાર ખેતુન ખેતરમાં એકલા લોટા તાણે એથી શું પાકવાનું હતું ? વિદ્યાર્થીનું મન એટલે શું ? એ મન કેવી રીતે શામ કરે છે ? આંતર મનના ધમો ક્યા ક્યા ? જેને આપણે સદચલ દુર્યુષ કહીએ છીએ તેની પોછળ ક્યા બળાબળ રહેલાં છે ? ભુવત્તી એટલે શું ? સુખ કરવાથી શુદ્ધ નાણુદ થયા કે કેમ ? ચારિત્ર્ય ઘડી શકાય એવી ચીજ છે કે કેમ ? આ બધી ખામનોતો આપણે ગૃહપતિઓ અભ્યાસ ન કરીએ તો અપ્રણે, વિદ્યાર્થીને ઝોળખી શકવાના નહિ અને એવી ઝોળખ વિના આપણી મારતરગીરી એલે જવાની.

હા, એક દિવસ એવો હતો કે આવી બધી લક્ષણો વિના આપણે બોડિંગો ચલાવતા હઈશું અને આપણા માનવા પ્રમાણે સારી ચલાવતા હઈશું. આજે એ માન્યતા વિશે આપણે વિચાર નહિ કરીએ. એક દિવસ એવો હતો કે ત્યારે ગામડાનો હનનમ ડામ દબને અનેક માણસોને સાગું કરતો અને આશીર્વાદ પામતો; અને એ, દિવસને માટે એ બરાબર હતું. પણ આજે શરીરશાસ્ત્ર, આરોગ્યશાસ્ત્ર, વાદ્યપ્રશાસ્ત્ર વગેરે, ખૂબ આગળ વધ્યાં છે, તેવે વખતે ડામશાસ્ત્રને જીવવું બહુ મુશ્કેલ છે એટલે તે અધારા ખૂણા રોકે છે. આપણે તો ૧૯૨૭માં છત્રીએ છત્રીએ એટલે માનસશાસ્ત્ર, આંતર માનસશાસ્ત્ર, જાતીયશાસ્ત્ર વગેરેએ જે પ્રગતિ કરી છે તે જાણ્યા વિના જેમ તેમ બોડિંગો દલાવે જઈશું તો આપણે પણ જીવવું ભારે થઈ પડશે એમાં શક નથી.

નાનામાઈ

માફડ

બોડિંગમાં એ વસ્તુઓનો ભારે તાસ: એક ખસ ને બીજા માફડ. કોઈ વિદ્યાર્થી એક વાર ખમ લખને ત્રાખલ થઈ ગયો કે ખસાસ! એ તો કેટલાયે વિદ્યાર્થીઓને ખમ એટલાની અને થોડા દિવસ તો ખસનું વાતાવરણ જ ઉભું થવાનું.

આવું જ વાતાવરણ માફડનું પણ ઉભું થાય છે. દક્ષિણામૂર્તિનાં બહુ જ શરૂઆતના દિવસોમાં અમે શેઠન પરની ધર્મશાળામાં રહેતા ત્યારે એક વાર ભારે માફડ ઉભરાયા હતા. દરરોજ રાત્રિના દશેક વાગે કે વિદ્યાર્થીઓ ઉધમાં ને ઉધમાં પડખાં ફેરવે રાખે અને જગી જાય ત્યારે એક થઈને માફડને ઢેરી નાખે. પણ કેટલાકને ચેપે? તે દિવસે તો પચારીમાં માફડ, ભોંતે માફડ, ઉપર સિલીંગે માફડ, ચોપડીઓમાં માફડ; બધે માફડ; થોડાક દિવસો તો માફડ, માફડ, માફડ મઘ રહ્યું!

પણ પંડી જનમેજાવના સર્પસત્તી માફડ માફડસત્ર સર થયું અને આર દિવસની અધાગ મહેનતને અતે માફડે મદનર નાશુદ થયા. ત્યાર પંડી દક્ષિણામૂર્તિએ એવો યજ્ઞ બીજી વાર નથી કર્યો.

આપણા કેટલાયે છાત્રાલયો માફડોથી પીડાય છે અને તેમાં મુંબઈ જેવા શહેરમાં, એક વાર માફડ થયા પંડી તો જતા ખૂબ મુશ્કેલ છે.

માફડના આવા ઉપદ્રવને માટે આપણી અસ્વચ્છતા જવાબદાર છે. આપણાં છાત્રાલયોમાં આજે સ્વચ્છતા ઉપર જે લક્ષ અપાય છે તે પૂરતું

ને ગણાયે. આપણા આખાએ સમાજમાં આજે જે સ્વચ્છતા અને ગંદકી પ્રવર્તી રહ્યાં છે તેને હંડમેલી પાડવા માટે છાત્રાલયોનો સ્વચ્છતાનો આદર્શ ખૂબ ઉચ્ચે દર્શાવવાની જરૂર છે. આ રીતે વિદ્યારીએ તો માફક પેદા જ ન થાય તે માટે આપણે પગલાં લેવાં ઘટે.

સૌથી પહેલું તો છાત્રાલયની સામાન્ય સ્વચ્છતા સાથે વિદ્યાર્થીની અંગની સ્વચ્છતા ઉપર ખૂબ ધ્યાન મૂકીએ. વિદ્યાર્થીનું શરીર અને કપડાં ખૂબ ચોંટખાં રખાવીએ. વિદ્યાર્થી દરરોજ ઓઝામાં ઓછું એક વાર શરીરને બરાબર ઓળાને ન્હાય અને કપડાં દર ત્રીજે દિવસે માણુથી ઘાંત નાખે એટલું યત્ન જોઈએ. આપણા સમાજમાં કેટલાયે માણુઓ દરરોજ નિયમિત ન્હાતાં નથી અને ન્હાય છે તો ચોપડરનાન કરે છે. પુષ્ટળ ચોંટખા પાણીથી ન્હાવું તે આજે તો ઓડિંગમાં શીખવતી પડે તેવી વાત છે; અને તેમણે જે કામોમાં એ વસ્તુ સહેજે પ્રયોજિત નથી તે કામોએ તો તેના પર ખૂબ બાર મૂકવો ઘટે છે.

કેટલાક વિદ્યાર્થીઓનો પરસેવો જ એવો હોય છે કે તેથી માફક થાય. આવા ગંધાતા પરસેવાની પાછળ અશુભ કે ખરાબ ખારાક વગેરે જે કોઈ હોય તેને તો દૂર કરવાના જ. પણ તે ઉપરાંત આવો વિદ્યાર્થી રાત્ર નાહીને સૂએ એવી વ્યવસ્થા કરવાની ખાસ જરૂર છે. આથી તેની પથારીમાં માફક થતા અટકશે એટલે જીજ્ઞે દેસાના પણ અટકશે.

ઘણી વાર વિદ્યાર્થીઓ ઓઝાડ પાચવો વિના પથારીમાં સૂઈ જાય છે. આથી કરીને પથારીમાં પરસેવો મરે છે ને માફક ઉત્પન્ન થાય છે. કાંઈ પણ વિદ્યાર્થી તજાઈ પર ઓઝાડ પાચવો વિના સૂએ જ નહિ એવી જોડઃ પણ દરેક ઓડિંગમાં થવી જોઈએ.

સવારે ઉઠ્યા પછી પથારીઓ તરત જ ઉપાડી લેવાનો રિવાજ ઓડિંગોમાં સાધારણ છે. બેસાડ રચનાકાચને લીધે આપણે ખાસ સવાને માટે જ અસાધ્યો આરોગી રાખી શકતા નથી. છતાં આ પ્રમાણે પથારીઓ ઉપાડી લેવી પડે છે તેમાંથીય ઓઝાડને તજાઈથી ભૂદો કાઢી લઈએ અને તેને ફરાર સૂઈ નાખીએ તો માફક થવાનો સંભવ ઓછો થાય છે. જ્યાં પથારીમાંથી ઉઠ્યા પછી પા અડધો કલાક પથારીને ખુલ્લી રાખી શકાય ત્યાં જરૂર તેમ કરવું; પણ એમ ન બને ત્યાં પણ ઓઝાડને તો જૂદો જ જંદીને હવામાં ખુલ્લો મૂકવાની જરૂર છે.

ઓડિંગોમાં સામાન્ય રીતે બધાં ગાદનાં મૂકવાની જગ્યા એક હોય છે.

આ જગ્યાએ દરરોજ બધાં ગાદલાં એકઠાં થાય છે એટલે અહવાડિયામાં એક વાર બધાં ગાદલાં તડકે નાખી આ જગ્યાને પણ ખૂબ સાફ કરવી જોઈએ. વિદ્યાર્થીઓને શાળાઓમાં રજા હોય ત્યારે બગેરના ગાદલાં તડકે નાખવાનો રિવાજ દરેક બોર્ડિંગમાં કરવો જોઈએ અને ગાદલાં રાખવાની ઓરડીને પણ તે દિવસે ધોઈ કારવીને સાફ કરવી જોઈએ.

આ તો માટ્ટને ઉત્પન્ન જ ન થવા દેવાના ઉપાયો. આટલી સાવચેતી રાખીએ એટલે માટ્ટ ઉત્પન્ન થવાનો પ્રશ્ન જ ન રહે.

પણ માટ્ટ થવા પછી શું કરવું? પછી તો તેની માથે cement (ચુદ્ધ) ચલાવ્યા સિવાય બીજો રસ્તો નથી રહેતો.

ઉત્પન્ન થયેલા માટ્ટને સર્વત્ર નાબુદ કરવા માટે ભીંતો અને છાપરામાં બધાં બધાં માટ્ટો હોય ત્યાં ત્યાં ઘાસલેટ, કાપરેસ ને શીનાઇઝનો છૂટથી ઉપયોગ કરવો જોઈએ; અને એ તથા પ્રવાહીઓની પીચકારીઓ મારી મારીને નાના મોટા તમામ માટ્ટને નાબુદ કરવા જોઈએ. એટલું જ નહિ પણ તેની ઇડાગતે પણ નાબુદ કરવી જોઈએ.

જે છાત્રાલયો સુવામાં ખાટલા કે પલંગોનો ઉપયોગ કરે છે તેમનો પ્રશ્ન વધારે વિદ્ય છે. ખતતાં મુધી વિદ્યાર્થીઓ ભોંય પર પથારીએ જ મૂકે એ વધારે સાફ છે. જો ખાટલા કે પલંગો વાપરવા જ હોય તો તેમને સ્વચ્છ રાખવા જોઈએ; ખાટલાને અહવાડિયે પખવાડિયે તડકે તપાવવા જોઈએ; પાટીને પણ મહિને એ મહિને ધોવાવવી જોઈએ અને ખાટલાની સાધોમાં આઠ પંદર દિવસે કાપરેસ મૂકવું જોઈએ.

માટ્ટના ત્રાસને ઉત્પન્ન જ થવા ન દેવાનો અને ઉત્પન્ન થયો હોય તો દૂર કરવાનો આટલો વિચાર ખસ થશે.

નાનાભાઈ

કોલેજની કલબો

“કેમ નરેન્દ્ર?”

સાબરમતીના પૂલ ઉપર નરેન્દ્ર લાંબો થઈને પડ્યો હતો. અમદાવાદનાં બૂંગળાં શાંત થયાં હતાં. સાબરમતીના જળમાં આંમનો ચંદ્ર ખેલી રહ્યો હતો.

અનંતરાજ એક કોલેજનો વિદ્યાર્થી. કક્કડ ટાંચિયાવાડી ક્લેવર અને નવચાવનની ખીલતી દાદી; ધોનીનાનો કચ્છ અને શરીરે અર્ધખાંધતું પહેરણ; ઉપાકે માથે પગમાં ચપેલ ચટચટાવતો અંતુ કોલેજ તરફથી આવ્યો આવતો

હતો. નરેન્દ્રની સાધકતા દીડી એટલે એણે ઉચું જોયું ત્યાં નરેન્દ્ર પડેલો. :

“કેમ નરેન્દ્ર ?”

નરેન્દ્રે મ્હેં ફરચ્યું : “કાણુ અંતુ ?”

“તું ક્યારનો અહીં પડ્યો છું ? તારી ડિથ મેં રૂમમાં મૂકાવી છે.”

“આજે ખુલાતું મન નથી.”

“કેમ ? વીણુમેતુને ત્યાં ભણ્યાં ગણ્યાં મળ્યાં લાગે છે !”

“અરે બધ્યાં તારાં ભણ્યાં !”

“આજે કાંઈ મગજ ચક્કરું લાગે છે.”

“મગજ તો અહીં ભણવા આવ્યો ત્યારતું ચક્કરું છે.”

“પણુ આજે કાંઈ ખાસ થયું છે ?”

“ખાસ તો કાંઈ નહિ. આજે હું ખાદીમંડારમાંથી ખાદી લઈને આવતો હતો ત્યાં રીચીરોડના ફૂટપાથ પર નાન જમવા બેઠી હતી.”

“કેતતારી ! ફૂટપાથ પર નાન ! એ ક્યાનજોને કેદિ અક્રમ આવશે ?”

“એ ક્યાનજો ન હતા, ચાણીઆ હતા.”

“નરેન્દ્ર, મારા કાંડિયાવાડમાં તો ચેતાને પવિત્ર માનવી નાતો પણ મગમગ પડ્યાં હોય” તેવા રસ્તાઓને પાણીના ઝાંટાથી પવિત્ર કરી ત્યાં જમી શકે છે.”

નરેન્દ્ર બેઠો થયો. “એ તો છે જ. ગમે તેવી ગંદકીનો આપણા ભાષજો પવિત્રતાની લાવતા સાથે સુંદર સમન્વય કરી શકે છે, આતું નામ જ ધર્મ-શુદ્ધિનો વિપર્યાય !”

અંતુ બોલ્યો : “ને ફૂટપાથ પર નાન બેઠી હતી તેનું શું થયું ?”

“એ જોઈને મને અતેદ વિચારે થઈ આવ્યા તે દશમે મનમાંથી ખમના નથી. આપણી નાનો જમે ત્યાં તો જાણે મારપ્રાટ ભરાણી. ‘કાલનું’ બોલ્યું ન મંલગાય. જમાજમા ને પડાપડી. એટલે કોલાહલ, ગડગડાટ ને ધૂમાટુમ.”

“એ તો બધું એવું જ છે. એ તો નાનાને તોડશું ત્યારે બધું ડીક-કાક થશે.”

“એમાં નાતને તોડવાનો સવાલ નથી. આપણી કોલેજમાં કાંઈ નાત છે ? આપણે તો સુધરેલા કોલેજીયનો; સમર્થ વિદ્વાનો આપણને જ્ઞાન, આયે; પ્રદે ને બેઠન તથા અગમન ને હક્કીના વિચારે, એ આપણો મોરારક. છતાં

આપણે ત્યાં જોઈએ થોંધા છે ? આપણો જુડાબૂખ રસોયો, તેની મેલી પામડી, તેનાં ચીકણાંલાખ વામણ, તેનું વાઘરીયું શરીર, તેની બદસ્વાદ રસોઇ અને આ સાથે જમતી વખતની આપણી બધાની *manners*-અતંત્રતા !”

“ અને આપણો સેક્રેટરી ? ”

“ હા. સેક્રેટરીના જોરાળા એ તો આપણી કક્ષજનું eternal problem (અણઉકેલ્યો પ્રશ્ન.) આ બધાનો અંત આપણે ત્યાં ન આવે તો બિચારા જૂના જમાનાનાં આ લાઘવોમાં ન આવે તેમાં નવાઈ નથી.”

“ આવશે અંત આવશે હશે ત્યારે. એવી પારકી પીડા કરીએ તો મરી જઈએ. આપણે તો અભ્યાસ કરવા આત્મા છીએ તે અભ્યાસ કરીએ, મહિને બીસ આવે તે ચૂકવીએ, પરીક્ષામાં ફર્સ્ટ ક્લાસ પાસ થઈએ ને રમ્મ પડે ત્યારે મહારાજને દક્ષિણ આપી તેના આશીર્વાદ લઈ ઘેર જઈએ. આ આપણી કક્ષમ કિસ્મતી ! ”

“ એ કિસ્મતીને લીધે જ તું અહીં ફક્તો ગય છે. ”

“ તુંય ફક્તે ! મુઠાય છે શા માટે ? ”

“ જીવનમાં કેટલીક વાર ફક્તવાના કરતાં મુઠાવું વધારે પ્રસન્ન કરવા જેવું હોય છે. આજે આપણી પ્રાણ આપણાં માથાપ પેટે પાટા બાંધીને મહિનાના ૫૦-૬૦ રૂપિયા ખર્ચે છે અને પાંચસો પાંચસો ને હજાર હજારના પગારવાળા મોટા પ્રેસિડેન્ટ આપણને લણાવે છે. આવા ભારે ખર્ચથી મળતી કેળવણી જો આપણને નાનીશી વાતોનો તોડ લાવવાની પણ તાકત ન આપતી હોય તો કાં તો એ સાચી કેળવણી નથી અને કાં તો આપણે તેના અધિકારી નથી. કોલેજ એ તો સમાજમાં નવીન વિચારો અને આદર્શો પહોંચાડવાનું કેન્દ્ર સમાજની કાંનિનાં મંડાળ સાગ્રા. અને કોલેજના જીવનથી થાય. આજે આપણી નાનોની જમણવારમાં સાંતિ ન હોય, વ્યવસ્થા ન હોય, કળા ન હોય, કરકસર ન હોય, આનંદ ન હોય, સ્વચ્છ ન હોય તો એ બધાં આપણી કક્ષોમાં મિલ્લ કરી ત્યાંથી સમાજ સુધી પહોંચતાં કરવાનાં રહે છે. આજે આપણાં બોજનોમાં આટલું કરી શકશું તો કાલે દેશાવરના પ્રશ્નોમાં મુઠાવવાની તાકત આવશે. ”

“ લે હવે ચાલ ચાલ દોષદેશમાં જઈએ. તું તો લાઇ ભારે ચીકણો ! તારે જે કાંઈ કરવું હોય તે કરવા માંડને ! પણ આવા વિચારો છોડી દે. ચાલ -તને કક્ષનો સેક્રેટરી નીમું. તારા કરનાં તો જીમખાનાનો સેક્રેટરી

મુખી કે બિચારે ટેનીસ-નકેટનાં બીજા ચૂકવે, ચૂંટણી પામતે નમ્ર થઈ જાય, વર્ષ આખું અફડ થઈને ફરે, ફરટ ફલાસ સેકંડ ફલાસવાગાને વેલીઆ ગણે, પ્રિન્સિપાલને વશ કરે અને ટુર્નામેન્ટ કે મેચ હોય ત્યારે વિનો સંકાપે બોટલીઓ ફેડે. તું તો સેક્રેટરી થા ત્યારે પણ 'આ થાય અને આ ન થાય' એવાં ત્રાજવાં ઝાલીને બેસ અને નાહક દુઃખી થા. ચાલ, હવે અગિયાર થયા."

નરેન્દ્ર હેડે ઉત્તરો અને સામક્રમ ઝાલી આવતો-થયો. તેના મનનો ભાર હળવો થયો હતો. 'અનુ તો સાગરમનીના વિશાળ તટને જોતો, આકાશમાં વારંવાર દૃષ્ટિ ફેંકતો અને નરીરને આમતેમ હેલાવતો સાથે ચાલ્યો જતો હતો.

સાગરમનીનાં પાણી ખગખળ વહ્યાં જતાં હતાં.

નાનાલાઇ

એક પત્ર

એક કોમેન્ટેશન નવા વર્ષની સરજાનના પોતાની કોલેજના અનુભવોનું વર્ણન કરતાં ત્યાંના છાત્રાલય મંચે નીચે પ્રમાણે પોતાના પત્રમાં લખે છે:—

"મને અહીં કેવું ફાવે છે એ તો મારું મન જ જાણે છે. પહેલાં ત્રણ ચાર દિવસ તો મને રડવાનું જ મન થતું હતું, પણ શું કરું? અહીં આવી ભરાણા ત્યારે હવે કંઈ નાસી છૂટાય છે ?

"મને ભણવાનું એટલે કે મારા વિષયો તે ગમે છે. પરંતુ અહીં ખાવાપીવાની ને રહેવાની વ્યવસ્થા જરાયે સારી નથી. રહેવાનું હવા પ્રકાશ વિનાનું છે, અને વળી શહેરમાં છે. શહેરમાં રહેવાનો આ પ્રસંગ પહેલો જ છે. સરજાનમાં તો હું શહેરથી બહુ જ ગભરાઇ ગયો હતો. આખો દિવસ રસ્તાની ધમાકા ચાલુ જ. અને મારી કલ્પની તો શું વાત કરું? ગંદામાં ગંદુ તેનું રસોડું છે. જમવા માટે એક સાથે દસ જણ બેસી શકે તેમ છે. કુલ ૩૦ મેમ્બર્સ છીએ. એક બેચ જમી ઉકે એટલે તેના એન્ડવાડમાં બીજો બેસે. પણ જવા દો, એની તો વાન જ ન કરવી. ખાવાનુંય સારું થતું હોય તો ફીક. પણ તેમાંએ કેદાણું નહિ. અને આ અધ્યાપીયે વધારે તો સાફની નાં પૂરી શકાય તેવી ખોટ છે. મારે મારા વિચારો ક્યાં ફાલવવા ?"

આ એક ઉમર લાયક કોલેજમાં ભણતા વિદ્યાર્થીનો મત છે. આ ઉપરથી આપણને છાત્રાલય ચલાવનારાઓને છાત્રાલયના મહાન, રસોડું, ખોરાક, મેત્રી વગેરે સંબંધમાં ખૂબ વિચાર કરવાપણું મળે તેમ છે. આ પત્ર ઉપર લખ્યે દર્શા જ અવકાશ ન હોય.

હરસાઇ

કાંતિલાલ

કાંતિલાલ એક દેશી રાજ્યના અમલદારનો દીકરો છે. એ દેશી રાજ્યના પાટનગરમાં એવી પ્રથા છે કે રાજ્યના મોટા મોટા અમલદારો ગામથી દૂર સારા-હવાપ્રકાશવાળા ઉચી જગ્યામાં રાજ્યે તેમને માટે બધાની આપેલા ખાસ બંગલાઓમાં રહે. હવે આ બધા અમલદારોને પોતાના હોકરાઓની રમતગમત અને નવરાશના વખતનો ઉપયોગ વગેરે પ્રશ્નો ઉકલવાના તો હોય જ. નિશાળે તો માટી મોટરમાં જઈ આવે પરંતુ બાકીના વખતનું શું ? સરકારી પિનાઓએ તેમને સર્વ પ્રવૃત્તિમાં રાખવા માટે તેમના જ બંગલાઓની વચ્ચેવચ્ચે એક મોટું મકાન બધાવરાવ્યું હતું, આ મકાનમાં વચ્ચે એક મોટો ઝોરડો હતો જેમાં એક ફીક ફીક પુસ્તકાલય અને વાચનાલય રાખવામાં આવતું. મોટા ઝોરડાની પડખે એ નાના ઝોરડાઓ હતા જ્યાં મગજના કામથી કંટાળેલાને માટે જુદી જુદી રમતો મૂકવામાં આવેલી હતી. મકાનની દરતો ચારે બાજુ મોટો ચાતરો હતો, જ્યાં સાંજના વખતે ગેસીને સુશ્લિષ્ટોદય નીહાળનાં ગપાસપાં મારી શકાય.

સંસ્કારી પિનાજી તો આટલું દરી દૂરેલા. પછી તે મકાનોનો શો ઉપયોગ થાય છે તેની દરકાર રાખવાની તેમને ક્યાંથી દૂરસદ હોય ? તેઓ તો પૈસા ખર્ચેને જેટલું દરી શકાય તેટલું દરી આવે. પણ ચારિત્ર્ય કંઈ સખલત પૈસા ખર્ચે ચોક્કસ આવી જાય છે ? તેની પાછળ તો બીણી દરકાર અને કાઈ વ્યક્તિની ઉડી છાપ પડવી જોઈએ. દુકાનમાં આ મકાન બધા પડી બહુ જ થોડા વખતમાં અનેક પ્રકારની બદલીઓનું સ્થાન થઈ પડ્યું. ત્યાં અનેક અન્યો પોતાના લાગ્યા અને આપણો કાંતિલાલ પણ આ બદલીઓનો શિકાર બન્યો. દિંદુ મુસલમાનના સમવયસ્ક તેમજ પોતાથી મોટી ઉંમરના હોકરાઓ સાથે તે અરજો, પથે ચંડી ગયો અને બીડી પીવાથી તે ખુદ જાતીય દ્રવ્યો સુધી-ધસડાઈ ગયો.

કાંતિલાલના પિતાને તો બીચારને આ વાનની ખગર પણ નહિ. ત્રણ અંગ્રેજી ભણાવી તેણે તેને અમારા જાત્રાલયમાં મોકલ્યો. તે 'લાડ લડાવેલો, મોટે ચડાવેલો અને અમલદારનો દીકરો છે તેથી જેટલો અગડવો જોઈએ તેટલો બગડ્યો છે' એટલી હદીકન તેના પિતાએ તેને અમારે ત્યાં મૂકવી વખતે અમને કહેલી. પણ આ બીચારે તો ઘણી જ ઉડી ખાંધમાં સરી પડેલો હતો.

અહીં આગ્યા પછી તો મારે અને ક્રાંતિલાક્ષણે અનેક વખત દિલભર-
દિલ વાતો થઈ છે. ક્રાંતિલાક્ષણે મારી પાસે પોનાનું હૈયું ખાલી નાખ્યું છે અને
જે બાબતને ભૂંડર પાપ માનીને તે આજ સુધી સંતાડતો હતો અને છતાં
જેમાંથી તે છુટી શકતો ન હતો, તે બાબતમાં તેને હવે તો પોનાની ભત
પર ભારે કાણુ આવી ગયો છે. આજે ક્રાંતિલાક્ષણના શરીર અને મનમાં
ખરેખર ક્રાંતિ આવી છે. હરભાઈ

ચર્યાપત્ર

શ્રીયુત તૈત્રી "છાત્રાશ્રય" માસિક.

છાત્રાશ્રયના અંક ૨ જ્ઞાના મે ૧૯૨૭ના રાજી પાને શુભ પ્રસો ઉપ-
રના લેખ સંગ્રહિ મારે આપને જણાવવું જોઈએ કે તે લેખના લેખકને
માત્ર એ દિશામાં કાંઈ તાન જ લાગ્યું હોય તેમ જણાય છે. કારણ કે
તેઓની માન્યતા ૫૦ થી ૬૦ ટકા જેટલા વિદ્યાર્થીઓ શ્રી દ. મ. ભવનમાં
આવે છે તેઓ જનનેન્દ્રિયનો દુરુપયોગ કરવાની ટેવ લઈને આવે છે,
તેથી છે. જો આમ જ હોય-આ વાત ઓછેવત્ અંશે સત્ય જ હોય તો
અભારે વિદ્યાર્થીસમાજમાં અરથ કરતાં વધારે ભાગનામાં એવી કુટ્ટેય છે
એમ તેમનો સિદ્ધાંત થયો જણાય છે.

Masterbation ની કુટ્ટેય, વિદ્યાર્થીઆશ્રમના જુજ ભાગમાં કાંઈ
જુદી જ જાતની ક્ષેપાતને લઈને વિદ્યાર્થીને ૧૪ કે ૧૫ વર્ષની ઉંમર પછી
આવે એ સંભવિત છે. પણ જો ૫૦ થી ૬૦ ટકા જેટલા આ કુટ્ટેયમાં
સપડતા હોય તેમ માનીએ તો તેની અસર આખા સમાજ ઉપર અત્યાર
સુધીમાં તો ભારેમાં ભારે એટલે ૯૦ કે ૯૯ ટકા જેટલી વધતાં વધતાં
થઈ ગઈ હોત. અને જો એમ થતુ હોત તો આજે જનસમાજમાં કોઈક
જ માણસ તેની ટેવ વિનાનો રહ્યો હોત.

આ જાદી આટલે ગંધે દરજ્જે જો દક્ષિણામર્તિ ભવનમાં અનુભવનામાં
આવતી હોય તો, તે એટલું જ જતાવે છે કે કાં તો ત્યાં આવનારા વિદ્યાર્થી-

* ભાઈ વેણીશંકર ગોરધનરામ આવા જ એક કિસ્સાની નોંધ લેતાં જણાવે
છે તેમ આવા તો ઘણાં ક્રાંતિલાક્ષણે લાલની કેળવણીમાં આવા રોગના દર્શિવાર-
શ્પ થઈ પડ્યા હશે. પ્રમુ કેળવણીકારને સદ્ગુણિ આપે એટલી જ પરમ કૃપાણુ
પ્રમુ પ્રત્યે અભ્યર્થના !-તૈત્રી

ચંચો હસકી કાટિમાંથી અને દૂધિત વાતાવરણવાળા આંત્રે છે અથવા તો ત્યાં ગૃહપતિઓની ઓછી સંભાળને લીધે આ જાતનો ચેપ વધારે ઉડે છે.

આ કુદેવ મટાડવા માટેનાં સાધનોમાં શારીરિક શ્રમ, વ્યાયામ, કચ્છનો વપરાશ તેમજ ખોરાકના પદાર્થોમાંથી ઉચ્ચ વીર્ય કરનાર પદાર્થોનો ભાગ એ સર્વ ઉપાયો રીક છે. પણ તે ઉપાયો તો ચએલ રોગને મટાડવાના છે.

છાત્રાસૂત્રોને તે રોગથી દૂર રાખવા માટે તો તેવા વિદ્યાર્થીઓને દાખલ ન થવા દેવા એ જ ઉપાય કહ્યું છે.

મારી વિનંતિ છે કે આજે જે આટલો મોટો ભાગ-૫૦ થી ૬૦ ટકા આ કુદેવથી સપડાએલ જણાતો હોય તો તેની વિગતો-અવગત નામ કામ વિના-વિદ્યાર્થીની ઉમર, વિવાહિત કે અવિવાહિત સ્થિતિ, ઔદ્યોગિક સ્થિતિ, ન્યાતજાત વગેરે એકઠી કરી આવતા છાત્રાશ્રય સંમેલન વખતે વિચાર માટે આંતર સમિતિ સમક્ષ મૂકે તો વિદ્યાર્થીભવનોના નેતાઓને તેમાંથી ઘણું જાણવાનું મળી આવશે.

આવનગર
બધેકાગૃહ
તા. ૧૧ : ૬ : ૨૭

આપનો,
આધવજી હીરજી બધેકા

વિદ્યાર્થીઓમાં જનૂનેદિવસો દુરબયોગ ખૂબ મોટા પ્રમાણમાં પ્રચલિત છે તેમ કહેવાનું મને તાત લાગ્યું છે તેમ શ્રી. આધવજીલાલ કહે છે તેવાનું સાચી છે. તરુણ વિદ્યાર્થીઓમાં આ સડો એટલો બધો ઉડા ગરી ગયો છે અને ખોટી શરમને લીધે તેમજ આપણુ મોટેરાંઓની બેદાગજીને લીધે તે એટલો બધો ભયંકર જનતો જાય છે કે હવે તેને છૂપાવે પાડવે નેમ નથી જ. એ ખટીને ઉઘાડી પાડી મોટેરાંઓની આંખ ઉઘાડવાનો અને જીવાતોને ચોગ્ય માર્ગ-દર્શન કાઢવાનો મને હંદ લાગ્યો છે તે હું પોતે સ્વીકારું છું.

“ જે એમ થતું હોત તો આજે જનસમાજમાં કાંઈક જ માણસ તેવી દેવ વિનાનો રહ્યો હોત. ” હું કહેવાની ધૃતના કંઈ છું કે તેમનું કહેવું સાચું છે. એક અંગ્રેજ લેખકે એક કેસણે લખ્યું છે કે “ Out of hundred, ninety-nine are masterbators and the hundredeth never confesses it.” પણ આ દરીકતથી આટલું બધું મુંઝાવું શા માટે !

જીવાન વંશમાં વેગવંતુ વીર્ય અજાનને પરિણામે કાંઈ પણ રીતે પોતાનો માર્ગ કરી લે તે સ્વાભાવિક છે. ચોગ્ય આદારવિહારના પ્રભાવે

જુવાન વીર્ય લોહીમાં મળી જવાને બદલે શરીરમાંથી બહાર આવે તે શારીરિક નિયમ માત્ર છે. શરીરના તે ધર્મથી વિદ્યાર્થીને જોડેલો વહેલો વોકેજ કયાય તેજલો તેને વધારે ફાવેલો થવાનો છે. અસાહજક રીતે થએલો વીર્યયાતં પોષકેત્તરે ચુંડો નથી જ. એ અત્યંતજન્ય બૂલ-નળગાઇ માત્ર છે. એનાથી ભડકવામાં કે એને છપાવવામાં લાલ નહિ પરંતુ હાનિ જ છે.

અને આ કુટેવમાં પડેલા વિદ્યાર્થીઓ સમાજની ખીકને લીધે તેને એવી સુંદર રીતે તો છપાવી રાખે છે કે ભલભલા માણસને તેઓ હાથ લાગતા નથી. એ મેળવવા માટે તો વિદ્યાર્થી તરફ પ્રેમ અને સહાનુભૂતિ હોવા જોઈએ અને વિદ્યાર્થીનો વિશ્વાસ ગૃહપતિએ મેળવેલો હોવો જોઈએ. આવા દરેકે દરેક ગૃહપતિથી આ વાન છૂટી રહેલી હોતી જ નથી. આ દિશામાં દિમ્ભત રાખીને પ્રયત્ન કરી જોનાર દરેક ગૃહપતિભાઈને મારા કથનનું સત્ય જણાઇ આવશે.

દક્ષિણામૂર્તિ ભવનમાં આ બધી મોટા પ્રમાણમાં દેખાઈ છે તેથી એમ માનવું કે અહીં આવનાર વિદ્યાર્થીઓ હલકી ટ્રાઈના કે દ્વિતિ વાનાવરજુવાળા છે અથવા તો ગૃહપતિઓની ઓછી સંભાળ છે તે બૂલભરેલું અને ઉતાવળીયું અનુમાન છે.

ઉંચા કુટુંબના નજીરાઓમાં તો આ કુટેવ વધારે પ્રમાણમાં હાથ લાગી છે; અને ગૃહપતિઓની ઓછી સંભાળ નહિ પરંતુ વધારે પડતી સંભાળના પરિણામે જ તેઓ બચી જવા પામ્યા છે. આ કુટેવ કેવી રીતે, ક્યાંથી અને ક્યારે જન્મે છે તેની ચર્ચામાં અહીં ઉતરી ન શકાય. તેમને મારી નમ્ર વિનંતિ છે કે તેમણે મારી પાસેના આંકડાઓ તપાસવા અને પછી જ અનુમાન બાંધવું.

આ કુટેવ એ એક રોગ છે એ શ્રી. ઓધવજીભાઈનું કહેવું સાવ સાચું છે. પરંતુ એ રોગમાં સ્પષ્ટએલા વિદ્યાર્થીઓને છાત્રાલયમાં દાખલ જ ન થવા દેવા એ તેનો ઉપાય નથી. આજે તો છાત્રાલયોએ આવા રોગોનાં ચિકિત્સા-સયો જનવું જોઈએ અને સમાજમાંથી નેની જડ કાઢવા માટે દડ બાંધવી પડશે.

શ્રી. ઓધવજીભાઈની ઉંડલી મૂચનાને હું સાદર સ્વીકારું છું. આગામી છાત્રાલય વખતે આ વિષયની બધી જ વિગતો એકઠી કરી રજુ કરવાનો મને હકમ કરવામાં આવશે તો હું બહુ જ આનંદપૂર્વક તે કરીશ અને છાત્રાલયોના સંચાલકો પાસે ધરીશ.

નાભિની નીચેનો ધા

કુરુક્ષેત્રનું યુદ્ધ પૂરું થવા આવ્યું. બીજમ, દ્રોણ, કર્ણ અને જયદ્રથ જેવા સમર્થ યોદ્ધાઓ પણ ખપી ગયા અને હવનમાં ચોમેર વેસાન દેખતો દુર્યોધન ઘડીબર પાણીમાં કુબટ્ટી મારી ગયો.

પાંડવોએ તેને શોધી કાઢ્યો અને યુદ્ધનો પડકાર દર્શો. ચાર દિવસ પહેલાંનો અગિયાર અક્ષૌહિણીનો ધણી માત્ર મુઠ્ઠી દેહ લઈને પાણી બહાર આવ્યો અને બીમ સાથે ગદાયુદ્ધ સ્વીકાર્યું.

બીમસેનની એ પ્રચંડ ક્રાયા; નાનપણથી જ દુર્યોધન તરફની એની વૈરવૃત્તિ; વિજયથી મદમત થયેલું મન; વ્હાલી દ્રૌપદીના પરાભવ પ્રમંથે અનુભવેલી વેદનાઓ; અને આજે પાંડવોના વિજય પર દંગશ મુકાય એવો પ્રસંગ—આ બધાંએ બીમસેનની ગદામાં બળ મૂક્યું.

ખીછ બાણુ દુર્યોધન; એની ચપળતા; પાંડવોનું બી કાઠી નાખવાની એની લાક્ષણ; સ્વજનોના વધથી યએલી નિરાશા; હવનભરના નાના મોટા પરાભવોથી ઉપજેલી વૈરવૃત્તિ—આ બધાંએ દુર્યોધનના લોહીને નવી ગતિ આપી. અને ભેટ્યા: દંડયુદ્ધ શરૂ થયું.

પાંડવો, શ્રીકૃષ્ણ અને બળરામ ત્રેક્ષિકા હતા.

બળરામ એટલે તો ગદાવિદ્યાના આચાર્ય.

દુર્યોધન ગદાયુદ્ધમાં એકો હતો. બીમનું શરીરબળ દુર્યોધનની વિદ્યા અને ચપળતા પાસે લાચાર હતું! દુર્યોધનના ઝપાટા ઝીલવા બીમભાઈને ભારે થયા. પાંડવોએ નોંધ લીધું કે દુર્યોધનને મ્હાત કરવો મુશ્કેલ છે.

એવામાં અર્જુન એક બાણુ ખરપો અને પોનાના માથળ પર જમણા ફાયનો ફટકો ભોલાવ્યો. બીમે ફટકો સાંભળ્યો કે એક ક્ષણમાં જ તેની દષ્ટિ પાસે દ્રૌપદીને બેળામાં બેસવાનું આમંત્રણ કરતો દુર્યોધનનો તેર વર્ષ પહેલાંનો સાથળ ખરો થયો અને ખીછ ક્ષણે કૌરવરાજના સાથળ પર બીમની પ્રચંડ ગદા પડી. લોહાનો એ સાથળ ચરચર્યો; લોહીની નીક વહેવા લાગી; કૌરવરાજને તમર આવી ને તે જમીન પર પડ્યો.

બીમે ત્રાઘ મારી; પાંડવો રાજ થયા.

પણ બળરામથી ન રહેવાયું. દુર્યોધનને પડતો નોંધ તેની આંખમાં ખૂન ભરાઈ આવ્યું અને તે બોલી ઉઠ્યા: “ ગદાયુદ્ધના નિયમ પ્રમાણે

તાલિની નીચેના ભાગમાં ધ્રા થઈ ન શકે. નાભિની નીચે ધ્રા કરનાર વીર નથી પણ હીચારો છે. પાંડવો, ભીમના આ એક ધારી તમને આજે વિજય મળે છે; પણ આવા વિજયમાં તો આવા કર્મ માટે ભીમને શાપ આપવાનું મને ધ્રીલર મન થઈ જાય છે. પણ આવો વિજય પોતે જ શાપરૂપ છે એ વિચાર આવતાં મારો વેગ સમી જાય છે.”

યુધિષ્ઠિરે નીચું જોયું. પાંડવો અને શ્રીકૃષ્ણ પોતાના તંબુ તરફ ચાલ્યા ગયા. બગરામ નીર્ધયાત્રાએ ચાલી નીકળ્યા. દુર્યોધનને ઉંચે આક્રાશ અને નીચે પૃથ્વી રહ્યાં!

નાનાભાઈ

ચારિત્ર્યનાં મૂળ

“આજે એક વિચાર કરતા જેવી વાત કરવા આગ્યા છું.” એમ કર્કને ખુશાલભાઈ મારી સામેની ખુરશી ઉપર બેઠા.

મેં ક્યું: “ખુશીથી કહો. આપણે એના ઉપર જરૂર વિચાર કરવું.”

અત્યંત ગંભીર ચહેરે તે બોલવા લાગ્યા: “પેલો રતિશાસ્ત્ર, જે આપણા છાત્રાલયમાં બે વર્ષ વરસ રહી ગયો છે તે હમણાં સ્ટેશન ઉપર ગુડ્ડ ક્રાફ્ક તરીકે દ્રામ કરે છે. આપણી બોર્ડિંગમાં રહેલો એટલે તો ખૂબ પ્રમાણિક્ષક હશે તેની મારી માન્યતા હતી. પરંતુ ગઈ કાલે મહા માનનું વેગન ભરવા માટે માણસ ગએલો તેની સાથે તેણે એમ કહેવરાવ્યું છે કે ‘શેકને કહેજો કે રૂપીઆ દસ પહેલા આપશે તેનું વેગન પહેલું રવાના થશે’ હું તો આ સાંભળીને હેબતાઈ જ ગયો છું.”

“કેમ, એમાં હેબતાઈ જવાનું શું છે?”

“શું છે વળી કેમ માટે? આપણી બોર્ડિંગમાં રહી ગયો છતાં આટલી અપ્રમાણિક્ષતા? મેં તો એ વાત સાંભળી છે ત્યારથી મારા પેટમાં તેજ રેડાયું છે.”

“જુઓ, ખુશાલભાઈ, એમાં આપણા બધા હેરાન હેરાન ન થઈ જાઓ. રતિશાસ્ત્રમાં પ્રમાણિક્ષતા ન આવે તેથી આપણે વિચાર કરીએ પણ દુઃખી ન થઈએ.”

“એમ કેમ?”

“કરણ કે રતિશાસ્ત્રને ઘડવામાં આપણી સંસ્થાનો હિસ્સો છે તેમજ તેના કુદ્દંતનો, તેની પરિસ્થિતિનો અને તેના વાનાવગણનો પણ છે.”

“ પરંતુ સાહેબ, ‘મમે તેવા કુસંસ્કારો લઈને આવેલો વિદ્યાર્થી પણ અહીં તો મેં વરમ રહે એટલે સારો થઈ જ જાયને ? ”

“ એ માન્યતા જરા વધારે પડતી ગણાય. હા, કાલના કુસંસ્કારો વેગવાન હોય તો કુસંસ્કારોને દાખી દઈને તે આગળ આવી પણ જાય. પરંતુ મોટે ભાગે તો એમ જ અને છે કે અહીં રહે ત્યાં સુધી પેલા કુસંસ્કારોને નગરનું ચવાનો કે પ્રકાશમાં આવવાનો ક્ષો જ અવકાશ મળે. હોનો નથી તેથી તે ભુંસાઈ ગયા હશે એવો આપણને ભાસ થાય છે; પરંતુ ખરી રીતે તે ઉડાણમાં ધરંદરીને ખેંચા હોય છે તેથી નેમને તક મળે કે તુરંત જ તે બહાર પડે છે.”

“ પરંતુ સાહેબ, અહીંના વાતાવરણમાંથી વિદ્યાર્થીને એક પ્રમાણિતતા પણ શીખી ન જાય નો તો આપણી દરી દમાણી ધૂળ જ મળી ગણાયને ! ”

“ હા અને ના. અહીંથી મેળવેલા થોડા પ્રભુ કુસંસ્કારોને પાછળથી ને ચોગ્ય પોપણ મળ્યા હશે તો તો કદાચ પેલા કુસંસ્કારો ધીમે ધીમે ધસાય. પરંતુ અહીંથી નીકળ્યા પછી કુસંસ્કારોને જ પોપણ મળે તેવી પરિસ્થિતિમાં વિદ્યાર્થી પડે તો પેલા મુક્ત થઈ ગયેલા કુસંસ્કારો પાછા જાગે છે અને કુસંસ્કારોના ફરેલા કાંડા કરમાઈ જાય છે. રતિલાક્ષના સંબંધમાં પણ તેમજ અન્યું છે.”

“ ત્યારે તો તમે રતિલાક્ષ સંબંધે કંઈક જાણનાં જાગો છો. શું છે તે જણો તો ખરા ! ”

“ રતિલાક્ષના પિતા બીચારા સધારણ માણસ. મજૂરીનો ધંધો કરીને ખાનાર. આપણે ત્યાં સામાન્ય રીતે અને છે તેમ, છેક આગપણથી બાળકની સંભાળ યથાર્થ રીતે લેવાની જ નથી. યશી ધર, સમાં, ફેરી, નાનગત વગેરે બાળકને ઘરવામાં ખૂબ જ મોટે ક્ષણે આપે છે. રતિલાક્ષ એ રીતે ઘડાયો. વળી તેના પિતાનો ધંધો દરજીનો. દરજીના ધંધામાં પણ આજે ને અગ્રે-માણિકતા આવી ગઈ છે તેમાંથી એ બીચારા પણ થોડા જ અચેક્ષા છે ? પરંતુ તેથી કંઈ રતિલાક્ષ પોતાના પિતાના ધંધાની ખરાબ અસરમાંથી કંઈ બચી શકે ? તેણે તો જે લેવું હતું તે લઈ લીધું. પછી તે આગ્યો આપણે ત્યાં. આગપણના કુસંસ્કારો ભુમાડ્યા બહુ મહેનત લેવાઈ પરંતુ મેં વર્ષ પછી જુની પરિસ્થિતિમાં પડ્યાં પાછા એ જાગવાન એના એ. જેવની નોટરીમાં તેને પાછાં પ્રસોજનો મળ્યાં અને તેની જૂની ટેવ જાગી. આ આગ્યો આપણે રતિલાક્ષ.”

“ત્યારે આનો કંઈ ઉપાય ?”

“હા, બાળક છેક જ નાનું હોય ત્યારથી તેની કેળવણી ઉપર માતાપે
ખૂબ જ ધ્યાન રાખવું જોઈએ, અને તે બાળક મરીને મોટો થાય ત્યારે પણ
તેટલી જ કાળજી ખેતે સાવચેતી રાખવી ઘટે. પોતાના પુત્રોની કેળવણીમાં
માતાપો રસ અને કાળજી લેનાં નહિ થાય ત્યાં સુધી આપણા પ્રયત્નો
અધૂરા જ રહેવાના.”

“સાચી વાત કહી, સાહેબ.” કહીને ખુશાલભાઈ ઉડ્યા. હરભાઈ

એક પત્ર

એક પિતા મને પૂછે છે:—

“ચિં...ભાઈને આપને સોંપવામાં આવે ત્યારથી માતાપને
તેની તંદુરસ્તી, વૃત્તિશક્તિ અને અભ્યાસ સંબંધે ચિંતા કરવાની ખરી કે નહિ ?”

આ પ્રશ્ન કાંઈ એકલા આ પિતાનો જ નથી. છેકરાને બોર્ડિંગમાં
મુક્યા પછી હાથ ખંજેરી નાખનારાં અનેક માતાપો આપણે ત્યાં પડ્યાં
છે. અને શાળાઓ તેમજ બોર્ડિંગોના પ્રયત્નો ગમે તેટલા મુંઢર હોવા છતાં
તેનું પરિણામ આપતું નથી તેનું એક કારણ માતાપોની આ પ્રકારની
બેદરકારી પણ છે.

માતાપોએ સમજવું જોઈએ કે બોર્ડિંગો ગમે તેવી સારી હોય તો પણ
ધૂળું રથાન તેમનાથી ન લેવાય. ખરી રીતે તો આજે જે ઉંમરે વિદ્યાર્થી
બોર્ડિંગમાં મોકલવામાં આવે છે તે ઉંમરે (નવ દશ વર્ષની ઉંમરે)
બાળકના ભવિષ્યના વિકાસનાં બીજો તો નખાઈ જ ગયાં હોય છે, અને તે
ઘરમાં જ પાંચ છ વર્ષની ઉંમર સુધીની આ શૃદ્ધેશવણી આખાં જીવનમાં
મારા નરસાં રંગો પૂરે છે અને એથી જ માતાપોની ઉપેક્ષા જરાયે
સંન્ય નથી.

અસંખ્ય માતાપો બંધી રીતે વિદ્યાર્થીના વિકાસનો વિચાર કરાને
સમર્થ ન હોય: એ વિકાસની પાછળ આખોયે દિવસ મંજા રહેવાની નેમને કુરસદ
ન હોય: વિદ્યાર્થી જે વખતે ઘરમાંથી સમાજમાં જવાને ફાટી રહ્યો હોય તે
વખતે એકલાં માતાપો આ કાર્યને માટે બસ પણ નથી. એટલે માતાપો
જેટલી ન શકે તેને માટે આ મુશ્કેલીઓ તેમને મદદ કરે. ખરી રીતે બોર્ડિંગ
કે શાળા કે બહારની ક્ષાત્રી ક્ષાત્ર પણ કેળવણીની મુશ્કેલી એ તે માતાપના

પ્રયત્નની પૂરતી રૂપે જ છે. પણ આજે તો વિપરીત દશા પ્રવર્તે છે. માઆપોએ પોતાના પ્રયત્નોમાં બોર્ડિંગોના સદસ્ય મેળવવાનો પ્રયત્ન કરેલા બેઠાએ તેને બદલે આજે તો શાળાઓ અને બોર્ડિંગો માઆપોનો, સદસ્ય મેળવવા નીકળે છે ત્યારે પણ માઆપો દાદ દેતાં નથી, તૂપને ઘણી વાર તો બોર્ડિંગના આજ્ઞાને હાથ ધરી બેસી રહેવું પડે છે.

પુત્રોની કળવણીનો ખરો ભાર પોતાને માથે છે અને એ ભારનું વહન કરવા માટે ગમે તેટલી સંસ્થાની મદદ લેવી પડે તો પણ પિતી આખરી જવાબદારી તો પોતાને માથે જ છે એમ દરેક માઆપે સમજવું બેઠાએ. પોતાને કરવાનું કાર્ય ખીજાને સોંપી દેવું અને તે સારું જ કરશે એમ આંખ મીચીને માન્યા કરવું એ માઆપને લાજિમ નથી. ભલે પછી તે સારામાં સારું થતું હોય.

નાનાભાઈ

ગૃહપતિ નાતનો કે પરનાતીલો ?

આજે આપણે ત્યાં જે છાત્રાસયો છે તેમાં મોટા ભાગ જુદી જુદી નાતનાં છાત્રાસયોતો છે. આવાં નાતનાં છાત્રાસયો કાકાં ચોગ્ય છે કે નહિ એ મિથ્યા ચર્ચામાં આપણે અહીં ન ઉતરીએ. નાત છે ત્યાં મુખી નાતનાં છાત્રાસયો છે જ. આપણે તો એવાં છાત્રાસયોમાંથી વધારેમાં વધારે લાભ શી રીતે ઉઠાવી શકીએ એટલું જ બેઠાએ તો બસ છે.

આ નાતનાં છાત્રાસયોતે ગૃહપતિનો સલાહ ખૂબ મુજબ છે. બ્યારે બ્યારે આ સંસ્થાએને ગૃહપતિ રાખવાનો વખત આવે છે ત્યારે નાતનો રાખવો કે પરનાતીલો એ વિષે ભારે વિચાર થઈ પડે છે.

- કેટલાક અનુભવીઓનો એવો અભિપ્રાય છે કે નાતની બોર્ડિંગને' ને ટકવા દેવી હોય તો પરનાતીલો ગૃહપતિ રાખવાનો સ્વપ્ને પણ વિચાર ન કરતા. આમાં થોડોક અર્થ છે. નાત એટલે એક રીતે બેતાં મોટા કુટુંબ-સમૂહ. નાતનાં માણસો અરસપરસ સૌને જાણે. નાત બહુ મોટી ન હોય તો 'સૌ એક ખીજાને થોડો ઘણો લોહીનો સંબંધ પણ હોય. ભોજન પ્રસંગે તો એકબીજા એકઠા મળે એટલે પરસ્પરનો પરિચય હોય એમાં તો સલાહ જ નથી. આ રીતે બેતાં નાતનો ગૃહપતિ નાતના વિદ્યાર્થીઓને થોડો ઘણો જોગખનો પણ હોય; આ વિદ્યાર્થીઓનાં માઆપોનો સદસ્ય તે' અહેલાઈથી સાંધી શકે; નાતનું માનસ તેને પોતાના તરીકે જલદી સ્વીકારી શકે; નાતના આચાર વિચાર અને વિશિષ્ટતાઓ આના ગૃહપતિમાં પ્રતિ-

મિશ્રિત થયાં હોય એટલે બોર્ડિંગમાં એ સહેજે ઉતરી આવે અને આખી બોર્ડિંગ નાનુંડું ઘર બની જાય.

પરંતુ આજે ચિત્રને બીજી જાણ પણ છે. નાતનો ગૃહપતિ નાનની રાગદેખની વટવાડી બોર્ડિંગમાં ખેંચે, નાનમાં ત્યાં હોય તો વિદ્યાર્થીઓમાં નહીં પડે. નાતનો મિથ્યાચાર અને નાનની ખોટી કૃતિ પર પગ મૂકે હોય ત્યારે નાનનો ગૃહપતિ ચરધરી જવાનો. નાનનો ગૃહપતિ નાનના વર્તુળ બદલ જઈને કોઈ પ્રશ્નનો વિચાર ઝોઝો કરશે એટલે વિદ્યાર્થીઓના આચાર વિચારમાં કૃપમંદુક્તા આવવાની. ઉપરાંત વિદ્યાર્થીઓનાં માગાપો નાતના ગૃહપતિનાં ખૂન પરિચિત હોવાથી ઘણી વાર તેને મદદર આપવાને બદલે પોતાના પુત્રો પાસે તેના દોષો જાહેર કરવાનાં અને તેને કે તેની સ્ત્રીને કે તેના કુટુંબને નિંદીતે વિદ્યાર્થીઓ પાસે તેની પ્રતિજ્ઞા ઝોઝી કરાવવાનાં. નાનના ગૃહપતિની આ બોર્ડિંગમાં બંદીની બંદીતી રહેવાની.

નાતનો ગૃહપતિ રાખવાના આ કામાકાલ. ગૃહપતિ પરનાતીસો હોય તો નાતની નાહ તેને જગદી હાથ ન આવે એટલે તે નાતના આચાર-વિચારને પોષણ ન પણ આપે. નાના માનમનો અન્નમ કરતાં તેને થોડી વાર લાગે. દરમ્યાન જાતના મોટા સમૂહને ન રહે તેવું કંઈક ભડે નિર્દોષ પણ કાર્ય તેનાથી થઈ જાય અને નાનમાં હો હો થાય. આવો ગૃહપતિ નાનના નાના મોટા પ્રશ્નમાં જાય ત્યારે ઝોઝો લાગી શકે.

જ્યાં પરનાતીસો ગૃહપતિ વધારે પ્રતિજ્ઞા પામે, વિદ્યાર્થીઓ તરફ વધારે તટસ્થ રહી શકે, સ્વતંત્ર વિચારની અને ઉદાર આચારની દિમાયત ફરી શકે, નાતના કલ્યાણી બોર્ડિંગને ઉચી રાખે અને લોહીનો સંબંધ ન હોય જ્યાં આખી નાનમાં સુધારાની સુંદર કાંમ તરીકે બોર્ડિંગને ગણાવે.

આટલા પરનાતીસા ગૃહપતિના કામાકાલ. મને લાગે છે કે જ્યાં નાન બહુ નાની હોય અને ખૂબ સ્થિતિયુક્ત હોય ત્યાં નાનનો જ ગૃહપતિ રાખવો એ વધારે ગેદામરી લરેકું છે. આવી બોર્ડિંગમાં તો આવો ગૃહપતિ જે વિશાળ દૃષ્ટિ આપે તે જ જગ્યા છે એમ સંતોષ રાખવો. કેટલીક નાનો એવી રીતે ગોઠવાએલી છે કે પરનાતીસો ગૃહપતિ ફાવે જ નહિ. જો નામને ગરાસિયો ગૃહપતિ આજે ન ફાવે. ગરાસિયા બોર્ડિંગમાં કલ્યાણી ગૃહપતિ આજે નહિ થાલે. પ્રશ્નોર આલ્યાણી બોર્ડિંગમાં વીશાથીમાળી વાળિયો ગૃહપતિ આજે ટકી ન શકે. એટલે જે જે નાનોમાં નાનની

અરિમતા ખૂબ જોસણાં હોય તે નાતની બોર્ડિંગમાં નાતનો જ ગૃહપતિ રાખીએ અને નાતના ગૃહપતિની સંકુચિત દષ્ટિ ઓછી કરવા માટે અથવા તો તેની વિશાળ દષ્ટિને અનુકૂળતા આપવા માટે પરનાતના થોડાએક ઉચ્ચ વિચારધારને બોર્ડિંગની કમીટી પર મૂકીએ. આપણે એક ખીલું પણ ફરી શકીએ. નાતનો ગૃહપતિ શોધવાને માટે નાતના માણસો પોતાના ગામની બહાર જાય. જેમકે ભાવનગરની લોદાણા બોર્ડિંગ માટે, કચ્છના લોદાણાભાઈને આપણે ગૃહપતિ બનાવીએ કે રાજકોટની મોદ બોર્ડિંગ માટે ગોંડલના મોદભાઈને ગૃહપતિ બનાવીએ.

પરંતુ જ્યાં પરનાતીલો ગૃહપતિ સમાપ્ત ફરી શકે તેની સ્થિતિ આવી હોય ત્યાં તેવાને પસંદ કરવો એ જ ચોખ્ખું છે. એના પરનાતીલા ગૃહપતિની ઉણપો પૂરી કરવા માટે નાતના માણસોને આવા ગૃહપતિની આમ્રપાસ ગોઠવી શકાય અને એ રીતે નાતના મમત્વનો તથા આચાર વિચારનો તેમજ પરનાતીલાની વિશાળ દષ્ટિનો એમ જને લાભો મેળવી શકાય. ભાવનગરમાં શ્રી મનહરકુંવરબા રાજપૂત વિદ્યાલયમાં આવા પ્રદારની ગોંડવણ છે તેમાં આ સવાલનો નિર્ણય દેખાય છે.

નાનાભાઈ

કાર્યાલય તરફથી:—

મંડળ સાથે જોડાએલી સંસ્થાઓ:—

૨૧ કપોળ બોર્ડિંગ હાઉસ

મહુવા

૨૨ મહીરેવા લોદાણા બોર્ડિંગ

વડોદરા

ગૂજરાત કાફિયાતની લોદાણા બોર્ડિંગોને આ “છાત્રાલય” માસિક વિના લવાજમે મળી શકે એ માટે મુંબઈથી શેઠ અમૃતલાલ માણેકલાલ દેકર; તરફથી છાત્રાલયના પચીસ અંકોનું લવાજમ ભરવામાં આવ્યું છે, એ માટે તેમને ધન્યવાદ ધટે છે.

‘છાત્રાલય’ દર અંગ્રેજી માસની ૧૫ મીએ પ્રગટ પાવ્ય છે.

વાર્ષિક લવાજમ પોસ્ટેજ સાથે એક રૂપિયો.

લખો: ન્યૂનસ્થાપક છાત્રાલય- શ્રીદક્ષિણામૂર્તિ મંદિર: ભાવનગર

આ માસિક ભાવનગરમાં સ્ટેશન રોડ-શ્રી ‘સરસ્વતી’ છાપખાનામાં પારી. બીજાભાઈ ગોપાળજીએ છાત્રાલય અને તેની નુંસિદ્ધપ્રસાદ બે: ભટે ભાવનગરથી પ્રગટ કર્યું.

છાત્રાલય

(છાત્રાલય મંડળ તરફથી)

પ્રમત્તી મ્વ. પતિનથીના સ્મરણાર્થે

વર્ષ ૧૯૬૭-૬૮ થી કાર્યન ચલાવતી સમાજે આજ ૫ મે

શ્રીયુત રાધાબાઈ બાણુદાસ ચાવડાજીભરત

તરફથી સન્માનપત્ર સંપ્રેમ ભેટ.

નૃસિંહપ્રસાદ કાલિદાસ ભટ્ટ

મારે તો મનની બધી મનમાં જ રાખ-
વાની. મોટાભાઈ પાસે બહુ તો કહેશે:
“નાનું મોટે વેરું રાખતાં તો શીખ.”
બા પાસે બહુ તો કહેશે: “રોયા,
આવું તે પૂછાતું હશે?” બાપાની પાસે
બહુ તો મોં જોડાય જ નહિ, અને
શિક્ષક પાસે બહુ તો કહેશે: “શિષ્ટતા
શીખવા જેવડા હશે નથી એમાં શું?”
મારે તે કોને કહેવું? બધા જ આવો
જવાબ આપે એવું તે કારણ શું હશે?

૧૦૬

“તરણુ”

૬૬ મગજ

સ્ત્રીમરે ભરદરિયે યુગ્મ્યું હોય; પ્રયત્ન વાયુ વાઈ રહ્યો હોય; પર્વત જેવડા મોટા લોહ આખા જહાજને આમનેમ ડોલાવી રૂંધા હોય; ઉતાડ-ઓમાં ગભરાટ અને જૂમાજૂમ વર્તી રહ્યાં હોય; ખમારોઝિની છુદ્ધિ કામ કરતી ન હોય-આવે વખતે ક્ષમાન, આખા જહાજનો ક્ષમાન ૬૬ મગજ રાખી સુધનને ઝાંધીને ખેંચી રહે છે. ક્ષમાન દરિયાને ઝોળખે છે, પવનને ઝોળખે છે, પોતાના જહાજની તાકાત તેના ખ્યાલમાં છે; પોતાની શક્તિમાં તેને પૂરો વિશ્વાસ છે.

ખે લસર બેટબેટિયાં ચર્ધ ગયાં હોય; તરવાર અને લાકાનાં તેજ ઝગહળી રહ્યાં હોય; હાંપીયોડ હણુહણી રહ્યાં હોય; 'મારો મારો' અને 'કાપો કાપો' ગાછ રહ્યાં હોય; ધડ્ડી માથાં જૂઠાં પડનાં હોય; મામા, કાકા, સાળા ટપોટપ લોહીમાં આબોટલા હોય; સનનન કરનાં ગાણો ખુદ પોતાના કાન પાસે ચઢીને વહાં જતાં હોય; પણ કુશળ સેનાપતિ ૬૬ મગજ રાખી લસરને હૃદયે આપે જાય છે તે જુદો રસ્તો જાય છે. સેનાપતિ લડાઈને ઝોળખે છે, ક્ષમારે ઝોળખે છે, દુશ્મનના જળાબજને ઝોળખે છે, પોતાના યોદ્ધાઓની તાકાત જાણે છે; ખુદ પોતાના સામર્થ્યને તે ગરાબર પિછાને છે.

ઘરમાં પતિ ગિજતે પડ્યો છે; નાનાં નાનાં છોકરાં અનેક પ્રકારની મસ્તી જમાવી રહ્યાં છે; જમાઈ દીકરીને તેડી જવા આવીને ખેડા છે; અહે-નનો લાગો હોનારતમાં મરી ગયાનો તાર આપ્યો છે; પાડોશીએ નવેથી પાણી ભરવાની ના પાડી છે અને કામવાળી ગાંધને અંતરાય હોવાથી આવી નથી. છતાં કુશળ શૂદ્ધિ ૬૬ મગજ રાખી ઘર ચલાવે જાય છે. તે પતિની સેવા કરી જાય છે, છોકરાંની મસ્તીને વાળી-વધાવી શકે છે, જમાઈશરજના ગિજાજને ઝોળખે છે, પાડોશીને પહેંચી વળે તેમ છે; પોતાની તાકાતની તેને ગરાબર પારખે છે.

વરસાદના દિવસો હોય; ઓછાસાથે દસ પંદર ગિજાનાં પડી ગયાં હોય-કાંઈને કાંઈકાંઈ તો કાંઈને મેકેરિયા, કાંઈનો પગ તો કાંઈનો સાથળ, કાંઈનું ગળું તો કાંઈનું પડખું ફુગ્ગું હોય; ઝંકે શીંગતને જાટકું ભરીને લોહી કાઢ્યું હોય તો ત્રીજાએ ચોથાને મા સાચી ગાળ દીધી હોય; કાંઈ મોટા વિચાર્યાં નાનાને થપાટ-ધરી દીધી હોય તો કાંઈ નાનાએ મોટાનાં દાંતિયાં ક્યાં હોય; ખાવાળો ચોરી કરીને નાચી ગયો હોય અને રસોયાએ ફી સંતાડીને શીરો

કરી ખાધો હોય; છાત્રાસયની રસોઇમાં ઇંગ્લિશ ધનેડાં આવે છે એ આખત
છાપામાં રિપોર્ટ આવ્યો હોય; દિસાગના ગોરાગા માટે હપ્તા આપનાં વિદ્યાર્થી
ગુમ થયો હોય; વિદ્યાર્થીઓ પાસે ઘરનું કામ કરાવવા માટે માગાપોના
હપ્તાના કાગળો ગાળ્યા હોય; વિદ્યાર્થીઓ માત્ર ડાહ્યા લઈને રખડી જાણે
છે પણ એક અર્ધર આવડનો નથી એવા શાળા તરફથી હપ્તા આવ્યો હોય;
વિદ્યાર્થીઓમાં ધર્મનો છારો નથી એની સેક્રેટરી સાહેબની ફરિયાદ હોય;
છતાં કુશળ ગૃહપતિ કંડુ મગજ ચાખી છાત્રાસય ચલાવે જાય છે, માંદાની
તે સારવાર કરે છે, વિદ્યાર્થીઓના ટંટા પતાવે છે, નોકરીને હાથ ચાખી જાણે
છે, માગાપોને પોનાતું દરિગિંદુ ગમત્તવે છે અને સેક્રેટરી સાહેબને ધર્મના
આવિર્ભાવ માટે ધીરજ ચાખવા વિનવે છે. આવો ગૃહપતિ તરુણ વિદ્યાર્થી-
ઓને ઝોગળે છે, પોનાના ગેગામને ઝોગળે છે, પોનાના શાસ્ત્રને ઝોગળે
છે; ખુદ પોનાની તાકાતને તે ગરાગર ઝોગળે છે.

આ કંડુ મગજ કક્ષાને તોફાનમાંથી પાર ઉતારે છે, સેનાપતિને વિજય
અપાવે છે, ગૃહિણીનું ઘર શાંત રાખે છે અને ગૃહપતિના માગો અનેક
નાનાં મોટાં મોગનાં ઉપર દટાર રાખે છે.

છતાં દરિયામાં લાંછ લંમેશ તોફાન નથી હોતું; સેનાપતિને કાંઈ આખું
જીવન કંડુ મગજ નથી જોઈતું; ગૃહિણીને પણ આડે દિવસે તો અનાપાસે
શાંતિ રહે છે. પણ છાત્રાસયમાં તો રોજ તોફાન; દરરોજ નાની મોટી ટપા-
ટપી; દરરોજ નાના મોટા મોટાગા; દરરોજ વિદ્યાર્થીઓ તરફથી નાનો મોટો
નિયમભંગ; દરરોજ એ અવસ્થાનાં નાનાં મોટાં હમકાં; દરરોજ ન્યાય
અન્યાયની દડાકૂટ; દરરોજ કોઈ કોઈને કડવા ચવાનો પ્રસંગ; દરરોજ ફરિ-
યાદોનો અસ્ખલિત ધોધ; દરરોજ કોઈ ને કોઈ બુઝ દેખાડે. આ ગંધા પ્રસ-
ંગોમાં હાડ્યામરાળા માણુપતું મગજ સહેજે તપી જાય છે અને એ તપેડું
મગજ આસપાસના તોફાનમાં નવું તોફાન ઉમું કરે છે. ગૃહપતિનું મગજ
એક વાર તપી ગયું એટલે તે ડચિયાં વચકાં કરવા કાગળો; નિર્દોષ ગમ્મતને
તોફાન ગણશે; કપડીને કાગળો કામ દેવા દોડશે; વિદ્યાર્થી ફરિયાદ કરવા આવશે
તો થોડી તકગરમાં પોને ઘપાટ લગાવી નથી ફરિયાદ ઉભી કરશે; કોઈ છેડે
ઉમા વાનો કરતા હશે તો વહેમાશે અને આખા છાત્રાસયના ગુપ્તહારમાં કેમ
જાણે દુનિયા આખી જગડી ગઈ છે અને વિદ્યાર્થીઓ ગંધા સહેલા છે એ
ધોરણ પર આસીને જીવવાનો પ્રયત્ન કરશે.

આવું તંગ મગજ છાત્રાલયમાં ન જોઈએ. એ તંગ મગજની પાછળ વિદ્યાર્થીઓમાં અથડા છે, તરુણ આત્મામાં અથડા છે, ખુદ પોતામાં અથડા છે. આવા તંગ મગજને દીકું કરવું હોય તો આપણે વિદ્યાર્થીઓમાં અથડા કેળવીએ, તરુણ આત્મામાં અથડા કેળવીએ, આપણા કેળવણીના પેગામમાં અથડા કેળવીએ, ઇશ્વરમાં અથડા કેળવીએ, ખુદ આપણી જાતમાં અથડા કેળવીએ.

નાનાભાઈ.

મેં નોતું કીધું? :

રવિશંકર અને મહેન્દ્ર ગૃહપતિની ઓરીસમાં દાખલ થાય છે. રવિશંકરના મોં ઉપર ગુસ્સો છે અને મહેન્દ્રની આંખમાંથી આંસુ ટપકે છે.

મહેન્દ્ર:—(હુસ્કાં ભરતો ભરતો) “સાહેબ, આ રવિશંકરે મને માર્યો.”

ગૃહપતિ:—“ક્યાં?”

મહેન્દ્ર:—“છાત્રીમાં. ઇટીયો પીટીયોની રમતમાં વાંસામાં જ માર મરાય છતાં એણે મને છાત્રીમાં બે ચાર ઘુસ્તા લગાવી દીધા.”

ગૃહપતિ:—“સાચી વાત, રવિશંકર?”

રવિશંકર:—“હા છ. એને જ મેં અનેક વખત કહ્યું: છતાં જ્યારે ને લારે મને માથામાં જ માર્યા કરે છે. મેં એને કીધું હતું હતું કે હવેથી ને તું નહિ સમજે તેજ પછી હું તને છાત્રીમાં મારીશ. તો પણ એ ન સમજ્યો. પછી તો મેં એને છાત્રીમાં ઘુસ્તા માર્યા.”

ગૃહપતિ:—“સાચી વાત, મહેન્દ્ર? ના કહ્યા છતાં તમે એને માથામાં માર્યું હતું કે?”

મહેન્દ્ર:—“ના છ, એ જોડું બોલે છે. મેં એને માર્યો જ નથી.”

રવિશંકર:—(મહેન્દ્ર સામે આંખો દોડતો) “હું જુડું બોલું છું કે તું?”

મહેન્દ્ર:—(રોતે રોતો) “તું તું.”

ગૃહપતિ:—“ને રવિશંકર, એ તમારાથી નાના છે. એને તમારાથી નમ્રગાય અને ને મહેન્દ્ર રવિશંકર જેવા સાથે તમારે ન રમવું એમ મેં તમને મોતું કીધું? જાઓ.”

રવિશંકર કરડી આંખે ગૃહપતિ તરફ તથા મહેન્દ્ર તરફ જોતો જોતો પગ પહોંચે આલ્યો જાય છે, અને મહેન્દ્ર ધીમે પગલે આંખો કુછતો કુછતો જાય છે.

જદુ અને માધુ ગુણવંતને ઉચ્છ્રીને આવે છે. ગુણવંતના નાકમાંથી લોહી નીકળતું હોય છે, અને ખસા ઉપર ઉઠરાય છે, જમણા પગ મરડાઈ ગયેલા હોવાથી સોજો આવેલો છે અને કપાળમાં જમણું દીમણું થયું છે. જદુ અને માધુનો પેરણ લોહીવાળો થયો છે અને ગુણવંતને તેડવાના શ્રમને લીધે પરસેવે ઝેરઝેમાં થઈ ગયા છે. શુદ્ધપતિ સાહેબ ઝોરીસમાં રસોયા સાથે રોટલીનો દિસાગ કરતા હોય છે ત્યાં બધા આવે છે.

શુદ્ધપતિ:—(ચૂંકામાંથી સહેજ તારી આંખે ભેંતાં) “કેમ જદુ શું છે?”

જદુ:—“સાહેબ, આ ગુણવંતને બહુ લાગ્યું છે. તેના નાકમાંથી લોહી નીકળે છે, તે શું કરીએ?”

માધુ:—“અને તેનો જમણો પગ પણ મરડાઈ ગયો છે, સાહેબ.”

નાકમાંથી ચાલતા લોહીને હુછવા જતાં ગુણવંત સમતોલપણું ખોઈ બેસે છે અને નીચે પડી જાય છે. જદુ તથા માધુ એકઠમ નીચે બેસી જઈ તેને સંભાળી લે છે.

શુદ્ધપતિ:—(છીંક ખાનાં) “પણ એને થયું છે શું?”

જદુ:—“સાહેબ, ઝોરયા વડ ઉપર અમે ઝોળાંબંદાગાંય રમતા હતા તેવામાં વડની ડાળ ઉપરથી તે પડી ગયો.”

શુદ્ધપતિ:—“પણ કેમ કરતાં પડી ગયો?”

જદુ:—“હાંડીયો લેવા મારે ડાળ ઉપરથી તે નીચે પડવા જતો હતો તે વખતે તેની પાછળ જ ઉભેલા હર્ષદના પગ નીચે તેનું પેરણ દબાઈ, અને તે અદર લટકી એક આંચકો ખાઈ નીચે પડ્યો. હર્ષદ પણ લથળો તે પડ્યો ગુણવંતની ઉપર!”

શુદ્ધપતિ:—“તે હર્ષદ ક્યાં છે?”

જદુ:—“સાહેબ, તેને કંઈ બહુ લાગ્યું નથી. એ તો પાછો રમવા લાગ્યો છે.”

શુદ્ધપતિ:—“તેણે ક્યાં લાગ્યું છે?”

જેસમાં ઉભા થવા જતા શુદ્ધપતિ સાહેબ ટેમ્પ ખસેડે છે અને ટેમ્પનો પાગ નીચે સુતેલા ગુણવંતના જમણા પગ સાથે અથડાય છે. મરડા ઉપર લાગતાં ગુણવંતથી એક જમરી ચીસ પડાઈ જાય છે.

શુદ્ધપતિ:—“પણ છે શું? મોટું પરાક્રમ કરી આવ્યો છે તે આટલી બધી રોડો શાની પાડે છે?”

ગુણવંત:—“સાહેબ, બહુ દર્દ થાય છે.”

ગૃહપતિ:—“તે ઝોળાંમકેળોંય રમવા તારે ન જવું એમ મેં નોંતું કીધું? જાઓ દવાખાનામાં, હું પાછળ આવી પહોંચું છું.”

જરુ અને માધુ ગુણવંતને હિપાલીને દીલે પગે સાંધ્યા જાય છે. ગૃહપતિ સાહેબ રસોયા સાથે રાટલીની માથાફેરમાં ફરીથી પડે છે.

*

*

૮૨

ગૃહપતિ:—“કેમ નટવરલાલ, તરી આવ્યા?”

નટવર:—“હા છ.”

ગૃહપતિ:—“અમા પાછા આવી ગયા કે? કાંઈને કશો વાંધો તો નથી આવ્યોને?”

નટવર:—“ના છ. માત્ર પેલો તનમુખ થોડુંજોડ પાણી પી ગયો હતો.”

ગૃહપતિ:—“પછી?”

નટવર:—“પછી તેને હવે માથે ફરી પેટમાંથી પાણી કાઢી નાખ્યું.”

ગૃહપતિ:—“હવે તેને કેમ છે?”

નટવર:—“હવે તો મન કંઈ છે. તળાવેથી આલીને જ આવ્યો. લ્યો આ રહ્યો એ.”

ગૃહપતિ:—“કેમ, તનમુખ, પાણી પી ગયો હતો કે?”

તનમુખ:—“હા છ. એમાં તો કંઈ નહિ પરંતુ ધૂંધો ખાતાં આ છાનીમાં પાણી વાગ્યું તે હજુ દુઃખે છે. શું કરવું તે આપને પૂજ્યા જ આવ્યો છું.”

ગૃહપતિ:—“રાત્રે સુષ પામે બેસીને શેઠ બેઠ કરાવે.”

તનમુખ:—“પણ સાહેબ, અત્યારે જ બહુ દુઃખે છે.”

ગૃહપતિ:—“તે તને કાંઈ હંડ પાણીમાં ઉતરવાનું કહ્યું હતું? તારે તો તળાવે ન્હાવા જ ન જવું એમ મેં તને નોંતું કીધું?”

તનમુખ નીચું ધાલીને આવ્યો જાય છે.

હરભાઈ.

સુપાયુપ

મારા એક મિત્ર ધર્મચ્યુત છે. તેઓ.....તાનિતા ગૃહસ્થ છે. તેઓ કુંડવાના રદી, અને ધર્મ ઉપર આસ્થા મારી. તેઓ બોડિંગમાં મને મળવા આવ્યા, અને મીઠો કપડો આપવા લાગ્યા:—“વેળીભાઈ! તમારા વિદ્યાર્થીઓમાં આવ્યાર જ નહિં અને ધર્મ પણ નહિ! તમારા વિદ્યાર્થીઓ ઝાડે જઈને આવે છે સાં દાનજ સાથે સર્વ જાય છે, અને પાછા ફરતાં દાનજ કંઈ છે.”

મેં કહ્યું: “ભાઈ, એ તો એમ જ ચાલે. વિદ્યાર્થીઓને પરીક્ષાનો સમય એટલે શું કરે?”

અમો બંને સાથે ગામ તરફ ચાલ્યા. રસ્તામાં તેમની જાતિની બોડિંગનો એક વિદ્યાર્થી ખાખમાં બેઠો જ્યાં બેઠો હતો, અને ત્યાં બેઠો બેઠો દાનણ કરતો હતો. મેં કહ્યું: “ભાઈ, પેલો વિદ્યાર્થી જોયો? બસ તે કાણ? તે તમારી બોડિંગનો વિદ્યાર્થી!”

બસ. તે તો ખડખડ દસી પંજા પણ ચુપાચુપ. બસ. ચુપાચુપ. બધું એમ જ ચાલે.

વેણીશંકર ગોવર્ધનરામ

ખસ

ખસ એ છાત્રાલયનો ત્રાસદાયક રોગ. રોગ કાંઈ આવકારદાયક હોતો નથી પણ જે રોગ ચેપી ન હોય તેનો ત્રાસ અકિત પૂરતો જ રહે. છાત્રાલય તો અનેક વિદ્યાર્થીઓનું મોટું ઘર. વિદ્યાર્થીઓની ઉંમર પણ એવી કે એક બીજા સહેજે એક બીજાના સંબંધમાં આબોધ દિવસ આવ્યા કરે. આવા સંયોગોમાં કાંઈ પણ ચેપી રોગ ત્રાસદાયક નીપડે તેમાં નવાઈ નથી.

ધણી વાર નવા દાખલ થતા વિદ્યાર્થીઓ ખસને છાત્રાલયમાં લેતા આવે છે. અને શુભ રીતે પણ એક વાર ખસ દાખલ થઈ ગઈ એટલે તેને સદંતર હાંકી દાટી બહુ જ મુશ્કેલ પડે છે. એટલે નવા વિદ્યાર્થીઓને દાખલ કરતા પહેલાં છાત્રાલયના ડાક્ટરે તેમને ખસ વર તપાસવા જોઈએ. તેમની આમડીને ખારીજથી જોડી જોઈએ. કાઢીને મડગૂમડ હોય કે નાની ફાડકી હોય તો તે ખસ છે કે ખીલું કાંઈ તે નક્કી કરવું જોઈએ અને ખસ હોય તેને હરગીજ દાખલ ન કરવા જોઈએ.

આ તો સૌથી પહેલો ઉપાય-ખસને દરવાજેથી જ પાંચી વાળવાનો.

પણ બોડિંગમાં રહ્યા પછી ખસ ન ચાલે એવો કાંઈ નિયમ નથી. સાધારણ રીતે ખસ એ ચાંમડીનું દર્દ છે. જે વિદ્યાર્થીઓની ચામડી ચોક્કસી ન રહે તેમને ખસ થાય. એટલે બોડિંગના વિદ્યાર્થીઓને ખસ થાય જ નહિ તેટલા માટે તેમની ચામડી ચોક્કસી રહે તેવું કરવું જોઈએ. આપણે આપણા સમાજમાં આદરણ્યના સામાન્ય નિયમો સંબંધે મોટું અધાર છે, એટલે નહાવાનો મહિમા બૂલ્લાયો છે અને બૂલ્લાયો જાય છે. દરરોજ એક વખત નાણા પછી જ વ્યવહારવું ખીલું કામ કરવું એવી ભોળી પણ સાચી સમજ આપણે સુમારી છે, અને તેને બદલે નહાવાની શાસ્ત્રીય સમજ હજી આપણે

ઉભી કરી નથી. એટલે તો સમાજમાં કેટલાયે માણસો આજે રોજ નહાતાં નથી; અને શરીરને મેકું રાખવાની જે સૂઝ રોજ નહાનારને હોય છે તે ધીમે ધીમે ગુમાવતા જઈએ છીએ. પણ આથીયે વધારે ભયંકર બૂલ તો રોજ નહાવાવાળા છતાં દરરોજ વધારે મેલા થતા જતા મિત્રઓ કરે છે. ન્હાવું એટલે શરીરનો મેક કઢી ચોકખા થવું એવો આ ભાષ્યોનો અર્થ નથી; તેમને મન ન્હાવું એટલે શરીર પર પાણી ઢોળવું-શુદ્ધિ વાર તો શરીરની ચામડી પણ પૂરી ભીની ન થાય તેટલું, એવો અર્થ હોય છે.

આજે જ મારા એક ખસવાળા વિદ્યાર્થી મને કહે છે કે “હું ઘેર અકસ્માતે એક વાર ન્હાઈ છું.” આવા સમાજમાંથી આવતા વિદ્યાર્થીને છાત્રાસયમાં આપણે ન્હાતાં શીખવવું જોઈએ. દરરોજ ન્હાવું, પુષ્કળ પાણીથી ન્હાવું; શરીરને બરાબર યોગીતે ન્હાવું; સાચળનો ભાગ, ખગલ, આંગળી-ઓની વચ્ચેના ભાગો, કાણી વગેરેને ખૂબ જ ધસવા અને ચામડીનાં ફવાંડાનાં મૂળ ચોકખાં દેખાય એવી રીતે ન્હાવું. આ બધું વિદ્યાર્થીઓને સમજાવવાની અગત્ય છે અને એ સમજાવટ રોજના સ્નાનમાં ઉતરે છે કે કેમ તે જોવાની જરૂર છે. છાત્રાસયના વિદ્યાર્થીઓમાં ખસ ઉભી ન થવા દેવાનો આ રામ-ખાણ ઉપાય. બેશક, કોઈ વિદ્યાર્થીનું લોહી જ ખરાબ થયું હોય અને તેથી ખસ થાય તે આથી ન અટકે પણ એવી ખસ નો અપવાદ રૂપ જ હોય છે; અને લોહીમગાડ દૂર દરવાથી જ તેનો નિકાલ આવે છે.

ચામડીની આ સ્વચ્છતા ઉપરાંત છાત્રાસયમાં પાણી, અન્ન, હવા, આસપાસના રહેવાના ભાગો, વિદ્યાર્થીઓનાં કપડાં વગેરે બધું સ્વચ્છ હોય તે પણ એટલું જ જરૂરું છે. નહિતર આ બધી અસ્વચ્છતા ચામડીને બગાડ્યા વિના રહેવાની જ નથી.

પણ ધારે કે છાત્રાસયમાં કોઈ પણ રીતે ખસ દાખલ થઈ ગઈ. પછી શું? પછી તો કેડ બાંધીને તેની પાછળ પડો, અને તે જ્યાં નહિ ત્યાં સુધી જ પોતા નહિ.

ખસવાળા વિદ્યાર્થીને બીજાઓથી અળગો-કરો. જરાયે સ્પર્શનો સંબંધ ન રહે એવી રીતે ખસવાળો વિદ્યાર્થી અળગો રહે; સાચ જૂદો. તેનાં કપડાં તદ્દન અલગ, તેનો થાળો વાટકો ને ખાંચો અલગ, તેનું બિછાવું અલગ, તેને વાપરવાની બધી બીજાને બીજા કોઈ જગ્યાએ સ્પર્શ ન કરે. આ એક પગલું.

આવાં ખસવાળા વિદ્યાર્થીને દરરોજ ઉંચા કારખાનિક સાબુથી ન્હવરાવવો.

નેહએ. સામાન્ય રીતે વિદ્યાર્થી પોતાની મેળે ન્હાય લેતા હતાં. આથી જ એટલે બરાબર ઘસે નહિ. મારે આવા વિદ્યાર્થીને ખાસ શુદ્ધપતિએ કારબોનિક સાબુથી ખૂબ યોગ્યતાને ન્દવરાવેલો. આ ન્દવરાવીને તરત જ દવા 'ચોપડવી'. આ વિદ્યાર્થીનાં યૌવનાળાં તેમજ મક્કમનાળાં કપડાં દરરોજ ઉના પાણીમાં ખારીને ધોવાય એવી સગવડ કરવી જ નોંટએ. આ બીજું પગલું.

આ બે પગલાં બરાબર લેવાય તો ખસ જરૂરીથી નાબુ થવાની. દેહલીક વાર આ ઉપચિત લેતા લેતામાં ખસનું જોર વધી જતું લાગે તો વિદ્યાર્થીને એક બે રેય પણ આપી દેવા.

આ ઉપાયોની સાથે બોજનમાં થોડોક ફેરફાર મદદગાર થતો હોય એમ લાગે છે. ખસવાળો વિદ્યાર્થી તેજ ગરમું ન જ વાપરે તો વધારે ફીક. જાનાંશયમાં આવા વિદ્યાર્થીને બાત, રોટલી, દૂધ અને સાકર જેવા પદાર્થો વધારે આપીએ તો ખસ ફર થવામાં અતુટળના મગની જણાય છે. આ પ્રમાણે ન બને તો પણ બહુ તેજ કે બહુ મરચાંચળા પદાર્થો તો આ વખતે ન જ વાપરવા.

આલો વિદ્યાર્થી જરૂર જોઈતાં કપડાં પહેરી આખા શરીર પર સૂર્યનો તડકો વધારે પડવા દે, અને ખુદ્દી હવામાં જ રહે તે ખાસ ઉપયોગી છે. તેની આમડીની સ્વચ્છતામાં તદ્દાને અને ખુદ્દી હવાને ખૂબ સ્થાન મળવું નોંટએ.

આપણી શુદ્ધપતિઓની નજર તો ખસ થવા જ ન પામે એવી સ્વચ્છતા પર જતી નોંટએ. તેમ જનાં ખસ થઇ તો તેનો પ્રચાર થતો આટકારી જોને થઇ હોય તેને સાન્ને કરેલો એ આપણી ફરજ. નાનાભાઇ.

ચોરી

રાતના દશ થઈ ગયા હતા. હું મારી ટેવ પ્રમાણે આરંભિક મુક્તાશન મારે એક નિવાસશુદ્ધની આસપાસ ધીમે પગલે ફરતો હતો. નિવાસશુદ્ધની ગોશરીના ઇલાન ખૂણામાં વાતો થતી હોય તેવું લાગવાથી હું સહેજ સપા-ધને ઉભો રહ્યો. વાતો નીચે પ્રમાણે હતી.

મોહન:—“ પણ શાંતિ, આજનું છોડુભાઇ (શુદ્ધપતિ)નું સાક્ષ્ય સાંભળ્યું ? ”

શાંતિ:—“ હા, હા. સાંભળ્યું. એમને તો એવી ધમકીઓ આપવાની ટેવ જ પડી છે.

મોહન:—“ પણ આ વખતની ધમકી ન હોય. અમરથી જ તારી જાપ મારી તો નથી જ, અને તેમાં જો આ સુતરની ચોરીની ખબર પડીને,

તો તો તારા આર જ વાગી ગયા સમજાવે !”

શાંતિ:—“ તો શું ચર્ચ જવાનું હતું ? ઘેર જઈને ગામની નિશાંજમાં ભણ્યું ! પણ એમ બંદ પડ્યા એવા ક્યાં છે ?”

મોહન:—“ છોટુભાઈને તારા ઉપર વહેમ તો ગયો જ છે. હવામાં છુર છુર વાનો પણ થાય છે કે સુતરની ચોરીમાં મોટો હાથ શાંતિનો છે.”

શાંતિ:—“ એ તો હું હમણાં જ છોટુભાઈ પાસે જઈ આવ્યો. વાત કરતાં કરતાં એવો તો ગળમળો થઈ ગયો અને એ આર આંસુ પણ મેરવી લીધાં. છોટુભાઈને એમ તો થયું જ છે કે આ સુતરની ચોરીમાં શાંતિનો હાથ તો ન જ હોય.”

મોહન:—“ અરે ! પણ જોડયા કાંતિને જોળામે છે ? છ માખણીયો બધું જ છોટુભાઈને કહી આવે છે. છ તને ઉધારે પાછા વિના નહિ રહે.”

શાંતિ:—“ એની પણ ચિંતા ન કર. એનો જ લાઇ નંદલાલ સુતર ચોરવામાં મારી માથે જ છે ને ? એ કાંતિ મારી વાત ઉધારી કરે તો હું એના ભાઈને જ પકડાવું ? મેં એને આ કહી પણ રાખ્યું છે અને મારી ખાતરી છે કે એના ભાર નથી કે એ મારું નામ લઈ શકે.”

મોહન:—“ પણ એલા, નંદલાલ તો બહુ મારો છે. છ સુતર ચોરવામાં તારી માથે ક્યાંથી ?”

શાંતિ:—“ તે બિચારો શું કરે ? કાંતવામાં લજી હાથ ખેડો નથી અને મહિને દિવસે દહન વાર સુતર આપવું એમાં કંઈ મીનમેખ થવાનું ? મહિને દિવસે સુતર ન ભરી દે તો કાઢી મૂકે !”

મોહન:—“ હા સાગું, નાં પણ લુગ્ગમ તો છે જ ! જો અજર પડ્યો તો બિચારો નંદલાલ મરી જશે છે.”

શાંતિ:—“ પણ એની અજર જ નથી પડવાની ને ! તું ખાતરી રાખજે.”

મોહન:—“ અરે આપણા છોટુભાઈ આપણા કાઠીયા જેવા છે ! ચોર પકડાયા વિના રહે જ નહિને !”

શાંતિ:—“ તો વળી જોઈશું ! આજે આજે જોરખ જતો.”

મોહન:—“ પણ, એલા તેં સુતર ચોરું જ શા મારે ? તને તો કાંતનાં આવડે છે.”

શાંતિ:—“ વાત તો એમ જની કે પરમ દિવસે બપોરે નંદલાલ મારી પાસે આવીને શેવા લાગ્યો. તે કહે કે સુતર કાંતનાં આવડે નહિ અને દહન

વાર તો આપવું જ પડશે. હવે શું કરવું? મેં કહ્યું કે એમાં મુઝાય છે શું દેશન! વજ્રાટશાળામાં ધણાનાં સુતરના કાગલ પડ્યા છે. લઈ લેને બેઠાએ તેડવું! પણ ઝોતી ગિયારાની દિમ્મત શે આલે? પંડી તો હું જ તેને સાથે લઈને જાતોમાતો ત્યાં ગયો; અને એના માટે લેતાં લેતાં સાથે સાથે મારા માટે પણ લઈ લીધું. આપણી પણ એટલી મહેનત બચી!”

મોહન:—“જાહુ ભારે કરી. પણ હવે બધું હીમખીમ પાદ ઉતરે તો સારું.”

શાંતિ:—“અરે ઉતરી ગયું સમજાવે, મને તો જરાયે શીકર નથી. લે હવે સુધ્ધ બેઠાએ, ઉધ આપવા જાગી છે.”

વાતો બધ ધઈ અને હું એક નિશ્વાસ મેટ્રા મારા ઘર તરફ આલ્યો. મારો કાયદો ઉકેલાવાને બદલે બેવડો મુશ્કયાયો.

હરભાઈ.

ન ભણવાના ચાળા

મોહન:—“કેમ વેણીભાઈ, ઉતાવળા ઉતાવળા ક્યાં જાઓ છો?”

વેણી:—“આ વળી એક નવી હોળી ઉભી કરી છે તે? રાજ નવાં નવાં ઉખારડાં કરવાં, ખીન્ને ઝાંઘ ધધો છે?”

મોહન:—“પણ છે શું? વાત તો કરો?”

વેણી:—અમારી શિક્ષકાની મિટીંગ છે.”

મોહન:—“પણ તમે તપેલા દેખાઓ છો.”

વેણી:—“ન તપે? જોડ્યો માધીઓ, હજી પારીદાર બોર્ડિંગમાં રહ્યાં જ માસ નથી થયા હાં મુખતો ન રહ્યો!”

મોહન:—“એણે શું ક્યું?”

વેણી:—“ઈ માધવજીભાઈએ અમારા હેડમાસ્તર ઉપર એક કાગળ લખ્યો છે. તેમાં પાટીદાર બોર્ડિંગના બધા વિદ્યાર્થીઓને ફુંગરે ચડાવવા છે એટલા માટે આડ દિવસની રજા માગી છે.”

મોહન:—“તે તમે રજા આપોને?”

વેણી:—“ઈ ક્યો લાછ ના પાડે છે? આડ દિવસની શું, આડ મદિનાની માગે નહિ? ઈ ડોળાં નદિ શીખ્યે ફુનિયા ક્યાં ઉંધી વળવાની છે?”

મોહન:—“તો પંડી તકરાર શી છે?”

વેણી:—“એણે રજા તો માગી તે-માગી પણ ‘આડ દિવસ શાળા બધ રાખી બધા વિદ્યાર્થીઓને મુસાફરીએ મોકલો’ એવો હેડમાસ્તરને આમલ ક્યો છે.”

મોહન:—“એમ ? એણે તો ભારે કરી ! પણ અધાને મોક્ષવા ન મોકલવા એ તો હેડમાસ્તર નક્કો કરે ના ? હેડમાસ્તર ના પાડે નહિ ?”

વેણી:—“માએ એટલું મીઠું નાખ્યું હોય તો તો પૂરું શું પડે ? મારો બેટો માધીઓ પણ મેળો નહિ. હેડમાસ્તરે આજ સુધીમાં નવીન કેળવણીનાં જે જે વ્યાખ્યાનો આપેલાં તેમાંથી ઉનારા કરીને કાગળમાં ટાંક્યા છે અને આવી મુસાફરીમાં ઉચ્ચ કેળવણી સમાપેલી છે એમ ફીટી બેગાડ્યું છે.”

મોહન:—“હેડમાસ્તર માહેનનો શો મત છે ?”

વેણી:—“એ તો ખિચારા સહી વચ્ચે સોપારી થયા છે. પોતે ભાખણો આપ્યાં છે એટલે ના પણ કહી શકતા નથી અને અમને અધાને પણ માફું કમાડી શકતા નથી.”

મોહન:—“ત્યારે તમારે આમાં વધો લાગે છે ?”

વેણી:—“By all means.” આખી નિરામ એટલા કણ-ખીની દન તો એમા-

હું ગૃહપતિ થાઉં તો ?

ફરજઆત પ્રાર્થના બંધ કરે.
લેસનના સમયમાં સમવાળી
છૂટ આપું.

રોજ ફરતું ફરતું બોલન
કરાવું.

વિદ્યાર્થીઓને નાટકસીનેમા
નેવા લઈ બેઠ.

છત્રાસયમાં સંગીતના
જલસા કરાવું.

કાચી દાઝરીતું કામ
બંધ કરે.

જમની વખતે વાતો કર-
વાની છૂટ આપું.

બંધ ન આવની હોય તો
પયારી છોડી બહાર જવા દઉં.

વિદ્યાર્થીઓ ઉપર રોક તો
ખીવડ્ય ન મારું.

સામાં ખૂબ ખડ ઉચું
હશે એટલે ચામ્પા છોડી
મૂકત. પણ અહીં તો
પ્રાણલુ વાણિયાના છો-
કરા છે, તેમને બાણવું છે.
એમનો દિ નથી ફર્યો.”

મોહન:—“તમા-
રા નેશી માસ્તરનો શો
અભિપ્રાય છે ?”

વેણી:—“અરે યાર
જવા દેતે. નેવા અધા
નેશી ને બોશી. મને
પૂછો તો આ બૌધ્ધકાઉટે,
વિદ્યાર્થીઓને વાટ ઉકા-
લા છે. એક દિ ડિલ
તોળીને દિ રેલી; ત્રીજે
દિ કાર્પ મહિ તો એથે
દિ કાઠોનો પગ ભાંગ્યો.

રોજ ફીટીને કાંઈ ને કાંઈ નરી નરી દક્ષામણ હોય ને હોય જ.”

મોહન:—“પણ બૌધ્ધકાઉટી તો તરબોળે સેવાની નાલીમ ગયે છે.
એટલાં પોયાં શું કરવાનાં છે ?”

વેણી:—“નેજ હવે એ સેવાની તાલીમ ! ફેસો પડેરવા, કમાતો ગમે
બાંધવા, ઉધાડે માથે ગમે ત્યાં રખાડ્યું અને ખાવાપીવામાં વર્ણાશ્રમનો પાકો
ઉછેદ ! આ તમારી બૌધ્ધકાઉટ. આ મુસાફરી બૌધ્ધકાઉટનું અન્યું સમજાવે.”

મોહન:—“ તમે બૌદ્ધસંપ્રદાયનું સાહિત્ય વાંચ્યું છે ? ”

વેણી:—“ એમાં વાંચવાનું શું છે ? આપણે ત્યાં બૌદ્ધસંપ્રદાય ક્યાં ન હતું ? છાત્રાઓ મામાપતી સેવા કરે, ચીધું કરે, નાનગતમાં પીરમંવા રહે અને રોજ પોતાના લેસન કરે. આ દેશી બૌદ્ધસંપ્રદાય, બાકી બધાં ધર્મો છે. ”

મોહન:—“ સુખ હો ? ”

વેણી:—“ મોહાભાઈ, માયું કહું છું. આ બૌદ્ધસંપ્રદાયના વિદ્યાર્થીઓને બહાનો બોલો આવડે છે શું ? જોને ચોપડી સાથે બાપે માર્યાં વેર એ બધા રૂઝડિટ. લ્યોને આ માધ્યમ: બી.એ.માં બે વાર નો નાપાસ થયો. ”

મોહન:—“ એ નો દુશિયાર વિદ્યાર્થીઓ પણ નાપાસ થાય. ”

વેણી:—“ અને આજે હજી શું આવડે છે ? પાટીવાર બોર્ડિંગમાં લાંબાં પક્ષીઓ પાળ્યાં છે અને છાત્રાઓ પાસે દંડાં ઉછરાવે છે. ક્યુબીની જત કાંઈ છાત્રી રહે ? બૌદ્ધસંપ્રદાયના પણ છાત્રાઓ શોધવાની તાલીમ આપે છે ત્યાં પક્ષી ભક્ષ્યામકનું ક્યાં રહેતું છે ? ”

મોહન:—“ પણ વેણીભાઈ, આ રીતે પક્ષીઓ ઉછેરવાં, માય જોવાં પ્રાણીઓ ઉછેરવાં, વનસ્પતિને જોગબરી ને ઉછેરવી, કુદરતની સાથે વધારે પરિચય આપવો એ સૌ નવીન કળાવણીશરને મન સીધી વધારે અગત્યનું છે. ભાઈ માધ્યમ લગે છે તેવી મુસાફરી આપણા વિદ્યાર્થીઓ કરે તો આ કાનૂનાં મનોહર દરેક નેમને જોવા મળે, શાળાની ચાર દીવાલો વચ્ચે ભરાઈ મચાવી લાગેલો ચાક દર ચાય, સ્પષ્ટીકરણનું પ્રત્યક્ષ જ્ઞાન થાય, શરીરને અનાયાસે કસરત મળે, પોતાની મેળે પોતાની વ્યવસ્થા કરવાની તાલીમ મળે અને હવનના ખાડા ટેકરામાં ચાત્રની વખતે જે તોલનની જરૂર પડે છે તે તોલન પામવાની કુદર તક મળે. ”

વેણી:—“ મને આ બંધી ખબર છે. પણ એ બધા ન ભણવાના સાળા છે. હું જોને તો અમીરી કહું છું કે આ બધાં ધર્મો નિરાશામાંથી રહ કરવાં જોઈએ. ”

મોહન:—“ મારે કાંઈ છાત્રાઓને ભણાવવા નથી પણ મને તમારા વિચારો ખૂબ સાંકડા લાગે છે. ”

વેણી:—“ તમે બધા પડોળા પહોળા થઈને ફરો એટલે તમારા વિચારો સાંકડા લાગે. હું કહું છું તે આજે માયું નહિ લાગે પણ વીસ વર્ષ પછી લાગશે. ”

મોહન:—“ અથજ તો તમને જતે દિવસે તમારી ભૂલ સમજશે.”

વેણી:—“ આશાને ન રાખતા.”

મોહન:—“ પણ હવે આ વખતે તો આખી નિરાળજી વિદ્યાર્થીઓને મુસાફરીએ મોકલે.”

વેણી:—“ હો ને જતા. આપણે તો આડ દિવસની રજા ! ”

મોહન:—“ તમારે શિક્ષણે સાથે જવાનું.”

વેણી:—“ જાવ જેને ઘરઆર ન હોય તે. આપણે તો બજેવ, શીખ સાતમ, આઠમ આઠમ વગેરે તહેવારમાં ખાતું, પીથું, શંકરનાં દર્શને જશું ને નવરાત્ર મળશે તો ગીતાણનો પાક કરશું.”

મોહન:—“ ભલે. પણ તમે મુસાફરીએ મોકલવાના સંબંધમાં વિરોધ ન દર્શાવો એમ ઈચ્છું છું. તમો સાચું કહું. પાટીદાર મોડિંગમાં આ મુસાફરીની યોજના કરવાનું મેં જ લાઇ માધવજીને સૂચવ્યું હતું અને આખો કાગળ પણ મેં જ લખાવ્યો છે.”

વેણી:—“ એવ નાખોડ ! ”

મોહન:—“ એમાં કંઈ નહિ. તમે તમારા વિચારમાં રવતંબ છો. એક દિવસ આ સંગઠી વિગતવાર ચર્ચા હું તમારી સાથે કરીશ. પણ આજે તો તમે આ યોજનાનો વિરોધ ન કરો એટલું માગી લઉં. એની મુસાફરીના લાભો તમે અનુભવ્યા તો નથી પણ કહી પણ શક્તા નથી જોડે લાચાર ! ”

વેણી:—“ હવે હવે રામગા. એકલો વખત થઇ ગયો છે.”

મોહન:—“ પણ જો જો હો. આ વખતે સાચો બધ રાખીને પણ મુસાફરી કરી જ નોંધ્યો.”

વેણી:—“ કીક કીક, હું યોજનાની સામે નહિ આઉં. વધારે શું કહું ? ”

તાનાલાઇ.

રામખાણુ ઈસાજ

“ આવો, આવો ગૌરીજી, તમે ક્યાંથી ? ”

“ હું કામે માંજે આવ્યો.”

“ ક્યાં ઉતર્યા છો ? ”

“ ગામમાં.”

“ તે તમારે તો અહીં જ ઉતરવું જોઈએ ને ! લાનું ઘર જો જ તમારો ઉતારો હોય.”

“હા છ, વાત સાચી, પરંતુ મારી ફેલનો દુકરો મારી સાથે ગાડીમાં હોતો તે આશ્ચર્ય કરીને પોતાને ત્યાં તેડી ગયો.”

“વારૂ, ક્યે સાંજે અહીં આવજો. બે દિવસ યોગ્યશોને ?”

“હા છ, બે દિવસ યોગ્યશોનો છું. અને આજે સાંજે તો નહિ પરંતુ કાલે સાંજે અહીં આવીશ, અને આવીશ ક્યાંક આપના હાતાલિયમાં જ ગાળીશ.”

“બહુ સારું. લાનુને મળ્યા ?”

“ના, પરખાવી આપની પાસે જ આવ્યો છું.”

“ત્યારે હ્યો, લાનુને ખોજાવું ?”

“ના છ, એ તો હું મંગી લઉંશ. પરંતુ આપને એક અગત્યની વાત કરવાની છે.”

“લલે, ખુશીથી કરો.”

“આ લાનુ આ વર્ષે તાપાસ થયો એ તો જાણે કે ઠીક. હજી એની ઉંમર ક્યાં વધી ગઈ છે તેમ માનીને મનને મનાવું. પરંતુ તેનું તોફાન ખૂબ વધતું જાય છે; અને આરિય ખીકકુલ મુધરતું નથી તેનો તો કંઈક ઉપાય કરવો જ જોઈએ.”

“તમને દારો, કહ્યું કે તે બગડતો જાય છે ?”

“પેલા બવાનીશંકર મારા આજ્ઞા છે ને, તેમને મેં લાનુની દેખરેખ રાખવા કહ્યું છે. તે અહીં વારંવાર આવી જાય છે અને લાનુ પણ ત્યાં વારંવાર જાય છે. કાલે રાત્રે મને ગત્રા ત્યારે તેમણે પડેલી વાત આ જ કરી.”

“વારૂ, તે તેમણે કંઈ ઉપાય બતાવ્યો ?”

“ઉપાય ખીન્ને શે હોય સાહેબ! હું અને તે એક બાજતમાં એકમત થયા છીએ અને તેથી જ આપની પાસે તે વાત મૂકવા આવ્યો છું.”

“શું ? કરો જોઈએ.”

“ચૈત્રુ, રતન !”

“એમ કે ?”

“હા છ, તેને હું મૂકવા આવ્યો ત્યારે મેં આપને રૂઝમાં કહેવું હતું; અને પછી પત્રો દ્વારાએ પણ આપને જણાવ્યું છે કે લાનુ જેવા બગડેલા હોડરા મારે ચૈત્રુ રતન એ જ એક રામચાણુ ધરાય છે. આપના હાતાલિયમાં શારીરિક શિક્ષાને ક્યાન નથી તે હું જાણું છું; પરંતુ લાનુ જેવા હોડરા મારે અપચાદ રૂપે તે હોવું જોઈએ એમ પણ માનું છું.”

“તેનો પ્રયોગ ફરવાથી લાનુ સુધરી જશે એમ તમે માનો છો?”

“જરૂર. તે રખડોને બધે થઈ જશે, તેનું ચારિત્ર્ય સુધરશે અને અભ્યાસમાં દિવસ પણ જોડશે.”

“તમારી ખાતરી છે?”

“મેં પોતે એ પ્રયોગ તેના ઉપર અજમાવી જોયો છે, અને મારો અનુભવ છે કે તે સફળ તીવડે છે.”

“બહુ સાફ. મારે અત્યારે તો રમવામાં જવાનો સમય થઈ ગયો છે તેથી જઈ છું. આપણે આ વિષય પર કાંતે તમે આવશ્યક ત્યારે વધારે વાતચીત કરશું. આસોને, અમારી રમતો જોશો? લાનુ પણ આજે તો અમારી દુકાનીમાં રમવાનો છે.”

“સાફ કરો સાહેબ, મારે હજી સહેરમાં ઘણું કામ છે તેથી ઉભાં ઉભાં લાનુને મળીને હું તો જઈશ. કાંતે પુરસડે મગશું, પણ મારી વાત યાદ રાખજો, સાહેબ.”

“કંઈ વાત?”

“પેસો ‘રામજાણુ ઇલાજ’!”

“હા, હા સમજ્યો.”

ગૌરીલાલ ગયા. હું અને ગૌરીલાલ એક જ હાઈસ્કૂલમાં મેટ્રિક લાગતા. પછી તેઓ કાશ્મીર થયા છે અને આજે વીરમગામમાં તેમનો ધંધો સારો ચાલે છે. ગૌરીલાલ શિક્ષામાં ખૂબ માને છે. તેમના લાનુને અમારા છાત્રાલયમાં મુકવા આજ્ઞા ત્યારે મેં તે વખતે યોગ્ય એક પ્રશ્નો પૂછેલા તેના જવાબમાં આ ‘રામજાણુ ઇલાજ’ વિશે તેમણે બહુ જ અભિમાનપૂર્વક મને કહેવું. ત્યાર પછી લાનુ સાથેની વાતચીતમાંથી પણ મને જાણવા મળેલું કે ઇલાજખાનેદી આવી લાનુને નહોતો કારણ માટે પણ મારો એ તેમનો રાજનો કામ હતો. તેઓ અંતઃકરણપૂર્વક માનતા કે શિક્ષા ફરવાથી બાળક સુધરે છે. નૈતિક શુદ્ધિઓ માટે તો શિક્ષા જેઓ એકેય રામજાણુ ઇલાજ નથી તેમજ તેઓ વારંવાર મારા ઉપરના પોનાના પત્રમાં લખતા. અને નૈતિક શુદ્ધિઓ અંતઃકરણ માટે શારીરિક શિક્ષા અમારા છાત્રાલયમાં હોવી જ જોઈએ તેમ આગ્રહમયી માગણી કરતા. તેમનો લાનુ સુધરતો નથી એનું કારણ લાનુને શિક્ષા ફરતી વખતે તેમનું પિતૃહૃદય આડું આવતું તે જણાવતા; અને તેથી જ ‘પારખી મા કાન વીધશે’ એ ન્યાય તેમના પત્રોમાં વારંવાર વાંચવા મળતો. પોતાની પૂરેપૂરી શિક્ષા ફરવાની અશક્તિ (પિતૃહૃદય હોવાથી)નો

બદલો મારી દારા વાળવા-તેઓ ઇચ્છતા.

ગારીલાઇ જેવા પિતાઓ તો આપણા સમાજમાં ઘેર ઘેર છે. ભાનુ-
ઓને કેળવવાની સાથે સાથે જ ગૌરીલાઇઓની કેળવણીનો પ્રશ્ન ઇંગ્રાજોએ
હાથ ધરવાનો રહે છે. હરશાઈ

વિદ્વત્ તંદુલ

છાત્રાલયના સ્વર્ણવાહકો અચાર નવાર પોતર કરે છે: “અમને સ્વાર્થ-
ત્યાગ કરે તેવા મૃદપતિઓ આપો.”

આ ત્યાગ એટલે દ્રવ્યનો ત્યાગ.

ત્યાગ દ્રાણ મારી શકે? દોની પાસેથી મારી શકાય?

એક વાત છે.

કોઈ એક ગામડામાં એક બ્રાહ્મણને શરીરે ગૂમડું ફરી નીકળ્યાં. એક
વાર શહેરના એક રાજવૈદ ચડી આવ્યા. બ્રાહ્મણે તેને નાડ દેખાડી. નાડ
નેઘને વૈદરાજ બોલ્યા: “તમારે વિદ્વત્ તંદુલનો પ્રયોગ કરવો પડશે.”

“એ પ્રયોગમાં શું કરવું પડે?” બ્રાહ્મણે નમ્રતાથી પૂછ્યું.

પાસે એક ડોસો બેઠો હતો તેણે કહ્યું: “મગતું પાણી અને ભાત
બે વાનાં જ ખાવાં.”

વૈદરાજે આંખ માંડીને કહ્યું: “બરાબર છે. તમારા આખા શરીરે ગરમી
ચઈ ગઈ છે. વિદ્વત્ તંદુલના પ્રયોગ પિના તે મટે તેમ નથી. મગતું પાણી
અને ભાત બે જ લેવાશે. બે બે હો, મશાકાળી નાડે જતા! છ બાર માસ
બરાબર કરી પાળશે તો દાયા કંચન જેની ચઈ જશે.”

“હીક, મદાગાજ!”

વૈદરાજે ઉઠવાની તૈયારી કરી સાં પેસો ડોસો બોલ્યો: “વૈદરાજ,
રજન આપો તો એક વાત પૂછું.”

“બે પૂછા ને, એક શા મારે?”

“માન સમજવા પ્રમાણે આ તમારો ઉપાય બોરો છે.”

વૈદરાજે આંખ ચડાવીને કહ્યું: “એમ. તમે ચરકસુશ્રુત વાંચ્યા છે?”

“મને શાસ્ત્રી વાંચતાં જ આવડતું નથી. પણ મને ખબર છે કે જેને
દરોજ યાગીમાં પાંચ દસ શાક આવનાં હોય, ત્રણ ચાર ચટણીઓ આવતી
હોય, અથાણાં પાપડ પિના તો જે આરોગ્યનો જ ન હોય અને આ ઉપરાંત
પાકુનીઓ વગેરે જેને સાધુ જ હોય એવા રાજમદારાગને કે થીમંતને માટે

સંસ્કૃત, વિજ્ઞાન આદિ કોઈ પણ એક વ્યવસ્થા વિદ્યાર્થીને પાઠ્ય કરાવવા તરફ છે, ખુદ વિદ્યાર્થીને જીવનમાં પાઠ્ય કરાવવા તરફ નથી. એટલે શાળાઓ તેમજ છાત્રાલયો, આજે તો વિદ્યાર્થીઓને જોડાન પાઠ્ય કરાવવાનાં ધરખાનાં થઈ પડ્યાં છે. એટલે જ્યાં જાતીયોએ શાળાના એકતરફી વલણની સામે ઝડપી ઉદ્ધારનો જોઈએ અથવા તો તેની પૂર્તિ રૂપે બીજી પ્રવૃત્તિઓ આદરી જોઈએ ત્યાં આજે તો છાત્રાલયો શાળાને ક્ષેત્ર અધીન વર્તી વિદ્યાર્થીના જીવનને વધારે નીરસ અને વધારે નિષ્પ્રાણ બનાવે છે.

આ વસ્તુસ્થિતિ દૂર કરવી હોય તો ગૃહપતિઓને છાત્રાલય ચલાવવાનું સાત્ત્વીય જ્ઞાન મંગલુ જોઈએ. માણસ એટલું એટલું થયો એટલે કોઈ પણ કેળવણીની સંસ્થા માટે તે લાયક જતી ગયો એમ માનવાનું ધરણુ નથી. હા, એટલું એટલું થાય એટલે પોતાની શક્તિથી આવી સંસ્થા ચલાવવાની લાયકતા મેળવવાનો તે આધકારી છે; પણ તે માટે તેણે કેળવણીનું સાત્ત્વીય જાણવું પડે, વિદ્યાર્થી-ઓના માનમનો અભ્યાસ કરવો પડે વ્યવહારક્ષતા મેળવવી પડે, સંજ-વારી વાગવાના કામથી માંડીને આધ્યાત્મિક વિદ્યાનુ મુખીના પ્રશ્નો તેની નજરમાં આવી જવા જોઈએ અને સમગ્ર જીવનના પ્રશ્નો ઉપર એક ચોક્કસ પ્રકારની દૃષ્ટિ ઉપડી જવી જોઈએ.

આવા કાર્યને માટે ગૃહપતિઓનો એક ટ્રેનિંગ ક્લાસ નીકળે તો ઉત્તમ. પણ એ ક્લાસ કાઢે કોણ ? તેમાં અભ્યાસ કરવા આવે કોણ ? એ ક્લાસ ચલાવવાની યોગ્યતા આજે કોનામાં છે ? વગેરે વિચારો કરીએ છીએ ત્યારે મન પાછું પડી જાય છે. ગૃહસ્થ-કાર્યાવાદમાં આજે એક પણ એવી વ્યક્તિ નથી કે જે આવે ટ્રેનિંગ ક્લાસ કાઢવાની હા પાડે અને જેને ચરણે ગૃહપતિઓ આપું ટ્રેનિંગ લેવા માટે આવવાનું મન કરે. એક પગલું આગળ ચાલીને જોશીએ તો આવા ટ્રેનિંગની જરૂર છે કે કેમ એ જ હજી તો ધણાઓને મન પ્રશ્ન લાગે. ધરણુ કે છાત્રાલયો આજે કાંઈ વિચાર-પૂર્વક ચાલતાં નથી. દુનિયામાં જેમ આજુ કાર્ય ઉદ્દેશવાની આપણી પ્રથા છે તેમ છાત્રાલયમાં પણ કામ ઉદ્દેશવા તરફ આપણું મન હોય છે. હજી આજે તો ‘છાત્રાલય ચલાવવામાં વળી અડચણ શી હોઈ શકે’ એમ જ ધણા તો પૂછે છે: “છોકરાઓ રૂડે, ખાયાં જો, ચૂંચોએ, તેમજ ફરે અને રમવાં ઘેર જાય એમાં આટલી ગંધી-મગ્ગ શાની કરો છો ?” એવો જ અવાજ ચારે તરફથી આવે છે. આવી પરિસ્થિતિમાં આપણા સમાજનું માનસ પાનમાં કશું જોશીએ તો એકાન્ત સ્થળે ટ્રેનિંગ ક્લાસ કાઢવાના વ્યવસ્થા

હજી વાર છે. આપણી તપશ્ચર્યા હજી એટલી પાકી નથી.

પરંતુ શ્રી. જોધવજીભાઈનો ખીન્ને વિચાર વધારે અવધાર જણાય છે. જ્યાં જ્યાં એક કરતાં વધારે છાત્રાસયો હોય ત્યાં ત્યાં તે તે છાત્રાસયના મૃદુ પતિઓ સાથે મળીને છાત્રાસયના પ્રશ્નો પર પ્રકાશ નાખે એવાં પુસ્તકોનો અભ્યાસ કરે, એ અભ્યાસમાં પોતાના અનુભવની મીઠાવટ કરે, જૂઠા જૂઠા પ્રશ્નો પર ચર્ચા કરે અને એ રીતે છાત્રાસયના જીવનનો અનેક દૃષ્ટિથી વિચાર કરે. ભાવનગર, રાજકોટ, અમરેલી, વડોદરા, અમદાવાદ, સુઅધ વગેરે સ્થળોમાં આવાં અભ્યાસમંડળો સ્થાપ્યે એ ખાસ ઇચ્છવા જેવું છે. એમુ યશો તો છાત્રાસયની અસ્થિતા પણ વધારે જાયત યશે, છાત્રાસયના પોતાના ધણુગે નિશિષ્ટ પ્રશ્નો છે એવું સૌને જ્ઞાન યશે, પરસ્પરના અનુભવની આપ લે યશે, પોતાનું માટે ખર્ચે જોવી માન્યતાને સ્થાને શાસ્ત્રસિદ્ધ માટે ખર્ચે એવી માન્યતા બંધાશે અને તરણુ કેળવણીના પ્રશ્નોના ઉકેલમાં છાત્રાસયનો જે સુંદર ફાળો મળશે તેમજ એ તે મળશે.

અમને તો એમ પણ કહેવાનું મન થઈ જાય છે કે આપણું છાત્રાસય-મંડળ આવાં નાનાં નાનાં અભ્યાસમંડળો સ્થાપવાની દ્રાષ્ટ સક્રિય થોડાના હાય ધરે તો આ કાર્ય વધારે સંગીન થાય. શ્રી મોતીભાઈ અર્ચીન અને કલ્યાણજીભાઈ જેવા ભાઈઓને ટ્રેનિંગ કક્ષાસ ચલાવવાનું આપણાથી કહી ન શકાય પણ આવાં અભ્યાસમંડળોમાં પ્રસંગે હાજરી આપી તેઓ પોતાનો અનુભવ ગૂજરાતને આપે એટલો તો ગૂજરાતનો તેમના પર હક્ક છે જ.

શ્રી. જોધવજીભાઈના આ વિચારને અમે ખરો અંતઃકરણપૂર્વક અભિનંદન આપીએ છીએ.

નાનાભાઈ.

કાર્યાસય તરફથી:—

મંડળ સાથે નીચેની સંસ્થાઓ ચાલુ માસમાં જોડાઈ છે.

૨૩ શ્રી કપોળ આગાથ્રમ

વીસેપારલે

૨૪ શ્રી લોહાણા મોડિંગ હાઉસ

રાજકોટ

૨૫ શ્રી કપોળ મોડિંગ સ્કૂલ

અમરેલી

‘છાત્રાસય’ દર અંગ્રેજી માસની ૧૫ મી એ પ્રગટ થાય છે.

વાર્ષિક લલાજમ પોસ્ટેજ સાથે એક રૂપિયા.

લેખો: વ્યવસ્થાપક છાત્રાસય: શ્રીદક્ષિણામૂર્તિ ભવન: ભાવનગર

આં માસિક ભાવનગરમાં સ્ટેશન રોડ-શ્રી ‘સરસ્વતી’ છાપખાનામાં પાડી. લીખાભાઈ ગોંપાજીએ છાપું અને તંત્રી નુસિંહપ્રસાદ કા. બટે ભાવનગરથી પ્રગટ કર્યું.

છાત્રાલય

(છાત્રાલય મંડળ તરફથી)

વર્ષ ૧ હુ

૧૯૨૭

અંક ૬ હો

સપ્ટેમ્બર

: તંત્રી :

નૃસિંહપ્રસાદ કાલિદાસ ભટ

વાત 'મારા' જીવનને લગતી હોય;
હાંસલ ખોટ 'મને' થવાનાં હોય; લાલ
ગેરલાલ 'મને' અસર કરવાનાં હોય;
છતાંયે ન કોઈ 'મને' પૂછે, ન 'મારો'
અભિપ્રાય લે, ન 'મને' વિચાર કરવાની
તક આપે; અને જા, જાપા, દાદા, મોટા
ભાઈ, શિક્ષક, ગૃહપતિ અને મોટેરાં
પાડોશી મુદ્દાંએ સ્ત્રીધા હૂકમો છોડે
અને એ હૂકમોના તાત્કાલિક અમલની
મારી પાસેથી અપેક્ષા રાખે. આ
અંતરનું દુઃખ તે મારે કોને કહેવું ?

“તંત્રી”

જાત્રાસયોનું ચારિત્ર

મુંજતે તે સ્વર્ગ પાપા યે પચંત્યાત્મકારણાત્ ।

જે પોતા પુરતું જ રહે છે તે પાપ ખાય છે, એવું વૈયન મોદામંથી કાઢતી વખતે ભગવાન થીટ્પણી મુખમુદ્રા પર કેવો ભાવ હવાયો હતો ? વ્યક્તિ, કુટુંબ, ન્યાત કે રાષ્ટ્ર પોતા પૂરતો જ વિચાર કરે તે પાપી છે, તેનો અધઃપાત છે. આપણે ત્યાં કેટલીક ન્યાનો દાનને લગભગ ભૂલી ગઈ છે.

જીવનકદ્દમાં સરસાઈ ભોગવવાની દૃષ્ટાથી ન્યારે ન્યાતનાં ફરો અને બોડિંગો સ્થાપીએ છીએ સારે ગરીબ, પછાત અને હાડૂત એવી સૈંદક ન્યાનો પ્રત્યે પોતાનું કંઈક કર્તવ્ય છે એ ન્યાતના અગ્રણીઓના ધ્યાનમાં હોય છે ખરું ? ગમે તેવો જૂનો રિવાજ ટકાવવા ખાતર શસ્ત્રવચનો આગળ કરનાર લોકોએ યાદ રાખવું ઘટે છે કે ગૃહસ્થધર્મ પ્રમાણે દેવપિતરોને ભોગ ચઢાવ્યા પછી, અતિથિઓનો સત્કાર કર્યા પછી અને વર્ણગુરુઓ અને નોકરોને જમાણા પછી જે રહે તે જ ગૃહસ્થધર્મીએ જમવું ઘટે છે. કાગડાને તેમજ કુતરાને બલિ આપ્યા પછી જમનાર ધાર્મિકોએ, જેમની હમેશા સેવા લઈએ છીએ એવા અંસજીને જમાણા વગર ન જ જમવું જોઈએ.

આ નિયમ જેટલો કુટુંબ માટે છે તેટલો ન્યાતને માટે પણ છે. ન્યાતને માટે જાત્રાસયો યોજતી વખતે અંત્યજ્નેની કેળવણી માટે આપણે શું કર્યું છે, એમને માટે કંઈ શિષ્યવૃત્તિઓ ચાલી છે કે નહિ એનો વિચાર કરવો ન ઘટે ? જે દરેક ન્યાતનું જાત્રાસય પોતાના ફંડમાંથી અને વાર્ષિક આવકમાંથી વીસમો ભાગ પોતાના અંયજ લાઈઓ માટે અર્પણ કરવાનું નક્કી કરે તો તે ન્યાતનું અને ન્યાતના યુવકોનું ચારિત્ર જરૂર કાંઈક મુધરશે.

भरुणं पौष्पवर्गम्य प्रवर्ततं स्वर्गसाधनम् ।

नरकः पीडने तस्य तस्माद् यत्नेन तं भवेत् ॥

કાકા કાલેલકર

નોકર, સેવક કે લેણદાર ?

પ્રેમશંકર વસુદાની ઓફિસમાં કારકુન. ગપોરના ગંગાજર સાગ્ર અગ્ની-આર વાગે ઓફિસમાં ગાય તે સાંગળા સાગ્ર પાંચ મુઠ્ઠી કામ કરે. દિવસના એ છ કલાક પ્રેમશંકર તો ખાતાને ચરણે. ઉપરી જાને ખુરશી પર હોવા ન હો, પ્રેમશંકર પોતાના ટેબલ પર કામ જ કર્યા-કરે. ન તેને ગાદી પર લાંબા

દાંગા કરીને જગાસાં ખાવાં, ન તેને પેશાજ કરવાને, બહાને જગરમાં આંટા મારવા, ન તેને કસાકે કસાકે તમાકુ પાન ખાવામાં ટપસા ડીપવા, ન આ પીવાને બહાને કસાકે બે કસાકે ઘેર આંટોં મારી આવવો. એ તો છ કસાકેનો નોકર તે નોકર. મગારની ભારેભાર હામ આપતું જ. સાચો નોકર.

છબિજગાય જ્ઞાઈરૂલના શિશુક. અગોરના બરાબર બાર વાગે પ્રાર્થનામાં હાજર. છબિજગાયની ધડીયાળ ભાગ્યે જ પાછળ હોય. રસોઈ મોડી થવાને બહાને કે સાર્જીજના પંકચરને બહાને તેમને દિ હેડ માસ્તર પાસે ગાળા આવવા નહિ પડેજા. વર્ગ ચાકનો હોય ત્યારે પોતાના શીખવવાના કામમાં તક્લીફ. તૈયારીના અભાવે છબિજગાય વર્ગમાં ગલિયાંતકિયાં ન કરે તેમ ત્રિવાર્થાઓને ટેકરપે ચડાવી જાનને ઝોટી ન ટોકે. ક્યે દિવસે રંગ છે એ તો નોટકમ આવે ત્યારે જ છબિજગાયને ખબર પડે. સાડા અગીઆરથી સાડા પાંચ તો છબિજગાયે કેમ જાણે શાળા માટે જ અવતાર ધર્યો હોય નહિ ! સાંજે ઘંટ વાગે એટલે માથા પર પાંચડી મૂકી ચાલના થાય. સાચા નોકર.

પ્રાણુશંકર છાત્રાસયના એક સ્વયંસેવક. ઘરની વિધિનિ બહુ સારી નહિ એટલે છાત્રાસયમાંથી માસિક પગાર લે, પણ ત્યારે જુઓ ત્યારે છાત્રાસયમાં જ હોય. બીજા નોકરોને જ કંજાની વેપાર (ડુધરી) ત્યારે પ્રાણુશંકરને નવ દશની-એટીયે વધારે. બીજાઓ ઉપાધિવંશાત અનિયમિત થઈ શકે, પ્રાણુશંકરથી ન થવ.ય. બીજાઓ સહેજ માંગ થાય ત્યારે રંગ પર રહે, પ્રાણુશંકર ન રહી શકે. બીજાઓ છાત્રાસયની બહાર નીકળે ત્યારે છાત્રાસયને બૂલી શકે, પ્રાણુશંકરથી ન બૂલાય.

નોટકી એટલે કંજાટ. જેટલો પગાર મળે તેની ભારેભાર હામ આપતું. કંજાટની શરૂઆતમાં જગરે દગો ન કરાય. કંજાટ ન પાસવે તો લે જ નહિ. પાછળથી ન પાસવે તો ખુલ્લી રીતે છોડી દે પણ કંજાટ ચાલુ રાખીને માલમાં કે કામમાં દગો કરે એ સાચો કંજારી નથી.

સેવક એ કંજાટથી ચડિવાની વસ્તુ. સેવામાં સમર્પણ હોય, કંજાટ નહિ. સેવક નોકર જેટલું હામ તો આપે જ પણ વધારે આપે. સેવક નોકરની શરૂઆત તો પાંચે જ પણ એથી વધારે પાંચ. સેવક સામા પૂજની વધારેમાં વધારે શરૂઆતથી પાંચ પોતાના તરફથી ઝાઝમાં ઝાઝી શરૂઆત રજુ કરે.

આ બે વર્ગની વચ્ચે એક ત્રીજો વર્ગ છે. તેનામાં સેવકનું સમર્પણ પણ નથી તેમ નોકરની કંજાટી પ્રામાણિકતા પણ નથી. તે નોકરનો પગાર

લે છે અને સેવકની પ્રતિષ્ઠા લે છે; તે નોકરનું નચિંતપણું ભોગવે છે અને સેવકની દિલ્લુશી ઉચ્ચારે છે. નોકર અને સેવકની વચ્ચેના આ સંકર વર્ગને આપણે લેણદાર વર્ગ કહીએ.

બોડિંગ-પરોપકારી સંસ્થાઓમાં આવેા લેણદાર વર્ગ ઘણી વાર ધુસી જાય છે. આપણે મૌ ગૃહપતિઓ આપણા હૃદય ઉપર હાર્ય મૃત્રીને આપણી જાનને પૂછી જોઈએ: “આપણે નોકર છીએ, સેવક છીએ કે લેણદાર છીએ ?”

નાનાલાલ

આંખ ઉઘડી

હું મારા ઘરની ઝોશરીમાં બેઠો બેઠો વાંચતો હતો ત્યાં ધીરજ/સાક્ષના પિતાશ્રી અચાનક આવી ગયા. તે ખૂબ ઉનાવળમાં હોય તેમ જણાતું હતું અને તેમના મોઢા ઉપર આછો ગુસ્સો અને વધારે ગભરાટ જણાતો હતો.

“ આવો, આવો નરભેરામલાઈ, અત્યારમાં ક્યાંથી ? ”

મેં આસન પાછરી આપ્યું અને તેઓ બેઠા. બેસતાં બેસતાં જ તેઓ બોલવા લાગ્યા: “ ચિ. ધીરૂ સંજયેના આપના અહેવાલથી હું તો ફિડબૅક બનીને આગ્યો છું. ધીરૂ ઘેર હતો ત્યાં સુધી તેના ઉપર મારી, તેની ખાતી અને તેના મોઢા દાઢાની કખત ફેખરેજ રહેતી. તેને બહાર ક્યાંઈ જવા દેવામાં પણ નહોતો આવતો અને શેરીના છોદરા જોડે રમતો દેખાય તો માર ખાતો. આમ છતાં તમે તો અહેવાલમાં લખ્યો છો કે તેને કુરેવ છે અને તે કુરેવનો ચેપ ઘરની બેંગળાહો પરિણામે શેરીમાંથી લાગ્યો છે. ભારે નવાઈની વાત ! ”

“ નરભેરામલાઈ જરા સાંત ચાઓ, તો અધી હકીકત કહું, મેં તેના અહેવાલમાં લખ્યું છે તે સાવ સાચું છે. ”

“ અરે પણ તેના ઉપર ઘેર તો સંજ વતપતો હતો, મારા મહેરજાન ! ”

“ માટે જ તે આવી જાદીમાં ઘસાયો. ”

“ અરે તમે આ શું બોલો છો સાહેબ ? શેરીમાં તો તેને જવા દેવામાં પણ નહોતો આવતો તો પછી શેરીમાંથી ચેપ તે ક્યાંથી ચેટિ ? ”

“ તેના ઉપર એવું બોટું દયાણુ હતું માટે જ તે ચોરી છૂપીથી નાસતો અને પૂછી આવો કુમારો વગતો. ”

હવે નરભેરામલાઈ ખૂબ ખીજવા.

“ મહેરજાન સાહેબ, આવું બધું બીનજવાબદારીવાળું બોલવા પહેલાં

ખૂબ વિચાર કરો. આપના જેવી સંસ્થાના આગેવાને પોતાની બેદરકારીને ને પોતાની ઝોઢી સંભાળતો પોતલો માથાપને શીરે ઝોઢાડતા પહેલાં ખૂબ વિચાર કરવો ઘટે. આપના છાત્રાલયના આ રેઠાવાર છોકરાઓની સોજતમાં જ તે બગડ્યો છે અને આપનાથી તેનું બચાવર ધ્યાન રખાયું નથી. માફ કરજો સાહેબ, આપને ખાતું તો લાગશે, પરંતુ આપની બુદ્ધિનો આશય હવે તમે માથાપ ઉપર દોળવા માગો છો. ફગર દરથી રૂબીયામણા એ ઉક્તિ મને આજે સાચી લાગે છે. ખરે જ પાકી નવામ ક્યો પગર છોકરાને અહીં મોડકવામાં મેં બૂલ જ કરી છે.”

કાણુ જાણે, નરબેરામભાઈ ખૂબ તપી ગયા હતા. શુસ્કામાં ક્યાં સુધી બોધ્યા જ કરત. પરંતુ હું એકદમ ઉભો થયો અને “જરા બેસજો, હમણું જ આવું છું” કહીને ઓરડામાં ગયો.

થોડી વાર પછી બહાર આવી તેમના હાથમાં મેં એક ‘ખાનગી પત્ર’ મૂક્યો. ત્યારે તેઓ અડધા પડધા તો શાંત થયા હતા. કંઈ પણ બોધ્યા સિવાય મારી જગ્યા ઉપર બેસી હું માફ પુસ્તક વાંચવા લાગ્યો અને મારા તરફ એક અર્થમયક દૃષ્ટિ ફેંટી નરબેરામ ભાઈ પત્ર બોલીને વાંચવા લાગ્યા.

આ રહ્યો તે પત્ર.

“ મુ. હરભાઈ,

“ ગઈ કાલે રાત્રે મને તમે બોલાવીને જે કહ્યું તે મને ખરાબર સાચું જ લાગ્યું છે. મારી કુટુંબના પરિણામે માફ શરીર ખૂબ જ ધસાઈ ગયું છે અને હજી પણ ધસાતું જાય છે. જો કે હું ખૂબ લાચાર બની ગયો છું પરંતુ હવેથી હું મારાથી બનતા સઘળા પ્રયત્નો કરી આ કુટુંબમાંથી છટકા મહેનત કરીશ. આપે બતાવેલા બધા નિયમો આજથી જ પાળવા શરૂ કર્યા છે.

“ હવે આપે જે પ્રક્રિયા જવાબ આપવાને મને આમલ કર્યો છે તેના જવાબમાં લખવાનું કે આ કુટુંબ મને બે વર્ષ પહેલાં મારી શરીરના ખરાબ છોકરાઓની સોજતથી પડેલી છે. મારાં માથાપ મને બહાર જવાની ના કહેતાં તોફાં હું તો ઢોનોમનો ઘરમાંથી નહાસી જતો તેમજ નિરાબેથી પણ ભાગી આવતો, અને શરીરના છોકરાઓની આવી ખરાબ રમતોમાં લગતો. શરૂ શરૂમાં તો જે ઘરમાં તેઓ આવાં કુકમો કરતા તેના આરણ પાસે ચોકી લરવા મને તેઓ ઉભો રાખતા. આ ચોકીદારના કામમાંથી મને ધીમે ધીમે તેઓએ પોતા બેગો બેગો અને પછી તો શું કહું? હું પણ તેમાં ખૂબ સપડાયો. આ

ધરમાં ગાંધ રાત્રે આપે પૂછ્યું હતું તે મુજબ બન્ને પ્રદારનાં કુકર્મો થતાં અને એ બન્નેમાં હું મંડાવાયો હતો. અહીં આગ્યા પછી તેવા કોઈ માધીના અભાવે એક કામ તો બની શકે તેમ છે જ નહિ તેથી માફ, હસ્તદોષનું કામ વધારે બેરથી આગળ ચાલેલું. મારી આ ક્ષતિની આપને. શી રીતે લખી સંભળાવું? હું ખરેખર હેરાન હેરાન થઈ ગયો છું. જ્યાંમાં હું કાંઈના દોષ કાઢવા નથી દબ્બતો. દોષ મારા નશીબનો કે કાંઈએ તેમાંથી વાંચો નહિ કે દોષો નહિ. હવે તો મને આપની અમૂલ્ય સલાહ મળી છે અને મળતી રહેવાની છે તેથી હું માફ નસીબ ઉધડ્યું સમજું છું. હવે તો આપે કહ્યું તેમ ‘બાબા ત્યાંથી સવાર.’ રોજે રોજનો મારો ‘રિપોર્ટ’ આપને રોજ રાત્ર કહી જવાતો અને આપની પાસે સલાહ મૂકના લાઈ જવાનો મેં નિશ્ચય કર્યો છે. આપનો ફટલો ઉપકાર માનું?

સિ. અભાગી બાળક ધીરના પ્રણામ.”

પત્ર વંચાતો જતો હતો અને નરબેરામલાઈની આંખમાંથી ડગ ડગ આંસુ પડ્યે જતાં હતાં. પત્ર પૂરો કરી તેમણે નીચે મૂક્યો, પોતાના ખેસને છેડે આંખો લૂછી, મને બે હાથ બેડી નમન કર્યા અને ગળગળને અવાજે બોલ્યા: “માફ કરજો સાહેબ, અદાનમાં અને ગુસ્સામાં મારાથી આપનું ખૂબ અપમાન થઈ ગયું છે. મારી તો ખરી રીતે આજે જ આંખ ઉધરી. અરેરે, મારા જેવા કેટલાયે પિતાઓ આમ અધારામાં અડચડીયાં મારતા હશે? ધીર આપનો જ છે અને આપનો જ રહેશે. તેને યોગ્ય માર્ગે દોરવા માટે આપનો ફટલો અહેસાન માનું? ખીલું તો કંઈ નહિ પરંતુ કોંઈમાં મારાથી આપને જે કહેવાઈ ગયું છે તેથી મને બેદર પસ્તાવો થાય છે. મને માફ કરશો?”

“તેમાં કંઈ નહિ નરબેરામલાઈ, આપને ખબર ન હોય તો તેમ બોલાય પણ ખરું. આ ધીર સજવે આપ નિશ્ચિંત રહેજો. હવે તે આ વળગાડમાંથી છલ્યો સમજો.”

“મારી આંખ ઉઘાડવા મારે આપનો ઉપકાર, સાહેબ.” કહી તેઓ ઉઠ્યા. બહાર તેમના સ્નેહીઓ ગાડીમાં બેસી તેમની રાહ બેઠાં રહ્યા હતા તેથી તેઓ હતાવળમાં હતા. ફરીથી વારંવાર મારી પાસે આવવાનું કહી તેઓ ઉઠ્યા, અને અગસ્ત્ય નમસ્કાર વિધિ થયા બાદ તેઓએ રમ્મ લીધી.

હું મારું પુસ્તક આગળ વાંચવામાં થઈ ગયો.

હયા કે ડિસીપ્લીન ?

અપાંતી મેઘલી રાત હતી. ઘટાટોપ વાદળોમાંથી વિજળી ઝંલુકતી હતી. અગિયારનો સુમાર હતો. છાત્રાશયમાં સર્વત્ર શાંતિ પથરાયેલી હતી. એક ગરીબ ભરવાડ બે વણ નાનાં છોકરાં અને એક માંદી ઝેરીને લઈ અમારી ઓસરીને એક છેડે સુતો હતો.

“ઉઠો, બટારું જાઓ; આ શું ધર્મશાળા છે ?” સુમંતના પહાડી સ્વરથી છાત્રાશય ગાંઠ ઉઠ્યું.

“માયાપ, શેઠ સાંભ; આજની રાત સુવા દો.” ગભરાઈ ઉઠેલું એક નાનું છોકરું રડતું રડતું બોલ્યું.

“ચાલો ! ઉઠો છે કે નહિ ?” સુમંતે ભરવાડ પાસે જઈ જાણી પછાડી.

ભરવાડે રડતાં છોકરાંને ઉપાસ્યાં, ફરી સુમંતને દરગરવા જાગ્યો. પણ ઉત્તરરાતમચરિત વાંચતાં રહેલો સુમંત અસારે ન ખીગ્યો. તેણે તો ઉઠકું લગાવ્યું : “ચાલ, આ ઝેરીને લઈ જાય છે કે નહિ ?”

ભરવાડ ડાંધતાં અને રડતાં છોકરાંને લઈ ખેતર ભણી રવાના થયો. કાચી ઉંઘમાંથી ઉઠેલાં છોકરાંની મમ્મંબંદી ચીસોના ભણકારા સૂતેલાઓના કાનમાં અથડાયા.

સુમંતે ઝેરીને ઉઠાડવા ખૂબ હોશ્વર ક્યો, પણ તે તો અર્ધગાંડાની સ્થિતિમાં હતી. મુંગી, ઝેરી અને વેદનાથી ઉદકાંત કરતી એ સ્ત્રીને તેણે ધસડીને બહાર કાઢવાનો પ્રયત્ન ક્યો.

*

*

*

દરે પ્રેમશંકરનો પિત્તો ગયો. અત્યાર સુધી પથારીમાં પડ્યાં પડ્યાં આ બધું તેણે જોયું અને સાંભળ્યું ક્યું. સુમંતને પેલી ગાંડી અને અપંગ ફોસી ઉપર દયા કરવા સૂચના કરી હતી, પણ સુમંતે તેને ગણકાર્યો ન હતો. પણ જ્યારે તેણે પેલી ડાસીને ધસડવા માંડી ત્યારે તો.....

“સુમંત ! સુમંત ! તને કેટલી વાર કહેલું ? કહું છું કે એ ફોસી માંદી છે, અપંગ છે. તેને ધસડનાં શરમ નથી આવતી ? તને ધસડવાનો શું અધિકાર છે ? ચાલ, ...સાહેબ પાસે. જો હવે તેને હાય. ચૂકાજો છે તો હું છું ને તું છો !” પ્રેમશંકરે પથારીમાંથી દોડનાં આવી ક્રોધથી લાક્ષ્યોળ ડોળે, એકશ્વાસે જોટલું કહેવાય તેટલું ફડી ફડું.

ઘોડીવાર સ્તબ્ધ ઉભા રહ્યા પછી સુમંત બોલ્યો : “...સાહેબે ક્યું છે

કે છાત્રાસયની ડિસીપ્લીનનો લાંચ ન થવો જોઈએ. તેમણે જ મને આ લોકોને કાંદવાનું કહ્યું છે. તું વળી દવાનું પૂંછડું ક્યાંથી નીકળ્યો ?”

પ્રેમશંકર અને સુમંતની તકરાર લયંકર સ્વરૂપ પડે તે પહેલાં તો આખું છાત્રાસય ઝાંટું થઈ ગયું અને ગન્નેને છુટા પાડ્યા.

સુમંત કહે: “ ડિસીપ્લીન ”

પ્રેમશંકર કહે: “ દયા ”

દયા કે ડિસીપ્લીન ?

આખરે ને ડોઝી તો ત્યાં જ સુતી રહી.

‘કોલેજીઅન’

ધર્મની પરીક્ષા

મંગા: “ પણ એમાં આટલા ગધા વડો છે શું કામ ? હોય, છોડે છે તે નપાસે થાય. ”

નંદશંકર: “ પણ એવું નપાસ થાયું કેમ પાડવે ? તેં જ આમ કહી કહીને નપાસ વાળ્યું ! આર વર્ષનો હાંદો, હવે નાનો છે ? ગૂઝરાનીમાં કે ગણિતમાં નપાસ થયો હોય તો મળે કે કાંઈ નહિ; પણ ધર્મની પરીક્ષા-માં નપાસ થાય ! ”

નંદુ: “ અમનં ખાટા ખોટા ઘેર રોકે અને પછી ભાંડામણુ ખવરાવે. ”

નંદ: “ કોણે રોક્યોતો ? ”

નંદુ: “ મારી બાએ. ”

નંદ: “ અક્ષિ, તેં રોક્યોતો ! ”

નંદુ: “ હા. કીકીને મરડો થયોતો ત્યારે રોક્યોતો. ”

નંદ: “ ત્યારે અલાર મુઠ્ઠી બોલતી શું નથી ? ”

મંગા: “ એમાં બોલુપું શું ? તમે કેંઈ યોડિયામાં સૂતા છો ? તમને મેં પૂછ્યું ત્યારે તમે તો મને ને કીકીને ભાંડવા મંજા ! ”

નંદ: “ એ તો ખાદ્યને માંગે પડે ત્યારે ગુસ્સો તો થાય. પણ એમાં નંદુને શા માટે રોક્યો ? ”

મંગા: “ ન રોકું ત્યારે શું કરું ? મારે ધરતું કામ કરવું કે કીકીને સંભાળવી ? તમે રજા હતી તોયે ધરમાં ક્યાં હતા ? પછી નંદુને ન રોકું ત્યારે શું, મરું ? ”

નંદ: “ પણ એવું ધર્મશિક્ષણ પડે એવું શું ? જે આ નર્મદાનો દીકરો ધર્મની પરીક્ષામાં પહેલે નંબરે પાસ થયો અને વીસ રૂપિયાનું ઇનામ

મળ્યું તે જુદું.”

ગંગા: “ બળ્યું ઇ ઇનામ. ઇ તીક્રમો શેરીની છોડીઓને કેવી પગલે છે તે કાંઈ ખગર છે ? આ ઘડી મારી જીલ ક્યાંઈ જાય છે ! ”

નંદ: “ પણ પહેલું ઇનામ તો એને મળ્યું અને નાતના મેળાવડામાં હારતોરા મળતો. ‘આપણું ઘર નાન આખીમાં ધર્મી ગણાય અને નદુ ધર્મની પરીક્ષામાં નપાત્ર થાય તો મારે નીચું જોવાનું તો ખરું જ ના ! ”

ગંગા: “ એ, ના ના. નીચું જોવે નીચા ધંધા કરનારા. આપણી શા સાર નીચું જોઈએ ? નાતમાં ચોરી કરનારા, છીનાળાં કરનારા, દીકરીના પૈસા લેનારા, રાંડીરાંડને પગલનારા, ઇ બધા નીચું ન જુલે ને મારો નદુ પરીક્ષામાં એક વાર નપાત્ર થાય તેમાં તમે શા મારે નીચું જુઓ ? તમારે એવું નીચું જોવું પડતું હોય તો તમે ધર્મની પરીક્ષા આપવા જાઓ. મારો નદુ નદિ જાય. ચાલ્યો જોરા, જમી લે. ”

નંદ: “ હીક, લે ત્યારે હવે જમી લે. નારી શી શી બૂલો પડી ઇ માસ્તરે ક્યું ? ”

નદુ: “ એક તો માત્ર દેવો મવ ! પિત્ર દેવો મવ ! એનો અર્થ જીવાનો હતો. ”

ગંગા: “ મોદામાં કાળિયો મૂકીને પછી વાત કર. ”

નંદ: “ એ તો સાવ સહેલું ! ”

નદુ: “ હા. સાવ સહેલું. મેં તેનો અર્થ તો લખ્યો પણ માસ્તર કહે ‘ પિતાને દેવ ગણુ ’ એમ લખવાને બદલે ‘ પિતાને દેવ ન જ ગણુ ’ એમ તેં લખ્યું હતું. ”

નંદ: “ તેં તો સાવ ઉધિ અર્થ ક્યો ! પછી માસ્તર નપાત્ર ન કરે ? ખીછ કાંઈ બૂલ કરી ? ”

નદુ: “ હા. આચાર્ય દેવો મવ ! એનો અર્થ પણ મેં જોડે ક્યો. ”

નંદ: “ સો ક્યો ? ”

નદુ: “ આચાર્ય દેવ જેવાં ચંદુ જોઈએ એવો ક્યો. ”

નંદ: “ એ પણ જોડો. ”

ગંગા: “ હારે આચાર્ય દેવ જેવા ન ચંદુ જોઈએ ? ”

નંદ: “ અર્થ તો એવો છે કે વિદ્યાર્થીઓ આચાર્યને દેવ જેવા ગણવા જોઈએ. ”

ગંગા: “આચાર્ય દેહ જેવો હોય તોયે?”

નંદુ: “હારતો.”

નંદ: “અરામર અરામર, ગીતામાંથી ક્યા ક્યા શ્લોકો મૂક્યાંતા?”

નંદુ: “કીકીને મરડો થયો તે દિ જે ખાસ શ્લોકો શીખવ્યા હતા તે ગદ્યા આવ્યા ને મને એકેય ન આવજો.”

નંદ: “છવ ઇશ્વરનો એકેય સવાલ હતો?”

નંદુ: “હા. ‘છવ અમર છે તે સિદ્ધ કરો’ એવો સંવાદ હતો.”

નંદ: “એનો જવાબ આવજોતો કે નહિ?”

નંદુ: “એ તો કાંઈ મારતર બોલ્યા નથી પણ માણસ ‘રાજ મંદે’ છે, તે અમર ક્યાંથી હોય?”

નંદ: “એજ તત્ત્વ છે; એમાંજ ખુબી છે; એમાંજ પ્રભુની લીલા છે. એનું નામ જ માયા. તને એ સવાલ નહિ આવજો હોય.”

ગંગા: “હવે તમારી હાથ મૂકીને નંદુને નિરાતિ જમવા ઘો તો પાડ! મારે કીકીને ધવગવવી છે.”

નંદ: “કીક લે, ત્યારે તને આ ધડ લાગે છે તો પડની મૂક. પણ ધર્મ વિના મુક્તિ નથી એ યાદ રાખજો.”

ગંગા: “હું તે કેટલુંક યાદ રાખું? તમને યાદ રાખું કે નંદુને યાદ રાખું કે કીકીને યાદ રાખું? પરમેશ્વર ભલે તમને બધાને મોક્ષ આપે તે મને આ જન્મારે ભલે ન મળે. એમ મોક્ષ મળતો હત તો તો પ્રભાને હાથ ધસવા પડત. ગીતાના એ અરથ જ્યે મોક્ષ મળતો હત તો તો પરમેશ્વરને ઘેર બધા માન નહિ. લે બેટા જમી રહ્યો? નિરાતિ તું તારે આ. છ તો ધરમનું પૂંછડું થઇ ગયા છે તે ભલે બોલ્યા કરે. ખાજશ તો રીસે લોડી આવશે.”

નંદુ: “હવે બૂખ નથી.”

નંદ: “કીક, હવે હું ગામમાં જાઉ છું.”

નંદુ: “બા હું રમવા જાઉં?”

ગંગા: “હા. બેઠ જાવ. હું ને મારી કીકી ધડીકાં લેશું. રમે એવી તોય જાણીતી જાત!”

નાનાભાઈ

છાત્રાલયમાં સ્ત્રી કાર્યવાહક

જમનામૈનં મારાં ફાઇનાં દીકરી થાય. સિનીયર થયા પછી ત્રણ વર્ષ તેમજો સરકારી શાળામાં તોકરી ફરેલી અને પછી મનમાં ધૂન આવનાં ચાલુ.

નોકરી છાડી, મળના હોતો તેથી પણ જોજો પગાર સ્વીકારી અમદાવાદની એક સ્ત્રી સંસ્થામાં જોડાયાં. ત્યાં કામ કરતાં તેમને 'બીગ્ન' તથા વર્ષો થઈ ગયાં છે. મારા આગ્રહથી તે અમારી સંસ્થા જેવા આવેલાં અને, છાત્રાલયનું કામકાજ પૂરા ગે દિવસ રહીને જોયેલું. અમદાવાદ પાછા ફરવાના દિવસની આગલી સાંજે તેમણે મારી સાથે વાત છેડી: "છાત્રાલયમાં તમે સ્ત્રી કાર્યકર્તા રાખવાનો અખતમે, કરી જુઓ તો?"

"તમારી વાત કીક છે બહેન, પણ જો શક્ય નથી."

"કેમ? આજે તો પ્રાથમિક શાળાઓમાં તેમજ માધ્યમિક શાળાઓમાં સુદાં સ્ત્રીશિક્ષણો કામ કરે છે તો પછી આવાં છાત્રાલયોમાં કેમ ન કરી શકે? આં પણ એક શિક્ષણસંસ્થા જ છે ને?"

"શાળા અને છાત્રાલયમાં ફરક છે. શાળામાં પાંચ દસાક નિયત કરેલું કામ કરીને ચાલ્યા જવું, તે અને; પરંતુ અહીં તો ચોવીસે દસાકનું કામ અને તે પણ અનિયમિત."

"તે અમારા જેવી સંસ્થાઓ પણ છાત્રાલયો ચલાવે છે ને? ત્યાં શું અંગે સ્ત્રીઓ કામ નથી કરી શકતી?"

"સાચું છે. પણ આ છોડરાઓનું છાત્રાલય અને એ છોકરીઓનું; એટલે ફરક."

"માફ કરજો ભાઈ, પણ તમારો આ ભેદ મારેં ગળે ઉતરી શકતો નથી."

"પણ બહેન, તરણ અવરચાના પ્રશ્નોના ઉકેલ માટે એટલો શિક્ષક-ગૃહપતિ નહિ ચાલે. ત્યાં તો શરીરશાસ્ત્ર, માનસશાસ્ત્ર, કેળવણીશાસ્ત્ર, પ્રજનન-શાસ્ત્ર વગેરેથી વાકેફ હોય એવો કુશળ નિષ્ણાત (expert) જોઈએ."

"તે તરણાવરચાના પ્રશ્નો અમારે છોકરીઓનાં છાત્રાલયોમાં નહિ હોય એમ? પણ, જવા હો એ વાતને ધારે કે અમે સ્ત્રીઓ તમારા જેવી નિષ્ણાતો ન હોઈએ તો પણ ગદ્ય દાંતે તમે જ નહોતા કહેતા કે 'આવાં સુદર છાત્રાલયોમાં પણ સ્ત્રીતત્ત્વ ખૂટે છે ને માત્રી જોઈ નથી પૂગતી?' તો પછી તમે પુરુષો નિષ્ણાતોનું કામ કરજો અને અમને સ્ત્રીઓને તે 'ખૂટતું' 'મા' તત્ત્વ પૂરવા દેજો. એમ આપણા સ્ત્રીપુરુષના સહકારથી છાત્રાલયની ઉણપ પૂરાશે."

"તમારી વાત વાજતી છે. બહેન, પણ તેવી સ્ત્રી કાર્યવાહકેય ક્યાં જડે છે? અને જડે તો પણ આપણાં બવરચાપદ મંડળો તેટલી ઉદારતા ક્યાં બતાવે તેમ છે?"

“તમારી પાસેથી એવા જવાબની આશા હું નથી રાખતી. તે બાળકમાં તો તમારે ક્રુએશ ઉઠાવતી જોઈએ. અને છાત્રાલયોમાં સ્ત્રીતત્ત્વ દાખલ કરેલાવું જ જોઈએ.”

“પણ ધાગે કે ક્રુએશ કરીને તત્ત્વ સ્વીકાર્યું. પછી સ્ત્રી કાર્યવાહક ન જ મળે તો ?”

“તો પણ તત્ત્વની ખાતર તમે છાત્રાલયમાં સ્ત્રી કાર્યવાહક રાખી શકો છો. જુઓને તમે તો કોણમાં પણ સ્ત્રીઓ નથી રાખી શકતા. ધાર્યું હોત તો આજકાલ મુંદીમાં સ્ત્રી કોણરીઓ તો તમે જરૂર રાખી શક્યા હોત. મારો મુદ્દો તો એટલો છે કે છાત્રાલયમાં સ્ત્રી કાર્યવાહકોને અવકાશ આપો; પછી તે કોણરનું કામ હો, મૂલપતિનું કામ હો કે મુખ્ય મૂલપતિનું કામ હો. સ્ત્રી-પુરુષના સહકારથી છાત્રાલયનું કામ વધારે સંગીન બનશે તેમ મારું માનવું છે.”

“તમારી વાત બાળકી લાગે છે, અને તે દિશામાં હું મારાથી બનવું જરૂર કરીશ.”

“તો એક મુશ્કેલી. આગામી છાત્રાલય સંમેલનમાં તમે આ સ્ત્રી કાર્યવાહકોનો પ્રશ્ન જરૂર ચર્ચા ઉપર લ્યો અને તેમાંથી કંઈક વ્યવહાર નિર્ણય ઉપર આવો. તેમ ચર્ચાથી બંધા છાત્રાલય સંચાલકો એ દિશામાં જનરૂત થશે અને પ્રશ્ન ખૂણામાં પડી રહેવાને બદલે સાર્વત્રિક બનશે.”

“હવે બહેન, આગામી છાત્રાલય સંમેલનમાં હું જ તે પ્રશ્ન ચર્ચા ઉપર મૂકીશ. અને મારે આમ્રક છે કે તમે પણ તે વખતે જરૂર હાજર રહો.”

“બનતાં મુંદી જરૂર રહીશ.”

જલુ મોઢું યજ્ઞ જવાથી અમે છૂટા પડ્યાં અને જમનાબેન પોતાને ઉતારે ગયાં.

હરમાઇ

બોરિંગેના આદર્શ

૧

કરાંચી મ્યુનિસિપાલિટીનું આલેશન મહાન. નીચેના મનોહર જૂગીયામાં માળી પાણી પાય. હેલ્થ ઓફિસર, સ્ટ્રક્ચર કમીટીના પ્રેસિડન્ટ, મ્યુનિસિપલ ઓફિસર, કોર્પોરેશન પ્રેસિડન્ટ બધા પોતપોતાની ઓફિસમાં કામે લાગેલા.

નીચે ઓફિસમાં એક ટેમલ પર મોહનલાલ લખ લખ કરે. તેના ટેમલની આસપાસ કેટલાય લોકો વીંટળાઈ વળ્યા છે. આજે બેન્ડ ગાર્ડન્સની પ્રસન્નો કંઠાટ અપાય.

એક ઝોરાણ પોતાના ટેન્ડરનું પાત્રી આગળ ધરતા બોલ્યા: “ સાહેબ, હર વર્ષે મને કંત્રાટ અપાય છે.”

“ હા, અમાનો હશે હું તો કંઈ નવો છું.”

“ એ તો નવા છે. તેથી કામમાં ઓછા જ નવા રહ્યા છે સાહેબ? કંત્રાટ આ વર્ષે પણ મને મળ્યો જોઈએ.”

“ તમે તમારો ભાવ આપો. સાહેબને ગમશે તેને આપશે.”

“ એ તો સાહેબ કે આહેબ, અમારે તો જે કંઈ તે આપ. અમે ઓછા જ સાહેબને ઓળખીએ છીએ?”

*

*

*

સવારનો પહોર હતો. મોહનલાલ ઓટલે બેઠા બેઠા દાતણ કરતા હતા. આરણ્ય જખડ્યું.

“ કોણ એ ? ઉધારો, ખુશું છે.”

“ છ, એ તો હું.”

“ આવો મુકાબલો, સાહેબે હજી છેવટનો નિર્ણય કર્યો નથી.”

“ છ, એ તો જરાગર. હું કાંઈ એ માટે આવ્યો નથી.”

ઝોરાણ દરવાજાથી આગળ વધ્યા. મોહનલાલ ઓટલા પર બેઠા હતા તેની નજર ગયા અને તેમના હાથમાં એક કવર મુક્યું.

“ કોનો, મારો કાગળ છે?”

“ છ, એ તો કાંઈ નથી. જવું આપનું છે.”

મોહનલાલે કવર ફાડ્યું અને જુએ છે તો એક હમરની નોટ. મોહનલાલનો હાથ ખિરસા તરફ વળ્યો.

“ સાહેબ, આપ ભાવનગરમાં બોર્ડિંગમાં ભણેલા કે? મારો નવો મહેનો કહેતો હતો કે ભાઈ ને હું એક બોર્ડિંગમાં ભણેલા.”

‘બોર્ડિંગ!’ બોર્ડિંગ શબ્દ કાન પર પડતાંની સાથે તેની આંખ આગળ અનેક ચિત્રો ખડાં થયાં. એ મોવદાંડિયો, એ મીઠી પ્રાર્થના, એ જ્ઞાના શિક્ષકો, આદમી એ ચાંદની, રાતના ખાર ખાર વાગ્યા મુઠ્ઠી કરેલી અંતરની વાતચિતો, જ્યાં તેને સાંભળ્યાં. દર એક ખૂણામાં બોર્ડિંગનો ટાણારી લાગે થયો. તેના હાથમાં ધીની ટણીરી હતી અને તેના પર કાગળ લાંક્યો હતો. વિદ્યાર્થીમંડળની સલામાં મોહનલાલે આ ટાણારીને ટકાવતી માટે જુએશ ઉઠેલી ને સમાનો ચિનાર આંખ આગળ આવ્યો. ઓટલાની ટોર પર

જન્મશંકરને બેઠેલા જોયા. અનામત ખાતાના પૈસા સોડા વોટરમાં વોપરીએ રકમ ખોવાયા ખાતે માંડી હતી તે એ જન્મશંકર. કાદારી અને જન્મશંકરે જાનને મોહનલાલની સામા નીચું મોટું શક્તિને ઉભા રહ્યા. જાનને વચ્ચે વચ્ચે આંખો ઉચી કરી મંદમંદ હસતા હતા.

જોવામાં પાછળ ભુલભુલ જોડ્યું. પ્રાર્થનાનો ઘંટ થયો અને ગીતાને અધ્યાય શરૂ થયો. પ્રાણભાઈ સાંભળ્યો, મહાભારતની ૦૭૯ અપિલાષજોન વાત સાંભરી અને હાથ ખિસ્સાના મોં આગળ અટક્યો. ખિસ્સાના મોં આગળ તો જાણે મોટું કુરુક્ષેત્રનું યુદ્ધ !

મહાભાઈ પૂછતા હતા : “હા, હું રજા લઉં છું.”

કોણ સાંભળે ?

“હા, હું રજા લઉં છું.”

“આવજો.” મોહનલાલના હોઠે રોજની કસરત કરી.

બોરાજી ગયા. મોહનલાલ વિચારમાંથી વધારે જાગૃત થયા, અને જાગૃત થતાં જ પગમાં ચંપસ નાખી બોરાજીની પાછળ થયા.

“મુઝાંજી ! મુઝાંજી !”

“કોને, મને જોશો ?”

“આ કાગળ પાછો લેતા જાઓ.”

“કોને આપવાને ?”

“જેણે તમને આપ્યો હોય તેને !”

“અરે સાહેબ, આ શું કરે છે ? એ તો મારાં બેનને આપું છું.”

“એ લઈ જાઓ.”

“અરે સાહેબ, એમા શું આપી નાખ્યું છે ?”

“તમે મને જાણતા નથી. હું આવી લાંચો લઉં તો મારી બોડિંગ લાજે, મારા ગુરુઓ લાજે.”

“સાહેબ, આ લાંચ જોડી જ છે ? આ તો ખસીશ છે.”

“હું તમારો દિવોજન દોસ્ત બનું અને મને આદતમાંથી ઉગારવા માટે તમારો જન આપણો તે વખતે હું વિચાર કરીશ. આજે તો મુનિ સિપાહિદીની પુરશી પર હું બેઠો છું અને તમારે દાક્તરો કંત્રાટ લેવો છે એટલે મને આ આપો છો. તેને લાંચ કહો કે લાંચનો ભાઈ કહો, એક જ છે. હું જો બોડિંગમાં લખ્યો છું તે બોડિંગની પ્રતિષ્ઠા મારા જેવા અનેક વિદ્યાર્થીઓ પર છે. મારા જેવા માણસો લાંચિયા બને તો અમે બોડિંગના ગૃહપતિ.

જોનું ખૂન કર્યું ગણાય. હું મારો પોતાનો નેમજ મારી પાછળ બોર્ડિંગની ફેટલીયે પેડીઓ પાડવાની છે નેનો વિચાર કરું છું. જનઓ. મોદનસાલ લાંચ હાથ શકે તેમ નથી. ”

બોનગજ દિલગીર રતા પણ અંતરથી રાહ થતા વિદાય થયા.

૨

૨

હથાણુમિંદ ટેનીસ રમીને આજ્યા આવે. ઉગમ્મી ચોરણી, માથે સર-જાતી મહમલનો સાફો અને પગમાં ટેનીસ શઝ. હાથમાં રેકેટ ઉછાળતા કુતુબા સાહ્યા આવે.

તળાવની પાળ પરથી કંઈ અવાજ આવ્યો. “કાણુ એ ? ” કરીને બુએ તો એક મુંદરી બેલાન પટેલી અને એ આદમીઓ તેને યથાવીને ગાડીમાં નાખે.

“અથ્યા કાણુ છે એ ? ” કુતુબાએ પડકારે કર્યો.

જેંગમેર ટોપી પહેરીને ચત્રબુજ કુતુબા સાથે હતો. તે બોલ્યો : “આપણે તેનું શું કામ છે ? તમે ફેટલા લવસેટ આપ્યા ? ”

“અથ્યા કાણુ છે એ બદમાશ ? ”

“તારા બાપ ! ” અવાજ આવ્યો.

કુતુબાનું મગજ ફાટ્યું.

“ચત્રબુજ, આ રેકેટને થોભી રાખ નો. ”

“દરબાર ઉતાવળા ન થાઓ. ”

દરબારે રેકેટ હેઠું ફેંટી તખ્તસામાં હાથ નાખ્યો અને મોટો છરો કાઢી દોટ દીધી : “આવ, મારા બાપ, આર. ”

x

x

x

“કુતુબા, એ તો કીક હતું કે તેમની પાસે ડાંગો જ હતી, નહિતર તમને જો લારે થાત. આવા મામલામાં ગણતરી કરીને ચાલવું જોઈએ. ”

“ચત્રબુજ, તું વાણિયો છો વત્તા ઓછાના દિસામ અમને ન આવડે. બોર્ડિંગમાં અમારે હાથ હિસામ હોય તો મેળ ન મળે. પણ અમે રજ-પૂન છીએ, તે વેતણ વિના માથું ઉતારવામાં સમજીએ. ”

“પણ વેતણ વિના ચાલે કેમ ? ”

“એ વેતણ કરતી હશે ત્યારે તમારા જેવા વાણિયને રાખીને ચોપડો કાપાવશું. ”

“ત્યારે બોર્ડિંગમાં શીખ્યા શું ? ”

“લીલાંછમ માયા કેમ ઉતારી દેવાં તે શીખ્યા. કાલની જેમ સ્ત્રીગત

પર જુનમ ગુરુનો હોય અને હું પડખે-ચઢને ચાલ્યો જાઉં તો અમારી બોર્ડિંગ કાળે. ”

“ પણ મરી ગયા હન તો નાની ગામડે આયડી રાંડન એનું કેમ ? ”

“ આયડી તરફનો ઝાંવો નામરદ રનેહ રેંગરૂનું અચ્ચામાં ને ધરે. એવા લવ (રનેહ) તો બ્રાહ્મણ-વાણિયા પધાનીમાં પડ્યા પડ્યા નોવેલો વાંચીને કેમવે એટલું જ અમ છે ! ”

“ એટલે જ તમારી બોર્ડિંગ આટલા વર્ષથી છે તોયે તેમાં ક્ષાત્ર શિક્ષણ દાખલ નથી થયું. તમે લોકો અજડ જ રહ્યા ! ”

“ મને એમ નથી લાગતું. તમારો સંમીત, નાય, ચિત્રકામ, એ અધાંના કરતાં મરવાની ક્ષાત્ર વધારે મોટી તો ન હોય ? હોય કે ન હોય, મને તો એ જ ખરી ક્ષાત્ર લાગે છે અને અમારી બોર્ડિંગ એ જ ક્ષાત્ર બરાબર ખીલવવી જોઈએ. રજપૂત અચ્ચો મરી જાણે એટલે બસ. તેની કેળવણી સાર્થક. ” કહુલા બેસા થઈ ગયા.

“ કહુલા, હવે વધારે ન બોલો. તમારો ધા વધારે દુખશે. ” ચત્રબુજે કહુલાને મુવાડી દીધા.

“ ચત્રબુજ, સાચું કહું. મને એ અદમાશોના ધા જેવા વાચ્યા નથી એવાં તારાં આ વેણ વાગે છે. અમે રજપૂતો પણ તારા જેવા વાણિયાની સાથે લણીને અમારી રજપૂતાઇ ગુમાવશું એવી બીક મને લાગે છે. હવે બસ કર. મેં મને કીક લાગ્યું તે ક્યું. ” કહુલાએ પડખું ફેરવ્યું. નાનાભાઈ

રસોયો

રસોયો જાત્રાસયનું એક મુખ્ય માણસ. કેટલાંક જાત્રાસયોમાં તો આજે શૂદ્રપતિ હોતો જ નથી ત્યાં રસોયો કુલ અધિકારી બને છે. જાત્રાસયમાં રહેતા વિદ્યાર્થીઓની હંમર જેવાં બોગડ એ જાત્રાસયમાં તેમને મન એક મુખ્ય વસ્તુ છે. જાત્રાસયમાં બીજું ગણું અમે તેટલું સારું હોય પણ જોરા-કમં દરેરોજ ત્રાસ રહે તો વિદ્યાર્થીઓ કંટાળી જવાના. આ રીતે બોર્ડિંગોમાં રસોયાઓ કેટલાયે વિદ્યાર્થીઓનાં જીવન કડવાં કરી શકે છે; કેટલીયે દેશ-વિખ્યાત સંસ્થાઓમાં રસોયાની અવવસ્થાને લીધે વિદ્યાર્થીઓ ચાલ્યા જાય છે. વિદ્યાર્થીઓને મન શૂદ્રપતિના કરતાંયે વધારે ઉપયોગી એવા આ રસોયાનો આપણે વિચાર કરીએ.

રસોયો કેવો જોઈએ ?

આ પ્રશ્નને પણ રીતે વિચારવો જોઈએ: એક રસોયાનું અંગત હવન, ખીલું રસોયાની આનંદન અને ત્રીલું રસોયાનો અગ્નિઓ સાથેનો સંબંધ. રસોયાના આખા પે હવન સાથે છાત્રાસયંને જાદુ સંબંધ નથી પણ રસોયા પાસેથી આપણે જે વસ્તુ પ્રાપ્તિ કરીએ તે સ્વચ્છતા જરૂર માગીએ.

રસોયો હોય અને પ્રમાણિક હોય એ બે આજે મળવાં મુશ્કેલ થઈ પડ્યાં છે. રસોયાઓએકવા પ્રમાણિક હોય છે તેનો ખર્ચ અનુભવ તો કાલે-જતી દુકાનો અસાધ્ય તારા વિદ્યાર્થીઓને જ હોય છે. જ્યાં સીમ વસ્તુ ખરીદ કરવાનું રસોયા હસ્તક હોય છે ત્યાં સાદાપદ્મમાંથી ચેરી ખાવું એ રસોયા માટે સુખભર્યું છે. કાલેજતી દુકાનોમાં એકેટરીઓ મોટે ભાગે બેઠેલાં હોય છે એટલે એકેટરીઓનું લાભ સાચવીને કેમ ખાઈ જવું એ રસોયાઓને શીખવવું પડતું નથી. ઉપરાંત આપણા મોટી લોકો વગેરેની સાથે ખાનગી દલાલીની ગોઠવણ કરી લેવી, દલાલી ન મળે તો માત્રને રફી જાહેર કરવો વગેરે સુક્તિ પ્રયુક્તિઓ પણ આજે તો હવે ઉઘાડી થઈ ગઈ છે.

આવી અપ્રમાણિકતા અટકાવવાના બે માર્ગો છે. એક તો રસોયાને પૂરતો ખર્ચ આપવો અને ખીલું તેના હસ્તક દેઈ પણ માદની ખરીદ રાખવી જ નહિ. ઘણી વાર છાત્રાસયંમાં રસોયાની અપ્રમાણિકતા ઉઘાડી આંખે ચક્ષાત્રી લેવામાં આવે છે તેથી છાત્રાસયંનું નૈતિક ને ધાર્મિક વાતાવરણ દુષિત થાય છે. છાત્રાસયંના ચાલકોએ પ્રમાણિક રસોયા મેળવત્ત માટે અને સાથે સાથે સંસ્કારમાં રસોયાની પ્રામાણિકતા જાળવાઈ રહે તે માટે જગતા રહેવું ઘટે છે.

રસોયા પાસેથી ખીલું આપણે સ્વચ્છતા માગીએ. આપણાં રસોડાંઓ આજે ગંદકીના પ્રદર્શન રૂપ બની ગયાં છે, અને રસોયા આ પ્રદર્શનનો મુખ્ય નાયક છે. ગંદું શરીર, મેલી પોતડી, કાળી મશ જનોઈ, ગંધાની ખાળ. જ્યાં ત્યાં ચૂંક અને ગડખા: આ જ્યાં આજે તો આપણાં રસોડાંમાં એવાં તો રસાભાવિક થઈ ગયાં છે કે આ ગંદું ગણાય એવું પણ આપણને લાન ઘણી વાર થતું નથી.

અહીં આપણા આજા દેશમાં જો કોઈ વસ્તુ ભગીરથ પ્રયત્ને બ્રહ્મી કરવાની હોય તો તે સ્વચ્છતા છે. Cleanliness is next to godliness એ મુત્ર આપણે હવનમાં ઉતારવું જોઈએ અને બોર્ડિંગોમાં તેને અમલ કરી દેવો જોઈએ. આપણા રસોયાઓ રસોડાની ખાજે પેશાબ ન જ કરે, રસોડામાં જ્યાં ત્યાં ન જ ચૂંકે, સંધતાં સંધતાં પાન કે તમાકુ ન જ ખાય, વાગ હમેશાં સ્વચ્છ રાખે, દરરોજ સાબુથી ન્હાય, કપડાં અત્યંત સાફ રાખે

વગેરે આપણે તેની પાસેથી અવશ્ય માગીએ, અને તેને માટે જે જે સગવડોની જરૂર હોય તે તેમ છૂટથી પૂરી પાડીએ.

રસોયાઓ પ્રમાણિક મળે અને સ્વચ્છ મળે તો છાત્રાસયનો અડધો ફાયડો તો આપોઆપ ઉડી જાય.

હવે રસોયાની આવડત.

ધેર રસોયો રાખવો અને છાત્રાસયમાં રાખવો તેમજ તકાત છે. ઘરના રસોયાને ખે ચાર કે દસ માણસની રસોઈ કરવાની હોય અને ઘરની સ્ત્રીની દેખરેખ હોય એટલે રસોયાની આવડત ઓછી હોય તો પણ નબળું જાય છે. છાત્રાસયોમાં એક તો સંખ્યા મોટી, ફાન સ્ત્રીની દેખરેખ નહિ અને જમનારા બધા વિદ્યાર્થીઓ એટલે રસોયાઓ સારી રસોઈ બનાવના નથી યા તો બનાવી શક્તા નથી, ટુંકે મણુ લોટને જુદી રોટલીઓ બનાવવી હોય તો આવડત વાળા રસોયાની આવડત પણ ઘટી જાય જાય. છતાં કેટલીક વાર રસોયાઓ માત્ર બેદરકારીથી રસોઈને બગાડે છે. સામાન્ય રીતે બોડિંગનો ચાલુ ખોરાક સ્વાદીષ્ટ બનાવી શકે તેટલી આવડત તો રસોયામાં નેહએ જ. રોટલી કાચી પાકી સમજ, ઘાંચ શાકમાં હવેજ મશાકાના પ્રમાણનું જાન, વસ્તુ ક્યારે ફૂલાઈ જાય, ક્યારે બેસી જાય, ક્યારે ન ચડે વગેરેનું જાન, વસ્તુઓને જુદી જુદી રીતે મેળવીને નવી નવી વાનીઓ કરવાનો શોખ આ બધું રસોયામાં ન હોય તો તેની બધી પ્રામાણિકતા અને સ્વચ્છતા નિર્ધારક છે.

આપણે ઉપર જણાવ્યું તેમ રસોયામાં પ્રામાણિકતા અને સ્વચ્છતા હોય અને તેનામાં રસોઈની આવડત હોય તો પણ એક વીજ વાન છાત્રાસયમાં ધ્યાન રાખવા જેવી બાકી રહે છે. કેટલાંક છાત્રાસયોમાં રસોડાનો એકવાડ વગેરે કાઢવા માટે બાઈઓ દામ કરે છે. આવી દામ કરનારી બાઈઓ અને રસોયાના સંબંધ ઘણી વાર વાંધા ભરેલા હોય છે અને એવા સંબંધો છાત્રાસયની આખી આમોદવાને ગંધવી મૂકે છે. રસોયો ગમે તેવો પ્રમાણિક ને સ્વચ્છ હોય તેમજ ગમે તેવી સુંદર વાનીઓ બનાવી શકે તો પણ જો તેનો બાઈઓ સાથેનો સંબંધ વાંધા ભરેલો હોય તો તેને એક મિનિટ પણ આપણે છાત્રાસયમાં ઉભો ન રાખીએ.

આ છાત્રાસયનો રસોયો.

આવો તૈયાર રસોયો આપણને મળી જાય તો તો આપણાં અહોભાગ્ય ! આજે આપણાં જ્ઞાનાં એવાં અહોભાગ્ય નહિ હોય. મારા મુરખી બાઈવડાઈ જણાવે છે તેમ આજે તો જેમ આપણે વિદ્યાર્થીઓને તાલીમ આપીએ

છીએ તેમ રસોયાઓને પણ તાલીમ આપવી જોઈએ. દરેક છાત્રાસયે રસોયાઓને સંસ્કારી જનાવવા માટે તેમને નાનો એવો વર્ગ સ્થાપવો જોઈએ અને તેમાં સ્વચ્છતા, આદર્શ, પત્રર્થના ગુણધર્મ વગેરેનું તેમને જ્ઞાન મળે એવો યોગ્ય સ્થાન કરવો જોઈએ.

રસોયા ગદો રહે કે રસોઈ બગાડે તે માટે દરરોજ તેના પર ગૃહપતિ ધુરંદ્રે તેથી તેની ગદી ઉપેવ મટવાની નથી, તેમ રસોઈ સારી થવાની નથી. જો તો રસોયાને પોતાને સ્વચ્છતાની દિશા રૂઝે કે આવડત આવે સારે જ દિ વગે. આ માટે રસોયાઓને રીતસર શિક્ષણ આપવાની જરૂર છે.

ત્યાં સુધી મેસા અને યોરીયાડીને ખાવાના જીવન કરતાં વધારે ઉચ્ચ ખીણું જીવન છે એવું તેને જ્ઞાન ન થાય ત્યાં સુધી છાત્રાસયના અનેક નિયમો, સેક્રેટરીની અનેક ધમપ્રાઓ, ડાકરીના અનેક બળાપા અને ગૃહપતિના હાથે કરાવેલા દડ રસોયાના જીવનમાં એક તમુ ભાર ફેરફાર કરી શકશે નહિ.

રસોયા એ રસોયા છે. આજે તેમનો આર્થિક વર્ગ અમુક જ રીતે ઉચ્ચ રસો છે. તેમનાં મંત્રણો, ટેવો, વિચારો અર્થાં અમુક રીતે ઘડાયેલાં છે. આપણે તેના માનસમાં ફેરફાર કરવો હશે તો છાત્રાસયમાં તેને યોગ્ય સ્થાન આપવું પડશે. રોજ તાપને સેવનારા મગજને સંભાળવું પડશે; તેને ખાવા પીવામાં વિદ્યાર્થીના જેટલી જ ઉદારતા દેખાડવી પડશે; તેની નાની નાની મામણીઓ વગર માથે સંતોષવી પડશે; અને પોતે માત્ર ઉભરીતો નથી પણ સંસ્કારમાં પોતાને જોડ કરનારો આદર્શ છે એટલી ખુમારી તેને મળવી જોઈશે. નાનાભાઈ

એક સમાલોચના

ભાવનગર છાત્રાસય કમીશનનો અહેવાલ. પ્રમુખ : શ્રીદક્ષિણાર્તિ પ્રકાશનમંદિર, ભાવનગર. કિંમત ૭ આના.

આજે ત્રણું ખરું છાત્રાસયો ગામડાંના વિદ્યાર્થીઓ શહેરમાં લણવા આવે તેમને રહેવાની અને ખાવાપીવાની સગવડ આપવા ખાતર જ આવે છે. હાથ માલગાંથી અચેતન બોગ્ય પદાર્થો જનાવવાનાં દારખાનાંઓમાં જે ચીવડ, એકામના, હાગણી અને વ્યવસ્થાસક્તિ આપણે જોઈએ છીએ તેનું નામનિશાન પણ ચૈતન્યમય જાગ્રદાના ઘડનરને માટે સ્થપાયેલાં આવાં છાત્રાસયમાં ન દેખાય એ પરિસ્થિતિ કયો સહાય વિચારક સહન કરી શકે કે શિક્ષણના ક્ષેત્રમાં અનેક વર્ગોના અનુભવી એવા ભાવનગરના કેટલાક વિચારકોએ મળી પોતાનું એક છાત્રાસય કમીશન જનાવ્યું અને ગયે વર્ષે ભાવનગરનાં અનેક છાત્રાસયોના નિરીક્ષણને પરિણામે સમાજ આગળ તેમણે

પોતાનો ઉપર લખ્યા અહેવાલ રજુ કર્યો.

આ અહેવાલ વીંચવાથી છાત્રાલયના ભગીચી માંડીને તે શ્રદ્ધપતિ મુખી બધા નાના મોટા શર્ચવાદકોને ઘણો પ્રશ્ન મળે તેમ છે. શિક્ષણનું કેન્દ્ર શિક્ષક નથી પણ બાળક છે અને શિક્ષક માત્ર સાક્ષીમૂલ મદદગાર છે એ મહાન મત્યનું વિવરણ ‘વિદ્યાર્થીઓના પ્રશ્નો’ અને ‘વિદ્યાર્થીસ્તરાજ’ એ બે પ્રકરણમાં વાચકને મળે છે. બાળક એટલે કેટલા જુદા જુદા નથી; તે ઉપરાંત તે શરીર, અંતઃકરણ અને આત્મા પણ છે એ બ્રહ્મા મહેતા સત્યનું દર્શન ‘શરીરવિરામ’ ‘જૌદિક કેળવણી’ અને ‘આધ્યાત્મિક વિદ્યા’ એ ત્રણ પ્રકરણમાં વાચક કરી શકશે. વિદ્યાર્થીનાં મનમદાતા માળાપો અને જ્ઞાનદાતા શિક્ષક અન્યોન્ય પૂરક અંગનું મહત્ત્વ ‘છાત્રાલયો અને માળાપો’ વાળા પ્રકરણમાં વાચક જોઈ શકશે. ટંકમાં છાત્રાલયને લગતા દરેક મિદ્યાંત કે વ્યવહારનો ઉકેલ આપવાને પ્રયત્ન લેખકોએ આ પુસ્તકમાં કર્યો છે.

પુસ્તક વાંચતાં જ વાચના મન ઉપર બે વસ્તુઓ એકદમ અસર કરે છે. લેખકોએ વિષયની ચોક્કસતામાં તેમજ તેના આવિષ્કરણમાં લીધેલી મહેનત, પરિશિષ્ટ ક અને સ માં આપેલી પ્રશ્નોની યાદી તેમજ આખા પુસ્તકની પ્રમાણબદ્ધ રચના એ એક, અને બીજી અસરકારક વસ્તુ તે વિચારોની અનુસર-જન્યતા છે. દરેક વિચારોનો સાતુનવ સાક્ષાત્કાર લેખકોએ કર્યો હોય એમ પુસ્તક વાંચતાં વાંચતાં લાગે છે.

સાર્વજનિક આ પુસ્તક ગૂરુગન-શાસ્ત્રાચાર્યનાં બધાં જ્ઞાનપોષે માર્ગ-દર્શક થઈ પડશે.

ગો. રા. કુળકર્ણી

કાર્યાલય તરફથી:—

મંડળ સાથે નીચેની સંસ્થાઓ ચાલુ માસમાં જોડાય છે.

૨૬ શ્રી મોદ જોડિંગ હાઉસ.

દાદર—મુંબઈ

૨૭ શ્રીદક્ષિણામૂર્તિગૃહ.

લાવનગર

‘છાત્રાલય’ દર અંગ્રેજી માસની ૧૫ મીએ પ્રગટ થાય છે.

વાર્ષિક લવાજમ પોસ્ટેજ સાથે એક રૂપીઓ.

લખો: વ્યવસ્થાપક છાત્રાલય: શ્રીદક્ષિણામૂર્તિ મંચન: લાવનગર

આ માસિક લાવનગરમાં સ્ટેશન રોડ-થી ‘સરસ્વતી’ છાપખાનામાં પારી. લીખાભાઈ જોષાજીએ છાપ્યું અને તંત્રી નૃસિંહપ્રસાદ કા. ભટ્ટ. લાવનગરથી પ્રગટ થયું.

છાત્રાલય

(છાત્રાલય મંડળ તરફથી)

વર્ષ ૧૯૨૭

૧૯૨૭

અંક ૭ મો

ઓક્ટોબર

: તંત્રી :

નૃસિંહપ્રસાદ કાલિદાસ ભટ

અમારા છાત્રાલયમાં કોઈ મોટા મહેમાન આવે
એટલે વિદ્યાર્થીઓની સમા જોલાવાય જ; કારણ
કે અમારા કોને શીખામણના જે શબ્દો પડવા જ
જોઈએ ને ! અમારી શાળામાં કોઈ પ્રતિષ્ઠિત
વિદ્વાન આવે એટલે તેમને એક વ્યાખ્યાન આપ-
વાની વિનંતિ થાય જ; અમને જે થોડી ઘણી
શીખામણ મળી તે ! લાંબા વખતે કોઈ મોટેરું
સચું સંજોગી મળે એટલે અમારા જ લલા ખાતર
તેમની થોડીએક શીખામણ અમારે શાંતિથી સાંભ-
ળવી જ જોઈએ ! અમારી આરે કોર તો એક જ
વાતુ : શીખામણ, શીખામણ, જસ શીખામણ !
મોટેરાંજોને તે શીખામણ સિવાય બીજું કશું
આપવાનું જ નહિ હોય શું ?

“ તરુણ ”

દ્વિક્કો ગૃહપતિ

ફળગુ કલેવર, ઉડી ઉતરી ગયેલી આંખો, અંદર ઉતરી ગયેલી જાતી, વળી ગયેલી કેડ, ખેસી ગયેલા માથ અને આ ગધાની પાછળ તેનું દ્વિક્કું લોહી-આવા ગૃહપતિને ક્યો નરુણ વરે ? તરુણવર્યા એટલે ઉજાગતા લોહીનો યુગ. એ લોહી યનમનાટ માગે છે. એ લોહીને પહાડી કલેવર પસંદ છે. એક દૃષ્ટિમાં આખી આશ્રમ પર ફરી વળે એવી આંખનો તેને મોહ છે. ભગવદાર જાતી અને લાલ ચહેરા જ તેને આકર્ષી રાંધે છે. તરુણવર્યાનું લોહી તો ચણાકી જેવું લાલ; તેમાં નમ્મજાઇનાં રજકણો શોષાયે ન વડે. આ લોહી મોલમાં પગલાંથી આગનાર ગૃહપતિને સાંખી શકતું નથી. એ તો મોટા પર્વતો પર ચડનારને અને સાન સમુદ્ર આગંગનારને શોષે છે. એને તો ઉંચે આશ્રમમાં ઉડનાર અને નીચે પાતાળ ફાડનાર બેઠાએ છીએ. માત્ર જમીન પર ચાલનાર અળશિયાને તો તે ચગદી મારે છે.

આવો દ્વિક્કો ગૃહપતિ મેં ચાલે.

વ્યવસ્થાની અણુઆવડત, ચક્રાંતુ દ્વિક્કુનું કે ધુરંધ્રી ઉડવાનો સ્વભાવ, જ્ઞાનના ઢાંઢ એક પણ ક્ષેત્રનો કીક કીક પરિચય સુદ્ધાંત નહિ, જીવનના અનેક પ્રશ્નોમાં સાદી સમજણનો પણ અભાવ અને છતાયે બગાડનો પાર નહિ- આવા ગૃહપતિને ક્યો નરુણ વરે ? તરુણવર્યા જો તો હુદ્દિપ્રાગજ્ઞનો યુગ. એ હુદ્દિ દુનિયાને નવાં ચરમાંથી બેવા નીકળી છે. એ હુદ્દિને જગતના અનેક નાના મોટા પ્રશ્નો પર આંકે મૂકવાની ધગશ છે. એ હુદ્દિ મસ્તી માગે છે, એ હુદ્દિ તોફાન કરે છે, એ હુદ્દિ પુત્ર પ્રથ્વરનો પણ અસ્વીકાર કરે છે. એને આદ્ય પર્વત પર ચડવું મેં ગમે છે અને પાસિદ્ધિક મહાસાગરના તળિયે ફનકી મારવી પણ મેં ગમે છે. એ હુદ્દિ નિર્જીવમાં નિર્જીવ ગણાતા પત્થરોનું અંતર પણ ચીરીને બેવા માગે છે અને સજીવમાં શ્રેષ્ઠ ગણાતા મનુષ્યના હૃદયનો તકરપર્ક કરવા પણ માગે છે. પોતાના આ માર્ગમાં જે વ્યક્તિ વાવડો લઈને ચાલી શકે તેને જ આ હુદ્દિ સ્વીકારી શકે છે. બીજાનાં ચરમાંથી જેણે દુર્નિયા બેઠને સંતોષ માન્યો છે અને જેને દુવે જીવનમાં નવું બેવા જાણવાનું રહ્યું નથી એવા દ્વિક્કા ગૃહપતિથી આ તરુણહુદ્દિ વિમુખ રહે છે.

કદાચ આવો દ્વિક્કો ગૃહપતિ પણ ચાલે.

દુનિયાના કહેવાના ધર્મ અર્ધધર્મમાં રિયતિ, બીજાઓ શો વિચાર કરશે તેના પર અનિમિષ આંખ, ચોરી કરવામાં વાંધો નહિ એટલો ચોરી કરીને

પકડાવામાં વાંધો, છવનના આશ્રો ઉપર હોડની પ્રીતિ, અંતરના તારો એટલા બધા નહોત કે દહાડ્યા હલે જ નહિ અને મહલે સારે બસરા હલે-આવા ગૃહપતિને કયો તરણુ વરે ? તરણુવરથા એ તો આશ્રોને માટે તક્-સરી અવરથા. તરણુ અવરથા એ તો હાથમાં લીનાં માથાં લખતે ફરવાની અવરથા. આ અવરથા ઝરેરીને કાંટેલાલ ગેરલાભનો, મુખ દુઃખનો કે જન્ય પરાગ્યનો તોક્ષ નથી કરતી. એ તો તોપના ગોળા છૂટતા હોય ત્યાં ઉઘાડી છાનીએ સામી જન્ય ક્રો અને મોવના જડખામાંથી છવનના આશ્રોને પકડે છે. તરણુને ભય વધી. પણ પછી ધૂળ ખખેરીને ઉનાં તેને આવડે છે, પણ પડખાની ખીકથી જે કદિ આવે જ નહિ એવાં પાંગળાઓનો તેને ખૂબ તિરસ્કાર છે. જેણે છવનમાં અનેક ચડ ઉતર જનને આઢરી નથી, જે કાંઈ એકાદ આઢર્શ પાળળ માયું કદ કરવા મથતો નથી, જે કહાપણને જ દુનિ-યાની સર્વશ્રેષ્ઠ સ્થિત માતે છે અને જે દુન્યવી સ્થિતેના સરવાળા બાદખાડીમાં કદિ નાની સરખી પણ બુદ્ધ કરતો નથી એવા ફિક્કા-લૂખા ગૃહપતિને તર-ણુનાં હૈયાં શી રીતે સંધરે ?

આવો ફિક્કો ગૃહપતિ તો હરગીજ ન આવે.

નાનામાઇ.

તમને કાણે કીધું તું !

(ગત્રિએ મુલાના સમય પહેલાં વિદ્યાર્થીઓ સાથે ગૃહપતિ સંકરજાત વાનો કરી રહ્યા છે.)

૧ લો વિદ્યાર્થી : “ એ મમે તેમ કહો સાહેબ, પણ આ યાજ ને રાજ એક જ ખાતોનું હવે ગમતું નથી. ફરતું ફરતું ચલું જ નોખએ. ”

૨ નો વિદ્યાર્થી : “ ખરી વાત છે સાહેબ. અને તમે પણ તે દિ’ નહોના કહેના કે રાજ ફરતું ફરતું જમવાનું હોય તેમાં જ મજા આવે ? ”

ગૃહપતિ : “ પણ તેમ કરવા જતાં ખરચ વધી જન્ય તો શું કરવું ? ”

૩ નો વિદ્યાર્થી : “ તો એટલી વધારે મંજુરી વ્યવસ્થાપક સમિતિ પાસેથી મેળવવી, સાહેબ. ”

ગૃહપતિ : “ એ મારા હાથની વાત નથી. એ એકેટરી સાહેબની સત્તા. ”

૨ નો વિદ્યાર્થી : “ તે એકેટરી સાહેબને તમે સમજાવો. આ યાજની રાજ એકની એક વસ્તુથી તો હવે કંટાળો આવે છે. ”

૧ લો વિદ્યાર્થી : “ હા સાહેબ. અને હવે જે તેમાં ફેરફાર નહિ થાય તો પછી અમે સલામત કરશું ! ”

• શુદ્ધપતિ: “ તે સલામત કરીને શું કરશે ? ”

૧ લો વિદ્યાર્થી: “ જમવાનું બધું, અપવાસ ! ”

શુદ્ધપતિ: (હસીને) “ વાહ, આ તો વાત અઠુ આગળ ગઈ લાગે છે ને શું ? ”

૧ લો વિદ્યાર્થી: “ હા સાહેબ, તે એ બધા પાટે આપે જ શીખવ્યા છે ને ! હવે પસ્તાવો શા ટામનો ? હવે તો અમારું સાંલગતું જ પડશે ! ”

શુદ્ધપતિ: “ જરૂર સાંલગવાનો, જરૂર સાંલગવાનો. પરતાવો નહિ પણ આનંદ થાય છે. ”

૪ થો વિદ્યાર્થી: “ પણ સાહેબ, એમ કરીને વાંન કાં હિડાવી દો ? કાલે સવારના બોજનમાં દાળલાન રોટલી નહિ પણ પૂરી દૂધ ને શાક. આપો મંજુરી એટલે રસોયાને વરધી આપી દઉં. ”

શુદ્ધપતિ: “ આ કરતું કરતું બોજન ક્યુત્ત, પરંતુ સરવાળે ખર્ચ ન વધે એ શરત ક્યુત્ત હોય તો. બોલો કાણ માથે લે છે ? ”

૧ લો વિદ્યાર્થી: “ હું માથે લઉં છું સાહેબ. મહિના આખરે માથા દીક ખર્ચ એટલું ને એટલું જ આવે એની જવાબદારી મારે શીર. મારા મિત્રોની સહાયથી રોજ ને રોજ હિસામનો મેળ મેળવતો રહીશ. ”

શુદ્ધપતિ: “ તો પછી ક્યુત્ત છે, જાઓ. આ બાબતમાં રતિશામની સાથે કામ કરવામાં હું મોહનલાલ અને કેશવલાલને મૂકું છું. તે ત્રણ જણની સમિતિ જે કમ નક્કી કરે તે પ્રમાણે બોજન થાય અને ખર્ચના હિસાબ માટે પણ તેઓ જ જવાબદાર. ”

(“ ક્યુત્ત, ક્યુત્ત ના પોતરો માથે વિદ્યાર્થીમંડળ વીખેરાય છે અને રતિશાલ હિસાબર સીધા રસોયાની ઓરડીમાં વરધી આપવા માટે દોડે છે.)

(* * *)
(“ ગીત દિવસની સવાર. જાત્રાત્રવની ઓર્ડરમાં સામસામી ખુરશી ઉપર બેસીને શુદ્ધપતિ તથા સેક્રેટરી સાહેબ વાનો કરે છે.)

શુદ્ધપતિ: “ પણ સાહેબ, તેમાં જમરાવાનું કશું કારણ જ નથી. મારિજ ખર્ચમાં એક પાઇ પણ વધારે નહિ આવે તેની ખાતરી રાખજો. ”

સેક્રેટરી: “ આમાં જમરાવાનો સવાય નથી, મી. શંકરલાલ ! વિદ્યાર્થીઓ તો ગાંધી ગણાય. તેમની ગણતરીમાં બૂત ન આવે તેવું અને જ નહિ. અને મોહના આખરે થોડોક પણ ખર્ચ વધારે આવે તો પછી વ્યવસ્થાપક સમિતિને મારે જવાબ શો દેવો ? ”

ગૃહપતિ: “ પણ સાહેબ, તેમ જનવા નહિ જુમામે. જે વિદ્યાર્થીઓના હાથમાં મેં આ કામ સોંપ્યું છે તે ખૂબ ચાકસ છે. છતાંમે આ પ્રયોગના દિવસોમાં હું તેમની સાથે જ રહેવાનો છું. ”

સેક્રેટરી: “ નહિ, નહિ, મી. શંકરલાલ, આમાં તમારી ભૂલ થાય છે. પાછળથી માટે તે તમારે જાન્યેને પરનાવાનું કારણ ન રહે માટે પહેલેથી જ ચેતવું સાફ છે. તમે એ ખટપટ છોડી જ દો. ”

ગૃહપતિ: (બરા અકળાઈને) “ એમાં ખટપટ ક્યાં છે સાહેબ ? વિદ્યાર્થીઓનો બોજનમાં વિવિધતા મજે તેમાં ખોટું શું છે ? તેમણે જ એ વાત ઉભી કરી અને મેં તેમાં સંમતિ આપી. ”

સેક્રેટરી: “ સારે તો તમે ઘણા જ નમ્રતા ગૃહપતિ ગણાઓ, મી. શંકરલાલ ! વિદ્યાર્થીઓ દ્વારે તેમ દોરવાશો તો તો આ સંસ્થામાં કામ કરવું તમારે માટે મુશ્કેલ પડશે. વિદ્યાર્થીઓ તો કાચી બુદ્ધિના ગણાય, તેમના કહેવાને તો જરાયે વજન ન આપવું જોઈએ, નહિતર તેઓ ચડી જવાના. તેમના જ દિલની ખાતર તમારે તેમનો આ કાચ ઉઘાડી દેવો જોઈતો હતો. ”

ગૃહપતિ: “ પણ સાહેબ, હવે તો એમાં કશું ન જ બની શકે. ખર્ચ ન વધવાની શરતે આપે મને આ પ્રયોગ કરવાની પરવાનગી આપવી જ પડશે અને વળી હવે તો આમાં મારી પ્રતિજ્ઞાનો પણ સવાલ છે. મેં આપેલો કાલ હું ફાફ ન કરી શકું. તેમ કરવાથી તો મારી સ્થિતિ નૈતિક દૃષ્ટિએ પણ ઘણી જ કડોડી થઈ પડે. ”

સેક્રેટરી: (ખીજાઈને) “ એ તમારી નીતિની શીત્સુરી આગળ ધરો છે તો પહેલાં વિચાર કરીને કામ કરવું હતું ને ? મી. શંકરલાલ, આર્જુ સ્વચ્છંદી વર્તન આ છાત્રાલયમાં નહિ ચલાવવા દેવામાં આવે, સમજ્યા ? તમારું કામ વિદ્યાર્થીઓની દેખરેખ ગ્રાખવાનું અને તેમને અભ્યાસમાં મદદ કરવાનું છે. છાત્રાલયના આંતર વર્ષાતમાં આવું ખોટું રૂઢાપણ કરવાનું તમને કોણે કીધું ? બોજનના આ ફેરફારને મારી મંજૂરી નથી જ. ” (ઉભા થઈને ગુંસામાં ચાંચા જાય છે.)

હરજાણ.

ગૃહપતિનું સ્વાતંત્ર્ય.

પ્ર૦—તમારે ત્યાં સામાન્ય રીતે હિંવાનું ક્યારે ?

ઉ૦—સવારના પાંચ.

પ્ર૦—કાલ ન ઉડે તો ?

ઉ૦—જેવ વાગે એટલે ઉત્તુ જ બોધજો.

પ્ર૦—પણ ધારે કે ન ઉત્તો.

ઉ૦—તો પછી તેને ઉઠાડીજો.

પ્ર૦—હતાં ન ઉડે તો ?

ઉ૦—તો તેની આંખે પાણી છાંટીજો.

પ્ર૦—પછી શું કરો ?

ઉ૦—પછી અમારી પ્રાર્થના સર થાય.

પ્ર૦—પ્રાર્થનામાં કોણ કોણ આવે ?

ઉ૦—અધા વિદ્યાર્થીઓ.

પ્ર૦—કોઈ ન આવે તો ?

ઉ૦—ત્યાં હાજરી પૂગય એટલે કોણ નથી આવ્યો તે પચ્છાઈ જાય.

પ્ર૦—તમારે પણ પ્રાર્થનામાં જવું પડે કે ?

ઉ૦—મારે માથે બધેન નથી પણ હું રોજ મન ઉછું ખરો.

પ્ર૦—તમે તો શુદ્ધપતિ તરીકે જતા હસો.

ઉ૦—ના, શુદ્ધપતિ તરીકે નહિ પણ એક વ્યક્તિ તરીકે.

પ્ર૦—તમારા મુખ્ય શુદ્ધપતિ આવે ખરા ?

ઉ૦—ના.

પ્ર૦—ન આવે ?

ઉ૦—ના.

પ્ર૦—એ તો વિગિચ ગણાય.

ઉ૦—એનું કારણ છે.

પ્ર૦—શું ?

ઉ૦—અતિપરિચયાદક્ષતા એ મૂલનો વિચાર કરીને મુખ્ય શુદ્ધપતિ પ્રાર્થનામાં આવતા નથી.”

પ્ર૦—તે પ્રાર્થનામાં હાજર રહીને બીજો પ્રસંગે એ મૂલનો અમલ કરે તો ?

ઉ૦—એનું બીજું પણ કારણ છે.

પ્ર૦—શું ?

ઉ૦—પ્રાર્થનામાં હાજર રહેવું ન રહેવું એ શુદ્ધપતિની સ્વતંત્રતાનો સવાલ છે.

પ્ર૦—જરૂર ! પ્રાર્થનાનું આ સ્વાતંત્ર્ય વિદ્યાર્થીઓને આપો ખરા કે ?

ઉ૦—એમને તો હજી વિદ્યા સાધવો છે એટલે કેમ અપાય ?

પ્ર૦—મુખ્ય ગૃહપતિનો વિદ્યાર્થી તો પૂરો થયો હશે.

ઉ૦—એ શું કહી શકતો નથી.

પ્ર૦—તમારે બ્રાહ્મણમાં સેવનું કેટલા કલાકનું કામ ?

ઉ૦—એણે કંઈ ધોરણ નથી.

પ્ર૦—તમે કેટલા કલાકનું કામ આપો છો ?

ઉ૦—હું તો આખોય દિવસ ત્યાં જ રહું છું.

પ્ર૦—તો ઓછામાં ઓછું કેટલા કલાક કામ કરો ?

ઉ૦—એમ નહીં કહું નથી.

પ્ર૦—નહીં કહું હોય તો કીક ખરું ?

ઉ૦—ના, ગૃહપતિને માથે અમુક કલાકના કામનું બંધન શા માટે નોંધાયે ?

પ્ર૦—એ બંધનથી શું નુકસાન થાય ?

ઉ૦—એથી ગૃહપતિના સ્વાતંત્ર્યમાં બાધ આવે.

પ્ર૦—તમને માસિક પગાર શો મળે છે ?

ઉ૦—ચાળીશ રૂપિયા.

પ્ર૦—એ પગાર કાણ આપે છે ?

ઉ૦—સેક્રેટરી સાહેબ.

પ્ર૦—તમે જેમ સ્વતંત્ર છો તેમ સેક્રેટરી સાહેબ પણ સ્વતંત્ર છે એમ તમે માનો છો ?

ઉ૦—જરૂર.

પ્ર૦—બંધનથી જેમ તમારા સ્વાતંત્ર્યને બાધ આવે છે તેમ હર માસે ચાળીશ રૂપિયા આપવા જ નોંધાયે એવા બંધનથી તેમના સ્વાતંત્ર્યને બાધ ન આવે ?

ઉ૦—બોડિંગ ચલાવવી હોય તો આપવા નોંધાયે.

પ્ર૦—તમારે બોડિંગમાં રહેવું હોય તો બંધન સ્વીકારવું નોંધાયે એમ નહિ ?

ઉ૦—ના, ના. સેક્રેટરીએ અંદરના કામકાજમાં માથું વાગવાની જરૂર નથી.

પ્ર૦—હું દિવસીર છું. હું સેક્રેટરી હોઉં તો તમને તરત જ ડિસમિસ કરું.

ઉ૦—તમે નો સ્વાતંત્ર્યના મોટા દિમાવતી છો અને તમારા લેખોના વેરે તો હું કહું છું ને તમે ઉડીને કહો છો કે હું ડિસમિસ કરું ! એમ કેમ બને છે ?

પ્ર૦—એમ જ બને. તમે સમજો છો એવા સ્વાતંત્ર્યનો અમે પ્રચાર કર્યો જ નથી. એનું નામ સ્વાતંત્ર્ય નથી પણ સ્વચ્છન્દ છે. તમે કેળવણીના થોડાએક શબ્દો લખને ચાલી નીકળ્યા છો અને એ શબ્દોથી તમારા સેક્રેટરી વગેરેને ડરાવતા પણ હજો, એમ મને લાગે છે. તમારા કરતું તો માત્ર ગદ્યતંત્ર કરી જાણનાર ગૃહપતિ સારા કે પોતાની અક્ષત પ્રમાણે મહેનત કરે ને કેળવણી કેળવણીની ખોટી માધ્યમ કહે જ નહિ. આ તો કેળવણીના લેખાસમાં જૂઠું ગણાય.

ઉ૦—ત્યારે ગૃહપતિને કોઈ સ્વતંત્રતા જ નહિ ?

પ્ર૦—ગૃહપતિની સ્વતંત્રતા એ અસંગ, વિષય છે. આજે તો જે કામને માટે તમને ઓડિંગમાં રોકવામાં આવ્યા છે અને જે કામને માટે તમને રીતસર પગાર આપવામાં આવે છે તે કામ ન કરીને તમે ઉઘટા તમારો બચાવ કરો છો, અને કેમ જાણે તમે કાલે તેમ કરવાનો હક્ક ધરાવો છો. એની સામે મારે સખ્ત વાંધો છે. ગૃહપતિને પોતાનો કેળવણીના કામમાં વારંવાર ટોક ટોક થવી ન જોઈએ, તેના અને વિદ્યાર્થીઓના વિશ્વાસલયો સંબંધમાં કોઈએ આડ ન આવવું જોઈએ, ખર્ચની મર્યાદામાં રહીને કામ કરવામાં તેને સંપૂર્ણ છૂટ હોવી જોઈએ, કેળવણીની દૃષ્ટિથી નવા નવા અખતરાઓ કરવામાં કોઈએ તેને અડચણ ન કરવી જોઈએ એ બધામાં મને સંપૂર્ણ વિશ્વાસ છે. પણ સ્વતંત્રતા એટલે ગૃહપતિ સેક્રેટરીને ગમે તેમ ઉઘાડા બહાવી જાય એમ નહિ. આ તો આપણાં નવાં મંદિરોમાં સ્વાતંત્ર્યનું પાખંડ ગણાય.

ઉ૦—પણ મારે કહેવાનું છે.

પ્ર૦—આજે હવે વખત ધઈ ગયો છે. વળી કોઈ વાર વિગતવાર વાર્તાચીન કરશું. આજે તો મને જાણ્યું તે કહ્યું છે. મને આશા છે કે તમને તેથી માફ નહિ લાગે.

ઉ૦—ના, ના. માફ શું લાગે ? પણ તમે મને સમજાવવા લાગતા નથી.

પ્ર૦—એમ પણ હોય. હવે ફરી કોઈ વાર વાત.

સ્વરાજની તાલીમ

મારા એક શિક્ષકમિત્રે અમારા છાત્રાલયને આંતરબાહ્ય ગ્રીણવટથી તપાસ્યું. જતાં જતાં તેઓ કહેતા ગયા: “આ મુતરડીઓ સાફ કરવી કે હાથે વાસણ માંજવાં કે કપડાં ધોવાં અને વિદ્યાર્થીમંડળો ચલાવવાં વગેરે નાની નાની સમત જેવી પ્રવૃત્તિઓને ‘સ્વરાજની તાલીમ’ જેવું મોટું નામ આપવું એ અતિશયોક્તિભર્યું બૌદ્ધવાદના તમારા સ્વભાવનું દર્શન કરાવે છે. મહેરબાની કરીને આવી નાની વસ્તુઓને મોટું નામ આપીને લોકોને ભ્રમાવો નહિ.”

મિત્ર તો ગયા. તેમને આ જાળતમાં મારી સાથે કશી જ ચર્ચા કરવાનો કે મારો જવાબ સાંભળવાનો વિચાર જ ન હતો તેથી તો તેઓ જતાં જતાં આટલું શીખામણુ રૂપે મને કહેતા ગયા.

અને ઘણા સાગ માણસો પણ આવો જ વિચાર કરતા હોય છે—આવો જ મત ધરાવતા હોય છે. સારે છાત્રામંડળોના વિદ્યાર્થીઓની આવી નાની પ્રવૃત્તિઓને ‘સ્વરાજની તાલીમ’ નું નામ આપવું એ ખરેખર અનિશ્ચયોક્તિ ભરેલું છે શું? વિચારીએ.

સ્વરાજની તાલીમનું મૂળ છે સ્વતંત્રતામાં—સ્વાધીનતામાં. જે માણસ સ્વતંત્ર છે, જે માણસ સ્વાધીન છે તે કોઈ પણ કાળે પારતંત્ર સ્વીકારતો નથી તેમજ પરતે આધીન કોઈ પણ કાળે, કોઈ બધું પરિસ્થિતિમાં રહી શકતો જ નથી. માણસને સ્વતંત્રતામાં ઉછેરે, સ્વાધીનતાની તાલીમ આપો અને પછી જુઓ કે પારદાનું તંત્ર તે કદિ પણ સંખી શકવાનો નથી; તેમજ પારદાને આધીન રહેવું એ તેને માથાનો ધા યજ પડે છે. એટલે કે જે માણસ પરાધીન નહિ પણ સ્વાધીન છે, જે માણસ પરતંત્ર નહિ પણ સ્વતંત્ર છે તે માણસ જ ખરેખરે સ્વરાજ જોગવનારો હોય છે. આવી સ્વાધીનતામાં, આવા સ્વતંત્રમાં તે જેમ જહારની અધીનતા કે જહારનું તંત્ર સ્વીકારતો નથી તેમજ અંતરની જાળતોમાં પણ તે સ્વતંત્ર જ એટલે કે પોતાના શુદ્ધ સ્વરૂપની અધીનતા જ સ્વીકારે છે, અશુદ્ધ સ્વરૂપની નહિ, અને શુદ્ધ સ્વરૂપનું જ તંત્ર અંગીકાર કરે છે અશુદ્ધ સ્વરૂપનું તંત્ર નહિ. આ રીતે સ્વાધીન અને સ્વતંત્ર માણસ જ સાચા અર્થમાં સ્વ-હોળ્ય જોગવનાર સંભવી શકે છે.

હવે હાથે મુતરડી દાઢનાર કે હાથે કપડાં ધોનાર કે વાસણ માંજનાર તેમજ વિદ્યાર્થીમંડળો ચલાવનાર વિદ્યાર્થીઓની સ્થિતિ તપાસીએ. મુતરડી

કાદનાર કે હાથે કપડાં ધોનાર અને વાસણ મોંઘનાર વિદ્યાર્થી ખરી રીતે સ્વાશ્રયી બનતો જાય છે. મુતરડી કાદની કે કપડાં ધોવાં વા વાસણ મોંઘવાં એ સ્વરૂપે અસંત નાની વાન છે; પરંતુ તે કાર્યોની પાછળ સ્વાશ્રયની જે તાલીમ રહેલી છે તે આગળ જતાં જ્યારે મોટું સ્વરૂપ પકડે છે ત્યારે માણસને સ્વભાવથી જ સ્વાધીન બનાવી મૂકે છે. હાથે મુતરડી કાદનાર કે હાથે લુગડાં ધોનાર કે હાથે વાસણ મોંઘનાર વિદ્યાર્થી મોટી ઉંમરે જ્યારે મોટો અમલદાર થાય કે મોટો પૈસાદાર થાય, જ્યારે તેને ત્યાં મંજ્યાબંધ નોકરો કામ કરતા હોય; પરંતુ નાનપણમાં સ્વાશ્રયની જે તાલીમ તેને મળી હોય છે—સ્વાધીનતાના જે પાઠો તેને પ્રત્યક્ષ સાંપડ્યા હોય છે તે તાલીમ, તે પાઠો તેને પોતાના નોકરોનો યુક્તિમ બની જતા જેવી સ્થિતિમાં હાવતા જ નથી આજના અમલદારો કે આજના શેડીયાઓની જે સ્થિતિ તેમના નોકરોની ગેરહાજરીમાં થાય છે તે તેમની કદિ પણ થતી નથી. આજના અમલદારો કે આજના શેડીયાઓ તેમના નોકરોના ખરી રીતે કબીજે તો યુક્તિમો છે. તેઓ એટલા બધા પરાધીન વૃત્તિના હોય છે કે નોકરોની ગેરહાજરીમાં ગભરાઈ જાય છે, મુંઝાઈ જાય છે, હતાશ બની જાય છે. તેમની આ પરાધીન દશા તેમને કાપમના યુવામી વૃત્તિના બનાવી મૂકે છે. અને આ યુક્તિમી વૃત્તિને પરિણામે પોતાના જ નોકરોની ખુશામન કરતા શેડીયાઓ આપણે ક્યાં નથી જોયા? નાનપણમાં સ્વાશ્રયની તાલીમ લીધેલા વિદ્યાર્થી મોટપણે કદિ પણ પરાશ્રય શોધતો નથી એટલે કે પરાધીનતા સ્વીકારતો નથી. નોકરોની ગેરહાજરીમાં એ ગભરાશે નહિ કે હતાશ થશે નહિ; પરંતુ પોતે જ પોતાનો નોકર બની જશે. આ રીતે આ સ્વ-અધીન માણસ જ સ્વગૃજનો અધિકારી લેખાય. પરાશ્રય કે પરાધીનતાને નહિ સ્વીકારનાર માણસ પર રાજ્ય પણ નથી જ સ્વીકારવાતો તે નિઃસંશય.

હવે નાનાં નાનાં વિદ્યાર્થીમંડળો મારફતે પોતાનું આખું તંત્ર ચલાવનાર વિદ્યાર્થીઓ પણ ખરી રીતે બોલીએ તો સ્વ-તંત્રની જ તાલીમ માર્ગ રજા હોય છે. પોતાના નાનકડા રાજ્યના દરેક દરેક કામને પોતાની જ જવાબદારીથી ઉકેલવું અને નાના મોટા અધિકારી વર્ગની સત્તાને કે દોરને પોતાની શુદ્ધિની દ્રોણીએ ચક્રવ્યાપ્તી જ સ્વીકારવાં એમાં સાચા શુદ્ધિવાદી, સાચા સ્વા-તંત્ર્યની જ તાલીમ છે. આખી રીતે જવાબદારીવાળા સ્વ-તંત્ર્યથી કામ કરતાં શીખેલા વિદ્યાર્થી મોટપણે કામતો પણ ખોટો અધિકાર, ખોટો દોર, જોડુકમી કે મતાગ્રહ સાંખી શકવાનો જ નથી. તેનો ખવાસ જ એવો બની ગયો હોય

છે કે એ પર-તંત્રને સ્વીકારી શકે જ નહિ. ન્યાય સુદ્ધિથી ચાલના સહનત્રાને એ પોતાનો સહકાર, પોતાનો સાથ જરૂર દેવાનો. પરંતુ કોઈ પણ પરિસ્થિતિમાં એ પારકું તંત્ર તો પોતા ઉપર નથી જ લાદવા દેવાનો. વિદ્યાર્થીમંડળની પ્રવૃત્તિ દ્વારા તેને પર તંત્ર ક્ષમાથી દેવાની અને સહકારી પ્રવૃત્તિઓને અપનાવવાની જે તાલીમ મળી હોય છે તે મોટપણે પર નેત્રમાં વિકસી નીકળે છે અને એ રીતે જો વિદ્યાર્થી ખરા અર્થમાં સ્વ-તંત્રી અને સહકારી બની રહે છે પર તંત્ર એ એને માટે અસહ્ય વસ્તુ હોય છે. આ રીતે નેત્રએ તો સ્વ-તંત્રતાની તાલીમ લેના વિદ્યાર્થી જ સાચા અર્થમાં સ્વ-રાજની તાલીમ લઈ રહેલો માણસ છે.

એટલે કે સ્વામીનના કે સ્વામ્ય અને સ્વાતંત્ર્યની તાલીમ મળી રહેલો વિદ્યાર્થી સ્વરાજની તાલીમ લે છે એમ કહેવામાં અનિશયોક્તિ નથી, પરંતુ જમીનમાં ગોટલી વાવનાર માણસ 'હું આંખો નેનાર છું છું' તેમ કહે તેમાં જેટલી સત્ય ઉક્તિ રહેલી છે તેટલી જ સત્ય ઉક્તિ કાથે મુતરડી કાઢનાર કે કાથે લુગડાં ધોનાર કે વામણ માંગનાર તેમજ વિદ્યાર્થીમંડળો અધ્યાપનાર વિદ્યાર્થીઓ સ્વરાજની તાલીમ લઈ રહ્યા છે તેમ બોલવામાં છે.

હરવાધ.

પેટમાં દૂખવું

પેટમાં દૂખવું એ બોર્ડિંગોનો પેટન્ટ રોગ. ખમ જેવા રોગો અમુક કાળે જ આવી ચડે છે; તાવ વગેરે મોટે ભાગે ચોમામાને આને કારી નીચે છે. પેટમાં દૂખવું એ તો બારે માસનો ચાલુ રોગ છે. બોર્ડિંગોમાં કોઈપણ એક દવા વધારે વપરાતી હશે તો તે પાચન કે કુંડસોદર.

કારણ !

વિદ્યાર્થીઓ ઘેર ખાય છે તેના કરતાં બોર્ડિંગમાં વધારે ખાય છે. બોર્ડિંગમાં ઘરના કરતા વધારે ખુંદમાં દવાપ્રકાશ મળે તેને લીધે, કે બોર્ડિંગમાં નિયમિત કસરત રમતો લાભ મળે તેને લીધે, કે સરખેમરખા વિદ્યાર્થીઓ સાથે જમવા બેમે ભારે ચડે તેને લીધે, કે ઘરના રોટલાની મીઠાશ આ વીશી-શાઈ બોજનમાં ન મળે એ અનુભવે લીધે, કે ઘરની સોદે ખેરસનારી મા બોર્ડિંગમાં ન જડે તેને લીધે, કે ઘેર વધારે ખાવા ઉપર માન્યાપત્ર જે ટોકણું હોય છે તે બોર્ડિંગમાં ન હોય તેને લીધે કે બીજા કોઈ પણ કારણથી સર-આનનો વિદ્યાર્થી ઘેર ખાતો હોય છે તેથી જરૂર બોર્ડિંગમાં વધારે ખાય છે.

“એ મન ન આવે. હું જઈ કારણ પછી મારા દિલમાં એમ થાય છે કે કંઈક ઉણપ રહી જાય.”

“એટલી ઉણપ રહેવા દેવી.”

“તો પત્ની ગામમાં વીસીએ ક્યાં થોડી છે ?”

“આ તો લોટ ખાવો ને ભસ્યું એવી એ વાત કરે છે, વૈતરું કરવું નથી ને ઉણપ રહી જાય તે પછી આજવા દેવું નથી. તું તો અમળ ભાંધ!”

“ખીજું બધું તો ફીક નાનાભાઈ હકમ કરે એ તો મુખ્ય ગૃહપતિ એટલે ખાનીએ પછી આ મુદ્દાંત કામ સંધિને ન કરીએ તો નાનાભાઈને કહી દે ત્યારે માથું ફાટી જાય છે.”

“એ માટે નાનાભાઈએ તને કદિ કંપકા દીધો છે ?”

“ના.”

“ત્યારે શું ?”

“કંપકા ન આવે પણ મનમાં તો મારા દોડ્યા કાપી લે ના ?”

“એમ શા માટે કારણ ? પણ મારે તને એક ખીજી વાત કહેવાની છે.”

“શી ?”

“આપણે નાનાભાઈને કટકા કટકા કરીને લેવા કરતાં આખા નાનાભાઈને લેવા લેઈએ.”

“એમ કેમ ?”

“ગીનાનું પ્રવચન કરનાર નાનાભાઈ, દવાખાનામાં આપણા પગ ચાંપનાર નાનાભાઈ, ઉત્સવમાં આપણને ચંદન કરનાર નાનાભાઈ, હોશિયરતા હોશિયરતા ફક્કા વાતો કરનાર નાનાભાઈ અને ખાના પતિ નાનાભાઈ એ બધા એક જ નાનાભાઈ છે. નાનાભાઈને ખાની મર્યાદા છે. આ, આશુભાઈ વગેરેથી મર્યાદિત નાનાભાઈ આપણા ગૃહપતિ છે. જો આ નાનાભાઈ કે કાળા નાનાભાઈને આપણે ચલાવી લઈએ છીએ તો ખાવામાં નાનાભાઈને આપણે ચલાવી લેવા લેઈએ એમ હું માનું છું.”

“ત્યારે તો આ પછી આપણાં ગૃહપતિ એમ ?”

“એમ નહિ. આ સાથે પરજોડા નાનાભાઈ આપણા ગૃહપતિ એટલા નાનાભાઈ આપણા ગૃહપતિ નહિ.”

“મને તારાં આ વાક્યો અસમજતાં નથી. મારે નાનાભાઈની આજ્ઞા માનવી એમ તારે કહેવું છે ના ?”

“ના. તને માનવી ગમે તો માનવી, સામા થવું ગમે તો સામા થવું. જે કરવું હોય તે નાનાભાઈના રહનિ કરવું. હુંકમ ન માનવો હોય તો નાનાભાઈના થઈને ન માનવો.”

“આવું બધું અટપટું હું નથી સમજતો. મને તો કહી દે કે માનવી કે ન માનવી.”

“માનવી ગમે તો માનવી ને ન માનવી ગમે તો ન માનવી; પણ નાનાભાઈ આપણા મરતા નથી એ આશ્વસ રાખવું.”

“હ્યો, ચાલો હવે બહુ વખત થઈ ગયા. આ થડીએ ગીતાનો થંટ વાગશે. ચાલોને આજે નાચા વિના જશું.”

“નાચા વિના ?”

“નાચવા રહેશું તો ગીતા ખાશું. એ કરતાં ન્હાવાને જ જવા દેને ?”

“હીં, ચાલો.”

૨

“બીછ કાક મળી હન તો ખગર પડન. હ તો હું બધું સાંખું છું તે આમ ફર્યા ફર્યા ફરે છે. બીજો ઘેર જોઈ આવો !”

“એમાં જોવાનું શું હતું ?”

“આ તે બોડિંગ છે કે આજલાઓની ધર્મશાળા ? મારી સામે ઉંચે મોઢે બોલાય કેમ ? પણ તમે જ બધાને ખાંચરા કરી મૂક્યા છે.”

“પણ તું સમજતી નથી.”

“આ બધાને તમે સમજાવ્યું આપો છે તેવી કાં મને સમજાવ્યું આપતા નથી ? આખા દિમાં ઘાડકે એમ થાય છે કે કાવ એ આપડી પાસે પગ વાળીને બેસું ? એ તો ખાનાં પીનાં સૂતાં બેસતાં છોકરા, છોકરા ને છોકરા. હ છોકરા તો આ કરવાના છે ને ? જો આપડો ! હું કહું છું કે મારે પાણી ભરી લેવું છે તે ભરી લેવા દે, તો કહે મારે પ્રાર્થનાનો વખત થઈ ગયો છે એટલે નાંખી લઉં. અને હક લેતોક ન્હાવા બેસો. જાણે કે હું બોલું છું એ તો ફતદું બસે છે.”

“કાઈ વિદ્યાર્થીએ એવી બૂઝ કરી એમાં આટલી ગંધી રીસ શેની ?”

“રીસ કેમ ન કરું ? તમને પરણી છું મારે રીસ કરું છું. તમારે ઘરમાં રહેવું નહિ અને મારે એમને કામ ચીંધવું. કાલે રમણિકલાશ દહે રમતા હતા તે મેં કીધું કે આપુ જરા નજ બંધ કરી આવો, તો કાન

તેને દાદી નાખ્યું. પેલે દિ' શાનિલાલને કાઢ્યું કે મારે કામ છે તે જરા બટુકને લઈ જતો તો ગયા એવા જ લઈને આવ્યા. આજે મારે જવારણુ નેહવું હતું પણ કોણ લાવી દે? અને પાણી લગવા ગઈ ત્યાં તો મારી ફજેતી જ. ઊંઝરા બધા જાનામાના હશે એ શું સાઈ છે? ગામ આખું આ તમારી બોડિંગનું કહે છે કે ઊંઝરા વડી ગયા છે, ને હાથમાં નહિ રાખો તો માનખામાંથી જશે.”

“હવે જરા શાંત થઈને હું કહું તે સાંભળીશ?”

“ત્યાંમાં હોળા ઝગતી હોય ને શાંત તે શી રીતે થાઉં! કંહી ને કંહેવું હોય તે, આ બેડી.”

“આપણને બોડિંગમાં આવ્યાં કેટલાં વર્ષ થયાં?”

“બેડિંગને થયાં એટલાં.”

“એ વર્ષોમાં કોઈ વિદ્યાર્થીઓએ તારૂં ચીંધું કામ કર્યું છે ખરૂં?”

“હા. પહેલાં તો વિદ્યાર્થીઓ કેવા વિવેકવાળા અને સારા હતા! એ આપણને નો પડ્યું વેણુ ઝીંવે. તે દિ તો તમારે પગ લાંબો હતો ત્યારે સવારના આરથી રાતના દસ સુધી ગધા ખરે પગે હતા અને આંખો મહિનો કેમ ગમે તેની ખજર પણ ન પડવા દીધી. ઇ ઊંઝરા ક્યાં ને આ ક્યાં! આ તો બધી વેળુ એકી કરી છે.”

“તે વખતે પણ ઊંઝરા તો આવ્યા જ હતા. આજે આ બધું તાણું છે એટલે વધારે લાગે છે. પણ એને જવા દઈએ. આજે કોઈ વિદ્યાર્થીઓ તારૂં કામ કરે છે?”

“કરે છે, એવું સરખું!”

“આ બંગાળી?”

“હા, બંગાળી તો સારા.”

“વાલજી?”

“વાલજીની કનત કોણ?”

“આ સહિત?”

“એમ તો બધા કરે છે. નહિ તો તો અહીં રહેવાય શી રીતે?”

“તે હવે કેટલું આવી. ચોવીસ કલાકમાં મારાં તારાં કેટલાં કામ કર્યાં ને કેટલાં ન કર્યાં તેનો તોય કરીએ તો કર્યું ખજરું વધે?”

“એ બધું તો કીક.”

“ ના, કીક નહિ; એ જ મુદ્દાની વાત છે. મળ્યું એટલું ગળી જઈએ ને ન મળ્યું એનો સંતાપ કરીએ તો કેમ આવે ? ”

“ ત્યારે છાત્રાઓ આવું જાણું કરે ને મારું છે ? ”

“ જરૂર નહિ. પણ એ જાણક છે. તોને જાણુએ તારું સીધું ધણી વાર નથી કરતો. ”

“ તો પછી મારે કાંઈ જોઈયું જ નહિ ના ? થતું હોય તેમ થવા દેયું ? ”

“ આનો અર્થ એવો નથી. છાત્રાઓ વ્યાં વ્યાં જૂલ કરે ત્યાં આપણે જરૂર તેમને વારીએ, ફરીથી એવી જૂલ ન થાય તેના માર્ગ પણ પિયારીએ; છતાં રીઝ કરીને છાત્રાની સામે છાત્રાં ન થઈએ. તેમણે તું તો મને ગૃહપતિને પરણીને વિદ્યાર્થીઓ સાથે આવું ઉન્નત કર તે આપણને શામે કે ? એ તો જ્યાં છાત્રાં થઈને છે. ”

“ પણ તમારે આ વિદ્યાર્થીઓને કંઈક કહેવું તો ખરું કે આવડતું થાય ને આવડતું ન થાય ? ”

“ એ જરૂર કહું; અને એ તો તું પણ કહી શકે. ”

“ હ તમે કહેલો ને. મને તમારી જેમ જોશનાં ન આવડે. હ્યાં આ નાનાકાકા આવ્યા. ”

“ કેમ નાનાકાકા ? ”

“ છ, કાંતિકાકા મને છાત્રીમાં જટકું લઈ ”

“ આનો હું આવું છું. ”

“ મારેય ત્યાં આવવાનો વખત થયો છે. ”

નાનાકાકા.

મારું કાણ ?

“ હું જાણતી હતી, મન મુંઝાતું હોય, શક શક થઈ રહ્યો હોઈ ત્યારે મારું કાણ ? ”

“ ઘેરથી માળાએ જોડિંગમાં કાઢ્યો; જોડિંગમાં ગૃહપતિનો નિરરૂપાર ઉતર્યો; વિદ્યાર્થીઓને અમુક ટેવો ન ગળી; ત્યારે મારું કાણ ? ”

“ જુદામત્તાને લીધે શિશુકને પ્રિય થયો; મોટો હોવાને લીધે વિદ્યાર્થીઓમાં સન્માન્ય જન્યો; તેઓની માત્રી ઉપર ખુશી હિતરી; પણ મારું કાણ ? ”

“ કૃપા કરે પણ હેન ન જતાડે; અનુભવ આપે પણ સહાનુભૂતિ ન જતાડે; સન્માન જતાવે પણ અકમ રહે, ત્યારે મારું કાણ ? ”

છેક જ બાત્રપણથી તરુણવસ્થાના મધ્યકાળ સુધી છાત્રાલય હોવન જોણે ગાળ્યું છે તેવા એક તરુણના અંતરના ઉભરાના ઉપરના શબ્દો છે. પોતાના કામથી તે કંટાળ્યો હતો અને એક નાનકડી બારીમાં બેઠો બેઠો કંઈ ઉંઘ વિચારમાં ઉતરી પડ્યો હતો. તેના મનમાં ભારે મન્યન ચાલી રહેલું દેખાતું હતું. કપટ જ હતું કે તે છાત્રાલયના વિચારોમાં મગ્ન હતો. આવી વિચાર કરવાની એકાંત પળોમાં તેની દ્રવ્યમમાંથી ઉપરના વિચારો સરી પડ્યા અને આશ્વાસ નગર ના બતાં તે વચાવવા બેઠેલો નિશ્વાસ તેને મારામાં પડ્યો. તેણે તે મારી પાસે રહ્યું ક્યાં અને વિદાય લીધી.

છાત્રાલયમાં વસતા એક્ટો અને હજારોના મનમાં હરરોજ બંનના નાના મોટા પ્રસંગોએ આ 'મારું કાણુ' એ પ્રશ્ન ઉઠ્યા જ કરતો હતો. જ્યારે જ્યારે પણ સુદમ દષ્ટિવાળો પ્રેમભર્યો ગૃહપતિ આવા કોઈ વિદ્યાર્થીને ઓળખે ત્યારે ત્યારે 'તારો હું' એવા ઉમંગપ્રથી તેને અપનાવે તો છાત્રાલયના આંતર હૃદયમાં કેટલા પક્ષો યથ જાય ?

"મારું કાણુ" ના અંતરના આત્મનાદને "તારો હું" ના અંતરના ઉમંગપ્રથી વધાવનાર આપણે બન્યા છીએ ? આ પ્રશ્ન આપણે દરેકે આપણા અંતરાત્માને પૂછી જવા જોવા છે.

હરભાઈ

આવકાર: ગૃહપતિઓ માટે એક અભ્યાસમંડળ હોવાની આવશ્યકતા વિશે શ્રી. ઓધવજી હીરજી જવેશના પત્રમાં (દા. પાનું ૬૮) અગાઉ જણાવ્યા મુજબ ભાવનગરમાં તેઓ, શ્રી. જગદાસ ઓધવજી સ્ક્રર અને શ્રી. નૃસિંહ પ્રસાદ દા. ભટ્ટના પ્રયત્નોને અંગે એવું એક અભ્યાસમંડળ રચાવા માંડ્યું છે. એ મંડળની પ્રાથમિક બે બેઠકો યથ છે, અને મંભવ છે કે આવતા સત્રમાં એ મંડળ સ્થિરતાનું રૂપ પડે. અમે એ મંડળને આવનાર આપીએ છીએ અને રાજકોટ, અમદાવાદ કે વડોદરા જેવાં ઘણાં છાત્રાલયોવાળાં શહેરોમાં પણ આવાં મંડળો રચવાય એમ ઇચ્છીએ છીએ.—તંત્રી.

'છાત્રાલય' દર અંગ્રેજ માસની ૧૫ માં એ પ્રગટ થાય છે.

વાર્ષિક લલાતમ પોસ્ટેજ સાથે એક રૂપિયા.

લખો: વ્યવસ્થાપક છાત્રાલય: શ્રીદક્ષિણામૂર્તિ ભવન: ભાવનગર

આ માસિક ભાવનગરમાં સ્ટેશન રોડ-શ્રી 'સુન્દરની' છાપખાનામાં પારી: બીખાભાઈ ગોપાળજીએ છાપ્યું અને તંત્રી નૃસિંહપ્રસાદ દા. ભટ્ટ ભાવનગરથી પ્રગટ હતું.

છાત્રાલય

(છાત્રાલય મંડળ તરફથી)

વર્ષ ૧ હું
૧૯૨૭

અંક ૮ મો
નવેમ્બર

: તંત્રી :

નૃસિંહપ્રસાદ કાલિદાસ ભટ્ટ

ઘરમાં નાનાં મોટાં નુકશાનો તો
ળીતગોળે હાથેય થાય છે અને મારે
હાથે પણ થાય છે; પરંતુ જે દિવસે
મારે હાથે તેવું કંઈ થયું કે તરખીડીયા
જ પડે! મારા છાત્રાલયમાં હું ઘણાં
સારાં કામો કરું છું અને ઘણી ભૂલોયે
કરું છું; સારું કેાઈને નજરે પણ ન
ચડે અને નાની સરખી ભૂલ માટે
તરખીડીયા પડે! ત્યારે મારા મનમાં
સહજ પ્રશ્ન ઉઠે છે કે મોટેરાંની
નજરમાં એકલી અમારી ભૂલો જ
વસતી હશે શું?

“ તરખીડી ”

અવલોકનની મર્યાદા

આજ દાસ નથી કેળવણીનો યુગ ચાલે છે. કેળવણીના દરેક અંગ ઉપર નવો પ્રગટ પાઠનાર વિચાર કેળવણીની દુનિયામાં આજે વિચરતા દેખાય છે. તેમાં એક મહત્વનો વિચાર કેળવણીમાં અવલોકનનું સ્થાન એ વિષેનો છે. શાળામાં કે છાત્રાસયમાં વિદ્યાર્થીઓ ભણતા હોય, રમતા હોય, સૂતા હોય કે ખીચી કાઢી પણ પ્રવૃત્તિ કરતા હોય, ત્યારે તેમનું અવલોકન કરી તેમની દરેક પ્રવૃત્તિની પાછળ રહેલી વૃત્તિઓનું પૃથક્કરણ કરવું આજે શિક્ષણશાસ્ત્રમાં મહત્વનું ગણાય છે. અને સાચે જ તે મહત્વનું છે પણ આ અવલોકનની મર્યાદાઓ વિચારવાની જરૂર છે.

ઉપનિષદમાં લખ્યું છે કે આત્મૈષી માણસને આત્મા કંઈ પ્રવચનથી મળવાનો નથી અથવા ઘણાં પુસ્તકોના વાચનથી પણ મળવાનો નથી. અવલોકનની આમનમાં પણ આ જ વચન અસરકારક દાણ પડે છે. અવલોકનની આ દૃષ્ટિ કંઈ માનસશાસ્ત્રનાં પુસ્તકો વાંચવાથી નથી આવવાની; અથવા ખીમનાં પ્રવચનો સાંભળવાથી નથી આવવાની. તે તો પોતાની મેળે જન્મીને થવાની છે.

જે શિક્ષક કે ગૃહપતિ આત્મજ્ઞ હોય, અંતર્મુખ છે તેને જ આ અવલોકનની દૃષ્ટિ આવવાની છે. જે માણસ દર સણે પોતાની વૃત્તિઓનું પૃથક્કરણ કરે છે; જે માણસ પોતાના દરેક કર્મની પાછળ રહેલા અનેકવિધ ઉદ્દેશોને પારખી શકે છે; જે માણસ પોતાના અગાધ અંતઃકરણના ઉડાણમાં કુળકી મૂરી તેના તળીયામાંથી અનેકાનેક રત્નો શોધી શકે છે—તે જ માણસમાં આ અવલોકનની દૃષ્ટિ પ્રગટ થવાની છે. જે પોતાને જોઈ નથી શકતો તે ખીમનું અવલોકન શી રીતે કરી શકે ?

આજ દાસ એવો મંતવ છે કે કેળવણીના નવા યુગના નવા શબ્દ-સમૂહને પકડી લઈ તેને વિના અધિદારે અમલમાં મૂકવાનો પ્રયત્ન દરેક ગૃહપતિ અને શિક્ષક કરે. પણ આમ કરવામાં જોખમ રહેલું છે. વિદ્યાર્થી એક અદ્ભુત પ્રયોગશાળા છે; અને વિદ્યાર્થીનું માનસ એક અગમ્ય કાયડો છે. તેમજ બાલન; એક જ દેખાતા કર્મની પાછળ જુદી જુદી વ્યક્તિઓમાં જુદા જુદા ઉદ્દેશો હોય છે. વિદ્યાર્થીના મનનું પૃથક્કરણ કંઈ સ્વાયત્તશાસ્ત્રના નિયમોની સાફકે અકલ નિયમોથી અધાયેલું નથી હોતું. તે તો ચૈતન્યમય આત્માના અકળ વિશ્વાસ ઉપર રચાયેલું હોય છે. જે માણસ-પોતાના આત્મા

આથે થાડો ધણો પરિચિત છે ને જીવનના આત્માને જોખખવાનો પ્રયાસ કરી શકે. પોતાના મનના કેવળ પૃથ્થ ભાગ ઉપર જ દમેશાં ને માખસ રહે છે, ને જીવનના અવસોદનમાં અપ્રમ્ય જૂલો કરે એવો ધ્રુવ છે. પુરુષમાં વાંચેલી માદિતીના અગ્ર ઉપર આગની પ્રતિજ્ઞા તપાસવા જતાં અવસોદનમાં દમેશાં જૂથ જ થવાની છે; અને આરા જુન ભરેલા અવસોદન ઉપર લેવાયેલાં પત્રાં જામડો નુકસાનકારક નીવડવાનાં છે. આગત ચેતન્યમય ઇશ્વરનો અંશ છે. મને તેવાં જૂથ ભરેલાં અવસોદનો ઉપરથી તેના ઉપર મને તેવા પ્રયોગ થાય તે યિશકજીવનનું એક મદાપાત્ર છે.

કેવલશીના નવા યુગના યજ્ઞદાંડગરને ઉત્સાદથી પડી લેનાર મૃદ-પત્તિઓ અને કિશકિએ ચેતવાની જરૂર છે. ને આત્મલક્ષી છે તેને જ અવસોદનનો અધિકાર છે.

ગોપાળરાવ કુળકર્ણી.

કુળવાણીશાસ્ત્રનું ઇંઝી લેટર રાઈટર.

“કેમ મણિભાઈ, તમે ક્યારે આવ્યા?”

“કાંઠે રાત્રિના આવ્યો છું.”

“અજ્યાસ પૂઠે થઈ રહ્યો?”

“છ માસનો જ અજ્યાસ હતો ના?”

“કેવેલ લાગ્યો? વાન તો કરો.”

“ભણ માણસ, એમાં કાંઈ મળ્યા નહિ એટલામાં સમજી જાઓ.”

“ના ના, પણ મૂળચંદ્રભાઈએ આટલા ઉત્સાદથી તમને અધ્યાપન-મંદિરમાં મોકલ્યા તે શું લાગ્યા એ તો કહે! છેલ્લેભાઈ પણ આવી ગયા કે?”

“છેલ્લેભાઈ તો એક માસ પહેલાં નીકળી ગયા છે.”

“એમ કેમ? એમને કીક ન પડ્યું?”

“એમાં કીક શું પડ્યું? પણ છેલ્લેભાઈ બી.એ.માં ગણિત લઈને પાસ થયેલા એટલે તેમને જરાજર ન લાગ્યું. હું તો સંસ્કૃત અને અભિજ્ઞ ભાષાઓ લઈને પાસ થયેલો એટલે મને તો સાવ સહેલું લાગ્યું.”

“પણ કહે છે ને કે આ શાસ્ત્ર તો ગદ્ય જ અર્થ છે ને શીખવું હોય તો. ભારે જહેમત ઉઠાવવી પડે!”

“એ તો પૂતળીઓ દેવનો મદિમા ન વધારેતો દાઈ આંગળે દૂકે નહિ. આ હું તો શીખીને આવ્યો છું ને કહે છું-જાવ સહેલું છે. બીજાને

અમરું લાગતું હોય તો પ્રભુ બનજો.”

“પણ તેમાં ખાસ શું શું કરવાનું?”

“મૂળ તો ધોડાએક નવા શબ્દો અને વાક્યો પડી લેવાનાં.”

“એવા તે કયા નવા શબ્દો છે?”

“જુઓ, નવીન કેળવણી, કેળવણીની દૃષ્ટિ, નવીન પ્રકાર, દિશા-પરિવર્તન, પેગમ, આત્મવિદ્યા, self-redemption આવા આવા શબ્દો આપણા બોલવા આમદાખાં સ્વાર નવાર આવવા જોઈએ.”

“આવા શબ્દોથી શો ફેર પડે?”

“ફેર પડવાનો સવાલ જ ક્યાં છે? આજે આ નવા નવા શબ્દો વાપરો તો જ લોકો જ્ઞાન દેવાના છે.”

“પણ એથી બોર્ડિંગના પ્રશ્નોનો નિગ્રહ આવે?”

“બોર્ડિંગના પ્રશ્નો છે જ નહિ અને હોય તો કોઈ ઉકેલવાનું નથી. કહો જોઈએ કયો પ્રશ્ન છે બોર્ડિંગમાં?”

“બોર્ડિંગમાં સગ્ન કરવી કે નહિ?”

“ઓહોહોહો! સગ્ન કરવી એમાં પૂછો છો શું?”

“આપણે સગ્ન કરીએ છીએ ને આ નવા લોકો સગ્ન કરવાની ના પાડે છે.”

“ના આ કાઈ પડિતું નથી. એમનો મત તો એવો છે કે સગ્ન કરવી હોય તો ભને છૂટી કરો, પણ perverted mentality અથવા carnal mentality નો કેપ કરવો પડે છે માટે દિલ્લીર પણ યાઓ ને ક્યો રાખો.”

“સારે સગ્નની મનાઈ નહિ?”

“ના રે ના. એવું તમને કાણે ભરાવી દીધું?”

“અમે તો પુસ્તકો વાંચીને એમ સમજ્યા હતા.”

“તમે તો પુસ્તકો વાંચ્યાં પણ હું તો જ્ઞાને જાહેરે શીખી આવ્યો છું. એવું તેવું કાંઈ નથી.”

“સારે ડિસીપ્લીન જાળવવા માટે શું કરવાનું?”

“આજે જે કરીએ છીએ તે જ કરવાનું. ફક્ત ફેર એટલો કે છોકરાઓની સાથેજવાત કરતી વખતે સ્વતંત્રતાની ખૂબ જ વાતો કરવી. આજે તમે સ્વાતંત્ર્યના શબ્દો નહિ બોલો તો જૂના ગણાશે. પછી તો કોને સ્વાતંત્ર્ય આપવું છે ને કોને લેવું છે?”

“સારે એક ગંભીર સવાલ પૂછું?”

“આવી જાને, દોરત.”

“સારે આપણે છાત્રાલયમાં ધર્મશિક્ષણ આપવું કે નહિ?”

“આ લોકોએ આ બાબતનો કીક તોડ કાઢ્યો છે. આપણે ગીતાના રાગડા કાઢી ગળાં ખેંચીએ છીએ તેમ કરવાની જરૂર નથી. ધર્મશિક્ષણને છાત્રાલયમાંથી રદ કરવું.”

“ધર્મશિક્ષણ રદ કરીએ તો મંત્રી ધૂળ કાઢી નાખે ને?”

“મંત્રીને કહીએ કે ધર્મ તો વાતાવરણમાંથી મળે છે ને શિક્ષણથી તો દોંગ આવે છે; માટે અમે શિક્ષણ અધે ક્યું છે ને વાતાવરણ જમાવીએ છીએ.”

“પણ એવું વાતાવરણ શી રીતે ઉત્પન્ન થાય? એનો કાઢ રસ્તો છે?”

“એ બધાં વાતાવરણ બાતાવરણનાં ગંધાં છે. વાતાવરણ શું હોય રાખ? વાતાવરણ એટલે ગોટાળો.”

“સારે આપણા પોતાના આરિય વિષે તમારા શાસ્ત્રમાં શું કહ્યું છે?”

“એ બધો દોંગ છે. આરિય જેવી વસ્તુ કાંઈ છે જ નહિ. માણસ પશુ છે ને રહેવાનો જ છે. આરિય તો ઉપરનો દોળ છે.”

“પણ આપણામાં આરિય ન હોય તો વિદ્યાર્થીઓ આરિયહીન બને તેવું શું?”

“એ વાત પણ જોડી છે. વિદ્યાર્થીઓને સૌને પોતપોતાનું વ્યક્તિત્વ છે, અને દરેક પોતાની રીતે ખીલે છે. એમાં આપણું આરિય આંશ ન હોય તેટલા માટે વિદ્યાર્થીને નુકશાન થાય છે એમ માનવું અશાસ્ત્રીય છે.”

“તો તો પછી ગમે તેવો ગૃહપતિ ચાલે ખરો કે?”

“જરૂર ચાલે. ઉદ્યોગ એવો ગૃહપતિ હોય તો વિદ્યાર્થીઓ છવનમાં વધારે પગલર થશે ને આજે આરિયનું જે પાંગળાપણું આવી જાય છે તે તો જરૂર દૂર થશે.”

“સારે એક પૂછું. હાકરાઓને આપણે પરાણે વાંચવા બેસાડીએ છીએ તે બેસાડવા કે નહિ?”

“જરૂર નહિ.”

“સારે ગમે તેમ રખડે?”

“હા, હા, હોને રખડે! આપણા આપણું શું જાય છે?”

“સાચેસાચ કહો છો? તમારી નવી વિદ્યા તો સારે ભાઈ!”

“હાકરાઓને કાંઈ તેમ કરવા દેવું. આડે આવતું જ નહિ. કાંઈ પૂછે તો કહેવું કે વિદ્યાર્થી પોતાનો આત્મવિકાસ સાધે છે.”

“ તો પછી આપણું બોર્ડિંગમાં કામ શું ? ”

“ હા, એનો ખુશીસો છે. આપણે વિદ્યાર્થીઓ રમતા હોય, લડતા હોય, હજી મસ્કરી કરતા હોય ત્યાં બધામાં સામેલ રહેવું, અને કોઈ પૂછે તો કહેવું કે અમે અવલોકન કરીએ છીએ. ”

“ અવલોકન ? ”

“ હા, હા. હાથમાં નોટ રાખીને અવલોકન કરવાનું હોય, છે. ”

“ આવી બોર્ડિંગ ચલાવીએ તો માળાપો રાડ બહિ નામે ? ”

“ માળાપ શું સમજે ? માળાપોને તો ‘ નાનપણમાં તમે હોખરાઓને સેડવી નાખ્યા છે ’ એ એક જ વાત બાર ઘડિને કહેવી, એટલે માળાપ હાથ જોડીને ભાગી જશે, એવું મેં ત્યાં જોયું છે. ”

“ તું તો ભાઈ અજમ ! જે પૂછું તેનો ખુશીસો આપનાં વાર નથી લાગતી. ”

“ હું નહોનો કહેતો કે મને સાવ સડેલું લાગ્યું છે ! ”

“ તારે મારા જેવાને આ બધું આવડે એવું કંઈક અહીં આપણે ત્યાં કશું તો મારે ભાવનગર જવું મટે. ”

“ હા, મારા એવો વિચાર છે કે આ આખા કેળવણીશાસ્ત્રનું એક Easy Letter Writer (ઇસી લેટર રાઇટર) છપાવી બહાર પાડવું. ”

“ એમ ? તો તો હીક મળ આવે. ક્યાંકસોઈ બહાર પાડશો ? ”

“ મેટર તૈયાર છે. તમે આજે જપોરના આવશો તો બતાવીશ. ”

નાનાભાઈ. ૫

રાત્રે દશ વાગે

સુરેશ : “ એલા સખુર. જે પછે ગોશરીમાં કાનસ કરે છે. કાં તો કોઈ જાગે છે, અને કાં તો સાહેબ ફરવા નીબ્યા શાગે છે. ”

મહેશ : “ હવે ચાલ, ચાલ બહીકણ ! દશ વાગે તે સાહેબ કેવા ? એ તો નવની હાજરીના મોનીટર પાસે લેવરાવે છે. બહુ ખાધું હશે તે કોઈ ખાડે ફરજા નીકળ્યો હશે. કાં તો રમણ જ હશે. ”

સુરેશ : “ ના, ના. જે જતી અટ્ટી. જે કોઈનો અવાજ આવે. ”

મહેશ : “ ખેસ ત્યારે આ ખાણમાં ઘડીક. પા કલાક પછી જશું. ”

સુરેશ : “ એકાં, રમણે હાજરી તો પૂરાવી હશે ને ? નહિ તો પછી સવારે જોઈ લે તમાસો ! ”

મહેશ : “ અરે, એમાં દેર પડે જ નહિ. રમણે તો ત્યાં સુધી નહીં

ધ્યુ' છે કે માઈ' તો નામ પણ ન બોલાય. વગર નામે હાજર. "

સુરેશ : " પણ મારી હાજરી ખૂરી હશે કે ? "

મહેશ : " હા હા, જરૂર. તું તારે નિયંત્ર રહેને ? "

સુરેશ : " પણ એકા, મૌનીટર સાથે આવી લાઇબ્રેરી કેમ કરીને બાંધી ?
એ તો બહુ કડક છે. આમ તો કોઈનો જ મિત્ર નથી અને તું ક્યાંથી ક્યાં ? "

મહેશ : " ગાંડા, નારતા કરવા અને સીનેમા નાટક જોવાં કોને ન ગમે ? "

સુરેશ : " પણ હ ક્યાં નારતા કરે છે ? અને નાટક સીનેમા પણ
ક્યાં જુએ છે ? "

મહેશ : " ઈ શું એનો આપ પણ નારતા કરે અને નાટક સીનેમા જુએ ! "

સુરેશ : " પણ એમ અને જ શી રીતે ? "

મહેશ : " શી રીતે શું વળી ? સ્વિચારે સગાને મળવા જતું છે એ
ખેંદાને એ પહેલો તીરો અને પછી હું તેને બાગ આગળ મળું. "

સુરેશ : " પછી ? "

મહેશ : " પછી નારતા પાણી અને સીધા સીનેમામાં. "

સુરેશ : " પણ રાત્રે મોકું ન થાય ? "

મહેશ : " પહેલા શામાં જઈએ એટલે મોડા ન જ થઈએ. અને
લોજનમાં તો કોને ખબર પડે છે કે બાધું કે ન બાધું ? ખીચડી શરદા
એકવાડના દીપ બેગા ! "

સુરેશ : " પણ નાટકમાં જનએ તારે શું ? "

મહેશ : " લારેયે શું ? કહેવું કે સગાને ઘેર ગયા ત્યાં એકએક રાત્રે
પેટમાં દુઃખવા આનું. મામા બિચારા સારા કે કડકરને તુરત જ બોલાવ્યા
અને દવાગરૂ ક્યાં. એ કહાકે આગમ થયો. પછી રાત કંઈ મામાને ઘેર
રોકવાય ? સાહેબ તો ખુશ ખુશ થઈ જાય અને મૌનીટરને ગોળાનો વ્યાધિ
છે એ તો તેઓ જાણે છે. "

સુરેશ : " ત્યારે એનો ગોળો તે આ કે ? "

મહેશ : " ના. એને ગોળો ચડે છે તે વાત સાચી પરંતુ આવો ગોળો
ગોળો પણ ચડે ખરો ! લે આજ, હવે જશું ? "

સુરેશ : " નાં લાઈ, આપણને તો હજી બીક લાગે છે. ને હજી બીકે પણ
કરે છે. બધું શાંત થઈ જાય પછી આપણે તો જવાના. પાંકલાક મોડા સુરું. "

મહેશ : " ડીક ત્યારે એમો. તારા જેવા બ્લીકલું સાથે તે ક્યાં હામ
પાડ્યું ? હું એકલો હોત તો પાછળની ખારીમાંથી ક્યારનો ચડીને પંધારી

બેગો થઈ ગયો હોત. પરંતુ હવે તને કંઈ એકલો પણ મૂકાય ?”

સુરેશ : “ આજે ભારી ખાતર પા અડધો કલાક મોકું, બાઈશામ !”

હરબાઈ.

ચોર

(એક સત્ય ઘટના)

બાઈશામ અમારી બેડરૂમનો વિદ્યાર્થી. ઉંમર ૧૩. માતાપિતાનપણમાં ગુજરી જવાથી સગાંવહાલામાં ઉછરેલો. ભોજનમાં મૂતાનો સ્નેહ કદિ બેગેલો નહિ. પોપણ પણ શરીરને બરોબર નહિ મળ્યું હોવાથી એક-વડી શરીરની બાધણી. આસ્થાવસ્થામાં જાગરૂને વધવાનું કુદરતી હોય છે. શરીરવિદ્યા એ આવસ્થક હોય છે અને તેથી જોરાઈની પણ બાકશરીરને ધણી જરૂર હોય છે. દરેક જાતના જીન જુદા રૂઝ કુદરત એની મેજે માગી લે છે. તેમાં બાઈશામને તો પોપણ મળ્યું જ નહોતું તેથી તેને કાંઈક ખાવાની ઇચ્છા થાય તો સહજ હતું.

એક દિવસ મારી પાસે ફરીવાર આવી કે નવ નંજરની રૂમમાં ચોરી થઈ છે. હું વિચારમાં પડી ગયો. અત્યાર સુધીના મારા પરિચયમાં આવેલા છોડરાઓમાં કાંઈ ચોર હોય એમ મારું અંતઃકરણ માનવાની ના પાડવા લાગ્યું.

“ આપણા છોડરાઓમાંથી કાંઈ ચોરે તે હું માની શકતો નથી. ”

“ છતાં ચોરી થઈ છે એ વાત નક્કી છે. પુરોષોત્તમના પાંચ આના ગયા તે વાત ચોક્કસ છે. ” ગોરડીયાએ કહ્યું.

“ કાંઈ નોકર તે વખતે રૂમમાં ગયો હશે ? ”

“ ના, સાહેબ ! ”

“ ક્યારે ચોરી થઈ ? ”

“ જમવાનો ઘંટ થયો ત્યારે અમે સૌ રસોડામાં ગયા. જતી વખતે પુરોષોત્તમે પાંચ આના ખીસામાં સુક્રીા હતા; અને જમીને આવડાને બેથું તો પૈસાં ગેપ ! ”

“ એટલે છોડરાઓ જમતા હતા તે દરમીયાન ચોરી થઈ, એમ ? ”

“ હા, સાહેબ. તે વખતે રૂમમાં કાંઈ હોય નહિ એટલે હીક ફાવે. ”

અમરશીએ કહ્યું.

“ તમારી રૂમનો સુપરવાઈઝર કાણ ? ”

“ નારણદાસ ગોરડીયા. ”

“ નારણદાસ, તમારી રૂમમાં બીજા કોણ કોણ છે ? ”

“ પુરુષોત્તમ, ભાઈદાસ, મસ્તરામ ને ટપુ. ”

“ જન્મવાનો ઘંટ ચલા પછી સૌ સાથે જ જમવા બહાર નીકળ્યા હતા ? ”

“ હા છ. ”

“ પણ સાહેબ, જમવા બેસતા પહેલાં વાટકા ઘટતા હતા, ત્યારે વાટકા ગોતવા ભાઈદાસ રૂમમાં આંદા મારતો હતો. ” જગન પાદશાહે કહ્યું.

“ ત્યારે ભાઈદાસ ઉપર તમને શક ખરો ? ”

“ હા. ”

“ હીક, અત્યારે એ વાત બંધ રાખો. રાત્રે વાત. ”

દરમીયાનમાં ક્યોર્પિકર્પુ ભાઈદાસને વાત પહોંચી ગયેલી કે તેના ઉપર શક છે. રાત્રે ભાઈદાસને મેં એકાંતમાં મારી પાસે બોલાવેલો. આવતાં વેંત જ તેણે રડવાનું શરૂ કરી દીધું. કેમેય શાંત રહે નહિ, ચોધાર આંસુ આંખમાં જાય અને હસકાનો તો પાર જ નહિ.

“ કેમ ભાઈદાસ, રડવાનું શું કારણ છે ? તમને કોઈએ કંઈ કહ્યું ? ”

જવાબ ન મળ્યો.

“ ભાઈદાસ, તમે પુરુષોત્તમના પાંચ આના લીધા છે ? ”

“ હા. ”

“ શા માટે એમ કર્યું પડ્યું ? ”

જવાબ ન મળ્યો.

“ પૈસાનું શું કહ્યું ? ”

“ સાહેબ, બે આનાનાં જન્મકળ ખાધાં અને ત્રણ આના મારી પાસે આ રહ્યા. તે તમને પણ આપવા આમ્નો છું. ”

“ સાચાસ ભાઈદાસ, તમે સાચું બોલી હૃદયબળ દેખાડ્યું તેથી હું બહુ ખુશ થયો છું. જુઓ, હવેથી આ હડીકત કોઈને કહેશો નહિ, અને હું પણ આ હડીકત કોઈને કહીશ નહિ. હવેથી આવું કોઈ દિવસ કરશો નહિ. અને ન્યારે કંઈ ખાવાની અથવા વાપરવાની ઇચ્છા થાય ત્યારે મને કહેવને એટલે હું સગવડ કરી આપીશ. ”

ત્યાર પછી આજ દિવસ સુધીમાં કોઈ પણ દિવસ ભાઈદાસ વિરુદ્ધ ફરીવાર ગાવી નથી, એટલું જ નહિ પણ ભાઈદાસે પોતાના વર્તનથી વિદ્યાર્થીઓમાં માન ઉત્પન્ન કર્યું છે. ભાઈદાસના જીવનમાં પરિવર્તન થયું છે.

વિશ્વનાથ માધવજી ભટ્ટ

૬ મગનલાલ

મગનલાલ ચોર વિદ્યાર્થી. પેન્સીય ચોરે, દાગળ ચોરે, ચેવડો ચોરે ને રૂપીઆ ચોરે. બીજા વિદ્યાર્થીઓ શાળામાં જાય ત્યારે મગનલાલનું માથું દુખવા આવે. દરરોજ દેના દેના મનીઓરડર આવે છે, તેના પર મગનલાલની નજર ખરી. રવિવાર સૌને આરામનો દિવસ; બધા હાલ, ધુએ, ગીતાના વર્ગમાં આવે અને બોરના નારતાપાણીના વિચારોની ધુનમાં આનંદ કરે. મગનલાલને રવિવાર એ જ દમનો દિવસ; કોણે કોણે નારતા માટે ગૃહપતિ પાસેથી પૈસા લીધા, ક્યાં ક્યાં મૂક્યા, કોણે કોણે ક્યાં છે ને શું કરે છે, બધાની આંખો ક્યારે અદ્દસ બને છે તોરેની આરીક તપાસ રાખવી એ રવિવારનું તેનું ખાસ કામ.

પણ મગનલાલ પડાઈ ગયો. સુનીલાલની ચાર પેન્સીયો તેના કબાટમાંથી નીકળી; નાથાલાલનો દુવાલ તેણે રંગી નાખ્યો છતાં નાથાલાલનું નામ ન જુસાયું; અંગાળીના આઠ રૂપીઆમાંથી નારતાપાણી કરેલાં એ વાન બદાર આવી ગઈ, ટેકરાઓમાં દિશાએ જાય ત્યાં ખાડામાંથી પૈસા નીકળ્યા; એક વાર રેવડીના લાગ પાડનાં ઇશ્વરલાલને અને મગનલાલને તકરાર થઈ એટલે ઇશ્વરલાલે પો.બી બહેર ક્યું અને મગનલાલ પડાઈ ગયો.

વિદ્યાર્થીઓ બધા ઉદાગે ચડ્યા. સુનીલાલ કહે: “ધુસ્તા મારીને પેન્સીયો ઓઠાવી કાઢું.” નાથાલાલ તો જે આવે તેને પોતાનું ઝાંખુ પડી ગયેલું નામ જ વચાવે. બંગાળી કહે: “આત્રા ચોર વિદ્યાર્થીને ડિસમીસ જ કરવો ધોર.” એક મગનલાલ કહે: “આ બધાં કામોં નિમઃદરામ ઇશ્વરીવાનાં છે. પણ હવેથી નહિ કરું.”

હું વિચારમાં પડ્યો. હવે કરવું શું ? સોડી લઈને મારું તો ? પણ શિક્ષણશાસ્ત્ર આડું આવે છે. પાસે બોલાવીને પ્રેમથી સમજાવું તો ? પ્રેમથી ચોરીને લાઇસન્સ મળે છે. એક ટંક ખાવાનું બંધ કરું તો ? વિદ્યાર્થીને બૂખ્યો રાખીને મારાથી જમાવ કેમ ? હું પોને પ્રાયશ્ચિત્ત કરું તો ? લોડા વેદીયો કહેશે. ડિસમીસ કરું તો ? મગનલાલનો આપ આવીને કહેશે કે ડિસમીસ કરવાથી તમે પ્રશ્નનો ઉકેલ નથી કરતા; માત્ર પ્રશ્નને થોડો દૂર હાંમેલો છો એટલું જ. બોર્ડિંગમાં ચાલુ રાખું તો ? વિદ્યાર્થીઓ કહેશે આપણા ગૃહપતિ સાવ લીલા છે, નમાલા છે.

મારે શું કરવું ? પૂછવું પણ કેને ? જેને પૂછું તે એકનગરી સલાહ આપે.

કોઈ ડાક્ટર ? ,

સત્તર વર્ષનો એક જુવાન વિદ્યાર્થી એક પત્રમાં લખે છે:—

“.....મેં તો તમને કીધેલું કે ત્યારે હું.....હતો ત્યારે જ મને હસ્તદોષનો રોગ લાગ્યું પડ્યો હતો. આ વાતને લગભગ ચાર વર્ષ થઈ ગયા. તમે આ વખતે ચર્ચી આવ્યા ત્યારે પણ મેં તમને આ વાત કીધી હતી. તમે મને.....ભાઈ ડાક્ટર પાસે જવાનું કહ્યું. હું તેમની પાસે ગયો, પરંતુ તેમણે મને સતોષકારક જવાબ આપ્યો નહિ. હું ખેતિ કાચમાં જોઈ છું તો મારો વાંસો મને વળી ગયેલો લાગે છે, પણ ડાક્ટરને પૂછતાં તો તેમણે ના પાડી હતી. આ હું કેવી રીતે માની શકું ? ...ભાઈ ડાક્ટર તો પોને જ માંડમાંડ ડાક્ટર થયા છે; પોતાનું જ શરીર સાફ નથી, પોતાના જ વાંસાનો ભાગ વળી ગયેલો છે તે બીજાનો રોગ શી રીતે દૂર કરી શકે ? આ લખવું મને યોગ્ય નથી લાગતું પણ મનમાં લાગી આવ્યું છે માટે લખ્યું છે. તેમણે મને ત્રણ રૂપિયાની દવાની બાટલી લઈ પીવાનું કહ્યું છે, પણ તેની આડ દશ બાટલી પીઈ તોયે દારો ધાય તેવું મને જણાતું નથી.

“મને થાય છે કે કોઈ માણસ ગમે તેવું ભયંકર પાપ કરે, છતાં તેને પશ્ચાત્તાપ થાય તો પછી તે માણસ પાપમાંથી બચી જઈ ધર્મમાં થઈ જઈ શકે છે. તો પછી આ રોગવાળો માણસ આ રોગમાંથી મુક્ત થઈ શું એક ખરેખરો સ્વભાવવારી ન થઈ શકે ? અને આ રોગથી જેટલું જેટલું તેણે શુભાચ્યું હોય તે પાછું ન મેળવી શકે ? લખતાં સરમ આવે છે પણ ન છૂટકે લખું છું કે આ રોગથી હવે હું બહુ જ કંટાળી ગયો છું, અને તેને અંગે ખૂબ જ ચિંતા થવા કરે છે. તેને ખસેડવા માશું છું પણ ખસતો નથી. ચૂમારી બોડિંગના.....ને પણ આ જ રોગ લાગ્યું થયો છે. તેનો ભત્રીજો.....અહીં રહે છે તેને પણ આ રોગ લાગ્યું થયો છે. જન્મેનાં શરીરો ધસાવા લાગ્યાં છે, વળી અહીં ઘણા વિદ્યાર્થીઓ રાત દિવસ બેઠા મળીને ખગમ વાતો જ કર્યા કરે છે.

“શું એવા કોઈ સારા ડાક્ટર આ દુનિયામાં નહિ હોય કે જે આ રોગને દૂર કરી શકે ?”

x

. x

x •

નતીય રોગો હાવાલયોમાં ધીમે ધીમે કેવો પગપેસારો કરતા જાય છે તેનો આ પત્ર એક સમજા પૂરાવો છે. આ રોગના યોગ્ય ચિકિત્સક અને યોગ્ય વૈદ્યના અભાવે જુવાન વિદ્યાર્થીઓ ખૂબ જ મુંઝવતા હોય છે, અને

પંડી ન હટકે ગમે તેવા ઉપાયો તરફ વળે છે. લુવાનોને આજે બે સૌથી વધારે જરૂર કાંઈની હોય તો તે આ રોગોના ડાક્ટરની છે. દરેક છાત્રપતિ આવો ડાક્ટર નહિ થાય ત્યાં સુધી આ રોગ હકવાનો નથી જ. ગૃહપતિ-લાઈઓ, સાંભળશો !

હરબાઇ.

બે પ્રસંગો

૧

કોઠારી આવે: “સાહેબ, આપને માટે કાંઈ શાક્યાક લેતો આવું ?”

હું કહું: “કંઈ નહિ. હું હમણાં જ બજારમાં જઈ આવું છું. તમે તમારે બોર્ડિંગનું લખતે ચાલ્યા આવોને.”

બાપડી કહે: “એ એમને તો એવી ટેવ પડી. તમે શકિ લાવો ને મ્હામાં નાખવાની સાકર પણ થઈ રહી છે એટલે તે પણ લાવો !”

“ના, ના, હા. એ તો અમસ્તી કહે છે. રસ્તામાં સેક્રેટરી સાહેબ મળે ને પૂછે તો આપણું કેવું દેખાય ?”

“એમાં દેખાવું તે શું વળી ? શું આપણે ચોરચોર છીએ ? બીજી બોર્ડિંગમાં બેઠા આવો !”

“હીક ભારે, લેતા આવો.”

૨

વિદ્યાર્થીઓ આવે: “સાહેબ, આજે શીટ છે એટલે આપ અમારી સાથે જમવો.”

હું કહું: “એમ કરવાની કશી જરૂર નથી. શીટમાં કે સાદા બોજનમાં શો તફાવત છે ? મારે બોજનની તપાસ કરવી હોય તો આડે દિવસ ક્યાં નથી થતી ?”

બાપડી કહે: “એ એમને લાઈ જવો. બે બાપડા ભાવથી કહેવા આવે છે ત્યારે ના પાડે છે. તમે જમવામાં સાથે હો તો એ બધાને મળ પડે ના ? એમ શું આપણે આખી બોર્ડિંગ ખાઈ જવાનાં હતાં ? કામ કરીને આવું છે ના ? ક્યાં અમસ્તું આવું છે ? બાપુનેય લાઈ જવો.”

વિદ્યાર્થીઓ કહે: “બાપુભાઈને પણ લેતા આવવાના.”

હું કહું: “ના ના, એ તો ઘેર જમશે. એને માટે ઘેર લાડવા કરશે.”

બાપડી કહે: “એક મારો બાપુએ ભારે પડેલો દગ્ગે તો નહિ આવે.”

એમાં શું ? નહિ તો તો અડધે લાડવે બોર્ડિંગ મૂરી જાય છે ? બાપડોક આવે તો જુવે તો કે ખરો. બોર્ડિંગમાં કેમ બોલાય, કેમ ખવાય, કેમ રહેવાય, કેમ ખેસાય ! હા, હજીયે દુનું આવતી હોડ ને ના પાડો તો કીક; એયે તમારે ઘેર. ખીજી બોર્ડિંગમાં ન્નેધ આવો ? ”

“ હલે, બાપુ આવશે. ”

*

*

*

આવા આવા તો અનેક કિસ્સાઓ જન્યે જાય છે. એ જાને છે તેનું મને બહુ દુઃખ નથી; અદાજે જાને છે તેનું દુઃખ છે. પણ ઘરનું માણસ ન સમજે ત્યાં કાનો દોષ ?

કેટલીયે બોર્ડિંગોના ગૃહપતિઓને મારી માફક પોતાની મરજી વિરુદ્ધ સ્ત્રીઓની અણસમજણને કારણે અપ્રમાણિક થવું પડતું હશે !

સ્ત્રીઓ તો સ્ત્રીઓ છે. મારા હૃદયને દુનું જોગણું છું તે કરતાં એ વધારે જોગખતી હોય એમ લાગે છે. છતાંયે તે ભૂલ કરે છે એમ તો મને જરૂર લાગે છે.

નાનાલાલ.

વિદ્યાર્થીની દૃષ્ટિએ

૧

મોડી રાત્રે નિવાસગૃહમાં મોટા વિદ્યાર્થીઓ ખૂબ અવાજ કરતા હતા. મંત્રી સહેજ નાની ઉમરના હોવાથી કોઈ તેને ગોઠવું ન હતું. જે ત્રણ વાર કહેવા છતાં કોઈએ તે ઉપર લક્ષ્ય ન આપ્યું. ફરી એક વાર મંત્રી મોટાઓ પાસે ગયા અને તેમને આજીજ્ઞતા લાવમાં કહ્યું : “ ભાઈ, ત્યાં બહાર જોશરી પર સ્ત્રીના વિદ્યાર્થીઓને જીવમાં ખલેલ પહોંચે છે. અવાજ ન કરો તો સારું. ”

“ કાને ખલેલ પહોંચે છે ? ” હિંમતલાલ તાડુક્યા. “ એનું નામ તો મને જણાવ કે છ કયો છે ? ” તેમણે આગળ ચલાવ્યું.

“ આ ખાંતિલાલ. ” નાની વયના મંત્રીએ કહ્યું.

“ છ માખણીયો પરમ દિવસ રાતના માર વાગ્યા સુધી તણા મારતો તો તે દિ’ કાંઈને ખલેલ નહોતી પહોંચતી ? આજે શું ન્નેધને કહે છે ? પોતાનું તો સંભાળવું ? ”

સારે બહાર સતાર વિદ્યાર્થીઓનું શું ?

“ પાડા ભરે ત્યાં જાડનો જો. ”

૨

‘ભોજનના નેતા કૃણશો લય્યાં વિના જમવા બેસા હતા. અચાનક હર-
મુખ ત્યાં આવી ચડ્યો. તેણે નેતા પાસેથી કામસર કૃણશો માગ્યો. નેતાએ
સહેજે કહ્યું: “ કૃણશો ભરેલો નથી.”

“ આ તો કીક છે પણ મણિલાલ, જે કાળીદાસ અને સ્નેહશંકરની
નજરમાં ચડ્યા તો તમને ખાસે ચડાવશે. ‘વિદ્યાર્થી’ માં એકાદ કંઈક નોંધ
તમારી ઉપર લખી નાખશે.”

“ હવે જાણીએ છીએ જાણીએ, ઇ જવાને ! કાકારમાંથી તો ચોરી
ચોરીને જલેખી કાઢવા ખાવ છે તે મારી ઉપર શું લખતાંતા ? લખે તો
સાકડું ન પરખાવું ? ”

અન્યની નાસાવધાઈથી આપણી નાસાવધાઈને ટેકા મળે છે એમ માણસ
કેમ માનતો હશે ?

૩

રાતના દસ વાગ્યા હતા. મોટા વિદ્યાર્થીઓ દુનિયાના અનેક વિષય
પર ફેંકે રાખતા હતા. પાસે જ થોડા અંતર પર સુતેલા એક નાના વિદ્યાર્થી-
ની ઉંઘમાં ખલેસ પડતી હતી. મોટાઓને તો કહેવા જેટલી હિંમત ન
મળે. ગયા ગૃહપતિ પાસે. ગૃહપતિ પાસેના જ મક્કનમાં રહેતા હતા.

“ છ, આ ભાસ્કરભાઈ અને ચીમનલાલભાઈ ખૂબ વાનો કરે છે તે
અંમને ઉંઘ નથી આવતી.”

“ હું હમણાં આવું છું હો. તમે સુઈ જાઓ ”

થોડીવારમાં ગૃહપતિ આવ્યા.

“ કેમ ભાસ્કર, ચીમનલાલ, ગણપત અભાર સુધી વાનો કેમ કરો
છો ? જુઓને આ મનમુખ મારી પાસે ફરિયાદે આવ્યો કે તેને તમે લોકો
સવા જ નથી દેતા. જાઓ, હવે સુઈ જાઓ.”

ગૃહપતિ આંધ્યા ગયા.

“ તને સવાની ના કાણે ખડીની ? ” ગણપત તાકુક્યો.

“ આગૂઠા વેંતિયો ને વગી ફરિયાદે ગયો ? કાલ વાત છે, કાલ ! ”
ચીમનલાલે યેળા કાઢ્યા.

“ અરે યાદ તો રાખ ! ” ભાસ્કરે હેડ ભીંસ્યા.

મનમુખ કરીને પગો રહ્યો.

*

*

*

ઉપર આલેખેલા કેટલાક પ્રશ્નો મોટી ઉમરના અને ઉપલા ધોરણમાં અભ્યાસ કરતા એક વિદ્યાર્થીની ખાનગી ડાયરીમાંથી લીધેલા છે. આવા પ્રશ્નો તો દરેક છાત્રાલયમાં હમેશાં અનેક બન્યા કરે છે. કેટલાક તો જુદ-પતિની નજરે પણ ન ચડના હોય ! વળી આ પ્રશ્નો પડેલી નજરે છાત્રાલયજીવન માટે સાદ નહવા પણ લાગે તેવા છે, પરંતુ તરુણોના સમૂહજીવનમાં રાજ કેવા કેવા પ્રશ્નો બને છે અને ગૂઢી ગૂઢી ઉમરના વિદ્યાર્થીઓ ઉપર તે કેવા કેવા પ્રકારની અસર કરે છે તે જાણવા માટે આવી ડાયરીઓ ગૃહપતિને ખૂબ ઉપયોગી થઈ પડે છે. કેળવણીશાસ્ત્રનો એક નિયમ છે કે વિદ્યાર્થીના આખા જીવનને અને જીવનમાં જનતા અનેક પ્રશ્નોને વિદ્યાર્થીની દૃષ્ટિથી જોવા. આવી વિદ્યાર્થીની દૃષ્ટિ સ્વતઃ નથી જ મળતી. તે મેળવવા માટે તો વિદ્યાર્થીના આંતર જીવનમાં ઉડી ફુગાટી મારવાની જરૂર રહે છે. આવા આવા તો કેટલાયે પ્રયાસો પડી આવી દૃષ્ટિ સાંપડે છે. વિદ્યાર્થીને વિદ્યાર્થીની દૃષ્ટિથી જોવામાં આ પ્રશ્નો કદાચ અંશે સાધનબૂત થશે તેમ ધારીને ઉતાર્યા છે.

. 1 : ૬

હરભાઈ.

ખાળમનોદશા

ત્રણ દિવસ પહેલાં શુરુકુલમાં એક તાર આવ્યો છે. અંખાલામાં તા. ૩૦-૯-૨૭ તો મહાસલાનો જન્મસો છે. શુરુકુલના વિદ્યાર્થીઓને તે માટે નિમંત્રણ આવ્યું છે. જલસામાં જવું કે નહિ, કેને કેને લઈ જવા, ક્યારે જવું, ત્યાં શું શું દેખાડવા જેવું કરી સકાય તેમ છે, વગેરે વિચાર અધિ-ષ્ટનાજી અને નિયામકજી કરી રહ્યા છે. એક મોટા વિદ્યાર્થીને આ વાતની કંઈક જાણ થઈ ગઈ. બસ ! નિવાસગૃહ ને જોજનાલય, વિનયમંદિર અને સાહિત્યમંદિર, અખ્યાપકગણ અને નોકરો સુધી વાત પહોંચી ગઈ અને વાતો ધંધા લાગી : “ અમે તો જવાના જ.” દ્વામાસલા કહેવા લાગ્યા : “ અમારી વિના ચાલે જ નહિ.” સંગીતપાર્ટી જોલી ઉડી, ડાંડીવાવાલા નાયનાં લાગ્યા : “ અમે પણ ખરા.” આસનવાલા કુસાયા લાગ્યા. “ આસનો તો સમાજ માટે નથી ચીજ છે. અમેજે જવાના ! અને આજે જ્યોરના શુરુજી લાહોર સંગીત-માસ્ટર લેવા ગયા છે. બસ કાલે અંધી ખજર પડી જશે.” એવામાં તો સાંજે ખાખાજીએ જણાવી દીધું કે અંખાલાથી શુરુકુલને આમંત્રણ આવ્યું છે. કેને કેને લઈ જવા તે નક્કી કરવાનું છે. પણ તમે તમારી તૈયારી શરૂ કરી દો. બસ, આટલી જ વાર હતી ! શુરુકુલનું પ્રાતાવરણ પસવારમાં બદલાઈ ગયું.

એક તરફ સંગીતપાર્ટી બેસી ગઇ છે, અને તૈયારી કરી રહી છે. ઝાંડીયા પાર્ટી ખુલ્લે ખુલ્લેથી વિદ્યાર્થીઓને રમવા માટે કરી રાખેલ મોઢા ઝાંડીયા ગોળી રહી છે. આસન પાર્ટીએ આસનની તાલીમ શરૂ કરી દીધી છે. ‘પ્રભાત’ કાર્યાલય મહિનાઓની નિદ્રા પછી રાત દિન એક કામ કરી રહ્યું છે. કામગીરી શાહી અને રંગ તૈયાર થઇ ગયા છે, ને લેખો માટે એક એક અધ્યાપક અને મેટા વિદ્યાર્થીઓ પાસે તકલીફ થઇ રહ્યા છે. લેખો અનુવાદિત થઇ રહ્યા છે અને ચિત્રો ચિત્રાઇ રહ્યાં છે. એક તરફ ડ્રામા પાર્ટી ગાતાના પાઠ કરી રહી છે ને પડિતછ એક એકને બેસારી પાઠ માંલગી રહ્યા છે, અને ગૃહપતિછ કપડાં માંલગી રહ્યા છે. ગુરુકુલના એક એક તાર ગળુગળી રહ્યા છે અને બધેય કર્મકષ્મતા છવાઈ રહી છે.

સવારે પ્રાર્થનાનો ઘંટ બજ્યો ને પ્રાર્થના શરૂ થઇ ગઇ. આજે એક એક હાથ અંબાલા જવા સંબંધીતો નિર્ણય માંલગવા ઉત્સુક જણાય છે. પ્રાર્થના પૂરી થઇ અને બધા એક કાને થઇ ગયા. બાબાજીએ શાંતિથી શરૂ કર્યું: “અંબાલાથી ૩૦ વિદ્યાર્થી માટે લખાઇ આવ્યું છે. જે વિદ્યાર્થી અંબાલા જવા ન ઇચ્છતા હોય તે ઉભા થઈ જાય.” થોડી વાર તો કોઇ ન ઉઠ્યું. બાબાજીએ જણાવ્યું: “જે વિદ્યાર્થી સંગીત, ડ્રામા કે ઝાંડીયા વાનો આસનમાં ન હોય તેવું ત્યાં શું કામ છે? જેને કોઇ મળવા આવનાર ન હોય તેવું પણ ત્યાં શું કામ છે?” તરત જ બે ચાર હાથ ધીમે ધીમે ઉપર આવ્યા ને પાછા અદશ્ય થઇ ગયા.

હું લાહોરથી થોડી રાત્રે આવેલો. પ્રાર્થનામાં નહોતો જઇ શક્યો. નિદ્રા પૂરી નહોતી થઇ. પ્રાર્થના થઇ રહ્યા બાદ ઉઠ્યો. ટદી જવા લોટા લીધો અને આંખો માલાખા તરફ. બે બાળકો સુઆ (નાની નહેર) ની પેલી તરફ જઈ રહ્યા હતા. ગુપ્તગુપ્ત વાતો કરતા જતા હતા. હું ધીમે ધીમે પહોંચ્યો. બંનેને બોલાવ્યા: “કેમ શું વાતો કરો છો?”

“કાંઈ નહિ.”

મેં કહ્યું: “નહિ? કાંઈક તો છે. ગને તો કહેવી જોઈએ. સાંચું કહો; તેમાં સંકાવાશે નહિ.”

કાચવાને મને તેઓ બોલ્યા: “ગુરુજી! અમે તો અંબાલાની વાતો કરતા હતા. મૌ કહે છે અમે જઈશું, અમે જઈશું; અને અમને કાણ લઇ જાય તેમ છે? અમારે જલસો જોવાનું લાગ્યું નહિ હોય ખીજું શું?”

મેં તેમની મનોદશા જાણવા પૂછ્યું: “કેમ, કોણે તમને અંગાત્રા લઈ જવાની ના કહી?”

તેઓ બડીમાં બડીમાં બોલ્યા: “ના તો કેણુ કહે? એ તો આજ પ્રાર્થનામાં જાગાછએ જ પૂછ્યું હતું કે અંગાત્રા ન જવું હોય તે ઉભા થાઓ. ને અમે તો નથી દામામાં કે નથી સંગીત પાર્ટીમાં; નથી આવડતા ડાંડીયા કે આમન. વળી ત્યાં અમને કોઈ રજવા આવે તેવાં સંગીધી પણ નથી તો પછી કોણુ કંઈ જાય?”

તેઓના મનની દુઃખદ સ્થિતિ હું મોઢા પર વાંચી શકતો હતો. મેં પૂછ્યું: “તમારે અંગાત્રા આવવું છે?”

“હા, શા માટે નહિ? ત્યાં તો ખૂબ મજા પડશે. દામા જોશું, મુસાફરી થશે, અંગાત્રા અમૃતસર જોવાશે. પછી અમે ક્યારે અંગાત્રા અમૃતસર જોવાના હતા?”

જમ તેઓ બોલી ન શક્યા. એ આંસુનાં ગિંદુઓ ખરી પડ્યાં. મેં વાંસો થાખડી આભામન આપ્યું: “તમને બધાને કંઈ જવાનું નક્કી થઈ ગયું છે, સમજ્યા? એ તો જાગાછએ તમારો ઉત્સાહ જાણવા પૂછ્યું હતું. હવે મોજ કશી!”

જમ, હસતા કોડના બન્ને સૌચ આંધ્યા ગયા.

મને આ જાગકાએ તેઓના મનોભાવનો પાક આપ્યો. અને જાગકાની ભાવના વિચારનો વિચારનો હું પણ સૌચ ગયો. પણ એ જાગકાનું દુઃખ બૂઝી ન શકાયું.

ગૃહપતિઓ અને સંસ્થાના અધિકારીઓ આ જાગમનોદશા વાંચતાં શીખે તો?

કુલચંદ હરિચંદ દોશી

સ્મરણો

મેં આજ થોડાએક જૂના વિદ્યાર્થીઓને હાત્રાલયલ્લખનનાં પોતાનાં ખાસ ખાસ સ્મરણો લખી મોકલવા કહેલું, તેમાંથી થોડાએક જે સ્મરણો લખી મોકલ્યાં છે તેમાંથી તારણ કરી આ નીચે મુકું છું.

વેનરી બની ગયેલ વિદ્યાર્થી લખે છે:—

“.....પણુ લખ્યું, આપને વાંચતાં કંટાળો. આવે એટલું બધું

લખ્યું. પરંતુ છેવટે એક વાત લખ્યા વિના આ રમરણો પૂરાં કરી શકું તેમ નથી. હું પાંચમા ધોરણમાં હતો ત્યારે અમારા આખા વર્ગને તમે વણાટશાસ્ત્ર શીખી લેવાની સલાહ આપેલી. મેં તે વખતે મારો અંગત અભિપ્રાય જણાવી તેની સામે મારો નમ્ર વિરોધ જાહેર કરેલો, પરંતુ તમે તો રહ્યા મોટા ભણેલા અને વિદ્વાન! દલીલો કરી મને મુંઝો કરી નાખ્યો અને મારે પણ તે કામમાં જવું પડે તેમ થયું. હું વણાટશાસ્ત્ર તો શીખ્યો પરંતુ તેની સામેનો મારો વિરોધ દરમિયાન વધ્યો. આજે તે દિવસો યાદ કરું છું ત્યારે મને તિરસ્કાર છોટે છે, અને તમારા ઉપર ક્રોધ ચડી આવે છે. હજી પણ કોઈને વળુનાં જોડે છું ત્યારે ખૂબ ચીનરી ચડે છે. આપણે ત્યાં એ પરિસ્થિતિમાં કંઈ ફેરફાર થયો કે નહિ તે જાણવા ઉત્સુક છું.....”

એક શિક્ષક અનેક વિદ્યાર્થી લખે છે:—

“ ધણુમે લખવાનું મન છે પરંતુ આજની મારી મનોદશા તેમ કરવા કે તેમ નથી. ઘણી મુંઝવણમાં આવી પડ્યો છું. આપના પત્રના ઉત્તરમાં એક રમરણ લખી આપની આતના ઋણમાંથી હમણાં તો મુક્ત થાઉં ?

“ આપને યાદ હશે. એક કિનારાના વેકેશનમાં અમે દસ આર જણા ત્યાં રહેલા ત્યારે કેવળગમનો જાહેર અનેલો કરીએ! વાન ખૂબ આકર્ષે ચઢેલી અને અનેક અનુમાનો ઝંધાવા મંડાયેલાં. ઘણા દુણાયા, ઘણા સાચા માર્યા ગયા અને ખોટા છટ્ટી ગયા. તે દિવસોમાં પેલી યાદગાર રાત્રે મને આપને ઘરે એડેલો ખોટાથી હું નિર્દોષ છું તેમ કહ્યા છતાં મારે મન હડદડતો અન્યાય ગણાય તેવા જે ન્યાય ચૂકવેલો તે મારી રમરણમાંથી કદિ પણ ખસતો જ નથી. આપ તો અધ્યાગમાં હતા તેથી અમારા લાલા માટે જ એટલા દડક ધણેલા, પણ ભવનનાં મુંદર રમરણોમાં આ અગળામણું રમરણ પણ વારં-વાર ડોડીયું કરી મોર્ષ છે.”

એક કોલેજમાં ભળતો વિદ્યાર્થી લખે છે:—

“ આ પત્રમાં એક જ રમરણ લખું તો મને માફ દરજી. અત્યારે પરીક્ષાનો સુમય ચાલે છે તેથી અમારે નથી લખી શકતો.

“ અમે ત્યારે ત્યારે પણ રસોઈ બગાડવા ગાજનની રસોયા સામે અમારી ફરિયાદો રજુ કરતા ત્યારે ત્યારે અમને ધમકાવે અને અમને તો મુશ્કેલીઓ વેડવા જોઈતી તાકાત મેળવવાની સલાહ આપીને આપ દારી મૂકતા, અને ‘અમારું’

ખાણું એ તો જાણે કે લક્ષ્ય આપવા જેવી બાબત જ નથી તેમ માન્યા કરતા તે વાત મને તો ખૂબ સાલની. આપની ઉચ્ચ શરૂઆતમાં મને આ કાળો ઘમ્મ લાગેલો. સ્પષ્ટ લખવા માટે માફ કરશો; પણ આપની પાસે તો સ્પષ્ટ જ જોશવાની અમને દેવ છે ને !”

એક આક્રિશ કક્ષાવા ગયેલ વિદ્યાર્થી લખે છે:—

“સારાં નરસાઈ ધણાં ધણાં સ્મરણો લખવાનો છું, માટે દૃષ્ટા કરી કંટાળણો નહિ.

“અહીં તો અમારે હવે હાથમાં લાઇને કરવાનું છે એટલે હું લવનમાં હતો ત્યારે મારા તરફ પુત્રવત કાળજી રાખીને મને સાહસો ખેડતાં આપે જે અટકાવેલો તે મને અહીં ખૂબ આડે આવે છે. તે માટે પહેલું સ્મરણ. વરસના વરસાદમાં રખડવા નીકળું તો કહો: ‘મહિ પડીશ. તારા બાપને શું મોઢું બનાવશું?’ તેમ ધમકાવી પાછો ભેમારી દેતા ને આજે તો હવે ધોધમાર વરસાદ પડેલો હોય તેવા પંદર પંદર દિવસો લાગતાગટ જંગલમાં જ દાદવા પડે છે, તે જાણો છો? અજનાળા રાત્રે લવનથી ફર ફરવા જવાની રજા લેવા આવીએ તો અનેક બીક બતાવી અમારો ઉત્સાહ ભાંગી નાખતા, ને આજે તો હવે ઘોર અંધારી રાત્રિઓમાં દિવસેક પણ પ્રાણીઓનો ખૂબ લય હોય તેવાં સ્થળોમાં એકલા રખડવું પડે છે તેનો આપને ખ્યાલ હશે?”

હરભાઈ.

આગામી છાત્રાલય સંમેલન

ગયા જન્યુઆરી માસમાં આપણે પહેલું છાત્રાલય સંમેલન લયું. એ સંમેલન વખતે ગૂજરાત ઇડિયાવાડાનાં જૂનાં જૂનાં છાત્રાલયો તરફથી ધણા અનુભવી લાઇઓએ હાજરી આપી હતી, અને આખા સંમેલનને દીપાન્ત્યું હતું. સંમેલનના ઉપસંહાર વખતે અમરેલી કોળા શ્રોટિંગ તરફથી દ્વિતીય છાત્રાલય સંમેલન માટે નિમંત્રણ જાહેર કરવામાં આવ્યું હતું. આપણને સૌને જાણીતું આનંદ યજ્ઞ કે અમરેલીમાં એ દ્વિતીય છાત્રાલય સંમેલનની તૈયારીઓ આજે ચાલી રહી છે.

પહેલા છાત્રાલય સંમેલનમાં આટલા બધા લાઇઓ ભાગે ખર્ચાને આવ્યા, ખાવાપીવાનો આટલો મોટો ખર્ચ થયો ને એટલા બધા લાઇઓએ તનતોડ કામ કર્યું તેનું કોઈ પરિણામ? પરિણામો ગણાવવા-બેસીએ તો ધણાં

ગણાવાય, પણ આપણે એક જ પરિણામને ધ્યાનમાં લઈએ. લોકો 'બોર્ડિંગ, બોર્ડિંગ' બોલે છે તે બોર્ડિંગ ખરેખર ધ્યાન આપવા જેવી વસ્તુ છે અને તેની પાછળ અમુક ચોક્કસ વિચાર છે એટલી વાન આર્યનાર લાઇઓના મનમાં હસી અને પ્રશ્નમાં પ્રસરી એ કાંઈ સંમેલનનું નાનું પરિણામ નથી.

એ સંમેલનના : એક પરિણામરૂપે છાત્રાલયોની રિરેક્ટરી થોડા જ વર્ષોમાં આપણા સૌના હાથમાં આવશે. એ સંમેલનના ખીજા પરિણામરૂપે આપણું 'છાત્રાલય' માસિક આજે આલે છે.

આપણું ખીલું સંમેલન આપણને એક પગલું : આગળ લઈ જશે. પહેલા સંમેલન વખતે આપણો સૌનો પરિચય નવોસવો હતો, આપણી કાર્યદિશા પણ નવી હતી, આપણા પ્રશ્નોની આપણને સૌને સ્પર્શે ન હતી, આપણી ચર્ચાઓ ઓછી વ્યાપક હતી અને આપણી દૃષ્ટિ બરાબર સ્થિર ન હતી. આ ખીજા સંમેલનમાં આપણે આ બધી ઉણપોને પહોંચી વળશું, આપણાં મંતવ્યો વધારે સ્પષ્ટતાથી મૂકી શકશું, આપણી મર્યાદા વધારે ચોક્કસાઈથી આંકશું અને આપણા ધ્યેય તરફ વધારે સ્થિરતાથી તેમજ વધારે ઝડપથી પહોંચવાનો માર્ગ દાઢશું.

અને આ કાર્ય માત્ર અમરેલીના કાર્યકર્તાઓનું નથી. એ કાર્યમાં તો આપણે સૌએ તેમને મદદ કરવાની રહે છે. છાત્રાલયોમાં કામ કરનારા લાઇઓ માત્ર સંમેલનના દિવસોમાં હાજરી આપે એટલું જ બસ નથી. આપણે સૌએ આપણા અનુભવોને ખીસામાં લઈને સંમેલનમાં જવું અને ત્યાં એ અનુભવો રજુ કરવા. અમને ખાતરી છે કે આ રીતે સક્રિય લાગ લઈને આપણે આવતા સંમેલનને ફોલોઅપ ઉનારશું અને છાત્રાલયો મારફત તરુણોના જે પ્રશ્નોને આપણે ઉકેલવા મળીએ છીએ તેની વધારે નજીક પહોંચી જશું.

ત'ચી.

'છાત્રાલય' દર અંમેજી માસની ૧૫ મી એ પ્રગટ થાય છે.

વાર્ષિક લવાજમ પોસ્ટેજ સાથે એક રૂપીઓ.

લખો : બ્યવસ્થાપક, છાત્રાલય : શ્રીદક્ષિણામૂર્તિ ભવન : ભાવનગર

આં માસિક ભાવનગરમાં સ્ટેશન રોડ-થી 'સરસ્વતી' છાપખાનામાં પારી. બીખાલાઇ ગોપાળજીએ છાપ્યું અને તંત્રી નૃસિંહપ્રસાદ ઠા. ભટ્ટે ભાવનગરથી પ્રગટકયું.

છાત્રાલય

(છાત્રાલય મંડળ તરફથી)

વર્ષ ૧૯૨૭

૧૯૨૭

અંકોદ મો

ડીસેમ્બર

: ત્રી :

નૃસિંહપ્રસાદ કાલિદાસ બટ

મનમાં થાય કે આજે તહેવાર છે એટલે જલેળી
લાડુ થાય તો ઠીક, ત્યારે ગૃહપતિ ચુરમેથ્વર કરાવે.
મનમાં થાય કે આજે ચાંદની છે ને રાતના બાર
વાઝ્યા સુધી ટેકરામાં ફરીએ તો ઠીક, તો ગૃહપતિ
કહે કે સૂઈ જાઓ; હવા ખરાબ છે ને શરદી થશે.
મનમાં થાય કે આજે રજા છે ને સવારમાં ચાલોને
ગેડીદોડ રમીએ, ત્યાં ગૃહપતિ કહેશે કે આજે
જન્માષ્ટમી છે એટલે ગીતામાં ચાલો. મનમાં થાય
કે આ....ને રૂપાળો ઘોષ પડે છે ને ચાલોને ધૂનકા
દર્ધએ ત્યાં ગૃહપતિ કહેશે કે સૌ કાંઈ બેચેનીને નાહી
લેયો; અંદર કંઈક હશે. મનનો અને ગૃહપતિનો
આ સનાતન ઝગડો કોઈ ટાળે ? અમારું મન
વર્તી જાય એવો ગૃહપતિ કોઈ ઘડી શકે છે ન

“તરલુ”

૧ આત્મપરીક્ષા

“ કેમ વેણીસાઈ, આગ્રે આ તરફ ક્યાંથી ? ”

“ ઘણા દિવસથી ભીડમંજનનાં દર્શને આમ્યો ન હોતો એટલે થયું કે ચોક્કસ આગ્રે તો જઈ.”

“ કેમ તમારી બોડિંગ ફીડ આવે છે કે ? ”

“ બોડિંગ ! અરે ભાઈ એ તો વાત મૂકી દોને.”

“ કેમ શું થયું છે તે ? ”

“ હું ગૃહપતિ થયો નહોતો ત્યાં જ્યાં તો આમ કરી નાખું ને તેમ કરી નાખું એમ લાગતું હતું. પણ કેટલી વીણે સો થાય છે તેની ખબર તો હવે પડે છે.”

“ હજી પૂરા એ મહિના નથી થયા ત્યાં કંટાળી ગયા ? પ્રતાપરાય તો બાર વર્ષ સુધી ગૃહપતિ રહ્યા છતાં કંઈ કંટાળ્યા નહોતા, અને તમે ન ફેલા હોત તો બીજા બાર વર્ષ પણ એવી કાલત.”

“ ઇ પ્રતાપરાયની માને રંગ છે. એણે તો મારે વાલે એક ધોડા સમણે રાખ્યો અને એ ધોડાએ હાંધ્યે રાખ્યું. એક ધોડે પાંસડું દોર.”

“ ત્યારે તમેય એનો ધોડા રાખોને ? ”

“ એનો ધોડા ખરાબ લાગ્યો એટલે તો તેને હાંધેલી હું દાખલ થયો. ધોડા કાઢીને ધોડાને રથાને હાંધ્યા રથાપડું એવા વિચારથી મેં આ કાર્ય ઉપાડ્યું.”

“ તો હાંધ્યા રથાપો. એ તો વધારે સારી વાત છે.”

“ વાન તો વધારે સારી છે પણ થની નથી.”

“ કેમ શું અડચણ આવે છે ? ”

“ હું ગૃહપતિ થયો તે પહેલાં મેં વાંચેલું કે ગૃહપતિ એ તો વિદ્યાર્થી-ઓના માતાપને રથાને છે.”

“ હા, એ તો ખરાબ છે.”

“ ત્યાર પછી વિદ્યાર્થીઓના માતાપ યવાના અનેક વિચારો મનમાં ઘણા અને એ વિચારમાં ને વિચારમાં ગૃહપતિ થયો.”

“ સે એમાં શું બગડી ગયું ? ”

“ બગડી શું જાય ? હું પોતે બગડી ગયો.”

“ એમ કેમ ? ”

“ આ જે માસના અનુભવે મને જાણ્યું છે કે માગાય થવું સહેલું છે; ગૃહપતિ થવું તેથીયે અઘરું છે. ”

“ એમ કેમ ? ”

“ વિદ્યાદીને પોતાનાં જગ્યાં તરફ રોહ કરવામાં જરાયે પ્રયત્ન કરવો પડતો નથી. માને પોતાના જગ્યાને માટે જહેમત ઉઠાવતાં ઉઠવો આનંદ થાય છે, અને એ જગ્યા અણસમજથી માની સામે થાય અને માનું દિલ દાઝે ભારે પણ માનું હૃદય એ જગ્યાનું અકલ્યાણ ઇચ્છી શકું નથી. આટલું માના હૃદયને સ્વયંસિદ્ધ છે, વગર મહેનતે મળેલું છે. ”

“ તમે કહો છો તે જરાયર છે. ”

“ ગૃહપતિનો વિદ્યાર્થીઓ તરફનો રોહ આવો હોવો જોઈએ એવો મારો આદર્શ છે. પણ આજે જે માસથી મહેનત કરું છું તો જે મારા જીવનમાં એ આગાહ આવતું નથી. વિદ્યાર્થીઓ સાથે રોહ રાખવાના બધા વિચારો કરું છું પણ જ્યારે કોઈએક વિદ્યાર્થી કહ્યું નથી માનનો અથવા તો સામે થઈ જાય છે ત્યારે બધા વિચારો ધોવાઈ જાય છે અને એકદમ એ વિદ્યાર્થીને જાણે શુંયે કરી નાખું એમ થઈ આવે છે. ”

“ એમ તો સગી માનેય થાય ! ”

“ એમાં તફાવત છે. સગી માને ઘડીભર કાળ ચડે ત્યારે એમ થવું હશે પણ તેના અંતરના ઉઝા પ્રવાહને જોશો તો ત્યાં દીધાના કલ્યાણના જ વિચારો વહેતા હશે. ”

“ ને તમને શું થાય છે ? ”

“ મારાથી તો એ વિદ્યાર્થી જુલો જુલો શરૂનો નથી. મારી શુદ્ધિ તેની પાછળ પડે છે, તેનાં છિદ્રો શોષી લાવે છે, તેની નિર્ગળતાઓ ખુલ્લી કરે છે અને કોઈ પણ રીતે મારી સામે થવામાં એ વિદ્યાર્થીની જુલ જ હતી એમ સિદ્ધ ન થાય ત્યાં સુધી હૃદય જાળી રાકતું નથી ”

“ એ તો ભારે કહેવાય. ”

“ છે જ ભારે. ”

“ પણ તમને તો બધા દેશ ખૂબ જ વખાણે છે. તમારા સેક્રેટરી તો કાલે કહેતા હતા કે સંસ્થાનાં નરીજ ઉપડી ગયાં છે. ”

“ સેક્રેટરી તો કહેજ ના ! એને તો પ્રતાપરાવના ધોડાની સરખામણીમાં હું સારો લાગું જ. વળી મારી પાસે વિદ્યતા રહી એટલે પણ તેને કાંઈક લાગે. પણ મારા અંતરની આ વેદના સેક્રેટરી શી રીતે વાંચી શકે ? ”

“ ભારે તમે શું કરશો ? ”

“ જો આ સ્થિતિ વધારે વખત ચાલુ રહેશે તો અહીંથી નીકળી જઈશ. હું ચોક્કસ જ માનું છું કે જેના હૃદયમાંથી વિદ્યાર્થી તરફને ઝિનો ગળી ન ગયો હોય તેણે ગૃહપતિ ચવાય જ નહિ. હા, મારામાં વ્યવહારક્ષતા ઓછી હોય તેનો મને વાંધો નથી. હું ૭૬ વિદ્વાન ન હોઉં તેથી મને વાંધો ન લાગે, પણ હું કાંઈ પણ કાળે અને કાંઈ પણ સંયોગોમાં કાંઈ પણ વિદ્યાર્થીને મારો હુસ્મન ગણી શકું એ તો મારા માટે અસભ્ય જ છે. ”

“ પણ એવો દુધનો રાંધેલો ગૃહપતિ શક્યો ક્યાંથી ? તમે તે બહુ ઝીણું કંતો છો. ખીજ નો તમારો વિચાર પણ નહિ સમજે. ”

“ એ મારે જ્ઞેયાનું નથી. હું એવો ગૃહપતિ થઈ ન શકું તો મારે મારો માર્ગ શોધી લેવો જોઈએ. ”

“ એવું જ્ઞેયા જઈએ તો તો એકંચ છાત્રાસયમાં ગૃહપતિ રાખવો ન જોઈએ. ”

“ તેમાં બોલું શું છે ? મારા જેવા ગૃહપતિને રાખ્યાથી ગૃહપતિ રાખ્યાનો સંતોષ મજે એથી વિશેષ ખીજે શો લાભ ? ”

“ પણ હજી લુઓ તો ખરા. ”

“ એની ક્યાં ના છે ? મને આશા તો છે જ કે આ વસ્તુનું મને ઉચ્ચ જ્ઞાન થયું છે એટલે એ નિર્જાનનાં હું છું ની શકીશ. એવી ઉતાવળ કરીને હું નારી જવા નથી માગતો. ”

“ તો તો ફીક બીડખંજન મહાદેવ અધાં મારાં વાનાં કરશે. ”

નાનાભાઈ.

વિદ્યાતાનો વાંક

કાંઈ પણ કોલેજમાં જઈને પૂછો: “ તમારા વિદ્યાર્થીઓને અંગ્રેજી composition બરાબર કેમ નથી આવતું ? ”

જવાબ મળશે: “ વિદ્યાર્થીઓ હાઈસ્કૂલમાંથી જ એવા નુસંગા આવે છે કે તેમના પર કામ કરવું અસક્ય થઈ પડે છે. ”

હાઈસ્કૂલના હેડમાસ્ટરને પૂછો: “ તમારા વિદ્યાર્થીઓ compositionમાં કેમ બહુ નમળા છે ? ”

રહેશે: “ ઝંઝોવરમાં તેમના પર બરાબર ધ્યાન અપાયું નથી તેનાં કામ અમારે અહીં ભોગવવાં પડે છે. ”

અંજોવરમાં જઈને તપાસ કરો: “આ વિદ્યાર્થીઓ કેમ આટલા બધા કાયા દેખાય છે?”

જવાબ મળે: “ગૃહસ્થાની નિશાળોમાં કાંઈ ધ્યાન જ આપતું હોય તો કે? આટલુંયે અહીં આવીને શીખ્યા છે.”

તાત્ત્વજ્ઞ સ્વદેશના મહેતાજીને પૂછે: “કેમ ભાઈ, આ વિદ્યાર્થીઓ કેમ બહુ પછાત છે?”

તરત કહેશે: “માઆપ જલ્દીજલ્દીને તમડી મૂકે છે એટલે એમનામાં સંસ્કાર જ નથી ત્યાં અમે શું કરીએ? અમારી મહેનત બર આવતી નથી.”

ધેર જઈને માઆપને પૂછે: “કેમ તમારા છોકરાઓનું તમે બરાબર ધ્યાન રાખતાં નથી?”

કહેશે: “શું ધ્યાન રાખીએ? નિશાળમાં બેસાર્યો છે ત્યાં માસ્તરને શી પડી હોય? માસ્તર બ્રહ્માનો બોલ્યો શીખવે તો કે? ધેર ટપ્પરાને રાખ્યાં છે તોયે કાંઈ શુક્રવાર વળતો નથી. માસ્તરો બધા મદતનો પગાર ખાય છે ને સરકારની આંખ ઉઘડી નથી.”

કાંઈ છાત્રાસયમાં જઈને પૂછે: “આ વિદ્યાર્થીઓમાં હજી આરિય કેમ બરાબર દેખાતું નથી?”

કહેશે: “આર્ય શી રીતે આવે? હજી તો ધરના કુસંસ્કાર કાઢવામાં જ અમારો વખત જાય છે. માઆપોએ કાંઈ ધ્યાન જ આપ્યું હોય તો કે?”

માઆપને જઈને મળે: “કેમ, તમારા છોકરા પર બરાબર ધ્યાન આપો છો કે?”

કહેશે: “અમે તો ધણુંયે કરીએ છીએ. અહીં હતો ત્યારે તો બહુ જ સારો હતો પણ બોર્ડિંગમાં જઈને કેટલાયે નવા ધધા શીખી આવ્યા છે. ત્યાં કાંઈ ધણી હોય તો કે?”

વિદ્યાર્થીને પૂછે: “કેમ ભાઈ, તમે સુધરતા જાઓ છો કે?”

જવાબ મળે: “મને તો સુધરવાનું બહુ મેં મન છે પણ અમારા ગૃહપતિ ક્યાં ધ્યાન આપે છે? અમારા ગૃહપતિનું પોતાનું જીવન જ સાફ નથી એટલે અમને તે શી રીતે સુધારી શકે? ગૃહપતિ પોતે જ ઉચ્ચ જીવન ગાળે તો અમે એની મેળે સુધરી જઈએ.”

ગૃહપતિને પૂછે: “કેમ ભાઈ, આ તમારા વિદ્યાર્થીઓ જીવનમાં આગળ વધતા જાય છે કે?”

કહેશે: “આ બધા નાનપણથી જ એવા કુમાર્ગે ગયેલા છે કે તેમને સુધારવા ભારે કંઠણ છે. આ બધા શીંગમાંથી સજેલા છે. આવા વડેલા વિદ્યાર્થીઓ પર કામ કરનાર સારામાં સારા ગૃહપતિને પણ જરા મળતો જ નથી.”

*

*

*

આ બધાની પાછળ વાંક નો બહાનો પોતાનો જુએ એમ નહિ ?
નાનામાંથી

બાલકૃષ્ણ

બાલકૃષ્ણની ઉંમર પંદર વર્ષની છે. મારા એક નિહટના સ્નેહીતો એ દીકરો. એના ઘરનું વાતાવરણ ખૂબ સ્વચ્છ અને પવિત્ર છે તે હું અગત્ય જાણું છું. માતા પિતા અને સુશિક્ષિત તથા સંસ્કારી છે. પુત્રની કેળવણી પાછળ અત્યંત કાળજીવાળાં છે. હું એમને ઘેર વારંવાર જાઉં છું તેથી બાલકૃષ્ણનો અને મારો સંબંધ પણ ખૂબ મીઠો અને ગાઢ છે.

છેલ્લા બારેક માસથી બાલકૃષ્ણના શરીર ઉપર હું અનેક પ્રકારના ફેરફારો દેખું છું. હમણાં હમણાં તો એ જરા નળજો પણ જણાય છે; અને થાક લાગ્યાની, માથું દુઃખવા આગ્યાની વાતો તો મને અવારનવાર કહી જાય છે. કંઈક ઉંડા વિચારમાં, ગરકાવ થઈ એકદમ ખૂણામાં દલાદિ પસાર કરતો પણ તે દેખાય છે.

જરા બારીકાથી તેનો અભ્યાસ કરતાં હસ્તદોષ જેવી કાંઈ બધીમાં તે સપડાયો હોય તેવો મને વહેમ ગયો. ઘરના ગમે તેટલા સ્વચ્છ વાતાવરણમાં ઉછરતો છોકરો પણ ઘણી વખત કાંઈ ખરાબ સોજતના પરિણામે જાતીય બદલીમાં ગમડી પડે છે તેવો મારો અનુભવ હોવાથી બાલુ સંબંધે ખાત્રી કરી લેવા અને મારો વહેમ સાચો ફરે તો તેને વખતસર એવવામાં મેં વિચાર કર્યો.

એક દિવસ મેં તેને બોલાવ્યો: “કેમ બાલુ, હમણાં ‘શરદિ’ નળજો કેમ જણાયો છે ?”

“સાહેબ, હમણાં શરીરમાં એવેની ખૂબ રહ્યા ફરે છે.”

“કારણ ?”

“ખબર પડતી નથી.”

“કંઈ કુટેવમાં તો રસાયો નથી કે ?”

બાલુ સાવ મુંઝે રહ્યો.

“ બોલો, શરમાવાની કશી પણ જરૂર નથી. મારી પાસે તમારે જરા પણ સંક્રાંત્ય રાખવાનો હોય જ નહિ. ”

બ્રાહ્મણ નીચું જોઈ રહ્યો. મેં ચલાવ્યું: “ મુંઝાઓ નહિ. મને કહેવાથી તેનો ઘુરત જ ઉપાય થઈ શકશે અને શરીરનો ક્ષય અટકાવી શકાશે. ચાલો, હું જ પૂછું. હસ્તદોષ કરો છો કે ? ”

નીચું જોઈ રાખી અત્યંત ધીમેથી બ્રાહ્મણ બોલ્યો: “ હાથ. ”

“ જુઓ, મારી સામું જુઓ. આમાં શરમ હોય જ નહિ. ”

બ્રાહ્મણે કંઈક ધીરજ આપી હોય તેમ મારા સામે જોયું.

“ કેટલા વખતથી હસ્તદોષ કરો છો ? ” મેં પૂછ્યું.

“ બારેક માસથી. ”

“ આજ દિન મુધીમાં કેટલી વખત કર્યો હશે ? ”

“ પંદર વીસ વખત. ”

“ છેલ્લી વાર કર્યાને કેટલો વખત થયો ? ”

“ આશરે સવા માસ. ”

“ તમને સ્વપ્નદોષ થાય છે ? ”

“ હા છ. ”

“ પણ બાહુ, તમે આમાં ફસાવા શી રીતે ? ”

ફરીવાર બાહુ મૂકી રહે છે.

“ કહોને ? તમારું જે કંઈ ખાનગી હોય તે મને કહી શકાશે. તે ખાનગી જ રહેશે તેની ખાતરી રાખો. ”

“ કમગાશંકરે ફસાવ્યો. ”

“ કમગાશંકરે ? ”

“ છ હા. ”

“ હા; પણ તે શી રીતે તે કહેશે ? ”

“ હા છ. બારેક મહીના પહેલાં અમે ચોડાએક વિદ્યાર્થીઓ બે દિવસની મુઝાફરી ઉપર ગયા હતા. રસ્તામાં એક ગામને પાદર નદીમાં રાત રહ્યા હતા. તે રાત્રે બધા સ્વપ્ન ગયા પછી કમગાશંકર મારી પયારીમાં ધુસી ગયા અને ખરાબ શામ ક્યું ! ”

“ તમે કંઈ વાંધો ન લીધો ? ”

“ હું લાઈ ન શક્યો. ”

“પણ તે પહેલાં ક્રમગણકરે તમારી સાથે કંઈ ચાચા કરેલા ખરા?”

“હા છ, ઘણી વખત હું એકલો પગો હોઉં ત્યારે તે લેમન કરનારે બહાને મારી પાસે આવના અને કાંઈ ન દેખે તેમ પોતાનો હાથ .....”

“તે વખતે પણ તમે યાંધા લીધેલો નહિ કે?”

“લીધેલો, પરંતુ એ તો ઉલ્લેખ.....”

“આ કેટલો વખત ચાલેલું?”

“એકાદ માસ.”

“પછી?”

“પછી પુરત જ પેલો નદીવાળો પ્રસંગ બન્યો.”

“હમણાં કેમ ચાલે છે?”

“હમણાં મેં તેની લાઠીની તો ઝેડી છે, પરંતુ મારાથી રહેવાનું નથી તેથી ક્યારેક એકલાં તેમ યથ જાય છે.

“પણ તેનાથી ગુસ્સાન ચાલે છે તે જાણો છો?”

“હા છ.”

“ત્યારે હવે તેમાંથી છૂટવું પડ્યેને?”

“હા છ. આપ જ માર્ગ બતાવો.”

“હીક ત્યારે, કાલે આવજો તમારી સામે વિગતથી વાતો કરીશ.”

હરભાઈ.

હા, છે એક ડાક્ટર

માગ સ્નેહી દક્ષિણમૂર્તિવાળા ભાઈથી હરભાઈ જેઓ વિદ્યાર્થીઓને અકુદરતી રેવોમાંથી કેમ બચાવી શકાય તે માટે અનેક રીતે ભાગણો, લેખો, તથા માસિક તેમજ સ્નેહી મિત્રો સાથે ચર્ચા દ્વારા જે સેવા બનતી રહ્યા છે તે આપણ સહુને અનુકરણ કરવા જેવી છે. શાસ્ત્રીય રીતે તે બાબતનો તેઓ અભ્યાસ કરી રહ્યા છે, એટલે આ બદી-આ રોગ દૂર કરવા તેઓએ એક ‘ડાક્ટર શોધી આપવા બધા છાત્રાસય અંકમાં માગણી કરી છે.

આ કુટુંબો ખરાબ છે જતાં તે હસી કાઢી દુર્લક્ષ કરવા જેવી નથી. આપણ દેશના સરીરધનનો તે ટેવ હાસ કરી રહી છે. આપણે સહુએ તે બાબતમાં ગ્રીણવટથી વિચારવાની જરૂર છે.

આ રેવો જ્યાં એક જગ્યામાં વધારે વિદ્યાર્થીઓને રહેવાની સવડ મળે છે તથા નાની ઉંમરના છોકરા છોકરીઓને રમતમાં એક સાથે રહેવાના

પ્રસંગો મળે છે ત્યાં વધારે પ્રમાણમાં માણસ પડે છે.

હાલની બોર્ડિંગો (છાત્રાલયો) આ માટે સારું રચન જણાઈ આવ્યું છે તેવો અનુભવીજાનો મત છે.

અત્યારની રહેણીકરણી, ખાણું પીણું, પહેરવેષ ને આસપાસનું વાતાવરણ વાસનાતે ઉત્તેજન આપે તેવું છે એ નિર્વિવાદ વાત છે. આ બધીમાંથી તેમના તત્ત્વ તિગ્રહારની દૃષ્ટિથી જોવા વિના વિદ્યાર્થીઓને કેમ બચાવી શકાય એના ઇલાજો શોધવાની આપણી પવિત્ર ફરજ છે. આ બાબત તરફ આપણે ગંભીરપણે વિચાર કરવાની જરૂર છે.

વિચાર કરતાં એ બધીમાંથી છૂટવાના ઇલાજો મને સૂઝ્યા છે તે હું વિદ્યાર્થી આશ્રમ પાસે, તેમના વાલીઓ પાસે, છાત્રાલયના મુદપતિઓ પાસે, તેના વ્યવસ્થાપકો પાસે તેમજ વિદ્યાર્થી આશ્રમની બાબતમાં રસ લેનારા મહારા દેશ બંધુઓ પાસે રજુ કરવા હું રજા લઉં છું.

આ ઉપાય કંઈ નવો નથી. ઘણા લાંબા વખતનો અનુભવેલો અને અત્યારપણે છે. એ ઉપાયના પાલનમાં મુશ્કેલીઓ ઘણી છે પણ ધીમે ધીમે તેથી મનને વશ કરી શકાય તેમ છે.

એ ઇલાજ તે શારીરિક કસરત (આયામ), જનમહેનત એટલે ચોતાનું કામ પોતે કરી લેવાની ટેવ અને પ્રભુસ્મરણમાં એકતાનતા છે. શરીરને શ્રમ આપવામાં આવે, શરીરમાંથી પરસેવો છૂટે તૈથી સીઝની મહેનત કરવામાં આવે તો થાકથી ઊંધ સારી આવી જશે. અને ઊંધ આવી જાય એટલે વામના-વિપયવાસના તરફનું લક્ષ દિનપરદિન ઓછું થતું જશે. અને હરિસ્મરણની તત્ક્ષીનતાથી મનોવિકાર વશ થશે. આ ટેવો જેમ જેમ ફળવવામાં આવશે તેમ તેમ શરીર તેમજ મનની મજબુતી વધતી જશે.

અત્યારના વિદ્યાર્થીને આસપાસના આરામી વાતાવરણને લઈને કામ કરવું હલકું જણાય છે. શ્રમ નામ તરફ શરમ જેવું લાગે છે. આ રૂઢિઓ વાસનાને પોષે છે. પરિણામે શરીરને હાનિ થાય છે, પ્રજા નબળી બનતી જાય છે અને દેશની દરિદ્ર અવસ્થાનું કારણ બને છે.

શ્રીકૃષ્ણ ભગવાન અને સુદામાજી જેવા સદાધ્યામી શાળાએ સોદિપતી ગુરુને ત્યાં રહી, એ મુશળધાર વરસાદમાં પણ લાકડાના ભારા લઈ આવી આશ્રમ ને ગુરુની સેવાનું ફળ શરીરસંપત્તિમાં તેમજ માનસિક બળમાં કેવું સરસ મેળવ્યું તે અગાઉના વિદ્યાર્થીઓ અને આશ્રમોનાં સુંદર દૃષ્ટાંત આપણી પાસે રજુ કરે છે.

અત્યારના સમયમાં નથી એવા આશ્રમે, કે નથી એવા ગુરુઓ. છતાં પણ જાનમહેનત, પોતાનું કામ પોતે હાથે કરવાની રેવ, કસરત તેમજ પ્રત્યુભજનમાં વિદ્યાર્થીઓ પોતાની કૃત્તિને પોતે અને તેમ કરવામાં તેમને છાત્રપતિ અને આદિકા સહાનુભૂતિથી તેમની મદદમાં ઉભા રહે તો અત્યારની વધી પડેલી બધી ધીમે ધીમે નાણુદ યશે તેમાં મને જરા પણ શંકા જેતું લાગતું નથી.

આ પ્રયાસો કષ્ટસાધ્ય છે અને પૂર્ણ બાપુજી ગૌડ છટ્ટી નવેશ્ચરના નવજીવનના અંકમાં લખે છે તે આ બાજનમાં ઉપયોગી હોવાથી તેનો ઉતારો આ પ્રસંગે અસ્થાને નહિ ગણાય એમ ધારી આપું છું.

“ મને કાવિઠ અલ્પચર્ચના પાલનમાં પણ મદા કષ્ટ વેડતું પડ્યું છે. અત્યારે એમ કહી શકાય કે તેને વિશે હું નિર્ભય બન્યો છું. પણ મારા વિચારોની ઉપર જે જય મારે મેળવવો જોઈએ તે મને મળી શક્યો નથી. મારા પ્રયત્નમાં ન્યૂનતા હોય એમ મને લાગતું નથી. પણ ક્યાંથી અને કહ રીતે આપણે ન ધ્વંસીએ તે વિચારો આપણા પર ચડાવ કરે છે તે હું હજી જાણી નથી શક્યો. વિચારોને પણ રોકવાની આવી મનુષ્યની પાસે છે એ વિશે મને શંકા નથી. પણ એ ચાલી દરેક પોતાને સાફ શોધી રહી છે એવા નિર્ભય ઉપર અત્યારે તો હું આન્યો છું. મહાપુરુષો આપણે સાફ પોતાના અનુભવો મૂકી ગયા છે તે માર્ગદર્શક છે. તે સંપૂર્ણ નથી. સંપૂર્ણતા એ કેવળ પ્રભુપ્રસાદી છે, અને તેથી જ ભક્તો પોતાની તપશ્ચર્યાથી પુનિત કરેલા અને આપણને પાવન કરનારા ચામનામાદિ મંત્રો મંત્રી ગયા છે. સંપૂર્ણ ઇશ્વરાર્પણ વિના વિચારોની ઉપર સંપૂર્ણ જય ન જ મળી શકે. આ વચન બધાં ધર્મપુસ્તકોમાં વાંચ્યું છે તે તેનું સત્ય હું આ અલ્પચર્ચના સુદમનમ પાલનના પ્રયત્નને વિશે અનુભવી રહ્યો છું.”

જગજીવનદાસ ના. મહેતા.

આવતી કાલથી

સદાશિવ અમારી બોર્ડિંગમાં ખૂબ હોશીયાર ગણાય છે. સારા સંસ્કારી કુટુંબમાં જન્મેલો. તીવ્ર બુદ્ધિ અને સૂક્ષ્મ કલ્પનાશક્તિ વાળો. ચૌદ વર્ષની જ ઉંમર; પણ આટલી નાની ઉંમરમાં જીવનના અનેક સવાલોને ક્ષમતા એણે અનેક વિચારો કરી નાખેલા. મારી આગળ એ ઘણી વાર આવે છે. એનું અંતર્નિરીક્ષણ જોઈ ઘણી વાર મને આશ્ચર્ય થયું છે. આટલી નાની

ઉંમરમાં આટલી ઝીણવટથી આ છોકરો જીવનના પ્રશ્નો વિચારી શકે છે, તેનું મને અભિમાન છે. સદાશિવની મારી ઉપર શ્રદ્ધા પણ ધણી. મારી પાસે પોતાના સવાસો લઈને આવે, પેનાનું પ્રયત્ન પણ મને આગે અને અંતે મારી પાસેથી કંઈક પ્રકાશ મેળવવાની ઇચ્છા જતાવે. એની જાણસા બેઠક મને પણ ઉત્સાહ આવે અને એની બધી શાંતિઓનું નિરસન કરવાનો પ્રયત્ન હું કરું. આ અમારું સંબંધનો કાવચી કમ.

રાતનો સમય હતો. હું પ્રાર્થનામંદિરમાં બેઠો બેઠો મારા જીવનના પ્રશ્નોના વિચારમાં મશગૂલ હતો. મંદિરમાં દીવો હતો પણ વિચારના ઉત્સાહમાં સહેજાંધથી જવાય તે માટે મેં દીવો ઝાંખો કરી નાખ્યો હતો. મંદિરની અંધારી શાંતિમાં મારા અંતરમાં ઉતરી તેનું નિરીક્ષણ કરવામાં હું મશગૂલ હતો. એટલામાં સદાશિવ આવ્યો. મારી પાંખે બેઠો. હું મારા વિચારમાંથી બન્યો. દીવાની વાટ ચક્રી અને બેંચું. તેની મુખમુદ્રા ગંભીર હતી. તે ક્રોધક પ્રશ્નો ગૂઢ વિચાર કરતો હોય તેમ લાગ્યું. મેં તેની તરફ જોયું. તેણે મારી તરફ જોયું. મેં પૂછ્યું: “કેમ સદાશિવ, શું લાગ્યો છે?”

સદાશિવ ગંભીરતાથી બોલ્યો: “આવતી કાલથી હું બહુ જ નિયમિત થવા માશું છું. ઘણા દિવસથી હું નિશ્ચય કરીને મુઠ્ઠા બંધ છું કે આવતી કાલ બરાબર પાંચ વાગે ઉઠવું છે. પ્રત્યક્ષ ઉડવાના સમય સુધી નિશ્ચય બરાબર હોય છે. પણ ઉડવાનો ઘંટ વાગે એટલે ધમ્મ જાય છે કે સહેજ મુઠ્ઠા લેવા છો. અને સાડા છ પહેલાં ઉઠવું જ નથી. આ સહેજ મુઠ્ઠા લેવા છોનું બૂત મને દરરોજ સવારે નડે છે. દરરોજ રાત્રે આવતી કાલથી નિયમિત થવાનો નિશ્ચય કરું, પણ સવારે સહેજ મુઠ્ઠા રહેવાનું મન સાય અને પછી આજો દિવસ બગડે. આમ છ મહીનાથી ચાલ્યું છે. હવે આવતી કાલથી તો હું બરાબર નિયમિત થવા માશું છું.”

મેં તેનું દહેલું સંપૂર્ણ સાંભળ્યું અને કહ્યું: “વાહ! બહુ જ સરસ. તમે દરેક નિશ્ચયને બરાબર વાળી રહેજો.” એ જ વિષય ઉપર અમારે થોડો વધારે સંવાદ થયો. મારા ઉત્તેજનથી ઉત્તેજિત થઈ સદાશિવ સૂતા માટે નીકળી ગયો અને હું પાછો મારા વિચારસાગરમાં ડૂબી ગયો.

બીજા દિવસની સવાર પડી. હું ન્હાઈ ધોઈને કાંતવા બેઠો હતો. ત્યાં સદાશિવને આવતાં દીડો. તેના વાળ વિખરાયેલા હતા. તેની મુદ્રા ઉદ્વિગ્ન હતી. તેણે જાનણ પણ નહિ ક્યું હોય એમ લાગતું હતું. તે હાંપવે હાંપવે આવ્યો અને મારી સામે આવીને બેઠો. મેં એના તરફ જોયું એટલે એની

ઉદ્ધિમના વધી, તે ખિન્ન અવાજે બોલ્યો: “ આજે પણ હું ઉડી શક્યો નથી. આજે પણ સહેજ ઊંઘી લેવાનું મન થતું અને હું આજે પણ સાડા છ સુધી ઊંઘી રહ્યો. મને બહુ દુઃખ થાય છે. હું શું કરું ? ”

હું હસ્યો. મેં એને શાંતવન આપ્યું અને કહ્યું: “ લાઇ, એ તો મેં ધાર્યું જ હતું. આવતી દાસ એ સેનાનની જાણ છે. તેમાં હમેશાં માણસ ફસાઇ જાય છે. ‘ આજ ’ ઇશ્વરનો દિવસ છે; ‘ આવતી દાસ ’ સેનાનની છે. તારા મનમાં ત્યાં સુધી આવતી દાસથી બધું કીકં કરીશ એવી વૃત્તિ છે ત્યાં સુધી કશું જ થવાનું નથી. જે કાણે કંઈ પણ સારું કામ કરવાની વૃત્તિ થાય તે કાણે જ તેની શરૂઆત કરતી જોઈએ. તે ‘ આવતી દાસ ’થી નો નિશ્ચય ફરવામાં બૂલ કરી, હવે આ સણથી જ નિયમિત થવાનો નિશ્ચય કરી તેને અમલમાં મૂકીશ તો કાલે વખતસર ઉડતાં તને અડચણ નહિ પડે. ”

મેં દ્વંદ્વમાં પતાવ્યું અને મારું કાંતવાનું આગળ ચલાવ્યું. કંઈક નવું સૂઝ્યું હોય તેમ સદાશિવ એકદમ ઉભો થયો. કાંઈ પણ બોલ્યા વગર તે ચાલ્યો ગયો.

ખીજે દિવસે સવારે હસતે મોઝાએ આવીને મને કહે: “ આજે હું ખરાબર ઉડ્યો છું અને હવે કાંઈ દિવસ તેમાં વાંધો નહિ આવે. ”

હું તેના તરફ ભ્રૂંક એક વાર હસ્યો.

ગોપાળરાય રા. કુળવર્ણી.

જરા ઉંડાં ઉતરશું ?

દરરોજ સવારે પયારી વિદ્યાર્થીને છોડે જ નહિ ત્યારે.

ન સમજી શકીએ તેની રીતે વિદ્યાર્થી સૂઝતો જાય ત્યારે.

રૂપાળો વિદ્યાર્થી બહુ વ્હાલસોયો થતો જાય ત્યારે.

વિદ્યાર્થી મોઢે ગૃહપતિનાં ખૂજ વખાણુ કરે ત્યારે.

વિદ્યાર્થી દરરોજ ગામમાં નાસ્તાપાણી ઉડાવે ત્યારે.

વિદ્યાર્થી દરરોજ સાળામાંથી નાસી આવે ત્યારે.

વિદ્યાર્થીઓ ગૃહપતિની હાજરીમાં બહુ જ અદ્ય જાણવે ત્યારે.

ગૃહપતિ તાબાના નોકરોને ચોગ્ય ઠપકા પણ ન આપી શકે ત્યારે.

રસોયો અને નોકર બહુ સંપર્કી ચાલે ત્યારે.

ગૃહપતિ સેક્રેટરીને ત્યાં ઉપરાઉપરી આંટા ખાય ત્યારે.

નાનાલાઇ.

છાત્રાસયોમાં ખોરાક નિર્ણય

ખોરાક એ છાત્રાસયનો એક વિકટ પ્રશ્ન છે. ખોરાકની આગતમાં બધા વિદ્યાર્થીઓને સંતોષ આપવો એ તો સારા ગણાતા છાત્રાસયને માટે પણ ભારે વસ્તુ છે. આખા દિવસમાં ખોરાક કેટલી વખત આપવો, કયા કયા વાનીઓ આપવી, જનીઓ કેવી રીતે તૈયાર કરવી, વગેરે અનેક દૃષ્ટિથી ખોરાકનો વિષય છણી લેવા જોઈએ છે. આજે તો આપણે ખોરાક નિર્ણયની પાછળ જે થોડાએક આવશ્યક વિચારો છે તે પર સામાન્ય નજર નાખીએ.

ખોરાકના નિર્ણયમાં સાચી પહેલું સ્થાન આરોગ્યશાસ્ત્રને હોવું જોઈએ છે. વિદ્યાર્થીઓનાં શરીરનું પોષણ અને વિકાસ એ જ ખોરાકનો મુખ્ય ઉદ્દેશ છે, એટલે જે જે પદાર્થો આ પોષણ તેમજ વિકાસ માટે જરૂરના છે એમ શાસ્ત્રીય દૃષ્ટિથી નક્કી થયું હોય તે તે પદાર્થો વિદ્યાર્થીઓને મળવા જોઈએ અને સાથે સાથે જે જે પદાર્થો આ પોષણ તથા વિકાસ માટે નકામા થા તો વિરોધી હોય તે રદ થવા જોઈએ. આજે તો આપણે આહાર પરંપરાથી નક્કી થઈ ચૂકે છે. એ પરંપરાની પાછળ શાસ્ત્રીય વિચાર નહિ હોય એમ ન કહેવાય. છતાં આજના શાસ્ત્રીય વિચારોથી આપણા ખોરાક પર ફરીથી આંક મૂકવાની જરૂર છે. વિદ્યાર્થીઓના શરીરવિકાસ માટે ઘી દૂધ કેટલા પ્રમાણમાં આવશ્યક છે, આજની મીસોના દળેલા ઝીણાં લોટની રોટલી આવશ્યક છે કે જાડા લોટનાં રોટલી રોટલા આવશ્યક છે, તેલમાં તરબોળ થયેલાં સુરની શાક અથાણાંને છાત્રાસયોમાં કયાં સ્થાન છે, મરચાં અને મરીમસાશ છાત્રાસયમાં વપરાય તો હાથ છે કે કેમ અને હોય તો તેનું પ્રમાણ શું? આ બધા પ્રશ્નો પર આરોગ્યશાસ્ત્રના વિચારોને આપણે સ્વીકારવા જોઈએ અને એ વિચારોને અંગે આપણા પરંપરાગત વિચારોમાં ફેરફાર કરવા તૈયાર થવું જોઈએ.

પણ પરંપરા એટલી સહેલાઈથી છૂટતી નથી. પરંપરાએ આપણાં શરીરોને ઉત્પન્ન કરવામાં અને આંધવામાં મદદ કરી હોય છે એટલે ખુદ આરોગ્યશાસ્ત્રને પણ પરંપરા શાસ્ત્ર પાસે ખસી જવું પડે છે અને ઘડીભર માર્ગ આપવો પડે છે. લાંબા વખત સુધી ગલીય હવામાં રહેવાને ટેવાયેલા લોકો ખુદથી હવામાં રહેવા ગય છે સારે શરૂઆતમાં માંદા પડે છે અને ગલીય હવા એ જ સારી વસ્તુ છે એવી માન્યતાને દબા કરીને પાછા ગય છે. એટલે અંધ પરંપરામાંથી પાછા વળી જાણત શાસ્ત્રીય જીવન પર આવવું

હોય તો એ બન્નેનો મેળ સાવધાનનાપૂર્વક કરી આપવો જોઈએ. છાત્ર અને સીંચુ ગમે તેટલાં સારાં હોય પણ જે એ ચીજોની નાડે પણ નથી ગયો તે તેને ઉપયોગ કરશે તો હેવટ બીકથી જ માફ પડશે. વધારેલા શાકના કરતાં બાકીનું શાક સાફ છે એમ આરોગ્યશાસ્ત્ર દહે તોપણ વિદ્યાર્થીઓનું માનસ તેને ટેવાયેલું ન હોય એટલે સહેજે વિરોધ કરશે, અને કાંઈ નહિ તો એ માનસ જ ઉત્તરી ગયા વગેરે તો ઉર્લા કરશે.

એટલે જેમ આરોગ્યશાસ્ત્રનો વિચાર કરવો અસંભવ આવસ્યક છે તેમજ આ પરંપરાનો વિચાર પણ આવસ્યક છે. પરંપરા અને આરોગ્યશાસ્ત્ર એ બન્નેનો યોગ્ય સમન્વય કરવો અને ધીમે ધીમે આરોગ્યશાસ્ત્રની જ પરંપરા ઉભી કરી દેવી એ વિકટ કામ છાત્રાશ્રમેને માટે નાખી શકાય ?

વિદ્યાર્થીઓના યોગક્રમાં એક ત્રીજા આવસ્યક વસ્તુ તે એ ઉંમરના ભાવાભાવની છે. આજે છાત્રાશ્રમમાં આવતા વિદ્યાર્થીઓ મોટે ભાગે જુવાન વિદ્યાર્થીઓ છે. જુવાની એ તો જીવનમાં મસ્તીનો વખત. આ ઉંમરે વિદ્યાર્થીનું શરીર તેમજ મન તોફાને ચડે છે અને તેની બધી ઇંદ્રિયો પણ આ તોફાનમાં સામેલ હોય છે. આ તોફાનમાંથી વિદ્યાર્થીને વિજ્ય સાથે બહાર લાવવો હોય તો એ અવસ્થાના તેના ભાવાભાવને યોગ્ય સન્માન આપવું જ પડશે. જુવાન વિદ્યાર્થી અતિશય ખારા ખાટા પદાર્થો માગશે, ખૂબ ફરસાણ માગશે, ખૂબ મીઠાઈ માર્ગશે અને આરોગ્યની હદ વટીને પણ માગશે. તેવે વખતે તે તે પદાર્થો તેને નહિ મળે તો કાં તો જુવાની ચીમળાઈ જશે અથવા તો કામ્બું રૂપ પડશે. મસ્તીની આ દશામાં વિદ્યાર્થીઓના ભાવાભાવને સન્માન આપી તે તે પદાર્થો તેમને પૂરા પાડ્યા અને પૂરા પાડતાં પાડતાં તેની અતિશયતા તરફ હૃદય ખેંચવું એટલે અતિશયતા આપોઆપ દૂર યશે. જે છાત્રાશ્રમે સાર્વત્રિક ખોરાક કે આરોગ્યવાહક ખોરાકને નિમિત્તે વિદ્યાર્થીઓની આ મસ્ત અવસ્થાનો વિચાર કરવો ચૂકી જાય છે તે છાત્રાશ્રમે ભૂલ કરે છે.

યોગક્રમાં આરોગ્યશાસ્ત્રનો વિચાર કરીએ, આપણા સમાજના યોગક્રમાં પરંપરાનો વિચાર કરીએ અને જુવાન વિદ્યાર્થીના ભાવાભાવનો વિચાર પણ કરીએ. છતાંપણ એક સૌથી મોટો વિચાર તો રહી જ જાય છે અને તે વિચાર અર્થશાસ્ત્રનો. આરોગ્યશાસ્ત્ર દહે સંત્રાં સુખબીનો ખૂબ ઉપયોગ કરો પણ કાયળી ના પાડે તો ? વિદ્યાર્થી ઘેર રાજ ત્રણ શાક ખાતો હોય પણ છાત્રાશ્રમની તિજોરીને ન પોસાય તેવું શું ? વિદ્યાર્થીઓના ભાવાભાવને સન્માન આપવું એ બરાબર છે પણ દેવું કરીને ? જેમ શરીરના પોપણ

અને વિદ્યાર્થીને માટે યોગ્ય આદાર લેવો એ ધર્મ છે તેમજ પોતાની મર્યાદામાં રહીને ખર્ચ કરવો એ પણ ધર્મ નથી ?

ખેરાક. પણ આ ક્રાયણીના વિચારનો અને આરોગ્યશાસ્ત્રના વિચારનો સમન્વય આપણને લાગે છે તેવો દુર્ઘટ નથી. માણસ આરોગ્યની દૃષ્ટિથી ખોરાક લેતો થાય તો તે ખોરાક ખર્ચાગ જ નીવડે એમ માનવાનું કશું કારણ નથી. આજે આપણે કુટણાથે નક્કી પદાર્થો ખાઈએ છીએ, ફેટલાક પદાર્થોને નક્કી ખનાવીને ખાઈએ છીએ, તેમજ જોઈએ તેવી વધારે ખાઈએ છીએ. તેનો વિચાર કરીએ તો આપણાં છાત્રાસયો ખોરાકની પાછળ આજે જે પૈસા ખર્ચે છે તેટલા જ પૈસામાં આરોગ્યની દૃષ્ટિથી સારો ખોરાક આપી શકાય.

પણ સમાજની પરંપરા અને જુવાનીના લાવાભાવોનો ક્રાયણી સાથે સમન્વય કરવો અઘરો છે. અમારું તો એવું માનવું છે જ કે ઘણીવાર ક્રાયણીના ખાલી વિચારથી જ આપણે આ પરંપરાનો અને લાવાભાવનો તિરસ્કાર કરીએ છીએ. એમ ન થવું જોઈએ. આ સવાલ એટલો નાણુક છે કે તેનો એક તરફનો ચોક્કસ નિર્ણય આપવો મુશ્કેલ છે. પરંતુ આપણે એમ તો કહી જ શકીએ કે લાવાભાવ અને નાણુખીડ એ બેના હુકુમુદમાં ગૃહપતિએ લાવાભાવ, તરફ વધારે પક્ષપાત રાખવો અને છતાંયે એ કેવું કરીને તો નહિ જ-હરગીજ નહિ.

નાનાભાઈ.

તૈયારી કરો

ખીજું છાત્રાસય સંમેલન આવતા ફેબ્રુઆરી માસની તા. ૨૬-૨૭-૨૮ ના દિવસોમાં અમરેલી મુકામે ભરવાનું નક્કી થઈ ચૂક્યું છે. રાત્રાઅદાશમ-વાળા કાકા કાકેજી સંમેલનનું પ્રમુખપદ લેશે.

પહેલાં છાત્રાસય સંમેલનના લખાણ હજી તો જાનમાં તાજા જ છે; છાત્રાસય માસિકે છેલ્લા આઠ નવ માસ દરમિયાન છાત્રાસયની અસ્થિતા વગૃત રાખવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે; છેલ્લે છેલ્લે કાર્યવાહક પ્રમાણે બેઠકે ગયા દશ અગિયાર માસના પોતાના કામ પર સિંહાસનોડન કરી લીધું છે અને છાત્રાસય સર્વસંબંધ બદાર પડે પડે થઈ રહ્યો છે, એવે વખતે આ ખીજા સંમેલનની બેઠક ધાય છે તે ખરેખર સમઘસર છે. આપણે બધાં છાત્રા-લયો તરફથી આ સંમેલન પર લાજરી આપી ભાંઈ જગજીવનદાસના પ્રયત્નને સાદર વધારીએ એ જ આપણને શોભે.

લાઈ જગજીવનદાસ પહેલાં સંમેલનના મુખ્ય સાતક હતા. આ ખીજું

સંમેલન એ તો તેમને ધેર વિવાહ છે. આટલાં વર્ગોથી તેઓ છાત્રાલયની મૂંઝી સેવા કરતા આવ્યા છે એ હવે સુપ્રસિદ્ધ છે. શકિતવાદ-ગૂઝરાનનાં છાત્રાલયો કળવણી ની નવીન દિશા સ્વીકારે અને તદનુસાર આવની કક્ષના જીવાનોનાં જીવન ધરે એ તેમની મૂંઝી મહેન્ટ છે. આપણા સૌની પણ એજ મહેન્ટ નથી?

અમને તો ખાતરી છે કે આ બીજા સંમેલન વખતે આપણે સૌ સાથે રહી આવતા વર્ષ માટે હજીયે વધારે પ્રાણુવાન શક્તિમં સ્વીગું અને છાત્રાલયોના અસ્તિત્વને વધારે ન્યાય આપશું.

તંત્રી.

છાત્રાલય મંડળની કાર્યવાહક સભા

છાત્રાલય મંડળની કાર્યવાહક સભા એટલે

શ્રી ૦ રામનારાયણ વિ. પાઠક—પ્રમુખ (પહેલું સંમેલન) અમદાવાદ

„ જગજીવનદાસ ના. મહેતા—મંત્રી, અમરેલી

„ હર્યાણુરાય નયુઆઈ જોશી—દ્વારકા

„ બીખાભાઈ કુબેરભાઈ પટેલ—આણંદ

„ હરિશંકર દુર્લભજી ત્રિવેદી—ભાવનગર

„ જુસિંહપ્રસાદ શક્તિદાસ ભટ્ટ—ભાવનગર

આ છઠ્ઠે સભ્યોની એક બેઠક અમદાવાદમાં ગૂઝરાત વિદ્યાપીઠના મંદ્રાનમાં તા. ૫-૧૨-૨૭ ના રોજ મળી હતી. બેઠકમાં સભ્યો ઉપરાંત શ્રી. મોતીભાઈ નરસિંહભાઈ અમીન પણ હાજર હતા.

ગયા જન્યુઆરી માસમાં ભાવનગરમાં છાત્રાલય સંમેલન થયું તે વખતે આ છાત્રાલય મંડળના ચાર ઉદ્દેશો નક્કી થયા હતા:—

- ૧ ગુજરાતી વિદ્યાર્થીઓ માટે ચાલનાં છાત્રાલયોનું સંગઠન કરવું;
- ૨ છાત્રાલયોના વ્યવસ્થાપકોને માર્ગદર્શક સૂચનાઓ કરવી;
- ૩ છાત્રાલયના સંચાલનમાં નડતી મુશ્કેલીઓના સંબંધમાં નિષ્ણાત સલાહ મળી શકે એવો પ્રયત્ન કરવો.
- ૪ છાત્રાલયોની સુધારણા કરવાના હેતુથી છાત્રાલય સંમેલનો ભરનાં, છાત્રાલય પત્રિકાઓ પ્રસિદ્ધ કરવી, અનુભવી ગૃહપતિઓ પાસે છાત્રાલયોની મુજાત્રત લેવડાવવી, છાત્રાલય સર્વસંગ્રહ તૈયાર કરવો વગેરે ઉપાયો યોજવા.

આ ઉદ્દેશોને પાર પાડવા માટે ચાલુ માસમાં ત્રણ કામો હાથ ધરવાનો વિચાર કરેલો:—

- ૧ “ છાત્રાલય ” નામનું માસિક કાઢવું,

૨ ગૂજરાતનાં બધાં છાત્રાસયોનો એક સર્વસંમત તૈયાર કરવો:

૩ મંડળ સાથે જોડાયેલાં જૂદાં જૂદાં છાત્રાસયોની મુદ્દાકાત લઈ તેમને ઉપયોગી થાય તેવી માર્ગસૂચક સલાહ આપવી.

ખેડકામાં આ પ્રજે કામો પર ખૂબ ઝીણવટથી વિચાર કરવામાં આવ્યો હતો.

‘છાત્રાસય’ માસિક પરની ચર્ચા વધારે રસાગ્રી ભરેલી તથા ઉપયોગી હતી. ‘છાત્રાસય’ માસિકની નીતિ (policy), તેમાં આવતા લેખોનું ધોરણ, એ લેખોની ગૃહપતિભાષાઓ પર ચર્ચા અક્ષર, જાતીય પ્રશ્નના લેખોની ચોક્કસચોક્કસતા વગેરે અનેક પ્રશ્નો પર મુંઢર જિહ્વાપોલ થયો હતો અને આખી ચર્ચામાં શ્રી. રૂપાણુરાય જોશીએ પોતાનો પૂર્વપક્ષ જોડ્યો રહ્યો હતો હતો. છેવટે છાત્રાસય માસિકના પ્રાદેશી સંખ્યા વધારવા તરફ સૌનું ધ્યાન ખેંચવામાં આવ્યું હતું.

ગૂજરાત-શિક્ષાવાહતાં છાત્રાસયોનો સર્વસંમત બહાર પાડવા સંબંધમાં નીચેનો દગાવ પસાર થયો હતો.

“છાત્રાસય સર્વસંમતને માટે જે જે છાત્રાસયોની હકીકત, હથ ન આવી હોય તે હકીકત આપણામાંથી જે જે મેળવી શકે તેમણે મેળવીને તા. ૨૨મી ડીસેમ્બર, સુધીમાં શ્રી. જગજીવનરામ નાનાપણુદાસ મહેતાને અમરેલી મુકામે મોકલવી. આ સર્વસંમતને છપાવવાનું કામ તા. ૧-૧-૨૮થી શરૂ કરવું અને આવતા છાત્રાસય સંમેલન પર સંમતને બહાર પાડવો.”

મંડળ સાથે જોડાયેલાં જૂદાં જૂદાં છાત્રાસયોની મુદ્દાકાત લેવાનું કામ ચાલુ વર્ષમાં અનેક સંચાલોને લીધે બંધ નથી, તેથી આવતા સંમેલન પહેલાં જોડાયેલાં બધાં છાત્રાસયોની મુદ્દાકાત લઈ રાસાય એ હેતુથી જૂદા જૂદા ભાષાઓને મુદ્દાકાતો વહેંચી દેવામાં આવી હતી. તેમાં શ્રી. રામનાનાયણ પાડકને ભાગે અમદાવાદનાં છાત્રાસયો; શ્રી. મોતીભાઈ અમીન તથા બીખાભાઈને ભાગે પાટણ, આણંદ, વાંધોડિયા, સુરત, ડંડી, પાણચુપુર, ખારડોલી તથા વડોદરાનાં છાત્રાસયો; શ્રી. નાનાભાઈ તથા હરભાઈને ભાગે ભાવનગર, લીંબડી, મહુવા ને જ્ઞાણીનાણાનાં છાત્રાસયો; શ્રી. રૂપાણુરાય જોશીને ભાગે રાજકોટનાં છાત્રાસયો તથા શ્રી. જગજીવનરામ મહેતાને ભાગે મુજબ અમરેલીનાં છાત્રાસયો ગોડવવામાં આવ્યાં હતાં. છાત્રાસયોની મુદ્દાકાતનો અહેવાલ તે તે ભાષાઓએ કાર્યાલયમાં રહ્યું કરવો એમ નક્કી થયું હતું.

- આટલું કામકાજ ખતમ થયા બાદ છાત્રાસય સંમેલનની ખીંટ ખેડક ગયે વખતે અમરેલીમાં ભરવા માટે નક્કી થયું હતું તે સંબંધમાં શ્રી. જગજીવનરામ

અમરેલીના લાઇબ્રેરી વિચાર જણાવતાં એવું કમવવામાં આવ્યું કે છાત્રાસય સંમેલનની બીજી બેઠક અમરેલીમાં તા.૨૬-૨૭-૨૮ ફેબ્રુઆરીના દિવસોમાં ભરવી.

આ સંમેલનના પ્રમુખ તરીકે શ્રી. દત્તાત્રય આસપ્તેશ્વર ઇન્સ્ટીટ્યુટ નામ કાર્યવાહક સભા તરફથી સૂચવવામાં આવ્યું અને અમરેલીના લાઇબ્રેરી તરફથી એ નામનો સહાર્ સ્વીકાર કરવામાં આવ્યો છે. એટલે આવતું છાત્રાસય સંમેલન ઇન્સ્ટીટ્યુટના પ્રમુખપણા નીચે મળશે. ૬

છેવટમાં સંમેલનના કાર્યની થોડી રૂપરેખા, તે વખતે ચર્ચવાના પ્રશ્નો, સંમેલનના દિવસોનો કાર્યક્રમ, સાથે સાથે જ રાખવામાં આવનારા વિદ્યાર્થી-સંમેલનની ગોઠવણ વગેરે આગતો પર ચર્ચા કરી કાર્યવાહક સભાની બેઠકનું વિસર્જન કરવામાં આવ્યું હતું. જગજીવનદાસ નાદાયણ મહેતા

મંત્રી, છાત્રાસયમંડળ

છાત્રાસયમાં ગૃહપતિનું સ્થાન

એક લાઈ મને જણાવે છે:—

“આપના છાત્રાસયમાં જે લેખો આવે છે તે મોટે ભાગે અમને ગૃહ-પતિઓને જાણ પડે છે. જરા વધારે હકક સખ્તમાં બોધું તો કેમ જાણે આખા છાત્રાસયમાં સૌથી મોટો ગુ-હેમાર ગૃહપતિ જ હોય એવા એ બધા લેખોનો કોઈ મને જણાયો છે. પણ આપને ટ્રસ્ટિશિપ્તિની ગહાર છાત્રાસયો કેવાં ચાલે છે તેનો અનુભવ નથી. અમે ગૃહપતિઓ ગમે તેટલા દંદક મારીએ તોપણ અમને કામ કરવાનો અવગણ જ ક્યાં છે? છાત્રાસયના ચાલકોએ અને સેક્રેટરીએ અમારા હાથ જડી લીધા હોય છે. છાત્રાસયનો બધો કારભાર આ ચાલકો અને સેક્રેટરીના હાથમાં હોય છે અને અમે તો માત્ર તેમના દુક્રમે ઉદ્ધવનારા કારકુનો જેવા છીએ. આપ તો અમને વિદ્યાર્થી-ઓના આખાએ જીવનવિદ્યાસ મારે જ્યાંજ્યાં મળી અમને ઉંચે લેવા માગતા હોયો પરંતુ જ્યાં અમને વ્યવસ્થાપક મંડળ જેવા મંડળમાં મન આપવાનો અધિકાર નથી, જ્યાં સેક્રેટરી અમને પોતાના હાથ નીચેનો એક નોકર માને છે, જ્યાં એક ટકાના લાંબીને કાઢી મૂકવો ન મૂકવો તે મારે અમારે સેક્રેટરીને વિનવવા પડે છે અને જ્યાં વિદ્યાર્થીઓ ઉધાડી આંખે અમારું સ્થાન જોઈ શકે છે ત્યાં એ વિદ્યાર્થીઓના માનપત્ની જગજીવનદારી ધારી કામ કરવાનો પતો જ અમને શી રીતે ચડે?

“મારું તો એવું ચોક્કસ માનવું છે કે જ્યાં સુધી છાત્રાસયના ચાલકો અને સેક્રેટરી અમારા તરફ માનભરી નજરે નહિ જુએ અને અમારી જગજીવન

દારીને શોભે એવું સ્થાન અમને નહિ આપે ત્યાં સુધી વિદ્યાર્થીઓના જીવનમાં આજે છે તેથી વધારે સાફ પરિણામ આવવાનું નથી જ. ”

આ ભાષણો પર વિચારી જવા હું છાત્રાસયોના ચાક્ષકોને તેમજ સેક્રેટરીઓને વિનંતિ હું છું. છાત્રાસયના લેખો માટે ભાગે ગૃહપતિઓને લાગુ પડે છે તેનું ધ્યાન તો એ છે કે ગૃહપતિ એ જ છાત્રાસયનો સૌથી વધારે જવાબદાર માણસ છે, અને છાત્રાસયનું ભાવિ તેના જ હાથમાં છે.

પણ આ જવાબદારીને યોગ્ય નેને સત્તા મળવી જોઈએ એમાં મને શંકા નથી. વ્યવસ્થાપકમંડળમાં ગૃહપતિને સ્થાન ન હોય એ તો સાલે જ નહિ. જેને આપણે ઉગતા જુવાનોનાં જીવન સંપર્ક તૈયાર છીએ તેનાથી વિશ્વાસપાત્ર માણસ આપણે કોણ શોધવો ? વિદ્યાર્થીઓ ગૃહપતિ તરફ માન-ભરી દૃષ્ટિથી જુએ એવું આપણે માગતા હોઈએ તો વિદ્યાર્થીઓમાં એવી દૃષ્ટિ ઉભી કરવા માટે સેક્રેટરીએ તેને માન આપવું જ પડશે, તેના વિચારોને ધ્યાનમાં લેવા પડશે, પોતાના મતાગ્રહના કારણે તેના મતને વધારે વજન આપવું પડશે અને ગૃહપતિ પોતાના કારકુન જેવો નથી પણ પોતે ગૃહપતિનો સહકારી છે એવો ભાવ કેળવવો પડશે.

જે ચાક્ષક અને સેક્રેટરીઓ આજે પોતાના દાનથી અને જહેમતથી છાત્રાસયોની સેવા કરી રહ્યા છે તેઓ આટલું કરતાં આગ્રહ નહિ ખાય એવી આશા છે.

આટલું તો છાત્રાસયના ચાક્ષકોને તથા સેક્રેટરીઓને.

પણ આ સંબંધમાં આપણે ગૃહપતિઓએ પણ થોડું એક વિચારવાનું રહે છે. છાત્રાસયમાં જે સ્થાન અને પ્રતિષ્ઠા આપણે મેળવ્યાં છે તે માત્ર ચાક્ષકોનાં આપ્યાં મળી વતય તેમાં મળત નથી. આજે આખા સમાજમાં શિક્ષકનું તેમજ ગૃહપતિનું લોકી હજીવું મનાય છે. કેળવણીની સંસ્થામાં શુરુ તરફની જે પૂજ્ય ભુદ્ધિના સંબંધમાં આપણે આટલું ધનું વાંચ્યું છે તે પૂજ્ય ભુદ્ધિ નથી દેખાતી ચાક્ષકોમાં કે નથી દેખાતી વિદ્યાર્થીઓમાં. આ દશા માટે બીજાઓનો ગમે તેટલો દોષ હોય પરંતુ આપણે આપણા પૂરતો જ વિચાર કરી લઈએ અને આ માન્યતા દૂર કરવા માટે આપણે શું કરીએ તે સમજી લઈએ.

છાત્રાસય એ કેળવણીની સંસ્થા છે, સરસ્વતીનું એક પ્રદારનું મંદિર છે. ચાક્ષકો તેમજ સેક્રેટરીઓએ આ મંદિરનો પાયો નાખવામાં અને તેની ભંત્રા ચણવામાં થોડો યા વધારે ભાગ લીધો હોય છે; કાપડો પોતાના દગ્ગથી તો કાઢીને પોતાના શ્રમથી એ મંદિરની સેવા કરી હોય છે. ચાક્ષકો તેમજ સેક્રેટરી પોતાની દૃષ્ટિ પ્રમાણે સંસ્થામાં પોતાનું મમત્વ બાંધીને એક

હોય છે; સંસ્થાનું હિતાહિત તેમના જીવન સાથે થોડું યા વધારે સંકળાયેલું હોય છે. અને તેથી જુદાં-તેઓ પુરાણ ગણાતા ગૃહપતિને પોતાના જેવો જ એક ગણતાં આંચકો ખાય છે.

આપણે ગૃહપતિઓ આપણા ખુદ જીવનથી એમ દેખાડી આપીએ કે અમે દુનિયામાં ગમે રખડીને છેવટ નક્કી નેવા આ છાત્રાલયમાં આપ્યા નથી; આપણે એમ દેખાડી આપીએ કે ચાલકોએ તેમજ સેક્રેટરીએ નો સરસ્વતીની એક પ્રકારની સેવા કરી છે તો આપણે પણ બીજા અને ઉચ્ચ પ્રકારની સેવાશુદ્ધિથી પ્રેરણા છીએ. આપણે એમ દેખાડી આપીએ કે ચાલકોનું મમત્વ ઇંટપત્થર પૂરતું હોય તો આપણું મમત્વ આવતી કાલના ઉગતા જુવાનો પૂરતું છે. આપણે એમ દેખાડી આપીએ કે અમારા અંતરના સહકાર વિના જ્યાં પ્રવતો ધૂમાડાના બાયક છે. આપણે એમ દેખાડી શકીએ કે અમારા અંતઃકરણમાં કેળવણી મારેની ધમશ છે અને તેની પાછળ અમે યથાશક્તિ પ્રયત્ન થવા તૈયાર છીએ. તો એ સ્થાન અને એ પ્રતિષ્ઠા આપણે માગવાં નહિ પડે; ઉલ્લાસ એ સ્થાન અને પ્રતિષ્ઠા આપણને શોધનાં આવશે અને આપણે નહિ નોંધતાં હોય તોપણ આપણા ગળામાં પડશે. ના.

કાર્યાલય તરફથી:—

મંડળ સાથે નીચેની વધારે સંસ્થાઓ જોડાઈ છે.

૨૮ બ્રહ્મશ્રિય બોર્ડિંગ	રાજકોટ
૨૯ અનાવીલ વિદ્યાર્થી બોર્ડિંગ	સુરત
૩૦ દશાશ્રીમાળી વલ્લુક વિદ્યાર્થિજનન	મોરબી
૩૧ શ્રી પ્રાણજીવન છાત્રાલય	ઉસ્માનપુર-અમદાવાદ
૩૨ ગોદાનદાસ તેજપાળ બોર્ડિંગ	મુંબઈ
૩૩ સાબરમતી વિદ્યાર્થિજનન	વીંતપુર-ગૂરગાંવ
૩૪ શેઠ ચીમનલાલ નગીનદાસ બોર્ડિંગ	અમદાવાદ
૩૫ શેઠ પ્રે. મો. દિગંજર જૈન બોર્ડિંગ	અમદાવાદ

‘છાત્રાલય’ દર અંગ્રેજી માસની ૧૫ મીએ પ્રગટ થાય છે.

વાર્ષિક લવાનમ પોસ્ટેજ સાથે એક રૂપીઆ.

લખો: વ્યવસ્થાપક, છાત્રાલય : શ્રીદક્ષિણમૂર્તિ ભવન : ભાવનગર

આ માસિક ભાવનગરમાં સ્ટેશન રોડ-થી ‘સરસ્વતી’ છાપખાનામાં પારી. બીજાભાગે જોવાજીએ હાથું અને તંત્રી નૃસિંહપ્રસાદ કા. ભટે ભાવનગરથી પ્રગટકર્યું.

છાત્રાલય

(છાત્રાલય મંડળ તરફથી)

વર્ષ ૧૯૨૮

૧૯૨૮

અંક ૧૦ મો

તા.ચુઆરી

: ત્રી :

નૃસિંહમસાદ કાલિદાસ બટ

“હાં, જાગવજાગવાયુ: નેજે, પચો હો!” બાલી માએ કહ્યું.

“મેં નહોતું કાપું કે હાંચો તરો? કહ્યું ન કરે ત્યારે વાગે નહિ?” બાપાએ કહ્યું.

“હોકરાઓ, સખો, કેમ એછ, મગના, હજી ચીનર ન કાઢ્યા કરીશ કે હાંચ લણીશ?” મહેતાઈએ કહ્યું.

“silence! કોઇએ બીજાની પાટીમાં નેપું તો કાદી મૂકીશ.” મારારે કહ્યું.

આ બધાએ કહ્યું અને બીજા પલ અનેક હોનારાઓ પાંચા છે. મારા અંતરામાંએ શું કહ્યું તે કહું? કબ તો નથી ઉપરની છતાં મેં કહો તો કહું:

“આ બધાને ગાંડાની ઈપીનાવમાં મોકલી દો.”

અને છતાં મેં આપું ન જોવાય એટલે સમસમીને બેસી રહ્યો છું.

“તરણ”

સંસ્થા : પુરુષપ્રધાન અને યોજનાપ્રધાન

આપણા દેશમાં મંદિરો એ રીતે ઉભાં થાય છે. એકાદ પ્રભાવશાળી પુરુષ લગોડી મારીને કોઈ ગાડ નીચે જેસી જાય; ગાડની ઢાયામાં ઘીની દૂણી તાપે; દૂણી પાસે એ ચાર આગતરી લોકા હાંફ શોધતા આવે; ગાડ ફરતો ચાતરો ઉભો થાય; ચાતરા ફરતું મંદિર બધાય; મંદિર પાસે ધર્મ-શાળા ઉભી થાય, લક્ષ્મી આ ફક્કડના પગમાં આઘોટવા લાગે; તેની સુવાસ ચારે બાજુ પ્રસારતી જાય અને એક દિવસ એ મંદિર પર સોનાનું ઇંકું ચડે. આ એક રીત.

કેટલીકવાર એકાદ ધનાઢ્ય માણસને કે રાજાને મંદિર ચણાવવાનો રંગ આવે એટલે રંગમાં તે રંગમાં ચારસપહાણનું સુંદર મંદિર ઉભું થાય; સોના રૂપાના કિંમતી દેવ લાં પધારે; મંદિરના નિલાવ માટે રાજ્યની તિજોરીમાંથી પૈસા ચાડ્યા આવે; દુદેવને અપૂજ્ય ન રાજે એવા પૂજારીને રીતસર શિક્ષામાં આવે અને રાજ્યના દફતર પર આલેખ થયા પ્રમાણે મંદિરનો વહીવટ રીતસર ચાડ્યા ફરે. આ બીજી રીત.

પહેલી રીત વ્યક્તિપ્રધાન છે તારે બીજી રીત યોજનાપ્રધાન છે. અને આ કોઈ એકલાં મંદિરોને જ લાગુ પડે છે તેમ નથી. જીવનની કોઈ પણ પ્રવૃત્તિમાં આપણે આ બે રીતની મંસ્થાઓ જોઈ શકીએ છીએ. વેપારમાં પુરુષપ્રધાન પેઢી અને યોજનાપ્રધાન પેઢી; સેવામંડળમાં ફક્કડપ્રધાન મંડળ અને યોજનાપ્રધાન મંડળ; શાળાઓમાં ફક્કડપ્રધાન શાળા અને યોજનાપ્રધાન શાળા; દવાખાનાંઓમાં વ્યક્તિપ્રધાન દવાખાનાં અને યોજનાપ્રધાન દવાખાનાં.

ફક્કડપ્રધાન મંસ્થા ફક્કડના ઉંચ આત્મામાંથી જન્મે છે અને લાંથી જ પોપણ મેળવે છે. એ મંસ્થાનું અસ્તિત્વ અને સલામતી ફક્કડની નિષ્ઠામાં છે. જે દિવસે ફક્કડ પોતે ફક્કડ મટી જાય અથવા તેની પાછળ બીજો ફક્કડ મૂકતો ન જાય તે દિવસે તેની લગોડીમાંથી થયેલો વૈભવ જોવાનમેવાન થાય છે. પણ જેલો ફક્કડ એવો સ્વીચ્છેલ હોય છે કે એમ એ મરતો જ નથી.

યોજનાપ્રધાન મંસ્થા કોઈ દિવસ અંતરનું આકર્ષણ ઉભું કરતી જ નથી એટલે તેને મરવાપણું શું હોય ? એ તો યોજના પ્રમાણે ધીમી ગતિથી ચાલે છે અને મદલાયે કોઈ દિવસ સારો આદમી મળી જાય તો ઘડીબર પ્રકાસ નાખી લે છે. છતાં યોજના કરનારા ફરદેશીવાળા લોકોના હાપણથી ઉભી થયેલી આખી મંસ્થા ઘણું લાંબું આયુષ્યમોગવે છે અને ધીમી ગતિથી

પણ સ્થિર પગલે સમાગમે હાથ દેર છે.

આપણાં છાત્રાસયોમાં પણ ફક્કપ્રધાન છાત્રાસયો અને યોજનાપ્રધાન છાત્રાસયો એવાં બે વિભાગ આપણે કરી શકીએ. જે માણસે છાત્રાસયના પ્રશ્નને પોતાના હૃદયનો પ્રશ્ન માન્યો છે અને એ પ્રશ્નની પાછળ જે થોડું ઘણું પણ શુભાવવા તૈયાર છે તે માણસ પોને જે છાત્રાસય ઉઠાવે દરે તે ફક્કપ્રધાન છાત્રાસય કહેવાય. આવાં ફક્કપ્રધાન છાત્રાસયો આપણે લાંબાં છે ?

આપણાં છાત્રાસયો મોટે ભાગે યોજનાપ્રધાન છાત્રાસયો છે. આપણે ગૃહપતિઓ મોટે ભાગે કાઠએ કંઠેલી યોજનાનો અમલ કરવા માટે નીમાયેલા લેણી છીએ. આપણને પોતાને છાત્રાસયના પ્રશ્નનો સ્વતઃ શોખ હોય તો છુટી વાત છે. પરંતુ છાત્રાસય એ આપણું પોતાનું ફરજદ ન હોય એટલે પોતાના ફરજદ તરફ પિતાને જે લાગણી હોય તે આપણને ન હોય એ સ્વાભાવિક છે. વસ્તુસ્થિતિ આવી છે એટલે છાત્રાસયની સરેયાના આકાંક્ષા આપણી પાસેથી ફક્કડના જેવી આશા રાખે અને આપણે તે સંતોષી ન શકીએ તેથી ભારે મનદુઃખ થાય છે. યોજનાપ્રધાન છાત્રાસયોમાં કાઠએ આવા ફક્કડને માટે આશા રાખવી નહીં છે અને અચાંચ છે. ઘણી વાર એવી આશા રાખવાથી સારા ગૃહપતિઓને અન્યાય પણ થઈ જાય છે.

યોજનાપ્રધાન છાત્રાસયો ગૃહપતિ પાસેથી શી શી આશા માગે ?

આટલી જ. યોજનામાં ગૃહપતિની જે ફરજ આંધી હોય તે ફરજમાં ગૃહપતિ દરિ ગારફ ન રહે. આ ગૃહપતિ જેટલો પગાર ખાતો હોય તેની ભારેભાર કામ આપે. યોજનામાં પોતાની જે યોગ્યતા આંધી હોય તે મેળવવાનો નિરંતર પ્રયાસ કરે. યોજનામાં પોતાનું સ્થાન ન દેખાય તે દિવસે વિષેકથી આકતો થાય અને પોતાનાથી ચડિયાતા આદમીને માટે જગા કરે. યોજનામાં જેવું પોતાનું સ્થાન છે તેવું જ 'બીજા' તરફનું પણ સ્થાન છે એમ અંતરથી સ્વીકારે પણ નાદક બીજાઓને શીંગડે ન ચડાવે. પોને યોજના માટે લાંબાં છે, યોજના પોતાને રાખવા માટે નથી એટલું યોગ્ય સમજા લે.

આથી વધારે આશા કાઠથી કેમ રખાય ?

નાનામાં

મુઝવણ

સેક્રટરી: " પણ મી. શાંતિલાલ, આ બધું સમજ્યું ક્યાંથી તે જાણો છો ? "

ગૃહપતિ: " મને યદેમ નો પંડ છે તેણે વેણીલાકનો. સાહેબ, ને દિવસે વિધાર્થીઓની સલામતી હતી અને આપે તેને ધર્મશાસ્ત્રો દ્વારા તૈયારી એના

મનેમાં આ ધુન પેડી છે.”

સેક્રેટરી: “ મને પણ એમ જ લાગે છે. પણ મને કહેવા દો મી. શાંતિલાલ, આ તમારા સ્વાતંત્ર્યવાદે જ બધી ગોડાણ માંડી છે. તમારો જે આશ્રય ન હોત તો આ વિદ્યાર્થી મંડળ બંડળ જેવું કશું જ હું તો કરવા દેવાનો ન હતો. આ વાનરાઓને વળી મંડળો કેવાં અને રચનંત્રતા કેવી? એ તો ઘોંઘા મારીએ એટલે ચાલે પાંચરા. ”

ગૃહપતિ: “ પણ સાહેબ, આ યુગ જ આત્મર્નિર્ણયનો આવ્યો છે તેમાં હવે આપણું આડે આવ્યું ચાલે તેમ નથી. આડા આવ્યા એટલે દેખો, બંડ ઊપર બંડ. ”

સેક્રેટરી: “ એ તમારા જેવા નજાના ગૃહપતિની નમણી મનોદશાનું પરિણામ છે. બાકી આવડા દોકરાઓ વળી આવું બોક્ષતાં કે આવું વર્તન કરતાં શીખે જ શી રીતે ! અને ખરી રીતે આવું વર્તન એ તેમને અહિન કરનાર છે. આ બધાને અક્ષય ઓઝી એટલે સમજતા નથી. મને તો લાગે છે કે તમારા મંડળે જ આ બધા હમરોળ વાળ્યા છે. હવે કાંઈ રીતે એ મંડળ ફંડળ બધ કરશો ? ”

ગૃહપતિ: “ હવે એ શી રીતે અને સાહેબ ? એક વખત સ્વાતંત્ર્ય આપી દીધું પછી પાછું લેવું બહુ મુશ્કેલ. તો તો વળી આ છે તેથી પણ વિયમ સ્થિતિ થાય. માટે હવે તો રહાપણ વાપરીને રસ્તો શઢવામાં જ સાર છે. ”

સેક્રેટરી: “ તમારા જેવા નજાના મનના માણસને ગૃહપતિપદ આપીને હું ખરેખર પસ્તાગો છું. ધડીભર તો મને એમ થઈ ગય છે કે તમને ખસેડીને હું જ ગૃહપતિ થઈ જાઉં ! તો તમને બતાવી આવું કે આ વેળા સાથે કામ કેમ લેવાય. ”

ગૃહપતિ: “ તો તો બહુ જ સાફ સાહેબ. આપ જે ગૃહપતિ થવા તૈયાર હો તો હું અત્યારે જ ખસી જાઉં. ”

સેક્રેટરી: “ એ જ દુઃખ છે ને કે મારાથી એ અને તેમ નથી ! આ તો ધર્મ કરતાં ધાડ થઈ. સેવા કરવા મંડળમાં જેડાણા અને મંત્રી થતા તો આ એ બદામના છોકરાઓને હાથે માર આવાપણું અવ્યું. મી. શાંતિલાલ, તમને મારી વેદનાની શી ખબર પડે ? વ્યવસ્થાપક સમિતિની બેઠકમાં જે આ હકીકત રજુ થાય તો તો મારા ખાર જ વાગે ! મારે ત્યાં જવાય પણ શો આપવો ? ”

ગૃહપતિ: “ એખણી હકીકત કહી નાખવી અને આપનો મત જાહેર કરવો. ”

સેક્રેટરી: “ એ ન અને મી. શાંતિલાલ. તમે પંતુલ લોકો આપો અટપટા વ્યવહારમાં બીજાકુલ ન સમજા. હા, પણ એક રસ્તો મુજે છે. તમે કાન ને કાન હરામખોર વેણીયાને કાઢ ને કાઢી બહાનું કાઢીને ડીસમીસ કરોને! એક જ ધાએ છૂટકા. ફરી પંચાન જ ન રહે! મને લાગે છે કે આ રસ્તો સુંદર છે. તમે જરૂર કામે તેમ કરો. ”

ગૃહપતિ: “ સાહેબ, તેમ તો થઈ શકે તેમ જ નથી. ”

સેક્રેટરી: “ કેમ શું છે તે ન થઈ શકે? બધું જોખમ મારે માથે સમજો. તમે કરતા હો તો દુકમ નીચે હું ચલી પણ મદદશ. ”

ગૃહપતિ: “ પણ સાહેબ, એ તો વિદ્યાર્થીમંડળનો મુખી છે. તેને ડીસમીસ કરીએ તો તો ભારે મોટો ખજાજાટ થાય અને વિદ્યાર્થીઓ હો હો કરી મૂકે. ”

સેક્રેટરી: “ તેની દરકાર નહિ. તે બધું સમાપી શકશે, પણ એ દુષ્ટ વેણીયાને તો કાઢો જ. મને લાગે છે કે એ જ એક માર્ગ છે હવે. આલો કાલો જોડો. ”

ગૃહપતિ: “ પણ સાહેબ, તેમ કરવામાં એક બીજો પણ વાંધો છે. ”

સેક્રેટરી: “ શું વળી? તમે તો સાચ બંદીકણ જ રહ્યા મી. શાંતિલાલ! ”

ગૃહપતિ: “ આ બે દિવસમાં તે વ્યવસ્થાપક સમિતિના દરેકે દરેક સંજ્ઞને ઘેર જઈ આગ્યે છે, અને પોતાની રીને બંધી હપીકત રજુ કરી આપ્યો છે. બધુંયે વ્યવસ્થાપકોએ તેના તરફ સહાનુભૂતિ દર્શાવી છે તેમ હું જાણું છું અને આવતી બેઠકમાં આપના ઉપર પ્રશ્નોનો રીતસર મારો જ આક્ષવાનો છે. વળી આપના વિરોધીઓને પણ આ એક ફીટ બહાનું મળી ગયું છે! ”

સેક્રેટરી: “ ત્યારે થાય શું? આ તો ભારે મુંઝવણ! ”

હરબાઈ

પ્રશ્નોત્તર

“ તમારી જોડાંમાં વિદ્યાર્થીનું ભોજન કાઢન થાય છે? ”

“ ના. ભોજન તો કાઢન નથી થતું, પણ રજું જ કાઢન નથી થતું. ”

“ વિદ્યાર્થીના હાથે ચીમની ફૂટી જાય તો? ”

“ ફૂટી જાય તો ફૂટી જાય; ફૂટી ગઈ તેને ફેંકી દઈએ ને નથી ચડાતી. ”

“ એના પૈસા વિદ્યાર્થી પામેથી વગુસ કરવા કે નહિ? ”

“ અમે નથી કરતા. ”

“ પૈસા આપવા પ્રેરે તો ફાડતાં પાછું વાળીને જુએ એમ નહિ? ”

“ વિદ્યાર્થી જનહુને ચીમનીઓ ફેડે છે એમ હું સ્વીકારતો નથી. એના હાથે અનાયાસે ફૂટી જતી હોય તો ભવિષ્યમાં કેમ ઓછી ફૂટે તેનો ઉપાય મારે શોધવો પડે. એને હાથે ચીમનીઓ ઓછી ફૂટે એવો પ્રયત્ન હું કરું પણ ચીમની ફેડવા બદલ તેને સજા ન દઉં. ”

“ તમારે ત્યાં તો દહે છે કે વિદ્યાર્થીઓ અધા સ્વતંત્ર છે એટલે કોઈ કાંઈનું માને નહિ, કાં ? ”

“ સ્વતંત્રનો અર્થ હું એવો નથી સમજતો. ”

“ હાં સ્વતંત્ર એટલે સ્વતંત્ર ! સૌ મનમાં આવે તેમ વર્તે. મારા મનમાં આવે તો એકને હાત દોકુ અને બીજાના મનમાં આવે તો મને અર્થકું લરે. ”

“ જો સ્વતંત્રતાનો આવો અર્થ હોય તો મારી બોર્ડિંગમાં તમે કહો છો તેવી સ્વતંત્રતા છે જ નહિ. ”

“ પણ તમે તો સ્વતંત્રતાના મોટા હિમાયતી છો તે ? તમારી હિમાયતને બજે તો આજે આખા ગૂઝરાતની બોર્ડિંગમાં વિદ્યાર્થીઓ ગૃહપતિની સામું બેસે છે, તેનું કથું માનતા નથી અને દેકેકેણે ગૃહપતિ અને વિદ્યાર્થીઓ વચ્ચે હાંસાતુંસી ને ખેંચાખેંચી ચાલે છે. ”

“ હું સ્વતંત્રતાનો હિમાયતી છું એ સાચું. પણ તમે જોને સ્વતંત્રતા કહો છો તેને હું અતંત્રતા કહું છું. મેં એવી સ્વતંત્રતાની હિમાયત કદિ કરી જ નથી. સ્વતંત્રતા એ તો સ્વચ્છંદ અને ગૃહપતિના અધોગ્ય દબાણની વચલી વસ્તુ છે. ”

“ પણ આજે તો વિદ્યાર્થીઓ સ્વતંત્રતાને નામે ગૃહપતિઓ સામે ચાલી નીકળ્યા છે. ”

“ એમ બન્યું હોય તો હું ખરેખર દિલગીર છું ! પણ હજી મને એ સાચું લાગતું નથી. આપણે ગૃહપતિઓ નિયમનના મોટા ખ્યાલો મનમાં રાખી બેઠા છીએ એટલે વિદ્યાર્થી જરા કાંઈ કરે એટલે સ્વતંત્રતાને લાડવા નીકળીએ છીએ, એમ તો નથી ? ”

“ વિદ્યાર્થીને અકસ્મત હોય અધેડા જેટલી, પણ ગૃહપતિ કંઈ તેમ ન કરતાં મનનું ધાયું કરે ત્યારે ખીજ ન ચડતી હોય તોયે ચડે ! ”

“ એકદમ દાખલો આપ્યો ? ”

“ એક કહેતાં એકવીસ. આ કાલે જ પેલા દેવલાને મેં કથું હતું કે સરગવા પર જોજો ચડતો નહિ હો ! એ જટકણી જન છે. પણ એ વાંદરા

રહે ? આજે પંખીનાં બચ્ચાં જોવા ઉપર ચઢ્યો ને પગ ભાંગ્યો ત્યારે હુંકો બેઠો.”

“ એને પંખીનાં બચ્ચાં જોવા આડું નીસરણી આપી હોત તો ? ”

“ એ તો ઘણેય પહેલો નીસરણી લેવા આવ્યો; પણ નીસરણી ભાંગી જાય મારે મેં ઉપડાવી લીધી.”

“ તમે વિદ્યાર્થીને નીસરણી રાખીને બચ્ચાં જોવાની સ્વતંત્રતા આપી હોત તો પગ ભાંગીને પણ બચ્ચાં જોવાની સ્વતંત્રતા તે ન બેત. હું તો તમને એમ જ કહું કે નીસરણી ઉપડાવી લીધી એ તમે કીક ન કહ્યું.”

“ ત્યારે તમે વિદ્યાર્થીને કાંવે તેમ કરવા ઘો, કેમ ? ”

“ જરૂર નહિ. વિદ્યાર્થીની જે વાત અયોગ્ય કાગે તેમાં તેમનું ન માનું અને તેમને પણ સમજવું.”

“ તો પછી એવી સ્વતંત્રતા તો અમારે સાં પણ દેદે પીટાય છે. અમારે સાં શું વિદ્યાર્થી જૂખ્યા રહે છે ? તરસ્યા રહે છે ? ઉગ્તગરા કરે છે ? ”

“ સાચી વાત એમ નથી મારે સાં વિદ્યાર્થી જ્યાં સુધી ખીમતે અડઅણ ન કરે ત્યાં સુધી તે ગમે તેમ રમે, ફરે, કરે તેમાં મને અડઅણ નથી; ઉમટું ખીમતે અડઅણ ન થાય તેવી રીતે ને ખૂબ સ્વતંત્રતાથી રમે ફરે એ વાતને હું ઉત્તેજન આપું છું. દારણ કે વિદ્યાર્થી છપનમાં આ વસ્તુની ઉપયોગિતા હું સમજું છું. તમે યજ્ઞા સમજી વિદ્યાર્થીના ખ્યાલો મનમાં રાખીને વિદ્યાર્થી રમે ફરે તેને તોફાન કહો છો, અને એ ન્યાયે તોફાનને દાખવાનો પ્રયત્ન કરો છો, ત્યારે તેની ચાંપ જમણા બેઠી ઉછળો મારે છે. તોફાન તો મારે સાં પણ કરે છે ને તમારે ત્યાં પણ કરે છે. પણ મારે ત્યાં મારા યજ્ઞને તોફાન કરે છે જ્યારે તમારે ત્યાં તમારા મરીને તોફાન કરે છે. મારે ત્યાં હું પણ તોફાનમાં સામેલ હોઉં એટલે તોફાનનું સ્વરૂપ આનંદનું હોય છે, જ્યારે તમારે ત્યાં તમે સમા પક્ષમાં હો એટલે તોફાનનું સ્વરૂપ રંજનનું હોય છે; ને તમને ચીડવવાનો ગર્હિત હેતુ પણ હોય છે.”

“ વાહ. તમારી આ પડ જવા ઘોને. વાંદરા કીધા એટલે ચમક્યું ! તમારે ત્યાં વિદ્યાર્થીઓ માસિક ચલાવે છે ને ? ”

“ હા, ચલાવે છે ? ”

“ તેમાં કેવાકે લેખો આવે છે ? ”

“ લેખો તો સરસ આવે છે.”

“ એ માસિકમાં કોઈ વિદ્યાર્થી તમારી વિરુદ્ધ લખે તો ? ”

“ લખે તો લલેન્દ્રજી, તેને મારી કાઢવાનું અગત્ય જણાય તો લખે. તેમાં મને શો વંધો ! ”

“ પણ એ રીતે તમારી પ્રતિષ્ઠા ઓછી થાય. ”

“ જે પ્રતિષ્ઠાને વિદ્યાર્થીઓ એક લેખ લડાવેલી પાડે તે પ્રતિષ્ઠા રહી કે ગઈ એ બંને સરખા જ છે તો ! ”

“ ના, ના. પણ તમારી સંસ્થા ઉપર માસિકમાં કોઈ દીકરા કરે તો ? ”

“ સંસ્થા મારી છે તેની જ વિદ્યાર્થીઓની પણ છે. સંસ્થાના વહીવટ માટે અમે બધા જવાબદાર છીએ. મારી ફરજમાં હું ગદ્ગદાત કરતો હોઉં તો વિદ્યાર્થીઓ મારા પર દીકરા કરે અને વિદ્યાર્થીઓ પોતાની ફરજમાં ગાફલ થાય તો પોતા પર પણ દીકરા કરે. એની દીકરામાં મને શો વંધો હોય ? ”

“ પણ ધારો કે તમારા પર ખાદી દીકરા કરી. ”

“ તો ખીંતે કોઈ વિદ્યાર્થી તેને જવાબ ન આપે ? ”

“ ધારો કે તમારી વિરુદ્ધ બધા વિદ્યાર્થીઓને તે ઉશ્કેરે તે સંસ્થાના અસ્તિત્વનો જોખમમાં નાખી દે. ”

“ તો બધાનાં અંતર ચાંચીને જરૂર જણાય તો સંસ્થામાંથી હું તેને દૂર રહે મુક્ત કરું. ”

“ તો તો મુક્ત કરે ખરાબ ? ”

“ મુક્ત કરવો જ પડે તો લોહીભીની આંખે મુક્ત કરું. પણ એ વખત જ ન આવે, મારા મહેરબાન ! મારે અને મારા વિદ્યાર્થીને આવી કોઈ જાખમમાં ખેંચનાણુ થાય ત્યારે મારું ધારું કરવા કરતાં વિદ્યાર્થીનું ધારું કરવામાં મને દમોશ મારો વિજય દેખાય છે. આવા વિરોધના પ્રસંગમાં જે ગૃહપતિ વિદ્યાર્થીઓને લાથે પગાજ્ય ખમવા તૈયાર હોય છે તે જ ગૃહપતિની આંખમાં વિદ્યાર્થીઓ સમઘ જાય છે. અને ઉધારી આંખે સ્વીકારેલો પરાજય છતનાગ બધા વિદ્યાર્થીઓનાં મનમાં ગૃહપતિના ખોળામાં લાવી મૂકે છે. મહાકારન કહે છે: सर्वत्र जयमन्विच्छेत् पुत्राश्च इच्छेत् पराजयं । ”

“ વિદ્યાર્થીનું ધારું થાય તો તો માથે ચડી જતા. ”

“ તેમને નામ દગાવવાથી એ પગમાં પડતા હોય એમ લાગશે પણ વખત આગે આપણા એ ટાંગા ખલીને આપણને મહેલર પાડશે. એના કરતાં આ માથે ચડે તે સારા કે ઉતર કડીએ ત્યારે હોંડે કૂદી પડે અને દૂરને ચહેરે ઉભા રહીને આપણી આંખ ગેઝ કરે. નાનાભાઈ

કેવું મળતું !

છાત્રાક્ષયના આંગણામાં પગ મૂક્યો ત્યાં પેસતાં જ મળના રંગબેરંગી સાથીયા પૂરેલા હતા.

આગળ ચાલ્યો ત્યાં બેઠે બાલુ મળનાં કુલગડ વાવેલાં, અને વચ્ચે આરસી સમાન ફેડી બનાવેલી.

મુખ્ય ઝોરડામાં પગથિયાં ચડ્યો ત્યાં પગથિએ પગથિએ મુવાસિતં કુલોનાં કુંડાં અને ઝોશરી વચ્ચે સુગંધી છુપદાની પડેલી. મુખ્ય ઝોરડામાં જઈ છું ત્યાં તો છલુ છલુ છીંક આવે તેવું બધે ચોકખું ચોકખું.

વિદ્યાર્થીઓના નિવાસગૃહોમાં પ્રવેશ્યો અને જોયું તો ધોળાશેતર જેવાં લુગડાં પહેરીને પોતપોતાના અભ્યાસમાં મશગુલ થઈ બેઠેલા દેવનાં ચક્કર જેવા વિદ્યાર્થીઓ નજરે પડ્યા.

રસોડું જોયું. ક્યાંયે ઝાંઘવાડ જ નહિ; અને રમોવાના શરીર ઉપર જરાપણ ગંદવાડ નહિ.

શૂદ્ધપતિ રાહેજની ઝોશીમની વ્યવસ્થા તો જમ ! અને તેમનાં વિનય અને નમ્રતા પાસે માથું ઝુકાવવું ગમે.

આખાં છાત્રાક્ષયમાં ક્યાંઈ અવ્યવસ્થા નહિ, ક્યાંઈ ગંદવાડ નહિ, ક્યાંઈ ગડગડ કે નકાસો અવાજ નહિ. આખું છાત્રાક્ષય મળતું, મળતું ત્યાંથી નીકળવાનું મન પણ ન થાય.

હરલાલ

કેવું મળખામણું ?

છાત્રાક્ષયના આંગણામાં પગ મૂક્યો ત્યાં પેસતાં જ આંગણામાં દાનણની ચીંચ પડેલી.

આગળ ચાલ્યો ત્યાં બેઠે બાલુ પૂંમના દગલા પડેલા અને મૂતરના રેલા ચામેલા.

માંડમાંડ મોટે-કુચો દઈને પગથિયા પાસે આવ્યો ત્યાં પગથિયા ઉપર જ થુંક, જડખા અને શેડ પડેલા, અને ઝોશરી વચ્ચે જ બે તણ સાવરણી આપડે.

મુખ્ય ઝોરડામાં જઈ ત્યાં તો દૂળ દૂળ થઈ રહેલું ટેબલ અને આખા ઝોરડામાં ગમે તેમ ઉડતી પરતી.

કંટાળીને વિદ્યાર્થીઓના નિવાસસ્થાનોમાં જઈ ત્યાં તો હોહા અને

ખોશલા ! બેનાં પણ ચીતરી ચડે તેવાં ગંદાં તેમનાં કપડાં. શરીરે મેલનો પાર નહિ. માથે મવાળનાં બગાં બાજેલાં અને પાવડા પાવંડા જેવા નખ વધેલા. ઘણાની આંખમાં તો ચીપડા પણ દેખાય અને માંદેામાંદેા ગાળાગાળા, અને મારામારી કરે.

સાંધી ગયો રસોડા તરફ. રસોડાની જોઈ તો માથું ફાટી ગયું. રસોડો એટલે ધાંચીનો જ અવનાગ. મ્હેંમાં પાનતમાકુનો ફૂંચો ને હોડ વચ્ચે ખીડી. ચૂસો ફૂંકેનો જળ, નાક છીંકેનો જળ અને કણક આંધેનો જળ.

ગૃહપતિ સાહેબની કચેરીમાં જઈ સાં આરડામાં ક્યાંયે વ્યવસ્થા જ નહિ. પોને બે છોકરાને ધમકાવના અને એકને તમાચો મારતા દેખાયા. તેમના ક્રોધ આગળ દુર્ગા પશુ હારે. મ્હેંમાં ન મળે વિવેક કે અજ્ઞેય ઉપર ન મળે શાંતિ.

આખાયે છાત્રાશયમાં ફરી વળ્યો પણ ક્યાંયે વ્યવસ્થા નામે પણ નહિ. ગડગડતો પાર નહિ અને અવાજ તો એટલો બધો કે કાનપડ્યું પણ ન સંભળાય !

આખુલે છાત્રાશય અજખામણ અજખામણ ત્યાં ધડીએ ઉભા રહેવાનું પણ મન ન થાય.

હરભાઈ

હું બોર્ડિંગનો વિદ્યાર્થી હોઉં તો

ઓજામાં ઓજા નિયમોથી બોર્ડિંગ ચાલે એવું ઇચ્છું.

સ્ત્રીકાયાં હોય તે નિયમોને અરાજક વળગી રહું.

મારાથી નાના વિદ્યાર્થીઓ પર જોહદમી વાપરું નહિ.

મોટા વિદ્યાર્થીઓની જોહદમી સાંખું નહિ.

જુવાન અવસ્થામાં ધરડી ધરડી વાનો કરું નહિ.

કમરત રમતોમાં કદિ ગેરહાજર રહું નહિ.

શરીર નીચોવાઈ જાય એવા અવળા ધધામાં પડું નહિ; પડી ગયો ને

તો કાઈ પણ ઉપાયે બહાર આવું.

ગૃહપતિના ધર્મોનો વિચાર ક્યાં પહેલાં તો મારા ધર્મોનો વિચાર કરું.

ગૃહપતિને વહાલો થવા કોઈની ચાટીચૂગલી કરું નહિ.

મારા સ્વાનંદ્ય પર મખત પહેંગે લાડું.

બોર્ડિંગની સેવામાં માથું ઉતારી આપું.

નાનાભાઈ

છાત્રાસયમાં સંઘદર્યાન

બાલ અવસ્થા, કુમાર અવસ્થા અને કિશોર અવસ્થાએ બધી ઉંમર જ એવી હોય છે કે બ્યારે તેમને કંઈ ને કંઈ કરવાની ઇચ્છા થયા જ કરે. છાત્રાસયમાં વસના હરકેઇ વિદ્યાર્થીની-પંચી તે નાની ઉંમરનો હોય કે મોટી ઉંમરનો હોય-પેટી, ટૂંક કે ક્યાટ તપાસજો તો તેમાં કંઈ ને કંઈ ચીજો સંઘદ કરેલી દેખાશે જ. શુદ્ધપતિએ વિદ્યાર્થીની આ ટેવો ઉત્તેજવા જેવી છે એટલું જ નહિ પરંતુ તેની પાછળ શિક્ષણની દૃષ્ટિ જો દાખલ કરવામાં આવે તો તો કેટલુંયે જ્ઞાન વિદ્યાર્થીને વગર મહેનતે અને વગર શિક્ષકે મળી ગય તેવું છે. વળી સ્વયંશિક્ષણનો સિદ્ધાંત લઈને બોલીએ તો નો જેટલી જેટલી પ્રવૃત્તિઓ પાછળ વિદ્યાર્થીને સ્વયંરસ હોય છે તેટલી બધી જ તેને જ્ઞાન તરફ પ્રેરે છે; અને એ ન્યાયે સંઘદ કરવાની વૃત્તિ પાછળ વિદ્યાર્થીમાં આપણે જે રસ જોઈએ છીએ તે જોતાં તો વિદ્યાર્થીને આપણે એ સંઘદ દ્વારા કેટલાયે નવા જ્ઞાનના પ્રદેશ તરફ વાળી શકીએ.

પરંતુ સંઘદ કરવાની ખાસી જનિતે પોપણ આપવાથી બહુ લાભ નહિ થાય. એ સંઘદવૃત્તિમાં વિવેક દાખવવા ને પહેલી જરૂરી વસ્તુ છે. શરૂઆતમાં કામની અને નકામી એવી ઘણી વસ્તુઓ મધરસે આપણે વિદ્યાર્થીને જોઈશું. તેમાંથી કામની અને નકામી કંઈ છે તેનો વિવેક ફેળવવા માટે શુદ્ધપતિએ પોતે એ સંઘદ માટે ખંતિલા અને અભ્યાસી બનવાની જરૂર પડશે.

સંઘદના વિવેક પંચી બીજી વસ્તુ તે નવી નવી વસ્તુઓનો તેમાં કરવાનો ઉમેરો. સંઘદ કરવાની આપણે તેને નિનનવી તરફીઓ પણ બનાવી શકીએ. ઉદાહરણાર્થે જે જે રખડતા કામજો કે પસ્તીઓ લાઘમાં આવે તેમાંથી સુંદર સુંદર ચિત્રો કે આકૃતિઓ કાઢી લેવી અને તેને મુદ્રોલિન રીતે ગોઠવાને રાખવી, આમ કરી જોવાથી ધૂળમાંથી પણ રત્નો લાઘ લાગવાનો સંભવ છે. તેથી જ રીતે બ્યારે અને જે હેઠાણે કંઈ પણ નવીન વસ્તુ લાઘ લાગે કે તુરંત જ તેને ગોતાના સંઘદસ્થાન માટે ઉઠાવી લેવી. સંઘદ કરવાની વૃત્તિને વિદ્યાર્થીની hobby (હંદ) થયેલી મૂકવી જોઈએ.

ત્યાર પંચી ધ્યાનમાં રાખવા જેવી બાબત તે અનેક જણના સંઘદોને એકલા કરીને તેને માટે અલાપલ કાઢેલા કાંઈ એકાદ સ્થળમાં તેની કલામય ગોઠવણ કરવી તે છે. સંઘદ કરવાના સોખીન એવા બે વાળુ વિદ્યાર્થીઓને આ કામ માટે ચૂંટવા અો દરેક વસ્તુને તેના વિભાગ વાર ગોઠવીને

મૂર્કવાની તેમને તાલીમ આપવી. આમ કરવાથી જે છટી છટી વસ્તુઓ કરા પણ્ય આશ્ચર્ય વિના પટ્ટી રહે તે તેમને યોગ્ય સ્થાન અને ગોઠવણ મળવાથી ખૂબ જ આશ્ચર્ય બની રહેશે, અને વિદ્યાર્થીઓને તેમાંથી ધણીયે પ્રેરણાઓ મળ્યા કરશે.

પછીની ધ્યાનમાં રાખવા જેવી બાબત તે દરેક વસ્તુને વિજ્ઞાનની દૃષ્ટિથી ઉઠેલી તે તે બાબતનો આવશ્યક-વૈજ્ઞાનિક, તેમજ ઐતિહાસિક ઉત્પત્તિ તે તે વસ્તુની સાથે જણાવે મૂકવો એ છે. આ કામ કરવા માટે ગૃહપતિએ પોને તેવો થોડો ધણો અભ્યાસ કરવો પડશે તેમજ વિદ્યાર્થીઓને પણ તે દિશામાં વાળવા પડશે.

છાત્રાસયમાં સંગ્રહ કરવા કરાવવા તરફ ગૃહપતિ આટલુંશું પણ સક્ષમ આપે તો છાત્રાસયે કેળવણીની દિશામાં ખરેખર એક સંગીન પગલું ભર્યું ગણાયો.

હરભાઇ

દાંત

શરીરના સામાન્ય આગેગમમાં દાંતના આરોગ્યનું સ્થાન બહુ ઉચું છે. દાંત એ તો આખા જરૂરનો ખાસ અંગસક. એ સોળે હોય ત્યાં સુધી તો કાને સાહેબ સુધી જવા દેવા, કેવા રૂપમાં જવા દેવા, કાને પાછા કાઢવા એ બધું નક્કી કરે. પણ એ માંદો પડે ત્યારે ખસાસ! ધણી વાર એ માંદો ન હોય ત્યારે પણ એકા એકા ઊંઘ્યા જ કરે છે એટલે સાહેબને ભારે પીડા થાય છે તે ખીજાય છે પણ ખરા!

દાંતનું આરોગ્ય જાળવવા માટે આપણે શું શું કરીએ ?

દાંત મુખ્યત્વે ત્રણ રીતે ગમડે છે: (૧) દાંતમાં પદાર્થો ભરાઈ રહેવાથી; (૨) કોલી ગયેલા પદાર્થો ખાવાથી; (૩) અતિ ઉના, આત ટાઢા, અતિ ખાટા, અતિ તીખા એવા પદાર્થો ખાવાથી.

દાંતમાં પદાર્થો ભરાઈ ન રહે તે માટે જમ્યા પછી દાંતને ખૂબ સાફ કરવાની જરૂર છે. વિદ્યાર્થીઓ સવાર સાંજ જમ્યા પછી બધાપે દાંતને ધસીને ખરાબર સાફ કરે, જરૂર પડે તો મીઠાથી સાફ કરે અને પેદાના ભાગોમાં પણ દાંત ભરાઈ ન રહે માટે આંગળી નાખી પેદાને સાફ કરે એ જરૂરનું છે. જે લોકોને મુખવાસ લેવાની ટેવ હોય તેઓ મુખવાસ લીધા પછી પણ ખાણીથી મોંને સાફ રાખે તો જ ઠીક છે. જેઓ મુખવાસને નાંખે આખો દિવસ મસાલેદાર પાનપટ્ટી, તમાકુ, છનતાન, સેશિનતાન વગેરે ચાખ્યા કરે

છે તેઓ પોતાના દાંતને હાથે કરીને બગાડે છે. વિદ્યાર્થીઓએ આ ટેવોમાંથી બચી જવું જોઈએ.

દિવસમાં ઝોઝામાં ઝોણું એકવાર બધા દાંતોને ઘસીને સાફ કરવાની જરૂર છે. આપણી દાંતણુ કરવાની રીત આ દૃષ્ટિથી બહુ જ સારી છે. આપણે છાત્રાશ્રયમાં તપાસ કરશું તો માલુમ પડશે કે કેટલાક વિદ્યાર્થીઓ દાંતણુ બીજાકુલ કરતાં જ નથી. તેમની આ ટેવને આપણે સુધારી લેવી જોઈએ. કેટલાંક કુટુંબોમાં દાંતણુ નામનું જ કરવામાં આવે છે. ગમે તેવું સૂકું પાકું બાવળનું લાકડું લઈને તેને મોઢામાં આમતેગ ફરવું એટલે દાંતણુ થઈ ગયું ! આપણે છાત્રાશ્રયોમાં તો વિદ્યાર્થીઓને તામ્બ, લીલાછમ દાંતણુનો શોખ જગાડી શકીએ અને દાંતણુ કેવી રીતે કરવું, તેને કેમ ઘસવું, પેદાં તથા દાંતને મસળીને તેમને કેવી રીતે દસરન આપવી, હળ કેમ ઉતારવી વગેરે શાસ્ત્રીય રીતે સમજાવી શકીએ. જે વિદ્યાર્થીઓના દાંત કોઈપણ કારણથી વધારે ગંદા હોય તે દાંતણુની સાથે કોલસાની બૂકી અગર તો મંજૂર ઘસે તો ગંદા દાંત ચોખ્ખા થઈ જશે. જેના દાંત વધારે ગંદા હોય તેને રાત્રે સૂતા પહેલાં પણ દાંતણુ કરવાની ટેવ પાડીએ તો કાલેકે થવાનો મંભવ છે.

દાંત બગાડવાનું ખીલું કારણ કોઈ ગમેલા પદાર્થોનું સેવન છે. વાંશી શાક અને બગડી ગયેલાં ફળો દાંત બગાડવામાં ભારે મદદ કરે છે. આપણાં છાત્રાશ્રયોએ આ સંબંધમાં બહુ જગત્તા રહેવાની જરૂર છે. વાંશી શાક કે બગડી ગયેલાં ફળોને છાત્રાશ્રયમાં પ્રવેશ જ ન મળે એટલી સાવચેતી આપણે રાખીએ. એ જ શાક લાજી હોય ત્યારે દાંતનું સરસણ કરે છે પણ ઉતરી ગયું એટલે તેની સાથું પણ ન જોઈએ. આપણે કર-સરની એટલી દૃષ્ટિથી આવાં લક્ષ્યાં શાકોને અને ફળોને ખીતરી ન લઈએ. હા, આપણી રિયતિ ન હોય તો શાક વિના ચણાથી લઈએ પણ સાંજના વખતે આખું ગામ લઈ ગયા પછીનું પરતર શાક સરતું લાવીને વધારાઆદિથી તેને સ્વાદિષ્ટ બનાવવાનો વીંશીશાઈ મોહ આપણે છોડી દઈએ.

બહુ ઉનું ખાવાથી પણ દાંત બગડે છે. જેઓ ઘરમાં ઉની ઉની ઉતરતી રાંટલી ખાય છે તેઓ દાંતને નુકશાન કરે છે. એ જ પ્રમાણે જેઓ બહુ જ દંડા ખરફ જેવા પદાર્થો ખાય છે તેઓ પણ દાંતને નુકશાન કરે છે. છાત્રાશ્રયમાં બહુ ઉના પદાર્થો તો મળે નહિ પણ જાનરમાં મળે તથા ઘેર મળે. બજારનાં ગરમાગરમ લજ્યાં દાંતને બગાડે છે; અમેરિકામાં આઈસક્રીમે પ્રખ્યાત દાંત નબળા કરી નાખ્યા છે. અતિ તીખા મરચાંવાળા પદાર્થો તથા

દાંત અંબાઈ જાય તેની કાચી કેરી પણ દાંતને નુકશાન જ કરે છે. માટે આવી અતિશયતાઓને પણ ત્યાગ કરવો જોઈએ.

આ તો દાંતને બગડવા ન દેવાની વાત થઈ. સાથે દાંતને મજબૂત કરવાની સહેલી એ વાતો પણ કાં ન વિચારીએ ?

શરીરના બીજા ભાગોને જેમ દરરોજની જરૂર છે તેમ દાંતને પણ છે. એટલા માટે ચાવી ચાવીને ખાવું એ દાંતને મજબૂત રાખવાનો મુખ્ય ઉપાય છે. આપણે આજે ચાવીને ખાવું ભૂલ્યા છીએ. ખાસ કરીને, દાંતને જરા કસરત મળે એવા ભાખરી જેવા દૃષ્ય પદાર્થો ભોજનમાં થોડા ઘણા હોવા જ લેઈએ. ખાવાના બધા પદાર્થો સાવ પોચા પોચા હોય એ સાફ નથી. પ્રસંગોપાત નો શેરડી, ભુંજેલા ચણા, વગેરેની સાથે પણ દાંતને કુતી મળવી જોઈએ આપણા દાંતને આપણે બેઠકે કરી નાખ્યા છે, પણ વિદ્યાર્થીને ચાવીને ખાવાની ટેવ આપણે પાડવી જોઈએ.

તાગ શાક, તાગ રોજી, ગોર્ગાઉતાર છાશ, લીંબુ, તલનું તેલ, ને લવંગ એ પદાર્થો દાંતને મજબૂત બનાવવામાં ઉપયોગી છે એટલે છાત્રાલયોના ભોજનમાં આ બધાને યથોચિત રચાવ મળવું જોઈએ. બેઠકે લવંગ જેવા પદાર્થો તો અત્યંત પરિમિત જ વપરાય.

ક્યા વિદ્યાર્થીના દાંત ખરાબ છે તે બધી વખત એની મેળે ખબર પડતી નથી, એટલે છાત્રાલયમાં ડૉક્ટરી તપાસ કરાવીને આ વસ્તુ પહેલી નક્કી કરવી અને જેના દાંત બગડેલા જ હોય તેને માટે તો ડૉક્ટરની દવા શરૂ કરવી એ જ રસ્તો છે. બાકી જેમના દાંત બગડેલા નથી તેમના હવે પછી બગડે નહિ તે માટે આપણે ઉપર પ્રમાણે છાત્રાલયમાં પગલાં લેવાં જોઈએ.

નાનાભાઈ

સાચી કેળવણી

એકલવ્ય દિગ્ગજ્ઞના એક જંગલમાં રહે. દરરોજ સવાર પડે કે ખરે નીરકામકું લેતોક એકલવ્ય મેદાન પર જાય અને નિશાનો તાકે.

‘ એ તો એકલવ્યનું તીર. મોટા મોટા બાણાવળીઓ પણ આ બીજા પાસે પાણી ભરે. તેનું નિશાન આગાદ. તાક્યું ત્યાં વીંધે જ રહે. કદાચ પૃથ્વી રસાનાળ જાય કે સૂર્ય પશ્ચિમમાં ઉગે પણ એકલવ્ય નિશાન ન ચૂકે.’

બીજાની જાત ! કેડે પોતડી અને માથે ફેરિયું. ડાની પાસે શાખો દસે ? દ્રોણાચાર્ય તેના શરુ. આમ તો દ્રોણાચાર્ય પાંડવ દોરવાના શરુ. ત્યાં

એકમન્યને પેસવાયે કાણુ દે? પણ એકમન્યે ગુરુના આ ઇગ્ગરા પર છેલ માથો. તેણે પોતાના મનથી દ્રોણને ગુરુ માન્યા; તેમનું એક માત્રીનું સુંદર પૂતળું બનાવ્યું, પોતાના મનથી તેમની પાસે દીક્ષા લીધી અને પૂતળા સમક્ષ આત્મ-દેખવણી શરૂ કરી.

એકમન્યની વાત તો દેશપરદેશમાં ફેલાઈ ગઈ. દ્રોણાચાર્યને કાને પહોંચી આવી. અર્જુન દ્રોણગુરુનો પદ્મકિંધ્ય તેનાથી કાંઈ ચડે એ કેમ સંખાપ?

દ્રોણ હિમાલયમાં ગયા; ત્યાં એકમન્યનું જંગલ શોધી કાઢ્યું. એકમન્યના મેદાનમાં જઈને તેની અરબુન વિદ્યા પણ જોઈ લીધી.

‘ખિચારે અર્જુન!’ દ્રોણે નિગમો મૂક્યો.

ગુરુએ પૂછ્યું: “અરે એકમન્ય?”

“કાણુ એ?”

“તારા ગુરુ કાણુ?”

“મારા ગુરુ દ્રોણપ્રભુ.”

“હું પોતે જ દ્રોણાચાર્ય.”

ધાવણ પિના તરફકતું આગક માને દેખીને જેમ દોડી જાય તેમ એકમન્યે દોટ દીધી. તીર અને કામડું દ્રોણાચાર્યને અણુ મૂક્યાં અને સાધાંગ નમસ્કાર કરી ઉભો રહ્યો. આજે તેના જતીશ કાંઈ દીવા હતા.

“ગુરો, હું કૃતાર્થ થયો. શી આશા છે?”

“હું ગુરુદક્ષિણા લેવા આવ્યો છું.”

“મારાં અહોભાર! આપ મારો તે આપવા સેવક તૈયાર છે.”

“મારે કાંઈ મોટું માગવું નથી. તારા જમણા હાથનો અંગુઠો મને આપ એટલે બસ.” દ્રોણે હૃદય દેડ્યો.

એકમન્ય અંગુઠો કાપવા તૈયાર થયો ત્યાં કાનમાં કાઈ ગણગણ્યું: “મૂર્ખો ન થતો. અંગુઠો ગયા પછી તારામાં શું રહેવાનું છે? એવા તો ટેક ગુરુ થયા આવે. લણાવવા ત્યારે ખાસ રાગકુંવરોને અને અંગુઠો લેવો ત્યારે તારી પાસે! તને એક દિવસ પણ લણાવ્યો છે? તારી વિદ્યા તો તારા પોતાના પ્રયાસની છે. એકસો પાંચ અંગુઠા પહેલાં લઈ આવે એટલે ખબર પડે કે અંગુઠા કેમ મળે છે!”

પણ એકમન્યનું અંતર તરત જ ઉજળ્યું:

“નહિ, નહિ, છવ જખ ન માર. મેં તો દ્રોણને મારા ગુરુ માન્યા

માર્ગોને, આપણાં સાધનોને—આખાએ છાત્રાસયના પ્રશ્નને તપાસી લેશું.

આજે આપણે સૌ પોતપોતાનાં છાત્રાસયો ચકાસીએ છીએ. આપણી પાસે આપણું ધ્યેય છે, આપણા નયનો છે, આપણાં સાધનો છે. આપણે જ્યાં છાત્રાસય ચકાસવા ગયાંથી અમુક અમુક વિચારો ધરાવીએ છીએ અને એ વિચારોનો આપણા છાત્રાસયમાં અમત દરીએ છીએ. આપણે સૌ આપણી ઉણપો સમજીએ છીએ, આપણી મર્યાદા પિલાનીએ છીએ અને એ મર્યાદા ક્યાં ક્યાં ખરડે છે તે પણ આપણી નજર જણાવે નથી.

પણ આ જ્યાં પ્રસંગોએ આપણે માત્ર આપણા છાત્રાસયનો વિચાર કરીએ છીએ. આપણી પાસે છાત્રાસયમાં 'કાંઈ' પ્રશ્ન ઉભો થાય ત્યારે તેનો નિરાકરણપામાં આપણે ધનુ વાર આપણા છાત્રાસય પરનો જ વિચાર કરીએ છીએ. અને આ એટલું જ ધુ રજાલાવિદ્ જાતી જાય છે કે આપણે નિરાકર કેમ જાણે જ્યાં છાત્રાસયોનો નિરાકર હોય એમ માનતા આપણે થઈ જઈએ છીએ. આપણો પ્રશ્ન એ જીવન છાત્રાસયોનો પણ પ્રશ્ન છે. જ્યાં એ પ્રશ્નનો ઉકેલ આપણે એક રીતે જાણીએ અને જીવન જીવે રીતે જાણે એ વાત આપણા મનમાંથી ધણી વાર રાતી પડે છે. કાલુ જાણે કેમ, પણ આપણો નિરાકર એ જ ખરે નિરાકર એવો દુરામત આપણને જાંઘાઈ જાય છે અને પરિણામે આપણે જીવ જાતી જીવે છીએ.

આવી જડતા દૂર કરવામાં આપણાં સમસ્યાઓ ખાસ ઉપયોગી છે. આપણાં સંમેલનોમાં ભાતભાતનાં છાત્રાસયો ચકાસવાના શરૂપતિઓ, સેક્રેટરીઓ, ચાન્સેલરો વગેરે જોડા મળે; છાત્રાસયના પ્રશ્નો પર જે જ્યાં ભાષણો પોતપોતાનાં 'દષ્ટિગિન્દુઓ' રજુ કરે. તેમાંથી આપણને પોતાને જે નવી દષ્ટિ મળી જાય. પોતાના પ્રશ્નને અને તેના ઉકેલને પોતાની દષ્ટિથી તો સૌ જાણે જ છે. એ જ પ્રશ્ન ઉપર જીવે દષ્ટિ પણ હોય અને માન કરતાં વધારે તેમજી પણ હોય એટલું માનવાની ઉદારતા આપણે ક્યાં ન ફેળવીએ? અજાણત, જ્યાં સુધી આપણા ઉકેલ કરતાં જીવનનો ઉકેલ ચોક્કસ વધારે સાચો છે એવી અંતરની ખાતરી ન થાય ત્યાં સુધી આપણે આપણા વિચારમાં મક્કમ રહીએ એ સર્મજી શકાય તેવી વાત છે. આપણા જેવા જ જીવન કામ કરનાર ભાષણો જે રીતે વિચાર કરે છે તે રીતે જાનમાં પણ ન જઈએ તો તો આપણે કાઠી જવાતા. એટલે આપણાં સંમેલનો આપણી પાસે આખાએ છાત્રાસયના પ્રશ્ન ઉપર, જૂનાં જૂનાં દષ્ટિગિન્દુઓ રજુ કરે, અને એ જ્યાં દષ્ટિગિન્દુઓથી આપણામાંનો દરેક પોતાના દષ્ટિગિન્દુને એક વાર ફરીથી તપાસી જાય તો

આપણી જગતા આંદુસ દર યાવ. આજે તે આપણે બીજાનું સાંભળવા તૈયાર નથી; બીજાના નવા દેખાતા વિચારથી આપણે ભડકીએ છીએ; નવા વિચારને નામે સાચા ઉદ્ધારને હિતારી પાડીએ છીએ; જૂના જમાનાના કથા વાંચનારની માફક નવા પ્રાદ્યુત્પન્ની પોથી આપણે ફેટી દબાએ છીએ; આપણે જે વર્તુળ નક્કી કર્યું છે તે વર્તુળના બહાર દુનિયા હોય જ નહિ એમ માની લઇએ છીએ; અને આવી અનેક રીતે આપણે છાત્રાલયના વિચારોને આરબના નાકાની માફક પડી ખેંચી છીએ. ઘણી વાર આપણા વિચારોને બહાર પાડ્યું તો રખેતે વિચારો હલી જશે એવી બી.ટી. આપણે સંમેલનોમાં આવ્યે છતાં આપણા વિચારોમાં ફેરફાર ન થાય એવી જ તત્ત્વનીજ રાખ્યા કરીએ છીએ અને આપણા પોતાના વિચારો પર જ ચોક્કસ ભરીએ છીએ.

આપણે સૌ આ બીજા સંમેલનમાં જરૂર હાજરી આપીએ. આપણે સૌ આ બીજા સંમેલનમાં આપણા વિચારો છૂટથી ચર્ચાએ. આપણે સૌ આ બીજા સંમેલનમાં બધા ભાઈઓનાં દષ્ટિબિન્દુઓને ધીરજથી આદર આપીએ. આપણે સૌ પોતાનું દષ્ટિબિન્દુ જ ખરું છે એમ નક્કી કરીને ન આવીએ પણ જે સત્ય હોય તેને સ્વીકારવા માટે ખુદસે દેએ, આપીએ. આપણે સૌ આપણને સત્ય લાગે તેટલું જ સ્વીકારીએ પણ બીજાઓને પણ પોતાને સત્ય લાગે તે સ્વીકારવાનો અધિકાર છે એમ કશું કરીએ. એક જ પરમ તત્ત્વની ઉપાસના કરવાયાગા લોકો પોતપોતાની રીતે ઉપાસના કરે તેમાં સૌએ જે સહિષ્ણુતા બતાવવી ઘટે છે તે જ સહિષ્ણુતા આપણે સૌ એકબીજા પ્રતિ બતાવીએ. સંમેલનનો આ સૌથી મોટો લાભ.

આ સંમેલન એક બીજી રીતે પણ વધારે ધ્યાન ખેંચે છે. પહેલાં સંમેલનમાં બધાં છાત્રાલયોના વિદ્યાર્થીઓને રીતસર આમંત્રણ આપવામાં આવ્યું ન હતું. અમરેલીના ભાઈઓએ આ સંમેલનની સાથે જ છાત્રાલયોના વિદ્યાર્થીઓનું પણ એક નાનકડું સંમેલન ઝાંચ્યું છે. આ નાનકડા સંમેલનમાં આપણાં બધાં છાત્રાલયોના એ એ પ્રતિનિધિઓ આવશે, તેઓ પોતે પોતાની દષ્ટિથી છાત્રાલયના અનેક પ્રશ્નો પર ચર્ચા કરશે અને વિદ્યાર્થીઓ તરીકે તેમને જે હાંધે સૂઝશે તે મુખ્ય સંમેલનના નેનાઓ પાસે નમનાપૂર્વક રજુ કરશે.

આપણે તો બધા ગૃહપતિઓ, સેક્રેટરીઓ અને આચાર્ય રહ્યા. આપણે વિદ્યાર્થીના વિચાર કરીએ તે મોટે ભાગે આપણી દષ્ટિથી. વિદ્યાર્થીઓ આપણા વિષેયો અને આપણે તેમને કેળવનારા લોકો એ જાગૃતી મનોદશા.

પણ કેળવણી એ જડ દિવા નથી; એ તો જ્વનની વસ્તુ છે. મારીનાં દેશને પક્ષાળીને તમે એક બીજામાં છેડી પાડી શકો છો; મીચુના ગદાને લીસો કરીને તેના પર મરજી પડે તે કાતરી શકો છો; લાઘાના કટકાને રેદો મારીને ગમે તેમ છોલી શકો છો. પરંતુ મનુષ્યને તમે આ રીતે કેળવી શકતા નથી. મનુષ્યને આત્મા છે, તેને શુદ્ધિ છે, તેને ભાવાભાવ છે, તેને વ્યક્તિત્વ છે. મનુષ્યને કેળવવો હશે તો જોરજુલમથી નહિ કેળવાય; મર્ત ગદારના દબાણથી નહિ કેળવાય; આપણી રીતે નહિ કેળવાય. એને કેળવો હશે તો એની રીતે કેળવાશે; તે માટે તો તેનો અભ્યાસ કરવો પડશે, એ કેળવણીના નિયમો જાણવા પડશે અને આખા મનુષ્યની અભિમુખતા યશ ત્યારે એ કેળવાશે; એનો અંતરાત્મા શાનો જૂથો છે તે જાણવું પડશે.

વિદ્યાર્થીઓના અંતરાત્માની આવી પિંજન કરવાના અનેક માર્ગો છે. તેમાંનો એક સર્વ સુલભ માર્ગ આ પ્રકારનું તેમનું સંમેલન છે. અમને આશા છે કે વિદ્યાર્થીઓનું આ સંમેલન આપણા કાર્યમાં આપણને ખૂબ જ મદદગાર થશે; તેમજ મુદ્દપતિ અને વિદ્યાર્થીઓ એમ બંને મળીને આખું છાત્રાસય, એ નવીન ભાવના જગાડવામાં સારી એવી પહેલ કરશે. —ત'ની

કાર્યાસય તરફથી:—ગંડગ સાથે નીચેની (સંસ્થાઓ) જોડાઈ છે.

(૩૬) શ્રી કુટુંબી દશા ઓગ્રવાળ જૈન બોર્ડિંગ. મુંબઈ

(૩૭) શ્રી જૈન વેતાંબર મર્તિપૂજક બોર્ડિંગ. લીંબડી

(૩૮) કાડિયાવાડ મોડ વણિક બોર્ડિંગ. ભાવનગર.

આગામી બીજા છાત્રાસય સંમેલનના પ્રચાર અર્થે મુંબઈમાં તા. ૮-૧-૨૮ ના રોજ સ્મૃતકોઝ કોર્ટના વડા જડજી શ્રી. કૃષ્ણાસાહ મો. ઝવેરીના પ્રમુખપણા નીચે મળેલી જાહેર સભાએ સંમેલન પ્રત્યે સહાનુ- જ્ઞાત દર્શાવનારો ઠરાવ પસાર કર્યો હતો.

‘છાત્રાસય’ દર અંગ્રેજી માસની ૧૫ મીએ પ્રગટ થાય છે.

વૈષાર્ધિક લવાજમ પોસ્ટેજ સાથે એક રૂપિયા.

લખો: વ્યવસ્થાપક, છાત્રાસય : શ્રીદક્ષિણામૂર્તિ ભવન : ભાવનગર

આં માસિક ભાવનગરમાં રજેશન રોક—શ્રી ‘સરસ્વતી’ છાત્રાસયનામાં પારી. લાખાભાઈ ગોપાળજીએ કાપું અને તોંત્રી નુસિદપ્રસાદ-કો. ભરે ભાવનગરથી પ્રગટ હું.

છાત્રાલય

(છાત્રાલય મંડળ તરફથી)

વર્ષ ૧ હું

૧૯૨૮

અંક ૧૧ મો

કેષુચારી

મંત્રી :

કાલિદાસ ભટ્ટ

સંમેલનની
તારીખોમાં સુધારો

ખીજું જાતક સંમેલન

તા. ૨૬-૨૭-૨૮

રવિ-સોમ-મંગળ રોજ

ગ્રેજી એમ લખ્યું છે તેને બદલે

તા. ૨૭-૨૮-૨૯

સોમ-મંગળ-બુધ

એમ વાંચવું.

કની સહઆત સોમવારથી થશે.

મંત્રી :

ખીજું છાત્રાલય સંમેલન

તેજમબરેલું ડાઘ દામ મારી

એટલે તુરત જ બાપા, બા કે

માયો ખમ આયો, છોટાંયી તે

મારા છાત્રાલયમાં કંઈક જવાબ-

દુ ઉમેદવારી નોંધાવું કે તુરત

“રાખો રાખો હવે, તમારે એ

સંગ ઉપરિચિત થાય અને મારો

તુરત જ શિક્ષક કહે: “હવે દોઢ

માથું મારવું તે સારું નહિ.”

મા ઉપદાસ મારાથી જરા પણ

થું શું કરું?

“તરણુ”

છાત્રાલય સંમેલન

છાત્રાલય સંમેલનનાં નગારાં વાગી રહ્યાં છે; સંમેલનની પંચિકાઓ અહાર પછે જન્ય છે અને અંમરેલી મુઠામે સંમેલનની તૈયારીઓ ખૂબ જોસબેર ચાલી રહી છે.

પણ સંમેલનની તૈયારી એટલે શું ?

સંમેલનની તૈયારી એટલે આખા સંમેલનના દાર્પનો સાંગોપાંગ વિચાર; સંમેલનની તૈયારી એટલે એના આખા વિચારને અરાજક મૂર્તિમંત્ર કરવાની ગોઠવણ; સંમેલનની તૈયારી એટલે આખા સંમેલનનું ધ્યેય સિદ્ધ થાય એવો દાર્પક્રમ અને એ દાર્પક્રમને અંગે નિર્ણયોની પદ્ધતી, સ્થાના વિષયોની વિચારણા, મહેમાનોના ઉતારા, પાણી, પાગરણ, રસોડું, મંડપ વગેરેની ગોઠવણ. સંમેલનો એ આજે આપણા માટે નવી વસ્તુ નથી. આપણા નાતવરા, આપણી જ્ઞાતિપરિવરો, આપણી મજબૂત પરિવરો વગેરેનો આપણને કીક કીક અનુભવ છે એટલે સંમેલનની બાજુ તૈયારીઓ કરવી એ આપણે મન રમત માન છે.

પરંતુ આવી બાજુ તૈયારીઓની પાછળ જે વિચાર અને વ્યવસ્થા-શક્તિની ખામ આવશ્યકતા છે તે આપણે કેળવતા નથી એટલે આપણાં સંમેલનો એ પ્રદારના શંભુમેળા જેવાં બની રહે છે. આપણા સમાજની મૂળાઓ પાંચ વાગે ભરાવાની હોય તે ૭ વાગે ભગાય, બોલનારાઓ ગમે તે દિશાનાંથી નીકળી આવે અને માત્ર ૭ વાગે પૂરી થવાની સભા નવે માંડમાંડ પૂરી થાય. આપણે જમવા બેસીએ ત્યારે કેમ જનરે મેવાડું ઉતર્યા નહિ વખતરું કેશણું, નહિ રવચ્છાનારું કેશણું, નહિ પીરસનારું કેશણું; આપણા ઉતારાઓ એટલે જ્યાં ત્યાં ગાદલાં ગોદ્યાં રખાડે, સંજવારીનું નામ નિશાન નહિ, કોરંડાઓ પર રક્ષા દગી હોય અને, આજીના ગોળા તો આરખના ગોળા સમજી લ્યો-ગજી બાવાઓનો અખાડો! પાયખાનાં તથા મૂતરડી માટે કાં તો સંગવડ જ ન હોય એટલે બધાં રથજો પાયખાનાં તથા મૂતરડી તરીકે ચાલે; અને વ્યવસ્થા હોય તો એટલી બધી ખરાંજ કે ત્યાં એક મિનિટ બેસવુંયે ન ગમે.

આ બધી બાજુ તૈયારીઓની વાતો છે; પણ આ વાતોની ઉપેક્ષા થઈ શકે નહિ. આ ઉપેક્ષા કેઈ પણ સંમેલનમાં કાંતવ્ય તો નથી જ; પણ તેમાંયે કેળવણીની સંસ્થાઓના સંમેલનમાં તો અચૂક નથી. છાત્રાલય એ તો કેળ-

વણીની સંસ્થા, આપણે છાત્રાસય મારફત સમાજમાં પરિવર્તન કરવા માગીએ છીએ. આપણા વિદ્યાર્થીઓ આજે આપણી પાસેથી જે લઈને જશે તે આવની કક્ષના સમાજમાં દાખલ થવાનું છે માટે આપણાં સંમેલનોમાં આ જાણ તૈયારી માટે આપણે માથે મોટી જવાબદારી છે. આજના નાતવરામાં જન્મ્યા પછી પતરાવળાં ઉડનાં હોય તેમ આપણે ત્યાં સંમેલનમાં સૌ જન્મ્યા પછી પતરાવળાં ત્રારેપાસ ઉડશે તો સંમેલન નકામું ગણાશે; સમાજમાં બેક-કોની અવ્યવસ્થા લોકો ચક્ષુથી શકે છે પણ આપણે ત્યાં અવ્યવસ્થા હશે તો સંમેલનના વિચારકો નિરાશ થશે; સમાજમાં લોકો પાવખાનાં તથા મુતરડી પાસે પણ જ્ઞાનમાં જમી શકે છે પણ આપણે ત્યાં સ્વચ્છ અને વ્યવસ્થિત વાતાવરણમાં જ જન્માડ્યું તો કોઈક દિવસ સમાજ એ રીતે જન્મતાં શીખશે. આ જમી વસ્તુઓ પર વિચાર કરીને આપણે સંમેલનનાં જાણ અંગેને પણ પૂરેપૂરાં દીપાવીએ, જરૂર, એક રીતે તો આ જમાં જાણ અંગે છે જ નહિ. છાત્રાસય છવનમાં આ તો સૌથી પહેલાં આવશ્યક અંગે છે અને તે સિદ્ધ ન થાય ત્યાં સુધી છાત્રાસયની બીજી જમી તાલીમ કેવળ નકામી છે. આપણા આખા સંમેલનમાં આપણે આ જાગત ખૂબ કાળજી રાખીએ અને છાત્રાસયોમાં કેવી સ્વચ્છતા, કેવી વ્યવસ્થા, કેવી કડા, કેવી શાંતિ, કેવી સરજતા, કેવી સમાજની કસ્ટમ હોવાં જોઈએ તે ભાષણથી ચતાવવાને બદલે સંમેલનની આ જાણ તૈયારીથી જ ખતાવી દઈએ.

આપણું બાલ તૈયારી માટે. પણ આ જમું તો જમાં સંમેલનોમાં હોય. છાત્રાસય-સંમેલનની વિશિષ્ટતા તો આપણા પ્રમુખના ભાષણોમાં હશે, આપણા નિબંધોમાં હશે, આપણી ચર્ચાઓમાં હશે. આપણા પ્રમુખનું ભાષણ આપણા માર્ગમાં નવો પ્રદાશ પાડશે. આપણા નિબંધો આપણને જૂદી જૂદી દૃષ્ટિ આપશે અને આપણી ચર્ચાઓ આપણે આજે ક્યાં ઉભા છીએ અને ક્યાં સુધી જઈ શકીએ તેમ છીએ તે ખતાવી આપશે. પણ એથીએ એક પગલું આગળ જઈને બોલીએ તો આપણા પોતાના અંતઃકરણની તૈયારી એ સાચી આંતર કૌશલ્ય છે. સંમેલનમાં અનેક નૂતન વિચારો આવશે; આખી કળકળાણીની આક્રમમાં આજે જે જે વિચારો રહ્યું છે તે એક વા બીજા રૂપે સંમેલનમાં ખડું થશે; અનેક અનુભવીઓના અનુભવો રજુ થશે; મગજને ચુંચરી નાખે એવા અનેક કાવ્યો ઉદ્દેશ માગશે; પરસ્પર વિરોધી અનેક વિચારો હાજર થશે. આ જમાંથી જે સાચું થાશે તે સ્વીકારવા જોઈએ આપણા અંતઃકરણની તૈયારી એ જ સાચી આંતર તૈયારી છે. આપણે સૌ પણ દિવસ, સુધી

માયડા પર ચડીને ભાપણે ફેંક્યે રાખીએ અને પાંડિત્યની હોંસાનેાંસી કરીએ એથી કાંઈ આપણું સંમેલન સાર્યક નહિ ગણાય. આપણે ખાલી ચર્ચા કરવા અને કન્સેશનનો ક્ષામ ક્ષમ એકપ્રીમ્ન માથે રંગીલો ભાતુભાવ કેળવવા એકદા નથી થતા. આપણે તો ભાતુભાવ કેળવી એકપ્રીમ્નને વધારે સમજવા છે; એકપ્રીમ્નના અનુભવોનો ક્ષામ લેવો છે; એકપ્રીમ્નના તારથી સમૃદ્ધ થવું છે અને એવી અનેક રીતે આપણાં છત્ર.ક્ષયો આજે છે તેથી આવતી કાલે વધારે સારાં થાય એ સાધવું છે. એટલે સંમેલનમાં આપણે બધા અંતઃકરણ ઉઘાડાં રાખીને આવીએ, જે કાંઈ નવું સ્વ મળી આવે તેને આવકાર આપીએ અને એ વસ્તુને આપણા છાત્રાક્ષયમાં રીતસર સ્થાન આપીને આપણા આવકારને છવન્ત કરીએ.

આ પ્રમાણે બાહ્ય તૈયારી અને આંતર તૈયારી કરવાની જવાબદારી સૌથી વધારે તો અમરેલી પર છે. અમરેલી મહેમાનોની સરભરાના યત્નથી ધરા ખાદી જાય અને પોતાનાં છાત્રાક્ષયો આજે ચાલે છે તેવાં જ ચક્ષાવે રાખે તો અમરેલીએ સંમેલન માટે નવમી મહેનત કરી ગણાશે, એવી ખાલી મહેમાનગતી તો ખીજ અવસરે પણ થઈ શકે. અમરેલીનું સ્વમાન તો તો જ શોભે જો અમરેલી પ્રમુખનું સ્વાગત કરવાને બદલે પ્રમુખના વિચારોનું સ્વાગત કરે; અમરેલીનું સ્વાગત તો જ શોભે જો અમરેલી મહેમાનોની સ્થૂળ સેવા કરવાને બદલે કેળવણીના નવીન વિચારોની સેવા કરવા તૈયાર થાય; અમરેલીનું સ્વાગત તો જ શોભે જો સંમેલન પછી અમરેલીનાં છાત્રાક્ષયોમાં નવે પ્રાણસંચાર થઈ જાય.

અમરેલી આવી બાહ્ય તૈયારી અને આવી આંતર તૈયારી કરીને આખા છાત્રાક્ષય સંમેલનને દીપાવે એવી આશા કાણ ન રાખે?

તંત્રી

સી. આઈ. ડી.

આપણા સમાજને માટે સી. આઈ. ડી. કાંઈ નવી વસ્તુ નથી. થોડાં-એક વર્ષો પૂરતા આપણા સંયુક્ત કુટુંબજીવનમાં નગદ એ સામ્ય સરકારની સી. આઈ. ડી. જ હતી. ઉર્ધ્વ વાડો-આવતી કાલની પ્રગતને જાણનારીઓ શું બોલે છે, શું ચાલે છે, પીએ છે તે શું પીએ છે તેના પર આ સી. આઈ. ડી. ની આંખ હતી. વડુ પાણી જાય ત્યાં નાનકડી નળું લયોં ઘડા કુત્રીને બે કાસાં-આગળ ઉભી જ દેખા. વડુ ગાંસડી ગાંધીને નદીએ ધોવા

જનમ, જાણે કે નદી કાંઠે હૈયું કવચું : ત્યાં નાનકડી નાચુંદ બે લોચા લકને નીકળે જ નીકળે. વડુ લપાની છુપાની ધણીની સાથે બે વાન કરી. લેવા ઉભી રહે ત્યાં આ તરકડી કોણુ જાણે ક્યાંથી આરી પડે અને કતરાની, કતરાની આસે. આ નાચુંદ આજના ફોનોઆફને જમને તેથી વધાર્યતાથી સામુ સરકાર પાસે પોતાનો રિપોર્ટ મૂકતી.

આ સામુ સરકાર પરેસી સરકાર જેવી હતી. સામુનું સ્થાન વડુરાના હૃદયમાં ન હતું, પોતાની બેહુકમીમાં હતું. આ સામુને સના ખાલી હતી. પોતાના દીકરાઓ ગમે તેટલા મોટા થાય તો પણ પોતાને અંધીન જ રહે અને ક્યતંત્ર ન થાય એવી તેની અંતરની નેમ હતી. સામુ સરકાર જ્યાં લાંબો ડાગ ચાલતી ત્યાં દીકરાને માવડીયા કરતી અને નહિતર મસગાનુ શય ધરંગી બહાર નીકળે તે દિવસથી સામુને ખૂબો અો નાચુંદને પા યુક્તિ મળતાં.

આથી એક જીવન પ્રકારની ગી. આઈ. ડી રામ રામના વખતમાં ચાલતી. સુમંત્ર મહારાજ રામનો સી. આઈ. ડી. ઝોદિમર. દરરોજ અયોધ્યામાં ફરીને લોખી ધરમાં સી સી પાનો, કંઈ છે, રામ વિશે કેવા કેવા વિચારો ધરાવે છે તે સુમંત્રને મુણુ અને રામચંદ્રને જણાવતું.

લોખો તો શું કહે ? ધોળીની જાન ! આખા અયોધ્યાનો મેલ ધોનારાં ધોળી લોક ! “ જો તો રામ એવો તે રાવણના ધરમાં બેઠ પડી સીતાને પાછો સંધરે...” સુમંત્રના જાન સામડી ઉઘા.

જીન્ને દિવસ ઉઘ્યો. રામને સુમંત્રનો રિપોર્ટ મળ્યો. તે જાણે તો રામને મૂર્છા આવી : “ અરરર ! જેને હું/મારી પ્રજા ગણું તે મારાં છોકરાં આ વિચાર કરી શકે છે ! પણ નહિ ! મારાં જાણકોને જે મા ન ખપે તે સીતા મને સી રીને ખપે ? ”

રામે સીતાનો સ્થાગ કર્યો. ત્યાં પડે તો વર્ગો વહી ગયાં ; સીતાના વિયોગે રામનું આખુલું જીવન જપ્ત જતી ગયું ; અયોધ્યાની પ્રજાના પ્રશ્નાત્તાપનો પાર ન રહ્યો ! પણ સીતા તો ગયાં તે ગયાં જ !

અને તોયે જીવનના અને જ્યારે દર્વર્ગમાં જવાનો પ્રસંગ આવ્યો ત્યારે એ જ પ્રજાને, એ જ ધોળી ધોળણને સાથે કર્મ રામચંદ્ર સ્વર્ગે સિધાવ્યા.

આ રામચંદ્રની સી. આઈ. ડી.

વિદ્યાર્થીઓ આપણા માટે કેવા કેવા વિચારો ધરાવે છે, જાત્રાલયની વ્યવસ્થા વિશે વિદ્યાર્થીઓનાં કેવાં કેવાં મંતવ્યો છે, શૃદ્ધપતિના જીવન પર તેઓ કેવી આંખ માંડી રહ્યા છે, શૃદ્ધના નિયમો તરફ તેમની કેવી વૃત્તિ,

છે: આ બંધી બાબતો, જનશુદ્ધિ ગૃહપતિને માટે જરૂરી છે. અને આજે તો આંતર માનસશાસ્ત્ર એટલું બધું આગળ વધી ગયું છે કે આ બંધી બાબતો ગૃહપતિઓ આજે ઘણી જ સફેદાઈથી જાળી શકે છે. વિદ્યાર્થીઓને પોતાની માન્યતાઓ પ્રકટ કરવાની છૂટ આપો; તેમને ખાતરી આપો કે ગૃહપતિના બોલામાં તેમનાં માથાં તદ્દન નિર્ભય છે એટલે તેમના વિચારો જનશુદ્ધિ સફેદ છે. આજા વિચારો જનશુદ્ધિ પછી ને પછી પોતાનો આંક દાઢવો, પોતે ક્યાં સુધરવાનું છે તે નક્કી કરવું, પણ વિચારો જનશુદ્ધિનાર વિદ્યાર્થીઓ માટે મનમાં જરાપે કુતર્ક ન કારવો એ ગૃહપતિનું કામ.

આપણે ગૃહપતિઓ છાત્રાસયમાં ફરી સી. આઈ. ડી. ગ્રાજીએ છીએ તેને મૌ પોતાના અંતર સાથે વિચાર કરી લે.

નાનાભાઈ

એ મારી સત્તાની વાત નથી !

૧

મુલાકાત લેનાર: “મેં આપનું છાત્રાસય આપું જોયું. હવે હું આપની સાથે થોડીએક વાતો કરવા છઠ્ઠું છું. આપને વચ્ચે છે?”

, અમરેલીનું સ્વાગત તત્કાલ. આપણે અચારે જ વાતો કરી શકીએ.”

કરવાને બદલે કેળવણીના નવીન વિચારોના છાત્રાસયના ગૃહપતિ ઉપગ્રંથ બીજા લીનું સ્વાગત તો જ શ્રોત્રે એ સંમેલન પ

પ્રાણસંચાર થઈ જાય.

પ્રાર્થનામાં ઇનિહાસનો શિક્ષક છું.”

અમરેલી આવી બાહ્ય તૈયારી અને આત્મમંત્ર છે?”

છાત્રાસય સંમેલનને દીપાવે એવી આશ રાખી માટે મહાન.

વિદ્યાર્થીઓને હમેશાં સાંજે રમવા દેવામાં

સી. આઈ

વખત ચાલે છે તેથી તેમણે વાંચવું જ

આપણા સમાજને માટે સી. આઈ અને છાત્રાસયનું માર્ગ ન દેખાય.”

એક વર્ષો પૂરના આપણા સંયુક્ત કુટુંબી માનના કે રમત રમવાથી તો ઉલટી

સી. આઈ. ડી. જ હતી. હવે વાંચે અભ્યાસમાં વધારે સરલતા આવે છે?”

શું જોલે છે, શું ચાલે છે, ગરીબો આ છું.”

સી. આઈ. ડી. ની આંખ હતી. વડુ પાણીના પ્રમાણે અમત્ર કેમ કરતા નથી?”

કસ્ટીને એ રંગનાં આગળ ઉભી જ હોવાથી કહે તેમ માનવાનું. વિદ્યાર્થીઓએ

અહીં રહીને શું કરવું અને શું ન કરવું એ મારી સત્તાની વાત નથી. ”
મુ. લે. “ સમજ્યો. ”

૨

મુ. લે. “ આપના છાત્રાસયમાં વિદ્યાર્થીઓ પોને છાત્રાસયનું કંઈ કામ કરે છે ખરા ? ”

ગૃહપતિ : “ જેટલાં સોંપીએ તેટલાં કરે. ”

મુ. લે. “ હું આપને એમ પૂછના છું કે આપના છાત્રાસયમાં વિદ્યાર્થીઓને તેમની જવાબદારી ઉપર કંઈ નામ સોંપવામાં આવે છે ખરું ? ”

ગૃહપતિ : “ ના છ. વિદ્યાર્થીઓને અમે ક્યારેક જેટલુંક કામ સોંપીએ છીએ ખરા, માખણ તરીકે માખણ લાવવાં, શાક લાવવું વગેરે. પણ એ તો અમે તેમને સોંપીએ તે કરે. ”

મુ. લે. “ આપને ત્યાં વિદ્યાર્થીમંડળ જેવી કંઈ વિદ્યાર્થીઓને લાથે ચાલતી સંસ્થા છે ? ”

ગૃહપતિ : “ ના છ. તેવું કશું જ નથી. થોડાં કાર્ય માટે અમે મેનેજરો નીમી દીધા છે અને તે સોંપેલું કામ નંભાળે છે. માખણ તરીકે રસોડાનો મેનેજર ભોજન વખતે ધ્યાન રાખે અને કંઈ ફરીવાર જેવું હોય તો મને જણાવે. તે જ પ્રમાણે લેખનનો મોનીટર લેખનનું ધ્યાન રાખે અને જે કંઈ લેખન ન કરે તેને મારી પાસે લાવે. ”

મુ. લે. “ પણ તમે વિદ્યાર્થીની કંઈ પણ પ્રકારની સ્વનંત્ર સંસ્થામાં માનો છો ખરા ? તમે જાણો છો કે હવે આ યુગ સ્વાયત્ત શામનનો અને સ્વનિર્ણયનો છે તે વખતે વિદ્યાર્થીઓ ઉપર ખોટા દોર મૂકવે નહિ આવે. તેમને કંઈક પણ જવાબદારી અને સ્વાનંત્ર આપવાં જ જોઈએ. આવું કંઈ તમારા છાત્રાસયમાં હોવું જોઈએ એમ તમે માનો છો ખરા ? ”

ગૃહપતિ : “ હું જરૂર માનુ છું. અને તેવું ન હોય તે છાત્રાસયને એક મૂન સંસ્થા ગણું છું. ”

મુ. લે. “ તો પછી તમારી સંસ્થાને શા માટે મૂન રહેવા દો છો ? તેમાં તો વિદ્યાર્થીઓના સ્વચ્ચને પ્રગટ થવા દેવાનો કંઈક અવકાશ આપો ! ”

ગૃહપતિ : “ માફ કરજો સાહેબ, હજી પણ તમને મારું સ્થાન સમજાવું નથી. તેમાં ફેરફારો કરવા એ તો સેક્રેટરી સાહેબોનું કામ છે. હું તેમાં કંઈ જ ન કરી શકું. અને એ મારી સત્તાની વાત નથી. ”

મુ. લે. “ સમજ્યો. ”

હરબાઈ

જ કોણ રહેવા આવે છે? કામમાં કામ વિદ્યાર્થીઓ સાથે ગપાટા મારવા." આ વિચારને પરિણામે સેક્રેટરી છાત્રાલયમાં શુદ્ધપતિને પોતાનો નોકર માને છે, શુદ્ધપતિના વ્યવસ્થાના હક્કોમાં માથું મારે છે, શુદ્ધપતિને પૂછ્યા વિના નિયમો ધડે છે, વિદ્યાર્થી અને શુદ્ધપતિઓનો સંગ્રહ ગંધાપ તેમાં આડે આવે છે અને કાંઈ પણ સ્વમાનવાળા શુદ્ધપતિને માટે છાત્રાલયમાં રહેવું અશક્ય કરી મૂકે છે.

શુદ્ધપતિ વિચારે છે: "આ સેક્રેટરી અને કમીટીના મેમ્બરો સમજે કાંઈ નહિ, અને નકામા દખલ શા માટે દરતા હશે? આ અજડ જેવા લોકોને નથી આદર્શો, નથી વિદ્વતા, નથી નીતિ અનીતિનો વિવેક; માત્ર વ્યવહારની પ્રતિ-ક્રીયાથી અહીં આવી ગયા છે. આવાં મોટાં મોટાં પાધડાંઓથી શું સંસ્થાઓ ચાલનાતી? આ તો મારા જેવા કેળવણેલા માણસનું કામ! સેક્રેટરી આવે છે ત્યારે રસોડામાં ગેસી જાય છે, પાણીની ઝોરડીમાં ફરી વળે છે, ડાહારનું બેક્વેસ તપાસે છે પણ તેમને ખગર નથી કે આ બધી વસ્તુઓ કેળવણી નથી. એમને બાપડાને બીજું શું જોનાં આવડે? પોતે ક્ષત્રીનો મોટરો બેસવાના હોય તો ના? બે ઘડી આનંદ, ધધર તીધર મને બે વેણુ કલાં, નોકરને કમડાઓ ને આપ્યા ગયા! આવા સેક્રેટરીઓ હોય ત્યાં કામની મજા જ શેની આવે? આવી ગુણમી સ્વીકારવી તે કરતાં તો સવારના ત્રણ કલાકના ટ્યુશનમાં ત્રીશ રૂપિયા લઈને દરેક ન મારીએ?"

આ અને આવી ખેંચનાણો આખા છાત્રાલયમાં ચાલી રહે છે, આ ખેંચતાણ સાથી ઉભી થાય છે?

દરેક જણ બીજાનો વિચાર કરે છે અને પોતાનો વિચાર નથી કરતો ત્યારે આ ખેંચતાણ ઉભી થાય છે.

વિદ્યાર્થી શુદ્ધપતિ કેવો હોવો જોઈએ તેનો વિચાર કરે છે, શુદ્ધપતિએ વિદ્યાર્થી પર પ્રેમ રાખવો જોઈએ એવો વિચાર કરે છે, શુદ્ધપતિએ માગાપ ધવું ધટે છે એમ વિચાર કરે છે, શુદ્ધપતિમાં વિદ્યાર્થીઓનું આર્થિક કરવાની શક્તિ હોવી જોઈએ એમ વિચારે છે; પણ પોતે કેવા હોવું જોઈએ, પોતાનો ધર્મ શો હોઈ શકે, પોતાનામાં શુદ્ધપતિનો લાભ શોધવા માટે કેવી લાવકાત હોવી જોઈએ એનો વિચાર કરતો નથી. શુદ્ધપતિ વિદ્યાર્થીઓનો વિચાર કરે છે. વિદ્યાર્થીઓમાં કેવી ચુરુચક્તિ હોવી જોઈએ તેનો ખ્યાલ કરે છે, વિદ્યાર્થીઓમાં ડિસિપ્લીન કેટલી જરૂરી છે તે વિચારે છે, વિદ્યાર્થીઓના નાના એવા આચારાંગને પણ સહન કરી શકતો નથી અને સુધારવાને યત્ન લગાવે છે; પણ પોતાનામાં કેવી

લાયકતા નોંધજો તેનો વિચાર કરજો કરતો નથી; પોતાનામાં જીગતે દોરવાની આવડત છે કે કેમ તેનું સિદ્ધિ હોતું નથી. આ જ પ્રમાણે ગૃહપતિ સેક્રેટરીની લાયકાતનો વિચાર કરે છે અને સેક્રેટરી ગૃહપતિની નાલાયકી પર હાર મૂકે છે. દરેક જીગની નાલાયકી પર હાર મૂકી અંતરમાં પોતાની જાતને રીઝવે છે અને પોતાની નાલાયકી કેટલી છે તેનો વિચાર કરવાની તૈયારી તો કાર્ડ જ લેતું નથી.

જ્યાં જ્યાં માણસ કેવળ જીગજોના ધર્મનો અને જીગજોના કર્તવ્યનો વિચાર કરે અને તેની સાથે પોતાના ધર્મનો વિચાર ન કરે ત્યાં ત્યાં આવી ખેંચતાણું જરૂર થાય. ખરી રીતે તો માણસ માત્રે જીગજોના કર્તવ્યનો વિચાર કરતા પહેલાં પોતાના કર્તવ્યનો વિચાર કરવો ઘટે છે. જે માણસ પહેલાં પોતાનો ધર્મ વિચારે છે અને પછી જીગજોના કર્તવ્યનો વિચાર કરે તે વિદ્યાર્થી માર્ગે છે. વિદ્યાર્થીઓ ગૃહપતિની દરજ્જાની ચર્ચાઓ કરે તે પહેલાં વિદ્યાર્થી તરીકેની પોતાની લાયકાત મેળવવા મંડી પડે; ગૃહપતિ વિદ્યાર્થીઓને માથે ધમો ઝોલાડવા નીકળી પડે તે પહેલાં પોતાની લાયકાત મેળવવા મંડી પડે; સેક્રેટરી ગૃહપતિના દોષો જોવા કરતાં પોતે જ સેક્રેટરી તરીકે પોતાનો ધર્મ સમજી લે અને ગૃહપતિ પણ શિક્ષકના કાંકામાં તણાઈ ન જતાં છાત્રાલયમાં પોતાનું કેટલું સાચું મમત્વ છે તે આંકવા પછી જ સેક્રેટરી સાથે લડાઈમાં ઉતરે તો આ મધી ખેંચતાણું આપો આપ દૂર થઈ જશે. આજે છાત્રાલયમાં આપણે ગંધા આપણા હક્કોનું સંરક્ષણ કરવા દહાર થઈ ગયા છીએ પણ જેને માથે જવાબદારી ન હોય તેને હક્કો હોઈ શકે નહિ એ આપણે ભૂલી ન જઈએ.

છાત્રાલયનાં બધાં માણસો આ જવાબદારીઓ પર વધારે દહાર થઈ જાય તો આ ખેંચતાણું પોતાની મેળે દીલી થઈ જશે એટલું જ નહિ પણ જે બગ આજે આ ખેંચતાણું કરવામાં વપરાય છે તે જ બગ આખાં છાત્રાલયને ઉંચે ચડાવવામાં જરૂર વપરાશે.

નાનાલાહ

એક ચિત્ર

આજે નવયુગના પડયા વાગી રહ્યા છે, નવી સંસ્કૃતિના પાયા રચાવા લાગ્યા છે. માનસશાસ્ત્રીઓ કહે છે કે ગૃહમાં કે શાળામાં કે છાત્રાલયમાં નિયમન એટલી આવડતું નોંધજો; વિદ્યાર્થીઓ ઉપર નિયમન લાદવું ન નોંધજો. તેના સમયમાં આપણાં છાત્રાલયોમાં કેટલીક ગાજનોનો વિચાર કરીએ.

આપણા પ્રાંતમાં છાત્રાલયો ચાર પ્રકારનાં છે. એક તો શાંતિનાં; જેનો હેતુ શાંતિનાં ગાળકાને કેળવણીનાં સાધનો આપવા કરતાં વધારે નહિ હોય. બીજાં સાળાઓ સાથે રાખેલાં હોય છે. ત્રીજાં સાર્વજનિક છાત્રાલયો. પરંતુ એકાદ બે એવાં પણ છાત્રાલયો હશે કે જેઓ શિક્ષણના આદર્શ ખાતર જ જીવતાં હોય.

છાત્રાલયમાં એક તોડીસ બોર્ડ હોય છે. તેના ઉપર કાર્યક્રમ ચલાવવામાં આવે છે. છાત્રાલયની મુદ્દાકાત લેનારને મર્વ સાથે તે બનાવવામાં આવે છે. ઉદ્યાન સમય ઉદ્યાનામાં પાંચ, શિયાળામાં સાડા પાંચ. ગૃહમાં ૧૭ વર્ષનો વિદ્યાર્થી અને ૨૦ વર્ષનો વિદ્યાર્થી હોય; જન્મે એ ઘંટના અવાજ સાથે ઉડું જ નેહ્યો. પછી તુર્ત પ્રાર્થના હોય છે. આ પ્રાર્થના તો બહુ લાગે બંધ આંખે ઘણા કરે છે. આ પ્રાર્થના વખતે કેટલેક સ્થળે હાજરી લેવાય છે; ગેરહાજર રહેનારનો શોક, ઘી કે કપડો દંડ થાય છે. આ નાટકમાં શું થાય છે? પ્રાર્થના થઈ રહ્યા પછી ગૃહપતિ ક્વચં ધર અને વિદ્યાર્થીઓ ટપોટપ સુષ્ણ બંધ, વિદ્યાર્થીઓને શા માટે વહેલા ઉડું ગમતું નથી, તેમના જીવનમાં શી મુશ્કેલી છે, કેળવણીમાં કે ગૃહના જીવનમાં ક્યા રોગ છે તેના નિદાનની જરૂર નથી?

પછી આવી કસરત. ને પણ ફરજિયાત. કસરતમાં હાજર ન હોય તો તો ઉપાદ્રાર ન મળે. પણ કસરત પણ તેની જ થાય છે. શરીરની ખાતર કસરત કાર્ય કરતું નથી. વિદ્યાર્થીઓને અવકુળ પડે ત્યારે કસરત કરી લેવાનું તેમના વિધાન ઉપર મુકવામાં આવે તો? તેમને જરૂરીઆત લાગે ત્યારે કસરત થાય તો?

પછી આવી સ્નાન પછીની પ્રાર્થના. પ્રાર્થના તે ભક્તિમાર્ગનો વિષય છે; બધાં ગાળકા ભક્તિમાર્ગનાં હોનાં નથી. અને એકની એક પ્રાર્થના. નહિ વસ્તુ ગરબર; ન સ્વર કે મંગીન ગરબર. આ પ્રાર્થનાને કેટલાએક ધાર્મિક શિક્ષકમાં સ્થાન આપે છે. પ્રાર્થનાઓ કેવી નિષ્પ્રાણ છે? પણ છે કાંઈ વિદ્યાર્થીની તાકાત કે વિદ્યાર્થી પ્રાર્થનામાં ગેરહાજર રહી શકે? અને ગેરહાજર રહે તો નાસ્તિક ગણાય!

પછી અમુક સમય પહેલાં બધાએ સ્નાન કરી લેવું.

પછી કેટલાંએક ગૃહોમાં પૂજન-સંધ્યા ફરજિયાત હોય છે. ન સમજે સંધ્યાનો અર્થ, ન સમજે શા માટે કરવી તે, ન સમજે હું શું કરું છું તે. પણ નિયમ છે માટે કરવી. એ પણ મારા ગૃહપતિ તરીકેના જીવનમાં સંધ્યા નહિ કરનારનો દંડ કરેલો હતો.

ધાર્મિક શિક્ષણમાં કેટલાંએક ગૃહોમાં રાત્રીઆપના મેલોડી કે ઉપનિષદના મેલોડી ગોખાવીને મેલોડી કરાવવામાં આવે છે. આ તો પ્રાચીન ભારતનું

વેદનું શિક્ષણ ગૃહમાં અપાય છે તેવું મુક્તાશ્રીત લેનારાને કહેવામાં આવે છે, અને કેટલાએક સ્થળે તો એવું પણ જોયું કે કોઈ ગદ્યારના શેડીઆઓ ગૃહ જોવા પધારે કે વિદ્યાર્થીઓનું સ્વેચ્છાનું યંત્ર બોલતું થઈ જાય ! આ ધાર્મિક શિક્ષણ નથી. યંત્રવત્ અને નિષ્રાણ શિક્ષણથી કાંઈ બાળક ધાર્મિક થઈ જતું નથી. ગૃહપતિમાં જીવન કેવું છે; કમિટિના સભ્યો અને મંત્રીઓ અને ગૃહપતિઓ ગૃહની વ્યવસ્થામાં ધર્મના સિદ્ધાંતો પ્રમાણે કેવા વર્તે છે; તેમને જાતો ઉપર કેવો પ્રેમ છે; તેમના જીવનમાં કેવી નમ્રતા છે; તે બધી રીતે ધાર્મિક વાતાવરણ ઉત્પન્ન કરવામાં આવે તો કદાચ વિદ્યાર્થીઓ ધાર્મિક બને. પરંતુ આ બધા દોગ ક્યાં સુધી ચલાવશું ? સમાજને ક્યાં સુધી છેતરીશું ? પૈસા કદાવવા માટે સમાજની આંખ આડા ક્યાં સુધી પાટા બાંધીશું ? જુદા જુદા મતો ને માન્યતા ધરાવનારા સંચાલકો તે તે શાળાના વિદ્યાર્થીઓ ઉપર પોતાનો મત લાદતા નથી ? રેડીઓ કાંતવો જ જોઈએ; થીઓસોફી શીખવી જ જોઈએ; આ બધું વિદ્યાર્થી ઉપર મુદ્રી દેવામાં આવે છે ? વિદ્યાર્થીઓની આસપાસ સ્વતંત્ર વિચારનું વાતાવરણ ઉત્પન્ન કરવું, તેમની પાસે દેશમાં કે જગતમાં ચાલતી બધી દિલચાલો નિષ્પક્ષપાતપણે મુખવી, અને વિદ્યાર્થીઓના અંતરમાં જ્યાં દબે ત્યાં નેમને જવા દેવા અને તેમાં આનંદથી જોવું તેવું કેટલાં ઓછાં છાત્રાલયોમાં ચાલતું હશે ? સંપ્રદાયોની સંસ્થામાં પણ આવું જ ચાલે છે.

આજની કેળવણીમાં સંગીત, હુન્નર, ઉદ્યોગ, વિદ્યાન, ચિત્રકળા, શીશુવાનું, કાતરવાનું, વણવાનું, છુદારી કે સુનારી કામને અવગણ્ય છે ? આ વિષયો કાંઈને શીખવા હોય તો શીખવવામાં આવે છે ? તેને ઐચ્છિક બનાવવામાં આવે છે ? જે વિષય તરફ મન વધારે જાય તે વિષયનું બાળકોને ખાસ શિક્ષણ આપવામાં આવે છે ? આજનો બાળક સ્વાત્મથી થઈને બહાર પડે છે ? કોઈ ધંધો શીખીને બહાર પડે છે ? સ્વતંત્રપણે વિચારક તરીકે બહાર પડે છે ? સાફ શરીર લઈને બહાર પડે છે ? દેશસેવક કે દેશભક્ત થઈને બહાર પડે છે ? ધાર્મિક થઈને બહાર પડે છે ? કે ધોખીનો કુનરો નથી રહેતો ધરનો ને નથી રહેતો ધાટનો તેના જેવી સ્થિતિ થાય છે ?

ગૃહપતિઓ પોતે સ્વતંત્ર છે ? કમિટિઓ કે મંત્રીઓ તેમના કામમાં કેટલી દખલગીરી કરે છે ? ગૃહપતિ હોય શિક્ષણપ્રેમી અને મંત્રીઓ કે કમિટિઓના સભ્યો હોય પૈસા આપનારા. ગૃહપતિ કમિટિનો સભ્ય છે ? વિદ્યાર્થીઓના પ્રશ્નો માટે તેમનો અભિપ્રાય હેરાદનો અભિપ્રાય ગણવામાં આવે છે ?

કેટલી સંસ્થાઓમાં ગૃહના નિયમો વિદ્યાર્થીઓ ઘડે છે? ભોજનનો બધો ખર્ચ વિદ્યાર્થીઓએ વહેલી લેવાનો હોય છતાં 'સોફ્ટ' ચકાવવાની સ્વતંત્રતા વિદ્યાર્થીઓને ક્યાં મળે છે?

અને હમણાં હમણાં તો આર્થની ખાતર છવનારી સંસ્થાઓમાં પણ 'એવું જ' સંભળાય છે. છાત્રાસય સંચેત્રનના વ્યારાપીક ઉચ્ચથી જાણવું તે એક વાત છે, અને સંસ્થાઓ ચકાવવી તે બીજી વાત છે. માટે જ મી. નેશ કહે છે: "It is difficult to face reality." ગૃહમાં સ્વરાજ્યસભાઓ હોય છતાં હવે ગૃહપતિની સત્તા જ કામ કરતી હોય છે! આ બધાં નાદકો, આપણે વંદેશ જ કરીએ છીએ અને મેં બધે કરીને બેસી ન્દીએ છીએ.

મેં પણ ઉપરની જૂલો કરી હતી. ઘણાં કરી હશે. પણ હવે સમાજ બદલાયે છે, તો શિક્ષણપ્રેમી ભાઈઓએ ગાંધી સંદેશની જરૂર છે. કમિટિમાં શિક્ષણને સમજનારા ભાઈઓને સ્થાન આપવાની જરૂર છે. શિક્ષક અને શિષ્યનો સંબંધ કુટુંબ જેવો થાય, ગૃહપતિ તે ન્યાયી પિતા થવાની સાથે પ્રેમાળ માતા બને, "Child, thine the rock, mine the thorn" તે વાત આપણે જાગરને કંઈ સફાએ-ને પ્રમાણે છતાં તો વા કિયસો રાત્રે આવે તેવી પ્રાર્થના સર્જી વિઠું છું.

વેણીરાંકર ગાંધીનરામ

દુકમની અનિશ્ચયતા

૧

મોહનલાલ: "સાહેબ, આજે સીનેમાં સરસ ફિલ્મ આવી છે એમ રતિલાલ કહેતો હતો. હવે આજે રત્ન આપો તો જઈ આવું." . . .

ગૃહપતિ: "કાલે સનિવાર છે તેથી વહેલાં નિશાએ જવાનું હશે, અને સીનેમા બેઠા આવીને મોડા મુઠો તેથી વહેલા ઉઠાય નહિ, માટે કાલે જાને સનિવારે મોડા ઉઠાય તો પણ વાંધો નહિ."

સોહન: "પણ સાહેબ, સનિવારે તો મારે વહેલા ઉઠવાનું છે. અમારા બગીચાનું ફેંકામું તે દિવસે વહેલું શરૂ થવાનું છે. આજે જ જવા દો ને?"

ગૃહપતિ: "તમારા બગીચાના કેપ્ટનને હું કહીશ કે સનિવારે તમને જાગરામમાંથી મુક્ત રાખે. કાલે જ જોવા જાએ."

મોહન: "પણ સાહેબ, આજે મારા કાકાનો દીકરો પણ ગામમાંથી જોવા આવવાનો છે. અને તેને મેં કહ્યું છે કે હું જરૂર આવીશ; મારી રોડ બેઠે."

ગૃહપતિ: "તે મેં ક્યાં કહ્યું હતું કે તમે તેને આમ કહેજો? હવે

તે વાટ જોઈને ચાડ્યા વનય. આજે ન જઈ શકા. કાલે ખુશીથી જાવો. ”

મોહન : “ પણ સાહેબ, હું કાલે જરા પણ મોડો નહિ ઉઠું, તેની આપને ખાત્રી આપું છું. મને જરા ઘોળે મહેરજાની કરીને ! ”

શુદ્ધપતિ : “ મોહનજી તમે બહુ જ દલીલા છો. હવે હ્યો તે છાડના જ નથી. તમને ઉભંગરો થયો. મારું શું વનય છે ? વનયું હોય તો વનય. પહેલા ‘ શો ’માં જ જઈ આવો. જાઓ, વહેલા જાઓ હ્યો. ”

મોહન : “ સાહેબ, મારા કાનનો દીકરો ત્રીજા ‘ શો ’માં આવવાનો છે. ને મેં તેને તે વખતે સીનેમા થીયેટર ઉપર મળવા કહ્યું છે. ”

શુદ્ધપતિ : “ અરે એ તો બહુ જ મોડું થાય. પહેલા ‘ શો ’માં જાઓ તે જ દીક નહિતર પછી ખીજા ‘ શો ’માં. પણ ત્રીજો ‘ શો ’ તો બહુ જ મોડો હોય છે મારે તેમાં તો ન જ જાય. ”

મોહન : “ હવે આટલી રજા આપી છે હારે આટલી વધારે આપોને સાહેબ ? હું જરૂર મોડો નહિ ઉઠું. આપ રજા આપો એટલે જરા વહેલો મારા કાલેને ઘેર જઈને તમને બોલાવું અને પછી અમે સાથે જ જઈશું. ”

શુદ્ધપતિ : “ મોહનજી, આ પણ એક હવે જ ગણાય. મારે તો કંઈ નથી પરંતુ તમારું શરીર બગડશે અને વખત તથા રૂપા બગડશે તે જૂઠું. ખીજા ‘ શો ’માં જાઓ તો દીક. ”

મોહન : “ હું તો તેમ પણ કરત. પરંતુ હું કઈ સાહેબ ? મારા ભાઈ ત્રીજા ‘ શો ’માં જવાનું કહે છે તેથી કાપાર છું. ”

શુદ્ધપતિ : “ જાઓ. ટાલ છે તેથી પૂરતાં કપડાં પહેરતા જાઓ અને પાછા વહેલા આવજો. ”

૨

દિમ્તજી : “ સાહેબ, આજે એ રાટલી ખાઉં ? ”

શુદ્ધપતિ : “ ના, હજી તો તમને તાવ ઉતર્યો બે દિવસ માંડ થયા છે. તેમાં વળી રાટલી ખાવ તો પાછો તાવ ચડ્યા લાગે. પરમ દિવસે ખાજો. ”

દિમ્તજી : “ પણ સાહેબ, હવે તો છ ડાળનો રોજો કે લાનગો ઝોળો નથી લાવતાં. મ્હોંમાંથી પાછાં વળે છે. ”

શુદ્ધપતિ : “ તો દૂધ લાત ખાવ. થોડું શાક જોઈએ તો હ્યો. ”

દિમ્તજી : “ દૂધ પણ નથી રૂચતું. અને શાક તો મ્હોંએ જ લાગતું નથી. હવે તો રાટલી ખાવાનું મન થયું છે તે રજા આપો તો ખાઉં. ”

શુદ્ધપતિ : “ આજે નહિ. રાટલી હારે મતાર્ય ગણાય તેથી હોજરીને

પચાવનાં વાર લાગે. જરા ઠીક થાય એટલે પછી જરૂર લેજો. ”

હિંમત : “ પણ સાહેબ, આજે રોટલી નહિ ખાવા છો તો બૂખ્યા જ રહેવું પડશે. છ જાનસાગ કે શાક મને નથી લાવવાનાં. ”

ગૃહપતિ : “ હિંમતલાલ, તાવમાં તમે જરા ચીંચા અને ખાઉંકડ ચઢ ગયા છો. જાવ, કંડે આપશું. ”

હિંમત : “ સૌહેબ, જે નહિ ખાઉં. એક જ ખાઈશ. પણ આજે રમ્મ આપો. ”

ગૃહપતિ : “ ઘણા જ દુરાગ્રહી છો. મારે તો કંઈ નહિ. તમને પાડો તાવ આવશે અને હેરાન થશો. ”

હિંમત : “ રાત્રે નહિ જમું સાહેબ. ”

ગૃહપતિ : “ જાવ, કંડે એક રોટલી જરૂર ખાજો. ”

હિંમત : “ ના ના, સાહેબ, આજે જ રમ્મ આપો. નહિ વાંધો આવે. ”

ગૃહપતિ : “ પણ તમે હેરાન થશો હો ? ”

હિંમત : “ નહિ થાઉં સાહેબ. ”

ગૃહપતિ : “ જાવ ત્યારે માફે ચુ જા છે ! ખાવ એક રોટલી. ”

હિંમત : “ સાહેબ, નાની નાની એની રમ્મ આપો. ”

ગૃહપતિ : “ જાહે લોલ ન કરો હો ! માન પડશે. ”

હિંમત : “ નાની નાની ખાઈશ, ટુકડાં લઈશ. પણ એટલી પેટ શે ભરાય ? એની હા કહો. ”

ગૃહપતિ : “ મારે તો કંઈ નથી, તમને નહિ પચે. જાવ, માનતા નથી તો જે છો. ”

દરેક છાત્રાલયમાં આવા મોહનલાલો અને હિંમતલાલો ધણાંયે હોય છે. અત્યંત ભક્ષા ગૃહપતિઓ વિદ્યાર્થીનું દિત વિચારી ખૂબ ભક્ષમનપ્રાઇ વાપરી તેમનું સારું કરવા લક્ષ્યાય છે. તેમના હેતુઓ હમેશાં શુદ્ધ અને પરાપરાયી હોય છે. પરંતુ ગૃહપતિની અનિશ્ચિનતા ચગરાક વિદ્યાર્થીઓ સમજી ગયા વિના રહેતા નથી. તેઓ જાણે છે કે સહેજ વધારે આગ્રહ કરવાથી સાહેબ દીક્ષા પડવાના છે અને આપણે ધાર્યું કરાવવાના છીએ. આથી જ તેઓ ચીકણા થઈને પોતાના આગ્રહને વળગી રહે છે અને આખરે પોતાનું ધાર્યું કાંવે છે પણ ખરા. ગૃહપતિભાઈઓ પોતાના હક્કોની નિશ્ચિનતામાં જે મુક્કમ રહે તો તેમના શુભ આશયોથી તેઓ વિદ્યાર્થીઆત્મનું ધાર્યું ભક્ષી કરી શકશે. આપણા હક્કોની અનિશ્ચિનતા વિદ્યાર્થીઓને જરૂર હાનિ કરે છે.

બોર્ડિંગમાં શું હોય ?

૧

૨

સુંદર, મુસંગદ આદર્શ.

ગોપ્રાગીયો આદર્શ.

આદર્શને જીવનમાં ઉતારી શકે નેવો

લાકુતી ગૃહપતિ.

ગૃહપતિ.

હરમ હોડડાં.

શરીરથમની પ્રતિષ્ઠા.

ગૃહપતિ અને વિદ્યાર્થીઓ વચ્ચે

ગૃહપતિ અને વિદ્યાર્થીઓમાં પરસ્પર-

સ્પર્શ.

રત્નો વિશ્વામ.

ગૃહપતિની જોડકી યા તો વિદ્યાર્થીઓનો સ્વચ્છંદ.

વિદ્યાર્થીઓનું સ્વાનંદ્ય.

સ્વચ્છ, મુંદર અને શાંત વાતાવરણ.

મંદુ, મૃદુપિયું વાતાવરણ

માખાપોનો હાર્દિક સદાસર.

માખાપોની બેદરકારી.

અહારની ઓછી દખલગિરી.

અવરધાપકાનું લાડું.

દ્રવ્યની ઓછી ચિંતા.

ડીંગરી જમ તેવી મરડીયા તો

મંપતિ. નાનાભાઈ

છાત્રાલયમાં વાતચીત

નિ: " તમારી કચરી વાંચી મને અત્યંત દુ:ખ થયું. મેં આવું નહોતું ધાર્યું."

ક: " મારી ત્રણ મહિનાથી મનોરથ અદક્ષાઈ હતી. હું ધીરે ધીરે લપસતો ગયો."

નિ: " તમને આગે જ દહીં તો ચાર મહિના થયા છે. અને મને તો હવે લાગે છે કે તમારી ડાક્ષીણ જ એ માટે હતી."

ક: " મને તેમાં દત્તે ના પણ મળ્યા."

નિ: " ઉત્તેજના ? કાના તરફથી ?"

ક: " વિદ્યાર્થીઓના તરફથી."

નિ: " કે—"

ક: " હું વિદ્યાર્થીઓને પ્રેમ કરતો હતો."

નિ: " એટલે ?"

ક: " એટલે કેમ કેમ વખત kissing અને embracing કરતો."

નિ: " વિદ્યાર્થીઓ તો નિર્દોષ હોય છે. તે તમારા દુષ્ટ ભાવો સમજ્યા જોડકા નથી હોતા."

ક: “હું તો કાંઈમાં પાપ નથી માનતો.”

નિ: “તમે ન માનો પણ તમારું દુષ્ટ કામ જ તેમાં મહાન પાપ પોષાતું છે ને ? કેટલાક વિદ્યાર્થી આમાં ફસાયા છે ?”

ક: “હું અધાં નામ વિચારી જઈ ને પછી જતાયું.”

(નામ કાગળે ઉપર લખે છે.)

ક: “બે તણુ હશે.”

નિ: “વધારે હશે. ફરી જુઓ તો ?”

ક: “હા, એક બે વધારે.”

નિ: “નહિ, મારી પાસે તેથી વધારે રિપોર્ટ છે. હશે. નં. ૭ નં. ૧૫ નં. ૧૮: આ શાટે શું છે ?”

ક: “તો હશે.” (ચહેરા પર કાળીમા.)

નિ: “ભાઈ, તમને મેં નહોતું કશું કે તમે તો કઠાર્ડ જ છો ? ત્યાં મુઠ્ઠી ભાઈ રત્ન પરથી ન આવે ત્યાં મુઠ્ઠી આ કામ તમારે કરવાનું. પણ તમે સલાનાશ નાળી નાખ્યું !”

ક: “હું લાચાર ખાલી ગયો.”

નિ: “મેં તો કાંઈનું છે કે વિદ્યાર્થીઓને તમે આ માટે ખૂબ મતાવ્યા પણ છે.”

(ક: મૌન સેવે છે.)

નિ: “તમારી જેવા માણસ આમ દગો દેશે તે સ્વપ્ને પણ નહોતું ધાર્યું. ખાલી ધારી-રાખીય લાલ-કામ કરવાની સરસ શક્તિ અને આશ્રમ (સલામદાશ્રમ નહિ)માં રહેલાની આવી અધમ દશા ?”

ક: “હું આત્મશુદ્ધિ કરી જઈ, વન કંઈ અને મારી જનને મુધારી લઉં તો ?”

નિ: “હું તે માનતો જ નથી. જે માણસ ફાલથી રહે, મનમાં દુષ્ટ લાગે રાખે, ઉપરથી મહાન ગણુવાનો ડોળ કરે, અંતરમાં હોળી સ્વપ્નની હોય, તે માટે જ ધીમે ધીમે ક્ષેત્ર તૈયાર કરે અને પછી વિદ્યાર્થીઓને ફસાવે-તેવા અધમ માણસો સંસ્થામાં તો શું પણ જગતમાંયે ન રહેવા જોઈએ.”

(ક: ઉપર ફ્રિમ શોકની ડાયા.)

નિ: “હું તમને વધારે નથી કહેતો. તમે હવે જલદી આપ્યા જાઓ. મારે-તમારું કામ જ નથી.”

કે : “હું શહેરમાં રહું. અથવા મોટા વિદ્યાર્થીઓ સાથે રહું; માત્ર કદાચનું કામ કરું; વિદ્યાર્થીઓ સાથે સંબંધ જ ન રાખું—તો ?”

નિ : “તો પણ વાતાવરણ કેમ અદ્વાની શકું ? અપવિત્ર વાતાવરણને શુદ્ધ કરનાં હજી સમય લાગશે.”

કુલશંકર હરિચંદ્ર દેસી
એક પ્રશ્ન

રતિલાલ દસ વર્ષની ઉંમરે છાત્રાસયમાં દાખલ થયો. આંગણે ત્યારે તેને જિયારાને નિયમોની શી ખબર હોય ? જરાક અવાજ કરે એટલે કોઈ કહે : “એય, ચાલ લાઇ પાસે.” મોટું ઉદાસ એટલે કહે : “ચાલો, ફાઇન થશે.” દ્રંકમાં માથું રાખીને પાક ખાય એટલે અવાજ આવે : “સાહેબને કહી દઉં છું, નહિતર ભાગ પાડ.”

અને ઉંમર નાની. સોળ સોળ વર્ષના ઢાંટા કરતા હોય ત્યાં રતિલાલનું શું ગળું ? ચીમનલાલને પાણીની તરસ લાગે ત્યારે કમળા શરૂને રતિલાલને કહેડું; નરવરલાલને સૂઈ જવું હોય તો ઓસીકું લઇ આવે રતિલાલ; શુભ-વંતરાયને નોકિાન કરવાનું મન થાય ત્યારે એ પગ વચ્ચે રાખવા માટે રતિલાલ દામ આવે; હરિલાલને લેખ લખવો હોય ત્યારે પેન્સિલ, હોશવાનું રતિલાલને માથે.

અને નાના રતિલાલનું મોટું નાનું. તેની હરિયાદ શુદ્ધપતિ પાસે જઈ શકે જ નહિ; અને જાય તો ‘મારાઓ તરફ તમારે વિવેક રાખવો’ એવો ઉપદેશ મળે. રીસનો માર્ગો કોઈ વખત સામે થઈ જાય તો એકને બદલે ચાર ખાય ને પચારીમાં આંગુ ચારે તે જુદાં.

આ રતિલાલ પાસે ભાષા નથી નહિતર કહે કે “છાત્રાસયમાં કોઈ નાના ન થશે.” આવા અનેક રતિલાલો આપણાં છાત્રાસયોમાં આવે છે, ઉછરે છે, મોટા થાય છે અને રતિલાલ મટીને પોતે જ પોતા ચીમનલાલ કે નરવરલાલ માત્ર બની બેસે છે.

“આ રતિલાલ-ચીમનલાલો છાત્રાસયમાં પોંદે જ નહિ એવો દાવો રતો છે ?

ચેર્યાપત્રો

નાનાભાઈ

૧ શુદ્ધપતિ સત્તા

એક ભાઈ પૂછે છે : “કમળા, કમળા સોનાટી સત્તા જ બનાવનાર શુદ્ધ પતિ સાથે વિદ્યાર્થીઓએ કેવી રીતે કિસ્સો ખસાર કરવા ? સત્તા પર જ

રાયનારને શૂદ્રપતિ કહી શકાયે ? ”

આ કાગળ એક વિદ્યાર્થીનો છે. કદાચ આ વિદ્યાર્થી જેને માટે આ પ્રમાણે જાગે છે તે શૂદ્રપતિમાં ઉપરના દોષો ન પડે હોય છતાં વિદ્યાર્થીને એ પ્રમાણે લાગતું હોય. મારે તો એ લોકોને તાત્ત્વિક જવાબ આપવાનો રહે છે.

સાચો શૂદ્રપતિ કદિ સત્તા પર રાજ્યનો નથી. સાચા શૂદ્રપતિનું રાજ્ય તે વિદ્યાર્થીઓના ઉચ્ચ અંતરમાં રહેલું હોય છે, એટલે એવા શૂદ્રપતિને પોતાની બાહ્ય સત્તાનો ઉપયોગ કરવાનો વખત ભાગ્યે જ આવે છે; અને એવો વખત આવે ત્યારે તે બીને હૈયે એ સત્તા વાપરે છે. એ વીંધેતો તેને દુઃખ થાય છે; એ વાપરતાં તે રાજી શંકેલો નથી.

મારી દૃષ્ટિએ તો શૂદ્રપતિ અને વિદ્યાર્થીઓના સંબંધ એ આધ્યાત્મિક સંબંધ છે. એ સંબંધ પરસ્પરના પ્રેમ અને વિશ્વાસ પર બધાય છે. અને એવા આધ્યાત્મિક સંબંધ વિનાના જીવનમાં પડતું એ વિદ્યાર્થીઓ માટે તેમજ શૂદ્રપતિ માટે દૈન્યાયકર નથી.

શૂદ્રપતિ અને વિદ્યાર્થીઓ વચ્ચે હારવા છતવાપણું હોય જ નહિ. શૂદ્રપતિઓ અને વિદ્યાર્થીઓ સામસામા પ્રસાર હોય તો જ તેમની વચ્ચે હારાછતનો સવાલ આવે. હું તો એ જાનેને એક જ કુટુંબના કુટુંબીઓ માનું છું. વિદ્યાર્થીઓ હજી અજાનમજાની માને શૂદ્રપતિ આપણે કદો વેરી છે. પણ શૂદ્રપતિથી તો તેમ મનાય જ કેમ? શૂદ્રપતિ તો અજાનમજા વિદ્યાર્થીઓને પણ પોતાના જ માને. એટલે પ્રાણી, જીવો અને વિદ્યાર્થીઓ હાથોએમ તે માને તે દિવસ તેણે શૂદ્રપતિપણું દેવાળું કાઢ્યું સમજવું.

આ પ્રશ્નમાં ચીનચો છે તેવો શૂદ્રપતિ હોય તો તેના વિદ્યાર્થીઓનો ધર્મ છે કે શૂદ્રપતિની સાથે સંપૂર્ણ વિવેચી વાત કરી તેને પરતુચિતિ સમજાવવી, સંસ્થાના મંત્રીની સાથે પણ છટકી-જન કરવી અને તે શૂદ્રપતિથી સંસ્થાને મોટા કરાવવી. અને છતાં શૂદ્રપતિ ન બદલાય-ન મુઠરે તો પછી એવા શૂદ્રપતિને ચરણે સાચી કેળવણી મળવાની નથી એમ. મનમાં નકી થાય એટલે તેના ચરણનો પોને ત્યાગ કરવો. કાંઈ મોટા વિદ્યાર્થીને એમ જ લાગી જાય કે, આવા શૂદ્રપતિને ચરણે હું તો ન જ બેસું, પણ બીજાઓને એવા હજી તેથી શૂદ્રપતિના અધર્મને પોણા મજે છે તો તેણે બીજા વિદ્યાર્થીઓ પાસે પણ સંસ્થા છોડાવવી અને જાહેર ધર્મ તરીકે કુળેશ ઉઠાવવી. વિદ્યાર્થીના અંતઃકરણની ઉપના જેટલા પ્રમાણમાં હોય તે પ્રમાણમાં પગલાં ભરવા

એ તેના ધર્મ છે. વિદ્યાર્થીએ માત્ર એટલું જોવું ઘટે છે કે પોતે, અંગત, વૈરથી પ્રેરાયો નથી.

૨ કસરત માટે જોડકમી

એ જ ભાષ પૂછે છે: “નાના વિદ્યાર્થીએને કસરતમાં રસ લેના કરવા માટે સોડીનો માર મારવામાં આવે તે યોગ્ય ને હિતકર છે?”

જવાબમાં: હરગીજ ના.

વિદ્યાર્થી નાનો હોય કે મોટો; વિષય કસરત હોય કે ધર્મશિક્ષણ હોય; માર મારવાનો હોય કે પીગત કસાનો હોય; કોઈ વિદ્યાર્થીને માર મારવામાં આવે તે યોગ્ય પણ નથી તેમ હિતકર પણ નથી. આજે દુનિયાભરમાંથી લગાઈ અને શસ્ત્રોને નાણુદ કરવાના વિચારો ચાલી રહ્યા છે સારે આ લગાઈ અને શસ્ત્રોનું માનસ પોષનાર શાળાની સમજાઓ યોગ્ય છે કે નહિ એ સવાલ જ ન હોય. આજે વૈદ્યકીય જ્ઞાન એટલું આગળ વધી ગયું છે કે ગામડાના લગભગ પાંચે ડામ દેવરાવીને રોગ નાણુદ કરવાનું કાઈ કહે તો આપણે તેને જંગલી કહીએ. તેમજ આજે કેળવણીશાસ્ત્ર એટલું આગળ વધ્યું છે કે સોડી મારીને વિદ્યાર્થીને સુધારવાના વિચારોને આજે આપણે જંગલી કહી શકીએ. વિદ્યાર્થી સોડી ખાય તો બહુ ભદુ તો સીસાદારા કરે, કંદાય ચીસ પાડે પણ કસરતમાં રસ શી રીતે આવે? આવી સોડીને અને રસને ક્ષો મળે નથી; અને હોય તે કુશર્તનાંવરનો છે. સોડીથી તો થોડો ઘણો શુભ રસ હોય તે પણ સૂઝાઈ જાય છે અને કસરત તરફ છંદ ગીમરતું વૈર બંધાય છે એવો કેળવણીકારોનો અનુભવ છે. નાનાભાઈ

કાવ્યાલય તરફથી:—

ચાલુ માસમાં નીચેની સંસ્થા મંડળ સાથે જોડાઈ છે.

૩૯ શ્રી લોહાણા પોર્ટિંગ

ભાવનગર

‘કાવ્યાલય’ દર અંગ્રેજી માસની ૧૫ મીએ પ્રગટ થાય છે.

વાર્ષિક લવાનગ પોસ્ટેજ સાથે એક રૂપીઓ.

લખો: વ્યવસ્થાપક, કાવ્યાલય : શ્રીદક્ષિણમૂર્તિ ભવન : ભાવનગર

આ માસિક ભાવનગરમાં સ્ટેશન રોડ-થી ‘સરસ્વતી’ છાપખાનામાં પાડી. બાબાભાઈ ગોપાળજીએ છાપ્યું અને, તંત્રી નૃસિંહપ્રસાદ કા. ભટ્ટ ભાવનગરથી પ્રગટ થયું.

ક્ષમાચાચના

આફકો લોઈ શકશે કે આ વખતનો
અંક ખૂબ મોડો છે. હાત્રાલય મંમેલન
પછી તેના રિપોર્ટો, વ્યાખ્યાનો વગેરે
તૈયાર થઈને હાપર્સનું હોવાથી આ
વખતનો અંક થલો મોટો પલ છે.
આશા છે કે મંમેલનની આટલી વિગતો
નાંચ્યા પછી છેવટ એ વિગતોની
ખાતર સૌ લાઈ-અડેનો અમને વિલંબ
મોટો ક્ષમા આપશે.

: વ્યવસ્થાપક :
“હાત્રાલય” કાર્યાલય
શ્રી દ. સુ. હાવન : હાવનગર

વિનતિ

આ અંક છેલ્લો છે. બીજા વર્ષનો
પહેલો અંક રીતસર તૈયાર થઈને
મળશે. જેનાં લવાજમ અથવા
તે મંમેલના ખુલાસા ૧૫મી જોગીલ
સુધીમાં આવી ગયા હશે તેમને તા.
૧૬મીએ અંક રવાના થશે. આપીનાં
વી. પી. તા. ૧૮મીથી રવાના થશે.
આ જી.પી.ની પ્રયા આર્થિક રીતે
અધારે ખૂબ નુકશાનકારક છે એટલે
આશા છે કે સૌ પોતપોતાનું લવા-
જમ મનીઓર્ડરથી મોકલી આપશે.

૫

)

અંક ૧૨ માં
માર્ચ

12

કે. સંસ્ક-
હૃતિ અને
જેની મેલે
પ્રયત્નના
દી ધમાન
કેળવણી
છે અને
અનુસાર
જ સંસ્ક-
તી નથી.
કે કળા
ના વિષય
નિર્માથી

બીજું છાત્રાલય સંમેલન—અમરેલી

તા. ૨૭-૨૮-૨૯ ફેબ્રુઆરી ૧૯૨૮

સ્વાગત પ્રમુખનું વ્યાખ્યાન

બહેનો અને ભાઈઓ,

અમારા આમંત્રણને મોન આપીને અહીં પધારેલા આપ સાને હું અમરેલી તરફથી અનંદરણુનો આપકાર આપુ છું. અમરેલીના ભાઈઓએ સ્વાગત મંડાના પ્રમુખ તરીકે મને પસંદ કરીને અમરેલી તરફના મારા ઋણમાં વધારો કર્યો છે એટલું જ નહિ પણ અમરેલી ક્ષોણ બોર્ડિંગના વિદ્યાર્થી તરીકે છાત્રાલય તરફનું મારું ઋણ તાત્તું કર્યું છે. આ દૃષ્ટિથી જોતાં આ સંમેલનનું સ્વાગત કરવાનું સદભાગ્ય મને મળ્યું તેથી એક બાલુથી જેમ હર્ષ માનો નથી તેમ જ બીજી બાલુથી માન જેવા આદમીઓની આવી સંસ્થા તરફની જે જવાબદારી છે તેનું જાન ધાય છે. આ હર્ષ માટે તેમજ જવાબદારીના આવા જ્ઞાન માટે હું અમરેલીના ભાઈઓનો આભારી છું.

હું આજે મારી સન્મુખ આપણાં છાત્રાલયોના આશકોને દેખું છું; જે આશકોએ પોતાની યાત્રામાં પોતાની નાનનાં બાળકોનો હિસ્સો સ્વીકાર્યો છે એવા આશકોની ઉદારતાને માટે તો આપણને મોન જ થાય. પણ મને ધણી વાર ધૃષ્ટ આવે છે કે આપણે ત્યાં દાનવૃત્તિનું ખૂબ શોધન થવાની જરૂર છે. મુંઝવણની ઇચ્છીનાશમાં ડાર્ક દાનવીર જાણે રૂપિયાની સખાવત કરે તેને આપણે અભિનંદન આપ્યું, પણ એ દાનવીર સખાવત કર્યા પછી કયા દર્દીને કયા રોગમાં દઈ દયા આપવી તે નક્કી કરવામાં પોતાનો હાથ રાખવા માટે તો આપણે ગઈ પગલું ન ચણીએ. આજે ચૂંટણ દાહિયાવાડમાં જે જે દાનવીરોએ બોર્ડિંગો સ્થાપી છે, તે તે દાનવીરોએ પોતાના દાનની સુવ્યવસ્થા માટે તે તે દિશામાં પ્રવીણ એવા માણસોના હાથમાં રજામ સોંપી દેવી જોઈએ, અને પોતાના દાનના પરિણામથી આત્મસંતોષ કેળવવો જોઈએ. આપણા નેશીએ કે કમનશીએ આવા પ્રવીણ માણસોને શોધવામાં હજી આપણે તાતની જુહાર જુહાર શરૂ કરના નથી. ક્ષોણ બોર્ડિંગની એક પણ કમિટીમાં આજે,

કાકા કાકેજીને સ્થાન ન મંડવે; લોહાણા બોલગતી આંતર અવસ્થામાં મારા મુ. જગજીવનકાલને સ્થાન નહિ હોય; જ્ઞાતિયુ બોલગતી આજ્ઞા કાકા પ્રસંગે મોતીબાઈ કે નાનાબાઈની પ્રજ્ઞા નહિ હો. આ રિધિનિ વતી વંદીએ—નં જાત્રાલયોમે વિચારપૂર્વકે આતની કેવલસીની મંદયા ધર્મનું હોય તો. આ દિશામાં અહીં એકા મજેકા આજ્ઞા વિચાર કરશે અને પોતાના કસ્ટંદ જેવા જાત્રાલયને વધારે સમૃદ્ધ કરવા શું કરવું તે નક્કી કરશે એમ માનું છું.

પેલા દર આપણું જાત્રાલયોના મેકેટરીઓ બેઠા છે. પોતાના ઉદ્યોગી જીવનમાંથી વખત ખચાવી જાત્રાલયની પોતાની ભુદ્ધિ પહોંચે તે પ્રમાણે સેવા કરનારા આ લાઈએત દું અંતરજીવ પર્વકે આવકાર આપું છું, આ પ્રસંગે એકા મજેકા મેકેટરી આદેશો સંગેજનમાં પોતાના અનેક પ્રશ્નો રજુ કરશે. મેકેટરીને સરથાના ગાલ દર્શાવતો અગે અનેક મુજ્જલીઓ ઉભી થાય છે. આ ઘડીએ જ એક મેકેટરી કેમ બનું માગે જાનમાં ગણુગણે છે: “સાદેગ, તમે આ બધી મોટી મોટી જાનો કંઈ છે? પશુ ગૃહપતિ ક્યાં છે, ગૃહપતિ? હવે તો મારા ગૃહપતિઓ પકવવાની એક ભડી નાખો અને પછી આ બધાં લાઈઓ કરો.” આ ગણુગણાટની પાછળ ઉંડું સત્ય રહેલું છે એમ હું સમજુ છું અને કાકા, કાકેજી જેવા પ્રવળપાતને કહું છું કે “આવી ભડી નાખવી એ તમારો ધર્મ છે.” પશુ આજે, જે ગૃહપતિઓ આપણને મળ્યા શકે છે તેમને જ આપણે વધારી ન લઈએ? આજના જ ગૃહપતિઓને જરા વધારે માન આપીએ, જરા વધારે સ્વતંત્રતા આપીએ, જરા વધારે વિશ્વાસમાં લઈએ, આપણે વધારે સારા કરી ન શકીએ? આજે ગૃહપતિઓને આપણે તોફાર ચલાવના હોઈએ તો કાલે મિત્ર ગણીએ; આજે આપણે તેના ઉપરી હોઈએ તો કલે પછી આપણે તેના સહકારી થઈએ; આજે તેની સાથે વિદ્યાર્થીઓની દેખતાં ગમે તેમ બોલતા હોઈએ તો કાલથી તેને માનસયો શમ્ભોયી બોલાવીએ, તો ગૃહપતિ એ શું એવો હૃદયમન્ય પશુ છે કે આપણા આ વર્તનની તેના પર અસર જ ન થાય? આ અને આવા બીજા અનેક પ્રશ્નો પર આપ સૌ આ સંગેજનમાં અજવાળું પાડશે એવી અમને આશા છે.

ગૃહપતિઓ તો આ આખા સંગેજનમાં કેર કેર નગરે પડે છે અને પડ્યા જ બેઠે. મારા ગૃહપતિઓ જાત્રાલયજીવનમાં કેટલા બધા, આશીર્વાદ દેષ છે એનો સને મારા પોતાના જીવનમાં અનુભવ છે. આપણા દેશની જૂની આશ્રમભાવના ભલે આજે એના એ સ્વરૂપમાં ફરીથી લાગી શકાય તેવી ન

હોય; પણ એ આયમની પાછળ ગુરૂનો જે હાર આપ્યો હતો તેનો આજે પણ નેરજા જ આપ્યો પાવ છે. આપણે પશ્ચિમની સાથે મંબમ બંધાયો ત્યારે પત્રી વિદ્યાના પ્રદેશમાં આપણે આપણી ગુરૂની, પ્રાચીનગતિનો, ત્યારે ક્યાં છે અને વાનિયાગતિનો સ્વીકાર કર્યો છે. આખા ગામ પામેથી ગયરી ગયરી ભોટ માગીને ભોટો નેરજો ખાનાર, પણ એક કમડી પણ લીધા વિના વિદ્યાગતિ થેર ગળીને બનાનાર કીકડીના થેરેપર ભોટો આપણે ગુમાવ્યા છે, અને તેને ગ્યાને જેમ જેમ ધારણ અને ઉમર વધારે તેમ તેમ પ્રમો-ગનનું કંઈય પણ વધારે એ આપે પંચસો પાંચસોના અને દગર દગરના પમારવાળા પ્રોફેસરો આપણે ઉભા થયા છે. આપણે જાત્રાસૂચમાં શૂદ્ધનિઓને કાંઈ વધારે આપી દઈએ છીએ એમ બલે ન હોય, પણ જે વાનિયાગતિ આપણે વિદ્યાગતિના પ્રદેશમાં આપી છે તેમાથી આપણાં જાત્રાસૂચો પણ મુખ્ય નથી એમ કું માનુ છું.

બીજી એક વસ્તુ નંદ્ર આજે મારું મન લગ્ય છે. મારા પુનેપયામ દરગાહ મને લાગ્યું છે કે આપણે એકા કુમાવાની ખૂબ જ પાછળ રહીએ છીએ. આજે અથ દા. ગંગા નજરે કરે કે પુરોપમાં આજે જે ધાંધમ થઈ રહ્યો છે તે આપણે ત્યાં નથી, મારે જમાનાની પાછળ એમ કું રહું છું. પણ એક વસ્તુ તો મારે હોવું જ રહેલું છે કે ગયરીના કોષમાં આજે ફિનિયાગતિમાં જે નવા નવા વિદ્યાના સાધ છે તેમને આપણે એકા ઉગાડવેરે વધારી દેના નથી. વૃ નાનો હતો ત્યારે જોડિયા જેવી જાતની તેવી જ આજે પણ આવે છે; જોડિયાના પાયામાં જે વિદ્યાને તે વિષયે પ્રાચી પૂરના કુલા તે જ વિષયને દર આજે પણ ત્યાં છે. આખી ફિનિયામાં ગયરજીવનનાં અને નાનકે ગયરજીવનનાં જે મોઝ ઉડતો ચલા છે, તે મોઝનો ગીતાર કું નથી રેખતો આપણાં દેશમાં સાચાસાચાં, નથી રેખતો આપણી જોડિયામાં. ખરા આપણાં દેશમાં ગયરી ત્યાં અને ગાયગાયનના જે પગમ ગિદાંતોના કંપોછેરે મોઝ રહ્યું છે તે નથી ફિનિયાના છત્રમાં જ છે. જે મંચ જોરે જોરે આજે પશ્ચિમની રેજીસ્ટ્રીમાં મોટું પશ્ચિમન રહી ગયે છે પણ આપણે ત્યાં દર આપણે કોઈકની આપ પાછળે આવ્યા વગર નથી ફાપણું પાડીએ તેમાં વિદ્યાર્થીઓનાં આપણનાં અને ઉનું રહ્યું છે, આપણી સાચો કુદરતિ પોતાના હાંમ માગેથી વિદ્યાર્થીને નમી નહીં રહી. આપણે સાચો શૂદ્ધનિ તેમ વિદ્યાર્થીઓનાં અંતરમાં પોતાનું ગાલન કેળવ્યું અને તે હાંમ કરે તે પહેલાં તે વિદ્યાર્થીને નેના મનમાં માનુ મારું અને રહ્યું.

ચોગ્ય જણાશે તો હૃદયનો અનાદાર કરશે. સ્વાતંત્ર્યનો આ સિદ્ધાંત આપણી કેળવણીમાં પ્રધાનપદ લેશે ત્યારે જ આ જ કેળવણીમાં ચેતન આવશે. મારા શૃદ્ધપતિ ભાઈઓને માથે આ મોટી જવાબદારી પણ પડેલી છે. માત્ર વિદ્યાર્થીઓને ખવરાવે પીવડાવે, પણ તેમનાં મન તેમજ આત્માની ભૂખ ન ભાંગે એવો શૃદ્ધપતિ આજની નવી દુનિયામાં ચાલી નહિ શકે એમ મને લાગ્યું છે.

મારા વિદ્યાર્થી ગૃહગોચર તે અહીં સાથે જ પોતાનું નાનું એવું સંમેલન જમાવ્યું છે એટલે તેમને હું શું કહું? છતાં જાત્રાસયના એક આવશ્યક અંગ તરીકે તેમને એક વાન કહેવાનું મન થઈ ગય છે. જ્ઞાતા ભાઈઓ, હું પણ તમારા જેવો એક વિદ્યાર્થી જ હતો, અને હજી આજે પણ એ દિવસો પાદ આવે છે ત્યારે મનમાં થઈ ગય છે કે આ લેખાગને ફેંકી દઈ ઘડીભર આ મોડિંગના યોગાનમાં મોડિંગડિયા રમવા ઉતરી પડું. તમે આજે જે શ્રવન ગાળો છો તેની કિંમત તમને આજે નહિ દેખાય પણ મને દેખાય છે. તમે જ્યાં આજે જુવાન છો. આ ઉંમર તમારી ખીસતી ઉંમર છે, આ ઉંમર પર તમારા આખા ભવિષ્યનો આધાર છે. એટલે મારા અનુભવની એક વાન કહી લઉં. જાત્રાસયશ્રવનમાં ઉદયમનો કદિ તિરસ્કાર ન કરતા. જાત્રાસયમાં અનેક વિદ્યાર્થીઓ સાથે રહેતા હોય, સૌ એક સરખા અજ્ઞાતો ન હોય; નાનાં મોટાં અનેક એટલે ઉભાં કરે અને શૃદ્ધપતિઓ ગિચારા ચાલવા દે એટલે વિદ્યાર્થીશ્રવનમાં જે ઉદયમપરાયણતા જામતી તેજાએ તે ઘણી વાર જામતી નથી, અને શ્રવન માન નાની નાની ચારી ચારી વાનો કરવામાં જ સમાપ્ત થાય છે. તમે જાત્રાસયમાં શ્રવનના આદર્શો ઘડો છો, ભવિષ્યમાં મોટા થવાની પણ ઉમેદ રાખો છો; પણ જો ખરી મહોટાઇને માટે જે પરમ આવશ્યક વસ્તુ ઉદયમપરાયણતા, તે નહિ કેળવો તો તમારા આદર્શ તમારાં મનોરાજ્યો જ રહેવાનાં. જે માણસ પરસેવો ઉતારતાં શીખ્યો નથી, જે માણસ કાઠપણું એક વસ્તુની પાછળ ઉત્તરગરા કરતાં શીખ્યો નથી, જે માણસ કાઠ એકાદ પ્રવૃત્તિની પાછળ રાત ને દિવસ મંડાવ રહેતાં શીખ્યો નથી, જે માણસ કાઠ એકાદ વિચારની પાછળ ગાંઠો ઘડીને એટલી બાંધી કંઈ કરતાં શીખ્યો નથી તે માણસ ગમે તેટલી ડાઘી ડાઘી વાનો કરે તોપણ તે કદિ મોટો થવાનો જ નથી એમ જરૂર સમજાવ્યો. આજ સુધીમાં કાઠ એમ મોટું થયું નથી અને હવે પછી થવાનું નથી. તમને જાત્રાસયશ્રવનમાં સ્વાતંત્ર્ય મળે એવી મારી હિમાવન હોય જ. તમને શ્રવનનો ઉદ્દાસ

મને એમ હતું પણ ક્યંતું. તમે તમારી ઉંમરને યોગ્ય એવા આનંદો મારે. એ મને પણ ગમે. પણ આ ગધાને સરવાળે ઉચ્ચ જીવન પામવા માટે મારુસને જે શ્રમ ઉદ્યતતાં આપણું જોઈએ તેની તાકીમ તમે શુભાવી બેસો તો મને લાગે એક ધાવ. અને મોટી ઉંમરે તમે સમજીને તો તમને પણ ખેદ થાય. આ એક જ વાત તમને કહીને હું સતોષ માનીશ.

પણ આ ગધું તો વિષયાંતર ગણાય. માફ કરવું તો આપનો સૌનો સન્દર કરવાનું છે. જનાયે હાવાસયજીવનમાંથી જ ઉગીને ઉભા થયેલા મારે જે જે સન્દ્યાગત વ્યક્તિઓનો મારા પર ઉપદાર છે તેમના સંપ્રદામાં જે શબ્દો બોલી માફ દેવું પતાવવાનો નત્ર પ્રયત્ન કરવો રીકે છે એમ માની અપ્રત વિનીનભાવે આટલું કહું છું. મને એમ પણ લાગે છે કે અહીં એકદમ મજેલાં આપ સૌનો સાચો આદર અમરેલીએ ત્યારે જ કર્યો કહેવાય કે ત્યારે અમે સૌ અમરેલીનાં હાવાસયોના આલોક, મેટેરીઓ, અને વિદ્યાર્થીઓ આપના સૌના ઉદાર વિચારો સ્વીકારી તેનો અમલ કરીએ. આ વિચારથી પ્રેરાઈને અમરેલીએ સંમેલનને આમંત્રણ આપ્યું હતું; આ વિચારથી પ્રેરાઈને અમે અમારા જીવનની ઉજવણી દર દરેક માનીએ છીએ અને આ વિચારથી પ્રેરાઈને આખાં સ્વામન મંડળના નત્ર સંવક તરીકે હું આપને સૌને સ્વાગતમ હારી વળું છું. આપ સૌ, બહેનો અને લાઇઓ, અમારા અને આખાં મૂલ-ચાનના માર્ગમાં પ્રકાશ નાખો અને અમે અમરેલીવારીઓ એ પ્રકાશને ઝીલવા જોડાતા આપણે મેળવીએ.

બહેનો અને લાઇઓ, આપ સૌ અમારા આમંત્રણને માન આપીને આપણે દર આપણાં ને માટે આપનો ફરીથી આભાર માની હું બેસી જઈ છું.

જીવરાજ નારાયણ મહેતા

સંમેલનના પ્રમુખ

શ્રી. દત્તાત્રેય બાલકૃષ્ણ કાલેલકરનું

વ્યાખ્યાન અહેવાલને છેટે જોડેલું છે.

ખીજા છાત્રાલય સંમેલનનો અહેવાલ

તૈયારી

મયા દિવસુઆરી માસની તા. ૨૭-૨૮-૨૯ સોમ, મંગળ, બુધના દિવસોમાં અમરેલી મુન્દામે ગૂજરાત શિક્ષાવાહનાં તમામ છાત્રાસંયોતું ખીજું સંમેલન ભરવામાં આવ્યું હતું.

ગયે વર્ષ પહેલું સંમેલન શ્રીનિલકામરિને આંગણે ભરવામાં આવ્યું ત્યારે આ આખીયે પ્રવૃત્તિની ખાજી નાનો શા કેવો ઇતિહાસ પડ્યો છે, આ પ્રવૃત્તિથી આપણે શું કરવા માગીએ છીએ, આવાં સંમેલનો છાત્રાસંયોતું સંગઠન કરી કેળવણીની દૃષ્ટિ શી રીતે ઉભી કરી શકે વગેરે સમાજ પાસે મહત્વામાં આવ્યું હતું. આવાં સંમેલનોને પ્રગતિ અનરમાં રથાન આપવા માટે શરૂઆતનાં વર્ષોમાં સામાન્ય જનસમુદાય પણ છાત્રાસંયોતું પ્રશ્નો તરફ આકર્ષાય અને સંમેલનને પ્રતિષ્ઠા આપે એ જરૂરનું હોય છે. આ પ્રમાણે જનસમુદાય છાત્રાસંયોતું તરફ ધ્યાન ખેંચવા માટે આવશ્યક પ્રચારકાર્ય પહેલાં સંમેલન વર્ષનું સારી રીતે કરવામાં આવ્યું હતું એટલે આ વખતે એટલા બધા પ્રચારની જરૂર ન હતી. છતાંયે સંમેલનના મંત્રીઓએ સંમેલનનો પાઠશરૂ કરવામાં ક્યારેક રાખી છે એમ કોણ કહી શકે? વાંચી સંમેલન પત્રિકામાંથી થોડાંક ઉતારા:—

“આપણાં છાત્રાસંયોતું આજે જ્યાં ઉભાં છે ત્યાંથી તેમને એકાદ ઇંચ ઉંચાં લેવાં, તેમની આજે જે દશા છે તેમાં થોડાંક સુધારો કરવો, એ છાત્રાસંયોતું આજે જે દ્રવ્ય ખર્ચે છે તેટલા જ દ્રવ્યમાં વધારે સારું પરિણામ કેમ આવે તે જોવું, છાત્રાસંયોતું વહીવટમાં કેળવણીની દૃષ્ટિથી કેવા કેવા ફેરફાર કરવા વગેરેનો વિચાર કરવો એ આપણા આ સંમેલનનો ઉદ્દેશ છે. જે રથાપકોએ પોતાની પદોપકરણત્વથી પ્રેરાઈને છાત્રાસંયોતું રથાપ્યાં છે, તે બાંધ્યાં છે તેઓ પોતાનાં ફરજદ જેવાં આ છાત્રાસંયોતું વધારે સારાં શી રીતે થાય તેના વિચારમાં હાજર રહે એ તેમનો ધર્મ છે.

“ખીજા વિનિતિ છે એકેટરી સાહેબોને. આપ આ છાત્રાસંયોતું જીવનના ધડનાર આશી છે. આપ ગૃહપતિને નીમો છે, છાત્રાસંયોતું સામાન્ય નિયમો રચો છે, કામગીરી દોરી દોરી ફાળુ કરી શકો છો અને રથાપકની સત્તાથી

આખા છાત્રાસયને અમુક પ્રકારની ગતિ આપે છે. આપના કાર્યમાં અનેક જનની મુશ્કેલીઓ આવે છે. આપની મહેનત ઘણી વાર આપને નફાની જતી લાગે છે. આપનો માર્ગ કોઈ વાર અધિકારમય થતી જાય છે. આપ આ સંમેલનમાં આપના જેવા જ યીગ્ન સેક્રેટરીઓને મળશો, આપના અને તેમના અનુભવોની આપણે કસોટી અને આપણે સૌ એક યીગ્નના અનુભવથી વધારે ઠાણા થઈ ઘેર જશું.

“મારા ગૃહપતિબાઈઓને તો મારી વિનંતિ ઉભી જ છે. આખા છાત્રાસયનો મુખ્ય આધાર તો આપ ગૃહપતિઓ ઉપર છે. છાત્રાસયના અનેક વિદ્યાર્થીઓનું હૃદય આપણા હાથમાં છે. છાત્રાસયને માત્ર એક વીંછી રાખવી કે આશ્રમ જેવું બનાવવું એ આપણા હાથમાં છે. આપની શક્તિના સમાજને કેવો બનાવવો તે આપણા હાથમાં છે. ગૃહપતિના નરોડોને જીવનમાં કેવી રીતે ઝંપલાવના કરવા એ આપણા હાથમાં છે. એક રીતે બોલીએ તો આપણે ગૃહપતિઓ તો આપની શક્તિના ગૃહપતિના વિધાતાઓ છીએ. પણ આપણું વિધાન આજે નિર્ણય છે. આપણે આપણી જવાબદારી પિછાની છે. જેને તાગમાં રાખવાનો આપણો દાંત છે તેને આપણે વધાર્થ જોગખ્ખો ઉપર કેળવણી આપવાનો અધિકાર આપણે મેળવ્યો છે. આ ગંધી બાબતેનો વિચાર કરવા માટે, આપણી રાત્રી પદ્ધતિમાં નવો પ્રાણમંચાર કરવા માટે, આખાં છાત્રાસયના પ્રશ્નો અનેક દૃષ્ટિથી વેચા માટે અને પરિણામે જે વિદ્યાર્થીઓ આપણી પાસે પડ્યા છે તેમનું કાચું કસવાનું શામાં છે તે સમજી તે પ્રમાણે જીવવા માટે આપણે તો જરૂર આ સંમેલનમાં લાગરી આવીએ.

“શિક્ષકને શું કહું? જે વિદ્યાર્થીઓને શિક્ષક શાળામાં જ કક્કાક વેડે છે તેને ગૃહપતિઓ ખીંગ અદાર કક્કાક વેડે છે. શાળામાં વિદ્યાર્થી પુસ્તકના પાક પાછળ દાંડપિછોંડા કરીને આવે છે ત્યારે છાત્રાસયમાં એ જ વિદ્યાર્થી ઉઘાડો કરે છે. શિક્ષકે માત્ર ‘સોપડીયું’ જ્ઞાન ન આપનાં ‘કેળવણી’ આપવાનો દાંત કરવો હોય તો તો તેને વિદ્યાર્થીને પણ જોગખ્ખો પડશે અને આવી જોગખ્ખ માટે તેનું જાતકજી જીવનને જીવનું પડશે. આગળનાં છાત્રાસયો શાળાઓથી વિપ્રુદાં પડી ગયાં છે તેથી શાળાઓને તેમજ છાત્રાસયોને પાસવારે નુકસાન જ છે. આ નુકસાનમાંથી યોગ્ય એક ભેદપાઠ કરવા માટે પણ આજે તો શિક્ષકો આપણા સંમેલનમાં લાગર ધાપ તો જોતે વિષે એ બે સંભાળો વધારે નહીં આવી શકે.

“છાત્રાસય એ પીસી મરી હવે કેળવણીની સંસ્થા થતું જાય છે. આવતી કાલના છાત્રાસયને તમે હવે પાંચગાથોના નહિ કરી શકો. આજે જો તમે મૌ. શાળાને જ કેળવણીનું સ્થાન ગણતા હો તો તે તમારી મૂઝ છે. છાત્રાસય એ પણ એટલું જ. મોટું કેળવણીનું સ્થાન છે અને તેને એવું સ્થાન બનાવવું હોય તો તમારે તેમાં હાજરી આપે જરૂર છે. માટે ગૃહ-શાળાના કેળવણીકારો, આપ અમારા આ મહેસનમાં પધારો, છાત્રાસયના પ્રશ્નને તમારી દુસીરીએ ચડાવો, તેના વિધિનિયમો નક્કી કરો અને તમારી શાસ્ત્રીય મનોદામાં તેનો આંત્ર મૂકા.”

પણ આટલા પ્રચારમાર્ગથી અમરેલી સુધી કેમ માને? આ જીવન સમેસનના મુખી ભાઈ જગજીવનદાસે વડોદરા, ગાંધોદરા, મુંબઈ, ભરૂચ, સુરત વગેરે જગાઓએ જતે જઈ ત્યાં સમેસનનો ધેત્વ કર્યો હતો, જાહેર સભાઓ બોલાવી હતી, છાત્રાસયોના આગ્રહને મળીને તેમની પાસે સમેસનનું સ્વરૂપ ધર્યું હતું અને એ રીતે અમારને મહેસન નરક આકર્ષ્યો હતો.

આટલી તો સમેસનની ગાલ નવારી. અમરેલીને તો પોતાની અંદર અંદર પહેલું પૂર્વ તૈયારી કરી લેવી પડે તેમ હતું. અમરેલી ગાયકવાડ મરશરનો હરખો. ગૃહશાળામાં જ્યારે અસ્પૃશ્યતાના પ્રશ્નનો ઉચ્ચાર સરખો પણ કાઢ્યો નહોતો ત્યારે ત્યારે ત્યાં મરશરે અસ્પૃશ્યતાના કલંકને નાશુદ્ધ કરવાનો નિશ્ચય જાહેર કર્યો અને તેમને માટે શાળાઓનાં આરણ્ય ખુલ્લો મૂકી દીધો. આજે અમરેલીની હાઈસ્કૂલમાં અગ્રણી અને અન્યજ્ઞોનાં બાળકો એક પાટલિયે બેસીને લાગે છે; આજે અમરેલીમાં એક અન્યજ્ઞ છાત્રાસય પણ ચાલે છે. આ અમરેલીમાં છાત્રાસય સમેસન વખતે અન્યજ્ઞોના આમંત્રણ અનામંત્રણનો પ્રશ્ન ઉભો થશે એમ કાંઈના ખ્યાલમાં શી રીતે આવે? જો વૈષ્ણવ ભાઈઓના પુત્રોપાધ્યક્ષમાં અન્યજ્ઞ બાળકો સાથે લણી શકે છે તે જ ભાઈઓ સમેસનમાં અન્યજ્ઞ ભાઈઓ હાજર થાય તો અચાંધ જશે એમ કોણ વિચારી શકે? છતાં ગાયકવાડ મરશરના અમરેલીમાં અસ્પૃશ્યતાનો આ પ્રશ્ન ઉભો થયો. એ પ્રશ્નને મહેસનના મહાજન મંડળમાં બેઠા પાંચો; એ પ્રશ્ન અમરેલીનાં છાત્રાસયોમાં ખગલજાટ રહ્યો; એ પ્રશ્નને મહેસનનોના ઉતારા ઉપર મર્યાદા આંકી; એ પ્રશ્નને ભાઈ જગજીવનદાસ જેવા અન્યજ્ઞસેવકને આંસુ પડાવ્યાં અને ઘડીભર તો સમેસનના અસ્તિત્વ વિશે સોદાને શંકા થઈ ગઈ. આવા વિષ્ટ પ્રશ્નો અમરેલીના અગ્રગણ્ય શહેરી થી. હરિલાલભાઈની નિઃસ્વતા અને તત્ત્વનિષ્ઠાએ સમેસનનો બેડો પારખીતાવ્યો છે. એમ કહેવામાં જરાયે

પહેલો દિવસ

સંમેલનના પહેલે દિવસે સ્વાગત મંડળના પ્રમુખનું ભાષણ, સ્વાગત પ્રમુખની અવેજમાં શ્રી. હરિલાલભાઈનો સત્કાર અને સંમેલનના પ્રમુખનું ભાષણ એ મુખ્ય કાર્યો હતાં.

જે જે સદસ્યોએ તારથી તેમજ ડાગળથી આ સંમેલન તરફ પોતાનો સફલાવ દર્શાવ્યો હતો તે તાર ડાગળો વગેરે શ્રી. હરગોવિંદદાસ પાંડે વાંચી સંભળાવ્યા હતા. આવો સફલાવ દર્શાવનારાઓમાં સર જગ-મોદનદાસ વરછવનદાસ, સર પુરગોતમદાસ હકીરદાસ, શ્રીમતી સરજાદેવી અગ્રવાલ, શ્રી. કૃષ્ણદાસ મો ઝવેરી, શેઠ પરમાણ્વંદાસ વિશુવનદાસ, શ્રી. વિશ્વનાથ પ્ર. દેવ, કુમારશ્રી ગણાનવાળા, શેઠ રામજી દંડેરાજ-કલકત્તા, શ્રી. માણિકરાવ, લાર્ડ કરશનદાસ ગ્રીનગ્રીઆ અને શ્રી. મણિલાલ દેસાઈ હતા.

તાર ડાગળો વાંચવાનો વિધિ પૂરો થયા બાદ સાધુમમા પ્રમુખશ્રી ઉભા થયા અને હાથેલા વ્યાખ્યાનનો પ્રસ્તાવ કેમ મળે એવો હોય તેમ બોલ્યા:--

“હું” તો મને ધણા કહે છે તેમ વિચારક છું. વિચારક પોતે પ્રગુતનો વિચાર નથી કરતો પણ એ તો એની દૃષ્ટિ જેટલે મુખી પહેલે તેનો વિચાર કરે છે; અને તે પ્રમાણે હું પણ મારી દૃષ્ટિ જેટલે પહેલે તેટલા મુખીનું બોલું છું.

“મારી દૃષ્ટિ આગળ આજે મહત્તરનો વિષય અસ્પૃશ્યતાનો છે. સમાજ મને મારા વિગાર માટે ગમે તે કહે પણ મને જે વસ્તુ સાચી લાગી છે તે મારે સમાજ સમક્ષ મૂકી જ નોંધવું; એમાં મને મારો ધર્મ જણાય છે. દાખલા તરીકે મહારાષ્ટ્રમાં હું કાર્થ બ્રાહ્મણને ત્યાં જઈ અને તેની સમક્ષ મારા વિચારો રજુ કરું તો એ મને કહે કે તમે કહો છો તે ખરું પણ સમાજ એમને તે પ્રમાણે વર્તવાની ના પાડે છે. સમાજ એટલે ચારે વર્ણ. માણસે ચારે વર્ણને દૃષ્ટિમાં રાખીને પોતાનું વર્તન રાખવું નોંધવું. આજે બ્રાહ્મણોએ અદ્વર દૃષ્ટિ રાખી છે. તેઓએ સમાજ એટલે ત્રણ વર્ણ એમ માન્યું છે. ચોથો વર્ણ છે એમ તેઓ જાણે છે પણ સમાજનો વિચાર કરે છે ત્યારે આ ચોથા વર્ણનો તેઓ જરા પણ વિચાર કરતા નથી. આજે આપણે જેમને અન્તઃજ ગણીને અસ્પૃશ્ય માન્યા છે તેમની સંખ્યા જો કે નાની છે (૧૦૦ માં ૬ જેટલી) છતાં એમને સાથે લીધા વગર આપણે આગળ આજવાનો વિચાર કરીએ તો આજો સમાજ આગળ ધંધે છે એમ કેમ કહેવાય ? હું કાંઈ આપનો શત્રુ નથી. હું તો આખા સમાજનું ભવું

યાય એમ ઇચ્છું છું. પણ ત્યારે હું જોઈ છું કે જે લોકોની સેવા મારે કરવી છે તેમનું આદર્શ થાય છે ત્યારે તે હું ન જોઈ શકું. છતાં હું તમારો મિત્ર છું. જે કાર્ય એક દિવસ પરપ્રયત્નથી કરવું પડે તે આજે સ્વેચ્છાથી કરવું તે વધારે સારું છે. મારી નમ્ર પ્રાર્થના છે કે તમે સદુ સમાજનું હિત સમજીને આજે સ્વેચ્છાપૂર્વક આ વર્ણનો સ્વીકાર કરો.

“ આ સંમેલન ભગવાનું હતું તે વખતે મેં ‘નાનાભાઈને દ્યુ’ કે તમે જે કંઈ શક્ત મકશે તે હું સ્વીકારીશ. મારે મારી શક્તિ કષ્ટિ કંગાળીને વિજય જોઈતો નથી. મારે તો લોકોનાં હૃદય સુધી પહોંચવું છે. આત્મ-વર્ધનની રક્ષા કરવાથી હિંદુસ્થાનની રક્ષા થશે. તમે જો ચારે વર્ણની રક્ષા થાય એવો જીવનમાં ફેરફાર કરો એમ હું ઇચ્છું છું.

“ જો આ અત્યંતે રૂઝવે માનનારા છે તેમને કહું છું કે તમે મામા પક્ષને પ્રેમથી જીતવા પ્રયત્ન કરો. કાંઈને મેળું ન મારો. ખીરજ પ્રેમથીને પ્રેમથી જ જીતો એમ ઇચ્છું છું.

“ જે માગ વિચાર આગ છે એમ કાંઈને લાગે તો તે તેને જીવનમાં ઉતારવા પ્રયત્ન કરે. મગજ કષ્ટિય કરે પણ જીવનમાં ઉતારવાની જિને દિમ્મત મળ્યા તે મોજો છે. માગ વિચાર શુદ્ધિથી પ્રદણ કરવા છતાં જીવનમાં ન ઉતારવાથી આપણે સમાજ નીચે જવાને છે.”

ખીજ અને ત્રીજ દિવસની બેઠકો

સંમેલનના ખીજ અને ત્રીજ દિવસના કાર્ય તરફ નજર નાખીએ તો નીચેની ચાર આખનો તરી આવે છે:—

૧ વ્યાખ્યાનો

૨ ચર્ચાઓ

૩ રચનાત્મક કાર્ય—જાત્રાત્રય મંડિત

૪ ઉપસંહાર

વ્યાખ્યાનો . . . . .

સામાન્ય રીતે આવાં સંમેલનોમાં નિમંત્રણ તથા કરાવો એ જ મુખ્ય કાર્યક્રમ હોય છે. અમે પણ આ સંમેલનમાં થોડા એવા નિમંત્રણની માગણી કરી હતી અને અમારી માગણીના ઉત્તર રૂપે અમને નિમંત્રણ મળ્યાં હતા.

પરંતુ અમને વધારે વિચાર કરનાં જણાયું કે આવાં કેળવણી વિષયક સંમેલનોમાં રીતસરના નિર્ણયોને એટલું જોઈએ કે આપણે તેમનાં અર્થપાત્રતાને જોઈએ. આથી કરીને અમે નિર્ણયોને સંમેલનના કાર્યક્રમમાં સમાવ્યા જ નહિ. આવા નિર્ણયોને અમને જે વિદ્વાનોએ અમુક ચોક્કસ પ્રશ્નોના ખાસ અભ્યાસ કર્યો હોય તે વિદ્વાનોના વિચારો જાણવાની તક આપણે યુમારીએ છીએ એટલું તો જાણ્યું જ છે. આ ઉપરાંત દરેક દરવા માટે અમે જે ખાસ વ્યાખ્યાનોની જોડણી સમાવી હતી; એક ધર્મશિક્ષણ પર અને બીજું યુરપની નવીન કેળવણીની સંસ્થાઓનાં કેટલાંક તરફો પર. છાત્રાસયોના અનેક મુદ્દાઓ ભરેલા પ્રશ્નોમાં ધર્મશિક્ષણનો પ્રશ્ન આજે ધણી મુઝવે છે. ધર્મશિક્ષણ આજે જે રીતે અપાય છે તે જગત પર નથી એમ ધણી જણાય છે અને છતાં કંઈ રીતે અપાયું જોઈએ તેનો શાસ્ત્રીય વિચાર ધણા ઘોડા ભોંકી કરી શકે છે. એટલે આવા મદરવના પ્રશ્ન પર કાંઈ કાલેજકર જેવા વિચારકના વિચારો રજુ થાય એવી હિજ્જતી અમે તેમને એક વ્યાખ્યાન આપવાની વિનંતિ કરી. અમારી વિનંતિ કેટલી વચાર્ધ હતી અને જે વિનંતિને પરિણામે આખા સંમેલનને જે મળ્યું તે કેટલું કિંમતી છે એ તો આ અહેવાલ વાંચનાર પોતે જોડે આપ્રેક્ષા એ વ્યાખ્યાન પરથી જોઈ શકશે.

બીજું વ્યાખ્યાન ભાઈ બોગીસાક્ક દાકરનું હતું. ભાઈ બોગીસાક્ક દાકર અમદાવાદના શારદામંદિરના એક ચાતક છે. તેઓ તાજેતરમાં યુરપની કેટલીયે નવીન કેળવણીની સંસ્થાઓ જોઈને આસ્થા આવે છે. જે આપણે આપણી કેળવણીની સંસ્થાઓને સાવોચ્છાય જીવનસંસ્થાઓ બનાવવી હોય તો યુરપની આ નવીન સંસ્થાઓ પાસેથી આજે આપણે ઘણું શીખીએ તેમ છે. આ રીતે ભાઈ બોગીસાક્કનું વ્યાખ્યાન આખા સંમેલનમાં ભાન પાડે તેવું હતું. તેથી પરથી તૈયાર કરેલું એ વ્યાખ્યાન અહેવાલને જોડે આપેલું છે.

ચર્ચાઓ

આ એ મુદ્દે વ્યાખ્યાનો સિવાયનો સંમેલનનો પ્રશ્ન ખરો વખત છાત્રાસયને અંગે ચર્ચાઓમાં જ ગયો હતો. આવી ચર્ચાઓમાં દરેક પ્રશ્નને જૂદી જૂદી દૃષ્ટિથી જોવાનું અને અને એક જ સવાલનાં અનેક પાસાંઓ નજરમાં આવે એટલે છાત્રાસયના પ્રશ્નોની મીમાંસા માટે તો આવી ચર્ચાઓ અત્યંત ઉપયોગી લાગી છે. છાત્રાસયના કયા કયા પ્રશ્નો ચાલકોને મુઝવે છે, છાત્રાસયના વહીવટમાં વસ્તુ કયાં કયાં ખટકે છે તે વચાર્ધ જણી લેવા માટે

અમે અમરેલીનાં છાત્રાલયોને ખટકના પ્રશ્નોની એક દિશામુલક યાદી પ્રેક્ષ-
વર્ગમાં વહેંચી હતી અને તે યાદીમાં બીજા ભાષણો પોતાના પ્રશ્નો ઉમેરી
આપે એવી માગણી કરી હતી. આ પ્રમાણેની સુધારા વધારાની યાદીમાંથી
અગત્યના પ્રશ્નો તારવી કાઢવા માટે અને તેને પ્રશ્નો પર જૂદી જૂદી સ્વતંત્ર
દૃષ્ટિથી વિચાર રચુ કરનારાઓને જોડવી લેવા માટે નીચેના સભ્યોની એક
કમિટી નીમવામાં આવી હતી.

પ્રમુખશ્રી

શ્રી. રમનારાયણ પાંડક

„ જગજીવનદાસ મહેતા

„ મોતીભાઈ અમીન

„ નાનાભાઈ ભટ્ટ

„ હરભાઈ રાવ જોશી

„ હરભાઈ ત્રિવેદી

„ ભીખાભાઈ પટેલ

શ્રી. પુરુષોત્તમ માવજી વણીશ

„ વેણીભાઈ ભટ્ટ

શ્રીમતી મુકેશબાબા બહેન

શ્રી. ભગવાનજી પ્રેમજી જોશી

„ મણિલાલ માવજીભાઈ રાવે

„ જોશીદાસ દાવજીરા

„ મગનભાઈ

આ સમિતિએ છાત્રાલયસંસ્થાઓ સામ્રીય વિચાર કરીને તેના આંતર
બાહ્ય જીવનને લગતી છ મુખ્ય જાગનો તારવી ફીધી: (૧) શૃદ્ધપતિ,
(૨) સમાજ, (૩) વિદ્યાર્થી, (૪) સંસ્કાર, (૫) શિક્ષણ અને (૬) મામાપો.

આ છએ જાગનોને લગતા મુખ્ય મુખ્ય પ્રશ્નોને અર્થમાં જોડવી લીધા.
આપણે હવે આ રસભરી અયાજોને જોઈએ.

(૧) શૃદ્ધપતિની આવશ્યકતા, લાચકાત અને અધિકાર

છાત્રાલયનો સૌથી અગત્યનો વિષય ‘શૃદ્ધપતિની આવશ્યકતા, લાચકાત
અને અધિકાર’ છે. આ વિષય ઉપર ઓળનાં શ્રી. મોતીભાઈ અમીન બોલ્યા:-

“ આપણે ત્યાં સંસ્થાઓ જે રીતે રચાય છે. એક તો સામાન્ય રીતે,
જે રીતે હમણાં સંસ્થાઓ રચાય છે. ઉર્મિ આવે, પૈસા લેવા થાય, જાધા-
રણ નક્કી થાય, પૈસા મળે એટલે પછી શૃદ્ધપતિ શોધવા નીકળી પડે. આજે
મુજબના શુરકુળ. માટે માણસ શોધવો પડે છે. એથી બીજો દાખલો
કાંગડી શુરકુળનો. પહેલો માણસ, પછી પૈસા અને તે પછી કામ કરતાં કરતાં
નિયમો ઘડાય. એ જ રીતે કેવે મહિલા વિદ્યાપીઠ. એમાં એક માણસને
અમુક વિચાર સહયોગ અને પૈસા એટલા થયા.

“ત્યાં સંસ્થા એક માણસથી શરૂ થાય છે તેને પૈસા મળી રહે છે, તે જીવતી રહે છે. ખીજી જનની સંસ્થામાં એટલે ટૂંકી છાત્રાલયોમાં પૈસા હોય છે એટલે જીવતી રહે છે પણ શ્રી. મોતીલાલ યોગ્ય માણસ વગર એ ચાલે છે.

“ગૃહપતિ જે ભાવના ધોને ધરાવતો હોય તે વિદ્યાર્થીમાં ઉતારી શકે. તેનામાં સાદાઈ હોય તે જ તે વિદ્યાર્થીમાં સાદાઈ ઉતારી શકે. આ, ખીડી, વગેરે વ્યક્તિવાળો ગૃહપતિ હોય, પછી તે ગમે તેટલો લાયક હોય-મુંગઠ યુનિવર્સિટીનો ગ્રેજ્યુએટ હોય તો પણ તે વિદ્યાર્થીને નિર્વ્યભની નહિ બનાવે. વિદ્યાર્થીમાં આરિય ખીચવું હોય તો ગૃહપતિમાં આરિય હોવું જોઈએ. પાંચ દુષ્ટિયાના પ્રમેશન માટે ઉપરી અધિકારીના દૃષ્ટિએનો અમલ કરે તેમાં આરિય નથી.

“ગૃહપતિ પૈસા માટે અહીં નથી આવ્યો. તેનામાં આત્મલાગ છે, આપભોગ આપવાની શક્તિ છે, એમ વિદ્યાર્થી જાણશે તો જ તેમના જીવનમાં આ સદગુણો ઉતરશે.

“પેટલાદ બોર્ડિંગની આંતર વ્યવસ્થા વિદ્યાર્થીઓના હાથમાં હતી. સંસ્થા લોકોની નહિ પણ શિક્ષકો અને વિદ્યાર્થીઓની હતી. ત્યાં આગળ સમાજ-સેવાની ખીલવણી પણ થઈ શકી. વિદ્યાર્થીઓ મુસાફરીએ નીકળે ત્યારે શિક્ષકો ભેગા થઈ સમાજસેવાની એકાદ આગ ઉપર ચર્ચા કરી વિદ્યાર્થીઓ આગળ મૂકે અને એવો અમલ કરવા પ્રયત્ન કરે.”

મોતીલાલએ પૂરું કહ્યું એટલે નાનાલાલનો વારો આવ્યો. દક્ષિણામર્તિ સંસ્થા આપણા ગૃહરાતમાં કેળવણીની શાસ્ત્રીય શીખો સા આપે કરી રહી છે. દક્ષિણામર્તિએ છાત્રાલયનો પણ શાસ્ત્રીય અભ્યાસ કર્યો છે અને એવો શાસ્ત્રીય અભ્યાસ દરેક ગૃહપતિએ કરવો જોઈએ એમ દક્ષિણામર્તિ માને છે. છાત્રાલયના આવા શાસ્ત્રીય અભ્યાસ પર ભાર મૂકના આ રજા નાનાલાલના શબ્દો:-

“એ ત્રણ દિવસ ઉપર છાત્રાલય સંમેલનની વાતો અમરેલીમાં થતી હતી ત્યારે મારે એક વિદ્યાર્થીની સાથે વાત થતી હતી કે છાત્રાલય અને છાત્ર સંમેલનો પરસ્પર ઠરાવ કરી લે-છાત્રાલય સંમેલન ઠરાવ કરે કે છાત્રો ન જોઈએ અને છાત્રસંમેલન ઠરાવ કરે કે ન ગૃહપતિ જોઈએ-નો બધી પંચાન મરી જાય.

“ગૃહરાતમાં કેટલાંય છાત્રાલયો એવાં છે કે ત્યાં ગૃહપતિ નથી અથવા

ગૃહપતિ નામ આપી શકાય એવો ગૃહપતિ નથી. મા વગર પણ છોકરું મોટું થઈ જાય તેમ ગૃહપતિ વગર છાત્રાસય ચાલે એમ આપણે માનીએ. પણ આને છાત્રાસય ન કહેવાય. ન ગૃહં ગૃહમિત્યાહુઃ ગૃહિણી શ્રી. નાનાભાઈ ગૃહસ્થચરિત્રે । મા વગર ઘર નહિ તેમ ગૃહપતિ વગર છાત્રાસય ન હોય. જે ઉદ્દેશથી આપણે વિદ્યાર્થીઓને એકઠા રાખવા માગીએ છીએ તે ઉદ્દેશ સિદ્ધ કરનાર આપણે ન હોય ત્યાં વિદ્યાર્થીઓ ભેગા થઈ વીંશીની જેમ ગૃહે એને છાત્રાસય ન કહી શકાય. માટે હું વિનંતિ કરું છું કે દરેક છાત્રાસયના મંચાલકો ગૃહપતિ નીમી લે એ અત્યંત આવશ્યક છે.

“ આપણામાં ઘણા ગૃહપતિઓ છીએ જતાં જો જરા મંબીરતા પૂર્વક વિચાર કરીએ કે ભક્ષા, આ! માડું ચત્રાવવા માટે આપણે કાયક છીએ કે નહિ, તો સંકુને મારા જેવો જ અનુભવ થશે કે આપણે આ છાત્રાસયોનું માડું ચત્રાવવા માટે કાયક નથી. મને લાગે છે કે આવો જ અનુભવ આપણને બધાને છે.

“ આખી દુનિયામાં શાસ્ત્રોનો જમાનો આવ્યો છે તેમ છાત્રાસયમાં પણ શાસ્ત્રોનો જમાનો આવી ગયો છે. છવનનાં શાસ્ત્ર જૂના વગર છાત્રાસયમાં પ્રવેશ ન થાય. રમોવાથી માંડીને ધાર્મિક શિક્ષણના પ્રશ્નો એ છવનના પ્રશ્નો છે, કોલસા સળગાવવાથી માંડીને વિદ્યાર્થીનાં હૃદયમાં ચિત્તગારી સળગાવવાનો પ્રશ્ન દરેક ગૃહપતિએ જાણવો જોઈએ રસોડાનું કામ, સ્વચ્છતાનું કામ, મનનો મેલ દાદવાનું કામ, છુદ્ધિનું કામ એ બધું કામ ગૃહપતિનું છે.

“ હું ટ્રેન્યુએટ થયો એટલે પરીક્ષા કંઈ શકું, શીખવી શકું વગેરે માન્યતાને કંઈ આપણે ઘણા ગૃહપતિઓ બની ગયા છીએ. કોઈ પણ ધર્મો કરવો હોય તો તે ધર્મની લાયકાત હોવી જોઈએ.

“ આપણે બધા અંતરની વેદનાના માર્યા ગૃહપતિ નથી થયા, આજે તો કોઈ માણસ છાત્રાસય દાટે તેને બખરલાવે ગૃહપતિ જોઈએ છીએ. ગૃહપતિના અંતઃકરણની કાયદાન વિષે તો કવિની માફક ગૃહપતિનું જન્મ છે એમ હું માનું છું; જતાં ક્યાં ક્યાં તેને ઘડતરની જરૂર છે એ પણ જાણવાની જરૂર છે. આજે તો શાસ્ત્રીય જ્ઞાન વિનાના મોચી ને દમમો પણ નથી આવતા તો શાસ્ત્રીય જ્ઞાન વિનાનો ગૃહપતિ શી રીતે આવશે?

“ એટલે એટલું લેખક કહે છે કે કોઈ વિદ્યાર્થીને સંસ્કૃત શીખવવું હોય તો શિક્ષક સંસ્કૃત જાણે એટલું જાણ નથી; તેણે વિદ્યાર્થીને પણ જાણવો

પડશે. આપણામાં આ જામનનું દુર્લભ હું જોઉં છું. મારામાં પણ એ દુર્લભ જોઉં છું અને જીમ્નઓમાં પણ એ જોઉં છું.

“જે ગૃહપતિ પોતાના વિદ્યાર્થીઓને ઓળખે એ સાચો ગૃહપતિ. મારે મરવું હોય તો હું પેટમાં છરી મારીને મરી વળઉં, છલ દરડીને મરી શકું. પણ યોદ્ધા સામે લડવું હોય ત્યારે તો તેની પામે હોય તેના કરતાં મારી પામે પધારે શસ્ત્રો હોય તો જ છતી શકું. જેને પોતાને એકને જ છવવું નથી પણ જીમ્નને પણ છવતાં શીખવવું છે, એનામાં છવવનું શાસ્ત્રીય જ્ઞાન આવશ્યક છે.

“ગૃહપતિ વિદ્યાર્થીને ઓળખનાં શીખે એ એની પ્રથમ લાયકાત.

“ગૃહપતિનો અધિશર તેની લાયકાતમાં રહે છે. જે ગૃહપતિ પોતાની લાયકાત કેળવવા તરફ મંજો રહે છે તેના આગામાં અધિશર તો આપેઆપ આવી વસે છે. લાયકાત નહિ હોય તો આપેસો અધિશર પણ નકામો છે, એટલે લાયકાત સંબંધી વિશેષ નથી બોલતો.”

છાત્રાસયના આ મુખ્ય પ્રશ્નને પતાવી દીધા પછી જીમ્ને પ્રશ્ન આપ્યો.

(૨) માળાપો

છાત્રાસયમાં પોતાના પુત્રને ધરોલી માયા પછીની માળાપોની બેદર-કારીનો અનુભવ જ્યાં છાત્રાસયોને હતો. આ બેદરકારીને તપાસી તેને દૂર દૂરાવવાની હિમાયત કરતા લાઠી દયાભૂરાય બેડીના શબ્દો સાંભળવા જેવા છે:-

“છાત્રાસય એટલે છાત્રો અને ગૃહપતિ એ બેનો જ સંબંધ એમ નથી. વાલીઓનું પણ તેમાં સ્થાન છે એ વાન વાલીઓ આજે ભૂલી ગયા છે. જે કણે વિદ્યાર્થી છાત્રાસયમાં દાખલ થઈ જાય તે પછી પૈસાનો મનીઓર્ડર મોકલવા ઉપરાંત બીજી કંઈ જ જવાગદારી માળાપોની નથી રહેતી એમ તેઓ માનતા થઈ ગયા છે. કક્ત શ્રી. દયાભૂરાય જવાગદારી જ નહિ પણ છાત્રાસયના કસમાં રસ લેવો જોઈએ. નોંધજો એ પણ જરૂરનું છે. આ સંમેલન છાત્રાસયોને પીચી રાખવા નથી માગતું. તેથી વાલીઓ જે પોતાનો ધર્મ ચૂકી ગયા હોય તો તેમને એ જામન જણાવવી જોઈએ.

“દરલીક તારે વાલીઓ છાત્રાસયની વિરુદ્ધ ચેજવળો ક્યાં કરે છે એવો પણ અનુભવ છે. જાન ઘેર આવી પોતાના છાત્રાસયના નિયમોની ચર્ચા કરે છે ત્યારે જે વસ્તુ પોતાને નથી ગયતી એ તે પહેલાં રજૂ કરે છે. અને સાંભાપુ

હોઝા તરફ દિલસોજી બનાવી, ‘હશે હવે એ ચાર વર્ષની વાત છે’ અથવા તો ‘એ કામ મામાને લાંબી કરી લેજો, પૈસા આ વખતે વધુ મોકલશું, એ તો અમે બોર્ડિંગવાળા સાથે લડી લેશું’ વગેરે વાતોથી વિદ્યાર્થીને મનાવી લે છે. આવી જાતની જાત્રાલય નિરુદ્ધની ચળવળ ઘરમાં ચાલ્યા કરે છે.

“બનવું શું બેઠાંએ કે વિદ્યાર્થી જાત્રાલયમાં જીવ ત્યારથી દરેક અકાવાડિયે તેનામાં જે કંઈ કેરકાર કે પ્રગતિ થયેલ હોય તે જાણવાની વાલીઓમાં ઉત્સુકતા હોયી બેઠાંએ. ગૃહપતિ ખજરપત્ર મોડે અને વાલીઓ એનો સ્વીકાર કરે તો જ આ કામ થાય. વાલીઓએ આવી હડીતોનું ખજરપત્ર માગી લેવું બેઠાંએ; અને ન માગે તોપણ ગૃહપતિએ એ આપવું બેઠાંએ. બ્યવસ્થાપક મંડળ મારકત ગૃહપતિએ આવી તમ્બીજ કરવી બેઠાંએ. સાગ સમજદાર વાલીએ પોતાનો વખત કાઢીને જાત્રાલયમાં આઠ દસ દિવસ રહેવું બેઠાંએ. ત્યાંનું વાતાવરણ કેવું છે, તેનો સંપૂર્ણ ખ્યાલ મેળવી જે કંઈ સૂચના કરવા જેવું હોય તેની સૂચના કરવી બેઠાંએ.

“આજે હવે શાસ્ત્રીય જ્ઞાન વગર જાત્રાલયમાં ફાવવાનું નથી. સારામાં સારો ગૃહપતિ સતોષથી રહી શકે તેટલા પૈસા ખર્ચવાનું કામ મામાપોતું છે. હાઇસ્કૂલના હેડમાસ્ટરની કાયદાન હોય નથી, પણ વધુ કાયદાનવાળો ગૃહપતિ મેળવવો હોય તો એટલું ખર્ચ કરવા વાલીઓ તૈયાર ન થાય તો વાલીઓ ભૂલ કરે છે એ વાત તું વાલીઓ પાસે મૂકવા માગું છું.”

લાઇ કન્યાશ્રમના ભાવને પોતાની ખીડી વાણી દ્વારા પ્રગટ કરતાં શ્રીમતી સુલોચના બહેન બોલ્યાં:—

“ગૃહ એ સંસ્કારનું સ્થાન છે તેમ ઉપગૃહ—જાત્રાલય પણ બધા સંસ્કારનું સ્થાન છે. ગૃહ અને ઉપગૃહ તારથી એક સાથે સંધાયેલાં હોય તો જ ઉપગૃહનું કામ સગળતાથી ચાલે. સંસ્કારી માતાઓ ગૃહે ગૃહે રાખવામાં આવશે તો જ ઘરના સારા સંસ્કાર આવી શકશે.

“આપણાં જાળકા સાગમાં સારાં શહેરી અને એ માટે વાલીઓ સહકાર કરે એ આજે ખાસ જરૂરનું છે. વિદ્યાર્થીની જે ખાસીયત શ્રીમતી સુલોચના હોય એ ગૃહપતિ સમજે અને એ પ્રમાણે વિદ્યાર્થીને દોરે બહેન તો જ સાચું શિક્ષણ મળે. આજે વિદ્યાર્થીના જીવનમાં જે અસુરાપણું આવ્યું છે તે જો શિક્ષક, ગૃહપતિ અને વાલી એ ત્રણ તાર સંધાયેલાં તેનું અસુરાપણું મટી જઈને સુંદર ગંગીત ઉજું થશે અને એમાંથી સુંદર સૂરજીકળશે.”

માયાપોનો છાત્રાસય સાથે સંબંધ અને એ સંબંધમાં માયાપોની વક્રદષ્ટિનો ઉદ્દેશ્ય કરનાં પ્રમુખથીએ આ પ્રશ્નનો ઉપસંહાર થયો:—

“ વાલીઓ સાથે માને સંબંધ અનેક પ્રાંતનો છે, જનાં એટલો સામાન્ય અનુભવ છે કે છાત્રાસય એ ધોળીખાતું છે અને ન્યાં છોકરાને મોદકવાથી કંઈ અથવા ધોવાઈ. ગળપ અને પછી જે રંગ તેને લગાવવો હોય તેમાં તે રંગી રાણવ. એ લોકો માને છે કે બાળકમાં અમુક દોષો તો રહેવા જ નોંધએ. બાળક દેશબંધન અને પાણુ ગ્વન જવારવો થાય. જેમાં મનસ્ય છે તે વિગે મરકારની મોદક આ લોકો વગરન રહે છે. વળી એ લોકો એમ માને છે કે ગૃદપતિને સોંપ્યા પછી બાળકની અંતી જવાગારી પાણુ ગૃદપતિને જ સોંપી છે. એથી નો છોડાગોનો પ્રેર ધાવ જે. માયાપ અને ગૃદપતિ એ બે વચ્ચે છાદમે બિચાને મરી જાય છે. ”

(૩) વિદ્યાર્થીઓના પ્રશ્નો

સાર પછીનો ગોળ મુદ્દો ‘ વિદ્યાર્થીઓના પ્રશ્નો ’ એ હતો. છાત્રાસય એટલે નાનો એવો સમાજ. સમાજમાં જેમ ભાતભાતનાં માથુમે નજરે પડે છે તેમ છાત્રાસયમાં અનેક પ્રકારના વિદ્યાર્થીઓ નજરે પડે છે. પાણુ આ પ્રકારો બદારથી જેવા દેખાય છે તેવા જ વસ્તુતઃ હોતા નથી. છાત્રાસયમાં આ અનેક પ્રકારે દેખાતા વિદ્યાર્થીની આંતર ઓળખ કરી લેવાની ગૃદપતિની ફરજ છે. આ દૃષ્ટિથી વિદ્યાર્થીઓના પ્રકારો ગણાવતા દરબાઈ બોલ્યા:—

“ શરમાળ—જે કંઈ જોતું હોય તે માગે નહિ. એના વગર અસાની લે. શરમને લીધે બોલી ન શકે.

“ બ્લીકણુ—જરા જરામાં બ્લીએ. બોરી બીક મનમાં રાખે.

“ બાઉદડ—આથા જ કરે. બીજને ખાતાં વખત કાગે એથી વધુ વખત ખાતાં લાગે, અને ખાતાં કદિ ધરાય જ નહિ તેવો.

“ દોંગી.

“ કુડા—ગમે ત્યાંથી તટ લઈને પોતાથી નાના વિદ્યાર્થીને હેરાન કરવા કે મારવાની જ હવ્જા રાખે.

“ વેલિયા—કામમાં ખૂબ વાર લગાડે. જે કામ શ્રી. હરબાઈ સોંપ્યું હોય તે જલંદરી આટોપી ન લે અને પોતાને ખાતર બીજને રાખી રાખે.

“ આળસુ—બલુવું ન ગમે. અધું ગમે પણ ફક્ત બલુવાતું ન ગમે.

“ બહિર્મુખ—જલારના માણુએ શું ગમશે તેના વિચાર કરે અને એવો દેખાયા પ્રયત્ન કરે.

“ અંતર્મુખ—જલારનો દેખાવ ન ગમે. પોતાની મરજી પડે એમ જ કરે. જીમ્નની પરવા જ નહિ.

“ ચાટા.

“ જુદા, લગાડ, હરામ લાડમાંના—શરીરમાં તાકત હોય તો પણ કામ ન કરે.

“ વ્યસની, વહેમી, મનાઅર્થ.

“ સેવકદષ્ટિના.

“ સેવક—ગાદશાહ જેવા. જે જીમ્નની સેવાની જ આશા રાખે.

“ આવા અનેક જાનના વિદ્યાર્થીઓ આવે છે. એમાં સારા ખરાજનો બેદ આપણે આપણી દષ્ટિએ જ વંદ્યો છીએ. આપણે તો એ એવો દેખાય છતાં ખરેખર શું છે, જાનતામાં પ્રાણ દેખાય છે પણ કેમ રખડે છે, એનો વિચાર ક્યાં વગર સાથે કે ખરાજ એવું ખાણું લગાડી દઈએ છીએ.

“ આ પ્રકાર દેખાય એની પાછળ જુદેજુદું કંઈ એનો વિચાર કરવાથી વિદ્યાર્થીનું જીવન ગમજી શકે તે તેને ધરી પાળી હોઈએ, અને શોધાં, ઘણાં પગલાં આગળ પાળી રાખી શકે.”

આ જ મુદ્દાના અનુસંધાનમાં શ્રી. બીમજીભાઈએ વિદ્યાર્થીઓની બહોળો અને તેના ઉપાયો બતાવતાં પોતાના સ્વાનુભવની કેટલીક દૃષ્ટિ રજૂ કરી:

“ એક વિદ્યાર્થી પધારીમાં મુનરતો હતો. મેં એની ટેવ દૂર કરવા સારું ડોક્ટરની સલાહ લીધી. ડોક્ટરે જણાવ્યું કે પત્થરવાળી ખુદ્દી જગ્યામાં એને સુવાડેલા એટલે એ ટેવ મટશે. મેં એ ઉપાય અમલમાં કરી. બીમજીભાઈ મૂંઝો. બે દિવસ સુવાથી શરીર રહી ગયું તેની તેણે મારી પાસે ફરિયાદ કરી. મને પૂછવામાં આવતાં એની ટેવ વિષે મેં તેને વાન કરી. અને તે દિવસથી તેની ટેવ ગઈ.

“ ચોરીની ટેવ દૂર કરવા પૈમા વગેરે પાસે રાખવા નથી દેના, અને બસા દિસાજ, હું જ રાખું છું.

“ કેટલાક વિદ્યાર્થીઓ ‘જાત્રાસય’ માંથી જાનીય પ્રશ્નને લગતા લેખો લઈ મારી પાસે પૂછવા આવ્યા કે એ શું છે. મેં એટલાં પાનાં ફાડી નાખ્યાં.”

બીમજીભાઈના આ ઉદ્દેશની સામે શ્રીમતી સુલોચના બહેને પોતાનો

શાસ્ત્રીય પદ્ધતિ કર્યો. તે બોધ્યાં:—

“ કાળજી રાખે અને રાતે પેશાગ કરારીને સુવાડે તેમજ રાતમાં ઉઠાડી પેશાગ કરાવે તો જ એ કુટેવ મટે. પાનું ફાડી નાખે એટલે ખાસ વાંચવા છતાંમ્મા કરે. પાઠશાળા શ્રીમતી સુલોચના બનીને બીડી ન પીવાય એમ કહીએ એટલે તો બહેન ખૂલે જઈને બીડી પાંચે. આ રીતે કુટેવોના ઉપાય ન લેતાં બરાબર વિચાર કરીને યોગ્ય ઉપાય લેવાય તો જ ટેવ સુધરે. ”

વિદ્યાર્થી આજ્ઞમના આ દોષોની પાછળ જઈ તેનો વિવેક શૂદ્ધપતિએ કરવો ઘટે છે. દેખાના બધા દોષોને એક સરખા મણી તેના પર સખ્ત ચાકી ભરનાર ‘ ટકે શેર ભાણ, ટકે શેર ખાગ્ય ’ વાળો મહા શૂદ્ધપતિ પોનાનું રાજ્ય શુભાવી બેસે એમાં રસ નથી. કાકાસાહેબે ઉપસંહાર કરતાં જણાવ્યું તેમ—

“ ઘણી વાર વિદ્યાર્થીમાં દોષો જામે છે. તેમના કટકાક નૈતિક એટલે માનસિકીમાં દોષ હોય છે ને કટકાક બધારણને લગતા હોય છે. બંનેના ઇલાજો જૂદા છે. છાત્રાસયમાં જને માટે ધીરજથી વિચાર કરી ઇલાજ શોધી કાઢવા જોઈએ. આજ કાલનો જમાનો એવો છે કે એક ક્ષણ જ મન્યો કે પછી એ બધે ફેલાણે મ્લેચ્છતાવીએ છીએ. વિદ્યાર્થી, શૂદ્ધપતિ તથા મંત્રેગો એવા હોય છે કે દરેક દોષ માટે જૂદા જૂદા ઉપાય હોય છે ”

(૪) છાત્રાસયમાં સાદાઈ

ત્યાર પછીનો વિષય ‘ છાત્રાસયમાં સાદાઈ ’ એ હતો. વસ્તુતઃ આ વિષયને એકલા છાત્રાસય સાથે શી લેવા દેવા છે ? એમ કાઢને જાગે. પણ આજે જ્યારે છાત્રાસયમાંથી પાછા ઘરે જતા વિદ્યાર્થીને ઘરનો જનકો પાનજો રેડકો ગળે ઉતરતો નથી ત્યારે તો આ નવા યુગના ચારણ સરખા ભાણ, રાયસરાનો અચાજ ખરેખર અલિનંદનને પાત્ર છે. લોકવાર્તા કહેવાની પોતાની સ્વાભાવિક હલકથી એ ભાણએ રૂંડપને ગજાવ્યો:—

“ આશક નટ સાધક સતી, શુભ સહેવા રહેક;

અરાંપરીકી જાન નહિ, ખરાંરીકા ખેલ.”

એમ છાત્રાસયના પ્રશ્નને ખરાખરીકા ખેલ કું ગણ્યું. વારંતમાં આપણે સ્વભાવિકાશ્રમને કંઈ રીતે જગવી, સફળીએ એને મોટે સંચાલકો અને શૂદ્ધ પતિઓ જોખમદાર છે એટલા માટે એને કું ખરાખરીકા ખેલ કું કું.

આંધ્રે છે. જેનાથી વિદ્યાર્થીના મન ઉપર આટલો પ્રધો ત્રાસ પડે છે એવી પ્રથા દૂર કરવી જ નોંધાયે.

“ આ પ્રશ્નમાં છાત્રાસયો શું કરી શકે એ વિચાર ઘણાને મુંઝવે છે. પણ ખરું જોતાં આપણે આપણી શક્તિ સમજતા નથી. આપણે આપણો અભિપ્રાય જે કંઈ હોય તે સ્પષ્ટ બાબામાં રજુ કરવો જ નોંધાયે, અને એ પ્રયત્ન કરવા પ્રયત્ન પણ કરવો નોંધાયે. જેથી એ કેટલેક વર્ષે પણ નાજક થાય, આપણે મેટ્રિક કે બી.એ.ની પરીક્ષા ન કરાવી શકાયે એ સમજી શકાય; પણ અડવાડિક અને મારિક પરીક્ષાઓ નો કરાવી નાખીએ. સરકારી સંસ્થાઓમાં એ ફરદાર તરતમાં આપણે ન કરાવી શકીએ પણ એ વસ્તુ જેને બરાબર સમજાઈ ગઈ હોય તેવી સરકારથી સંબંધ સંસ્થાઓ તો પરીક્ષાઓ કાઢી જ નાએ. પશ્ચિમની અદર આજે ઘણી યુનિવર્સિટીઓ છે જેમાં વિદ્યાર્થી દક્ષ ત્રણ વર્ષ અભ્યાસ કરે એટલે ડિગ્રી મળી જાય છે. એવું આપણે ત્યાં પણ થવું નોંધાયે.

“ અમરેલીમાં છાત્રાસયોની અંદર વિદ્યાર્થીઓની સંખ્યા એટલી છે કે એના સંચાલકો ધારે તો એક જૂદી શાળા ચલાવી શકે. ”

ભાઈ રામનારાયણ સરખા અધ્યાપક પરીક્ષા રિગે બોલે અને અમરેલી હાઈસ્કૂલના હેડમાસ્તર પરીક્ષાનાં પાપો વધુવે એટલે તો પછી અવધિ થાય. હેડમાસ્તરે પોતાની સચોટ રીતે જણાવ્યું:—

“ પરીક્ષાએ જ બધી મોટાણું કરી છે. પરીક્ષાને સરકાર તેમજ પ્રજાએ ખૂબ મહત્તા આપી દીધી છે. બી.એ. હોય તો જ નોકરી થી. હેડમાસ્તર મળે. પરીક્ષા સાધન બનવાને બદલે બ્યેય બની ગયું છે. પરીક્ષા તો રહેતી નોંધાયે પણ એ સાધન રહેવું નોંધાયે. માળાપ પણ આજે તો ધારે છે કે હોકરો પાસ થાય તો મોટા ઘરની છોકરી મળી શકે.

“ વિદ્યાર્થીઓ ઉપર જોગે વધે છે કારણ કે માનુસાળા દ્વારા શિક્ષણ નથી અપાતું. અને એને લીધે ઘરમાં ભાઈ બહેન વચ્ચે, ઘણી ઘણીયાણી વચ્ચે અમુક જાતનું અંતર પડી જાય છે.

“ આપણે કેળવણીની સુધારણામાં સત્તમપટ્ટા ન કરવા નોંધાયે. બીજા બધા ઉપાયો સત્તમપટ્ટા જેવા છે. આપણે કોઈ માનુસાળા તરફ જોતા નથી તેથી ઘણું નુકશાન થયું છે.

“પરીક્ષાની પ્રતિષ્ઠા વધાર્યા વગર વિદ્યાર્થીના આર્થિક અને શરીરપ્રકૃતિની પ્રતિષ્ઠા વધારે અને માતૃભાગ તરફ વલ્લ આપો.”

પરીક્ષાના તાસને નાણુદ કરવાની આ સજ્જત દિમાયનને પ્રમુખશ્રીએ પોતાના શબ્દોથી વધારી લીધી અને આખા વિષયનો ઉપસંહાર કરતાં જણાવ્યું:—

“રામનાગયણૈલાઈની વાનનો હું સ્વીકાર કરું કારણ કે જે તેમણે કશું તે જ હું પણ માનું છું.”

“આપણો ધર્મ જેટલો જ તુરંત સ્વભાષા તરફ અનુગામ દોાય છે. પરીક્ષાઓ લઈને વિદ્યાર્થીના ઇવનમાં એનું તેજ-પ્રાણ-મારી નાખવાનું જે સત આપણે ચલાવીએ છીએ તેને માટે જવાબદાર માગાપો છે.”

“પરીક્ષા પોતાની જેણે જવાતી નથી. અધાર્ કોનો આવે એટલે આપોઆપ ચડ્યું જાય છે. એ કોનો મરવાનો પ્રયાસ આપણે કરવો નોંધ્યો. માણસને પ્રતિષ્ઠા કેમ પરીક્ષાથી નથી મળી જતી. એ તો જેમ જમ્મદી નજ ધાય તેમ મારું.”

(૬.) તાતીય પ્રશ્ન

ત્યાર પછી છાત્રાર્થના એક અનિ અગત્યના પ્રશ્ન પર ચર્ચા ઉપસ્થિત થઈ. એ પ્રશ્ન તે Sex-Problem. Sex-Problem એટલે કામમીમાંસા આ શબ્દપ્રયોગ કાકાસાહેબને આભારી છે. પણ Sex-Problem એટલે માત્ર કામમીમાંસા જ નહિ પણ એટલે વધારે વ્યાપક વસ્તુ છે એમ કહેનારા લોકો આ શબ્દ સ્વીકારતા નથી, અને બીજા સારા શબ્દને અભાવે તાતીય પ્રશ્ન એ શબ્દને સ્વીકારે છે. આં પ્રશ્નને છટીને દરલામ કંઈ કહે તે પહેલાં તે પ્રશ્ન તરફ આખા શ્રોતાગર્ભનું ચર્ચાસ્થિત વજાણુ ઉભું કરવા માટે ચર્ચાની પ્રસ્તાવના રૂપે કાકા કોમેલકર બોલ્યા—

“કેટલાક આ ચર્ચાથી નુકસાન થશે એમ માને છે, ત્યારે કેટલાક એથી કામ જ ધશે એમ માને છે. દુનિયાં માને છે કે આવી ચર્ચા જાહેરમાં ન ધાય. સામી ગાણુએ એવા અભિપ્રાય રજુ થાય છે કે આવી વસ્તુ છાત્રી રાખીને શું મેળવ્યું? આ ચર્ચાને જાનગી રાખીને શું ફાયદો થયો ?

“માણસ જે પોતાનો રોગ છોડે તે એનો રોગ વધતો જાય. જે એ પાંચ પંચીશ માણસો પાસે પોતાના રોગની વાત કરે તો કંઈક ઉપાય મળી આવે અને એ ઉપાયના અમલથી એ રોગ દૂર પાણુદરી શકાય. આવી

અટપટી ચર્ચા કેવી મર્યાદામાં થઈ શકે એ વિશે દરબારી થોડું કહેશે.”

ત્યાર પછી જેમણે આ જનનીય પ્રશ્નને પોતાના અભ્યાસનો ખાસ વિષય બનાવ્યો છે અને જેમણે એ પ્રશ્નને ત્રણેય દૃષ્ટિ આપી કેટલાય ભાષાઓનાં મનને આગળ પડેલાં પાઠ્યપુસ્તકોમાં આદ્ય પશુ વેદોપર છે એવા દરેકભાષાએ પોતાના વિચારો જણાવ્યા.

“આજે હું જનનીય પ્રશ્ન એ શબ્દ વાપરું તો કાંઈસાહેબ મને માફ કરે.

“આ પ્રશ્ન ઉપર ચર્ચા થાય કે નહિ એ જાગ્યે વિશે ગઈ રાતે ખૂબ વાતો થઈ હતી. આખરે એમ ફગવ્યું કે એવી ચર્ચા થાય અને મારે એ વિશે બોલવું.”

“આ પ્રશ્નની ચર્ચામાં માળાપ, ગૃહપતિ (ગિહક) અને વિદ્યાર્થી એ ત્રણેની સાથે વાત કેમ કરાય એ વિશે કહીશ.

“આ પ્રશ્નની ચર્ચામાં પાપ કે અધમ જન્મું શબ્દ છે જ નહિ. એ એક રોગ છે. એને વિષે આપણે ખૂબ એકદમરી ગમી તેથી આજે એ ખૂબ ફાટી નીકળ્યો છે અને એ એટલા મોટા પ્રમાણમાં ફાટી ફી હરબાધ નીકળ્યો છે કે જો વહેલા ન ચેતીએ તો આ રોગને પરિણામે કદાચ આપણી આખી જનને મોટું નુક-

શાન થાય. જ્યારે કોઈ પ્રશ્ન બહુ મોટો થય પડે ત્યારે વિચારકો અટકી શકતા નથી તેમ મને પણ એ વિચાર હવે અટકી શકે. એમ નથી લાગતું. એ રોગ તદ્દન નાબૂદ થાય એવી નિરાશી રિયતિ હિમી કરવાના પ્રયોગો હું કરું છું. હું ‘શ્રીદક્ષિણમર્તિ’ ત્રૈમાસિકમાં એને વિશે વિસ્તારથી લેખો લખું છું. હમણાં ‘અત્યાલય’માં દર મહિને લખું છું. જેમને આવા લેખોથી રોગ વધી જવાનો છે એવો ભય રહેતો હોય એમણે ‘શ્રીદક્ષિણમર્તિ’ના લેખો વાંચી જવા. એ લેખોમાં એને વિશે વિસ્તારથી લખીને એનું નિદાન કર્યું છે તેમજ એ રોગ કેમ અપલોપીએ તે પણ બતાવ્યું છે. એમાં ગૃહપતિ મારે જનનીય પ્રશ્નમાં તે કેવી રીતે ઉતરી શકે તે પણ લખ્યું છે. માળાપેશ થું કરે એ જાગ્યે પણ લખી છે. આ વિષયમાં પડતા પહેલાં એની અંદર જે જે લેખો રહેલાં છે તે મેં ‘લાલ જતી,’ નામના લેખમાં બતાવ્યાં છે. આ રોગ શારીરિક અને માનસિક દૃષ્ટિથી કેમ તપાસાય તે પણ બતાવ્યું છે.

“હું તો માળાપોને જઈને કહું કે જાગક નાનું હોય તે મોટું થઈને જીવાન થાય ત્યાં સુધીમાં તેમાં જનનીય વિદ્યતિના દોષો જીઓ છે ખરા ?

આપણે જેને કૃમિ રોગ કહીએ છીએ તેના કારણ જેવું કોઈ એક કારણ આ વિદ્યુતિમાં રહેતું છે.

“ માથાપ કંઈ છે કે ગંભીર ગતિ મંદી છે તેથી અમે એ વિષયને નથી ચર્ચના. ઘરમાં નવું આગક આવતું હોય તો એક કંઈ છે કે આ આગક ક્યાંથી આવ્યું, સારે આપણે એને કોઈ પરી આપીને આપી ગઈ વગેરે અનેક લુહાણાં કહીને ખરી વાત મંત્રોડીએ છીએ. વખત જતાં આગકને આ લુહાણાંથી મંત્રોપ ન થતાં એનો જવાબ મેળવવા ને અનેક માર્ગો શોધવા મડિ છે. તેને રેડિયાળ સાદિલ તેમજ રેડિયાળ મિત્રો મળી રહે છે, અને પગિલામે વિદ્યુત દશામાં ને આવી પડે છે.

“ જ્ઞાતીય પ્રશ્નને તો હું ઘણા વિશાળ ક્ષેત્રમાં લેઉં છું. આપણું આપણું જીવનમાં જ્ઞાતીય પ્રશ્નની આગતમાં કેટલી બધી ક્ષતિઓ છીએ એનું આપણને જ્ઞાન નથી. આપણા સમજીવનમાં આપણે કેટલા બેદરકાર નહીએ છીએ ! અને એથી લુહાણાં છોડી ઉપર અમર ક્ષતિઓ છીએ અને એથી જ્ઞાતીય વિદ્યુતિ થાય છે. એકરો વિદ્યુત દશામાં આવી પડે છે ત્યાં જુને માને છે કે માથાપને આ પ્રશ્ન ન જ પૂછાય. કોઈ આગક શારીરિક ક્ષેત્ર કંઈ છે ત્યારે એને સમજાવીને વારવારે જઈને આવું શું કામ કરે છે એમ કહીને આપણું ધમકાવીએ છીએ, અને એમ ઘણી વાર આગકના કોઈ વિશે ખબર પડનાં તેને વહીને વાત ઉડાવી દઈએ છીએ.

“ આવી વિદ્યુત મારે ત્યાં જ છે એમ નથી પણ એ તો ગમેય છે એમ હું જણાવું છું. થોડા વખત પહેલાં મેં અમદાવાદમાં ભાષણ આપ્યું હતું ત્યાં આ વિષયનો સામાન્ય ઉલ્લેખ થયો હતો. પરિણામ શું આવ્યું ? પંદરથી વધારે વર્ષના વિદ્યાર્થીના મનમાં આવી મુંઝવણો દર્શાવે એમ મેં પણ નહિ ધારેલું તેવા પત્રો મારા ઉપર આવવા લાગ્યા. તેમાં જણાવ્યું હતું કે ‘કોણ જાણે શાં પાપ અમે કર્યાં કે અમને સાચું જ્ઞાન આજ મુધી ન મળ્યું. અમને જ્યાંવનાર કોઈ પણ શિક્ષક કે માથાપ કેમ ન મળ્યાં !’ આમાંના કેટલાકને મેં જવાબ લખ્યા, કેટલાકને લખ્યું કે હું અમદાવાદ આવીશ ત્યારે વિશેષ કહીશ.

“ આ મંત્રોક્તમાં પણ મને કોઈએ કહ્યું કે હવે તો અમે ઘૂલ થઈને આ આગત વિશે મોંઘરોને પૂછ્યું.

“ આપણે આપણા શૃદ્ધતજીવનમાં ખૂબ સંપત્તિ કેળવેલી નેહીએ. શૃદ્ધપતિ-ભાષ્યોને કહું કે તમારે ત્યાં જ્ઞાનાલયમાં શું થાય છે એનો વિચાર કરી જો લે. તમે કોઈ દિવસ કોઈ વિદ્યાર્થી સાથે આ આગત વાત કરી છે ? તમને દેહાલ-

આવી વાતે શી રીતે દુઃખી એમ થતું હતું. પણ તમે તમારાં છાત્રાસયોમાં તપાસતો કે એવા વિદ્યાર્થીઓ છે ખરા કે જેઓ થોડું કામ કરે ત્યાં થોડી જાય અને શરીરે પરસેવો વળી જાય ? થોડી વારમાં કાચે પહે ખાલી ચડી જાય ? કમકમાતનો ગેગ થયો હોય ? તમે કહેજો કે હા, આવા તો ભેદએ તેટલા અમારે ત્યાંથી નીકળે. તો હું નમને પછું કે જેનું કારણ તપાસવા તમે પ્રયત્ન કર્યો છે. આખર તો કોણ જાણે શું કારણ હશે એમ હતી એ પ્રશ્નને દરમિયાની નકવાનો જ પ્રયત્ન કર્યો છે.

“હવે અનેક કારણોના માથે કપી રીતે આ બાબતની વાત થાય એ વિષે થાંડું દલીલ અને તે નિર્ણયી મવાનજો પણ કરીશ.

“આ વિષયમાં પરનાગો અધિકાર ફરજો છે તે વિષે મેં મારા ‘જ્ઞાન જતી’ના લેખમાં કહ્યું છે. તેમાં મેં કહ્યું છે કે વિદ્યાર્થીને યોગ્યતાને પૂર્ણપણે મેં લેવું છે કે વિદ્યાર્થી પતનને માંગે નથી જતો. જો તેની માથે વાત કરનારમાં ઉણપ હોય તો વિદ્યાર્થીમાં ઉત્તેજના આવી જાય. મેં હવે તેમનો એવો વિશ્વાસ મેળવ્યો છે કે જેથી જ્યારે કંઈક પણ થાય કે વિદ્યાર્થી મારી પામે આંધ છે. અને હું નજીક તેને ગારીગિક કે માનસિક ઉપાય અતારી દઉં છું.

“કારણોના માથે હું આમ વાત કરું. ‘નાનપૂરુથી આજ મુઠ્ઠી એવી કુટ્ટે પડી છે ખરી કે જેને કંઈક કંઈક નું સરખાય છે ?’ કાચ હા ન પારે અને સરખાય તો હું મારો જનજનનુજવ રળુ કરું. એટલે પછી તરત જ તે પોતાની બધી વિદ્યજનાઓ રળુ કરે અને પછી વાંત કરના કરતા અમે ખૂબ મિત્રો બની જઈએ છીએ એ હું ખાલીને મારી સાથે વાતો કરું.

“કેટલાકને મેં તણુ તણુ દંડ મુઠ્ઠી ખાવા નથી દીધું. ઘણાને એવો વખત આવે સારે આંટા મરાવ્યા છે તેમજ દોડાવ્યા છે. એનો મમય હોય સારે તાત્કાલિક ઉપાય પણ કરવ્યા છે. એ તો બધી અસ્તિગત ચાનો થઈ.

“અનુદાન વાતો પણ થઈ શકે. ગમ્મદમાં વિદ્યાર્થીઓને બેગા કરી તેમને એકાએક જ્ઞાન આપી દઉં. તેમને બેગા કરી શરીરરચનાનું જ્ઞાન આપી દઉં. વીર્ય કેમ ઉત્પન્ન થાય, એ ક્યાં રહે છે, એ બધું સમદમાં અતારી દઉં. પછી તેમને પ્રાણીજીવનના પરિચયમાં મુકી દઉં. જે નિયમ હૃદયે પ્રાણીજીવનને માટે રાખ્યો છે તે જ નિયમ મનુષ્યને માટે પણ રાખ્યો છે.

“આ રીતે શુદ્ધપતિ, માયાપો તેમજ શિક્ષકોને હું ઠંડી શકું. આપણે નિરાળી કેળવણીના પ્રયોગો રચીએ તો પણ એ કેળવણીનાં પરિણામ નહિ.

આવે, કારણ એના મુળમાં આવો ધા પડે જ છે. માટે મારી વિનંતિ છે કે આપ સહુ એ પ્રશ્નના વિચારમાં વહેંચામાં વહેંચા પડો.”

શ્રી. હરભાઈએ પૂરું કયું ત્યાર પછી હરભાઈની રીતનો વિરોધ કરતા શ્રી. કૃષ્ણાચાર્ય જોડીએ પોતાના વિચારો જણાવ્યા. એમના શબ્દોનું જોડ આપણે સમજી શકીએ તો :

“ જાતીય પ્રશ્ન આપણા સમાજમાં ચર્ચાનો નંદાંડ કે નહિ, અગર કેવી રીતે ચર્ચાનો જોડાંડ એની ચર્ચા અહીં કરવાની છે એવી સમજથી જ હું અહીં આવ્યો છું.”

“ અહીં જે વાત થઈ તેમાંની ઘણી વાતો શિક્ષણના શિક્ષાંતરી છે. કેટલીક અનુભવની છે. હરભાઈના જેટલો જ મને પણ અનુભવ છે. જે વાક્ય-પ્રયોગથી કે જે શબ્દોથી કે અમુક શબ્દોથી આપણા હૃદયની અંદર અમુક શાગણી ઉભી થાય, અથવા તો જેનાથી શ્રી. કૃષ્ણાચાર્ય દાનના ક્રીડા ખરી પડે એમ કહીએ, તેવા પ્રયોગથી તો જોડી સમાજમાં એર રેડાય. અને એવું એર નાટક રીતેમાવા રેડાયું છે. નોવેત કે વાનાંઓથી હવે આપણે કંટાળ્યા છીએ. પણ જો એ બધાં સરખી રીતે ચુપચાપ તો શિક્ષણની દૃષ્ટિએ એ ઉપયોગી થાય એમ હું માનું છું.”

“ મેં કહ્યું તેમ જેમ ત્રણ ચાર સંદેશો આ જાતીય પ્રશ્નની બાબતમાં એર રેડનારી થઈ પડી છે તેમ આપણે પણ એની ચર્ચાથી એક સંદેશ વધારી દેશું.”

“ હું આ વિષયની ચર્ચા કોઈકે માટે જ હાથ એમ માનનારો છું. શારીરિક જ્ઞાનની વાતો વખતે જ આ વાત કરી શકાય એમ હું માનું છું. પાંચ પહેલો અને પચાસ વિદ્યાર્થી વચ્ચે physiology (શરીરશાસ્ત્ર)ના સમયમાં એ વિષે કંઈક કહી શકે, કારણકે તેઓ જાતે જ આ તો જ્ઞાનની વાત છે. જૂદી રીતે જો આ જાગનનું જ્ઞાન આપણા પ્રવચન કરશું તો પાપમાંથી અથવા વિદ્યાર્થી ઉપાય નહિ કરે પણ વિશેષ પાપમાં પડશે એમ હું માનું છું. જેનાથી હૃદયનો મંકેલ થાય કે જ્ઞાનના ક્રીડા ખરે એવી ચર્ચા થવી જોઈએ, એમ હું માનનારો નથી.”

આ પ્રસંગની ચર્ચામાં શ્રીમતી મુલેશ્વરના બહેન ઉત્તમોદયારે તો એક રીતે એ ચર્ચાનો રૂડો આવી જ રખો ગણાય. એ બહેને આ પ્રશ્નની ચર્ચાને પોતાનો સુંદર કાળો આપ્યો.

“મને તો લાગે છે કે આપણે નકામા જૂદા જૂદા બેંદો ઉપજાવ્યા છે. પ્રભુની જાતિની અંદર જૂદી જૂદી જાતિ છે. આ માટે વિદ્યાર્થીને નાનપણથી તું આ ન કરે તો એમ ન કહીએ પણ શું કરવું જોઈએ? શ્રીમતી સુલોચના એમ કહીએ. વિદ્યાર્થીના શારીરિક અને માનસિક વિકાસ બંને માટે જે સાઈ કરી શકીએ તેવું કરીએ; એથી ખરાબ ફરતું ફર રહેએ. બાળક કાર્કશી ન કરે—ચીકત આવે ત્યારે પણ ન કરે. એવું સત્ત્વ બાળકના હાથમાં નાનપણથી જ આપવું જોઈએ, જેથી કોઈ વાર પનન થયા ન પામે; અને એવા વખત આવે તો તેની સામે ચર્મ શકે. જ્યાં જ્યાં ત્યાં પોતાનું સત્ત્વ ગાયે રાખે અને એથી અલગ બનીને જ્યાં એવું શિક્ષણ તેને આપવું જોઈએ.”

આ જાતીય પ્રશ્નની ગંભીરતા વિષે અને વિદ્યાર્થીઓની સાથે કામ લેવામાં તેની જરૂરીઆત વિષે હેડમાસ્તર સાહેબે પોતાનો નાદ પૂર્યો. તે બોલ્યા:—

“આજે જાતીય પ્રશ્નની ચર્ચા શરૂ કરવામાં આવી છે તે માટે હું ધન્યવાદ આપું છું. એ વિષય જાહેર રીતે ચર્ચવા કાયદે છે.

“આપણે બાળકને કાઢી નાખવા માગીએ છીએ શ્રી. હેડમાસ્તર અને હમણી વય વધારતા માગીએ છીએ, તેની સાથે આ જાતીય પ્રશ્નને ખૂબ સંબંધ છે.

“કેટલાક કહે છે કે છોકરા બાળમાં પડે તો પડરા દેળે. મેં તો આજ સુધીમાં સગર છોકરાને કહી દીધું છે કે તારા હાથ ફેંડા પડે છે, નને ચાક લાગે છે, એનું કારણ તને કુટવ પડી છે. હવે જો તું એ કુટવ નહિ મક્કા દે તો તું એક વર્ષમાં મરણ પામીશ. હું તો જાનઅનુભવથી કહું છું કે ત્યારે કંઈ એવું દેખાય ત્યારે અષ્ટ સપ્તમાં માથાપને કહી દેળે અને છોકરાને પણ તું મરી જઈશ એમ કહી દેળે. અને પછી ન માને તો એના બોગ.”

પણ આ ચર્ચાના છેલ્લા નાયક તો અમરેસીના ન્યાયાધીશ સાહેબ હતા. હાત્રાસયના અનેક પ્રશ્નોમાં ન્યાયાધીશો દ્વારા નો અનવાજુ પાડી શકે તેમ છે. કારણ કે સમાજમાં સુ-સંસ્કૃત કેમ થાય છે તે જાણવાનો ન્યાયાધીશને પુષ્ટગ અવકાશ અને અનુકૂળતા છે. આ રીતે જતાં જાતીય પ્રશ્નથી ઉભા ચર્ચેના અનેક કસો જેની પાસે આવી ગયા હોય એવો ન્યાયાધીશ આખી ચર્ચા પર નવીન અનવાજુ પાડે એવી સૌ કોઈ આશા રાખે. પરંતુ ન્યાયાધીશ સાહેબે તપું અનવાજુ તો ન તાપ્યું પણ આ વિષયની ચર્ચા જાહેરમાં

કરનાર માણસ અનધિકારી હોય તો કેવા અનર્થ થાય એનું પ્રત્યક્ષ દર્શાત આત્મી ભાઈ કલ્યાણસંયતો પણ નેમજી મજબૂત કર્યો. તેમના શબ્દો બાંધવામાં શોભતા હતા તેટલા વળી પ્રાગ્માં ન ઉઠે એવા ભયથી અહીં ઉતાર્યા નથી.

આખા વિષયની ચર્ચાને અતિ પ્રમુખથીએ ઉપસંહાર કર્યો:—

“હું ધારું છું કે આ સવાસનું સ્વરૂપ આપણે વિવિધ રૂપે નોંધ ગયા. માણસની અંદર અત્યંત વિભાગ છે, પણ આ કામની મીમાંસા એવી વિચિત્ર છે કે એ બધા કરનાં જૂદી પડે છે. માણસ આ કામવિધારની વાત વખતે ઉત્તેજિત થઈ જાય છે. આ વિધાર એવા છે કે માણસની વિચિત્ર તાદ્દન જૂદી કરી મૂકે છે. પશુ, પક્ષી કે વનસ્પતિને જ્ઞાન નથી આપતું પણ કારણ કે તેઓ સ્વાભાવિક રૂઝિયાથી ચાલે છે. રાગ અને વિદ્યુતિ એ બે માણસના અસ્વાભાવિક વર્તનને લીધે આવે છે. દૈશ્વર્ય માણસને એવું એક મન આપું છે કે એની માન્યતા માણસ પડી પણ શકે છે તેમ ચંદ્ર છે પણ. આ સવાસનો કેમ ઉદ્ભવ આવે તેનો કંઈક નિર્ણય કરવા તત્કાલે એમ નો જાણ છે. આ વિષયની ચર્ચા વખતે જે વિશિષ્ટ વાતાવરણની જરૂર છે તે જોવા છે કે નહિ તે વિશે શંકા છે.

“માણસ તંત્રીથી ચડ્યા જાય તો વિદ્યુતિ આપવાની નથી. માણસ પ્રકૃતિને અનુસરે તો તેનામાં વિદ્યુતિ ન આવે. માણસ સમૃદ્ધિ તરફ વળે એ જરૂરનું છે. માત્ર એ સમૃદ્ધિ તેનામાં વિદ્યુતિ ઉત્પન્ન ન કરે એવું શિક્ષણ આપવાની જરૂર છે.

“આ રસ્તો ખૂબ ચેતીને ચાલવા જેવો છે. માટે જેમણે અનુભવ લીધો છે તેવા જ આત્મી અંદર પડે એ હટ છે. દરેક માણસ આમાં ઉત્તેજિત બની જાય છે અને માણસ પરિણામ લાવે છે. માણસ આ વિષયમાં રસ છે એમ માનીને એની ચર્ચા કરવાનો અધિકાર માની લે છે; પણ રસ અને અધિકાર એ બે જૂદી વસ્તુઓ છે. એના ઉદાપાલમાં પોતાની અંદર વિદ્યુતિ ન આવે ત્યારે અરેથી નૈયારી થાય અને વિદ્યાર્થીમાં વિદ્યુતિ ન આવે ત્યારે પૂરી નૈયારી થઈ કહેવાય.

“કાર્થ પણ વસ્તુ જાની સખીએ તો જરૂર જાગર ને શોધવા જશે. પણ માગ્યા ત્યારે એમ કહે કે આ જાગર હેડવા જેવી નથી ત્યારે જાગર એને નહિ છેડે, કારણ કે માગ્યા તરફ એને પ્રેમ છે અને તેથી માગ્યાની અંદર વિશ્વાસ હોઈને તેમનું કહેવું જાગર માની જાય છે.

“આ વસ્તુ ચેતીને ચાલવા જેવી છે પણ ન હેડવા જેવી નથી એમ તો સહુ કાર્થ સમજે છે.”

(૭) વિદ્યાર્થીજીવનનું નિયમન

ત્યાર પછીનો અગત્યનો વિષય જાગ્રદયમાં 'વિદ્યાર્થીજીવનનું નિયમન' એ હતો. આપણે જેને ડિસિપ્લીન કહીએ છીએ તે ડિસિપ્લીન મૂળે આજે નવીન વિચારો થઈ રહ્યા છે, અને કેળવણીની સંસ્થાઓ સ્વાતંત્ર્યથી ડિસિપ્લીન ઉભી કરવાની હિમાયત કરી રહી છે. આ વિષય ઉપર સંમેલનમાં સભાસભી ચર્ચો થઈ હતી. નવીન દૃષ્ટિની ડિસિપ્લીનના હિમાયતો લાઇ વેણી-સંદર જોગ્યનગમ ભરે સ્વાનુભવથી શરૂ કરી જણાવ્યું:—

“ હું એક જાત્રાસયમાં જ્યારે વિદ્યાર્થી હતો ત્યારે વિદ્યાર્થી ઉપર કડક

નિયમન હોયું જેમ મેં માન્યું. હું ત્યારે ૧૯૧૫-૧૬

થી. વેણીભાઈ માં જાત્રાસયમાં કામ કરતો હતો ત્યારે મેં કડક નિયમન

સાચું પણ હતું. અને તે પછી દશ વર્ષે ૧૯૨૬માં

ત્યારે શૂદ્ધપતિ થયો ત્યારે મેં વિદ્યાર્થીઓને સ્વતંત્રતા આપી હતી કારણ કે

મને તે વખતે જાણ્યું હતું કે કડક નિયમનથી નુકશાન થાય છે અને સ્વા-

તંત્ર્યથી વિદ્યાર્થીના વિકાસ થાય છે.

“ જે જાત્રાસયની કમિટી જીવતી હોય તે શૂદ્ધપતિ જીવતો રહે અને શૂદ્ધપતિમાં જીવન હોય તે વિદ્યાર્થીઓ પણ જીવે. ૧૨ આજે તે કમિટીમાંથી અને તેને લીધે શૂદ્ધપતિમાંથી જીવન ઉડી ગયું છે, તે પછી વિદ્યાર્થીમાં જીવન શાનું દેખાય !

“ વિદ્યાર્થીઓની અંદર નિયમનનું ખોટું ધમંડ હોય છે. એ ધમંડ કાઢી નાખવું જોઈએ. વિદ્યાર્થીઓની અંદર નિયમન આપણે બદારથી લાવી શકવાના નથી. નિયમન તે અંદરથી જ આવે. વિદ્યાર્થીને સ્વાતંત્ર્ય મળતાં પોતાની મેજે અંદરથી નિયમન આવી જશે. નિયમન તે વિદ્યાર્થીના હૃદયને સ્પર્શ કરવાથી આવે. જે દોષો વિદ્યાર્થીમાં દેખાય તે આપણા જીવનમાં જે દોષો છે તેનું દિગ્દર્શન છે.

“ શૂદ્ધપતિએ શૂદ્ધતા પતિ નહિ, શૂદ્ધપિતા નહિ પણ શૂદ્ધગંદુ સનતું જોઈએ; અને તે જ વિદ્યાર્થીનાં હૃદય સુધી તે પહોંચી શકે અને નિયમન લાવી શકે.

“ જાત્રાસયમાં એકાદું વિદ્યાર્થીમંડળ હોયું જોઈએ. આ મંડળ એટલે તેમની અંદરના સ્વરાજ્યની સંસ્થા. આવી સંસ્થા હોય એમાં કેટલાક ભય રહેલા છે ખરા, પણ ત્યારે તેમનામાં Fear Spirit આવે-તેમનામાં સકાર લાવના આવે ત્યારે આવા મંડળોની વાત અને આંતર વ્યવસ્થાની તાત

તેમની પાસે મૂળાય. અને એ રીતે બધા લગભગ આપોઆપ દૂર થઈ જાય છે.

“જૂનો યુગ-હરિદ્વાદનો યુગ ચાલ્યો ગયો છે. હવે નવો યુગ આવ્યો છે. એને લીધે પ્રગતમાં જીવનપ્રવાહ આવ્યો છે. એ કાષ્ઠથી રોક્યો નહિ રોકાય. જેની અંદર સ્વાતંત્ર્યની ભાવના પ્રગટ થાય એ કંઈ પરતંત્ર રહી શકવાનો નથી. એ પોતાની મેળે સ્વતંત્ર રીતે રહેવા અને જીવવા પ્રયત્ન કરશે અને બીજાનું બહારનું નિયમન નહિ રહીશરે, પણ પોતાની મેળે નિયમો ધરી શકશે.

“આજ મુશી આપણે બહારનું નિયમન આપ્યું. તેનું પરિણામ શું આવ્યું? જો દરેક નિયમન આપણે વિદ્યાર્થીઓ ઉપર રાખ્યું તો એથી પરિણામે superiority complex આવશે અને વડીલોની સામે વિદ્યાર્થીઓ અંડ કરી ઉઠશે.”

નિયમનનો આ ઉદ્દામ વિચાર યથાર્થ નથી અને એ વિચારને અમલમાં મૂકવી વખતે તેની મર્યાદા વિચારવી શ્રંદ છે, એવા પોશર મરોનર ઓબ્ઝર્વેશન સોસાયટીવાળા બીખાભાઈએ ઉઠાવ્યો, અને સ્વાતંત્ર્યની દિશામાં જૂનાં પણ દિનદારક બદલોને નોડી નાખશે તો વિદ્યાર્થીઓનું અદિત ધશે એવી બીક પણ બતાવી, આપણે તેમના પોતાના જ શબ્દો વાંચીએ:—

“મને ભય હતો કે મારી પહેલાં જે બોલનાર છે તે મારે જે બોલ્યું છે તે, મારાથી જુદી જ રીતે પ્રતિપાદન કરશે, અને તેથી મારે વધુ તકલીફ લેવી પડશે. પણ તેમ નથી થયું કી બીખાભાઈ જેમણે આ વિષયનો અભ્યાસ કર્યો છે અને ખાસ કરીને જેઓ વિદ્યાર્થીની સાથે વખત ગાળે છે તેમને સ્વાતંત્ર્યની દૃઢ કેટલી હોય તેનો અનુભવ હશે.

“સ્વાતંત્ર્યનો અર્થ એવા નથી કે વિદ્યાર્થી કે ગૃહપતિ રંગમાં આવે તેમ ખર્ને, ત્યારે કંઈક કામ ચાલતું હોય ત્યારે વિદ્યાર્થી દિલ્લિસ્તાદ કરી મહે એને એ નો સ્વાતંત્ર્યને લીધે કરે છે એમ કાણુ કહેશે?

“સ્વાતંત્ર્યને કમતા અસ્પષ્ટ વિચારોને લીધે વિદ્યાર્થીઓનું અદિત આવે છે અને સંસ્થાનું અદિત થાય છે એમ મારે કશુલ કરવું જોઈએ. સ્વાતંત્ર્ય કાને કહેવાય એ હજી આપણે સ્પષ્ટ નથી કર્યું, એથી જ આજના ગૃહપતિઓ વિદ્યાર્થીને ઝાત્રાસય નથી વાંચવા દેતા: કારણ કે તેઓ એમ માને છે કે એ વાંચશે તો વિદ્યાર્થીઓ અંડ કરી ઉઠશે. વિદ્યાર્થીઓ અમુક કામ 'શા હેતુથી કર્યા' છે એ પણ કેટલાક ગૃહપતિઓ નથી સમજતા અને તેને લીધે ઘણી-

વાર માફાં પરિણામ ભોગવવાં પડ્યાં છે. જેનાથી વિદ્યાર્થીની સ્વનંતતા ન દેખાતી હોય એવી આખરો કરવી એ આવશ્યક છે.

“ હું નથી જ્ઞેનો કે વિદ્યાર્થી નાલીમ લે, શારીરિક સ્વરત કરે વગેરે બોલું છે એમ માઈ કરે. કાંઈ પણ વસ્તુ દાખલ કરવી હોય તો તે કાઈ નિષ્ણાતની સલાહ પછી જ નક્કી થાય અને દાખલ થાય એમાં વિદ્યાર્થીનું હિત છે; એથી સ્વનંતતાને દાનિ નથી પહોંચતી, ‘પણ ખરી રીતે તો’ વિદ્યાર્થી સ્વનંત અને છે. પાનાતી દરિયો ઉપર કાણુ રાખવો એમાં સ્વનંતતા છે. આપું કોઈક નિયમન નિષ્ણાતની સલાહ લઈને દાખલ કરવું જોઈએ. અત્યારે તો સરથાના સંસ્થાકંડામાં જે પવન વાયો છે તેથી વિદ્યાર્થીઓં દીલા ન અને એ ખામ જોવા જેવું છે.

“ આપણે વિદ્યાર્થીઓને કરી દેવું જોઈએ કે તમારે રહેવું હોય તો અમારી મંરથામાં અમારા નિયમો જીનગીને રહી શકો છો. જે ન રહી શકે તો બીજી મંરથાઓ ઘણી છે, ત્યાં જાય.”

આતર નિયમન અને ખાલ નિયમનના આ ઝગડામાં ભદ્રરાખાદવાળા ભાઈ કાલિદાસ વસનજી દેવેએ ગૃદપતિના સદ્ભાવથી ચોખ્ખ નિયમન ઉભું થાય એવી શ્રદ્ધા દેખાડી ને ચાલ્યો છે. તેમણે કહ્યું:-

“ ખાસ કરીને માધ્યમિક શાળાઓનું નિયમન કેવું હોવું જોઈએ એ વિષય અહો ચર્ચાનો હોય એમ લાગે છે. પણ આપણે શ્રી. કાલિદાસભાઈ બૂલી ન જવું જોઈએ કે વિદ્યાર્થીના જીવનમાં પ્રાથમિક શાળા પણ અમુક ભાગ લે છે.

“ મારા અનુભવમાં આવ્યું છે કે દરજી પ્રાથમિક શાળાઓમાંથી ‘સોરી વાગે ચમચમ’નો મિઠકાંત બૂલાયો નથી. ગૃદપતિ આવું દરજી નિયમન ન રાખી શકે કારણ કે તેને દરજીઓ અને વાલીઓનો ભય હોય છે. પણ ખરું જોતાં તો આવો ખડીશ્ણુ ગૃદપતિ હોય એ કામનું નથી. ગૃદપતિ તો એ ખરેખર શ્રેયાય કે જે શિક્ષકે ક્યારે અને કેવું નિયમન દાખલ કરવું એનો વિચાર કરે. આવો વિચાર કરવાનું કામ બહુ અવરજ નથી પણ એ પ્રશ્ન આજે બહુ મુજબે છે ખરો.

“ માધ્યમિક શાળાના વિદ્યાર્થી જે શિક્ષક તેમની સાથે સદ્ભાવથી વર્તે તો જરૂર સારું કામ આપી શકે. પ્રાથમિક શાળામાં તો દરજી એ જ જૂની વાત ચાલુ છે. ત્યાં સુધારો કરવાની પહેલી જરૂર છે. માધ્યમિક શાળાના

વિદ્યાર્થીના શિક્ષકે તો છાત્રાસય કે મૃદાસય બનવું જોઈએ. એ સમયે છાત્રાસય ન બને ત્યાં સુધી કંઈ જ સાદું પરિણામ નહિ આવે.

“ જો આપણે શિક્ષક વિદ્યાર્થી તરફ મિત્રભાવ ધરાવશું તો જ વિદ્યાર્થીઓમાં નિયમન લાવી શકીએ. જો મિત્રભાવ નહિ ઉત્પન્ન કરી શકીએ તો નિયમન લાવવા માટેના આપણા બધા પ્રયત્નો નાશમા છે. ”

(૮) છાત્રાસયમાં ખાદી

ત્યાર પછીનો મુદ્દો ‘છાત્રાસયમાં ખાદી’ એ હતો. આજના દેશગૃહમાં છાત્રાસયે ચાલનાર કાળો આપણે જોઈએ. આખા સમજનમાં મોટી મોટી શાસ્ત્રીય વાતો કરી જતારા પણ ખાદીનું નામ સરખું પણ નહિ ઉચ્ચારનારા વિદ્યાર્થીની તરફથી કાદના આલુંદના થી. ફક્તિંદ ડાબી બોલે :—

“ મારે કહેવું જોઈએ કે ‘છાત્રાસય’માં કે આ સમજનમાં કેળવણીની દૃષ્ટિએ સ્વદેશી કે ખાદીના વિષયનો ઉલ્લેખ સરખો પણ કે હજી નથી કર્યો. ખાદીનું કેળવણીની દૃષ્ટિએ પણ મહત્ત્વ છે. છતાં જો દૃષ્ટિથી એનો વિચાર નથી કર્યો એ નવાઈ જેવું છે. શ્રી. ફક્તિંદ ડાબી કેળવણીની દૃષ્ટિએ છાત્રાસયમાં સાગઈની વાત કરી પણ નેમાંય ખાદીથી સાગઈ આવે છે એ વાત તો કોઈએ ન કરી. ખાદીથી પોશાકમાં સાદાઈ આવે છે. ખાદીમાં જેટલી સાદાઈ છે એવી બીજે ક્યાંય સાદાઈ નથી. એનાથી જીવનમાં સાગઈ આવે છે, વિચારોમાં પણ સાદાઈ આવે છે. ફક્ત સાગઈની દૃષ્ટિએ વિચાર કરીએ તો પણ છાત્રાસયમાં ખાદી અસંત. જરૂરી છે. ખાદી પહેરવાથી વિદ્યાર્થીઓમાં સેવાશ્રુતિ આવે છે. ખાદી પહેરવાથી વિદ્યાર્થી અનેક ગરીબોની સેવા કરી રહ્યો છે એમ તેને લાગવા માટે છે. એને તે વખતે લાન થાય છે કે ખાદીને લીધે હું મારા અસંખ્ય ગરીબ બાંધવોની સાથે એકતાર થઈ રહ્યો છું. ખાદી એ એક જ વસ્તુ છે જેથી સ્વદેશભક્તિને મૂર્ત સ્વરૂપે અમલમાં મૂકી શકાય.

“ જો આ વસ્તુ સમજાઈ ગઈ હોય તો આપણે છાત્રાસયમાં આટલું તો કરાવી શકીએ કે વિદ્યાર્થીઓ ખાદી પહેરે અને જેટલાં વિદ્યાર્થી કપડાં હોય તે આળી નામે અથવા તો ઘેર જાય ત્યારે મૂકી આવે. ”

ભાઈ ડાબીના વિચારને પુષ્ટિ આપતા સત્યાગ્રહાશ્રમવાળા જગતભાઈ જોડ્યા :—

“ અત્યંત ભાઈઓ તરફ પ્રેમ અને બ્રાતૃભાવ બતાવવા માટે વિદ્યાર્થીઓ

ખાદી પહેરે એ જરૂરનું છે. ખાદીમાં સર્જનાત્મક પ્રવૃત્તિ છે. જે કામ શાળા નથી કરતી તે આપણે છાત્રાસય મારફત ખાદીની પ્રવૃત્તિ આપીને કરી શકીએ.

છાત્રાસય કેળવણીનું સ્થાન છે એમ કહેવું હોય તો કેળવણી. છગનજ્ઞાસ વણી આપવાનો એનેરી ઉપાય એ છે કે ખાદીને મદત્વ બેધી આપે. કાંક્યાવાડનાં કામી છાત્રાસયો પોતાની ઉપરનું કાંકે ધોષ નાખવા માગતાં હોય તો તેમણે ખાદી વાપરવી જોઈએ, જેથી આપણે એક ખીજની નજીક આવી શકીએ. જો એમ નહિ થાય તો નક્કી માનવો કે આપણી વચ્ચે સાગર જેવું અંતર છે. કાંતવામાં સર્જનાત્મક શક્તિ છે. કરજીઆન રોજ ન કાંતે એ જૂદી વાત છે, પણ કાંતવાનું શીખી રહ્યો, અવારનવાર કાંતીને ખાદીની પ્રવૃત્તિને આગળ વધારીને તેઓ દેશના ગરીબ બાંધેલા પ્રત્યે સહાનુભૂતિ બતાવતાં શીખે. વિદ્યાર્થીઓમાં સંસ્કાર રેડવા માટે તેમનામાં રાષ્ટ્રીય ભાવના આવે એટલા માટે ખાદી અત્યંત અગત્યની છે. કેળવણીની દૃષ્ટિએ કાંકે પણ આમાં કરવા જેવું હોય તો અથા શુદ્ધપતિ ખાદીની જરૂરીઆત સમજી જાય. તેમણે ખાદીને ખાતર બેખ લેવો પડશે. એવા બેખ લેનાર શુદ્ધપતિને કાંતતાં, પીંજતાં, વણતાં, વગેરે તમામ ક્રિયાઓ કરતાં શીખી લેવું પડશે. ”

ખાદીના આ વિચારોનો વધારે આગ્રહ કરતા કેમરેલીના એક આગળ પડના શહેરી ભાઈ મોહનજ્ઞાસ વીરજીએ કહ્યું:—

“ હિન્દુસ્તાનને સ્વનંદ કરવા માટે આપણે છાત્રાસયમાંથી ચોક્કસો નંબર કરવાના છે, અને તેથી તેમનામાં દેશભિમાનની લાગણી ઉત્પન્ન કરવા માટે વિદ્યાર્થીઓ ખાદી પહેરે એ જરૂરનું છે. આગળના વિદ્યાર્થીઓમાંથી સારા આધારીઓ અને અમલદારો ઉત્પન્ન કરવા માટે અને શ્રી. મોહનજ્ઞાસ તેમનામાં મહાચત્રાની લાગણી લાવવા માટે ખાદી જરૂરની છે. ખાદીથી આત્મભોગ આપવાની લાવના કેળવણ છે. પરંતુ પૈસા મોકલવા કરતાં પૈસા દેશની અંદર જ રહે તે અત્યંત જરૂરનું છે, અને દેશને ખાતર વધારે પૈસા ખર્ચીને પણ એટલો આપણે આપીને પણ તેમણે ખાદી પહેરવી જોઈએ. આવતી કાલના શહેરીઓમાં સ્વમાનની વૃત્તિ કેળવવી હોય તો તે માટે પણ ખાદીનો ઉપયોગ થાય એ જરૂરનું છે. ”

આ આખાં પ્રશ્નો ઉપસંદાર અંક કાલેજકર કેવા શબ્દોથી કરે એ આપણું સહેજે કામી શકીએ તેમ છે. છતાં તેમના ખુદ શબ્દો જોઈતા હોય તો આ રજા:—

“આપણે માંદા હોઈએ કે કંઈ દરદ, ધણું હોય તો તે મટાડવા માટે કરજ કરીને પણ ડૉક્ટરની મોંઘી શી ખરચવા તૈયાર થઈએ છીએ, તેમ આપણાં દિન્દુરુદાનનાં દર્દને માટે ખાદી જેવી નજીવી વસ્તુની શી તેની ઉપયોગિતાની ખાત્રી થયા પછી દેશના એ ડૉક્ટરને માટે આપણે કેમ ન ખરચીએ ?

“જે લોકો ખાદી નથી પહેરવી પણ સ્વચ્છ જોઈએ છીએ એમ કહે છે તેમનું સ્વચ્છ કેવું છે એ કંઈ સમજવું નથી. ખાદી એ વિશિષ્ટ પ્રકારની સંસ્કૃતિનું પ્રતીક છે. જે ઉચ્ચ લોકોમાં ગરીબો માટે દાન હોય અને ગરીબો માટે તેમના મનમાં સ્વાલિમાનની સામગ્રી પેન કરવી હોય તો ખાદી પહેરે એ ઈષ્ટ છે” જે ખાદી પહેરે તે ગરીબોને જ્ઞાત ન મારે. ખાદીનો સ્વાસ્થ કંઈ કેળવણીની વિરુદ્ધ નથી તેથી કેળવણીમાં રસ લેનારાઓની દૃષ્ટિએ તરફ ઉપેક્ષા નહિ ચાલે. એટલે શું તો ખાદીને આપણે સ્વીકારી લઈએ, શું તો એને ફેંકી દઈએ, પણ તેના તરફ ઉપેક્ષાશક્તિ તો ન જ રાખીએ.”

(૬) છાત્રાસયની આંતર વ્યવસ્થામાં વિદ્યાર્થીનું સ્થાન

ત્યાર પછીનો મુદ્દો ‘છાત્રાસયની આંતર વ્યવસ્થામાં વિદ્યાર્થીનું સ્થાન’ એ હતો. શ્રી. વેંણીલાલએ ચર્ચેલ નિયમનના પ્રશ્નને અને આ પ્રશ્નને ઘણું સામ્ય છે. જનરિ એ મુદ્દાની અગત્યને લીધે તેને અસાધ્યો અર્થેથી ચોખ્ખો મળ્યો હતો. આ ચચાની શરૂઆત મુંબઈની કોંગ્રેસ બેઠકે ગવાળા ભાઈ મગનલાલે ઉપાડી હતી.

“આપણે વિદ્યાર્થીઓના સંબંધનના ફરતો સાંભળીને સ્તબ્ધ થઈ જઈએ છીએ કે તેઓ આ ફરતો કરવાને બદલે આપણી પાસે આવીને તેમનું દુકનારું લઈ ગયા હોય તો વધારે સાફ થાય. જેમ રાજતંત્રનો વિષય અટપટે છે તેમ છાત્રાસયનો વિષય પણ ખડું જ અટપટે છે. એટલે જે ગૃહપતિ એકાદ છાત્રાસયમાં ત્રણ ચાર વર્ષ જીવવાને રહી શ્રી. મગનલાલ શકે તે મોટા politician હોવો જોઈએ, ધારણ કે છાત્રાસયમાં તેને કોવા પ્રશ્નોના ઉકેલ કરવાના હોય છે અને આસપાસ એવાં બુજો કામ કરી રહ્યાં હોય છે, કે જેટલું એક રાજકીય વિષયમાં માથું મારનારું કામ અથર્ છે તેટલું જ અથર્ ગૃહપતિનું કામ પણ છે. ગૃહપતિ માત્ર સલાહકાર તરીકે જ રહેવો જોઈએ અને કામ બધું વિદ્યાર્થીઓ મારફત જ થવું જોઈએ.”

ત્યાર બાદ ભાઈ આચાર્ય પોને જેને વિદ્યાર્થીઓનું સ્વરાજ કહે છે તેનો જે અખતરો કર્યો હતો તેનો ઉલ્લેખ કરનાં જણાવું કે :—

“આંતર વ્યવસ્થા વિષેનો મારો અગત્યનો હું આપની પાસે જણાવીશ. મેં તો એક Book of Golden Deeds રાખી હતી; તેમાં જે બાબતો સરસ કામ થયું હોય તેનું નામ અને કામ નોંધાય અને એથી બાબત કામ કરવાને લક્ષ્યાય. તેમના ખર્ચને માટે એક બજેટ શ્રી. આચાર્ય તૈયાર કરી મૂક્યું હોય; પછી એટલા બજેટમાંથી જ તેમને હાથે ખર્ચ ચલાવવાનું આવતું. બજેટમાં પૈસા ખર્ચ કરતાં બાકી વધે નો ઇનામ આપ્યું એવું જાહેર કરના. સાત કામ કરે તો ઇનામ મળે અને પાનાનું નામ મારાં કામ કરનારની યાદીમાં લખાતું થાય એટલા માટે વિદ્યાર્થીઓ ખંતપૂર્વક કામ કરે એમ હું ખાતરી માનું છું.”

“જાતકાલની આંતર વ્યવસ્થામાં અમે વિદ્યાર્થીઓને હિસો આપીએ છીએ ખરા, પણ તેને માટે લાયક થતા પહેલાં પોને આત્મીય થતાં શીખવું જોઈએ એ પણ તેમને જણાવીએ છીએ. અમારો અનુભવ છે કે જે વિદ્યાર્થીએ કહેલાં સાત કામની કદર થાય તો જ તે કામ કરે.”

અતે કારકીબાગ ટ્રેનિંગ કોલેજવાળા શ્રી. રવિશંકર હાયાએ કુંદર જગ્યામાં પોતાને ત્યાં ચાલતા વિદ્યાર્થીઓના સ્વચ્છતાનું વર્ણન આપી ચર્ચાને પૂરી કરી હતી. એમના શબ્દો આપણે જોઈ લઈએ—

“અમે વિદ્યાર્થીઓને રાત્રાજ આપ્યું છે તેમાં સ્વચ્છતાનું એક મૂલ્ય અમે રાખ્યું છે કે સ્વતંત્રતા દેવાથી સ્વતંત્રતા રાખી શકાય છે. અમારે ત્યાં મોટા વિદ્યાર્થીઓ આવે છે અને તે દરેક કામના હોય છે. તેમની વચ્ચે જૂદાં જૂદાં કામ સોંપી દેવાં છીએ અને તે કામને માટે મંત્રી

શ્રી. રવિશંકર નીમી દઈએ છીએ. અમારે રસોયો ફક્ત બ્રાહ્મણ રાખવો હોય; બાકીનાં બધાં કામ તેઓ પોતાની મેજેજ કરી લે છે.

હિસાબ પણ તેઓ જ રાખે છે અને રાત્ર અધ્યાત્મી સમસ્યા હિસાબ રલ્લુ થાય છે. અમે સ્વચ્છતા આપ્યું છે પણ તેમાં Dictatorship જેવું કંઈ નથી. શિક્ષક કરતાં પણ મોટા વિદ્યાર્થીઓ અમારે ત્યાં આવે છે અને તેમને કામની અંદર Autonomy આપી દીધી છે, જે કે હવેના સર્વોચ્ચ શિક્ષકના અધિકાર અમારા હાથમાં રાખ્યા છે. બધા મળીને ૧૪૦ છાત્રો છે. બંધા મોટી ઉંમરના અને સમજદાર છે છતાં કોઈ ચાર અંદર અંદર અગોડા થાય અને વધી પડે પણ ખરા. આ વખતે હું તેમની વચ્ચે પહોંચી જઈ છું અને સમજાવીને છૂટા પાડું છું. કોઈ ચાર નો પોસિમતી મદદની જરૂર

પટે એવો મામલો પણ થઈ જાય છે, પણ હજી સુધી કાંઈ વાર પોલિસને બોલાવવો પણો હોય એવું જાન્યું નથી.”

અઃ આખી ચર્ચાને અંતે અમને એમ જણાયું કે વખતનાં અભાવે કે ગમે તેમ પણ આ વિષયની જે ક્રીચવટથી ચર્ચો થવી જોઈતી હતી તે ન થઈ, અને પરિણામે આખાં છાત્રાલયનો આ સૌથી અગત્યનો પ્રશ્ન કાંઈના પણ હોય વિના સાચાં માયો ગયાં !

(૧૦) છાત્રાલયમાં અખાટો

ચર્ચા કરવાની શરૂઆત ગૃહપતિની હાજરનાથી થઈ અને ચર્ચાનો અંત અખાટના વિચારથી આવ્યો. ‘છાત્રાલયમાં અખાટો’ એ કાનો વિષય હોય ? કાં તો બોલે અમરેલીવાળા ભાઈ ભગવાનજી અને કાં તો બોલે ભાવનગરવાળા ભાઈ સ્વામીરાવ, અને ભાઈ સ્વામીરાવે બીડું ઝડપ્યું. આપણા નવજુવાનોનાં શરીરો વજન જેવાં દૃઢજી અને એ જ વિચાર જેના મનમાં રાત દિવસ ઘોળાઈ રહ્યા છે એવા સ્વામીરાવની ધગશ એમની આંખોમાંથી અને એમના શબ્દોમાંથી નીતરતી હતી. એમના શબ્દો જોઈશું ?

“દેશના સાચા હિતની ખાતર હું તમારી પાસે બે વિચારો મૂકું છું. સમાજમાં આવે બે જાતના રોગ છે. એક માનસિક અજીર્ણ (Intellectual indigestion) અને બીજું શારીરિક અજીર્ણ (physical indigestion.) જે માનસિક ખોરાક (Intellectual food) લીધો હોય તે સમાજ પાસે જઈને ઝોડી (commit) નાખીએ શ્રી. સ્વામીરાવ તો ન આવે. એ રીતે એનો કાંઈ સ્વીકાર નહિ કરે. એ તો જે જીવનમાં ઉતારીએ તો જ સમાજ પાસે રજુ થતાં એનો વિરોધ નહિ થાય. આપણને physical indigestionને જે રોગ થયો છે તેને લીધે જ આપણને intellectual indigestion પણ થયું છે. જે આપણે ખાઈએ છીએ તે આજે આપણને જેમ પચી શકતું નથી તેમ આપણને ખીજતના વિચારો ખૂબ પચી શકતા નથી. આપણે જે શક્તિ સંગ્રહ કરવો જોઈએ તે નથી કર્યો. હું અને તમે આપણે સહુ ખાઈએ છીએ પણ ખાવાને લીધે જે શક્તિનો સંગ્રહ થયો જોઈએ તે જાંઘાએ નથી કર્યો. છાત્રાલયમાં કસરત અને શારીરિક પ્રદેનતને યોગ્ય સ્થાન નથી મળ્યું તેથી શારીરિક અપચો થયો છે. જોડેનો ખોરાક લેવાય તે જાંઘો સરસ રીતે હજેમ થવો જોઈએ. ખોરાક હજમ કરવાથી જગ મળે; એ જગને પરિણામે આપણા પોતાના મગજમાં

જે વિચાર ઉત્પન્ન થાય તે તથા જે કંઈ બીજા પાસેથી સાંભળીએ તે ઉપર વિચાર દરી તે અધું અમલમાં મૂકવા પ્રયત્ન કરે. દરેક છાત્રાસયમાં શારીરિક આરોગ્ય માટે વ્યાયામમંદિર હોવું જોઈએ, અને એમાં એક ગતતી એવી લાવનાવું વાતાવરણ હોવું જોઈએ કે જેનું વાતાવરણ દેવમંદિરમાં હોય છે.

“આજે તો હું તમારી પાસે આ એક મુખ્ય સત્તા મળતી અપયા ત્રિલ્લ શારીરિક અપયાનો મકુટ છું અને તેના ઉપર સર્વે બૃહ વિચાર કરે. એમ હું હચ્છું છું.”

“દરેક બાળકમાં આપણે એવી શક્તિ આવે એમ હચ્છીએ છીએ કે એવી પાસે જે કંઈ રજુ થાય તે તરત જ-પંદર મિનિટની અંદર-ને સમજી જાય. પણ એ સાથે એવી શક્તિ પણ આવવાની જરૂર છે કે પંદર મિનિટ સુધી કોઈ પણ મજુરીના કામ પાછળ સતત મહેનત દરી શકે.

“ધણી આગકામાંથી એકાદ સમર્થિત પેદા થાય એ જરૂરનું નથી પણ હકમ થતાં તરત જ સતત કામ કરવા તૈયાર થઈ જાય એવા ધણા માણસો પેદા કરવાની જરૂર છે.

“આજે જ્યાં જ્યાં આખાડા છે ત્યાં એક લાવ ઉત્પન્ન થયો છે તે સુંદર શરીર (Body-beautiful) નો છે: પંજીબીને લાવ પ્રદર્શન (Demonstration) નો આવે છે. એક માણસ શરીરે સારો દેખાવા માટે શરીર બાંધે છે અને પંજી બધાને ખતાવતો ફરે છે કે મારું શરીર કેવું સારું છે! પણ આ માણસે શરીર બીજાની નજરમાં સારું દેખાવા માટે બાંધે છે, નહિ કે મજુરી કરવા. આજના પાંદડાવાનો દેશને લાર રૂપ થઈ પડ્યા છે. તમારા મનમાં મોઢું અટકાવવી કે સાંકળ તોડવી અગર તો એકાદ મોટો પથર છાતી ઉપર રાખી તોડાવવાનો વિચાર આવે તો તેને ત્રિલ્લ પોપણ ન આપશો પણ તરત જ અટકાવતે એમ હું તમને લારપૂર્વક જણાવું છું.”

“બીજું આજના યુવાનોમાં એક જાતનો હરિકાખનો મદ (competition, spirit) આવી જાય છે. મારામાં દશ માણસોને હરાવવાની શક્તિ છે એવી ખબર બીજાને ન પડે એમ એ ઇચ્છે છે. આજના યુવાનો પોતાનું શરીર સુઆસાદે મેળવે છેનામ લેવા માટે ફગવે છે પણ તેમના એ હેતુની બીજાને ખબર ન પડે એમ પણ તેઓ સાથે સાથે ઇચ્છે છે. આવો લાવ ન આવે જોઈએ. વિદ્યાર્થી પોતાની અંદર સાહસ, સહનશક્તિ, (power of endurance) સ્વાધય (self-help) વગેરે આવે એટલા માટે

આવામપ્રવૃત્તિ કરે. જે આગક પરદેશી : જાણી શીખવા તૈયાર થાય તે શરીરે નબળો કેમ રહી શકે ? આપણા આગકો દુનિયા સાથે જુદિમાં દરિયાઈ કરવા તૈયાર થશે : પણ શારીરિક દરિયાઈમાં ઉભા ન રહી શકે એવા આ માટે રહે ? જે આગકમાં તન્દુરસ્ત લોકો હોય એ સાંત કેગ બેસી શકે ? એ તો દિલ-દિલાટ કરશે, લિન્દુરસ્તન ગત્તવશે, દુનિયાના ખીજા દેશો માંમે ઉભો રહી શકશે. તમે લોકો યજ્ઞ કામો પાછળ પૈસા ખર્ચો છો તેટલા પૈસા જે આગક તન્દુરસ્ત બને તે માટે આવામપ્રવૃત્તિ તરફ ખર્ચશો તો જ આગને આગક આપતી કાલે દુનિયાના ખીજા દેશો સામે ટકી શકવાનો છે.”

ભાઈ સ્વામીરાયના વિચારને અંતઃકલ્પથી વધાવના અને સૌ ભાઈઓ વધાવે એમ ઈચ્છતા અમરેલીના અગ્રગણ શહેરી શ્રી. દરિયાઈભાઈએ આ અખાડાને અંગે પોતાના વિચારો જણાવ્યા અને દરેક જાનાસયમાં તેને સ્થાન મળે એવી હિમાયત કરી.

ત્યાર બાદ વખતના અભાવે જાનાસયમાં સ્વચ્છતા અને જાનાસયમાં સુજ્ઞાનમક પ્રવૃત્તિઓ એ વિષયને જતા કરવા પડ્યા હતા.

૨ ખાસ પ્રસંગો

અર્થાત્ આ અગત્યના વિષયને બાદ કરીએ તો સંમેલનના બે ત્રણ ખાસ પ્રસંગો નોંધવાં લાયક છે. અમરેલી પ્રાંતના સુખાસાહેબે પોતાના હોદ્દાની રૂઝમે આખા સંમેલનને આર્થિક આખા અને એકલા ચાલકો તરફથી જ નહિ પણ આખા પ્રાંત તરફથી સહાનુભૂતિ દર્શાવી; ઉપરાંત સાથે સાથે આજના અનેક નાના મોટા પ્રશ્નોનો ઉકેલ કેળવણી મારફત જ થવાનો છે એવી તેમની શ્રદ્ધા પણ એમણે વ્યક્ત કરી. સાંભળો આ શ્રદ્ધાનાં વચનો :—

“ આપણા દેશની અંદર જે જે અનેક પ્રચલિત પ્રશ્નો જેવા કે ધાર્મિક, સાંમાજિક, આર્થિક વગેરે બધાનો જારીકાઈથી વિચાર કરશું તો તેનું એકીરણ એક કેળવણીમાંથી મળશે. મહુથી મોટામાં મોટો પ્રશ્ન કેળવણીના છે. આનો ઉકેલ જરાયર શીમાન સુખાસાહેબ થાય તો ખીજા બધા સવાલોનું નિરાકરણ થાય.

“ આ સવાલ સહેલો નથી. આપણી પાછલી સંસ્કૃતિ, ઇતિહાસ, દેશનો વિસ્તાર, અનેક ધર્મો, પંથો, જૂહી જૂહી વિચારસરણી વગેરેનો વિચાર

“ આ કાર્ય મહાન છે, પણ દરેક મોટા કાર્યનાં કાર્યોમાંથી શરૂ થાય છે. એ કામ કરવાની એક જ દિશા છે-કેળવણી. કેળવણીનો સત્તામ મોટો છે, ઘણો વિસ્તૃત છે. આપણા દેશમાં જે જાતની રાજ્યપદ્ધતિ હાથપાય છે તેમાં ફેરફાર થવો જ જોઈએ, કારણ કે તેમાં મોટામાં મોટી ખામી હોય તો તે એ છે કે જે દેશને માટે જે જાતની કેળવણીથી શરૂઆત કરવી જોઈએ તેથી જુદી જાતની કેળવણી હાથપા કરવામાં આવી છે. આ કેળવણીની ખામી કીધે પ્રજાના જીવનમાં જે કાર્ય થવું જોઈએ તે નથી થઈ શકતું. આપણી સંસ્કૃતિ, આપણી ભાવના અને આપણા ઇતિહાસ વગેરેથી શરૂ થયેલી કેળવણી ને જ આપણી કેળવણી કહેવાય. કેળવણીની ખામીમાં આ દિશામાં શરૂઆત હોવા દશ વર્ષથી વિશેષ પ્રમાણમાં જોવામાં આવે છે. અને એથી એવી શિક્ષણમંસ્થાઓ અને હાયાલયો શરૂ થયાં છે. આ ઉપરથી જણાય છે કે નજીકના ભવિષ્યમાં કંઈક ફેરફાર થશે.

“ ગયાં દોઢસા વર્ષની અંદર સામાજિક સ્થિતિ સુધારવા માટે દરેક પ્રયત્નોના પ્રમાણમાં કેળવણીને માટે આપણે કંઈ જ પ્રયત્નો નથી કર્યા. પણ કેળવણી સુધારવા માટેના પ્રયત્નો વગર જીવનના ખીન ક્ષેત્રોમાં દરેક પ્રયત્નો નિષ્ફળ જવાના છે. ”

આથીયે વધારે મહત્વનો પ્રશ્ન તો ભાઈ રામનારાયણ પાંડે રજુ કરેલી હાતસંમેલનની પોતાના મન પર પડેલી છાપનો હતો. અમરેલીના ભાઈઓએ હાતસંમેલનની માથે જોવાના એક સંમેલનની યોજના કરીને કેળવણીમાં અગત્યનું પગલું ભર્યું છે. આ હાતસંમેલનનો આખો અહેવાલ તો આ અહેવાલની માથે જ રજુ થાય છે એટલે તે સંબંધે કશું કહેવાપણું રહેતું જ નથી. આ વિદ્યાર્થીઓએ પોતાના સંમેલનમાં મુદ્દખીઓને માટે આરણ્યક ગ્રંથ રાખ્યાં હતાં અને સમસ્ત મુદ્દખી વર્ગના પ્રતિનિધિ તરીકે ભાઈ રામનારાયણ પાંડેને સંમેલનમાં હાજર રહી પોતાના મન ઉપર થયેલી અમર હાતસંમેલનમાં વ્યક્ત કરવાની વિનંતિ કરી હતી. ભાઈ રામનારાયણ પાંડે પોતાના મન પર પડેલી આ છાપ રજુ કરનાં જણાવ્યું કે:-

“ હાતસંમેલન આ વખતે અમરેલીમાં ભરાયું હતું તે માટે નેમને હું અભિનંદન આપું છું. તેમાંની બેઠકમાં મેં હાજરી આપી હતી પણ ત્યાં મારે શું કામ કરવાનું છે તેનો મને પોતાને ખ્યાલ નહોતો. છતાં ત્યાં જઈને મેં જે કંઈ જોયું તેની મારા મન ઉપર જે જાતની છાપ પડી છે તે તમારી આગળ રજુ

કરીશ. છાત્રસંમેલનના બધા કરાવ પરજીવી દના, રવજીવી નહોતા; અથવા તે સંસ્કૃત વ્યાકરણનો શબ્દ વાપરું તો એ બધા કરાવો પરજીવી દના. આત્મને-પદી નહોતા. તેમણે 'ગોને શુ' કર્યું' ક્રોધે એ વિગે એક પણ કરાવમાં કાંઈ નહોતું. તેમના કરાવોમાં છાત્રાસયના મત્યાસકોએ આમ કર્યું અને આમ ન કર્યું' ક્રોધે એમ હતું, એના કરનાં તેઓ અહીં આપણી પાસે એક દક્ષનામું (declaration of rights) સુદી કરાવવા માટે લાખ્યા હોત તો સારું હતું.

છાત્રસંમેલન સંબંધે

“જ્યાં છાત્રાસય સંમેલન ભરાય ત્યાં છાત્રસંમેલન થી. રામનારાયણ પણ ભર્યું” એવો કરાવ પણ તેમણે કર્યો છે. આમ પાકક છાત્રસંમેલન ભરાય એ છટ છે પણ અહીં અમંદલીમાં ભગ્યું છે તે રીતે આપણે આપણી પાંચેલી પેઠા આપીને તેમનું સંમેલન ભરવા દઈએ એ અસાધ્ય નથી.

“સ્વસ્થતા વિગે તેમણે કંઈ કે જ્યાં ત્યાં માનવની સીંગે પડી હોય છે અને છાત્રાસયમાં અસ્વસ્થતા બહુ હોય છે. આ અસ્વસ્થતા દૂર કરી એ તેમના જ હાથની વાત છે. એંટ કંપાઉંડમાં માનવની સીંગે ન જ નાખીએ તો એટલી અસ્વસ્થતા દૂર થાય. એ માટે એક નોકરને વધારવાનું કહેવું કે નોકરનું કામ વધાર્યું એ કીક નથી. એ જ રીતે દરેક આત્મમાં જો અમાર ન કરીએ તો પછી એ કામ માંડ નોકર ગણવાનું જ ન મેં.

“જો દરેક માનવ મામ વિદ્યાર્થીઓ સંબંધેથી ઉપાડી લે તો છાત્રાસયનું કામ ખૂબ મરજતાથી આવે. તેમને એંટ હાથમાં મતા એંટછતી હોય તો શુદ્ધપતિ પામે અમુક મતા કાવો અને અમુક રીતે કામ કરે એમ કહીને મતા ન લેવાય. તેમણે શુદ્ધપતિને કહી દેવું જોઈએ કે છાત્રાસયનું અર્થ કામ અમે જ કરી લેવું. અમારે નોકરો નથી જોઈતા; અમે જ નોકરી કર્યું અને મતા પણ ભોગવશું. આમ થાય તો વિદ્યાર્થીઓનું ખર્ચ સ્વચ્છ હોવાય.”

પણ આ બન્નેથી વધારે રમમગો પ્રસંગ તો શાશ્વાદેય સાથે સંમેલનમાં આવેલા શુદ્ધપતિઓ વગેરેને યથેલી વાતચીતના દની. આ પ્રસંગોત્તરે પાઞ્ચ પરિશિષ્ટમાં આપેલા છે આ પ્રશ્નો અને તેના જવાબોથી સંમેલનના ભાષ્યોને એટલો બધો સંતોષ થયો છે કે દરેક પંક્તિનાં સંમેલનોમાં આવા પ્રશ્નો માટે વધારે જગત ગણવો એ જરૂરનું છે.

શુદ્ધપતિઓ સાથે યથેલી આ વાતચીતના એટલી જ ઉપયોગી પ્રમુખ-

શ્રીની વિદ્યાર્થીઓની સાથેની વાતચીત હતી. પણ વિદ્યાર્થીઓની સાથેની વાત-ચીતને વખતે નેતી નોંધ લેનાર કોઈ હાજર ન હતું તેથી નિરુપાયે અને એ વાતચીતની નોંધ મરખી પણ આપી શકતા નથી.

રચનાત્મક કાર્યક્રમ

સંમેલન ત્રણ દિવસ મળ્યું: સૌ ભાગ્યેયો આવ્યા અને ગયા; કાકા કાલેસકર જેવા સાધુ પુરુષ વિદ્યાર્થીનું કામ છોડીને ત્રણ દિવસ પ્રવચનો કરી ગયા. સા બોલ્યા, ખાધું, નેત્રું. પણ આ બધાનું પરિણામ ?

હા, પરિણામ છે. ગયે વર્ષે સંમેલનના રીતસરના પરિણામ તરીકે છાત્રાશય મંડળની સ્થાપના કરવામાં આવી હતી. આ છાત્રાશય મંડળે ગયા વર્ષે દરમ્યાન જે કાંઈ રચનાત્મક કાર્ય કર્યું છે તે નજરું નહિ ગણાય. છાત્રાશય મંડળે ગયા વર્ષે દરમ્યાન ‘છાત્રાશય’ માસિક ચલણનું અને એ માસિક દ્વારા છાત્રાશયોમાં કેળવણીની દૃષ્ટિ ઉભી કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો; છાત્રાશય મંડળે વર્ષ આખરે ‘છાત્રાશય સર્વસંગ્રહ’ બહાર પાડ્યો અને એ રીતે ગૂજરાતનાં છાત્રાશયોની માહિતી એકઠી કરી આખા ગ્રંથને આપણી સન્મુખ રજુ કર્યો; મંડળે વર્ષ દરમ્યાન આળીંગકે છાત્રાશયોને પોતાની સાથે બેભાં પરંતુ ગૂજરાતના જલપ્રસારને શરૂ નેમજ વ્યવાચન યોજનાના અભાવે એ બધાં છાત્રાશયોની જન મુદ્દા ન લઈ મહાદ આપવાનું કામ સંતોષકારક રીતે બની ન શક્યું. કેઈ પણ મંડળના એક વર્ષના કામ માટે આ જોણું ન ગણાય. આ મંડળે આવતા વર્ષથી કેવી રીતે કામ કરવું, તેના સભ્યોમાં કોનો કોનો વધારો કરવો, આવતા વર્ષનો કામ કેવી રીતે આંકવો વગેરેનો વિચાર કરવા માટે એક ખાનગી બેઠક સંમેલન ભરવાના દિવસ અગાઉ મળી હતી, અને બીજી એક બેઠક સંમેલનના બીજા દિવસે પ્રમુખશ્રીને ઉતારે મળી હતી. આ બેઠકોને પરિણામે સંમેલનની બેઠકમાં નીચે લખાવ્યાં ભાગ્યેયોને આવતા વર્ષ માટે મંડળના સભ્યો તરીકે પસંદ કરવામાં આવ્યાં:—

૧ શ્રી. રામનારાયણ પાઠક
(પ્રથમ સંમેલનના પ્રમુખ)

૨ શ્રી. દત્તાત્રય બાલકૃષ્ણ કાલેસકર
(બીજા સંમેલનના પ્રમુખ)

૩ શ્રી. જગજીવનદાસ મહેતા: મંત્રી

૪ શ્રી. બીખાભાઈ પટેલ

૫ „ કલ્યાણરાય જોષી

૬ „ નાનાભાઈ ભટ્ટ: મંત્રી,

૭ „ હરિશંકર ત્રિવેદી

૮ મિ. ખડેરીઆ

૬ શ્રી. ભદ્રવજ્ર વ્યાસ

૧૦ „ ભોગીજ્ઞાન ઠાકર

૧૧ શ્રીમતી સુલોચના બહેન

૧૨ શ્રી. ખુશાલદાસ કુરજ

૧૩ „ વિઠ્ઠલ લક્ષ્મણ કુડકે

૧૪ „ આપુજ્ઞાન ગામી

૧૫ શ્રી. જુગતરામ દવે

૧૬ „ કાલિદાસ વસનજી દવે

૧૭ „ મોતીચંદ ગિરધર કાપડીઆ

૧૮ „ પુરુષોત્તમ વિં. માવજી

૧૯ „ ગોવિંદદાસ લાધાલાઈ

આ નવા મંડળની પ્રસંગી થયા આદ તે જ દિવસે રાત્રે નવા મંડળની બેઠક બોલાવવામાં આવી હતી. અમરેલીના સંમેલન વખતે અરપૂરવાનો પ્રશ્ન ખૂબ આજો થઈ પડ્યો હતો; અને તેથી જ ભવિષ્યનાં સંમેલનોમાં આ પ્રશ્ન ગમે તેવું સ્વરૂપ ન પડતાં અમુક વ્યવસ્થિત સ્વરૂપ જ પડે તે માટે સૌ અને ખાસ કરીને કાકા કાલેશ્વર ઈનેન્દર હતા. કાકા કાલેશ્વરે તો પોતે જણાવ્યું કે 'અન્યજ્ઞના ઘાસે માટે (સવાજમાં) હું ગામડા દવા (હામાઈ જવા) માગું છું.' તેઓની જાગણી તો એવી હતી કે જાનાસયં મંડળના સભ્યોએ મંડળમાં કે મંડળની બહાર જીવનમાં કાંઈ પણ પ્રસંગે અરપૂર્યોને હેટા ન રાખવા અને સભ્યો ને આ વાત સ્વીકારી ન શકે તો સભ્યોએ તેમને પોતાને મંડળમાંથી મુક્ત કરવા. અરપૂરપતા સંગ્રાંધી કાંબી ચર્ચાને અતે એમ નક્કી કરવામાં આવ્યું કે કાકા પોતે ભલે મંડળથી મુક્ત રહીને કામ કરે પરંતુ મંડળના સભ્યોએ મંડળની કોઈ પણ બેઠકમાં અરપૂરવાનો આશ્રય લેવાશે નહિ. સાથે સાથે, એવી પણ સમજણ સ્પષ્ટતાથી કરવામાં આવી કે હવે પછી થનારાં સંમેલનોમાં અમરેલી મુક્તમે ચર્ચાથી એમવાની સમવર્તી પાછું પગલું પણ ભરી શકાશે નહિ. એટલે કે બહુ બહુ તો સંમેલનમાં અરપૂર્યો અને સૂર્યોની અલાયદી બેઠકા ગોઠવવી, એથી વિશેષ પાછા ફરી શકાશે નહિ.

નવા વર્ષના કામની રૂપરેખા

મંડળના નવા વર્ષના કાર્યની રૂપરેખા નીચે પ્રમાણે આંકવામાં આવી હતી:—

- ૧ જાનાસયં માસિકને આગળ ધપાવવું.
- ૨ જૂનાં જૂનાં જાનાસયોના ચાક્રો પોતાનાં જાનાસયોમાં અમુક ચોક્કમ બાજીનામાં જતને અગત્ય છે અને એ અખનગનાં પરિણામે સૌ જણી શકે તેવી વ્યવસ્થા કરવી.
- ૩ કાઠિયાવાડમાં એક રથજો, ગૂજરાતમાં એક રથજો અને મુંગલમાં એમ ત્રણ જગાએ વર્ષ દરમિયાન શુદ્ધપતિઓને માટે શિક્ષણસત્રની ગોઠવણ કરવી.
- ૪ જોડાએનાં જાનાસયોની મુલાકાત લઈ તેમના જોડાવાને વધારે સાર્થક બનાવવું.

સંમેલનને છેલ્લે દિવસે આ રૂપરેખા થી. નાનાભાઈએ સંમેલનમાં રજુ કરી હતી અને સૌ ભાઈઓને આ કાર્યક્રમમાં ગદ્ગદરવા માટે વિનંતિ કરી હતી. મંડળ પહેલે વર્ષે પોતાનો ધારેલો કાર્યક્રમ જેમ પાર પાડી શક્યું તેમજ આ વર્ષે પણ પાર પાડી શકાશેવી પ્રભુ પાસે અમારી યાચના છે.

ઉપસંહાર

ત્રણે દિવસનું કામ સંકલ્પતાં પ્રમુખ મહાશય બોલ્યા:—

“આપણું ત્રણ દિવસનું કામ આજે પૂરું થાય છે અને તે સાથે આપણા ત્રણ દિવસથી આવતા વાગ્ધનની પૂણાહુતિ થાય છે. મારે આ વરતની સમાપ્તિ કરવાની છે.”

ત્યાર બાદ પ્રમુખશ્રીએ આખા સંમેલનમાં જે જે આજ્ઞાઓ, ચર્ચાઓ, રચનાત્મક કાર્ય વગેરે થયા હતા તેના પર એક ટંકડી પણ સચોટ દૃષ્ટિ ફેંકી આખાં કાર્યક્રમમાં જે એક વિચાર તેમનાથી ઊડ્યો છૂટતો ન હતો તે સંબંધે તેમણે કહ્યું:—

“અસ્પૃશ્યતા એ બે ધર્મના મતભેદનો પ્રિય નથી. એવું હોત તો આપણું કામ સંકલ્પ હવું. પણ મેં નેયું કે અસ્પૃશ્યતામાં ચાતુર્યબંધનો નાશ રહેતો છે. જોને-લીધે સ્વરાજ નહિ પણ અસાજના આવશે અને ખૂનામરફી આવશે એમ મેં નેયું એટલે મને થયું કે હિન્દુ ધર્મના નમ્ર સેવક તરફિ હું તમને વિનવું. આજે અન્ત્યંતનો સરાસ આખા રાષ્ટ્રનો સવાસ ધઈ પડ્યો છે. તે વખતે આપણે ધીરજ ન રાખી શકીએ; અનેક વસ્તુમાં ધીરજ રાખીએ; પણ અસ્પૃશ્યતાની યાજ્ઞતમાં ધીરજ ન રાખીએ.”

ત્યાર બાદ પ્રમુખશ્રીએ આવતા સંમેલનને પોતાના તરફથી આમંત્રણ આપ્યું: “સંમેલનની આવતી બેઠક માટે મને થયું કે હું આમંત્રણ આપું. આપ સૌએ મારા આમંત્રણને સ્વીકાર્યું તે મદદ આભાર.”

“આ સભાએ મને ગંધી રીતે અનુક્રમતા કરી આપીને માટે હું આભારના શબ્દો ન તપડું પણ હું એ પ્રેમને લાયક ગનના પ્રકૃત કરીશ.

“આ સંમેલનની અંદર સરકારી અમલદારોનો મહાર મને ખૂબ ગમ્યો. અમલદારો પ્રગતના કાર્યમાં ભાગ લે એ વસ્તુ સુંદર છે.

૧. “હવે સૌ ભાઈઓનો ઉપદાર વગેરે માનવાનું કામ હું નાનાભાઈને સોંપું છું. તેઓ મારી ગતી ગીતો ઉપદાર માનશે.”

પણ આ આખાએ ઉપદેશરૂપિનિને રંગ આપનાર શબ્દો તો લાઈ જગજગતના મોંમાંથી નીતયો. સંમેલનના ખર્ચે દિવસ બાઈ જગજગતના મોંમાં એક શબ્દ મરખો ઉચ્ચાર્યો ન હતો. જે જગજગતના આખું વર્ષ ઉભે પમે સંમેલનના કામ માટે દોડદોડ કરી અને દોડોડીથી માંડીને ઉતરેલી ગંધી વ્યવસ્થાપિતારી, ને બાકીને અનુદયના પ્રત્યે અને અમરેલીના વક્ત્રુ મુંઝવી નાખ્યા હતા. પ્રેક્ષા દેટલાયે દિવસોથી કાળી રાખેલા એમનો ઉભંગ આજે કાંઈ નીચળા:—

“જાગના દિવસ મુઠ્ઠી હું વચનથી ગધાએલા હતા એટલે અન્ત્યંતની સાથે એવી નથી ગયા. આજ એ વચન પૂરું થાય છે. હવે પછી ભવિષ્યમાં હું આવાં વચનોથી મારી જનને નહિ બાંધું.”

શ્રી. જગજગતના ભાઈ અન્યારે હું તાહેર મ્દે છું કે આ જાગન હું ઉપોગ જોડિ ગયા દૂરડીઓને કળી જણાવીશ કે હું ભવિષ્યમાં અન્ત્યંતને અડીશ. અન્ત્યંત તરફ આ જનનું વર્તન ગણતું ફીક નથી એમ હું માનું છું. મારા ઉપર જે સંદેહ આવશે તે હું સહન કરીશ.”

આ શબ્દો જોડનાં જોડનાં ભાઈ જગજગતના આંખો આંસુભીની થઈ ગઈ અને આંખો મંડપ કાગળીભીનો ગાળી ગયો. જન સ્વસ્થ થઈ તેમજો આગળ ચલાયુ:—

“અહીં આવેલાં શ્રી લાલ-મહેતાનો નેમજ નાણાં આપનારાઓનો હું ઉપદેશ માનું છું. અમરેલી તંકથી સગવડમાં કાંઈ ખર્ચો રહી હોય તો સૌ અમને માફ કરે એવી મારી વિનંતિ છે.”

ત્યાર બાદ શ્રી. નાનાભાઈએ છાત્રાલય મંડળની આવતા વર્ષની યોજના રજુ કરીને જણાવ્યું:—

“અમરેલીએ મને પોતાનો હર્ષ છે એટલે અમરેલી તરફથી હું કાકાસાહેબનો આભાર માનું છું અને રાજ્ય સાથે કાકાસાહેબ તરફથી અમરેલીનો આભાર માનું છું.”

“કાકાસાહેબ છાત્રાલય મંડળથી અત્યંત થાય છે તેથી કાંઈ દક્ષિણી ન થાય. હું જણાવું છું કે તેમને દર રાખ્યું તો પણ તેમની પાસેથી આપણે ખૂબ ફામ લેશું. કાકાસાહેબને દક્ષિણામૂર્તિના એક પણ મંડળમાં આજે રથાન, નૃત્યી: છતાં કાકા દક્ષિણામૂર્તિ ઉપર રાજ્ય કરે છે. આપણામાં સક્રિય હોય તો કાકાના ભાર નથી કે આપણાથી દર જઈ શકે.”

ત્યાર બાદ વ્યવસ્થાપક મંડળના પ્રમુખ શ્રી. હરિલાલભાઈએ સંમેલનના

પ્રમુખનો, મહેમાનોનો, કન્વેશન આપનારી રેલ્વેઓનો, દ્રવ્યની મદદ આપનારા રાગ્નઓ તથા શ્રીમતોનો, ઉતારા માટે અંગદાઓ આપનાર સગરનોતે તથા ગાયકવાડ સરકારનો આભાર માન્યો હતો. શ્રી. મોહનલાલભાઈએ હરિલાલભાઈની આ આભારની દરખાસ્તને અનુમોદન આપ્યું હતું.

સંમેલનમાં લાગ લેનારા મહેમાનો તરફથી લાઈ બેગીલાલ દાસ અમરેલીનો અને આ મહેલનના ચાક્રોનો આભાર માન્યા પછી છેવટે 'વંદે માતરમ્'ના ગીતથી સંમેલનની પૂર્ણાંકુતિ કરવામાં આવી હતી.

કાર્યવાહકો અને સ્વયંસેવકો

આટલો તો આખા સંમેલનનો અહેવાલ. પણ આખું સંમેલન કરે પેરે મામ કરી શકે અને રાજતા હવનની ગીત ઉપાધિમાંથી મુક્ત રહે તે માટે જે કાર્યવાહકો અને સ્વયંસેવકોએ પડત પાછળ રહીને અર્થી વ્યવસ્થા કરી છે તેમની નોંધ વિના આ અહેવાલ અધૂરો ગણાય. આખા સંમેલનની આ ગોડવલુમાં સૌથી પહેલું માન ઘટે છે અમારા શ્રી. હરિલાલભાઈને. તેમના દમગા શરીરે પણ મક્કમ મને અમને નિરાશાને વખતે હિંમત આપી છે, અને આખી ગોડવલુની પાછળ તેમના જગથી અમે હિંમતવાન રહી શક્યા છીએ. આખા સંમેલનની બાહ્ય તૈયારીમાં તેમની મદદ વિના અમે કંઈ કરી શક્ત નહિ એમ કહેવું અસરકારક સાચું છે.

પણ આથી ગ્રીમ લાઈઓની મદદનો આંક અમે ઓછા મૂકવા માગતા નથી. અમરેલીના મદાગને, ગોર્ડિંગોના ચાક્રો અને શુદ્ધપતિઓએ, શાળાના શિક્ષકોએ અને ગામ આખાના વિદ્યાર્થીઓએ આ સંમેલનને પાર ઉતારવામાં ભારે મદદ કરી છે. શ્રી. દેવચંદલાઈની ઝીણવટથી મંડપનો શણગાર થયો તો શ્રી. નાગણભાઈની બપાર કુશળતાથી સાને અમે જાંભીરી શક્યા; ભાઈ ભગવાનજી અને તેના સ્વયંસેવકોએ ઉતારા પાણી પર દેખરેખ રાખી તો વિશ્વનાથભાઈ વગેરેએ પીગસવાની તક લીધી; કોઈ ભાઈએ ગંદકી ન થવાનું કાય લીધું તો બીજા ભાઈએ ગામમાંથી સગસામાન અપાવ્યો. આ બધા ભાઈઓએ પોતાની જાતમહેનતથી સંમેલનને કૃણમૂત કરવામાં જે ફાળો આપ્યો છે તે માટે અમે તેમનો અંતઃકરણપૂર્વક આભાર માનીએ છીએ.

અને એક વાતનો ઉલ્લેખ આને અંગે જ અપારે કરવો જોઈએ. સંમેલનના મહેલે દિવસે રાત્રિના ભાઈ ગોડવલસ રાયચુરાએ લોહાર્તા વગેરેથી મહેમાનોનું મનરંજન કરી અમને આભારી કર્યા છે. બરાબર આ જ વખતે

પ્રમુખથીને ઉતારે પ્રિયવાચ્યાગિણી સભા મળી હતી એટલે કેટલાએક ભાઈઓ આ પ્રસંગે હાજર રહી શક્યા ન હતા, છતાં જે હાજર હતા તેઓ તે તર-
બોળે ચર્ચા નીચક્યા હતા.

ખીજે દિવસે રાત્રિના વિદ્યાર્થીઓએ અમરેલીના જ ભાઈ પ્રતાપગાય તથા ઇશ્વરલાલના બનાવેલા થોડાએક નાટ્યપ્રયોગો ભજવી બતાવ્યા હતા. આ નાટ્યપ્રયોગોની દૃશ્યાની દૃષ્ટિથી કે સાંદિસની દૃષ્ટિથી ગમે તે કિંમત હોય પણ શુદ્ધપતિ ભાઈઓને આમાંથી થોડુંક અવગ્ય બાણુપાનું મળશે એમ માનીને અમે આ પ્રયોગો ગોઠવ્યા હતા. આ પ્રયોગો પાછળ જે વિદ્યાર્થીઓ તથા શિક્ષકભાઈઓએ મહેનત ઉઠાવી હતી તેમનો પણ આભાર માનવો ઘટે છે.

સંગતના ખેલો નો સૌએ જોયા છે, એ જોલોએ પોતાનું મહત્તર ત્યાં જ સિદ્ધ થયું હતું. અમરેલીને પાંચ એક મુંદર અખાડો છે અને ભાઈ ભગપાનંદ જેવા મુંદર અખાડ શિક્ષક છે એ કાંઈ અપ્રમાણ માટે જોઈ જાઈ ગર્વનું કારણ નથી. આવા અખાડાની નાલીમ વિદ્યાર્થીજીવનમાં કેટલી ઉપયોગી અને આવકારદાયક છે એ તે ભાઈ ભગપાનંદ અને તેના વિદ્યાર્થીઓને જેમજે કામ કરના જોયા હશે તેમના મનમાં વર્યું જ હશે.

આ બધા કાર્યવ્યવસ્થા અને સ્વયંસેવકો તથા સ્વયંસેવિકાઓ-અને ભાઈ પુરુષોત્તમદાસ જેવાનાં નામો અમે કાપ્યાં બધી તેઓ પણ-ન હતા તે અમે આ સંમેલન ભરી જ રી રીને શકતા !

આટલો સંમેલનનો અહેવાલ આ અહેવાલમાં અમે જેમનો નામ-નિર્દેશ પણ ન કર્યો હોય એવા જે અનેક ભાઈઓએ અમને પોતાની મુંગી સેવા આપી છે તેમના પણ અમે આભારી છીએ.

આખા સંમેલનમાં જે જે કંઈ સાફ થયું તે માટે અમે સૌના આભારી છીએ. આભારી ઉલ્લેખથી જે કંઈ અચોક્ષ્ય બન્યું તેને માટે અમે દિલ્લગીર છીએ. આ બીજા સંમેલનથી છાત્રાસયનો પ્રથમ ઉદ્દેશમાં આપણને થોડી-ધણી પણ સુઝ આવી હોય નો તે માટે કામ કાલેલરનો આભાર માની અમે આ અહેવાલ પૂરો કરીએ છીએ.

હ

નમ્ર સેવકો

જગજીવન નારાયણ મહેતા

હરગોવિંદ, શ્યામજી, પાટક

મંત્રીઓ,

ખીણું છાત્રાસય સંમેલન-અમરેલી

ધાર્મિક કેળવણી*

(વ્યાખ્યાતા: શ્રી દત્તાત્રેય બાલકૃષ્ણ કોલેસકર)

૧

ધર્મનો સવાલ છેડવો એ લમગીનું પોહું છેડા ગરાયર છે. ધર્મનો સવાલ આપ્યો એટલે ડાહ્યા લોકો પણ માંડા થઈ જાય છે અને મમજુ લોકો પણ જલ્દી રૂઝ જાય છે, એમ થયેા લોકોનું માનવું છે. સામાન્ય અનુભવ એવા જ છે. ડાહ્યા હોય એ તો ધર્મને ન છેડીએ. એ હવાપથ અંગ્રેજોએ ગતાંયુ, અને તેથી જ તેમની મસ્તનન આ દેશમાં સ્થપાઈ. મુસલમાનો અને દિગંબીઓ ધર્મને તામે રાજ્ય કરવા ગયું અને રાજ્ય ખોઈ ખેડા. અંગ્રેજોએ કહ્યું: “અમે ધર્મને જરાય છેડ્યાતા નથી. જ્યાં જ ધર્મો પ્રત્યે અમારી સરખી હિંદાસીનતા રહેશે.” પ્રગતે થયું: “હાલ, મેંડાઓ પછી આપણને હવે શાન્તિ મળશે.” ધાર્મિક ઝગડાઓથી ભારતવર્ષની પ્રગત અડ-ખાઈ ગઈ ન હોત તો ખ્રિસ્તિય નીનિને કદિ આવકાર ન આપત. આપણી પ્રગતે ધાર્મિક ઝગડામાંથી આરામ લેઈતો હતો. અંગ્રેજોએ ધર્મને કારે મક્કા ધર્મવિલીન, ધર્મપરાહુમુખ અથવા ધર્મનિરોક્ષ એવી રાજ્યવ્યવસ્થા આપણને આપી ત્યારથી પ્રગતે લેઈતું મળી ગયું.

ધર્મને કારે મક્કાની થએલો લાંબ સ્પષ્ટ હતો. એથી થતું નુકશાન ઝડ નગરમાં આવે એવું ન હતું. કોઈ કુટુંબસરવાળા પિતાની સંપત્તિ હિઝાકે હોઈ, રાતા હાથમાં આવે છે ત્યારે તે પ્રથમ કુટુંબસરના નિયમો અને વ્યવસ્થા પદ્ધતિને કમાવી દે છે, અને છૂટે હાથે ખરચવા માંડે છે. ગરુઆનમાં તે લુગે છે કે અગરુવાળા નિયમોમાંથી છૂટ્યા અને પેસાની છત તો ખૂંચ છે. ત્યારે મૂડી ખૂંડી જાય છે ત્યારે તેને ખજાર પડે છે કે કુટુંબસરના નિયમોને લાંબે જ

* હાવાલય સંમેલન-અમદેલીમાં તા. ૨૮-૨-૨૮ના રોજ આપેલું વ્યાખ્યાન.

નાણાંની આટલી ઘૂટ રહી શકી હતી. પિતાના જમાનાના નિયમો ભસે પુત્રના વખતમાં કામ ન આવે, પણ કંઈક નિયમ અને વ્યવસ્થા તો જોઈએ જ.

આપણી ધાર્મિક કેળવણીનું એવું જ બન્યું. આપણે ધર્મને કાઢી મૂક્યો, છતાં તરત નુકસાન ન જણાયું. ઉદ્ધરી શાંતિ મળી, પણ એ લાંબો વખત ચી રીને ચાલે? ધર્મને રચાને આપણે કારી નીતિ મૂકી, પણ એને ન મળે પાયો અને ન મળે ધર.

અનેક ધર્મોવાળા દેશમાં સાર્વજનિક કેળવણીમાં ધાર્મિક કેળવણીની અગવડ રહે જ છે. એ દૂર કરવા કેટલાક લોકો અથવા ધર્મોનાં સર્વસામાન્ય એવાં સ્થૂળ તરતો બેમાં કસી એવું તાન આપે છે, એને આપણે ધર્મોનો દદલાગટ કહી શકીએ. આ દદલાગટ એક તો બહુ જ સ્થૂળ હોય છે. દા.છ. પગ ધર્મની ખાસ ખૂબી એમાં આવતી નથી, અને ધર્મને માટે જે હિંમતો ઉત્સાહ જોઈએ છીએ તે પણ એમાં આવતો નથી.

આ અગવડ દૂર કરવા ખીજા કેટલાક અથવા જ ધર્મોનાં અથવા તરતો બેમાં કસી જેમ અને તેમ તેમની ખીચડી તૈયાર કરે છે. એને ધર્મોનો સ્થૂતમ સાધારણ લાભ્ય કહી શકાય. મગાગવા લોકો દદલાગટ કહે છે, લોબી લોકો સ્થૂતમ સાધારણ લાભ્ય મેળવે છે. પણ અનેમાં ધર્મની સ્વાભાવિકતા, એની હિંમતપૂર્ણ આત્મીયતા ભઁએ જ મળે છે. અનેમાં ધર્મને એક ઉપયોગી એવક તરીકે રાખવાની શકાઈ હોય છે. ધર્મ એ શબ્દ ન કરે. ધર્મ એ સાર્વભૌમ હોય છે. આવે તો પ્રમુખરચાને જ બેસે. ઐતિહાસિક પદ્ધતિથી ધર્મની તુલના અને પરીક્ષા કરવાથી ધર્મનું તેજ રહેતું નથી. ઐતિહાસિક પદ્ધતિમાં ઉડે નાસ્તિકના રહેલી હોય છે. એમાં આપણે ધર્મના કાજ ચત્રા માગીએ છીએ. ધર્મોનાં સામાન્ય તરતો શોધવા કરતાં અથવા ધર્મોમાં રહેલી ધાર્મિકતા શોધવી જોઈએ. માણસ ગમે તે ધર્મની ઉપાસના કરે. એની શોધ સાચી હોય તો એને એ ધાર્મિકતા મળવાની જ. એ મળ્યા પછી અન્ય ધર્મોના અધ્યયનથી શુદ્ધિમાં પણ ઉત્તરતા આવી જાય છે, અને અથવા ધર્મોમાં સદસ્ય એકજ છે એમ પ્રતીત થાય છે. ધાર્મિકતા, ધર્મશ્રદ્ધા, ધર્મતેજ એ જ વસ્તુ મુખ્ય છે; પછી એનું કલેવર ગમે તેવું હોય. એ કલેવર ફેરવવાની જરૂર રહેતી નથી, શક્યતા પણ નથી. હા, એ કલેવર નીરાગી રાખવાની જરૂર છે, જેથી એ ઋતુ અને સમય પ્રમાણે કાર્યક્ષમ રહે.

સર્વ કોમોને સમાન એવી રાષ્ટ્રીય ધાર્મિક કેળવણી આખી વખતે અથવા જ ધર્મોમાં એ ધાર્મિકતા બિલ સિદ્ધ રૂપે એકજ કાર્ય શી રીતે કરે

છે એ બતાવવાની જરૂર રહે છે. સાથે સાથે જ્યાં ધર્મો વચ્ચે જો અવિરોધી વાતાવરણ રાખવું હોય તો દેશધર્મ આપણે નક્કી કરવો પડશે. અમુક દેશમાં જોટલા ધર્મો જન્મને રહે ને એ ગર્વોપગિ દેશધર્મને માન આપીને જ રહી શકે છે એ વસ્તુનો સીકાર થવો જોઈએ.

ધાર્મિક કેળવણીનો ખરો ઉદ્દેશ નો ઉદ્દેશમાં ધાર્મિકતાનો ઉદ્દેશ દર્શાવવાનો જ છે. ઐતિહાસિક પદ્ધતિથી કે તાર્કિક પદ્ધતિથી એ દામ ચલાવું નથી. એ રીતે આપણે ધર્મના પેના કરીશું; ધર્મપરાયણ લોકો એમાંથી પાકશે જ એમ ન કહી શકાય. 'ચિત્તગમે ત્યગાગ જલતી હૈ' એ નિયમ પ્રમાણે આપનાર પાસે સાચી ધાર્મિકતાની જ્ઞાન હોય તો જ એ બીજાને આપી શકે. એ તો એક અદ્ભુત કૃપિયા છે. કેળવણી એમાં કેટલું કરી શકે, શી રીતે કરી શકે, જોટલાનો જ આપણે વિચાર કરી શકીએ.

જો દિવસે કેળવણી સાચી થશે-સોજે દેશાએ પ્રદાશશ, તે દિવસે ધાર્મિક કેળવણી આપવાનું દામ અલગ મહેલું થશે. માત્રુ જોતાં ધર્મ અને કેળવણી વચ્ચે ભેદ છે જ નહિ. ધર્મ એ જ કેળવણી, કેળવણી એ જ ધર્મ. ધર્મનો પ્રચાર કરવાની પદ્ધતિ તેલુ નામ કેળવણી. દરેક ધર્મદાર કેળવણીદાર હોવો જ જોઈએ. જોટલે દરજ્જે એ ન હોય તેટલે દરજ્જે એના ધર્મની ઊણપ. ધર્મદારો જો કેળવણીનું શસ્ત્ર બગાડે જાણુ નો ધર્મનો વિશ્વાસ સીધો ધાત, સુંદર ધાત, અને ધર્મ ધર્મ વચ્ચે ઝગડા ન જાગત.

ધાર્મિકતા એ જીવનવ્યાપી વસ્તુ છે. માણસની એકે પ્રવૃત્તિ એવી નથી કે જે ધર્મના ક્ષેત્રમાં ન આવી શકે. જ્યારે લોકો કહે છે કે "ધર્મો જ્યાં લાં માથું ન માગવું જોઈએ; રાજ્યપ્રકરણ, સંસારગુધારો, આર્થિક પ્રવૃત્તિ, રાષ્ટ્ર રાષ્ટ્ર વચ્ચેનો સમઘ એવી એવી વસ્તુઓમાં ધર્મ દબાવગિરી કરે એ બરાબર નથી; 'ધર્મ' પોનાને કેટલું જોએ" ત્યારે તેઓ ધર્મનો ખડુ જ સંકુચિત અર્થ કરે છે, અથવા તેઓ પૂરેપૂરો નાસ્તિક હોય છે. જીવનના દરેક અંગ પ્રલંબમાં ધાર્મિકતા વ્યાપેલી હોય તો જ જીવન સંપૂર્ણ ગણાય. ધાર્મિકતા વગર વિદ્યામ અશક્ય છે, શાંતિ અશક્ય છે અને પ્રમતતા પણ અશક્ય છે.

૨

આપણા ધર્મદારોએ 'કયું' છે કે ધર્મની શરૂઆત શૌચાચારથી થાય છે. શરીર, વાણી અને મન બધાં સ્વચ્છ રહે, પવિત્ર રહે: અન્ન, વસ્ત્ર અને આશ્રયસ્થાન સ્વચ્છ રહે, પવિત્ર રહે એ ધાર્મિક જીવનનો પાયો છે.

શાયાચારમાંથી-પાવિત્ર્યમાંથી સ્વમાનની લાગણી પેદા થાય છે, આત્મવિશ્વાસ આવે છે, ધર્માચરણ સુદૃઢ થાય છે અને રોજના વહેવારમાં જે નહારા ખરાબ લોકોના સંબંધમાં હમેશાં આવતું પડે છે તેનો ચેપ લાગવાનો સંભવ ઓછો રહે છે. વિદ્યાર્થીઓ આગળ પાપના અને પ્રદાન વર્ણવતા કરતાં શરીર, મન અને ચાણી સ્વચ્છ-પવિત્ર રાખવાની દેવ તેમને પાડીએ એ તેમને સુરક્ષિત રાખવાનો વધુ સુરક્ષિત માર્ગ છે. શાયાચારની પ્રસન્નતા એક વાર અનુભવી એટલે ગદગદા રહેવું અસંભવ થઈ જાય છે, અને સંતોગવસાત ગંદકીનો સંબંધ થાય તોયે તેમાંથી ઉગરી જવાની જન-જરી નહીં નથી થતી.

પાવિત્ર્યની આ લાગણી મનુષ્યસ્વભાવમા રહેલી છે.

કેટલાક માને છે કે “મનુષ્યસ્વભાવ હમેશાં પાપ તરફ જ દોડનારો છે, એટલે એના પર વિશ્વાસ ન રાખતાં એનું નિયમન કરી એને પુણ્ય તરફ વાળવો જોઈએ; મનુષ્યપ્રકૃતિ અધોગામી છે, બ્રહ્મપૂર્વક એને ઉત્પત્તિ તરફ ખેંચવી જોઈએ.” મધ્યયુગીન ધર્મદારો આ વૃત્તિના હતા એમ કહી શકાય. એમાં સંપૂર્ણ સત્ય ન હોવાથી એ લોકોના પ્રયાસો નિષ્ફળ ગયા, એમાંથી વિકૃતિ પેદા થઈ. એટલે જનસ્વભાવ હવે ખીજે છેડે જવા માગે છે. “મનુષ્યપ્રકૃતિ સ્વભાવના મર્ગે જ તરફ છે. આપણા આંધળા આગ્રહથી સ્વભાવને વિકૃત ન કરીએ, એની મેજે એને પોતાનું હોય શકેવા દઈએ તો એમાંથી કશું અકેય નીપજવાનું નથી. મનુષ્યસ્વભાવ પર વિશ્વાસ રાખો. એ મર્ગજ તરફ જ જશે.” એ જાતનો ઉપદેશ આજના લોકો આપણા મન પર દસાવવા મથે છે, અને માને છે કે પોને મદાન આરિતક છે. આ ફિલસૂફી આપણને સહેજે ગમે એવી છે, પણ એ સાચી જ છે એવી ખાતરી નથી થતી. મનુષ્યમાં સત્ અને અસત્ જન્મે છે. અણુકોળવાયતું મન સારી વસ્તુ તરફ પણ દોડે છે, અને નહારી વસ્તુ તરફ પણ દોડે છે. કાંઈ માણસને શુદ્ધ અનાચાર તરફ જવાની છૂટ આપીએ, ઉત્તેજન આપીએ તોયે તે તેમ કરી ન શકે. અનાચાર મનુષ્યસ્વભાવથી સદન જ નથી થતો. આ સદાચારપરાયણ વૃત્તિ શી રીતે દૃઢ થાય અને અસત્ તરફની વૃત્તિ શી રીતે મોજા પડે એ ‘શોધવાનું’ કામ ધર્મનું છે. મન એ વસ્તુ જ એવી છે કે એને પંપાજીને જેમ કામ નથી ચાલતું તેમ એની સામે થવા દરવાથી, એને દગાવવાથી પણ કામ નથી ચાલતું. જુલમગાર સરકારની બેદુશ્મીને પરિણામે જેમ શુભ કાવતરાં પેદા થાય છે તેમ મન પણ દગાણુ સામે અત્યંત ગુપ્ત, અત્યંત અને વિકૃત.

કવચતરો રચે છે. એટલા માટે મનનો સ્વભાવ જોળામી, એના વલણનું શાસ્ત્ર રચી, બંધી અસત્ પ્રવૃત્તિઓ મનમાંથી ધસાઈ જાય એવો રસ્તો શોધવાનો હોય છે.

ત્યાં સુધી હૃદયમાં સંકુચિતતા છે ત્યાં સુધી ક્રોધ, દ્વેષ, ઈર્ષ્યા, વેર વગેરે લાગણીઓમાં માણસને રસ પડે છે, એના સેવનમાં બારે પુરુષાર્થ દેખાય છે, જાણે એ વૃત્તિઓ જ પરાક્રમના ઉગમ છે. મનુષ્ય મનુષ્ય વચ્ચેના સંબંધ બધારે વધારે સ્વચ્છ થશે ત્યારે આપણને જણાશે કે ‘સૌ સુખી થાઓ, કોઈ દુઃખી ન રહે’ એ જ વાગણી અજરામર છે. એ લાગણી સાધુસંતોએ કેળવેલી હોય છે તેથી જ સાધુઓ સૌને પોતીકા ગણે છે. રાગ-દ્વેષ નીકળી જવા એ જ સાધુતાની ખરી નિશાની છે. જે સૌને પોતીકા ગણે તે કાતી સામે અસત્યાચરણ કરે ! કાને મારીને ખીખને ફાયદો કરે ? વ્યવહારી દુનિયાને આવા લોકો મોળા, નમાસા લાગે છે. પણ સાચું જોતાં તેઓ નમાસા નથી હોતા. ક્રુદ્ધ સંકુચિત વસ્તુ પ્રત્યે તેઓ ઉદાસીન રહે છે. જે વસ્તુથી પાકૃત કાટિના લોકો ઉશ્કેરાઈ જાય છે, ઉત્તેજિત થાય છે તે તેમને સ્પર્શ કરી શકતી નથી.

અવેરની આ વૃત્તિમાંથી જ સ્વાધ્યયનો સિદ્ધાંત નીતરે છે. પોતાનો બોલે સમાજ પર કોગ્રમાં જોડો રહે એવી ઇચ્છા-અધઃક્ષા એ સાધુતાની મુખ્ય નિશાની છે, ધાર્મિકતાનું લક્ષણ છે. આપણે સામાન્ય લોકો દ્વાધર્મનો ડાળ કરીએ છીએ. ગાડીમાં પાંચ સાત જણા બેસા હોય એ ત્યારે હાંકનારને કહીએ છીએ: “ગિયારા બળદને મારીશ મા. મૂંચું જનાવર બોક્કી ન શકે તેથી તેના પ્રત્યે વધારે રહેમ રાખવી થટે છે. પણ અમને વખતસર પહોંચાડજો હોં !” અને વખતમર પહોંચવાની જરૂર ન હોય તોયે ગાડીમાં બેઠેલામાંથી કોઈ નીચે ઉતરી બળદનો લાર ફલેલા કરે એની તો આશા જ ન રાખવી. આપણે બધા લોકોનો પરસેવો કરનાર ગરીબોના ખલા પર ચઢી બેસા છીએ સાથી નીચે ઉતરવા નથી માગતા, અને ગરીબોની સેવા કરવા માગીએ છીએ ! આપણે ત્યાં સ્વરાજ દરેક જણને જોઈએ છીએ, પણ ગરીબોના ખલા પરનો બોલે જોડો કરવાની દાનત બહુ જ થોડામાં દેખાય છે.

જાતમહેનત વિના તે હિમત આવવાની નથી. જાતમહેનત વિના ધાર્મિકતા નથી એ તત્ત્વ દુનિયાના મન પર કસાવવાનો મોટામાં મોટો પ્રયત્ન આધુનિક ઈશામાં મહાત્મા ટોલ્સ્ટોયે કર્યો છે. આપણા ધર્મમાં એ તત્ત્વ કુલે નેપિયને લખેલું જડી આવે છે, પણ તેનો અમલ કવચિત જ જોવામાં

આવે છે. આપણા એટી સાધુસંપાદીઓ અને એકાગમથી ટેવાયલા 'સત્પુરુષ' આ હથનની સાક્ષી પૂરે છે.

ધાર્મિકતાનું બીજું અંગ ને સ્વધર્મનું જ્ઞાન છે. જન્મના અને પરિ-
સ્થિતિ પરત્વે દરેક મનુષ્યનું વિશિષ્ટ સ્થાન હોય છે. તે ઈશ્વરનિર્મિત છે
એમ કહી શકાય. એ સ્વાભાવિક સંબંધમાંથી જે જવાબદારી પેદા થાય છે
તેનું નામ સ્વધર્મ. આજે આપણે અને સ્વદેશી તરફ ઓળખીએ છીએ.
સ્વદેશી એ તત્ત્વ સ્વીકાર્યા પગર ધાર્મિકતા દૈવાર્થ નથી થતી. સામાજિક
જવાબદારી એ ધાર્મિકતાનો જ એક ભાગ છે. એનો જે ઈનકર કરે છે,
એમાંથી જીવવા માંગે છે ને ભલે સુદર પ્રવચનો કરતો હોય અને આધ્યા-
ત્મિક વાનો કરતો હોય પણ ને સાચા ધાર્મિક નથી.

આ સામાજિક જવાબદારીના ભાગમાંથી જ વર્ણવ્યવસ્થા ઉત્પન્ન થઈ
છે. દરેક માણસ સમાજમાં પોતાને ભાગે આવેલું કામ કરે, એમાંથી જ
આહુષિકા મેળવે અને હરિકાષ્ટને બદલે સતોષથી પોતાનો વ્યવહાર ચલાવે
એ ઉદ્દેશથી વર્ણો રચાયા છે. વર્ણો ચાર જ હોય એમ કહ્યું નથી. જમાના
પ્રમાણે વર્ણો બદલાતા જાય; વર્ણો ખરા અને ધંદ પછી ખરા.

હરિકાષ્ઠ દૂર કરી, સતોષ રેળવ્યો, આહુષિકા નિશ્ચિત કરી, એટલાથી
જીવનની બહાદુરી મોળી નથી પડવાની. જીવનને ઉત્તર કરવા માટે કોઈ પણ
એકાદ ધર્મતત્ત્વ પર અડગ થઈ શકી તે તત્ત્વને જીવનનું સમર્પણ કરવું
એ ધાર્મિકતાનું મૂળ છે. આખી દુનિયા એ તત્ત્વની દૃષ્ટિએ જોવાની રહે છે.
એ તત્ત્વની સિદ્ધિ ખાતર અર્ધું જતું કરવાની તૈયારી એમાંથી જ પેદા થાય
છે. અમુક તત્ત્વના પાલનમાંથી જે દંઠ પરિસ્થિતિ ઉત્પન્ન થાય, પરિણામે
ભોગવવાં પડે તે માન્ય રાખતાં ધાર્મિક પુરુષને સકોચ થતો નથી.

સામાન્ય માણસ વ્યવહારમાં લાભ દાનિનો વિચાર કરીને ચાલે છે.
જે દિશા વિકાસની, સામર્થ્યની અને સમૃદ્ધિની લાગે તે તરફ ચાલવા ને મથે
છે. ધાર્મિક પુરુષ આમ જાણ વિકાસ કે ઉત્કર્ષથી દોરતો નથી. એને જે
કોઈ પરમ ધર્મતત્ત્વ જડે છે તેનું એ અનન્ય શરણ લે છે, અને તેને જીવન
સમર્પણ કરે છે. પતિવ્રતા જેમ પતિના સહવાસમાં જે સ્થિતિ પ્રાપ્ત થાય
તેને વધારી લે છે તેમ ધાર્મિક પુરુષ પોતાની ધર્મનિશ્ચાને પરિણામે જે દશા
પ્રાપ્ત થાય, તેને જ હિતતમ માની આનંદમાં રહે છે.

દાંખલા તરીકે સ્વતંત્ર તત્ત્વ લો. જેને સત્ય એ જ પરમ ધર્મ થયો
છે તે સત્યને અનુસરતાં ગમે તે સ્થિતિને પ્રાપ્ત થતાં અચકાતો નથી, એટલું

જ નહિ પણ એ જ સ્થિતિ પરમ મંગલ છે એવી શ્રદ્ધા રાખે છે. સત્ય દ્વારા સ્વરાજ મળતું હોય નો ને ઇટ છે, અને ન મળતું હોય તોયે ઇટ છે; બે કે એ બંને છે કે શી વિશ્વાસ છે કે સસપાત્રનમાંથી સ્વરાજ ન નીતરે? વરસાદનાં ડીપાને મહાસાગરમાં પડતાં ફૂમી જવાની જેમ બીક નથી લાગતી તેમજ સસના ઉખમ્મકને સસના પાવનમાં હાનિ કે વિનાશની બીક નથી લાગતી. સયને પરિણામે જે આવે ને જ રળિયામણું એવી જ કપોટી રાખીને તે બેડેલો હોય છે.

ધાર્મિકતાનું રહસ્ય શોધનાં શોધનાં ધર્મનત્વના ઉપામંદ્રએ ભ્રેષ્ઠ લીધું કે વિરોધ, વિગ્રહ, પરસ્પર અમંગલિત તો અંધમ માં હોય છે; ધર્મનત્વો હમેશ પરસ્પરાનુકૂલ હોય છે; એક જ રત્નના મણે બધા પાસા હોય છે. ધર્મની હૃદયગત તેમજ મમાજ્ઞાન વિમૂનિઓનું વિરાટ દર્શન કરતા ઉપડેલા વ્યાસ ભગવાને કહ્યું છે કે બધાં ધર્મતત્વો એક મસના વિવિધ આકારો છે, પાસા છે, મણ, અદિસા, કરુણા, પ્રગતી ધારણા અને પ્રતિષ્ઠા એ બધાનો સર્વશ્રાવી આપક દૃષ્ટિએ વિચાર કરી આર્ષ જાતિના એ ધર્મપિતાએ કહ્યું કે સર્વ તત્વોમાં એકતા છે, સંગતિ છે, સંગીન છે.

આત્મ દર્શન જે લોકોને થયું છે તેમની વચ્ચે વિગ્રહ શી રીતે સંભવે? તેઓ પોતાનો ઉદ્ધાર કરી દુનિયાનો ઉદ્ધાર કરવાને 'સમર્થ' થાય છે.

આ શક્તિ એમનામાં ક્યાંથી આવે છે? ધર્મનો ઉગમ, સર્વ શક્તિનું મૂળ અને શ્રદ્ધાનો પાયા એ આપણા આત્મા છે. સર્વ શક્તિ એતી જ છે. સર્વ કૃતિ એતી જ છે. એના મંત્રોપ જાનર જ સર્વ કાંઈ છે. એનાથી અતિશક્તિ જેટલું તે બધું અનાત્મા. અનાત્મા ક્ષણિક છે, તુલ્ય છે; છતાં એનું જ આયતન બનાવી આત્મા એમાં રહેલો છે. આ આયતન અથવા શરીર આત્માનું કાંગામૂદ છે. આત્મા ધારે તો એ જ એનું સાધન થાય છે. શરીરને, વાસનાને બે માણસ વગ-ચછ મળ્ય નો એ કારાગૃહમાં પડ્યો છે. પણ બે એ જ વાસના પર કાણુ મેળવી આત્માના વિશ્વાસની દિશામાં શરીરને વાળે અને ધસી નાખે તો મોક્ષને માટે શરીર જેવું ઉત્તમ સાધન નથી. મુચાલ એટલો જ છે કે આપણે મોક્ષના આદર્શને અવિચળ નખને નિહાળીએ છીએ કે નહિ? આપણા પગ મોક્ષના પંથે પ્રયાણ કરે છે કે નહિ?

મોક્ષમાર્ગના એ પ્રસ્થાનમાં આપણા ભોમિયો-કાણુ? આપણે ભોમિયો શોધીએ તે પહેલાં જ એ શકે આપણી આગળ આવી પોતાની સેવા આપવા આતુરતા દેખાડે છે. આ જ વાટગાળો કહે છે: “સાક્ષો અમે તમને મુક્ષમે

અચૂક પહોંચાડીએ. ” આ વાટમાડોનો વિશ્વાસ તો ખૂબ આપે છે, પણ અતેક વાર ખાડામાં જ આપણને નાખે છે અને અતેક વાર ફરતે થાય તોયે નફાદારી કરી કરી મહેલે છે: “ અમારો હાથ જાણે. અમારી પાળળ આવે. ” આ ખોટા બોમિયા તે સુખ અને દુઃખ, પ્રાપ્ત માણસ સહેજે દુઃખ ટાળવાની અને મુખ મેળવવાની યત્ન રાખે છે. અને તેથી સતન પ્રયત્નો કરતા ખતાં પ્રગતિ અનુભવતો નથી. લગવાને મીતાવાણી દ્વારા કહ્યું છે કે મુખ દુઃખને અનુસન્ધો મા. તે અધર્મ છે, તેમને નૈતિક દિમન દેશી નથી. તે દેહધર્મને ઝોળાખે છે, આત્માને ઝોળાખતાં નથી. આત્મા તો અવિનાશી છે, અજરામર છે, મંગલ છે, શુભંકર છે, શંકર છે. આત્મા નિપેનો એ વિશ્વાસ, એ શ્રદ્ધા, એ પ્રતીતિ એમાં જ બધો ધર્મ આવી જાય છે. ખીછ બધી વાતો છોડીને એ આત્માને જ ઝોળાખો, એ અમૃતનો મેનુ છે, એમ ઉપનિષદ્ધાસીન ઋષિઓએ માણસ માત્રને પો રાગે કહ્યું છે. આપણા દેશના જ નહિ પણ મર્ધ પદેશના ડોક્ટરિમ જેવા આત્મચીત્રોએ એ મદેશો સાંભળ્યો અને પાનાનું છપન ફનાર્થ દ્યુ. આત્મા શનાતન છે, સર્વશક્તિમાન છે એટલે અનુભવ થયા પછી ખીજું બધું તુરંત જાગે છે. પાપ તરફ દોરનાર યત્નિઓ જ પછી ઉડતી નથી.

આત્માની શક્તિ તો અપાર છે, પણ એનો અનુભવ થાય ત્યારે ખરે. અનુભવ વગરનો એકરાર એ મિથ્યાચાર છે, કદ છે. એ માણસને સોધના માંથી બ્રહ્મ કરે છે. એ આત્માનાં એના સંપૂર્ણ સ્વરૂપમાં દર્શન ન થાય ત્યાં સુધી માણસને પોને નિર્જળ છે, પતિત છે એનું લાન રહેતું જોઈએ. અને તેથી તેણે એ જ પરમ આત્માનું ઉપાસ્ય તરીકે પ્યાન ધરવું થટે છે. આપણે અસહમાં શુદ્ધિ નિત્યમુક્ત હતા, સર્વસમર્થ હતા, એમાંથી બ્રહ્મ થયા અને વાસનામાં મપડાયા. હતું એ સાચવતાં ન આવડ્યું તે શુભાવેલું શા જોરે પાછું મેળવી શકીએ? એ આપણી શક્તિ નથી. પરમાત્માની દૃષ્ટિ થાય તો જ આપણે ગન વૈભવ પાડો મળી શકે એમ છે. એ લાવનાથી એ અંતર્ધર્મીની ઉપાસના કરવી થટે છે.

! આત્મા અજરામર છે એ જ્ઞાનમાંથી જ અત્યંત આધ્યામનકારી એવું પુનર્જન્મનું તત્ત્વ આપણને જાણ્યું છે. પુનર્જન્મની સાંકળથી આપણે અનંત એવા જૂન અને લવિષ્યકાળ સાથે મંકળાઈ જઈએ છીએ. પુનર્જન્મ પરતી શ્રદ્ધા માણસને નષ્ટ બતાવે છે; સાથે સાથે આશાવાદી પણ બતાવે છે. અનંત કાળથી આપણે જન્મમરણની દિવસ રાત્રિઓ વ્યતીન કરતા આવ્યા છીએ,

અને અનંત કાળ સુધી તવા તવા જન્મ લઇ તવા તવા અનુભવ લેવાના છીએ. આપણી પ્રગતિને ક્યાં અટકવાપણું છે જ નહિ.

પુનર્જન્મ આપણને એ પણ શીખવે છે કે દરેક માણસ અનંત જીવનદર્શી સોપાન ઉપર ઉચ્ચ નીચ કોઈ પણ એક પગથિયા પર છે. એ યાત્રામાં કોઈ આગળ દશે, કોઈ પાછળ દશે, પણ બધા એક જ યાત્રાએ ઉપડેલા છે તેથી કોઈના પ્રત્યે તિરસ્કાર ન હોય. જે અજ્ઞાની છે, પાપી છે, દુષ્ટ છે તે પણ એક મંદ સદચારી જ છે. એની ગતિ વેગવાન નથી તેથી શું ? એ પણ ધીમે ધીમે આલવાનો અને મુકામને નજીક ને નજીક લાવવાનો. સૌનો રસ્તો આખરે એક જ છે એટલું જે સમજે છે તે સ્વધર્મનું તત્ત્વ જાણે છે. બધા જ ધર્મો માથા છે એમ માનીને આપણે તેમના પ્રત્યે આદર ભાવ રાખી શકીએ. તટસ્થતા, ઉપેક્ષા અથવા નિબંધપાત્રી નિરાદર એ કંઈ ધાર્મિક વૃત્તિ નથી. બધા ધર્મો એક ઇશ્વરમાંથી જ ઉપજેલા છે એમ જ્યારે આપણને પ્રતીતિ થાય છે ત્યારે આસ્તિક ઉદારતા એની મેળે આવી જાય છે. એ જાનો આદર એ ભારતવર્ષનો દુનિયાને મંદેશ છે-વારસો છે. એને અનુસરીને જ્યારે આપણે જીવન રચીશું, વ્યવહાર ધરીશું અને વ્યક્તિગત તેમજ સામાજિક સરાસોનો ઉકેલ આણીશું ત્યારે જ આ દેશમાં સર્વ ધર્મોનું એક વિશાળ ધર્મકુંડું સ્થપાશે. જેમ અનેક સૂરોનો 'એક રાગ ધાય છે તેમ અનેક વ્યક્તિઓનું એક કુંડું બને છે, અને એમાંથી માનવસાહિતી સંતતિ અને પ્રગતિ ફક્ત થાય છે. જ્યારે હિંદુસ્તાનમાં આવું ધર્મસંગીત સંભળાશે ત્યારે દુનિયામાં શાંતિ સ્થપાશે, અને આખું જગત એ શાંતિના સૂરમાં લીન થશે.

આપણે કેળવણીદારો એ જ શ્રદ્ધાથી કામ કરીએ, અને એ સિદ્ધ ન થાય ત્યાં સુધી ધીરજ રાખીએ. હૃદયપલ્લો કરાવવો અને તેને માટે અખૂટ ધીરજ રાખવી એ એક જ શસ્ત્ર આપણી પાસે છે. જેની પાસે ધીરજ નથી તે કેળવણીદાર નથી. બધા ઉપાયો છોડીને લોકોના જીવનમાં પલ્લો કરવાને મથીએ. આપણે કેળવણીદાર એકશક્તી છીએ. આપણી પાસે ખીંચું શસ્ત્ર નથી. અને આપણા વિશ્વાસ છે કે કેળવણી સિવાયનું ખીંચું કોઈ પણ શસ્ત્ર કામ આવવાનું નથી. સાચી કેળવણીમાં જ ધર્મ રહેલો છે, અને ધર્મમાં જ શાંતિ છે.

પરિશિષ્ટ ૪

યૂરપની નવીન કેળવણીની સંસ્થાઓ*

(વ્યાખ્યાતા : શ્રી. લે.ગીતાણ કાકર-સારદામંદિર, અમદાવાદ)

પૂજ્ય પ્રમુખશ્રી, ગણેનો અને ભાઈઓ,

હું શરૂ કરું ને પહેલાં પ્રમુખશ્રીને મારી એક વિનંતિ છે, અને તે એ કે મારો સમય પૂરો થઈ ગયો તે પહેલાં એક એનવણી સૂચક ઘટ્ટી વગાડવી જેથી હું મારું બોલવાનું દંડાવી શકું.

યૂરપની શિક્ષણસંસ્થાઓ જોવા માટે હું ગયા માર્ચ માસમાં ગયો હતો. મારી દૃષ્ટિ ત્યાંજઈને શિક્ષણ પરત્વે એ દેશના વિચારો થા છે તે સમજવાની હતી અને એ વિચારોમાંથી આપણને અનુક્રમ કયા મળી શકે તે જાણવાની હતી. જે દેશમાં હું પ્રથમ ગયો તે ઓસ્ટ્રીયા. ત્યાં વિજ્ઞાનાની દ્વાયરકીરન નામની સંસ્થામાં હું પ્રથમ ગયો અને ત્યાંની શિક્ષણસંસ્થા મેં જોઈ.

ત્યાંની શિક્ષણસંસ્થાઓ જોવામાં જે મુશીબતો પડે છે તેમાંની કેટલીએક મેં શરૂઆતમાં અનુભવી. અનન્યા માણસને તેઓ તરત અંદર જવા નથી દેતા. અગાઉથી દાખલ થવા અને જોવા માટે રજા લેવી પડે છે. કેટલીએક સંસ્થાઓમાં તો રજા મળ્યા પછી પણ અમુક જ રીતે દૂર મળે, અને તેથી ત્યાંનાં બાળકોના સહવાસમાં નથી આવતાં. પણ જેમ જેમ ત્યાંના સમાજમાં વધુ પરિચિત થતા જઈએ છીએ તેમ તેમની વધુ નિષ્ઠ પહોંચી શકીએ છીએ.

મેં જે શિક્ષણસંસ્થાઓ જોઈ તેમાં છાત્રાલયો હતાં તેમજ શાળાઓ પણ હતી. જ્યાં એક વાર કાઠાઈ દરમ્યાન લશ્કરી શાળા હતી અને હવે જ્યાં સાદી શાળા બની છે તે પણ જોવા ગયો હતો.

વિજ્ઞાનામાં એક મુઅવસર મને પ્રાપ્ત થયો હતો, અને તે એ કે ત્યાં

*છાત્રાલય સંમેલન-અમદાવાદમાં તા. ૨૮-૨-૨૮ના રોજ અપાએલું બ્યાખ્યાન.

મારે માથે એક લાખજુ આપવાનું આવ્યું હતું. એથી ત્યાં મારે ઘણા મિત્રો થયા અને તેમના પત્રો મારા ઉપર આવવા લાગ્યા અને એથી હું તેમના ખૂબ પરિચયમાં આવ્યો.

મને ત્યાં એક પ્રશ્ન પછાનો કે તમારા આવા લગ્ન દેશમાં-જેની પાછળ આવી સંસ્કૃતિ રહી છે તેમાં-તમારી ઉપર મુકીભર લેકો કેમ રાજ્ય કરે છે? આ સવાલ ઘણાએ મને પૂછ્યો હતો, અને તેનો ઉત્તર મારે નીચું મોઢું ગળીને આપવો પડે. મારે આપણી અનેક બહેન તથા ખામીઓ કબુલ કરવી પડતી હતી. એમની સાથેની વાતચીતમાંથી અનેક પ્રશ્નો ઉર્લવતા જે બધા હિન્દુસ્તાન વિષે જાણવા મારેની આતુરતાના સ્વચ્છ હતા.

મારે સાંના વિદ્યાર્થીઓના વિચારો શું છે તે જાણવાની જરૂર હતી. તેમનામાં શું શક્તિ છે અને તે શક્તિ કેમ મેળવાય છે તેનો ખ્યાલ મારે મેળવવો હતો. આ વિચાર હું બંધારે છટલી, હોર્ડેન્ડ, રંપેન વગેરે દેશોમાં ગયો ત્યારે મુખ્ય હતો. ૮ બધાને કંઈક ને કંઈક પૂછતો અને પરિણામે મને જણાવું કે હિન્દુસ્તાનના માણસો વિચારને સમજવામાં આ લેકો કરતાં કંઈ દૂરી નથી. શારીરિક કેળવણીમાં તેમની સાથે સરખાવતાં આપણા લેકોની ખામી જણાઈ આવે પણ માનસિક કેળવણીમાં આપણે કંઈ તેમનાથી ઉતરવા નથી, એમ સ્પષ્ટ હું જોઈ શક્યો. આપણાં અહીંનાં બાળકો ત્યાંનાં બાળકો કરતાં ઉતરતાં છે એમ મને નથી જણાયું.

આપણામાં જે જાતની ખામીઓ છે અને તે ખામી ત્યાં નથી તેથી તેઓ સંપૂર્ણ છે; અને તેથી જ ત્યાંની પ્રજા આપણા ઉપર કોરડો ફેરવી શકે છે. આ બે ખામીઓ તે કંઈક નિયમન અને વ્યવસ્થા. નિયમન કે વ્યવસ્થા તે સરકારનાં લાદેલાં નહિ પણ આત્મનિયમન અને જાતવ્યવસ્થા. એ બે ત્યાં જ્યાં ત્યાં નગરે પડે છે. મોટા રસ્તાઓ ઉપર જુઓ કે કોઈ સામાન્ય ઘરની અંદર જુઓ, તમને ત્યાં આજગ આ બે વસ્તુઓ દેખાશે. ત્યાંનાં બાળકોને તમે નિયમિત રીતે વર્તતાં જોશો. બાળકોમાં આ શુભ આવવાને લીધે આખી પ્રજામાં સંઘર્ષકિત આવે છે. વ્યવસ્થા અને નિયમનના એકત્રિત થયેલા બળથી આખી પ્રજા એકત્ર થઈ શકી છે એમ મને લાગ્યું. મને અનુભવને પરિણામે આ જાતનું લાંબ થયું તે પહેલાં મેં કેટલીએક શાળાઓ જોઈ હતી. એમાંની જે સંસ્થાઓમાં જાનાલયો હતાં તેમાંની બે ત્રણ સંસ્થાઓની વાત અહીં કરીશ.

સૌથી પહેલાં ઓસ્ટ્રીયાની એક શાળા વિષે કહીશ. ખાસ ઓસ્ટ્રીયા

દેશ એટલા માટે મેં પસંદ કર્યો કે મહાયુદ્ધ પંચી લાંબી બૂખમરો ચાલ્યો હતો. ત્યાંનાં બાળકો ઘેટલા વગર રખડનાં હતાં. તેઓ કેળવણી વગર ટળવળતાં હતાં, કારણ કે કેળવણીખાતા પાસે નાણાં નહોતાં. આખા દેશ પાસે નાણાં ન હોય ત્યાં કેળવણીખાતાને નાણાં ક્યાંથી મળે? છતાં લાંબી બૂખમરો ખાતાંને નાણાં મળતાં એથી વિશેષ નાણાં કેળવણીખાતાને આપવામાં આવતાં. તે પણ દેશ આપણા જેવા ગરીબ હોવાથી દિન-દુસ્તાનના જેવી સ્થિતિ ત્યાં પ્રચલિત હોઇને લાંબી અધ્યાએ કેવી રીતે ચાલે છે એ બેઠ સમજ.

ત્યાંની જે શાળા મેં જોયું તેમાં ૫૫૦ છાત્રા ભણતા હતા. એ જગ્યા છાત્રા શાળાનાં જ છાત્રાસંઘોમાં રહેતા. એ જગ્યા વિદ્યાર્થીઓ એક જ ગૃહ-પતિના હાથ નીચે એક જ ગૃહમાં ન રહેતા પણ ગૃહ ગૃહ ગૃહપતિ વચ્ચે વહેંચાપણા ગૃહ ગૃહ વિભાગોમાં રહેતા. ત્યાંના ગૃહપતિઓ વિદ્યાર્થીના મિત્રો, સનેહીઓ, ઘડિલા તરીકે હતા. વિદ્યાર્થીઓમાં તે ખૂબ ભાગી ગયાં હતા.

હું લાંબો અને મેં જતાર બાળખાણનો કાળજી આપ્યો એટલે તરત મને મુખ્ય શિક્ષક પાસે કામ ગયા. મને ત્યાં પૂછવામાં આવ્યું કે “તમારે શું બેઠું છે?” મેં કહ્યું કે “મારે ગદની વ્યવસ્થા બેઠી છે.” તરત જ મને છાત્રાસંઘમાં કામ ગયા. ત્યાં મેં શું બેઠું એ હું તમને જણાવીશ. છાત્રાસંઘના વિદ્યાર્થીઓને ગૃહ ગૃહ ખંડોમાં વહેંચી નાખવામાં આવ્યા હતા, ગૃહપતિ અમુક વિભાગમાં એકાદ સમૂહને કામને રહેતા. એમની ઓરડીમાં બાળકોએ પોતાનાં કાગળો મિત્રો મધ્યાં હતાં. એ ઓરડાઓમાં રેડિયોનાં યંત્રો બાળકોએ તૈયાર કરીને ગોઠવ્યાં હતાં.

મેં તેમને પૂછ્યું કે “આ રેડિયોનું યંત્ર તમને કોણે શીખવ્યું? તમારા અધ્યાપકમહાશય છે?” મને જવાબ મળ્યો કે “ના. પણ સામાન્ય શિક્ષણમાંથી અમે એ પડ્યું અને રેડિયોનાં યંત્રો જનાર્યાં.”

જે યંત્રો આધારણ રીતે ૭-૮ પાઉડમાં મળે તે તેમણે ૧૦-૧૫ શિક્ષક-ગમાં બનાવ્યાં હતાં.

મેં પૂછ્યું કે “બાળકોની અંદર વ્યવસ્થા કોણે કરે?” મને જવાબ મળ્યો કે “અહીં વિદ્યાર્થીઓનું સંસ્કાર છે.” આ સંસ્કાર આખા યુરોપમાં ખૂબ વ્યાપક છે. બાળકોનું સંસ્કાર એટલે બાળકો પોતાનું એક મંડળ કહે અને પંચી એ મંડળના મારફત આખા ગૃહની વ્યવસ્થા રાખે. એ વ્યવસ્થાનુસાર જે કંઈ કંઈ નીકળે તે મહુ બાળકો કબુલ રાખે અને, એ પ્રમાણે વર્તે. મેં પૂછ્યું

“એ મંડળમાં શિક્ષક હોય છે ?” તો કહે કે “ના. શિક્ષક પણ વિદ્યાર્થી-ઓના નિયમનમાં જ રહે છે.” મેં પૂછ્યું કે “વિદ્યાર્થીઓ આ નિયમો ક્યારે ધરે ? આ કામને માટે કોઈ ખાસ ગમત નક્કી કરેલી ખરે ?” “હા. સનિવારે શાળાનું કામ પૂરું થાય તે પહેલાં સદુ મળે અને જે કંઈ ચર્ચા કરવી હોય તે કરી દેશો કહે.”

આ બાળકોનું મંડળ અભ્યાસક્રમથી માંડીને કોઈ પધારી સાફ કરવી, કોઈ પાણી તાપનું વગેરે દરેક જાગનનો વિચાર કરે છે, અને નિર્ણય કરે છે. ગૃહનાં દરેક કામ બાળકો પોતે જ કરી શકે એવી ત્યાંની પ્રથા થઈ ગઈ છે.

“અહીં વાચનનું કેમ થાય ? વિદ્યાર્થીઓ કેટલા કલાક વાંચવા આવે ?”

મને જવાબ મળ્યો : “અમુક જ કલાક વાંચવા માટે જુદા કાદવા એવા ચોક્કસ નિયમો નથી, પણ જે રીતે શિક્ષણનું કામ ચલાવવું હોય તે પ્રમાણે વધારેમાં વધારે વખત વિદ્યાર્થી વાંચવામાં ગાળે છે.”

“વિદ્યાર્થીઓને વાચનમાં-અભ્યાસમાં-જ રસ છે કે બીજી કાંઈ બાબતમાં પણ તેઓ રસ લે છે ?”

“ઔરત્રીયા કેમ મદાયત્વ અને એ અહીં પહેલું શીખવાય છે અને સાર પછી અમારાં બાળકોને વિશ્વપ્રેમ શીખવીએ છીએ.”

“વિશ્વપ્રેમ અને પ્રજાપ્રેમ ત્યાં પદ્મપર વિરોધી હોય ત્યાં તમે શું કરો ?”

“અમે સદુથી પહેલાં પ્રજાપ્રેમ જ ફેળવીએ, કારણ કે માણસને જેમ શાસ્ત્રોચ્છેદનની જરૂર છે તેમ પ્રજાપ્રેમની પહેલી જરૂર છે.”

આ રીતે તેમણે બાળકો માટે કરેલી વ્યવસ્થા બતાવી. શાળામાં સમય-પત્રકો મૂકેલાં મેં જોયાં. તેમાં કેટલો વખત અભ્યાસમાં વિદ્યાર્થીઓ ગાળે અને કેટલો વખત રમવામાં ગાળે તેની ખૂબ ટાળછ રાખીને સમયપત્રકો તૈયાર કરવામાં આવ્યાં હતાં. ત્યાંના શિક્ષકો કે ગૃહપતિઓ એમ નહોતા ઇચ્છતા કે બાળકો વાંચ્યા જ કરે અને રમે નહિ. સમયપત્રકમાં બાળકનું શારીરિક બળ વધે એ ઉપર પણ ધ્યાન રાખવામાં આવ્યું હતું.

ત્યાંના ગૃહપતિઓ-શું વૃદ્ધ કે શું યુવાન-બાળકો સાથે રમવામાં જગત બેઠ નથી ગમતા. તેજો બાળકો સાથે એટલા રસપૂર્વક રમતા કે તેમની રમતો ખૂબ જામતી. એમની રમતો એવી અને એટલી હતી કે એ મને પણ નથી આવડતી. મને તેમણે એકવાર રમવાનું આમંત્રણ આપ્યું, મેં ના પાડી કે મને તમારા જેવું રમવાં નથી આવડતું. છતાં હું તેમનો આગ્રહથી બે ત્રણ

વાર રમવામાં હાજરો પણ રમતાં ન આવડવાને લીધે હું રમતમાં નિષ્ફળ નીવડ્યો.

દરેક વિદ્યાર્થી પોતે મોટો થઈને શું થયેલો છે એવું એને પહેલેથી જાન હતું અને એ રીતે જ તે શાળામાં કામ કરેલો.

મેં તેમને જોગરૂને લગતા, શિક્ષણ વિષયક અને દુરની જ્ઞાનના પ્રશ્નો પૂછ્યા. મને જવાબ મળ્યો કે “બાળક જેટલું પકડી શકે તેટલું બધું આપીએ છીએ; તેમાંથી તેને જે ઇચ્છે કરવું હોય તે કરાવું કરે. પણ અમે જે કંઈ આપીએ છીએ તે શરીરને બાંધે પણ કરાવું કરે એવું અમે નથી કરતા.”

મેં પૂછ્યું: “પણ બાળકને શું આપવું શું ન આપવું એનો નિર્ણય કોણ કરે? એ કામ તો અમરું છે અને એટલા માટે દરેક શુદ્ધપતિ માનસશાસ્ત્રી હોવો જોઈએ.”

“અમે દરેક શુદ્ધપતિ પોતાના કામને માટે લાયક હોય એવી સંભાળ રાખીએ છીએ. ખામ કરીને કાંઈ પણ શુદ્ધપતિ દરેક તો ન જ હોય એ ખ્યાલમાં રાખીએ છીએ.”

હવે ઇંગ્લેન્ડની જાત કર. ત્યાં મેં એક સરથા જોઈ. એ સંસ્થાએ કેળવણીની એક મહાપરિપક્વ યોજના લીધી. આ સરથા તરફથી એક શાળા ચાલે છે. એ શાળા પ્રાયોગિક શાળા છે, અને ત્યાં શિક્ષણના જૂના જૂના પ્રયોગોથી સરસમાં સરસ શિક્ષણ કેમ અપાય તે, જનાય છે. એ શાળામાં વિદ્યાર્થીઓની અંદર અંદર જે સદચાર, મિત્રતાવ વગેરે મેં જોયાં તે જીજ્ઞાસુ ક્યાંયે મેં નથી જોયાં.

ત્યાંની એ મુખ્ય કામ કરનારી સ્ત્રીઓ મિસ કિંગ અને મિસિમ એન-ચોર હતી. મિસ કિંગ ઉંમરે લગભગ પચાસ વર્ષ ઉપરનાં છે, છતાં તેમની કામ કરવાની શક્તિ અખૂટ છે, અને એક પુરુષને પણ દક્કર મારે એવી ઝડપથી કામ કરે છે. આપણા દેશમાં એમ મનાયું છે કે સ્ત્રીઓ તો કંઈ જ કામ ન કરી શકે; પણ એ માન્યતા કેટલી જુલમજુલ છે એ મિસ કિંગને જોયા પછી જાણાય. આપણે આપણા દેશના અંધા ભાગની શક્તિ નુકસાની વેડવા દઈએ છીએ પણ શુદ્ધપના લેકા એમ વેડવાઈ જવા ન દે.

મિસ કિંગને મેં એક મોન્ટીગોરી શાળામાં દાખલ થતાં જોયાં. મિસ કિંગને જોઈને જ્યાં બાળકો ઉભાં થયાં અને દોડી આવ્યાં તે મિસ કિંગની આમ્રપાત્ર વિટગાર્ડ વર્ણીને કહેવા લાગ્યાં: “મિસ કિંગ, અમને જરૂરી ન કરતાં જાઓ?” હું તો તેમનાથી જરા દૂર હતો. પંદર વીસ છોકરાં તેમની

આસપાસ ફરી વળ્યાં હતાં. તેમાંના એકાદને સહેજ ગમ્મતમાં થયેલ મારી, કોઈને એકાદ જે સવાલ પૂછ્યા કે તમારું કામ કેમ ચાલે છે અને શું લગ્યો છે, અને પંખી ચાલતાં થયાં.

ક્યાં આ પચાસ વર્ષની ગાંધી-જેને મેં લોકોનો પરિપક્વ ભાવણ આપતાં અને જાંઘાંને રચનાવતાં વંશનાં હતાં ને અને ક્યાં આ બાળકો સાથે હળતાં અને આનંદ કરતાં મિત્ર કિંગ!

હું તો ફરતો જ જ ઉભાં હતો. મારો ઉતાવળીંગ સ્વભાવ વચ્ચે આવ્યો અને મનમાં થયું કે મને આ ગાંધી પોતાની શાળા ક્યારે બતાવશે? પંદરેક મિનિટ આમ આવી ગઈ. પંખી મને તેમણે જણાવ્યું કે “આ ખરું ચેનન તમને બતાવ્યું. હવે ચેનનરહિત ભાગ તમે લેજો.” પંખી તેઓ મને બીજા એક ઝોનમાં લઈ ગયાં. ત્યાં કેટલાંય બાળકો સૂતાં હતાં. મને તો ત્યાં જઈને નવાઈ લાગી કે મિત્ર કિંગ ત્યાં ગયાં ત્યારે બાળકો બીજાકુલ મંકાય ન બતાવતાં જ્યાં સૂતાં જ રહ્યાં; અને મને લોકોને મિત્ર કિંગને પૂછ્યું કે “આ કોણ આવ્યા છે?” આપણને તો આ બધું જોઈને એમ થાય કે આ બાળકોમાં જરાય વિનય નથી! ત્યારે તેમના વલણમાં આવ્યું કે હું હિન્દુસ્તાનથી આવ્યો છું. ત્યારે તેમણે મિત્ર કિંગને કહ્યું કે “લે એમ હોય તો અમારે તેમની પાસેથી હિન્દુસ્તાન વિષે સાંભળવું છે. તેઓ અમને કંઈ ન કહે?” મને આ સાંભળીને થયું કે શિક્ષણનું અંગ કેવું સરમ રીતે સંવાદ રહ્યું છે! મને મિત્ર કિંગે કહ્યું કે “પેલી ટેકરી ઉપર બાળકોને લઈ જઈને તેઓ જે વૃક્ષ તેની માદિની તેમને આપો.” હું તેમને મારી સાથે લઈ ગયો. તેમની સાથે મેં ખૂબ વાતો કરી. તેમણે મને ખૂબ સવાલો પૂછ્યા. એ બધા તો અહીં ન હતાં પણ થોડીએક હકીકત અહીં હતી. તેમણે મને પૂછ્યું કે “તમે લગ્ન કેટલી ઉંમરે કરો છો?” આપણી સામાજિક સુન્દરમિત્રીને લગતો આ પ્રશ્ન હતો. મેં તેમને જણાવ્યું કે “અમારે ત્યાં છોકરીઓ સાધારણ રીતે આર. તેર કે ચૌદ વર્ષની ઉંમરે પરણે છે.” તેમને તો આ જરાય સાંભળીને આશ્ચર્ય પડી પડ્યા જેવું લાગ્યું. મારા એક મિત્ર ત્યાં ઉભા હતા. તેમણે આ સાંભળીને કહ્યું કે “એમ હોય જ નહિ. આર. તેર વર્ષનાં છોકરાં પરણે એ માની જ નથી શકાયું!”

આ બાળકો સાથેની વાનગીનમાં મેં જે આજંવતા અને પ્રેમ જોયાં તેને લીધે મારે ઉતાવળ હોવાથી વહેણ જવું હતું તો પણ ન ગયો અને તેમની માથે વાતોમાં મુદ્દા રહ્યો!

બાળકને સ્વાનંત્ર્ય આપવામાં આપણે બહીના રહીએ છીએ કે રજેને એથી કંઈ નુકસાન થાય. પણ ખરી રીતે તો સ્વાનંત્ર્ય આપવાથી બાળકને બીજાકુલ નુકસાન નથી થતું. સ્વાનંત્ર્યથી કાંઈ પણ બીજા માણસના હુમલા મામે ટકવાની દિમ્બન આવે છે. કાંઈ પણ બાળકનું સ્વાનંત્ર્ય કઈ સેવામાં આવે ત્યારથી તેની યુક્તિબીની શરૂઆત થાય છે. કાંઈ વાર આપણે ઘણી વખત બાળકો ક્યારેય ફરે નેથી કંટાળીને તેમને ફર દાદી મુઠીએ છીએ અથવા તો તેઓ સ્થિર અને ખંડાં થઈને જેમ એમ બેસીએ છીએ. પણ આપણે સમજતાં નથી કે એમ બાળકને મંડાં ગેસાડી મુઠવાથી કે વડીને ફર દાદી મુઠવાથી બાળકને આપણે નુકસાન કરી એવીએ છીએ.

મિમ કિંગે પછી મને ગૃહ ગતાચું. તેમાં અધ્યા વિદ્યાર્થીઓને સ્વતંત્રતા મળી હતી. છોકરા તથા છોકરીઓ અને સાથે રહેતાં હતાં. મિસ કિંગ પણ ત્યાં રહેતાં અને અત્યંત પ્રેમથી વિદ્યાર્થીની સાથે રહીને તેમના પ્રશ્નોનો નિવેદો લાવતાં. મેં એક વિદ્યાર્થીને સવાર પૂછ્યો: “કેમ, ફેન્શમ લાઇટમાં કેવું ગમે છે?” એણે કહ્યું કે “અહીં તો બધું જ ગમે છે કારણ કે અહીં સ્વાનંત્ર્ય મળે છે.” લવિષ્યમાં દુગ્ધાંડના જે બાળકો આપણા ઉપર રાજ્ય કરવાનાં છે તેમને મેં કેળવતાં જોયાં. મને મિમ કિંગે એક બાળક ગતાચું અને કહ્યું કે “આ બાળક એક દારૂ ગતાવનારનું છે. એના પિતાના મરણ પછી એ બેઠો છે. અહીં દરેક જેવું જોઈએ તેવું વાતાવરણ નથી મળ્યું. એટલે જ એ બીજાઓથી જુદું તરી આવે છે.” પછી થોડે દૂર લઈ જઈને મને મિસ કિંગે કહ્યું કે “મી દાદર, મને એક વાત તમને જણાવવાનું મન થઈ ગયું છે, અને તે એ કે આટલી અધી કુદરત અહીં છે છતાં એક પણ બાળકે દરેક કવિતા નથી લખી તેના કારણેનો કંઈ વિચાર કરી શકો છો?” મિસ કિંગના આ સવારનો મેં જવાબ આપ્યો કે “વિજ્ઞાનના લોકોમાં બીજાકુલ કલ્પનાશક્તિ નથી તેથી આ બાળકો કવિતા નથી બતાવી શક્તાં. એ કલ્પનાશક્તિની ખામીને લીધે જ આજે દુનિયાં હિન્દુસ્તાનને સ્વાનંત્ર્ય નથી આપતું. જે દિવસે હિન્દુસ્તાનને સ્વરાજ મળશે તે દિવસે દુગ્ધાંડના લોકોમાં કલ્પનાશક્તિ આવશે.” વિજ્ઞાનના જવાબદાર માણસોને કલ્પનાશક્તિની ખામીનું આ ગ્લતનું જાન હવે થવા લાગ્યું છે એમ જણાય છે. મેં મિસીસ એન્સારને પૂછ્યું કે “બાળકોમાં કઈ જાનની શક્તિની ખામી તમને લાગે છે?” તેમણે જણાવ્યું કે “આસ ખામી જેવું જણાવું નથી. પણ કેટલુંક જે વાતાવરણમાંથી તેઓ આવે છે તેમાંથી લઈને આવે છે, તેઓ

આવે છે ત્યારે તેમનામાં ગર્વ, અભિમાન વગેરે દોષો હોય છે અને તે દૂર કરતાં વાર લાગે છે ખરી. વળી આ તો આંતર રાષ્ટ્રીય સંસ્થા છે એટલે આદોની કેળવણીમાંથી બધી પ્રગતિ મળે છે, કઈ વસ્તુ અહીં મુંઢે છે, એ સમજી લે એ અમારો હેતુ છે. ”

યુરોપના કેળવણીના ક્ષેત્રમાં કામ કરનારાઓ હવે મગજે છે કે અત્યાર મુખી કેળવણીમાં શિક્ષક એ મુખ્ય હોય. જાળકને શિક્ષણ આપવામાં મોટી એ મુખ્ય હતી. આજે જાળક મુખ્ય છે અને શિક્ષક એ જાળકને શીખનાર-સમજનાર છે. હવે આ સિદ્ધાંત યુરોપે સ્વીકારવા માંડ્યો છે અને તેથી તેનું દરિયિન્દુ પણ ફેરવાયું છે, અને ત્યાંનાં જાળકો પ્રગતિ પ્રગતિએ વચ્ચે સમાધાન કેમ થાય એનો વિચાર કરી રહ્યાં છે.

ઝોરૂયામાં હું એક શાળામાં ગયા હતા ત્યાં વિદ્યાર્થીઓએ મને પૂછ્યું: “હિન્દ માટે ચર્ચાનો એક દિવસ ગળીએ તો કેમ ?” મેં કહ્યું: “હા, ગાઓ.” પણ આ વિદ્યાર્થીઓ કહે: “એમાં અમે તમને બીજકુત બોલવા ન દઈએ.” મેં જવાબ આપ્યો: “ભલે, તમે બોલો એ હું સાંભળવા કરીશ.” આ ચર્ચા કરનાર બધાં જર્મન જાળકો હતા. કદાચ આ જાળકોને બહુ મોટા માણસો આ રીતે ચર્ચા કરત તો તેમને વિવાદના અધિકારીઓ એ પ્રમાણે ન બોલવા દેત એવી ચર્ચા થઈ. વિદ્યાર્થીઓની અંદર હુકડી પડી. એક હુકડી કહે કે હિન્દને સ્વરાજ આપવું ને બીજા પક્ષ કહે કે સ્વરાજ ન આપવું. ખૂબ ચર્ચા થઈ. તેમાં મિત્ર મેયોએ કામેલી વાન પણ આવી. બીજી પણ ઘણી દલીલો આવી હતી. હું તો એ બધી સાંભળીને ખૂબ નવાઈ પામ્યો; કારણ કે મને લાગ્યું કે ક્યાં આ ઝોરૂયાના મુખ્ય શહેર વિજોનામાં લણનાં જાળકો અને ક્યાં આ અમદાવાદની મીનના કાપડ ઉપરની જાળકો વાન ! એક જણે એવી દલીલ કરી કે હિન્દુસ્તાનના મિત્રમણેકો મળ્યો ઉપર બહુ જ જુલમ કરે છે માટે હિન્દુસ્તાનને સ્વરાજ ન આપવું; કારણ કે સ્વરાજ મળતાં મળુરો ઉપર વધુ જુલમ થશે. આખરે ચર્ચાને અંતે કરાવ થયો કે “હિન્દુસ્તાનને સ્વરાજ આપવું. તેમનો કરાવ આવો હોય: “અમે કરાવ કરીએ છીએ કે ઝોરૂયાનાં જાળકો હિન્દુસ્તાનને સ્વરાજ મળે એમ ઈચ્છે છે.” આ બધી ચર્ચામાં ઝોરૂયાનાં જાળકો સ્વરાજ આપી શકે એમ નહોતું એ હું જાણતો હતો, તો પણ તેમનામાં આપણા તરફની સહનયતાની લાગણી તો બેતો જ હતો.

આ બધું પરિણામ જાળકોને મળેલી સ્વતંત્રતાનું હતું. ન્યાં મુખી

શાળામાં કે વિદ્યાર્થીગૃહમાં સમજીને સ્વાતંત્ર્ય ન આપવામાં આવે ત્યાં મુઢી તે આપું નહીં છે. જાળકને જે વ્યથાએ નિયમ કરવામાં આવે છે ત્યાં તેઓ અધું કામ જાણ સરસ રીતે કરી શકે છે. મારે કમનસીમે મેં એવાં હાત્રાસ્યો પળુ જોયાં છે કે જ્યાં વિદ્યાર્થી વધારે વખત મુઢી દીધો બાજે તો તેને માર પડે. વિદ્યાર્થીઓ જાણુ રખડતા એટલા માટે જમવાને વખતે પાટલા ઉપર દોઢ બે દલાદ મુઢી બેસાડી મૂકના. જો જાળકો નિયમન સમજે, અને જાળકોએ પોતે બેગા મળી નક્કી કરીને એ નિયમન સીધાપું હોય, તો જાળકો તે જરૂર પાળે છે.

ત્યાંજુ ગૃહપતિઓ એમ માનતા કે જાળકો વૃદ્ધિ અને વિદ્યાસ સાધનારાં છે. ત્યાંના શિક્ષકો પણ આ બે વસ્તુને કેમ પોષણ મળે એને માટે સનેજ અને જામન રહેના. તેમના ખોરાક વિશે પળુ ખૂબ જામન રહેતા. ખોરાકની જામનમાં એટલી જામી કાળજી રાખતા કે જૂખમરા વખતે પણ જાળકને આછો ખોરાક ન ગળે. નાણુની તમીને લીધે જીવન બધાં ખાતાં-ઓમાં દુકાળ રહેતો પણ કેજાણી ખાતામાં જરા પણ દુકાળ ન રહેતો.

વળી જાળકના શરીરમાં ગરમી કેટલી રહે છે તેની સંભાળ ત્યાં લેવામાં આવતી હતી. જાળકની ગરમી ઓછી થાય તોપણ નુકશાન અને વધે તોપણ નુકશાન થાય. એટલા માટે જાળકો હમેશાં સનેજ કેમ રહે તેની કાળજી રાખવામાં આવતી અને એટલા માટે જાળકની ગરમીની તપાસ લેવામાં આવતી. હજા કેમ પૂરતી ગરમ રહે અને યોગ્ય પ્રમાણમાં આવજા કરે તેની સંભાળ ત્યાંના ગૃહપતિઓ તથા શિક્ષકો રાખતા. જાળકને કોઈ પણ જાતનું શારીરિક નુકશાન થયું દેખાય તો તરત જ એ લોકો ડૉક્ટરો પાસે યોગ્ય તપાસ કરાવતા હતા.

એક વાન ત્યાંથી જાણી લેવા જેની મને લાગી તે એ હતી કે જાળક એક જ વિષય ઉપર એકાગ્રતા કરે એ કીક નથી એમ તેઓ માનતા હતા. તેઓ માનતા કે જો જાળક સંપૂર્ણ એકાગ્રતાથી કામ કરે તો તેને નુકશાન થાય છે, અને તેથી જાળક એકનું એક કામ કર્યા કરે તેથી તેને વળાંક (ધસારો) ન પડે એની ખાસ કાળજી રાખતા. આપણે તો મને તેટલો બોલો જાળક ઉપર લાડતાં કોઈ પણ જાતનો વાંધો નથી લેના. જાણુ એક કોઠીમાં દાણો ભરતા હોઈએ તેમ જાળકમાં ખૂબ જાન ઠાંસી ઠાંસીને લરી દેખા અપતન કરીએ છીએ. અને પરિણામે જાળક પુસ્તકોને ધિક્કારવા લાગે છે. મને પણ એવો જ એક દાખલો યાદ છે કે ખૂબ એકાગ્રતાથી અભ્યાસ ઉપર ધ્યાન આપવાથી જાન-

તાંતુઓ ઉપર એટલું અધું દયાળુ થયું હતું કે બી.એ. થયા પછી મારાથી એક પણ પુસ્તક પુરુપુરું વાંચી શકાયું નથી.

આપણે ત્યાં જ્યાં છે કે આપણા વિદ્યાર્થી સતત અભ્યાસી કેમ નથી રહેતા. એનું કારણ તો એવું છે કે આગતને શક્યાનમાં જે મહત્ત્વ નોંધે તે નથી મળી; ઉત્તરું આપણે તો આગત ખૂબ શીખી લે એટલા માટે એના ઉપર નાનપણથી જ દુષ્ક્રિયા ધરાવે છે અને પરિણામે આગતનો નાશ કરતા આત્મા છીએ.

ત્યાં પરપર્મા પરીક્ષાઓ આમે ખૂબ જ વિરોધ થતો રહ્યો છે. આપણી પરીક્ષાઓ ખાજા કેટલીય મનોના ઉત્તરગમ અને ફટલો ત્રાસ વિદ્યાર્થીઓ સહન કરે છે એનો આપણને અધારે ખ્યાલ હશે. આને પરીક્ષા જેવી લેવાય છે? પરીક્ષા શું આવડે છે તેની નહિ પણ વિદ્યાર્થી શું નથી બાંધેલો તેની લેવાય રહી છે. પરીક્ષા ની આવી વિનાશક પ્રતિભા આને આપણે ત્યાં હવે અધે નાશ થવા માંડ્યો છે.

ત્યાંનાં ઝાઝાએમા પ્રમત્તરૂપ ભાવના ચોપાની મેં જોઈ. હું જર્મન છું, હું અંગ્રેજ છું કે હું આન્ડ્રીયન છું એ ભાવના સામે આજે અંક ઉઠ્યું છે. તેઓ માને છે આવું મંદુચિત્ત પ્રમત્તરૂપાણું એ જગતનો નાશ કરનાર તરવ છે, માંદે એ જોડો વિશ્વનંધુવની સાગણીનો પ્રચાર કરી રહ્યા છે. આજે પ્રમત્ત એક જીમ્મનો સદ્ગત મારી રહી છે. હું ખાતરી કે હું હું કે હિન્દુસ્તાનના જે જે શિક્ષકોને યુરોપના શિક્ષકોની સાથે પત્રવ્યવહાર કરતો હોય તેમને માટે ત્યાં આજે ખૂબ અતુલ્યતા છે.

ત્યાંની પ્રમત્ત માને છે કે એક પ્રમત્ત બીજી પ્રમત્તને શુભામીમાં રાખી રહી હોય તો તે શુભામી દૂર થઈ જ નોંધે; અર્થાત્ આપણે જે પ્રમત્તની સાથે નોંધાયે તેની મદદથી આપણે મુક્તિ મેળવી શકીએ એમ છીએ. આપણે પણ આપણા પ્રયત્નોથી ત્યાંની પ્રમત્તને બચાવી દેવું નોંધે છે કે હિન્દુસ્તાન પણ એક એવો દેશ છે કે જે તેમના કામમાં સદસર આપણે તૈયાર છે.

આ રીતે આજે ત્યાં જે પ્રવાસી આવી રહ્યા છે તેનું વર્ણન કરું. હવે ત્યાંની શૂદ્ર શાળાની વાત કરું.

ત્યાંની ગાડન સ્કૂલ જે મિશ્રિત નિહસત્ર ચલાવી રહ્યાં છે તેમાં હું ગયો. આ શાળાનું સ્થાન ખડુ જ શાંત અને રમણીય છે. ડૉ. જગદીશચંદ્ર બોસે પોતાનું એક પુસ્તક આ સ્થાનમાં રહીને લખ્યું છે. મેં મિશ્રિત નિહસત્રને પૂછ્યું કે

“આગકની દરેક પ્રવૃત્તિમાં સંભાળ કેવી રીતે રાખો છો ?” જવાબમાં તેમણે જણાવ્યું કે “દરેક ગ્રાગક એમ જાણે છે કે ને કાંઈ પણ જાતની પ્રવૃત્તિ ઉપાડે તે જો સર્જનાત્મક હશે તો જરૂર મિમિસ નિહલસ તરફથી તેને ટેકા મળશે. આ વાનની તંત્રે આગ્રી હોય છે.” મેં પૂછ્યું : “પણ તમારી પાસે પૈસા ન હોય તો સર્જનાત્મક પ્રવૃત્તિ ક્યાંથી કરાવો અને જો વગર જાગકાને શું હામ આપો ?” મને તેમણે કહ્યું કે “ના, ના, એમ નથી. તમે તો એમાં તમારી જાતને હેતરો છો.” મેં કહ્યું : “અમારી પાસે તમારા જેટલાં સાધનો નથી એથી અમે કેવી રીતે જાગકાને જૂદી જૂદી પ્રવૃત્તિઓ આપીએ ?” તેમણે જણાવ્યું કે “તમારે ત્યાં મ્યુઝીઅમ હોય તો જાગકાને સમવસ્થાનમાં લઈ જાઓ. જો ન જાને તો ચિત્રો બતાવો. ચિત્રો પણ મેળવી શકો એમ ન હો તો તમારા શિક્ષકોમાં કંઈ સર્જનાત્મક શક્તિ છે કે નહિ? તમે પોને કેમ કંઈ સૂચ્યું નથી ?” આવો મારી પાસે કંઈજ જવાબ ન હતો. આપણી સર્જન-શક્તિ ચાલી ગઈ છે; જો પાંચી આવે એવું શિક્ષક આપણને મળ્યું નથી એટલે આપણામાં સર્જનશક્તિ નથી રહી. આજે હવે જૂનીને અદલે બીજી નવી પદ્ધતિ આવી છે અને તેમાં આપણે સર્જનને મુખ્ય પદ આપવા લાગ્યા છીએ. આજે આપણે જાગકાના શરીર તરફ પણ ધ્યાન આપના થયા છીએ. જાગકો કસરત મળે, શરીર મજબૂત થવા જેટલું તેનામાં જળ આવે તે માટે આપણે પ્રયાસ કરી રહ્યા છીએ. આજે ફરીથી આપણને આત્મભાન થાય છે અને આપણે જોગબતા થયા છીએ કે આપણે અમુક દિશામાં હામ કરવાનું છે.

આપણે ત્યાં શ્રીદક્ષિણામૂર્તિ જેવી બીજી સાળાઓ ઉભી થવા લી જરૂર છે. જાગકો સ્વાસ્થ્ય આપણું જોઈએ, તેનું શરીર મુધાન્વું જોઈએ, તેનું માનસ કેળવણું જોઈએ એમ આપણને લાગે છે ? જે દિવસે આ હામ થશે ને દિવસે કોઈ પણ પ્રાન્ત હિન્દુસ્તાનને યુવામીમાં નહિ રાખી શકે.

સંમેલન વખતે થએલા પ્રશ્નોત્તરો

(ઉત્તર આપનાર : દાદાભાઈજી દાલેલદાર)

પ્રશ્ન—આ દેશની અંદર સ્વાત્ત્વ ઉપર ઇતિહાસ નમે કે નહીં!

જવાબ—ઠાણ પણ શિક્ષણસ્થા સ્વાત્ત્વથી રહી શકે કે કેમ એ મતલબૂદો છે. આને તો ઇતિહાસો સ્વાત્ત્વથી રહી શકે કે કેમ એ મતલબૂદો હોય. શિક્ષણશાળાઓ ઇતિહાસોથી જૂદી છે ત્યાં આપણે ઇતિહાસ વિષયક કંઈક આ અશક્ય છે. ઘણાં ખરાં ઇતિહાસોમાં રહેલા વિદ્યાર્થીઓને વિષયક કંઈક ઇતિહાસ સ્વાત્ત્વથી જાનવું અશક્ય છે.

પ્રશ્ન—ઠાણ ઇતિહાસ સ્વાત્ત્વથી રહેવા ધારે તો રહેવું શક્ય છે કે નહીં!

જવાબ—આ પ્રશ્નનો જવાબ છે અને નથી એવો છે. એને મુખ્ય આધાર વિદ્યાર્થીઓનાં અભિપ્રાય ઉપર રહે છે. ઇતિહાસમાં જે ઉદ્દેશ્ય પ્રગટ કરીએ તો જ સ્વાત્ત્વથી જાનવું શક્ય છે. તેમાં પણ ખૂબ કમાણી થાય છે. શિક્ષણમાં તો કમાણી થવા કરતાં કેટલુંક કામ પડે છે તો એ રીતે ઉદ્યોગ ખર્ચ પડે છે. જે વિદ્યાર્થીઓને ઉદ્યોગમાં જોડવાની તૈયારી કરીએ તો કમાણી સર થાય ખરી. પણ વિદ્યાર્થીઓને તૈયાર થાય ત્યાં તેને પાંચ આઠતાં તે હી જાય છે. ઉદ્યોગની તૈયારી લઈને કામ શીખ્યા પછી પાંચ વર્ષ ઇતિહાસને સેવા આપવાનું વિદ્યાર્થી સંસ્થાએ તો સ્વાત્ત્વથી રહેવું જની શકે.

પ્રશ્ન—દાદાભાઈજી વર્તુલરચિતમાં ઇતિહાસનો આદર્શ કો તોલે છે?

જવાબ—જે પ્રશ્ન આપણે હોય અને પ્રાચીન ગુરુત્વથી પ્રશ્ન તોલે કરી હોય તો તેમના જેવા આદર્શ ગૃહપતિ આને નથી અને તેમના ગૃહપતિ ન હોય ત્યાં સુધી એકલાં ગુરુત્વથી જાણું અર્થ છે. આને તોલે માત્રીએ કે એવા ઠાણ વૃત્તથી ગાવાઓ મળી જાય તોપણ આદર્શ આદર્શ

દય દાખલ કરવા ન ઇચ્છીએ. તેમની ભાવના આપણે લઈએ, તેમના વિચારો આપણે લઈએ અને પછી એ મુજબ છાત્રાસયનું તંત્ર ચલાવવા પ્રયત્ન કરીએ.

સનાતન તે કહેવાય જે નિત્યનૂતન છે. જે ન મરી જાય, જે ટકી શકે તે જ સનાતન છે. કાળ પરત્વે આપણે જૂની પ્રાચીન કાળની પ્રથાઓમાં ધીમે ધીમે ફેરફાર કરવો જોઈએ. જેમ માણસના શરીરમાં બાળકથી વૃદ્ધ થતાં મુઠ્ઠી ધીમે ધીમે ફેરફાર થવા કરે છે તેમ ધીમે ધીમે ફેરફાર થવા જોઈએ. વહેવા વગર પાણી શુદ્ધ ન રહે. વનસ્પતિ પાણી ઉગીને મરી જાય અને ફરીફરી ઉગે છે. પ્રાચીન ધર્મના આચારનું પૂનર્જન રાખવું હોય તો થઈ શકે ખરું. પ્રાચીન ન દેશનું હોય તો પશ્ચાત્ય દેશનું એ ક્યાંનો ન્યાય ? આપણે ત્યાં નવું ઉત્પન્ન કરવાની શક્તિ નથી, તેથી તમામ દુનિયામાંથી અનુભવ લઈએ અને એમાંથી આપણને અનુકૂળ હોય તે લઈ ફેરફાર કરતા જઈએ; અને એ રીતે આપણા દેશનું જીવન એવું સમૃદ્ધ કરીએ કે એની મેળે વિકાસ થવો રહે.

પ્ર૦—ફેરફાર અને છાત્રાસયની કેળવણી એક ન હોય તો તેનો મેળ કેમ ખાય ?

જવ૦—હું ! હું ! હું કે છાત્રાસય પોતાની પ્રતિષ્ઠા કેટલે સુધી રાખવા માગે છે એના ઉપર એનો આધાર છે. અમુક સંસ્કારો વિદ્યાર્થીને મળવા જ જોઈએ એવો આગ્રહ હોય, છાત્રાસયના સંચાલકોમાં એટલી ટેક હોય અને મરણીયાપણું હોય તો શાળાઓને જણાવી દે કે અમુક જનની કેળવણી તમે આપો તો જ અમારો અને તમારો મેળ થાય. આપણે છાત્રાસયને વીશી રાખવા માગીએ છીએ કે કેળવણીની સંસ્થા રાખવા માગીએ છીએ એના ઉપર આ મેળનો આધાર છે.

* પ્ર૦—છાત્રાસયનું વાતાવરણ સુધરે ને માટે શાળા શા ફેરફાર કરે ?

જવ૦—શાળા અને છાત્રાસય વચ્ચે કોઈ જાતનું અંતર ન રહેવું જોઈએ. શાળા છાત્રાસયને અનુકૂળ સમય રાખે. શાળામાં ચાલતા કેટલાક સ્વિયો છાત્રાસયને સેપિ. દાખલા તરીકે કચ્છત છાત્રાસયને સોંપી સદાય. Day-student હોય તે પણ દસરતને માટે છાત્રાસયમાં જ જાય. જે શાળા અને છાત્રાસય પાસે પાસે હોય તો ધર્મશિક્ષણનું કામ પણ છાત્રાસયને જ સોંપે. શિક્ષકો પણ અચારનવાર છાત્રાસયના પરિચયમાં આવે અને શુદ્ધિ પામે.

* આ સલાહ રાજકોટના કેળવણી પ્રાધાના ઇન્સ્પેક્ટરનો હતો.

પ્ર૦—છાત્રાસયો પ્રગ્નનાં અને કેળવણી રાજ્ય પાસે હોય ત્યાં એ કેવી રીતે બને?

જ૦—પ્રગ્નને કેળવણીનું તંત્ર સોંપશું તો તે બગાડ કરનાર છે એમ સ્વીકારી લાઇને રાજ્ય આજે પ્રગ્નના હાથમાં કેળવણીની લગામ નથી આપતું. પ્રગ્નના હાથમાં કેળવણીનું તંત્ર સોંપવા પ્રગ્નએ માગણી કરવી અને એ ન બને તો પ્રગ્નએ કેળવણીખાતા ઉપર અને તેટલું દયાશુ લાવી કેળવણીમાં અનુદાન ફેરફાર કરાવી લેવા. કેળવણીખાતાઓ અધિકારી એ ફેરફાર પાતાની મેળે નહિ કરી શકે પણ પ્રગ્નના દયાશુ અને આગ્રહને કારણે તેને ફેરફાર કરવા પડશે.

પ્ર૦—કોમી છાત્રાસયોમાં ફટિનાં બંધેનો નડે છે તેનું શું?

જ૦—દરેક માણસે ફટિબદ્ધ થવું પડે છે. ફટિનું મહત્ત્વ સમાજમાં વિચરે છે ત્યારે બહુ ગંધાય છે. ફટિ જીવત હોય ત્યાં સુધી તે આવશ્યક છે પણ ત્યારે તે નિષ્પ્રાણુ અને ત્યારે વગર તિરસ્કારે ફટિના મહત્ત્વને આપણે આદરપૂર્વક દેખાવી દઇએ.

પ્ર૦—આજે છાત્રાસય કે સાળામાં જે વિદ્યાર્થીઓ આવે છે તેમાંના માંડ દસ દસ આગળ વધીને હોય કેળવણી કદાચ શકે એવા હોય છે અને બાકીના તેનું દસ સાંતા ત્યાં જ અટકી પડે છે. એમને નથી મળતી ફેરફારની કેળવણી કે નથી મળતી ઉછોગની. આનો ઉપાય શું?

જ૦—દરેક માણસ ઉચો મહેલ બાંધવા માગે છે. પણ જ્યાં પાંચો બાંધાય ત્યાં જ બરડી ખૂટી જાય છે. આગળનાં ચિનયમદિરો અને હાઇ-સ્કૂલો આમાં પાળ સુધીનાં મદનો જેવાં છે. આપણે અધુન મહેલો બાંધશું કે નાનાં નાનાં મંપડાં બાંધી ગામડાં સમૃદ્ધ કરશું? બધા ઉચ્ચ કેળવણી સુધી પહોંચે એ અસાધ્ય છે. આજે મળતી પાશ્ચાત્ય કેળવણી લૂરાડ કેળવણી છે. શુદ્ધગોની હાથ લાગેને ગ્રીસના લોકો મુઆ. રોમના લોકો આમ-પાસની મુક્તિમાંની અનાજ લૂંટી લાવી રોમમાં મહેલ વહેંચના. યુરપ આજે પણ પાટણી તુરુ ઉપર નમે છે. છતાં ત્યાં પણ બધા લોકો ઉચ્ચ કેળવણી સુધી પહોંચી નથી શકતા. પાશ્ચાત્ય કેળવણી ત્યારે જ નબી શકે જ્યારે દેશ બીજાને સૂચી ને પેલા લાવે. પાશ્ચાત્ય કેળવણી લાગે છે તો સારી, અને પણ લેસવાયે છે, પણ એ લૂટ ઉપર નસનારી છે. એથી અમલો ધોળો તો છે, પણ તે માલુમી ખાસ એ મૂલ્ય ન જોઇએ. આપણે ધારીએ તો

પણ પાંચસો વરસ પુરી એવા લગભગ દેશ નથી થઈ શકવાના. અધૂરા મહેસો કરતાં નાની ઝૂંપડીઓ સારી.

દમરોડા લોકો મંચીન પ્રાચીન દેશવર્ણી જાણે નીચળ એવી યોગના થવી જોઈએ એમ સૌ કહે છે, પણ એવી યોગના કાંઈની પાસે નથી. ઔચોગિક દેશવર્ણી નથી મળતી એ સાચું છે, સૌને આરોગ્યને ગળનવિહાર જોઈએ છે. માંધીછને લોકો મોટા ગળનવિહારી કહે છે. તેઓ કહે છે કે ઔચોગિક દેશવર્ણી જ મંચીન દેશવર્ણી-સેાને સો દત્ત-છે એમ માંધીછ કહે છે. મુંડૂતિની દેશવર્ણી નાં જોય અવગણ શણગાર કહી શકાય. આજે તે પ્રગતે ચરસો બો આથે ધોધુ' થી દૂધ જોઈએ છે. રાપ્ટ્રવ્યાપક દેશવર્ણી આપની દોષ ને તેમાં આખા રાપ્ટ્રમાં ફેલાય એવા ઉલોંગો જોઈએ, આ ઉલોંગો તે પ્રગતે અત્ત, રત્ત અં. આશય આપવા માંડ ન ઉલોંગો. પ્રગતી સર્વ સામાન્ય લાજને પૂરી પાડનારા ધધાઓ, વિદ્યાર્થી લાજપત્ર વાપરતો ધાય એવી દેશવર્ણી આપણે આપીએ ને જ આપણે ગાંધી દેશવર્ણી આપી દેવવાળે. એ ઉલોંગો ગામડામાં આવી શકે એવા અને ગામડાને સમૃદ્ધ કરે એવા જોઈએ.

પ્ર૦—કોમી જાગૃત્યમાં રાષ્ટ્રીય તત્ત્વ મળવા ધાય તો પછી કંઈ નુકશાન ખરું કે ?

જ૯—એમ થાય એનો અર્થ જ એ કે કોમનું 'કોમીપણું' નીકળી ગયું. કોમ કોઈલે અમુક સંઘુજિત અર્થમાં રસાર્થ એમ આપણે સમજીએ છીએ, કોમી જાગૃત્યમાં કોમ બદલેનો વિચાર નથી કરતા તેથી નુકશાન ધાય છે. આપણી કોમ ઉપરાંત બીજાઓ પણ દેશમાં છે તેનો વિચાર આપણે કરવો જ જોઈએ.

પ્ર૦—કોલેજના વિદ્યાર્થીઓને જુરમો થોડાં કરને કેમ વળાય ?

જ૯—વિદ્યાર્થીની અંદર જાગૃતિ આવે, જુરમો આવે એ બધું જરૂરનું છે. મને કોઈ વાર વિદ્યાર્થીઓ પૂછે છે કે અમારે રાષ્ટ્રીય દીક્ષાવ્રતમાં જાગ લેવો કે નહિ? હું તેમને એમ કહું કે તમારે પક્ષપક્ષીની લગાઈ થતી હોય તેમાં જાગ ન લેવો. તમારો ધર્મ દોરવાનો નહિ પણ મેવાનો છે. સેવાનુ ક્રમ મુરખાઓની આગેવાની નીચે કંપુ. ઉત્તમ દેશવર્ણી લીધી એનું નામ કે જે હોડાકીને વખતે કામ આવે, આખા રાષ્ટ્રની હસિનનો સત્તાજ હોય ત્યારે એ બહી જાય. કે આપણે વિદ્યાર્થી છીએ. જનનમાં સંતાનન કાળથી આમ

ચાલ્યું આવે છે. વિદ્યાર્થી નવા બુદ્ધિશીલ દેશને દોરે છે. જેઓ સ્વાતંત્ર્ય હઝમ નથી કરી શકતા એવા વિદ્યાર્થી ઉપર પણ હું અંકુશ ન મૂકું. સ્વાતંત્ર્ય પચી શકતું નથી એ સુનામીનું પશ્ચિમ છે. વિદ્યાર્થીની સાથે આપણે ભગીમે, એના કામમાં જોડાએ અને વખત-મળે ત્યારે એને હંફાટ આપીએ.

પ્ર૦—જાનાસયમાં શૃદ્ધપતિ પરીક્ષા પમાર કરાવવા માટે વિદ્યાર્થીઓ પાછળ શક્તિ ખર્ચે તો શું જોઈતું?

જ૦—પરીક્ષા એ પાછળ શક્તિ ખર્ચાય એ કીક નથી. પરીક્ષાઓ તો જતી જ જતી છે. કોઈ મારી વસ્તુ ઉભી થાય ત્યારે પરીક્ષા કાટશું એન માનવું એ કીક નથી. પહેલાં પરીક્ષાને કાદી જે પછી તેની ખાલી પટેલી જગ્યામાં ઘોડો વખત અરાજકતા રહેશે, પણ પછી એની મેજે પરીક્ષાની જગ્યાએ નવું તરત અંદર લાખન થશે. જ્યારે પરીક્ષાને અસાધે સોદામાં અસ્વસ્થતા આવશે ત્યારે જ્યાં વિચાર દરતા થઈ જશે, અને નવું શું લાવવું એ શોધી કાઢશે. આપણા સોદા એટલા શિથિલ છે કે તેઓ વાપો નથી માનતા, હાર્યા માને છે.

પ્ર૦—આદર્શ જાનાસયના શુભુ દયા?

જ૦—આ મહાભારત પ્રશ્ન છે, અને એનો ઉકેલ આપનાં, જેની અંદર દૈત્યનિક સંકુચિતતા નથી પણ દૈત્યનિક ભાવના છે, એમ કહીને હું છૂટી જઈશ.

પ્ર૦—શિક્ષકો શૃદ્ધપતિ અને એ છટ છે?

જ૦—કેટલાક શિક્ષકોને હું જાનાસયની પાસે પણ ન આવવા દઉં. જેને શિક્ષક તરીકે સ્વીકારીએ તેને શૃદ્ધપતિ તરીકે ન પણ સ્વીકારીએ. એવાને આપણે જાત્રોના મિત્ર ન બનવા દઈએ. જ્યાં આદર્શ શુદ્ધ હોય, હૃદય નિષ્પાક્ષ હોય ત્યાં શૃદ્ધપતિ દૈત્યનિક જીવન ગાળે એના જેવું સરસ કંઈ જ નથી.

પ્ર૦—નાસંદા અને તક્ષશીલા જેવાં વિદ્યાર્થીઓમાં દશ હજાર વિદ્યાર્થીઓની વ્યવસ્થા કેમ થઈ શકતી હશે?

જ૦—આપણે સમાજવ્યવસ્થા મધમાઓ અને છીડીઓ પાસેથી લીધી હશે એમ હું માનું છું. આપણી પાસે એવી સંસ્કૃતિ હતી કે દશ હજાર કે લાખ માણસો પોસિસની મદદ વગર મેળાઓમાં ચઢતી શકતા. આવા મેળાઓમાં પોસિસ નહિ એટલું જ નહિ પણ વ્યવસ્થાપક પણ નથી હોતો. એ દમે પ્રાચીન કાળની સમાજવ્યવસ્થા હતી એમ હું માનું છું, તેમાં દરેક માણસ જુનું તંત્ર જેવું હોય તે તરત સમજી શકતો અને વ્યવસ્થિત રીતે કામ કરતો.

પ્ર૦—દર વર્ગે ગૃહપતિ જનસાય એ સારું છે ?

જ૦—દર વર્ગે ગૃહપતિ જનસાય એનાં ત્રણ કારણો સંભવે. એક તો ધાત્રાસયને વિવિધ અનુભવ મળે; બીજું સારા ગૃહપતિ ન મળે એથી સારા ગૃહપતિનો જ્ઞાન એક જ જગ્યાએ ન મળે પણ બીજાં ધાત્રાસયો પણ થોડો થોડો જ્ઞાન મળે શકે અને ગૃહપતિ એક દેશણે લાંબો વખત રહે તો તે ઉપાં મળીયાં થાશે એવી બીજી ગામને લાગે.

પ્ર૦—સરકાર સાથે સંબંધ થવાની ધાત્રાસયની જ શાળા હોઈ શકે ખરી ?

જ૦—અહીં હું ગૃહ કેળવણીની દૃષ્ટિથી જ આપ્યો છું એટલે માત્ર બોલવામાં રાજકીય દૃષ્ટિએ માંગ અભિપ્રાય છે એમ ન માનના. સરકારી તંત્રની સાથે ચાલીએ તો માણસ મરે નહિ તો મારી થાય છે. સરકારની સાથે શાળા સંબંધ રાખે તેમાં જ્ઞાન પણ છે, અને તે જ્ઞાન એટલા બધા છે અને તે એવા મોહક છે કે એના વગર રહેવાનું નથી. જગત્કલ્પ તંત્ર સાથે સદા ર કરવા બેસીએ તો આપણા પૈવા બાઈ બેસીએ એવા સમય આવે છે. સરકારી તંત્ર કુતિયાબરમાં મુડાસ જ હોય. પ્રજા આગળ જાય છે અને પછી સરકાર પાછળ ચાલે છે. સરકાર હમેશાં પ્રજાને આગળ જવા દે છે અને જ્યારે તેને થઈ જાય છે કે હવે તો તંત્રમાં અમુક ફેરફાર કર્યા વગર ચાલે એમ નથી ત્યારે તે ફેરફાર કરે છે. કેટલાંક સત્કાર્યમાં તો આપણાં સત્કાર્યની સંગીતતાની અંતર ગહુ ઉડી જાય છે. એક માણસ આદર્શ ઉચો ચડાવે એટલે આસપાસના માણસો પણ ઉચા આવે જ છે.

પ્ર૦—વિદ્યાર્થી ગૃહપતિનાં છોકરાં સાથે ભળે એ ઇષ્ટ છે ?

જ૦—ગૃહપતિ ઘરના વાતાવરણ વિશે મક્કમ હોય તો તમામ વિદ્યાર્થી તેના ઘરમાં ભળે એમાં ડાંઘ ખોટું નથી.

પ્ર૦—વિદ્યાર્થી ગૃહપતિના ઘરનું કામ કરે તો શું ?

જ૦—વિદ્યાર્થી ઘરમાં જઈને પોતાની મેળે કામ કરે એ ઇષ્ટ છે. ગૃહપતિમાં કાયદાન હોય તો આ આગળનો વિચાર કરીને જ વિદ્યાર્થીઓ પાસેથી કામ લે.

પ્ર૦—ધાત્રાસયમાં વધારે અગત્યનું સ્થાન કોનું ? સુમિત્ર-કંઠનું, ગૃહપતિનું કે સેક્રેટરીનું ?

૪૦—સુપ્રિન્ટેન્ડન્ટ, ગૃહપતિ અને મેકેટરી આ ત્રણ અમલદારો આગના તંત્રની વિચિત્રતાને લીધે નીમવા પડે છે. આ ત્રણમાંથી જે જગરુક્ત વ્યક્તિ હોય તેનું 'ધાર્યું' થવાનું છે. કોઈ પણ સંસ્થામાં આવી અગવડ હોય તો પ્રશ્ન એ તપાસવું કે આમાં મદદરતું કોણ છે અને પછી પોતાને અનુકૂળ છોવાસય પ્રશ્ન શોધી લે.

૫૦—શાળાનો સમય કયો સારો ?

૪૦—સરકારી કેળવણીની સામે થયા એટલે આપણે એમ માનતા થયા કે શાળાનો સમય સવાર અંગ્રેજો ગણીએ એટલે રાષ્ટ્રીય શાળા અઢ ગઈ. હવે તો આપણે ધરતી અનુકૂળતા નેત્રી નોંધીએ. આપણે ત્યાં બપોરનો સમય બહુ ગરમ હોય છે એટલે બપોરને વખતે બહાર કામ કરવું એના કરતાં ઘરમાં જ રહીને કંઈ કામ થાય તો બહુ સારું. વળી જે આપણે ઉદ્યોગ દાખલ કરવો હોય તો ઉદ્યોગને અનુકૂળ વખત આપણે લેવો નોંધીએ. આથી વિદ્યાર્થી બહુવાનું કામ બપોરે બાદથી ચાર કલાક અને મત્તરે ઉદ્યોગ કરે એવી ગોઠવણ થવી નોંધીએ. આ બાબતમાં એકસ નિર્ણય તો ન અપાય કારણ કે શાળાની અનુકૂળતા પણ નેત્રી નોંધીએ.

૫૦—આદેશની દૃષ્ટિએ કયો સમય સારો ?

૪૦—જમ્યા પછી આરામ મળવો નોંધીએ. જમીને તરત કામે વળગવું એ કંઈ નથી, એટલા માટે દસ વાગે જમવાનું હોય અને બાર વાગે શાળાં શરૂ થાય તો ખરાબ છે. વિદ્યાર્થીને દસ વાગે જમવાનામાં મુશ્કેલી અનુકૂળતા કરી આપવી નોંધીએ.

૫૦—ગૃહપતિ પોતાની ભાવનાં વિદ્યાર્થી ઉપર કાદી શકે કે નહિ ?

૪૦—ગૃહપતિનો ધંધો વિદ્યાર્થી ઉપર પોતાના વિચારો, અનુભવો અને ભાવના કાદવા માટે જ, અને વિદ્યાર્થી ઉપર ગૃહ ગૃહ અપતરાઓ કરવાનો જ છે. ગૃહપતિ કંઈ જોર કે પોલિસ નથી. વિદ્યાર્થીઓ જે પામર હોય તો ખાનગી બંડ કરે. તેઓ પ્રામાણિક બંડ પણ કરી શકે અને ગૃહપતિ પાસે જઈ પડેલો અને તેને કહે કે અમુક વસ્તુ પસંદ નથી. વિદ્યાર્થીઓ મજાકથી જે ગૃહપતિના વિચારો સ્વીકારે તો પાછાથી તેમનામાં શક્તિ મળવી નોંધીએ. જે ગૃહપતિ વિદ્યાર્થીને અનુકૂળ ન હોય તો વિદ્યાર્થીઓ તેને કાદી મૂકે અને જ્યાં સુધી તે હોય ત્યાં સુધી તેના કહેવા પ્રમાણે ચાલે.

૫૦—ગૃહપતિને શિક્ષણ આપવા માટે કોઈ મંત્ર્યા આવશ્યક છે ?
આવી સંસ્થા કેવી રીતે ઉઘાડવી ? અને એવી ગરંથા હોય તો સારા ગૃહપતિ
મળી શકે ખરા !

૫૦—જેમ ટ્રેનિંગ કોલેજ જેવા કલાસ શિક્ષકો માટે કાઢીએ એ સહેલું
છે તેટલું સહેલું છાત્રાસયના કામ માટે ગૃહપતિઓ માટે ટ્રેનિંગ કોલેજ કાઢ-
વાનું કામ સહેલું નથી. શિક્ષક માટે આવી સંસ્થા હોઈ શકે પણ ગૃહ જેવા
જીવનગામી સવાસની અંદર માથું મારનાર તૈયાર કરવા માટે કોઈ સંસ્થા
કાઢીએ એ હીઠ નથી. કારણકે દરેક છાત્રાસય માટે જૂદી જૂદી ગતના ગૃહ-
પતિઓ નેહએ છીએ. જે દિવસ આખી દુનિયાનાં કમનસીમે છાત્રાસયો
standardize (એક ધોરણે ચાલના) થઈ જશે ત્યારે આવા ટ્રેનિંગ કલામ
કાઢવાનું શક્ય બનશે. આટે તો છાત્રાસયો માટે જૂન જૂના આદર્શો છે એ
સાફ છે; એવી ગૃહપતિ માટે મંત્ર્યા હોઈ ન શકે. ગૃહપતિઓને કેળવવા માટે
છાત્રાસય સંમેલન છે, 'છાત્રાસય' પત્રિકા છે. આસપાસના વાતાવરણથી જ
ગૃહપતિ તૈયાર થઈ જાય. ત્યારે અમુક મોક્ષ ગતના ગૃહપતિ નેહએ એલું
થઈ જશે ત્યારે એની મેળે એવા ગૃહપતિ તૈયાર કરવા માટે એવી સંસ્થા ઉઘાડશે.

પરિશિષ્ટ ૫

સંમેલનને મદદ કરનારા સજ્જનોની યાદી

૨૦૧-૦-૦	શ્રી: ગ્રમજી હંમરાજ	અમરેલી-કલકત્તા
૧૦૧-૦-૦	સર જમમોહનદાસ વરજીવનદામ	મુંબઈ
૧૦૦-૦-૦	નામદાર મહારાજ સાહેબ	મોરબી
૧૦૦-૦-૦	નામદાર હંકાર સાહેબ	વડવાણ
૧૦૦-૦-૦	નામદાર હંકાર સાહેબ	પાલ્લીનાણા
૧૦૦-૦-૦	સર પ્રભાશંકર દત્તપતરામ પટ્ટણી	ભાવનગર
૫૧-૦-૦	શ્રી નાનાલાલ કળીદાસ	રાજકોટ
૫૧-૦-૦	ડૉક્ટર જીવરાજ મહેતા	મુંબઈ
૫૧-૦-૦	શ્રી ભગવાનદાસ જેઠાલાલ: હા. લીલાધરભાઈ	"
૫૧-૦-૦	શ્રી નથુ નેણશીની કુ.	"

૫૩-૦-૦	શ્રી કલ્યાણચંદ્ર કમળાશી	મહુવા
૫૬-૦-૦	શ્રી કલ્યાણ બોર્ડિંગ સંસ્થા	અમરેલી
૫૦-૦-૦	નામદાર કલિદાસ સાહેબ	જસદણ
૫૦-૦-૦	શ્રી હરિલાલ નાગવણ	અમરેલી
૨૫-૦-૦	જાણી ચંદ્રશેખર : હા. લીલાધરભાઈ	મુંગઈ
૨૫-૦-૦	શ્રી રણછોડદાસ ભવાન લોટવાળા	"
૨૫-૦-૦	શ્રી હરજી ત્રિભાવન	"
૨૫-૦-૦	મંચેરી રેવાશંકર જગજીવન	"
૧૫-૦-૦	શ્રી વીરપાળ ગાંગુ	અમરેલી
૧૫-૦-૦	શ્રી કાળીદાસ ભાઈશંકર	મહુવા
૧૫-૦-૦	શ્રી ગુરુદેવ : હા. હવરામ વેલજી	અમરેલી
૧૫-૦-૦	શ્રી. માર્જેકલાલ સ્વામજી	"
૧૧-૦-૦	શ્રી મણિલાલ રી. જ.લી	મુંગઈ
૧૧-૦-૦	શ્રી હરિલાલ દયારામ	"
૧૧-૦-૦	શ્રી કલકલભાઈ જમનાદાસ	અમરેલી
૧૧-૦-૦	શ્રી મૂળજી રણછોડ વેદ	"
૧૧-૦-૦	શ્રી હવનલાલ અમરેલી	"
૧૧-૦-૦	શ્રી હરજી જોડાલાલ પનમાળી	મુંગઈ
૧૧-૦-૦	શ્રી ખુશાલદાસ હરજી	અમરેલી
૧૦-૦-૦	શ્રી હરજી કલ્યાણદાસ	મુંગઈ
૧૦-૦-૦	આતક સુવ્યવસ્થા	...
૧૦-૦-૦	અરોનર એલ્યુકેશન સોમાયતી	વસો
૫-૦-૦	શ્રી કેશવજી હાવાભાઈ	અમરેલી
૫-૦-૦	શ્રી હાજી મુમા હરમાઈ	"
૫-૦-૦	શ્રી મીત્રી અરજણ લખમણ	"
૫-૦-૦	શ્રી મંગળજી માણેચંદ	"
૫-૦-૦	શ્રી ધનજી ધોળા : હા. પ્રતાપરાય	"
૫-૦-૦	શ્રી. પુરુષોત્તમદાસ	રાજકોટ

૫-૦-૦	„ ગુણવંતરાય રેવાશંકર	અમરેલી
૫-૦-૦	„ ગવભુજ જગજીવન	„
૫-૦-૦	„ મોહનલાલ વીરજી	„
૫-૦-૦	„ મોહનલાલ ઓધવજી	„
૫-૦-૦	„ હરિલાલ ગોવિંદજી	„
૫-૦-૦	„ રતિલાલ હરજીવનલાલ	„
૫-૦-૦	શેઃ મોરારજી આદરજી	„
૪-૦-૦	શેઃ પરમાણુદ ગૃહ	„

૧૪૪૪-૦-૦ કુલ

—202027—

પરિશિષ્ટ ૪

ખીજી છાત્રાલય સંમેલન-અમરેલીનો કાર્યક્રમ

તારીખ ૨૬-૨-૨૮ સોમવાર

અધીરના ૨-૩૦ થી ૫-૩૦

દુધર રતન

સત્કારમંડળના પ્રમુખનું ભાષણ

ડૉ. હવરાજ મહેતા. [યાંચનાર શ્રી. હરિલાલ ગોવિંદજી વડીલ]

પ્રમુખશ્રીનું વ્યાખ્યાન

શ્રી. દત્તાત્રેય આસપ્તજી કાલેલકર

ચર્ચાના વિષયો નક્કી કરનારી સમિતિની ગોઠવણ

સાંજના ૫-૩૦ થી

૫-૩૦ થી ૭-૦ દસરતના પ્રયોગો વગેરે

રાત્રિના ૮-૩૦ થી

૮-૩૦ થી ૧૦-૦ ભાષ રાખચુરાનાં લોકગીત, ભંગોનો વગેરે

૮-૩૦ થી ૧૨-૦ અચાની વિષયવિચારણી સમિતિની બેઠક

—

તારીખ ૨૮-૨-૨૮ મંગળવાર

સવારના ૮-૦ થી ૧૧-૦

ધર્મસ્તવન

ધાર્મિક કેળવણી: વ્યાખ્યાન

શ્રી. દત્તાત્રેય. જાલકુલ કલેક્ટર

સામાન્ય:—શ્રીમાન મુળાસાહેબ

અચોઆ:—

(૧) શૂદ્રપતિની આવરવક્તા, સાયકાન અને અધિકાર

શ્રી. મોતીલાલ અમીન તથા શ્રી. નાનાલાલ ભટ્ટ

(૨) માળાગો

શ્રી. દયાલુરાય વંશી તથા શ્રીમતી મુલોચના બહેન

(૩) વિદ્યાર્થીઓના પ્રકારો

શ્રી. હરભાઈ, શ્રી. બીમજીભાઈ તથા શ્રીમતી મુલોચના બહેન

(૪) જાનાલયમાં સાદાઈ

શ્રી. ગોકુળદાસ રાખચુરા તથા શ્રી. હરગોવિંદ સ્વામજી પાંડક

(૫) પરીક્ષાની પ્રથા

શ્રી. રામનારાયણ પાંડક તથા શ્રી. હેંદમાસ્તર સાહેબ

અપોરના ૧૨-૩૦ થી ૨-૩૦

આવતા વર્ષના જાનાલય મંડળને અંગે પ્રમુખશ્રીને ઉતારે વિચારણા

અપોરના ૩-૩૦ થી ૬-૦

ધર્મસ્તવન

યૂરપની નવીન કેળવણીની સંસ્થાઓ: વ્યાખ્યાન

શ્રી. બોગીલાલ કાકર

ચર્ચાઓ:—

(૧) જાતીય પ્રશ્ન

શ્રી. દરભાઈ, શ્રી. કલ્યાણરાય જોષી; શ્રીમતી મુશોવના ગાહેન;

શ્રી. ન્યાયાધીશ સાહેબ તથા શ્રી. હેડમાસ્ટર સાહેબ

(૨) વિદ્યાર્થીજીવનનું નિયમન

શ્રી. વેણીભાઈ બટ્ટ; શ્રી. બીખાભાઈ પટેલ તથા શ્રી. કાલિદાસ

વસનંત દવે

આવતા વર્ષ માટે છાત્રાસય મંડળના સભ્યોની પસંદગી

રાત્રિના ૮-૩૦ થી ૧૧-૦

૮-૩૦ થી ૧૧-૦ વિદ્યાર્થીઓના નાટ્યપ્રયોગો.

૬-૦ થી ૧-૦ નવા છાત્રાસય મંડળની પહેલી બેઠક

તારીખ ૨૬-૨-૨૮ બુધવાર

સવારના ૮ થી ૧૨

ધર્મસ્તવન

પ્રમુખશ્રી સાથેના પ્રશ્નોત્તરો

ચર્ચાઓ:—

(૧) છાત્રાસયમાં ખાદી

શ્રી. કૃત્તસિંહ ડાબી તથા શ્રી. મોહનજાણભાઈ

(૨) છાત્રાસયની આંતર અવસ્થામાં વિદ્યાર્થીનું સ્થાન

શ્રી. મગનજાણ ગાંધી; શ્રી. આચાર્ય તથા શ્રી. રવિશંકર છાયા

(૩) છાત્રાસયમાં અખાડો

શ્રી. સ્વામીરાવ તથા શ્રી. હરિજાણભાઈ

છાત્રસંમેલનની મારા મન પર પહેલી છાપ : અહેવાલ

શ્રી. રામનારાયણ પાડક

પ્રમુખશ્રીનો ઉપસંહાર:—

આભારદર્શન

અમરેલી તરફથી: શ્રી. જગજીવનનમ મહેતા તથા શ્રી. મોહનભાઈ
મહેતાનો તરફથી: શ્રી. ભોમીલાલ શાસ્ત્રી

વહે માતરમ્

ખપોરના ૨-૩૦ થી ૪-૦

૨-૩૦ થી ૪-૦ છાત્રસંમેલનના વિદ્યાર્થીઓની પ્રમુખશ્રી સાથે વાતચીત

સાંજના ૪-૦

મહેતાનોને વિદાય

પ્રમની મ્વ. પત્નિશ્રીના સ્મરણાર્થે
શ્રી ફાર્વસ ગુજરાતી સમાજે
શ્રીયુત ઇલ્લાહાદ આયુર્દંદ્ર આવડા
તરફથી સંવિનય સમ્મેલ ભેટ.

પ્રથમ છાત્રસંમેલન—અમરેલી

તા. ૨૭-૨૮-૨૯ ફેબ્રુઆરી ૧૯૨૮

પ્રમુખનું વ્યાખ્યાન

પ્રેમારા મિત્રો !

પ્રથમ છાત્રસંમેલનના દિવસચર્ચાના આ મંગલ મહોત્સવ કાળે આપ આ મંદને જે અધ્યયનકે નવાજી રહ્યા છો તે જ્ઞાન એટલું તો મોટું અને વધુ છે કે એનો પ્રેમભાર મદારા હૃદયમા આજે તાબેના દયાનો નથી અને વધુ જોજવાની ઈચ્છા છતાં જોજવા દેતો નથી. આપે ઉદારતાએ અને માત્ર પ્રેમ-ભાવે આપેલી આ મુંદર પળોને મદારા જીવનમાં હું પરમ ધન્ય ગણજી છું. નવ વરસનો છાત્રાલયનો સતત અનુભવ છતાં મારું જ્ઞાન એટલું જ છે; ગૂઝડાનનાં છાત્રાલયોનો મને જ્ઞાન જ પરિચય નથી; તમારા સૌના ક્યા ક્યા પ્રશ્નો વિચારવાના હશે એવું હું પૂછું જાણતો નથી અને તેમ છતાં આપની ઈચ્છાને અને હૃદયને સ્વાદર આપી હું આ પદ સ્વીકારું છું ખરો, પણ એ સ્વીકાર કરતાંય મદારી આંખોમાં લાપાંચુ આવે છે; અને તેનું કારણ તો એ છે કે છાત્રસંમેલનની પત્રિકામાં તમે જેમનું નામ નથી વાંચી શક્યા એવા એક જોડીની સાંકળે સંકળાયેલો હું 'તારામાં મદોની હોય તો પ્રમુખ તરીકે ન આવતો અને પછી અમે નિષ્ઠ હઈશું' એ શબ્દોને વશ થઈને આજે છું.

ઘરના જુવા અને ઘરના જર્નિ; જોજોનું સંમેલન અને જાત્ર પ્રમુખ; તમેય કમાઈ કરી છે. દેશે દેશનો યુવકસમાજ આજે નવયુગનાં મંગલ મોડે છે; શહેરે શહેરે આજે યુવકોનાં સંગઠનો થાય છે; સંસ્થાએ સંસ્થાએ આજે યૌવનોત્સવ ઉજવાય છે; શાળાએ શાળાએ આજે વિદ્યાર્થીઓનાં સંમેલનો ભરાય છે; જગતના ચોટ્ટી વચ્ચે આજે યુવકોનો જુરો ફરકે છે. ત્યારે આટલાટલા જાત્રલાઈઓ અડી પધાર્યા છે અને સહુ સાથે મળી જાત્ર-સંસ્થાના ઉજમાળા ભાવિનાં લતાનેપણુ કરો છો તે માટે આપ સૌને, તમારામાંના જ એક જાત્ર તરીકે મારા હૃદયનાં હાડાં અલિનંદનો છે. આપ સૌના જેવો હુંય એક જાત્ર છું અને છતાં તમારા વિવિધ અનુભવોમાંથી બહુ બહુ શીખી જવા માટે તમે મને અહીં નોતર્યો છો અને વિશિષ્ટપદ આપ્યું છે

હાત્રાસય દારા આપણે જે દુગ લેવા માગીએ છીએ એ માટે આજની શાળાઓથી ચાલવાનું નથી. પરીક્ષાના આગળથી જ્યાં વિદ્યાર્થી ક્યારાએલો હોય, જ્યાં હાત્રો ગોખણમાંથી પરવાગના જ ન હોય ત્યાં રમતોની પ્રત્યે ધ્યાન ન અપાય અને શરીરો નિર્ગળ રહે એ બહુ નવાઈ જેવું નથી. આપણાં ગૃહોમાં માનાઓ અને પિતાઓ આજે પોતાનાં આગ્રહો પ્રત્યે જે દરકાર છે. આપણે હાત્રાસયો દાગ વિદ્યાર્થીઓની મુક્તિ અને સ્વતંત્ર વિદ્યાસ માટે પ્રયાસ કરીએ છીએ પંજુ માત્ર હાત્રાસયોથી એ સફળતા મળવાની નથી. અભ્યાસના શિક્ષણ અને શાળાના ચાતાવરણની વિદ્યાર્થી પર ઘણી ઉડી જાય પડે છે; દારણુ દાત્ર એ હાત્રાસયમાં રહેતો હોવાથી વિદ્યાર્થી છે અને વિદ્યાર્થીજીવન એ જ એનો પ્રધાન ધર્મ છે, આવે વખતે આજની શાળાઓમાં હાત્રો લણવા નય તો હાત્રાસયના ક્યાં દારગ્યા ઉપર પાણી ફરી વળવાનું છે, અને તેથી જની શકે ત્યાં ખૂબ જરૂરીથી હાત્રાશાળાઓ ઉધાડવી નેહએ. આ કાર્ય અઘડું છે પણ જે આપણે હાત્રાસયોને સુધારવામાં પણ હાત્રોનું જ દિન ચાલના હોઈએ તો આ દાત્રશાળાઓ શરૂ ક્યાં વગર ખીજે ઉપાય નથી. આવી શાળાઓ માટે આપણે સૌ આપણા મુદ્દપતિ મુઃબ્બીઓ પાસે માગણી કરીએ.

આટલું દરવા જતાં હાત્રોના અંધા પ્રશ્નોનો રાગખાણુ ઇતાર તો પરસ્પરનો પ્રેમસંબધ છે. હાત્રોના રતેલી મિત્ર થવું એટલે આજે તો હાત્રોનાં અંતર જોળખવાં અને ઉધાડવાં એ છે. જેમ શાળાઓમાં નથી, ઘરમાં નથી, જેમ હાત્રાસયમાં હાત્રોનું અંતર ઉધાડવાનાં કામ આજે દોલકાં છે. હાત્રોનો જાતીય પ્રશ્ન આજે હાત્રોને ન મુંઝવેનો હોત તો કાયડો આંટલો મૂંચવાત જ નહિ. આજે આપણે ત્યાં જાતીય શિક્ષણના સાચા અભ્યાસી મુદ્દપતિઓ નથી અને કાચા અભ્યાસીઓથી એ આખું કાર્ય થઈ શકે તેમ નથી માટે આજે તો આપણી પાસે જે થોડક સારા અભ્યાસીઓ છે એમને દરેક હાત્રાસયમાં અતાર નવાર બોલાવવા નેહએ. અને આપણાં અંતર એમની આગળ ઉધાડવાં નેહએ, અને એમને આપણા દરેકના અંગત જીવનમિત્ર બનાવવા નેહએ. જાતીય શિક્ષણનું સાસ્ત્રીય જ્ઞાન આજે કાંઈ જાણતું નથી અને મળતું નથી તેથી આ પ્રશ્ન આટલો લપંદર બન્યો છે. ઘરમાં માગાપો કે મોટા ભાઈભાંડુઓ પાસેથી જે શિક્ષણની હતારા સંતોષાની નથી તે ફરીજોમાંથી મેળવવું પડે છે. યુવાન ભાઈ બહેનોને જાતીય પ્રશ્નો મુંઝવે છે, ઉપાયો જડતા નથી અને પરિણામે ખરાબમાં ખરાબ પ્રતીક્ષામાંથી

મળ્યા છીએ એ વખતે દોષ માત્ર ગૃહપતિઓના છે એમ ન ઓમનાં છાત્રોના દોષો એટલા જ રહે છે. દોષ વધુ હશે. આપણે પ્રશ્નોનો દુરોચો છાત્રો છીએ. ગૃહપતિની સામે આપણે વેર નથી; આ તો મીઠો દુરોચો છે; અને એની સાક્ષી તો છાત્રાલયના સમેલન સાથે જ આપણે છાત્રસમેલન ભણું છે અને એને આપણા મુરખીઓએ બહાલી આપી છે એ જ પૂરે છે. ધણું છાત્રાલયોમાં ગૃહપતિઓની આંખ સામે આંખ માંડીને બાળકો વાત રહ્યું નથી કરી શકતા એ તમે જાણો છો. લાંબા છાત્રા મમાજમાં ભરાડીમાં ભરાડી નીવડવાના એ કાલ કાંઈ નહું નથી. આજનાં છાત્રાલયોમાં ગૃહપતિ હજુ શારીરિક શિક્ષા કરી શકતા હોય તો આપણે સરમાયું લેઈએ. ઓડી ધાકથી ડાક નેટલો નામદ અને છે એટલો બીજા દશાથી બનતો નથી. અમેરિકાના એક શહેરમાં મુદર શાળા હતી. માધ્યમથી રીતે ત્યાંના વિદ્યાર્થીઓને શિક્ષા કરવામાં નથી આવતી. લૅંગ્વેજે એક શિક્ષક એક બાળકને દોઢાપડી કરી. શહેરનાં બાળકો અને વિદ્યાર્થીઓ ગરબ હાયાં. શાળાએ શાળાએ તે દિવસે કાગડો બેઠો, અથે રથને ત્યાં લડનાળ મંડાઈ. બાઈઓ! આપણે આયું કરી શકીએ. કાંઈ માણસ કોઈને મારે એમા મનુષ્યવિશ્વાસના જ્ઞાનનો અભાવ છે; ને ગૃહપતિ પોતાના છાત્રોને આમ મારે છે એનામાં સાચા પ્રેમના અભાવ સિવાય બીજું શું હોય? બહુ તો પોતાની નિર્મલતાનું દર્શન કરી છાત્રની પર એનો ક્રોધ ઉતરતો હોય. આજે પ્રમંગ નથી નહિતર એ શિક્ષાથી વાતાવરણમાં કેંઈ ધુનરાઓ થાય છે, કેવા ખરાબ પરમાણુઓ જન્મે છે એ બધાનાં દુઃખદ ચિત્રા હું તમારી આગળ મૂકત. કાંઈ માણસની આવી પાશંવરુત્તિ આપણે ન જ સહી લેઈએ. શિક્ષાની એ બીજી છવનમાં કેટલી પામરતા આપે છે એને માટે મારે જ દાખલો આપું. બેટાઈની ગૂજરાતી નિશાળમાં માસ્તરનો અધિક્ષ માર આજે તો બેનારાનેય મર્જિત કરે એટલો હતો. ૧૯૧૫ ની સાલનો એ માર! ટેગલ પરનો મારો એ ચત્તો લાથ અને તેના પર પડેલી મોટીઓ, બે કાન ગાલી આકાશમાં ચડાવનાર એ દશ્ય, એની લાંબા લાંબા આંખો અને મહાનાં આંખુ અને ધુનરા, આજેયં સંભારે છું. લારે હું હજુ 'ચરચરી' નહિ છું! અને આજેયં જાણે એ કાળ જેવી મોટી 'મહારી' સામે ઉગામના હોય એમ દેખાય છે, અને હું રડી પડી છું. દક્ષિણમૂર્તિનાં પ્રેમગ અને રચનન વાતાવરણમાં રહેવા છતાં ત્રણ ત્રણ વરસ મુંઢી 'હું' ત્યાંના મિત્ર ગૃહપતિઓ પાસે મૌન રહેલો! શિક્ષાના ત્રાસની દટલી ઉડી એ અસર!

રાક્ષીએ અને ઘણા શ્રમિત છાત્રાઓના અંતરની દુવાઓ મેળવી રાક્ષીએ. પણ આપણાં રસોડાં જ જુઓને ! અરવર આ દેવીના અખંડ નૃપ ત્યાં જ પાયા દરે છે. આપને ત્યાંની મ્હને અગર નથી, પણ અમારે ત્યાં તો ઘણા વાટકામાં ખીડીઓ ચત્તી તરના પાટો શીખે છે, અને દડવાં દરેલાંની સાથે દંસારીગાઠ પણ તળાઇ આવે છે. નધસીઆની કલેન્દ્ર દલઓમાં તો આ દરેકો અખંડ વિરાજે છે.

આદર્શમાં આદર્શ રાંધનાર અને પીરસનાર પણ ધરતી માતા અને બહેનનું સ્થાન કદિ લઇ શકે જ નહિ. એ તો નરી સત્યકથા છે. આને માટે તો છાત્રોએ પોને જ પીરસવાનું ધર્મ ઉપાડી લેવું જોઈએ. ભાવે જમાડેલાં ભોજન વધુ બળ અને સુદ્ધિ આપે છે એ વાત ત્હમે સૌ તમારા ગૃહના અને છાત્રાસયના અનુભવથી જોઈ શક્યા જ હશે. જે છાત્રાસયમાં ખાવાની અને ખોરાકની તકરારો આપ્યા દરે છે ત્યાં ધાનેનાં જીવન અભ્યાસમાં વ્યવસ્થિત નથી રહેતાં એમ મ્હારો અનુભવ મને સાઠી પૂરે છે. મેં સાંભળ્યું છે અને તે વાત સાચી હોય તો અત્યંત આઘાત આપે એવી છે કે કોઈ અત્યંત જ છાત્રાસયમાં ખાવાના તાદ્દય હોતા નથી. આપણે જે આજે બગ હૃદયથી જ છાત્રસંગઠન કરવા બેઠા થયા હોઈએ તો આપણા ખોરાકમાં અંત્યજોતની ઘેંશ અને હાસ રાટલા આપવાં જ જોઈએ. કાયમ જ રોટલી ઘણા લાન અને શાક ખાનાર છાત્રો પોનાનાં રાજ પીતાં માગાપો પાસે રાજમાંય જતા નથી એવા મ્હારી પાસે અસંખ્ય દાખલાઓ છે. તવંગરી ખાણાંઓવાળાં છાત્રાલયો ગૃહમંદિર નહિ બનાવી શકે. છાત્રાસય એ સમૂહ-સંસ્થા છે અને તેથી ગરીબમાં ગરીબને પણ ત્યાં સમાનતાની સહાનુકૂળિ મળતી જોઈએ.

ભોજનનો પ્રશ્ન પતએ જીવનનો પ્રશ્ન પતવાનો નથી. ઘણાં છાત્રાસયોમાં આજે આધુનિક પુસ્તકોનું પુસ્તકાલય અને સારાં સામયિકોનું વાચનાલય નથી. તમે સાનામાં સારી સંસ્થા-છાત્રાસયને લ્યો; એવોય વિદ્યાર્થી 'પરદેશના તો શું પણ હિંદના સમાચારથી વચિત છે. મેં સાંભળ્યું છે કે આપ સૌને ત્યાં વિશ્વમહાત્મન ગાંધીજીનું 'નવજીવન' પણ નથી આવતું. મારી માન્યતા છે કે જે છાત્ર-યુવક 'નવજીવન' નથી વાંચતો એ નવા જીવનને જોગબી જ શંકવાને નથી. તમારે ત્યાં ગાંધીજીનાં પુસ્તકો નથી આપ્યાં. મને શરમ આવે છે. જંગમ કહેશે કે ગૂંચવણને આંગળે ફેરવાવે જાઓ અને ગૂંચવણને

—તેના યુવકોએ જ એને ન સન્દર્શ્યો, ન પિછાન્યો. આ સ્થિતિ શું સહ્ય છે ? હું વિનંતિ કરું છું કે બાળનગે પ્રથમ જોડલા જરૂરી નથી જોડલા આવે ગણત્વે. લલિત્યની આશાઓની ઉપમા પામનારા આપણે આપણે દેશ-અરે, પ્રાંતનીય વાતોથી દૂર રહીએ એ કેમ સહેવાય ? તમે શ્યાનમાં રાખજો કે આપણું પાંચપુસ્તકો જે નથી આપી શકવાનાં એવું કાંઈક ગાંધીજીનું ‘નવજીવન’ અને ‘સૌરાષ્ટ્ર’ નું ખાનગીનું ખપ્પર આપશે. જરૂરી એવાં બધાં દાનકા અને સામાજિકો, માસિકો અને ત્રિમાસિકો આવડ્યાં જ જોઈએ. આપણી આ ઉંમર યનમનાટની છે. જુવાનીઓ નોવેસો વાંચે છે જોડણું બીજું નથી વાંચતા. ભાઈઓ ! નવજીવનાં પાત્રો બધાં જ દરેક જગતનાં નથીય હોતાં એ વાત ન વિમરતા. આવે કાંઈ એવું સાહિત્ય વાંચતાં ખૂબ સંયમ રાખવો જોઈશે. હૃદયનો આવેશ યુવકોને મુક્તબ છે માટે એ ઉંમરે તો જુદીને કેળવનાર વાચન વધુ જોઈએ. સાહસનાં કમોની કથા, બહારવટીઆની વાતો અને ધર્મીગણાં, સેવા અને નાગરિકવત્તા પાકે, આદર્શ-દર્શનનાં વાચનોઃ બધું જ સરખું જરૂરી છે. પણ એની પ્રથમ પક્તિમાં મુખી શકાય એવું આજે તો હતિહાસનું જ્ઞાન છે. દેશ પરદેશના યુવાનોએ સ્વરાજ્યપ્રાપ્તિ અર્થે કટકટલા બોલો આપ્યર, કટલા વિલાસે ત્યાગ્યા, એ બધાની આજાદી ક્યાએનાં પુસ્તકો આપણા હાથમાંથી ફેંદિ દૂર ન થયાં જોઈએ. પાક્ષાંમેન્ટની સ્થાપનાની તારીખ તમે જોજો છો અને મહાસલાના પ્રમુખ કાણુ હતા એવું આપણને લાન નથી; નાહિલ સુદર નહી છે એમ તમે બોલો છો અને ગંગા જમનાની સામેય જોતા નથી; ક્રાંસ, ઓસ કે ઇટલીની કલાની વાતો પર ચર્ચા કરો છો અને અજન્યાની ચુર હિંદમાં છે કે આફ્રિકામાં એનો આપણને ખ્યાલ નથી; પારીસૂના ગંગીયા પર આકરિન થાઓ છો અને દાર્જીલિંગનું નામ તમને યાદ નથી. ભાઈઓ ! કાંઈ દેશને અને તેમાંય એના જુવાન છાત્રોને આવી વાનો માટે કાંઈક કહેવું પડે એ કટલી કરેજી દશા છે ?

યુક્તમ દેશને પોતાની યુક્તમી ન સાહે એવું માનસ બ્યારે કાંઈ સહનત કરી શકે છે, ત્યારે એની રાજ્યતા ટોચે પહોંચે છે. મિત્રો ! આ બધી આવેશની કથાઓ હું નથી કરતો. દેશનેતાના હૃદયમાં જે આગ સંજગે છે એ આગ આપણામાં સજગાવવાનું મને મન છે. નેપોલિયનના ‘સેન્ટકૅપિમાં’ નોનો એવો જુવાનોના રાજકોશમાં ‘અસકય’ રાખ્દ ન જ હોય શકે એમ

મને શ્રદ્ધા છે. અને તેથી હું આશાઓ આપતી પાસે આવીને લિસા માથું છું. આપણને આપણી પારતંત્ર્યની જાગૃત્તીને બાર પગમાં નથી લાગતો ને તમારી અને મારી-આખા હિંદની કંગાલિયન છે. આપણાં જાત્રાલયોમાં રાષ્ટ્રીય અસ્મિતાને માટે ગૃહપતિઓ કંઈ જ જ્ઞાન નથી આપતા ત્યારે મુરબ્બી ગૃહપતિઓને આપણે શું કરીએ? ગુલામીના દૂમરણ ગૃહપતિ કરાવે એવે એક પધુ ગુલામી જ છે. તમે તમારામાંના એક મોટા વિદ્યાર્થીને 'દેશદર્શન' વિષે દર રવિવારે બધા જ સમાચાર તમને આપે એ માટે નિયુક્ત કરો. તમારા Empire History ને તમે આજે બાળ નાખતો; એ રાજ્યોનાં મહદંતોનો ઇતિહાસ તમારામાં તાકાત તો શું પૂરવાનો હતો, પણ તમારાં આંતરડાં ખોરી જશે. જે દેશના લોકોને પોતાના દેશના ઐતિહાસિક ગૌરવનું જ્ઞાન નથી, જેઓને એમનાથી વંચિત રાખવામાં આવે છે એમને હું દેશદ્રોહી કહું છું. તમે નદ્રામા ઇતિહાસ ગોખો છો. બાર વરસનું કુમળું બાળક બાબરનો ઇતિહાસ અંગ્રેજીમાં ગોખતો માથું હલાવે છે ત્યારે માઈ હૈયું કમકમી ઉઠે છે. તમે તમારા શરીરોને કાંતી નાખ્યાં અને તમે શું પામ્યા? રસ્તા પર નાખવામાં આવેલો લાકડો દુકડો પણ તમે તમારા સ્વમાન ખાતર ખાતા નથી, તો એ સ્વમાનને બૂલીને આપણે નોકરીના માટે કાં વલખાં મારીએ છીએ? રાજ્યે આપણને ઘણું દીધું અને ઘણું લીધું. આપણું બળ હુયું, આપણા હાથ ભાંગ્યા, મગજ ભાંગ્યાં, ત્યાગતંત્ર્ય દણું, ધન હુયું, હીર ચૂરી લીધાં, ધર્મ બૂલાવ્યો, જીવન ખોડાવ્યું અને એ બધા ઉપરાંત એક મહાન સેવા સાધી તે એ દેશના પ્રાણ જેવા કચેરાં યુવાનોનાં ધૌવન લૂંટી લીધાં અને બદલામાં કારકુન બનાવ્યા. મિત્રો! તમે આજે જાગ છો અને આવતી દાલે સમાજમાં જવાના છો; મારી આટલી કથા તમારા હૈયાને હચમચારી ન શકે તો મારાં, તમારાં અને હિંદનાં કમલાવ્ય! હરિએ હાંસાં સાચી રાખ્યાં હોય તો આટલી હામ હૈયે ધરી જાશે.

આ તો દેશની ગુલામ કથા યજ્ઞ. જાત્રાલયોના જાત્રોની ગુલામ દશા ઝાંઝી નથી. કોઈ જાત્રાલયમાં મુખ્ય જાત્ર રંગડે છે તો કોઈમાં જમાનાના ખાલેલ જુઠ્ઠો દમડાં છે. કોઈ જાત્રાલયમાં ગૃહપતિની સોટી સમસમ આવે છે તો કોઈમાં ભોજનના દંડ ચાલે છે. ન્હાનો શો ગુન્ડો યાગ અને ધીંગાં કે દુધનો દંડ યાગ ત્યાંના જાત્રાલયમાં ગૃહપતિ મામાપ ક્યાંથી યચામી દતાં? હું જાર કંઈને કંઈ છું કે જાત્રાલયના અને જાત્રોના પ્રશ્નો આપણું વિચારવા

મળ્યા છીએ એ વખતે હોય માત્ર ગૃહપતિઓના છે એમ ન જોલનાં છાત્રોના હોયો એટલો જ અને હદાય વધુય હશે. આપણે પ્રશ્નોત્તો દુઝો છનછીએ છીએ. ગૃહપતિની સામે આપણે ચેર નથી; આ તો મીઠો હજીયો છે; અને એની સાક્ષી તો છાત્રાલયના સમેલન સાથે જ આપણે ધાનસમેલન લધું છે અને એને આપણા મુરખ્ખીઓએ બહાલી આપી છે એ જ પૂરે છે. ધણાં છાત્રાલયોમાં ગૃહપતિઓની આંખ સામે આંખ માંડીને બાળકો વાત પણ નથી કરી શકતા એ તમે જાણો છો. લાંબા છાત્રા સમાજમાં ભરાડીમાં ભરાડી નીવડવાના એ સલ કાંઈ નવું નથી. આજનાં છાત્રાલયોમાં ગૃહપતિ હજુ શારીરિક શિક્ષા કરી શકતા હોય તે આપણે શરમાવું જોઈએ. મોટી ધાકથી છાત્ર જોડલો નામદ બને છે એટલો બીજા કરાથી બનતો નથી. અમેરિકાના એક સહેરમાં મુદર શાળા હતી. સાધારણ રીતે ન્વાના વિદ્યાર્થીઓને શિક્ષા કરવામાં નથી આવતી. બોગભેગ એક ગિફ્ટ એક બાળકને કોંટાપલી કરી. શહેરનાં બાળકો અને વિદ્યાર્થીઓ ગરજ હોયાં. શાળાએ શાળાએ તે દિવસે દાગડાઓ ઉઘા. બધે મથો ત્યાં હજારો મંડાઈ. લાઇઓ ! આપણેય આવું કરી શકીએ. કાંઈ માણુમ કોઈને મારે એમાં મનુવિદ્યામના જાનતો અભાવ છે; જે ગૃહપતિ પોતાના છાત્રોને આમ મારે છે એનામાં માયા પ્રેમના અભાવ સિવાય બીજું શું હોય ? બહુ તો પોતાની નિર્જનતાનું દર્શન કરી, છાત્રની પર એનો ક્રોધ ઉતરતો હોય. આજે પ્રમંગ નથી નહિતર એ શિક્ષાથી વાતાવરણમાં કેવાં ધુન્નરો થાય છે, કેવા ખરાબ પરમાણુઓ જન્મે છે એ બધાનાં દુઃખદ ચિત્રો હું તમારી આગળ મૂકત. કોઈ માણુમની આવી પાશવરૂતિ આપણે ન જ સહેલી જોઈએ. શિક્ષાની એ બીકથી જીવનમાં ફેટલી પાંમરતા આવે છે એને માટે મ્હારો જ દાખલો આપું. બેંગાલની ગૂંજરાની નિશાળમાં માસ્તરનો ખાધેલ માર આજે તો જ્ઞેનારાનેય મર્જિત કરે એટલો હતો. ૧૯૧૫ ની સાલનો એ માર ! ટેબલ પરનો મ્હારો એ ચત્તો હાથ અને તેનાં પર પડતી સોડીઓ, જે કાન ગલી આદાયમાં મ્હડાવનાર એ દરય, એની કાંઈ લોખંડ આંખો અને મ્હાનાં આંસુ અને ધુન્નરો, આજેય સલાઈ છું સારે હું હજુ 'શરધરો' જાઉં છું ! અને આજેય જાણું એ કાળ જેવી સોડી મ્હારી સામે ઉગામાતી હોય એમ દેખાય છે. અને હું રડી પડી છું. દક્ષિણીર્માર્તનાં પ્રેમળ અને સ્વંત્ર વાતાવરણમાં રહેવા છતાં ત્રણ ત્રણ વરસ સુધી હું ત્યાંના મિત્ર ગૃહપતિઓ પાસે મૈન રહેલો ! શિક્ષાના વાસની ફેટલી હડી એ અસર !

છાત્રાશય દ્વાન આપણે જે, કળ લેવા માગીએ છીએ એ માટે આગતી શાળાઓથી આવવાનું નથી. પરીક્ષાના યોગ્યતા ન્યાં વિદ્યાર્થી ક્યારાએલો હોય, ન્યાં ઇત્રો ગોખણમાંથી પરવાનગી ન લેાય ત્યાં રમતોની પ્રત્યે ધ્યાન ન અપાય અને શરીરો નિર્મળ રહે એ બધું નવાઈ જેવું નથી. આપણાં ગ્રંથોમાં માતાઓ અને પિતાઓ આજે પોતાનાં આગંદા પ્રત્યે એ દરકાર છે. આપણે છાત્રાશયો દ્વાન વિદ્યાર્થીઓની મુક્તિ અને સ્વતંત્ર વિશ્વસ માટે પ્રયાસ કરીએ છીએ પણ માત્ર છાત્રાશયોથી એ સફળતા મળવાની નથી. અભ્યાસના શિક્ષણ અને શાળાના વાતાવરણની વિદ્યાર્થી પર ઘણી ઉડી છાપ પડે છે; કારણુ છાત્ર એ છાત્રાશયમાં રહેતો હોવાથી વિદ્યાર્થી છે અને વિદ્યાર્થી હવન એ જ એનો પ્રધાન ધર્મ છે. આવે વખતે આગતી શાળાઓમાં ઇત્રો લણવા ગય તો છાત્રાશયના ક્યા કારણો ઉપર ખાટી દૂરી વળવાનું છે, અને તેથી બની શકે ત્યાં ખૂબ જલ્દીથી જાવશાળાઓ ઉપાડવી જોઈએ. આ કાર્ય અઘડું છે પણ જે આપણે છાત્રાશયોને સુધારવામાં પણ ઇત્રોનું જ હિત ચાહના હોઈએ તો આ જાવશાળાઓ શરૂ કર્યા વગર, બીજો ઉપાય નથી. આવી શાળાઓ માટે આપણે સૌ આપણા મૃદપતિ મુન્શીઓ પાસે માગવી કરીએ.

આટલું કરવા છતાં ઇત્રોના બધા પ્રશ્નોનો રાખબાણુ છતાં તો પર-સ્પર્શનો પ્રેમમંબંધ છે. ઇત્રોના નેહી મિત્ર થવું એટલે આજે તો ઇત્રોનાં અંતર યોગ્યતા અને ઉદ્ધારનાં એ છે. જેમ શાળાઓમાં નથી, ઘરમાં નથી, એમ છાત્રાશયમાંય ઇત્રોનાં અંતર ઉદ્ધારનાં કામ આજે હોલકાં છે. ઇત્રોનો જાતીય પ્રશ્ન આજે ઇત્રોને ન મુંઝવતો હોત તો કાપડો આંટલો ગૂંચવાત જ નહિ. આજે આપણે ત્યાં જાતીય શિક્ષણના માયા અભ્યાસી મૃદપતિઓ નથી અને કાયા અભ્યાસીઓથી એ આખું કાર્ય થઈ શકે તેમ નથી. માટે આજે તો આપણી પાસે જે યોગ્યક સારા અભ્યાસીઓ છે એમને દરેક છાત્રાશયમાં અતાર નવાર બોલાવવા જોઈએ. અને આપણાં અંતર એમની આગળ ઉઘાડવાં જોઈએ, અને એમને આપણા દરેકના અંગત હવનમિત્ર બનાવવા જોઈએ. જાતીય શિક્ષણનું શાસ્ત્રીય જ્ઞાન આજે કાંઈ જાણતું નથી અને મળતું નથી તેથી આ પ્રશ્ન આટલો લાંબર બન્યો છે. ઘરમાં મામાપો કે મોટા ભાઈભાંડુઓ પાસેથી જે શિક્ષણની હતાશા સંતોષાતી નથી તે ફરીઓમાંથી મેળવવું પડે છે. યુવાન ભાઈ બહેનોને જાતીય પ્રશ્નો મુંઝવે છે, ઉપાયો જડતા નથી અને પરિણામે ખરાબમાં ખરાબ પુસ્તકોમાંથી

એ જ્ઞાન (ખેડું તાન) મેળવી ખુદાર થાય છે. આ વાનોની સરમ આપણે અને ગૃહપતિઓએ હવે છોડવી નેહએ. આ સડાની પાછળ અત્યાચારના શિક્ષણની આમીઓ તો છે જ પણ એથી વધુ નેહીને ખેડી રહે પાત્રે એમ નથી. એના તાત્કાલિક ઉપાયો સાથે સર્જનને પ્રધાનપદ આપવું નેહએ. નવરો એકા માણસ નખોદ વાગે છે. આપણે નવરા ન એમનાં કાંઈ અને કાંઈ અનાન્યા જ કરીએ. સુંદર કવિતાઓ, લેખો, શોધો, ચિત્રો, રમત એ બધી ઉપયોગી વસ્તુઓ છે. રેટિયાથી સ્વચ્છ મળે ન મળે પણ જાતીય વિદારોમાંથી તો મુક્તિ અવશ્ય મળશે. એ જ સ્થાન ત.લીનું છે. પૂણીમાંથી સરતા સુતરના તારનું સર્જન મોટા મોટા વિદ્યાર્થીઓને પણ ખૂબ આનંદ આપે છે. એટલું જ નહિ પણ રેટિયો કાંતવા બંધાં જે વિચારો કરી શકાય છે એ એટલા પવિત્ર હોય છે કે ખસ ! એ માગે અને મારા મિત્રોનો અનુભવ છે. આવી જ રીતે કાંઈ હાથકળાનું સેવન કર્યા જ કરવું નેહએ. આવી કળાઓમાંથી મળતો સર્જનનો આનંદ અજમ હાય છે. ૩ વેચાતું દર્શન મેં જાને પીત્યું, કાંત્યું, ખેળ ચડવી અને જાને વપ્યું. એ સુંદર ખાદીનાં બે પહેરણુ હાથમાં લેતાં મને શેર લોહી ચડ્યું; અને આજે નનો એક તમ્બો મારી આગળ દેખાય છે ત્યારે મને જોર મળ આવે છે. દક્ષિણા પતિમાં અમે સારા પવોને દિવસે સ્વર્ગપાદ કરતા; ક.ચા દાચા શેટલા અને ચીટણી ખેળ જેવો શેરો અમને વધુ મીઠો લાગતો. આ બધી સર્વસર્જનની આનંદકથાઓ !

જાતીય પ્રશ્ન આપણાં ઘરોમાં જેટલો વિદટ નથી જનતો એટલો એ છાત્રાસયમાં વધુ વિદટ અને હં; દારણુ ધરમાં માતા, બહેન અને ન્હાની ન્હાની લાબીઓના સહવાસનું અને શુદ્ધ પ્રેમનું વાનાવરણ હોય છે જે છાત્રાસયોમાં નથી મળતું. આને માટે એક ઉદ્દામ વિચાર હું રજુ કરવા ઇચ્છું છું. આજે સહસ્રશિશુના પ્રયોગો થાય છે. એ પ્રયોગોનાં પરિણામો સોયે દડા સારા આવશે એમ નથી જ. છતાં એ પ્રયોગો આપશ્યક છે અને કરવા નેહએ. આવો જ પ્રયોગ સહજાત્રાસયોનો છે. એટલું ખરૂં કે જે તે માણસના હાથમાં આવ્યા પ્રયોગો આવવા ન જ નેહએ. આપા પ્રયોગો માટે એક સારા પુરુષ અને સ્ત્રીની જરૂર હં; પણ આજે હજુ એ અશક્ય લાગે છે. ત્યારે શું ? પરિણીત ગૃહપતિ અને એમની પત્ની આવું કાર્ય કાંઈક કરી શકે; પણ એવી ગૃહપતિ-પત્નીઓ આજે મળવી મુશ્કેલ છે. ત્યારે આપણી દષ્ટિ માત્ર ગૃહપતિઓ પર રહે છે. એટલે ગૃહપતિઓ બધા અસ્વચ્છ શિક્ષણશાસ્ત્રીઓ, માનસશાસ્ત્રીઓ અને માનસપૃથક્કરણ શાસ્ત્રીઓ (Educator

tionist, Psychologist and Psychoanalyst) હોવાની જરૂર છે. આમ જતાં શૃંગપાત સહાનુભૂતિવાળો અને પ્રેમી નેત્રએ, અને મારે સંસ્થાના સંચાલકો નીચેનાં વાક્યો ધ્યાનમાં લે એ જરૂરી છે: “No Grihapati is worthy of the name who does not realise that he serves God most truly and his country most faithfully when he lives and works with his boys.” અને તેથી “No person ought to be a Grihapati—ought to be allowed to be a Grihapati unless he has shown in his daily life that Love is the strongest quality of his nature.”

આપણા મુશ્કેલીઓને વિનિર્ણય કરે એ શબ્દો કહેવાની છું અહીં તક લઉં છું: આજે દરેક કર્મકાંડ જંગમનાં ગાય છે. આજનો યુગ પ્રસાધચિહ્નનો છે. સમ્યા અને વૈશ્વદેવમાં ભાવે ભાગ લેનારાં હોયો આજે એકલા જ મળવાના છે. જુદીથી નહિ સમગ્રતય એવું જોણું જ દરેક રાષ્ટ્રસારાય એવો જમાનો આવ્યો છે. સમસ્તપ્રાર્થના મારે વાંચા શો હોય? મારાં જોડાં ધ્યાનમાં મળતું નેત્રએ કે મારામાં મારા અને મંત્રિતમાં મંત્રિત દાર્પની પાછળ ‘કરુણાત્મ’ નરવ દાખલ થાય છે ત્યારે એનો આનંદ નાશ પામે છે. શાંત વાતાવરણ અને મીઠું સંગીત આમાં વધુ મદાય આપને એથી રીતે મધ્યા કૌશલવાળી કરજ પાડવા કરતાં દરેક ધર્મના સ્થાપકોની નિયમો ઉત્તરીએ અને તે દિવસે દાંધડ એને વિશે જાણીએ એ વધુ રસિક મશે. પરોએ ઉત્સવ કરવા, શણગાર કરવો અને કાળનાં પુષ્પન કરવાં, એની પાછળ અદર્શ-દેવને જૂઠાં એ જ સાચી પ્રાર્થના છે. આજે જો હાંસને મધ્યાની કરજ પડે તો હાંસનું શિશુગાત્ર નેતાં છું છું છું કે એ જ હાંસને દરેક આવની દાંડે જ તમારાં મદિરાની માર્ગદર્શન નમ્નનાશુદ્ધ થવાની છે. અરે ધર્મ તો સદાચાર અને પવિત્ર વાતાવરણની આજી શ્રાવ્ય. મારે

“Teach them to be religious, without being fanatical. Teach them to love their own faith without deriding or hating the faiths of their fellow-citizens. Make religion a unifying force, not a separator; make religion a building-up of nationality, not a disintegrator; make religion the fostering mother of civic virtues, the nurse and teacher of morality.”

આવા ધર્મજ્ઞાનને સા ઝીલશે એને છનશે.

સલામનો ! તુમે સહુ છાત્રવાસી છો અને દેહે અને ઉત્સાહે યુવાન છો. પક્ષપાત હો કે ગમે તેમ પણ છાત્રો ને કરી શકો એટલું ટાંધ નહિ કરી શકે એમ મ્હને લાગ્યા જ કરે છે. છાત્રાસય એ સમાજની સમૃદ્ધસંસ્કાર છે ને આપણે આપણા સમાજને નવજીવન આપવા માગતા હોઈએ તો એનાં મંગલાચરણ છાત્રાસયમાધી જ આપણે કરવાં નેહએ. છાત્રોના સંગઠન ટાંચે હું આપને શું કહું? છાત્રોના સંગઠનમાં મ્હને તો આદર્શ સમાજનાં સ્પર્શચિત્રો દેખાય છે. આ સ્ત્રીતા અંતરમાંથી આવે છે એ જ આચાર, અને યૌવનધર્મ સીખવે છે તે વિચાર હું આપને જણાવું છું. આપણે સાચા બ્રાહ્મણ, યજ્ઞિક કે ક્ષત્રિય નથી. કોમી છાત્રાસયોમાં ને દૃષ્ટિસંકુચિતતા છે તે હમે નથી માંહેડી. આપણે ક્રાંધ્ય, જ્ઞાનના વરાઓમાં લાગ જ લેવું નેહએ. જ્યાં અધાને પૂરો ફેટકો ન મળતો હોય ત્યાં કમચારનાં હજીરનાં પાણી આપણે બંધ કરવાં નેહએ. આજે દ્વિત્વમાં એ હજારથી વધુ જતો પડેલી છે. આપને આશ્ચર્ય થાય છે, પણ એટલેથી શાંત થવાનું નથી. જોખા જોખા જેટલી એ નાનો આપણા દેશભારતી વચ્ચે આવી બેસી છે. આજે આપણી જ્ઞાતિઓ પ્રાચીન આપણે એટલા એકનાર થયેલા છીએ કે એ સંકુચિતતાને વિસારી જુદાજુદા દેશનો નિંદી તરીકે વિચાર પણ કરી શકતા નથી. સમુદાય વગર આજે યુવો શાંત બેસા છે. આ બધા મેળવવા માટે બધી કોમોને તિલાંજલિ આપવી પડશે. આપ સૌ હું બોલું છું એ જ અંતરથી હચંછો છો. મ્હારા મિત્રો પિતાની જરૂર પડીમાં ગમે તેની સાથે જન્મે છે, પણ પિતાની હાજરીમાં જ્ઞાતિભેદ તોડવા ની તાત્તલ ધગવતા નથી. આપણે અધા અક્રિતગત નહિ કરી શકીએ એવું થાણું અને ગ્રંથાગ્રંથ દાર આપણા છાત્રસંગઠનથી કરી શકીયું. આજનો વ્યવહાર એટલો વિશાળ થતો જાય છે કે આપણે લાંબા વખત એ જ્ઞાતિઓને ટકારી શકીએ નહિ. હા, આપ સૌ ને આજથી જંગલમાં બેસીને કૈવલન પશા રહેવા માગતા હો તો આની જરૂર કદાચ નહિ હોય કે આપણે ઇતિહાસ વાંચીએ છીએ; જગત્કરના ઇતિહાસમાં એવો એકે સુધારો નથી થયો કે જેમાં યુવાનોએ શરૂઆત ન કરી હોય. એ જ આશા અને કાર્ય આપણી પાસેથી આગી શકાય. સુધારો ટાંધ દિવસ સમાજ આજો મળીને કરતો જ નથી. સમાજનો મોટો ભાગ અધ જ હોય છે; એને મત હોતો નથી. આવે અસંજે આપણે જુદા જુદા મેલો નેહએ. આ છાત્રસંમેલનના સંગઠનમાં નો

આપણે નવું રાજ્ય જમાવી શકીએ એટલું જાણ છે. આપણે વિધવાવિવાહનાં મંડળો ઠાલીએ, બાળકોને બંધ કરનારા યુવકોનું મંડળ ઠાલીએ, અમુક જ વરસે પરણનારાઓનું મંડળ રચીએ; આવો યુધારો કરવા જતાં કદાચ ખતા ખાવા પડે તોય એમાં મદદની રહેલી છે. જાતિનાં આ બંધનો તોડતાં ત્હમને શાસ્ત્રો આડે આવે તેથી ગમરાના નહિ. ગીતાજીનું અવનરણ લેશો તો જણાશે કે ભગવાન કૃષ્ણે તો કહ્યું છે કે ચતુર્વર્ણ્ય મયા સૃષ્ટમ્ જનકર્મવિભાગશઃ । એ શુભ અને હર્ષિ જાણે છતાં છે ! બ્રાહ્મણ દુધાન ચલાવે છે અને હન્યમ માસ્તર છે; ક્ષત્રિય ક્ષત્રમ ચલાવે છે અને વાણિયો માહસ્ત્રેટ છે; આપણામાં આરો 'હિંદી' તરીકનો ભાવ નથી એ જાતિઓને જ આભારી છે. દૂધનો દેડો સાગની મદતોને શું સમજે ? આપણી ૨૦૦૦ નાનો નહિ તૂટે ત્યાં લગી એ ૨૦૦૦ જાતિઓની પછગાડે રહેલું હિંદીજન નહિ આવે. આ જાતિઓએ સ્ત્રીઓને કચરી, યુવાનોને કચર્યા, વિધવાઓને કચરી અને છેવટે National Spirit - દેશભાવ - નેય કચર્યો; અને પરાધીનતાની જાંઘર મજબુત કરી. આટલું છતાં અને તમારા સૌના અંતરમાં અને તોડવાની દરજા છતાં શાંત કેમ બેસી શકો છો ? હલુપ તમને પાને ન ચડતો હોય તો તમે ચાર વહુ રાણો, પણ એ વહુના વર્ણધર્મ કેમ નક્કી કરશો ? હન્યમને ઘેર જન્મે તે હન્યમ કે હન્યમત કરે તે ? બ્રાહ્મણને ઘેર જન્મે અને કસાધને ત્યાં ગાય યાદે એ બ્રાહ્મણ કે મુમલમાન છતાં પવિત્ર છંદગી ગુમરી ઉપનિષદ પઢાવે તે ? બધુઓ ! છત્વાંડમાં યુવકોએ આજે પોદાર ઉઠાવ્યો છે કે "Abolish the House of Lords." આપણેય, ત્યાંના યુવક ભાઈઓને ગલાલી આપતાં, સમાજને હાક્ત મારતી નેહએ કે "Abolish the Caste System." મુસલમાનમાં જાતિના બેદો નથી; ત્યાં રાયરંદ સહુ એક યાગમાં જમે છે; આપણે નેહએ છીએ કે એમના જેટલું એકલોલીયાપણું આપણામાં નથી. હિંદુ મુસ્લીમની એકતા માટે પણ આપણી જાતિઓને તોડવે જ છૂટકો છે.

એક માણસ બીજા માણસને ત્યાં ઘેટી કે બેરી વ્યવહાર ન કરાવે તેય સહેવાય, પણ સમાન અવસ્થોગળા માણસ માણસનો અડવા ન અડવાના બેદો કેમ સાખી રાકાય ? ઘણાને આજે ક્ષામશે પણ હું કહું છું કે આજે તો આ બેદ કાઢવા માટે આપણી સંસ્થાઓએ ગામને ગોંદરે અલ્લેશ અંત્ય-
 ! જોના અધ્યાસ યોજખા આવાય-માં વાચ કરવો પડશે. માણસ માણસને
 "અમર્તા-અમરસય એ રિવાજ અને એ મુમજ કયાનાં ? કુદય કયાનાં ?" અમર

પશુઓને પાળીએ છીએ; પંખીઓને પાળીએ છીએ; અંત્યજ્ઞે શું એનાથીય હસતા છે? એ એમ હોય તોય એ આપણી કરેલી જ સૃષ્ટિ છે. આખા હિંદુધર્મે અને હિંદુસમાજે આને માટે પ્રાયશ્ચિત્ત કરવું થયે. જાતકન્યદાઓને ભરખનને વેચનારાઓને સમાજ અંડાત્ર ગણીને દૂર દાદતી નથી અને બોળા ભાંડુ જેવા અંત્યજ્ઞોને પાટું મારે છે. આ ન્યાય ક્યાનો? આ તો ઉત્તરો ચોર કાટવાળને દંડ; વાંકે આપણે અને માર જાનાર અંત્યજ્ઞે, પ્રભુનાં સરન્વ્યાં પ્રભુજાલકાના આવા અનાદર માટે જનનમાં ક્યાં પ્રાયશ્ચિત્ત છે? વ્યક્તિએ વ્યક્તિનાં, એમ દેશ દેશનાં કર્મ સહેવાં જ પડે છે. આપણાં ક્યાં આપણે હંમે જ વાગી રહ્યાં છે એ તમે ક્યાં નથી જાણતા? જ્યાં સુધી હિંદના અસ્પૃશ્ય વર્ગને હિંદુસમાજે અપનાવ્યો નથી ત્યાં લગી હિંદુધર્મનું અધઃપતન છે, ત્યાં લગી એ દેશનું અધઃપતન છે, ત્યાં લગી અફિત્ર અને ખીજ દેશોમાં એના અંત્યજ્ઞેતર લોકો વસે છે એમને જગતનો અન્ય સમાજ અને અન્ય દેશ પગના પાટુએ કચરવાનો છે. ગરીબોને આંતુએ મોટામાં મોટી મદતનતો પડી ભાંગે છે; અંત્યજ્ઞ લાઇખંહેનોને ઉને આંતુએ હિંદુધર્મ રસતાળ જવાનો છે. માનવહે માનવદવા હોય તો આતું દેશપ્રાયશ્ચિત્ત આપણે સૌ અંત્યજ્ઞોના ચરણોમાં ખેંચી કરશું ત્યારે જ આપણી મુક્તિ છે.

ખીજ પ્રશ્નો કરતાં આપણે મુશ્કેલ કાપડો તો લેમનો અને જાતીય સંબંધનો છે. એ પ્રશ્નને હવે વધુ મુશ્કેલ બનાવવાની જરૂર નથી. ખંહેનોએ અને લાઇખંઓએ જાતીય વિદારોની ખીંકે કાપમને માટે જગતથી નારથા જ કરવું પાલવે એમ નથી. આજે છાવમાં એ પ્રશ્ન સીધી રીતે આપણી સામે નહિ આવતો હોય તો આવતી કાલે સમાજની સાથે સંબંધ શરૂ કરતાં તો એ આવવાનો જ છે. પરસ્પરનો આ જાતીય સંબંધ ઉઘાડી આંખે અને સલામત કરવો જોઈએ. સ્ત્રીઓથી નારી નારીને અને તેમ છતાં મનથી પાસે ને પાસે જવા કરતાં જાત્રન રીતે અને શુદ્ધ ભાવ મળતાં શીખવું જોઈએ. આતે માટે કોઈએ એકાંતમાં ન મળવું એ જરૂરી સૂચન છે. સમૂહમાં રહી આપણે આ સંબંધ કેળવવા છતાં વિશુદ્ધ રહી સક્રીએ એવાય ઉપાયો છે. જે કાર્ય કરવામાં લાઇખંઓ અને ખંહેનો પોતાનાં શરીરને તદ્દન ભૂલી જતાં હોય અને જેની વચ્ચેની ત્રીજી સમાન વસ્તુમાં-વાર્તામાં, આદર્શમાં, ચિત્ર-દર્શનમાં-તત્કલીન થઈ શકતાં હોય એવા અવહારોથી સરખાત કરવી જોઈએ. આને માટે વનદર્શન જરૂરી છે, કલામંદિરોનાં પ્રદર્શન આવશ્યક છે, સંગીત ઉપયોગી છે, કુદરત દર્શન સહાયક છે, પ્રભુમંદિરો, આદર્શદર્શન અને

ઈશ્વરલીલાનાં દર્શ્યો વિશુદ્ધિવર્ધક છે. પ્રભુની સાક્ષીએ કરેલ જ્યાં મહત્તા-દર્શન આપણને સદાય કરશે.

સુધરેલા સમાજમાં અને યુવક-યુવતીઓમાં 'મારે પરણવું નથી' એમ બોલવાની આજ્ઞાલ એક ફેશન રમ્પ પડી છે. હમણે પ્રશ્ન આજે વિશ્વ-પ્રશ્ન છે હૃદય-એ કરો કે પ્રીતિએ કરો, દર્શનએ કરો કે માતૃપિતૃએ કરો, પરિચયએ કરો કે સ્વાનંત્ર્યએ કરો, જ્યાં આજે નિષ્ફળ નીવડેલાં છે; અને પરિણામે યુગેપમાં આજે New Morality નો વાપરો વાપ છે. આથી સ્થિતિમાં આપણે જન શાંત ચવાડી જરૂર છે, અવિવાહિત જ્યાં જલચારી નથી હોતા; પરણવાની ના પાડે છે એ તો મનથી વગોયી પરણી બેઠેલાં હોય છે. કારણ તો એમ છે-અને તેની પાછળ દાખલાઓની સાખીડી છે-કે નાનો ટુંકો છે અને શિક્ષિત કન્યાઓ મળતી નથી, અને કાંઈ વખત મારા શિક્ષિત વર મળતો નથી. આને પરિણામે મ્હારો મિત્ર કહે છે એમ મૌને Livingstonsburg જેવી રહુઓ સાથે પરણવું નથી ગમતું. આ સ્થિતિએ હમણે જિજ્ઞાસ કરવાની હિમાયત આવરવક છે અને એટલી જ લગાવક છે. સંવનન કાળે જણાના રોહમાં ભ્રમરવૃત્તિઓ હોય છે; એને કાપથી રોહ ન માની શકાય. આવા આ મડન પ્રલ મારે સ્વનંત્ર વિચાર કરને અને અનુભવીઓની અનુમતિએ પછી સાંમળી લેજો. આમ જ્યાં એટલું તો કરી જ શકાય કે આપણી સમિતિ વગર મામાપો સંબંધ ન બાંધે એની નોટીસ આપી દઇએ અને ગાળવડને હરામ કરી દઇએ.

એકલ હાથે તાળી નથી પડતી. તો બહેનોનેય એ શબ્દો સંબોધવા આવશ્યક છે. સ્ત્રીઓની સ્થિતિ આપણા સમાજમાં અત્યંત પાંખીન છે. એ પરાધીનતામાંથી સ્વનંત્રતાની ખુમારી લાવવી. હોય તો એને માંદ મરમ કન્યાછાત્રાલયોની પહેલી તકે જરૂર છે. ગૂજરાતના પાટનગરે અને કાઠિયાવાડના લાવનગરે આજે એના સુર સંલગાધ રહ્યા છે. એ છાત્રાલયો ભર, ઘેર બેઠાં બહેનોમાં બહુવૃત્તિ આવવાની નથી એમ મ્હને લાગે છે. આપી શકે છે તે જ માણી શકે છે. પુરુષોએ સ્વાનંત્ર મેળવ્યું હોય તો સ્ત્રીઓને સ્વાનંત્ર્ય બરાબર પડશે અને સ્ત્રીઓએ તે ખૂંચવી લેવું પડશે. આપણા કાઠિયાવાડમાં તો કેળવણીએ બહેનો એટલી છે, અને તેથી એમની જાગૃત્તિ અને ધર્મ વધે છે. બહુલી બહેનોને મ્હારી વિનંતિ છે કે વખત મળે ત્યારે એમણે મેર, મેર જઈને આંધ્રાઓ મેળવવા એમણે અને પુરુષો તૈયાર કરી,

સમાજને જતારી લગાઈ દરેકી જોઈએ. એક વસ્ત્રે વિધવા થનારી અને છંદગીબર આંશુમાં સાંનારી, આઠ માસમાં જાણમાના થનારી અને બીજા ચાર જ માસમાં જાણવહોણી થનારી, મુવાયડમાં મરનારી અને જાણવયે પરણનારી, આ બધાનાં પરોક્ષ કાય તો સમાજને ખજાર પડશે કે જોળે આજે ને આજે ધરતીમાં દટાઈ જવું જોઈએ. માર્ગેરિટ સેન્ટર તો બહેનોને જાતીસમે વસ્ત્રે પરણવા કહે છે; આપણે ત્યાં જાર વસ્ત્રે ન પરણે એવાયે પ્રબંધ ન થઈ શકે? અમેરિકામાં દર વસ્ત્રે એક દરસની અંદરની ઉમરનાં તથા લાખ જાગંકા મરે છે; આપણે ત્યાં એથી ચાર ગણાં નથી મરતાં? જાણવયની જાગાઓને માતા જનાવનાર માજાપોને સમાજ ફારીએ કેમ નથી કાટકાવતો? ગાગને અનાથાશ્રમે દરેકની નવે અધારમાં એકાદ નહાવું ટેંકા જેવું જાગક કાણ મળી ગય છે? સમાજ આટલો આધળો કેમ રહે છે?

લાઈઓ અને બહેનો! સમાજની મારી અશ્રુધાને અંત નથી. હું તમારી પામે દમણાં આંટશે મહું છું એથી તમે આંટી ઉકશો; પણ એ આંટાઓથી તમે સમાજને ન બદલાવી શકો તો એના શો અર્થ? અદારથી ત્રીમ વરસની વયની તેવું દમ આંટીઓ આજે કાય અને લાઈનું પાણી ધઈ ગયાનાં દંડથી મરે છે, ફિટી આ કાગ રાસરસીને આપણે સરજી છે અને એના અખેપાતરમાં આપણે જ જાણાએને અને જાણકોને હોમી કબજે છીએ.

રાતીતો રિવાજ જવા છતાં હિંદમાં સતીની ચિતાઓના અગ્નિ આજ લગી હોલવાયા નથી એ વાત હું આપને જણાવું છું. જૂના સમયમાં પતિના પ્રેમ જાતર સતીઓ પોતાની આહુતિ આપતી; આજે એ જ સતીઓ પતિઓને અને સમાજને પાપે ચિતાઓના લગડમાં બળે છે. કેર કેરથી આવતી એ જ્વાલાઓ સમાજ આખાનો લગ્ન કરી રહી છે અને છતાં આપણે હૈયે એના અગ્નિ નથી લાગ્યા. જાણવધના આંશુઓ સાંભળતાં આપના દાનમાંથી કીડા ખરશે. મુંબઈમાં ૧૦૦૦ જાગકામાંથી ૬૦૦ અને મુરતમાં ૧૪૦૦ માંથી ૫૦૨ મરણ પામે છે. ઈંગ્લેન્ડની ચાંદર દર હજારે પોહોસો જાગક મરે છે એ વાત બહાર આવી ત્યાં પાર્લામેન્ટમાં હોહા રાઈ ગઈ અને આખો દેશ ગરજી ઉઠ્યો; કમીશન બેઠું. તુરન જ ઉપાયો લેવાયા અને પરિણામે એ મુંબ્યા આજે ૩૬-૪૦ મુથી પહોંચી છે. આપણે ત્યાં અદરમાતથી એટલાં બધાં જાગકો જન્મે છે એના આંટા ક્યાં છે? આ બધો હિંદુઓનો કસાઈવાડો નહિ તો બીજું શું? ગાયો મારનાર મુસલમાનોને હિંસક કહેનાર

હિંદુઓ બાત્રપ્રભુની ક્તલો કરે છે એનું શું ? પાંચરાયોજોનાં દોરોને બચાવનારો અને માટડને પોષનારો જૈનવર્ગ, પોતાની અદિસા કંઈને આજે ક્યાં સંતાઈ ગયો છે ? આપણા સમાજમાં તો ઘેર ઘેર બાગસમ અને ઘેર ઘેર ટેટા જન્મ; ગાંધી કાલ સુધી હતી રમીને જેલ કરતી અને ચીંથરાના દાગલાથી રમતી બાળાના હાથમાં આડ મલિને સાચો બાગસ ! મિત્રો, માફ કરજો; આપણો હિંદુધર્મ એ આ કસાઈગાડો ન અટકાવતો હોય તો એ હિંદુધર્મને નિજાંગતિ ફેરી જોઈએ. મંદિરોની દેવપૂજનને બદલે આજે તો સાં તાળાં કંઈને આ બાલસેવા કરવા નીકળવાની જરૂર છે. લાખોનાં ઉનાં આંસુડાંઓ આપણે લૂછીશું તો પ્રભુ આપણે દર્શને સામે આવશે.

બોક્ષનું ન્હોતું એટલું બોલી જવાયું અને રાવું ન્હોતું એટલું રાઈ જવાયું. આટલા લાંબા સમય સુધી સાંનિધી સાંભળ્યો છે તેથી હું આપનો નકશી છું. કરવાનું થયું છે અને આપણે કરશુંય થાયું. આપણે ત્યાં ધૈર્યનની વસન્ત ખીલતી નથી એમ એક સાચી કથા છે. ધર્મની અને મોક્ષની ચિંતામાં પડવાની જરૂર નથી; એ ખુબ સમય આપ્યો થઈ રહેશે. આજે તો છાત્રાસયે છાત્રાસયે હાસ્યમયો બોક્ષવા માંડવાં જોઈએ. અઘારમાં 'Laughing Society' ના સભ્યોને જોઈ ત્રણ હાનર લોકો હસતા હતા અને એ મંડળ એટલું જણાતી ગ્હાનિમાં હાસ્ય પૂરતું હતું. કાલિયા-લાકમાં એક 'મૂરખ મંડળ' હતું; અમનવાદમાં એક 'આધા મંડળ' છે; એના સભ્યો, ખીલ લોકો એરડીયું પીને બેઠા હોય સારૂય ટીખજ કરીને હસે છે. આપણે 'મુક્કામંડળ' કાઢી શકીએ, 'વેખજમંડળ' કાઢી શકીએ અને એના રાષ્ટ્રગીત તરીકે નીચેનું ગીત રાખી શકીએ:

There's never any trouble,

If you're h-a-p-p-y;

There's never any trouble,

If you're h-a-p-p-y.

(But) If there's any trouble,

વાત એ બહુ વાત... vanish like a bubble;

વાડમાં તો કેળવણી... અને ધર્મ વધે છે. ભણેલી take the trouble,

એમણે ઘેર ઘેર જઈને... h-a-p-p-y.

દરરોજ આટલું ગાઇને આપણે હસીશું તોય આ સંમેલન સફળ ગણી શકાશે. હસજો અને હસાવજો, ગાજો અને ગવાડજો.

બહેનો અને ભાઈઓ ! હું જાંઝોર છું અને સૌ યુવાનો હૈયે તે જોવા જ હોય છે એમ માનું છું, અને તેથી સૌને જાંઝોર બોલાવવાનું છે. જાંઝની સફળતા તો ત્યારે મળે છે કે જ્યારે માણસ પોતે પોતાના જીવનની લડતો સામે જાંઝ કરી શક્યો હોય. આપણે આપણા જીવનની લડતોની સામે જાંઝ કરીશું અને પછી સમાજને પણ જીતીશું.

જાતમિત્રો ! યૌવનપાંગરી આશા બર્ષો હું અહીં આગ્યો છું અને તમારે આંગણે અદાલતે જગાડ્યો છે. મ્હારી ઝાળીમાં એવી જ આશાવન્ત શિક્ષા આપ્યો. વિશ્વની અભરાઈએ આજે યૌવના દેવી ટહુકે છે; જીવતાં આવડે અને મરતાં આવડે તો જન્મ તો મુરદોલીબધું છતાં મધુમધુઈ અને રસરસીયું છે !

જેની મંત્રપ્રેરણાથી હું આટલું બોલી શક્યો છું એ જ મિત્રની હાકલથી વિરમીશઃ—

દો દો તરફ જાંધકે, સર્વે કલાવત ગર;
કામ પેરે તજ જાનિયે, કિસકે મુખપર નર.

છાત્રજીવનની લડતમાં આપણા મુખ પર આ નૂરની અખંડ લાલિમા પ્રકાશિત રહે એ જ પ્રાર્થનાથી આપ મિત્રમંડળને વન્દન કરી સમાપન કરું છું.

“ ”

ગૂજરાત મહાવિદ્યાલય
અમદાવાદ

}

જનનાદાસ દાણી

છાત્રસંમેલનનો અહેવાલ

—૧૯૦૮૦૭—

પૂર્વ તૈયારી

ગન ફેબ્રુઆરી માસની તા. ૨૭-૨૮-૨૯ સોમ-મંગલ અને બુધના દિવસોમાં અમરેલીને આરે છાત્રાલય સંમેલન સાથે ગૂજરાત, દેશ અને કાશીઆવાડનાં છાત્રાલયોના છાત્રોનું પણ એક સંમેલન ભરવામાં આવ્યું હતું.

મહેમાનોને સરકારતાં મંત્રીઓએ નિવેદન કર્યું હતું કે છાત્રસંમેલન ભરવાનું પ્રથમ માન એક દક્ષિણમર્તિના વિદ્યાર્થી બંધુને ઘટે છે. છાત્રસંમેલન ભરવાનો પ્રથમ વિચાર એમને સ્ફુરવાથી એ બંધુએ અમરેલી મુકામે પ્રવહાર પોતાનો વિચાર જણાવ્યો. અમરેલીના દરેક છાત્રાલયમાંથી બધાએ ત્રણ ત્રણ પ્રતિનિધિઓને બોલાવી સભા ભરી અને છાત્રસંમેલનનો પ્રશ્ન દોરેક કક્ષાકે મુખી ચર્ચામાં બધાને એ પ્રશ્ન બહુ જ ગમ્યો. પરંતુ એ કાર્યતંત્ર કેમ ચલાવવું એ વાત જાણુ પર રાખી પ્રથમ તો છાત્રસંમેલન ભરવું જ એનો નિશ્ચય થયા બાદ સભા ઉઠી.

એ કાર્યતંત્ર કેમ ચલાવવું, પ્રમુખસ્થાન કેને આપવું, શી શી તૈયારીઓ કરવી વગેરે બાબતોનો વિચાર કરતા એક બીજી ક્ષમા ત્રણ દિવસ પછી બોલાવવામાં આવી. આ વખતે દક્ષિણમર્તિમાંથી ભાઈશ્રી તનમુખ ભટ્ટ તથા ભાઈશ્રી પ્રેમશંકર ભટ્ટને તારથી નિમંત્રણ હતા. પ્રમુખસ્થાન કેને આપવું એ વિચાર કરતાં યજ્ઞ વિદ્યાર્થીઓનાં નામ સભામાં ચક્રામાં આવ્યાં. પરંતુ એકે અવાજે ગૂજરાત વિદ્યાર્થીના ક્ષત્રીમાં અધ્યયન કરતા ભાઈશ્રી જગન્નાથસ દાશી પ્રમુખ ચૂંટાયા.

એ તો કીક પરંતુ આ કાર્યતંત્ર કેમ ચલાવવું, કોણે ચલાવવું વગેરે બીજાં પ્રશ્ન ચર્ચા પાડ્યું એ પ્રશ્ન થોડી વારમાં જ પતી ગયો. શ્રી અમરેલી જેન બોર્ડિંગમાંથી જગન્નાથ મણિલાલ શાહ અને કોળા બોર્ડિંગના ચંદુલાલ અમરેલી ગાંધી મંત્રી તરીકે ચૂંટાયા. ભાઈશ્રી પ્રેમશંકર ભટ્ટ-શ્રીદક્ષિણા-મર્તિ વિદ્યાર્થીલવન, ભાવનગર-સ્વામત કમિટિના પ્રમુખ નિમાયા અને આ બંધુ તકી થયા બાદ આવતી કાલથી જ કાર્ય શરૂ કરવું એનો નિશ્ચય કરી સભાની એક પરી થઈ.

રૂઝીઓએ સૌથી પહેલું કાર્ય તો છાત્રસંમેલનની પત્રિકા બહાર પાડવાનું હતું. પત્રિકામાં ઉદ્દેશ ત્રીએ પ્રમાણે લખેલો—

“.....આ છાત્રસંમેલન લરવાનો ઉદ્દેશ આપને સહેજમાં સમજશે. છાત્રાસયોના પ્રશ્નોની વિચારણા કરવાને માટે ગયા વર- સથી છાત્રાસય સંમેલન લરાય છે. આ સંમેલનમાં દસ્તીઓ, ગૃહપતિઓ, સેક્રેટરીઓ, શિક્ષકો, મામાઓ વગેરે ન મુખ્યત્વે લાગ લે છે. પરંતુ આપ જાણો છો કે છાત્રાસયનું મુખ્ય અંગ તે ઉપરના ગૃહસ્થો કરતાં ખુદ છાત્ર- વિદ્યાર્થી પોતે છે. છાત્રાસયના પ્રશ્નો ઉપર મોટેરા વિચાર કરે ત્યારે છાત્રાસયના વિદ્યાર્થીઓ શું કહતા રહેશે? છાત્રા પોતે પણ પોતાના જ દૃષ્ટિબિંદુથી છાત્રાસયના પ્રશ્નો વિચારે, છાત્રાસયજીવનના જોડેજોડ અંગને ઉચ્ચાત્રી ઉચ્ચ- લાંબીને તપાસે, તેના ઉપર ચર્ચા કરે, અને એવી રીતે જોડ જીવનના વિચાર- રાની આપણે કરીને છાત્રાસયજીવનને અંગે ઉભા થતા સવાલોનો ઉદ્દેશ જાણવા મથે એ ખૂબ જરૂરનું છે. આથી વિદ્યાર્થીઓને તો ફાયદો થશે જ પણ થીસો કે જોડો થશે વાર છાત્રાસયના ટ્રાયડનો વિદ્યાર્થીની દૃષ્ટિથી વિચાર નથી કરી શકતા, તેઓને પણ આપણા વિચારો જાણવાની તક મળશે. આ સંમેલનથી આપણી માગણીઓને પણ ચોક્કસ સ્વરૂપ મળશે, છાત્રસમાજ આજે શું હચ્છી રહ્યો છે તેનો નેમને પ્રયોગ ખ્યાલ આવશે અને છાત્ર એ છાત્રાસયજીવનમાં ક્યાં અને કેટલું સ્થાન ભોગવે છે એનો એમને સંપૂર્ણ ખ્યાલ આવશે.....” છાત્રસંમેલન-પત્રિકા પહેલા.

મહેમાનો

તા. ૨૬મીએ રાત્રે અને તા. ૨૭મી સવારે તો અમરેલીનાં સ્ટેશન- પર જમ્પરી ધમાકા ચાલી રહી હતી. કેટલાક છાત્રાસય સંમેલનના મહેમાનોને લેવા આવ્યા હતા અને કેટલાક વિદ્યાર્થી બધુઓ તો ખાસ છાત્રબધુઓ માટે જ આવ્યા હતા. પ્રમુખશ્રીનો સદ્ગર કરતા માટે તો અગાઉથી જ જમ્પરી તૈયારી કરી હતી, પરંતુ એ પક્ષ પ્રમુખે તો ભારે કરી. તા. ૨૭મીએ આવવાનું લખી તા. ૨૬મીએ જાનામાના ગ્રામમાં પેસી ગયા.

આ છાત્રસંમેલનમાં ઘણી બહેનોએ પણ ભાગ લીધો હતો. ચૂરકોટ જાવનગર વગેરે જૂદે જૂદે રથજેથી આવી પોતાની અંતરની લાગણીઓ સંમે- લન પ્રત્યે દર્શાવી એ માટે ખરેખર તેઓને ધન્યવાદ થયે છે. જગન્નિયંતા અન્ય બહેનોને પણ એવી મુમતિ આપે એવી અમારી પ્રાર્થના છે.

તા. ૨૭મીએ ૧૧ વાગે તો સ્ટેશન પરના સન્ય અંગજાઓ મહેમા- નોના મીઠા અવાજ અને હર્ષ વિનોદના ક્ષિપ્તિકારથી ગાંઝ ઉઠવા હતા.

અને સાર બાદ એક વાગે જમ્યા પછી તો શ્રી અમરેલી વોડર લાઇબ્રેરીના ઉપલા હોલમાં છાત્રસંમેલન શરૂ થયું.

પ્રથમ દિવસ

સંમેલનના પ્રથમ દિને કાયદર્મ નીચે પ્રમાણે હતો.

૧ મંત્રીઓનું નિવેદન. ૩ પ્રમુખનું વ્યાખ્યાન.

૨ સ્વાગત પ્રમુખનું વ્યાખ્યાન ૪ નિષ્ક્રિયવાચન.

શરૂઆતમાં મંત્રીઓએ છાત્રસંમેલનનો ઉદ્દેશ સંપૂર્ણ રીતે સમજાવ્યો અને દરેક મિનિટ પછી નો સ્વાગત પ્રમુખનું વ્યાખ્યાન શરૂ થયું.

તે કે સ્વાગત કમિટિના પ્રમુખ ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે શ્રી. પ્રેમ-લાલે ભટ્ટ હતા, પરંતુ તા. ૨૫મીએ એકાએક તાર આવવાથી તેઓ બારડોલી મુખ્ય સત્યાગ્રહમાં જવા તૈયાર થયા. એ માટે ખરેખર એ બંધુને અમારા અતરતાં ઉંડાં અભિનંદન છે. તેઓ આ પ્રમાણે ગેરહાજર હોવાથી તેમનું ભાષણ ભાઈશ્રી તનમુખ ભટ્ટને વાંચવાનું કહેવામાં આવ્યું હતું. એમના ભાષણમાંથી થોડુંક નીચે આપીએ છીએ—

‘અમરેલીને આંગણે પહેલા છાત્ર-અધિવેશનમાં એકાં મળેલાં સૌ ભાઈ-બહેનોને મ્હારાં પ્રથમ વંદન છે.

“તમારો સૌનો સત્કાર કરવા અમરેલીના આ સંમેલનના કાર્યકર્તાઓએ મને નીમ્યો છે. પરંતુ આ છેવટની પણ આવનાં હજુ નથી સંજતું કે મારે તમારો શો સત્કાર કરવો.

“આખા ગુજરાતે અને ખાસ કરીને કાઠિયાવાડે આજે મુઘી અણ-આમંત્ર્યા અતિથિઓનો પણ એટલેટલો સત્કાર કર્યો છે કે આમંત્ર્યા અતિથિને શા શા આદર આપવા તે સંજતું જ નથી.

“ગુજરાત, કચ્છ અને કાઠિયાવાડ અને એ ત્રણે કરતાં અધિક ભાગ્ય તો છે અમરેલીનું કે તેને આંગણે આજ નેતું અને આગળ જઈ બોલું તો સારા ભારતનું ભવિષ્ય ધડનારાંઓ એકઠા મળ્યા છે. કોઈ પણ દેશનું ભવિષ્ય તે તે દેશના વિદ્યાર્થીઓ જ ધરી શકે.”

* | 100 112 * *

“છીંચામાં છીંચી આતમી-પર આપણી નજર નાખી રહેતે ચાલતા પોતાના દેશભાઈઓને મંદાં કપડાં પહેરી જતા એમને આપણે અંનર કંઠી

ઉઠે, અને આ સૌ ગંદાને સ્વચ્છ મારે જ કરવાના છે એ અવાજ આપણામાં અધિરત ઉઠ્યા જ કરે, આ પરિસ્થિતિમાં સમાજ માટે આપણે કંઈ ન કરી શકીએ પણ બળી તો શકીએ જ અને એ ઉપરાંત આપણા પૂરતો તો હક નિયમ કરીએ જ કરીએ.

* * *

“કોઈ પણ દેશના ભવિષ્યની આગાહી તે દેશના વિદ્યાર્થીઓથી થતાં કાયો પરથી જ આદેખી શકાય. અને વિદ્યાર્થીઓ શું ન કરી શકે ?

* * *

“જગનના કેટલાય માણસોને પોતાની શક્તિ યોગ્ય સ્થળે વાપરવાનો અવસર જ નથી મળતો. ઈશ્વરનો ઉપદેશ માનીએ કે એવા કમનસીબ આપણે નથી. સમાજની કુદિઓને યાતસ કરવાનું, રાજ્યસત્તાની ગુલામી જાહેરાતમાંથી છૂટા થવાનું, છાત્રાસપદ્ધતિના કાયદા ઉઠેલવાનું મોટું ક્ષેત્ર આજે આપણી પાસે ખૂલ્યું છે.

“આજે જ્યારે આપણે સૌ એકઠા મળ્યા છીએ ત્યારે સૌથી પહેલો વિચાર ગુલામીનો-કે જેને આભારી આપણા સમાજની, આપણા શિક્ષણની અને જેના આટે આપણે સૌ બેગા થયા છીએ તે છાત્રાસયની આ ખુરી દશા છે તે-મુકત્તા માંડું છું. આજની આપણા દેશની દરેકે દરેક પ્રવૃત્તિમાં આપણા ગુલામી માનમનું અરધું પ્રદર્શન હોય છે: આપણા પોપાદ, આપણાં મકાનો, આપણી રહેણીકરણી અને આપણા ઉત્સવો, ત્યાં જુઓ ત્યાં એનું એ જ.

* * *

“યુવાન અને છાત્ર તે મૃદા નથી. યુવાનના પ્રશ્નો તે જ છાત્રના પ્રશ્નો. અને આપણે છાત્ર હોવાથી યુવાનને ઉભા મતા પ્રશ્નો આપણને પણ ઉભા થાય. આ બધા સવાલનો ઉકેલ કરવાનું ક્ષેત્ર આપણી પાસે આજે છાત્રાસય છે. છાત્રાસય એટલે માત્ર રસોધાનો કે ચૂલપતિનો જ સવાલ નહિ પણ વિદ્યાર્થીના-છાત્રના પોતાના પણ ધડનરનો સવાલ.”

સત્કાર અને આચારનાં જાખજો પંચાઈ રહ્યા બાદ ભાઈથી તનમૈય ભટ્ટની દરખાસ્તથી અને ભાઈથી કૃષ્ણાદાસ શાહના અનુમોદનથી શ્રી. તાણીએ પ્રમુખસ્થાન સ્વીકાર્યું.

બધા વિદ્યાર્થીઓમાં એકદમ વડીલની જરૂર જણાવાથી શ્રી. રામ-નોંરાયણ પહંડને સત્તાદશર તથા વડિલોના પ્રતિનિધિ તરીકે નિર્ગમ્યો હતા. ત્યાર સાદે વૃજ્જાસ શાહે જે જે ભાઈઓએ તારથી તેમજ પત્ર દ્વારા

સંમેલનની સફળતા હજી હતી તથા પોતાનો સર્લાવ દર્શાવ્યો હતો તે પત્રો વાંચી સંલગ્નાવ્યા. આવા સર્લાવદર્શક પત્રો નીચે પ્રમાણે હતા—

શ્રી. છોટલાલ ભટ્ટ ...	...	નીલેશ્વર-દક્ષિણ કાનરા
શ્રી. જયંતિલાલ ન. પારેખ ...	...	સત્યાગ્રહાશ્રમ, સાબરમતી
શ્રી. ગોકુળભાઈ ભટ્ટ ...	...	રાષ્ટ્રીયશાળા, મુંબઈ
શ્રી. ચંદુલાલભાઈ ભટ્ટ ...	...	ગુજરાત મહાનિધાનલય, અમદાવાદ
શ્રી. લક્ષ્મીદાસ જમનાદાસ પારેખ...	...	...
શ્રી. અમીચંદ્ર કેરાવજી તુરખીઆ	જૈન જોર્ડિંગ હાઉસ,	બુનાગદ

આ વિધિ થઈ રહ્યા બાદ પ્રમુખશ્રી ઉભા થયા અને શ્રોતાઓ એકદમ શાંત થઈ વ્યાખ્યાન સાંભળવાને આતુર થયા. આ વખતે દરેક જણની દરેક ધ્વનિ આંખ અને કાનમાં જ આવીને વરી ગઈ હોય એવો ભાસ થતો હતો. પ્રમુખશ્રીના ભાષણથી છાત્ર ક્રોતાઓ પર ઘણી જ ઉડી અસર થઈ હોય એમ જણાતું હતું. કોઈ દેશની ગુલામી સ્થિતિનો વિચાર કરતો હશે, તો કોઈને મનમાં અંડગોચર થવાનો વિચાર ઘોળાત કરતો હશે.

પ્રમુખશ્રીના ભાષણ બાદ નિમંત્રવાચનનું કામ જ બાકી હતું. નિમંત્રો એટલા અધ્યા આપ્યા હતા કે વાંચવાનો અવકાશ જ ન હતો. એ બાકીશ નિમંત્રો ધોમાંથી ત્રણ નિમંત્રો અત્યંત અગત્યના હોવાને લીધે ચૂંટાયા હતા. આ ઉપરથી ત્રણ જોડા ખ્યાલ ન કરે કે બીજા નિમંત્રો સાચા ન હતા. અધાએ નિમંત્રો નો સરસ જ હતા પરંતુ એ ત્રણ નિમંત્રો બહુ જરૂરના હોઈ તેમને પ્રેરણા વાંચવાની પસંદગી આપવામાં આવી હતી. અન્ય નિમંત્રોના મુદ્દા કાઢી જઈતાલ શાહે વાંચી સંલગ્નાવ્યા હતા. એ નિમંત્રો નીચે પ્રમાણે હતા.

લેખક	સ્થળ	નિમંત્ર-વિષય
૧ પ્રેમજી રણજીત વરીઆ	અનાયાશ્રમ, અમદેશી	માર્ગ છાત્રાલય
૨ પ્રદુલાલ જેઠાલાલ પારેખ	દક્ષિણમૂર્તિ શ્રદ્ધા, ભાવનગર	આદર્શ છાત્રાલયમાં આપણો ફાળો
૩ દામોદર વાલજી જોશી	સમસ્ત આશ્રમ જોર્ડિંગ, અમદેશી	આદર્શ છાત્રાલય
૪ બાબુલાલ છવલુદાસ અમદાવાદી	લોહમ્બા વિદ્યાર્થીમંડળ, ભાવનગર	આદર્શ છાત્રાલય
૫ શાંતિલાલ નાગજી બંધીયા	"	છાત્રાલય એટલે શું ?
૬ પ્રાણશંકર મયારામ રાવળ	લાક્ષ્મી જોર્ડિંગ, અમદેશી	વિદ્યાર્થીઓનો શુદ્ધ પતિને વાસ

જી. નં.	લેખક	સ્થળ	નિબંધ-વિષય
૭	બીખાલાલ દામોદરદાસ પૂનરા	લોદાણા બોર્ડિંગ, અમરેલી	શુદ્ધપતિને વિદ્યાર્થી- આનો ત્રાસ
૮	કૃષ્ણલાલ શાહ	શ્રીદક્ષિણમૂર્તિ, ભાવનગર	ઉત્સવ અને તેનું છાત્રા- લયમાં સ્થાન
૯	નરવંદલાલ ગોપાળજી	..	છાત્રોની કુરુજ
૧૦	પ્રતાપરાય હ. પારેખ	ભાવનગર	છાત્રાલયમાં વિદ્યાર્થી વચ્ચેનો સંબંધ
૧૧	કાળીદાસ વીરજીભાઈ મુદ્દેવ	લોદાણા વિદ્યાર્થીભવન, ભાવનગર	હસરત રમતને છાત્રા- લયમાં સ્થાન
૧૨	પ્રતાપરાય જયરાજકર દવે	દાનેશ્વર વિદ્યાર્થીમંડળ, અમરેલી	તરંગ
૧૩	બાલાશંકર કલ્યાણજી જોશી	આશાનું બોર્ડિંગ, અમરેલી	તરંગ છવનના ધર- તરમાં છાત્રાલયને કૃષ્ણ
૧૪	જયંતિલાલ નરુપાળ પારેખ	અન્યામલાયમ, માગરમતી	તરંગનું સાહિત્ય
૧૫	દામોદર વાલજી જોશી	અમસ્ત બાથલુ બોર્ડિંગ, અમરેલી	..
૧૬	ધીરજલાલ ભગવાનજી	રંડિયા શિક્ષક, ગુજરાત વિદ્યાપીઠ, અમદાવાદ	શુદ્ધપતિ કેવો હોવો નેહચો?

આ સિવાય તા. ૨૮મીએ બખોરની ટપાલમાં વડોદરા મેઇલ ટ્રેનિંગ કોલેજમાંથી ત્રણ નિબંધો આવેલ હતા, પરંતુ નિબંધવાચનનું કાર્ય ઉત્તરી જવાથી એ નિબંધો વાંચી શકાયા નથી.

- ૧૭ જોશી મણિરાજકર રાવજી વડોદરા મે. ટે. કોલેજ આદર્શ છાત્રાલય
૧૮ ચંપકલાલ મોહનલાલ ત્રિવેદી પાકરાળા છાત્રાલય, વડોદરા છાત્રાલય હોવાં નેહચો
૧૯ ૨. મો. ત્રિવેદી માંત બોર્ડિંગ, વડોદરા તરંગનું સાહિત્ય [નહિ]

ઉપરના બધા નિબંધોના મુદ્દા કાઢીને વાંચવામાં આપ્યા હતા. નં. ૮ માનો નિબંધ 'ઉત્સવ અને તેનું છાત્રાલયમાં સ્થાન' જોઓ વાંચી જશે તેઓ નીચેના શબ્દો પર આકર્ષાશે.

“આપણા ઉત્સવોમાં એક અરાગ સડો પેરી ગયો છે, અને તે વૃદ્ધ-શક્તિનો. આપણા અંભોસરના ઉત્સવો તો કેવળ વૃદ્ધોને જ અનુકૂળ છે. કેવળ તેમને જ શાબલથી છે. અસારે તો પ્રભુની બેઠાં બેઠાં પ્રાર્થના કરવી, ગીતા-ભાક સાંભળવા, હેવમંદિરે જવું, ભાગાં ભાગાં કપડાં પહેરવાં, એટલામાં જ

ઉત્સવો સમાપ્ત થય છે. એટલે આપણે જોઈ શકશું કે આપણા ઉત્સવોમાં ચેતન જ નથી. આપણા ઉત્સવો તો રૂઢરૂઠિ અને સોમીઆવેડાનાં જ પ્રદર્શનો છે. આજે યુવાનોને અનુકૂળ ઉત્સવો જ નથી. તેવા ઉત્સવો આપણે છાત્રાલયમાં ઉજવી શકીએ. આપણે આપણા ઉત્સવોને ચેતનમય સ્વરૂપ આપી શકીએ. આપણે તો કુમારો છીએ. અને કુમારો એટલે ચેતન, કુમારો એટલે યતનનાટ. કુમારો એટલે અગ્રહાચલી ગંભીરતા નહિ પણ ઉદ્ધાર. કુમારો એટલે કંઠાળા ભરેલી ધામિકતા નહિ પણ ભંગનોડ. આ માટેનો અનુકૂળ આપણા ઉત્સવો હોવા જોઈએ. ”

નં. ૧૨માના નિમંત્રેમા પણ અગ્રરૂઢરૂઠિ શબ્દો ઘણા જ મળી આવશે. આડર્પકે તો એ જ છે કે એ ભાષાએ ‘તરુણ’ તે એ શબ્દો સંખ્યા છે તે એ કે—

“તરુણ! તને કદાપિ સ્વર્ગસ્થિતનું તેહું આવે તો પણ ના પાડવાની દિમ્ભલ કરજો અને કહેજો કે હજી વાર છે. ભારત હજી પરત્રવતાની બેડીની અંદર જકડાયેલ છે. માતાનું દુઃખ અમારાથી જોઈ નથી શકાતું તેમજ સાંભળી પણ નથી શકાતું. અમારે માથે ભારતનો ભાર છે. ભારતનું ભકું અમારા ઉપર છે. ભારતવર્ષનું ભવિષ્ય અમારા પુરુષાર્થમાં છે. જ્યારે અમે એ કાર્યમાં કનેલમંદ થઈશું ત્યારે અમે તમારી દોરની ફરીશું.”

ઉપર પ્રમાણે નિમંત્રેના મુદ્દા વાંચ્યા બાદ સભ્યોનો પ્રથમ દિન પૂરો થયો અને સાંજે પાંચ વાગે સર્વે છાત્રો છમખાના ગ્રાઉન્ડ પર કસરતના પ્રયોગો જોવા હાજરે દોડ્યા ગયા.

બીજો દિવસ

તા. ૨૮મીના પ્રભાતે સર્વે છાત્રો શ્રી વાકર લાઇબ્રેરીના ઉપજા હોલમાં સભામાં હાજર થયા.

પ્રભુપ્રાર્થના થયા બાદ નિમંત્રવાચન શરૂ થયું. પ્રથમ નિમંત્ર લાઈબ્રેરી સ્પારેલીઆ, શ્રી લોદાણા બેડિંગ ભાવનગર, એમનો હતો. વિષય “છાત્રાલયમાં રસોવાનું સ્થાન” હતો. દરેકે દરેક વાક્યે કટાક્ષમય હાસ્યરસ ટપકતો હતો. એમના નિમંત્રમાંથી થોડી વાનગી લઈએ—

“હું જ્યારે છાત્રાલયમાં રહેવા ગયો ત્યારે અમારા ભટ્ટજીની રાટલીની આકૃતિ જૂદી જૂદી થતી હતી. એ તો સારું થયું કે મારા શિક્ષક મને triangle, rectangle, pentagon, octagon (ત્રિકોણ, ચતુષ્કોણ,

ચોખ્ખા, પંચકોણ, અષ્ટકોણ) વગેરેની વ્યાખ્યા ગોખવા કહેલું. કેમે સાદ ન રહે પરંતુ અમારા ભદ્રાની રોટલી આમ મને અપાસમાં મદદ કરવા લાગી.

“રોંગણાનું શાક તો એવું સરસ હતું કે બંદોમાં મુકનાં જ રોટલી પાણી પાણી થઈ જાય.

“જેવી રીતે પ્રાચીન યોદ્ધાઓ બેમાં થાય અને પાછાં છૂટાં થાય અને એ રીતે જીત જીત આકાર બનાવે, એવી રીતે અમારા ભદ્રાની રોટલી પાણી રોટલીક વખત નાક કાન ધારણ કરતી.

“રોટલીક વખત હું છાપાંચોમાં વાંચું છું કે ક્ષાણભાષ દરીઓ ત્યાં અને ક્ષાણી આઈ દંડીશ ચેનત્ર તરી ગયાં. પરંતુ હું તો હું હું કે કુનિયાના બધા તરીયા બેમા થઈ અમારા મા'રાજની દાગમાં કુબકા મારે તો પણ એ દાગને તાગ લાવી ન શકે.

“ધણાં હાત્રાસયોમાં રસોધા અને કામ કરનારી બાઈને ગાદ સંબંધ હોય છે. કાણુ જાણે મમે તેમ કરીને મમે ને બવરાવીને મા'રાજ બાઈને પેધી જવા દે છે.”

આખી આખી તો ઘણી હાસ્ય સામગ્રી હતી, પરંતુ સ્થળના અભાવે આટલેથી જ અંધ કરીએ છીએ. એ નિબંધો અન્ય સ્થળે છપાવાનો સંભવ છે.

ખીજો નિબંધ “જીવનની વસંત” તો હતો અને એના લેખક ભાઈશ્રી વીરમુત મહેતા, ગૂઝરાન મહાવિદ્યાનય-અમદાવાદ, એ હતા. તેમના નિબંધ-માંથી પણ આપને હું થોડી ઘણી વાનગી આપીશ. એઓ હાજર ન હોવાથી ભાઈ કૃષ્ણાલાલે એ નિબંધ વાંચી સંભળાવ્યો હતો.

“આપણે બધા તરુણ છીએ. આપણે જીવનના વસંતકાલમાં છીએ. પેલી તારુણ્યની વિદ્યુત્તેજા સ્ત્રી સમકારા ગારતી વસંત આપણામાં ક્યે કેકાણે છે? આપણાં શરીર, ભુદ્ધિ, હૃદયમાં ક્યાંય શોધી જડે છે? સાચું કહીએ તો હિંદુસ્તાનના મનુષ્યજીવનમાં વસંત પાંગરતી જ નથી. આપણે તો શિશિરમાંથી સીધેસીધા ક્રીબ્ધમાં ચાલ્યા જઈએ છીએ. શિશિરના હલકા ત્રિવેણીમાં થોડા ધણા કુમળા અંદુગે ફુટે છે. ત્યાં તો ક્રીબ્ધના અખર તાપમાં બળીને ખાખ થઈ જાય છે.

“આને આપણી આસપાસ ચારે બાજુ વસંત પૂરે બહારમાં ખીલી ઉઠી છે. અમેરિકા, ઇંગ્લેન્ડ, જર્મની, રશિયા, ચીન અને જાપાનમાં આને તારુણ્યની વસંત દેશને નવપદ્મવિત કરી રહી છે. તેની સુગંધ છોકરે અહીં સુધી આવે છે. એના પરિણામરૂપ આપણું આજનું સંમેલન છે.”

“આપણી આસપાસ વ્યાયામ માટે તો હમણું નગરાં વગાડીને અવાજ કરવામાં આવે છે. પણ આપણા કાનના દરવાજા ઉઘડતા જ નથી. કાલિંગસે જીરમનું સજ્જ ધર્મસાધન એ મુજમાં આજ પર ભાર મૂક્યો છે. એ સમય ન હોય તો યુવતી ઝાઝી કિમ્બ નથી. આજે તો આખું દિવસ, તૃતીય, અરે, અંતિમ પણ નથી રાખ્યું. આપણા છાત્રાસયમાં જો દસરતની વ્યવસ્થા ન હોય તો અધિકારીઓ સામે જાગ્યો જવાની તે વ્યવસ્થા કરાવીએ. તેમ છતાં તે ન થાય તો એ યૌવનની પહેલી જરૂરીયાત પરી ન પાડનાર છાત્રાસયનો ત્યાગ કરીએ. ગૃહપતિને પાંડ શીખવીએ કે અમે તમારા જેટલા ધરડા નથી. અમારામાં તરણનું લોહી વહે છે. શારંગિક દેગવણી એ અમારી પહેલી ભૂખ છે. એ ન મળે ત્યાં મુઠી અમે જંપશું જ નહિ.

“આ તો આપણી વાત થઈ. જો ગૃહપતિનો આપણી સાથે સંબંધ ન હોય તો આપણું કંઈ ન વળે. આથી એક જીએ પણ નિશ્ચય કરી લઈએ કે આપણા છાત્રાસયમાં આપણને દોરી શકે તેવો યુવાન ગૃહપતિ જ શોધે. ધરડો કે ૪૦-૫૦ વરસનો આદેશ ગૃહપતિ આપણામાં શું ગ્રેરણા અને પ્રાણ રેડી શકે તેવો ‘હે ! વયથી’ ધરડો થયેલો પણ જીવિ અને હૃદયથી જીવંતો ભોગરનો ગૃહપતિ હજી આપણે અસાધી લઈએ; પણ જેના વિચારમાં ધડપણ આનું છે તેને તો કેમ જ નિભાવી શકીએ ? ‘આપણાં આખા છાત્રાસયમાં જીવાતી જ હોતી નેઈએ. અધે જ વસંત પ્રગટવી નેઈએ. આપણા મનમાં, આપણા ભોગનમાં, દરેક ક્રિયામાં અને તેના સાધનમાં જીવાતી અને તાઝગી (freshness)ની સુગંધ વ્યાપેલી હોવી નેઈએ. આપણે એ પણ નિશ્ચય કરી લઈએ કે આપણા ગૃહપતિ તો યૌવનના ભારથી નમ્ર બનેલો, શરીરમાં અને મનમાં તરણનો આદર્શ બની શકે તેવો જ હોઈ શકે. ખીજું કંઈ નહિ તો આપણે અહીંથી જતાં વેન જ ધરડા ગૃહપતિને તો દરવાજામાંથી જ પાડો વાળીએ. #

“છાત્રાસય પત્રિકાના મુખપૃષ્ઠ પર એલે તરણ તમને વારંવાર કહે છે કે ‘ભોગદાઈ કોઈ મારો ધર્મ છે.’ એ આપણો ધર્મ આપણે છોડી દીધો છે. વિનાશ વિના રચના અસંભવિત જ છે. આપણે નવી રચના કરવા માગતા હોઈએ તો આપણી સ્વતંત્રતાના ક્ષેત્રમાં જેટલી આડખીલી હોય તેટલી લાંગી નાખીએ. પછી તે શિક્ષક હોય કે ગૃહપતિ, માગાય હોય કે સર્વા વહાલાં, સમાજ હોય કે રાજકારણ, જ્યાં જ્યાં તમારી સ્વતંત્રતા ચોક્કસ હોય, તમારે અંગે અંગે તમે દયાવું પડતું હોય, સ્વમાનનો

ભંગ થતો હોય ત્યાં ત્યાં તમારો જાંડો તીવ્ર પડ્યો સગાવો.

“ જુવાન એટલે જાંડો, બળવો કરનાર, સગાવનાર. આપણે માટે તો ભાંગવું, તોડવું, અને સગાવવું એવાં જ ક્રિયાપદો દાખતાં છે. ભાંગફેડ કરતાં કુદાડો આપણા જ પગ પર ન આવી પડે તેથી ચેતના રહેવું. અને તમારામાં વિનાશ કરીને નવી રચના કરવાની તાકત હોય તો જ વિનાશ શરૂ કરવો. આ એ વસ્તુ તમારી પાસે હોય તો શિક્ષક સામે, શૃંગપતિ સામે, માત્રાપ સામે, જ્ઞાનિ સામે આવતી કાલેજી બળવો જગાવવો. એવું અને આત્મવિશ્વાસને પાયામાં રાખીને જડતી ધમારન ઉભી કરવો. તરણી માટે વિજય જ નિર્માણો છે.

“ તરણી એટલે બેપરવાઈ. બેપરવાઈ એ દુર્યોગ ગણાતો હોય તોપણ એ તરણીનો સ્વભાવ છે. એ સ્વભાવ આપણે દેશ માટે કુરબાની કરવામાં વાપરીએ. વધારે અગત્યની ક્ષેત્ર બળવવા માટે શરીર, શિક્ષણ અને માત્રાપ તરફ પણ આપણે બેપરવા બનીએ. અને કંઈ સહેવામાં આપણે બેપરવા રહીએ. આ આપણા સ્વભાવને સફળતાના રૂપમાં દીપાવીએ.”

ત્રીજો નિગંધ ‘ તરણી અને જાતીય પ્રશ્ન ’ વિશે હતો.

આ મહત્ત્વ અને અત્યંત મહત્ત્વના વિષયના લેખક દક્ષિણામૂર્તિવાળા ભાઈ તનમુખ ભટ્ટ હતા. પોતાનો નિગંધ એમણે જ વાંચી સંભળાશે હતો. એ ભાઈના નિગંધમાંથી થોડો ભાગ નીચે પ્રમાણે છે—

“.....નાનપણથી તરણી માટે ભાગે અસંસ્કારી વાતાવરણમાં ઉછરે છે. જાતીય બદીમાં ફસાએલા તરણી તરફથી તેને જાતીય બદીનો વારસો મળે છે. એ વારસાદાર તરણી છાત્રાલયમાં આવે છે, અને છાત્રાલયના વાતાવરણમાં જોતજોતામાં બદીઓનો શ્રેષ્ઠ ફેલાઈ જાય છે. સદ્ભાવ્યે કાંઈ સંસ્કારી તરણી આવી બદીઓમાંથી નિર્વેષ રહીને આવે તો છાત્રાલયમાં તે શિક્ષક થયાને સર્જાયો જ હોય છે. જાદુ જ ઓછા તરણી એવા નીકળશે કે જોએ જાતીય બદીમાં ન ફસાયા હોય. એવા તરણી પણ તેમની ઉંમર આવતાં સમાજના પાપે અચાનક જાતીય બદીમાં સપડાય છે. આમ છાત્રાલય આખામાં આવા ખદબદી રહેલા વિદ્યાર્થીઓ જ જોવામાં આવે છે.

“ જાતીય પ્રશ્ન સંબંધે તરણી આગળ એક પ્રત્યાક્ષર ઉચ્ચારવામાં પણ વડીનો પાપ માનતા હોય એવું દેખાય છે. પરિણામે નાનપણથી જ અત્યંત મહત્ત્વની એવી કેટલીએક બાબતોથી ને અજાત રહે જઈ, અને અજાતનું પરિણામ વિનાશ વિના ખીલું શું આવે ?

*

*

“તેર ચૌદ વરસની ઉમરથી આગટમાં ફેરફાર થાય છે. અત્યાર સુધી તે આગટ હોય છે; હવે તે તરણ અવસ્થામાં પ્રવેશે છે. તેનું મન, તેની બુદ્ધિ, તેનું શરીર વગેરે વિકસે છે અમામાન્ય ઝડપે તે વિકસેલો જાય છે. તે પોતે પણ આશ્ચર્યગતિ થઈ જાય છે. આટલી બધી ગતિ શા માટે તે તેને પણ સમજતું નથી. આ ઉમરને મહત્ત્વ એવી તેનામાં સંમતી થતી પણ પેદા થઈ હોય છે. તેથી તે ખોલાની આ મુંઝવણ બીજાને કહી પણ સંજો નથી. તેનામાં આ વિકાસ થાય છે એ પોતે પણ જોઈ શકે છે પણ સમજી શકેલો નથી. શા માટે આ વિકાસ થાય છે, આનું પરિણામ શું, વગેરે જાણનારો તેનામાં સૂક્ષ્મ સ્વરૂપે જન્મે છે; પરંતુ તેને તે પોતે પણ સ્પષ્ટ સ્વરૂપમાં સમજી શકેલો નથી તો પછી પૂછી તો શકે જ શેનો? અને આપણા વડીલોએ તો આ જાગન વિષે એક અક્ષર મુઠ્ઠાં ન બોલવાનું પણ લીધું છે, એટલે આ ઉગતો તરણ તેના મિત્રો પાસેથી દ્રાવિડી પ્રાણાયામ-સીડીના ઝગા ધન જેવે ઉંચે રસ્તે આ બધું જાનીય જ્ઞાન હલકા સ્વરૂપમાં મેળવે છે. આ વડીલોને પાપે.

*

*

*

*

“અને પછી આ બધાનું પરિણામ શું આવવાનું હતું? વિદ્યાર્થી અવળા ધધામાં પડે છે. તેનું શરીર ને મન નીચાવાતાં જાય છે. તે પાણી વિનાનો થતો જાય છે. તે કપસે છે. કપસની વખતે તો તરણને તેનું ભાન પણ હોતું નથી. પરંતુ પડતાં પડતાં તેની આંખ ઉઘડી જાય છે. પણ હવે તેને બહુ મોઝું રહી ગયું હોય છે. તે ભાગ્યે જ ઉભો રહી શકે છે. તે પ્રયત્ન તો ખૂબ કરે છે પણ તેનું મન તેને કાવવા દેતું નથી. અને છેવટે ત્યારે તેને જાગવાનો કાંઈ પણ ઉપાય દેખાતો નથી, સપ્તમાંથી નીડળવાનો કાંઈ પ્રયત્ન માર્ગ સંજો નથી, ત્યારે તેનામાં નિરાશાનું ઝેર આવે છે. તે વિચારે છે કે હું ઉઘો તો જઈ શકતો જ નથી, હજારો પ્રયત્ન કરતાં નીચે ને નીચે જ ડૂબતો જાઉં છું, ત્યારે હવે તન્નાનો પ્રયત્ન જ શા માટે કરવો? આમ નિરાશાના ઝનૂનથી તે પોતે જ જાણી જોઈને જ જાનીય બધીમાં ફળે છે-પૂરેપૂરે ફળે છે.

*

*

“તરણની કમર દુખે છે, તેની આંખે અધારાં આવે છે, તેનું શરીર નમાતું થાય છે. માથાપાં જિયારાં ચિરંજીવીની ચિંતા કરે છે. તરણને તાવ

આઓ તો માની લે છે કે તેને બહુ શ્રમ પડ્યો હશે; તરુણનું માયું કુખ્યું
તો માની લે છે કે તેને બહુ વાંચનું પડ્યું હશે; તરુણને ચરમાં આવે તો
માની લે છે કે અભ્યાસ બહુ આકરો હશે.

*

*

*

“ અને છાત્રાલયના મૃદપતિઓ વડીલોથી ક્યાં જન્ય એવા હોય છે ?
તેઓની સ્થિતિ પણ ઉપર જેવી જ હોય છે. તેઓ પણ આ જનનીય પ્રશ્ન
વિશે મૂંઝા જ રહે છે. જ્યાં જનનીય બદી હોય ત્યાં તેને ટાળવાને બદલે
તેનાથી દૂર ભાગે છે. વિદ્યાર્થીઓ તેની પાસે આવતાં ન શરમાય તેટલા
વિદ્યાર્થીઓના પરિચયમાં આવનાં તેઓ શરમાય છે. પછી તરુણો તેમની
તરફ આકર્ષાય જ શાના ?

“ બહુઓ નહિ, હસ્તરોપ શબ્દ સાંભળ્યા છે ? ન સાંભળ્યા હોય તો પણ
તેનો અર્થ તો કેટલાય તરુણો જીવનમાં સમજે ચૂક્યા હશે. મિચારા તરુણો
આ બદીમાં સપડાય છે. હાથે કરીને શરીરનું સર્વ ખોળા હોય છે. તેમનો
શો ઉકેલ ? આજે તેઓ આ બદીમાંથી છૂટવા માગે છે. દિલ ખોલીને વાત
કરી શકાય એવા શ્રદ્ધાપાત્ર મોટેરાને શોધે છે.

“ જીવનીય આગળ વધેલા કેટલાય હોય છે, સ્ત્રીઓને જોતાં કે રૂપાળા
વિદ્યાર્થીઓને જોતાં જોઓના શરીરમાં ઉશ્કેરાટ ફેલાઈ જાય એવાય અસંખ્ય
તરુણો પડ્યા છે. જનનીય બદીની જેટલી જેટલી દરખાસ કરી શકાય તેટલી
બદીને આચારમાં મૂકી જનનીય બદીમાં રચ્યા પચ્યા રહેનારા પણ પાર
ચિનાના છે. આ પાર ચિનાના તરુણો આનો ઉકેલ માગે છે. કાણ એ
નિગલ કાવી દેશે ? તરુણ પોતે ? તરુણ સમાજ ? મુરખીઓ ? જનનીય
ચિતાનના આચાર્યો ? કાણ આને માટે કમર કસે છે ?

“ મને તો આનો એક જ રસ્તો લાગે છે. બહુ જાણીતો રસ્તો હશે
પરંતુ તરુણને માટે તો ને એક જ ઉપાય લાગે છે. તરુણને જે મુરખી
ઉપર-જે વડીલ ઉપર-જે મોટેરા ઉપર શ્રદ્ધા હોય, તેની પાસે તરુણ પોતાનું
નિલ ખોલી શકે એમ હોય તેની પાસે તે જન્ય-પછી આજે તો તે હાજરૂલનો
હુડ મારતર હોય કે ધરનો બાપ હોય. તેની આગળ પોતાની બદી વસ્તુ-
સ્થિતિ ધરી દે. મોટેરાઓ જનનીય બદીમાંથી નીકળવાનો માર્ગ તેને જતાવશે.
જનનીય બદીમાં કસેલા તરુણને માટે તો તાત્કાલિક આ એક જ માર્ગ હોઈ
શકે. મોટા આગળ પોતાનું નિવેદન કયો બાપ પછી તે બલે ચમે તેટલા
માર્ગ ફીકારે, મોટાની શ્રદ્ધાદ્વુગ્ધ અને રીતો અજસાર કરે. પણ સાચી

પરંતુ સ્વેચ્છા-વર્તનથી અહીંમાંથી હટવાનું સાચી પરંતુ પગથિયું ને આ હેતુકાળ ન છે. "

"તન્ત્રીએ સ્વયંની આગતમાં ગદ્ગદ થેતવા પરંતુ નેહએ. અહીં અહીંમાં દેવતાનાં ને કેહ માટામાં માટું માધન હોય નો ને સ્પર્શ છે. માણસ આગત હોય ત્યાં મુખી નો ને સ્પર્શની-કાંઈ" ખામ અમર નથી થતી. પણ તન્ત્રી થતાં જ નેનામા - સ્વની એક વિશિષ્ટ ભાવના મને છે. મંદાન પૂર્વક ને જીવનનો સ્પર્શ કરવા કહે છે, અને એમ સ્પર્શ મેળવી પોતાની વાસનાને મનોરંજ છે આગળ મનાં ને સ્પર્શથી જ ન અર્થનું સ્પર્શ ઉપર ઉતરે છે. એટલે સ્પર્શનાં આવાં ખરાબ પદિલાઓ ન હોય. એટલું નકામા નકામા ખીલે કાંઈ પણ અક્રિય ન હોય. એટલું જ નહિ પણ જે તરણ ન હોય તેમણે હોય તેમણે નો કારણ વિના પોતાના પાણી સ્પર્શ ન કરે નેહએ. આ સ્પર્શનું વિવર્ચન દેવે અદ્ભુત મદરવનું નહિ જાગે પણ જાતીય અહીંના મોટામાં મોટા અંગ તરી અંગસ્પર્શને ગણાવી શકાય. શા માટે તરણે ખીલના ગાત્ર તાણવા નેહએ ? શા માટે તરણે ખીલના શરીર પર હાથ ફરવો નેહએ ? શા માટે તેણે ખીલના મળમાં હાથ નાખવો નેહએ ? શા માટે તેણે ખીલના શરીર ઉપર પગ પરંતુ નેહએ ? તરણ આવી આવી એણે દારા પોતાની સ્પર્શનિતે તૃપ્ત કરવા મથે છે. તેના વિશ્વસને પોષવા માગે છે.

"આ આગતમાં વડીલાને નો ખૂબ દેવવાનું મન થાય છે. પણ આ સ્વયં વડીલાને દેવવાનું નથી એટલે એટલું જ કહે છે કે આ પ્રશ્ન ધણો નાજુક અને ગંભીર હોય તેમાં તેઓ અત્યાર મુખી રહ્યા તેમ હવે ઉદાસીન ન રહે. તરણમાં થોડા ભણે, તેમનો વિશ્વાસ મેળવો અને તેમને અડચણ પડે ત્યાં મદદ કરે. જાતીય પ્રશ્નમાં મોટાઓએ તરણ સાથે ક્ષ રીતે કામ લેવું તેની જાણ માટે તેઓએ જાતીય શાસ્ત્રનું જ્ઞાન મેળવવું નેહએ. તેમનામાં અનુભવનું જ્ઞાન હોવું નેહએ. તો જ તેઓ ઉપકારક થઈ પડે."

ગાંધીજીનો સંદેશ

આ નિબંધ પૂરા થયો કે તુરંત જ એક માણસે આવીને પ્રમુખશ્રીને પૂજ્ય ગાંધીજીનો જીવસમેતનને સંદેશનો પત્ર આપ્યો તે વાંચવામાં આવ્યો. અમારી પાસે હાલ તે પત્ર ન હોવાથી અને આખી સંખ્યા નથી. . . .

આ પ્રમાણે નિર્ણયવાચન પૂરું થયા બાદ સભા ખલાસ થઇ અને બંધા જાનાલય સંમેલનમાં ભાગ લેવા માટે દોડા ગયા. ૧૨ વાગે બોજન પછી

વિષયવિચારણી સભા

(Subjects committee) શ્રી. પ્રમુખના ઉનારામાં મળી. દરેક શહેરની બોર્ડિંગમાંથી એક એક પ્રતિનિધિ ચૂંટાઇને કુલ ૧૨-૧૩ સભ્યો થયા. આમાં બહેનોને પણ નિમંત્રણ હતું. જાનાલયને અંગે ઉપસ્થિત થતા કેટલાક પ્રશ્નો, હરાવો વગેરે મુદ્દાની દરેકને છટ હતી. બરોબર એક વાગે સર્વે સભ્યો હાજર થનાંની સાથે સજાનુ કામ શરૂ થયું.

શરૂઆતમાં તો બે ચાર હરાવો ફિક આડ્યા, પરંતુ થોડી વાર પછી એક ભાષ બોલ્યા: “ ગૃહપતિ બીજે નોકરી કરે એવો ન જ હોવો જોઈએ.” એટલે બીજા ભાષના મુખમાંથી શબ્દો નીકળ્યા કે “ ત્યારે શું સારો યોગ્ય ગૃહપતિ ત્રીશ રૂપીઆમાં રાખી રાકાય ? ” અને પછી તો ‘ ગૃહપતિ બુવાન હોવો જોઈએ ’ ‘ ગૃહપતિ કુંવારો હોવો જોઈએ ’ ‘ ગૃહપતિએ જાનાલયોમાં જમવું જોઈએ ’ ‘ જાનાલય શાળા હોવી જોઈએ ’ એવા હરાવો ઉપરાઉપરી અર્થાવા માંગ્યા. કાંઈ કહે કે “ જાનાલયમાં પરિણીત વિદ્યાર્થીઓને સ્થાન જ ન હોવું જોઈએ ” તો કાંઈ કહે કે “ પરજોશ વિદ્યાર્થીઓએ ભણવું ક્યાં ? ”

આ પ્રમાણે પ્રશ્નોની માંગમારીમાં સાડા ત્રણ વાગ્યા અને પ્રમુખ મદાશ્રય તો બીજા હરાવો જકદી ન પાસવા દાગ્યા. ઘણા હરાવો આવ્યા હતા. એ હરાવોના ત્રણ ભાગ પાડી કેટલાક હરાવ તરીકે, કેટલાક અર્થ તરીકે અને કેટલાક વિરોધિ રૂપે એક વર્ગીકરણ ક્યાં જાદ આ સભા પૂરી થઇ અને પાંચ વાગે ફરી વખત ક્ષાઇલેરીના ઉપરના હોલમાં સભાની બેઠક મળી.

કરવેલી ચાહી

આસનામાં કેટલાક હરાવો વાંગી સંલગ્નાવ્યા તે નીચે પ્રમાણે હતા—

(૧) રવાનુ પ્રમુખને અભિનંદન.

જાત્રમંમેલનના રવાગન પ્રમુખ તરીકે શ્રુટીએલા ભાષથી પ્રેમશંકર ભટ્ટ બારડોલીના સલાહદને અંગે માગવામાં આવેલ સ્વયંસેવક દળમાં ફેશના અવાજને માન આપી ગએલા છે એ માટે અંગે મળેલાં સર્વ ભાષ : બહેનો બગ અંતઃકરણથી તેમને અભિનંદન આપે છે. (આ હરાવ પ્રમુખ પડેથી સુતક સવાનુમતે પસાર થયો હતો.)

(૨) જૂઠાં-જૂઠાં જાનાલયોના જાત્રો પરરપર મેલી સાથે અને તેમની સ્થાનિક

સંસ્થાઓના પ્રત્નોના વિચાર કરી પરસ્પર મદદ કરે એ આવશ્યક હોવાથી જે ગામની અંદર એકથી વધારે જાત્રાસયો હોય તે જોનાનું 'સ્થાનિક જાત્રમંડળ' નીમે અને એ જામની સાથે સીધા સંબંધ રાખતું એક મુખ્ય 'જાત્રમંડળ' નીમવું.

તા. ૬. જ્યાં એક જ જાત્રાસય હોય ત્યાં તે સીધી રીતે 'જાત્રમંડળ' સાથે જોડાઈ શકશે.

હાલ મુન્નાર; પુરુષોત્તમદામ; અનુમોદન આપનાર તનસખ મદ. એક જ જગ્યા વિદ્વદ્મા. (વધુમતે હાલ પમાર.)

(૩) જાત્રાસય સંમેલનની એક સાથે જાત્રસંમેલનની પણ એક ભરતી અને નેતી અવરધાનું કાર્ય જાત્રમંડળને સોંપવું.

૮. જે જાત્રાસય સંમેલનની એક સતત ત્રણ વર્ષ મુદ્દી ન જ ભરાય તો એ સંમેલનથી સ્વતંત્ર એક જાત્રસંમેલન ભરવું.

આ હાલ ભાઈ પુરુષોત્તમદાસે મુક્યો હતો અને શ્રી. કૃષ્ણભાઈ શાસ્ત્રી અનુમોદન મળ્યું હતું. (અને સાનુમતે પસાર થયેલ છે.)

(૪) દરેક જાત્રાસયમાં એક સ્વતંત્ર વિદ્યાર્થીમંડળ હોવું જોઈએ એમ આ સંમેલન માને છે; અને એવું મંડળ સ્થાપવાને દરેક જાત્રાસયનાં જાત્રાને સંમેલન આમદબરી વિનંતિ કરે છે.

આ હાલ પ્રમુખ સ્થાનેથી મુક્યો હતો. (સર્વાનુમતે પસાર થયેલ હતો.)

(૫) દરેક જાત્રાસયમાં વ્યાયામ અને રમતો હોવી જોઈએ. (સર્વાનુમતે પસાર.)

(૬) કોઈ પણ જાત્રાસયમાં પરજોશ વિદ્યાર્થીને સ્થાન ન જ હોવું જોઈએ. (વિત્તસિ.)

(૭) કોમી જાત્રાસય કરતાં સાર્વજનિક જાત્રાસયો વધારે સારાં છે અને તેથી હવેથી નવાં કોમી જાત્રાસયો ન ઉપાડ્યાં એમ આ સંમેલન આગ્રહપૂર્વક વિનંતિ કરે છે; અને જે કોમી જાત્રાસયો અસ્તિત્વમાં છે એ જાત્રાસયોમાં ઝોઝમાં ઝોઝ ૨૦ થી ૨૫ ટક્ર બીટ માગિના જાગડોને દાખલ કરી હમબાવ સાધવા દિમાવન કરે છે.

આ હાલ એક ભાઈએ મુક્યો અને યજ્ઞભાઈ શાહે અનુમોદન આપ્યું. વળી ત્રીજા ભાઈ ઉભા થઈને વિરદમાં આજ્યા અને એ ભાઈ એસવાની તૈયારી કરતા હતા એટલામાં તો પાંચ ભાઈઓ ઉભા થયા. યજ્ઞભાઈ શાહે સાર્વજનિક જાત્રાસય કોમી જાત્રાસયો કરતાં વધુ સારાં છે, આજે દેશની એ જગર છે, અને એથી કોઈના ધર્મને, નીતિને, આચરણને કોઈ પણ વતની અડ-

ત્રણ નથી થતી એમ સમજાવ્યું. પરંતુ એ બેઠા ત્યાં તો એક સાથે પંદર જણ ઉઠ્યા અને પ્રમુખશ્રીને જેને જોશાવવાની ઇચ્છા હોય તે પોતાનાં નામ આપી જાય એમ કહેવાની જરૂર પડી. વીસેક નામ આપ્યાં. ત્રણ ત્રણ મિનિટો અપાઈ અને પછી તો વખતના અભાવે બધાં મિત્રો આપવી પડી. ઘણા વિરુદ્ધમાં જોડ્યા અને ઘણા પક્ષમાં જોડ્યા. એક ભાઈ કહે કે ડૉક્ટર જીવરાજ જેવાં રત્ન તો કેમી જાત્રાસયમાં જ પાડે તો ખીજે કહે કે સાર્વજનિક જાત્રા-લયોમાં જોગનરીતિ, ધર્મ વગેરે બરાબર ન સચવાય. વળી કોઈ બોલે કે કેમી જાત્રાસયો બાળી મૂક્યાં નોંધએ તો એક ભાઈ ઉભા થઈને કહે કે વરને કોણ વખાણે ? વરની મા ! દક્ષિણમુર્તિવાળા તો સાર્વજનિક જાત્રા-લય જ વખાણે ને ? આમ લગભગ દોઢેક કલાક પસાર થઈ ગયો પછી નીચેનો ફરાવ પસાર થયો—

સાર્વજનિક જાત્રાસય કેમી દરતાં આવું છે ખરાં; પરંતુ હમણાં કેમી જાત્રાસયો બંધ ન થઈ શકે એટલા માટે દરેક પ્રામની પેટા યાત્રિઓ કોઈ પણ જાતના ભેદ વગર સાથે રહે. જેમકે કપોળ, જૈન, મોદ, સોરઠીયા એમ બધા વાણીયાની એક જ બેઠિંગ રહે. (આ ફરાવ વધુમતે પસાર થયો હતો.)

(૮) જાત્રાસયમાં પર્યાટની જરૂર છે. (સર્વાનુમતે પસાર.)

(૯) દરેક જાત્રાસયમાં વિદ્યાર્થીઓનું એક મંડળ હોવું નોંધએ કે જે મંડળ કોઈ પણ પ્રવૃત્તિ દ્વારા જાત્રાસયના દરેક દરેક વિદ્યાર્થીને દેશની પરિસ્થિતિનું જ્ઞાન ફરાવતું હોય. અને આ મંડળની અંદર રાષ્ટ્રીય અસ્મિતાનું જ્ઞાન અપાયા માટે ગૃહપતિએ પૂરતી મદદ કરવી નોંધએ. (સર્વાનુમતે પસાર.)

(૧૦) દરેક જાત્રાસયે બની શકે તો પોતાની એક જૂદી જાત્રાયાળા દાઢવી એ વસ્તુ જરૂરી હોઈ તેનો અમલ થાય એમ આ સંમેલન ઇચ્છે છે. (વિચ્છિન્ન. આ ફરાવ શ્રીમતી ચંદનજાહેને મૂક્યો હતો).

(૧૧) વિદ્યાર્થીઓને નોંધવું સાહિત્ય શિષ્ટ અને સંસ્કૃત હોવું નોંધએ એ માટે દરેક જાત્રાસયમાં વાચનાસય હોવું નોંધએ. (વિચ્છિન્ન. આ વિચ્છિન્ન શ્રી. પોપટલાલભાઈએ મૂકી હતી.)

(૧૨) જાત્રાસય ગામ બહાર હોય એ વધારે ઇષ્ટ છે.

(૧૩) યુવકોની અંદર અત્યારે જણાતી બઢીઓ, જાતીય જ્ઞાન સુંદર રીતે અને સાચી રીતે નથી મળતું એ કારણ છે. તેથી એ જ્ઞાનના ખરો શાસ્ત્રી-ઓને દરેક જાત્રાસયે અગર નવાર જોશાવી વિદ્યાર્થીઓને એવું શાસ્ત્રીય

જ્ઞાન મળે તેવી ધ્યવસ્થા કરવી. (આ દરમિયાન પ્રમુખશ્રીએ મુદ્દયો અને તુરત જ સર્વાનુમતે પસાર થયો હતો.)

- (૧૮) શારીરિક શિક્ષા એ પશુના છે અને તેથી કાંઈ પણ ગૃહપતિ પોતાના છાત્રને જ્યાં પશુ શિક્ષા ન કરે એવી આમરી આગ્રહભરી વિનંતિ છે. (આ વિનંતિ પ્રમુખશ્રીએ તેથી મુદ્દવામાં આવી હતી.)

ઉપર પ્રમાણે દરેકો પસાર થયા બાદ સભા પુરી થઈ અને છાત્ર મહેમાનો રાત્રિભોજન માટે ઉપજ્યા.

ત્રીજો દિવસ

- તા. ૨૬મી ફેબ્રુઆરીનું મંગળમય પ્રજ્ઞાત શરૂ થતાંની સાથે જ સર્વે છાત્રો પ્રભાતકાર્યથી પરવારિને સુભામાં હાજર થયા આ વખતે વખતના અભ્યાસને કાળને ધોડા જ પ્રશ્નો ચચાયા.

- (૧) “કામી છાત્રાસયમાં કામી ગૃહપતિ જોઈએ.”

પક્ષમાં-ભાઈશ્રી ચંદુલાલ ગાંધી.

કામી ગૃહપતિ કામના ક્ષેત્ર રીતરિવાજ જાણતો હોવાથી છાત્રાસય સારી રીતે ચલાવી શકે અને ધર્મનું જ્ઞાન પણ સાદું અપાય; એથી ઉલટું અન્ય કામના ગૃહપતિ ધર્મની આગતમાં બેરુદ્ધ રહે છે.

વિરુદ્ધમાં-ભાઈશ્રી તનયુષ્મ ભટ્ટ.

જ્ઞાતિના ગૃહપતિને લઈને જ્ઞાતિમાં ચાલતા ઝગડામાંથી છાત્રાસયમાં એ કંઈકે આંધ્ર એવી બીજી છે.

- (૨) “ગૃહપતિ બીજો નોકરી ન કરતો હોવા જોઈએ.”

મુખ્ય વક્તા-સાહશ્રી દૃષ્ટાન્તાચાર્ય.

બધે દેખાં કામ કરવાથી માણસ મુખ્ય કામ તેમજ બીજું કામ પણ સારી રીતે નથી કરી શકતો. ગૃહપતિ એ માતા અને પિતા છે અને તેથી એણે માઆપી પેડે હમેશાં સાથે જ રહેવું જોઈએ.

તરફેશમાં-ભાઈશ્રી વિનાયક પંડ્યા.

વિરુદ્ધમાં-છાત્રાસયમાં જ જો નોકરી કરે તો એ ગૃહપતિને પૂરો પગાર નથી મળતો; કોઈકે કે આજની સંસ્થાઓ ખુબ પૈસાદાર નથી. સ્કૂલમાં નોકરી કરતો ગૃહપતિ સારું શિક્ષણ આપી લાભગ્રાહક નીવડે છે.

(૩) “છાત્રાસયમાં પરણેલા વિદ્યાર્થીઓનું સ્થાન ન જ હોવું જોઈએ.”

પક્ષમાં—ભાઈશ્રી પોપટલાલ.

પરણેલાઓની સંસ્કૃતિ અપંગિણીત વિદ્યાર્થીઓ કરતાં કંઈક વિચિત્ર જ હોય છે અને એને લીધે તેઓ છાત્રાસયમાં નાના વિદ્યાર્થીઓને હાનિકારક છે, જે એમને છાત્રાસયમાં સ્થાન નહિ મળે તો માન્ય અને સમાજ સમ-જશે અને ગણકસ અટકશે.

વિરુદ્ધમાં—ભાઈશ્રી કપિલરાય અને વી પુરુષોત્તમભાસ.

ઉપર પ્રમાણે ઘણી ચર્ચાઓ થઈ હતી, ઘણી થવાની હતી, એક જ કક્ષામાં પૂરી થઈ, અને સૌ છાત્રાસય સંમેલનમાં લાગ લેવા ગયા,

છાત્રસંમેલનનું રચનાત્મક કાર્ય

આપણું આ સંમેલન કંઈ મેળો ન હતો કે જ્યાં જૂદે જૂદે રચયેથી અમરેશી સાથે રહી ત્રણ દિવસ આનંદ ઉદાયવા ખાતર જ આવે, આપણે તો અહીં એક મોટું કાર્ય કરવા ભેગા થયા છીએ એમ સર્વ કોઈ માનતા જ હતા. એથી આપણે કંઈ એક નાનું મંગલન કરવું જોઈએ, એ વિચાર કરવા આડ જણતી નાની ક્ષમિતિ તો રત્નમાં શરૂ મળી હતી. એમાં ચર્ચાને અને નિર્ણય થયો કે આપણે એક છાત્રમંડળ કાઢવું. એ છાત્રમંડળની યોજના નીચે પ્રમાણે છે—

છાત્રમંડળની યોજના

૧ છાત્રા પરસ્પર મૈત્રી સાથે, એક ખીજના પરિચયમાં આવે અને એક જનતનું સંગઠન કરી પોતાના જાતજીવનને લગતા પ્રશ્નોનો ઉકેલ પોતે જ કરે, અને એ રીતે છાત્રાસયના મુશ્કેલીઓના કાર્યમાં યત્કિંચિત્ પણ મદદ કરી શકે એ આ મંડળનો પ્રવાન હેતુ રહેશે.

૨ આ મંડળનું નામ ‘છાત્રમંડળ’ રહેશે.

૩ કાર્યપ્રદેશ—

અનિવાર્ય હશે તે વખતે ‘સ્થાનિક છાત્રમંડળ’ ની મુશ્કેલીઓમાં અને પ્રશ્નોના હકમાં જનશે તેટલી મદદ કરશે અને સલાહ આપશે.

૪ આને કાજે પાંચ સભ્યોનું એક ન્હાનું કાર્યવાહક મંડળ રહેશે.

૧ શ્રી. જમનાદાસ વલ્લભદાસ દાણી...	...	અમગવાડ
૨ શ્રી. તનમુખ ભટ્ટ	...	ભાવનગર
૩ શ્રી. જનકાલ મણિલાલ શાહ	...	અમરેલી
૪ ભાઈશ્રી પોપટલાલ	...	રાજકોટ
૫ શ્રી. પુરુષોત્તમદાસ	...	રાજકોટ
૬ શ્રી. ભાઈલાલ પટેલ	...	આણંદ

૫ ભાઈશ્રી દાણી આ કાર્યવાહક મંડળના પ્રમુખ ચૂંટાયા છે.

ઉપરની યોજના છાત્રમહેસન પાસે રજુ કરતાં સર્વાનુમતે મંજૂર થયેલ છે.

સભાને અતે મંત્રીઓએ ગદેર ક્યું કે જે ભાઈઓને કંઈ પ્રશ્ન પૂછ્યા હશે એ પ્રશ્નોના જવાબ કક્ષસાહેબ આજે સાંજના ૨ થી ૪ મુઠ્ઠીમાં આપશે. માટે જે જે પ્રશ્નો પૂછ્યા હોય એ પ્રશ્નો કાગળ પર લખી મંત્રીઓને ૧૨ વાગ્યા પહેલાં આપી જવા.

આ પ્રમાણે પ્રશ્નો આપ્યા અને તેનું વર્ગીકરણ કરી સારા સારા પ્રશ્નો કાગળ પર લખી એ વાગે કક્ષસાહેબ પાસે છાત્રાલય મંડપમાં મૂકવામાં આપ્યા. ઘણા પ્રશ્નો આપ્યા હતા પરંતુ એ પ્રશ્નો સામાન્ય હતા. એ પ્રશ્નો પૈકી કેટલાએક તારવેલા તે નીચે પ્રમાણે છે:—

કક્ષસાહેબને પૂછેલા પ્રશ્નો

૧ જ્ઞાતીય પ્રશ્નમાં ન ફસવું એ તો કેટલાયે વિદ્યાર્થીઓના ભાવેશમાં સાંભળ્યું છે પરંતુ એમાં ફસાએલા વિદ્યાર્થીઓને તેમાંથી છુટી શકવાને ક્યા ક્યા ગતિ લેવા શક્ય છે? બ્રહ્મચર્યપાલન માટે આપ કંઈ પગથીઆ બતાવશો? જ્ઞાતીય પ્રશ્નનું જ્ઞાન વિદ્યાર્થીઓને અપાવું જોઈએ એમ આપ માનો છો? તેમાં શા શા કાલ દીવા છે?

૨ સનાતન ધર્મ એટલે શું? સનાતનીઓ દાવો કરે છે કે સાર્વજનિક છાત્રાલયો જેવાં કે વિદ્યાપીઠ, દક્ષિણમુર્તિ વગેરેએ સનાતન ધર્મનો નાશ કરવાનું શરૂ કર્યું છે. તો ખરે સનાતન ધર્મ ક્યો અને તેમાં વર્ણોત્તર લક્ષ બાળત આપ શું સ્પષ્ટીકરણ કરશો?

૩ છાત્રાલયમાં સદવસન બાળત આપનો શો મત છે? એથી બાળકો સુધરે છે કે ખરાબ થાય છે? સદવસનથી બાળકોનાં મન પર થતી અસર આપ જણાવશો?

૪ કેમ રીતે સ્ત્રીએવા થાય ?

૫ અમને રાષ્ટ્રીય શાળામાં લગ્નવાની ઇચ્છા હોય છતાં અમારાં માતાઓ અમને સરકારી શાળામાં જવાની ફરજ પાડે તો અમારે શું કરવું ?

૬ છાત્રાસયો કોમી હોવાં જોઈએ કે સાર્વજનિક ?

૭ છાત્રાસયમાં પરણેલા વિદ્યાર્થીઓને સ્થાન આપવું ઇષ્ટ છે ?

૮ વ્યાયામ, પ્રાર્થના વગેરે છાત્રાસયના શીઘ્ર કાર્યઓ ફરજિયાત હોવા જોઈએ કે મરજિયાત ?

૯ ધાર્મિક શિક્ષણ ફરજિયાત હોય તો શું વાંધો છે ?

૧૦ છાત્રાસયમાં કોઈ પણ વિદ્યાર્થીને પોતાનો બાઈ કે ગમે તે સગો મળવા આવે અથવા તો જૂના વિદ્યાર્થીઓ આવે તો ભોગવના પસા લેવા એ યોગ્ય છે ?

૧૧ અંત્યજોને સ્પર્શ કરવાથી શો દાસ છે ? એમ કરવાથી સ્વરાજ મળશે ?

૧૨ સદ્શિક્ષણમાં આપ શું કરો છો ?

૧૩ પરદેશગમન વિશે આપ શું માનો છો ?

૧૪ શૂદ્રપતિ અને સ્ત્રીવાની આપજુદી સત્તામાંથી બચી જવા માટે શા શા ઉપાયો લેવા જોઈએ ?

૧૫ છાત્રાસયમાં કોઈ વિદ્યાર્થી બીટી પીએ અને ગમે તેટલી શીખામણથી ન માને તો શું કરવું ?

આવા પ્રશ્નોના જવાબો દાસસાહેબે એક પછી એક દોઢેક કલાકમાં સમજાવ્યા. જાતીય બદીતો પ્રક્રમ જલ્દી રીતે સમજાવેલા, જે લોકો જાતીય બદીમાં ફસાયા છે એમને માટે એકદમ છૂટી જવાનું છે જ નહિ. ધીમે ધીમે બ્યારે મન ઉપર દાણ મેળવશે અને પવિત્ર વાનાવરણમાં રહેશે સારે મોટી બદીમાંથી સ્વમંદાય અને પંડી સ્વમંદાયનો પણ લાભે વખતે નાશ થાય છે. એ નાશ કરવા માટે ઘણું જ વખત લાગે છે. એટલે વખત જતો જોઈએ કે એ વાતનું સ્મરણ આપણને ન હોઈ શકે.

શીઘ્ર પ્રશ્નો પણ સુંદર રીતે સમજાવ્યા. ચાર વાગે છતાં પણ, બધા રેશન પર જવા તૈયાર થયા, અને આ રીતે છાત્રસંમેલનના પ્રથમાધિવેશનની સમાપ્તિ થઈ.

છાત્રાસય સંમેલનમાં શીઘ્ર રાજનારાયણ પાંડે ૪૫ મિનિટમાં આ છાત્રસંમેલનનો તમામ સક્ષિપ્ત અહેવાલ આપ્યો હતો.

અહીં આ અમારો રિપોર્ટ પૂરો થાય છે. આખાંયે સંમેલનમાં જેટલે અંશે સફળતા મળી છે અને સુંદરતા લાગી છે એ માટે અમે સર્વના કૃત્તી છીએ અને ને ને ખામીઓ જણાઈ છે એ માટે સર્વ બહેન બંધુઓ પાસે ક્ષમા વાચીએ છીએ. આ હજુ પહેલું જાત્રાસંમેલન છે અને એ પ્રથમ સંમેલનને ને સફળતા મળી છે એ માટે અમે હૃદય તેમજ સર્વ જાત્રા બંધુઓના આભારી છીએ.

અમરેલી

}

વૃજલાલ મણિલાલ શાહ

ચંદુલાલ અમરેલી ગ્રાંધી

મંત્રીઓ:

પ્રથમ જાત્રાસંમેલન

જાત્રાસંમેલનનો કાર્યક્રમ

દિવસ ૧ લે. તારીખ ૨૭ મી સોમવાર

બપોરના ૪-૩૦ થી ૫-૩૦

૧ સ્વાગત પ્રમુખનું ભાષણ.

૨ પ્રમુખનું ભાષણ.

૩ નિર્વાહવાચન.

સાંજે ૫-૩૦ થી ૭

૧ વિપવિચારણી સભાની બેઠક.

દિવસ ૨ લે. તારીખ ૨૮ મી મંગળવાર

સવારના ૭ થી ૯

૧ દ્વાબો, સૂચના, વિતરણ અને તે પર ચર્ચાએ

દિવસ ૩ લે. તારીખ ૨૯ મી બુધવાર

બપોરના બેઠકના પછી

૧ વડીલો સાથે વાતો.

૨ આભારદર્શન.

૩ વિદાય.

આ મુસિક ભાવનગરમાં સ્ટેશન રોડ- 'શ્રીકૃષ્ણજી' જાપાનામાં પારી. જાપાન જાપાનમાં જાણું અને તંત્રી નૃસિંહપ્રસાદ દા. બંદે ભાવનગરથી પ્રગટ થયું

દ્વિતીય છાત્રાલય સંમેલન

[સોમવાર તા. ૨૭ ફેબ્રુઆરી ૧૯૨૮]

પ્રમુખ

શ્રી ૦ દત્તાત્રેય બાલકૃષ્ણ કાલેલકરનું
ભાષણ

વ્રમની સ્વ. પત્નિશ્રીના સ્મરણાર્થે
શ્રી ફાર્વસ ગુજાતી નભાને
શ્રીયુત પદ્યાભાષા આણુંદજી આવડા
તરફથી નિવિનય સમેમ ભેટ.

ભાઈઓ અને બહેનો,

છાત્રાલય સંમેલનની કલ્પના ગુજરાત વિદ્યાપીઠની સ્થાપના જેટલી જ જૂની છે. શ્રી. જગજીવનદાસભાઈના શુભ સંકલ્પનું તે કળ છે. વંદવાણીની રાજકીય પરિપક્વતા અરસામાં સંમેલનની કલ્પનાએ કંઈકે મૂર્ત સ્વરૂપ પકડ્યું. પ્રથમ વિચાર તો વિદ્યાપીઠ તરફથી જ છાત્રાલય સંમેલન ભરવાનો હતો. પણ અનેક કારણસર એ વાત નહીં ગઈ. સત્યાગ્રહાશ્રમમાં પણ હું સંમેલનને બોલાવી ન શક્યો, અમારો હિંદેશ પ્રથમ સંમેલનના પ્રમુખ તરીકે શ્રી. નાનાભાઈને નીમવાનો હતો. છાત્રાલયોનો પ્રશ્ન જેટલો એમણે પોતાનો કર્યો છે તેટલો આખા ગુજરાતમાં બહુ જ થોડા લોકોએ કર્યો હશે. શ્રી. મોતીભાઈ અને નાનાભાઈના નામ સાથે મૂકી શકાય એવું ત્રીજું નામ હોય તો તે હું જાણતો નથી.

પણ બન્યું એવું કે નાનાભાઈને સંમેલન પોતાને ત્યાં બોલાવવું પડ્યું, અને શ્રી. રામનારાયણભાઈને પ્રથમ પ્રમુખનું માન મળ્યું. જૂનું વચન પાળવા ખાતર મારે આ વર્ષે પ્રમુખપદ સ્વીકારવું પડ્યું, એટલે આ વર્ષે પણ નાનાભાઈ રહી ગયા. તેમ છતાં આપણે સૌ જાણીએ છીએ કે સંમેલનના બુદ્ધિદાતા અને વિધ્નહર્તા શ્રીગણેશ તો નાનાભાઈ જ છે. તેમની દષ્ટિ, તેમનો અનુભવ અને તેમની કુશળતા આપણી મદદમાં છે, એટલે આપણે નિશ્ચિંત થઈ શકીએ છીએ.

જાત્રાલય સંમેલનના પ્રમુખ તરીકે મને પસંદ કરવા માટે હું આપ સૌનો અને ખાસ કરીને બાઇશ્રી જગજીવનદાસનો અત્યંત આભારી છું. જાત્રાલયો વિશેનો મારો અનુભવ સળંગ દીર્ઘકાળનો જરણે નથી. જે છે તે ત્રુટક પણ વિવિધ છે. જતાં આપે પ્રેમપૂર્વક મને સંભાર્યો એ આપનું માયાળુપણું સૂચવે છે. એ માયાનો બદલો આ સમાજને કદ આપીને વાળવાનું મારા ભાગ્યમાં ન રહે એમ હું પ્રભુ પાસે યાચું છું.

આજે આપણે મુખ્યત્વે સમાજમાં જાત્રાલયનું સ્થાન એ જ વિષય ચર્ચવાના છીએ. પ્રાચીન કાળમાં વિદ્યાર્થીઓ, ગુરુના ઘરમાં જઈને રહેતા, તેની સેવા કરતા, તે બણાવે તેટલું બણતા, અને તેની રજા લઈ ઘેર પાછા જતા, એ વિશેનાં વર્ણનો છે. આવી શુરુકુળની પ્રથા સાચેસાચી હતી કે શક્ત એ કલ્પના જ છે એવી શંકા ઉદ્ભવનાર લોકો પણ પડ્યા છે. પણ ઉપનિષદકાલીન ઋષિઓની પ્રાર્થનાઓ, ઉપદેશો અને કથાપ્રસંગો એટલા બધાં સ્પષ્ટ અને પરસ્પરિચિત્તિનાં સૂચક છે કે એ વિશે શંકા રહેતી નથી. સ્મૃતિગ્રંથોમાં શિષ્યને હાથે ગુરુગૃહમાં થતા અપરાધોનું પ્રાયશ્ચિત્ત વિગતવાર આપેલું છે, તે ઉપરથી પણ ગુરુગૃહવાસની પ્રથા એક કાળે આ દેશમાં પ્રચલિત હતી એ નિર્વિવાદ સિદ્ધ થાય છે. દસ દસ હજાર વિદ્યાર્થીઓનું ભરણપોષણ કરી તેમને વિદ્યા આપનાર કુલપતિઓ આ દેશમાં હતા એમ કુલપતિ શબ્દની વ્યાખ્યા પરથી જણાય છે. જોકે શાકુંતલના શાન્ત વાતાવરણમાં હજારો વિદ્યાર્થીઓ રહેતા હોય એમ માન્યામાં આવતું નથી. નાલંદા, તક્ષશિલા ઇત્યાદિ વિદ્યાપીઠોમાં જાત્રા શુરુ સાથે જ રહેતા હતા એ વાત ઇતિહાસસિદ્ધ છે. તેમાં અંસારવિમુખ તપસ્વીઓ વધારે હતા કે ગૃહસ્થાશ્રમની તૈયારી કરનાર બ્રહ્મચારીઓ વધારે હતા એ આજે જાણવું મુશ્કેલ છે. બંગાળમાં નવદ્વીપ, ઉત્તરમાં કાશી, મધ્યદેશમાં અવંતી, મહારાષ્ટ્રમાં પ્રતિષ્ઠાન, અને દક્ષિણમાં કાંચી એવાં એવાં મધ્યયુગીન વિદ્યાપીઠો વિશે માહિતી મળે છે. પણ તેમાં વિદ્યાર્થીઓ શુરુની સીધી દેખરેખ તિજે રહેતા એ વિશે ખાતરી નથી. આજે પણ વારાણસીમાં કેટલાયે વિદ્યાર્થીઓ ન્યાં

જગા મળે ત્યાં રહે છે, અતઃક્રમમાં જમે છે, અને પોતાને અનુકૂળ અધ્યાપકો શોધી, તેમને ઘેર જમને બણે છે. વિદ્યાર્થીઓ પર સામાન્ય જનસમાજનો જે કંઈક સામાજિક અંકુશ રહી શકે તેના કરતાં વધારે દેખરેખ વિદ્યાર્થીઓ પર રહે જ છે એમ નથી. બનારસમાં કેટલાક વિદ્યાર્થીઓનું સ્વતંત્ર જીવન જોઈ હું તો હેતુતાઈ જ ગયો છું. એવા જ એક પ્રાચીન વિદ્યાર્થીએ પોતાના નિરંકુશ જીવનનો ત્યાર જોઈ અનુષ્ટુભમાં બધાનક રીતે આપ્યો છે:

प्रपायां पीयते वारि सत्रागरेऽपि भुज्यते ।

● મુખ્યતે દેવસદને . . . . . ॥

એજવાખદાર જીવનમાંથી બીજું શું નીકળે? સંસ્કારવિહીન માણસ મક્તનું ખાય અને છતાં આરિત્રગ્રસ્ત ન થાય તો અધ્યાત્મ-શાસ્ત્ર જૂઠું પડે.

વિદ્યાર્થીઓ કાં તો માખાપ કે સગાંવડાલાં ખાસે રહે, અથવા કુમળા દશામાં તેમને સાચવી શકે એવા ગુરુઓની દેખરેખ તળે રહે, એ ચોખ્ખું છે. બીજી કોઈ પણ વ્યવસ્થા પરિણામે હિતકર નથી. જે વિદ્યા આપે છે તેની જ દેખરેખ વિદ્યાર્થીઓ પર રહે તો તે ઉભયપક્ષે શ્રેયસ્કર છે. પણ આજના જમાનામાં, ‘વિદ્યાર્થીઓ વિદ્યા લાભે ગમે ત્યાંથી લે, એમને પ્રકૃત સાચવવાનું કામ અમે કરીશું’ એ જાતનો શ્રમવિલાગ કરનારી સંસ્થાઓ ઉભી થઈ છે. એવો શ્રમવિલાગ ચોખ્ખું છે કે કેમ એ આપણે તપાસવાનું રહે છે.

ધર એ ધ્વિગ્નિર્મિત સનાતન સંસ્થા મનાય. એને તોલે આવે એવી એક સંસ્થા આજ બુદ્ધીમાં આપણે ઉભી કરી શક્યા નથી. કુટુંબોને બ્યારે આપણે સંસ્કારસંપન્ન કરીશું, કૌટુંબિક આદર્શને પહોંચી વળીશું, ત્યારે જ કુટુંબ કરતાં મોટી કે વિશાળ સંસ્થા ચલાવવાની શક્તિ આપણામાં આવશે. આજે આપણે કુટુંબો ચલાવી શકતા નથી, જૂના કાળમાં કેળવેલી સ્ત્રી સંસ્કારિતા પણ ટકાવી શકતા નથી, તે કારણે છાત્રાલય જેવી સંસ્થાઓ કાઢવા બેઠા છીએ, તેથી જ બધી મુશ્કેલીઓ ઉત્પન્ન થાય છે. જે જન્મ પે તે જ પ્રાથમિક સંસ્કારો આપે એ સ્વાભાવિક નિયમ છે.

આપણે ઇવનવ્યવહાર જે સંતોષમૂલક હોત તો એ આદ્ય આપણે સહેજે શક્ય કરી શક્યા હોત. દરેક માખાપ જે એમ નહીં કરે કે 'ઉદરનિર્વાહ જોયું' મેળવીને સંતોષ માનીશું, જાગી દમાણીનો લોભ નાહ રાખીએ, અને આમ કરીને જેટલી નવરાસ મેળવી શકાય તે બધી પોતાના સંસ્કાર સુધારવા પાછળ, એ સંસ્કારો બાળકોમાં રેડવા પાછળ, અને આવશ્યક તેટલી સમાજસેવા કરવા પાછળ ગાળીશું,' તો કેળવણીનો સવાલ જ નાંહ પણ સમાજના કેટલાયે સવાલો એની મેળે ઉકલશે. બાળકોની સોળ વરસ સુધીની કેળવણી એમને માખાપ અને સગાંવહાલાં પાસેથી જ મળે એ વાતની સમાજવ્યવસ્થા દૃષ્ટિથી અશક્ય નથી. પણ આપણે કુટુંબ-સંસ્થા વિશે અથડાણ ચલાવીએ. ચક્રલોચકલી અને તેમનો માલો એ સંકુચિત દશામાંથી ઉગરી જઈ આપણે આર્થ લોકોએ મોટાં-મોટાં સંયુક્ત કુટુંબો રચ્યાં અને ચલાવ્યાં; અને તેમ કરતાં અનેક કિંમતી સામાજિક સદૃશ્યો કેળવ્યા. એ સદૃશ્યોને જોરે જ આપણે મોટીમોટી ન્યાતો બાંધી, અને તે દ્વારા સામાજિક પુરુષાર્થ સાધ્યા. આવી અનેક ન્યાતોને વર્ણાશ્રમવ્યવસ્થામાં સંગઠિત કરી આપણે વિરાટ ઇંદુ સમાજ ઉભો કર્યો, અને તે દ્વારા ચતુર્વિધ પુરુષાર્થના ઉત્કર્ષ બતાવ્યો. આ બધું શક્ય થયું એનું મળ દારણ ત્યાગ, દામા, પરાક્રમ, પવિત્રતા, આત્મવિશ્લેષન, ઇત્યાદિ કૌટુંબિક સદૃશ્યો છે. એ સદૃશ્યોનો નારા પરરાત્મ્ય આવવાથી થયો એમ માનવા કરના, પ્રથમ એ સદૃશ્યોનો નાશ થયો, તેથી સમાજ સિધ્ધિ થયો, અને ત્યારપછી જ પરરાત્મ્યો આવ્યાં, એમ કહેવું વધારે વ્યંગ્ય છે. આજે આપણી પડતી સૌને સામે છે. પણ આપણી રાષ્ટ્રીય મૂડી જે કૌટુંબિક સદૃશ્યો, તે પાછા બાળવાનો પ્રયત્ન કર્યા વગર બીજા અનેક ઉપાયોથી સમાજને સુધારવાનાં કાંઈ આપણે મારના આવ્યા છીએ. આપણે સોજમાં પડ્યા છીએ કે કિંમતી કંઈક કુટુંબ સોખી કાઢીશું જેથી જે જે મળીને પાંચ દરીયું, વાળ્યા વગર લણીશું, અને રાંધ્યા વગર જીરીશું.

સંસ્કારોની કેળવણી આપણે ઘરમાંથી કાઢી સાજાએને સૂંપી. પરિણામે ઘરના ઊકરાએને પણ પરમાંથી કાઢી સાજાએમાં રહેતા મોક્ષવા પડ્યા આવતી દરેક સંસ્થા કુટુંબસંસ્થાને

તોડવા મથે છે. ઈશ્વરનિર્મિત કુટુંબસંસ્થા પર અથદા રાખી. આપણે અસંખ્ય સંસ્થાઓ ઉત્પન્ન કરીએ છીએ, અને તેમના પર આંધળો વિશ્વાસ રાખીએ છીએ. હોટેલો, વીરાઓ, ઇસ્પતાલો અને વકીલોની પેઠે છાત્રાલયો પણ કુટુંબસંસ્થાને નબળી પાડવાનું જ કામ કર્યાં કરે છે. સોલજરો જેમ બરાકોમાં રહે છે તેમ છોકરાઓને જમવારહેવાની સવડ કરી આપતી એ કામ અધરૂં નથી." એવી સંસ્થાઓ મારશ્વે છોકરાઓના મગજમાં અમુક જાતની માહિતી ભરી શકાય, છોકરાઓ માટે જમવા રહેવા રમવાની સગવડ કરી શકાય, અને બધી ઇંદ્રિયોની અમુક ક્વાયર્ત પણ કરાવી શકાય. પણ એ કેળવણી ન થાય. એકલી શાળા હો, એકલાં છાત્રાલયો હો, અથવા બંનેની સંયુક્ત સંસ્થા હો, એમના શિક્ષકો, આચાર્યો અને ગૃહપતિઓમાં જે કૌટુંબિક સદ્ગુણો ન હોય તો બધું એવે જવાનું. જવાનું શું, આપણે જતું જોઈએ છીએ! કૌટુંબિક સદ્ગુણોના નાશથી આપણો સમાજ અધોગતિએ જાય છે એ તરફ આપણે બધા જ આંધળા થયા છીએ, તેથી ગમે તેવી કેળવણી અને ગમે તેવાં છાત્રાલયોથી આપણે ચકાવી લઈએ છીએ.

આપણા સમાજમાં કૌટુંબિક વૃત્તિ અને ન્યાતપરતંત્રતા પૂરતા પ્રમાણમાં છે, પણ તે કંઈ સામાજિક સદ્ગુણો ન ગણાય. પામરતામાંથી પણ કેટલીક વૃત્તિઓ ઉદ્ભવે છે જે ઉપરઉપરથી સદ્ગુણો જેટલી જ રૂપાળા દેખાય છે. પણ પ્રસંગ પડ્યે એનું મૂલ્ય બરાબર જણાઈ આવે છે. આજની આપણી ન્યાતવૃત્તિ કે કૌટુંબિક વૃત્તિની પાછળ પ્રેમના એકચ અને આત્મસમર્પણના કરતાં એકબીજાનો આધાર લેવાદેવાનું જ વધારે છે. જેમનામાં આત્મવિશ્વાસ નથી, પરાક્રમ નથી, પૌરુષ નથી એવા લોકો ટોળાં બાંધીને રહે એમાં આર્થ સદ્ગુણો નથી. એવા લોકો અણીને પ્રસંગે એકબીજાને પણ દગો દેવા તૈયાર થવાના અને સંકુચિતમાં સંકુચિત સ્વાર્થ શોધવાના. આપણો આજનો વેપાર એ જ કારણસર તૂટી પડ્યો છે. અને આપણું રાજકારણ પણ એ જ કારણે નબળું પડ્યું છે. એવી જ મનઃશિયતિને કાયમ રાખી આપણે ગમે તેટલી સંસ્થાઓ ઢાલીએ તોયે શું? એના એ જ દોષો બ્યાં બ્યાં

નડવાના. આપણે શાળાના અધ્યાપકો અને છાત્રાલયના ગૃહ-
પતિઓ નીમતી વખતે તેમનામાં સામાજિક સદ્ગુણો કેટલા
પ્રમાણમાં છે એ થું બરાબર તપાસતા આવ્યા છીએ? તે ક્યાં
સુધી ભણ્યો છે, નાણાંની ઉચાપત ન કરવા જેટલો પ્રામાણિક છે
કે નહિ, અસંતોષ ઉત્પન્ન કર્યા વગર વિદ્યાર્થીઓને કાળુમાં રાખી
શકે એવો છે કે કેમ, એટલું જોઈ લીધું એટલે બસ થયું એમ
આપણા ઉત્તમમાં ઉત્તમ લોકો માને છે. તેથી જ ગૃહપતિ પરણેલો
હોય કે અપરિણીત, એવા નિર્ચયક સવાલોની ચર્ચામાં આપણે
ઊતરીએ છીએ.

છાત્રાલયનો સવાલ ચર્ચતા પહેલાં એક મહાન વ્યાપક
સવાલ છેડવાની જરૂર છે. કુટુંબ, સંયુક્ત કુટુંબ અને ન્યાત એ
ત્રણે સંસ્થા લોહીના સંબંધ પર બાંધેલી છે, લગ્નસંબંધ પર
રચાયેલી છે. ત્રણેને યૌન સંસ્થા કહી શકાય. આથી જુદી,
વિચાર, આચાર, સંસ્કાર અને આદર્શ ઉપર રચાયેલી એવી
આધ્યાત્મિક સંસ્થાઓ સ્થાપન કરી શકાય કે કેમ, અને રચાય
તો તે યૌન સંસ્થા કરતાં વધારે હિતકર નીવડે કે કેમ? ,આપણા
સાધુઓના અથવા જેસુઇટ મીશનરીઓના અધ્યાપકો, બૌદ્ધ સંઘો
અને જૈન ગરુડો એ આવા પ્રયોગો ગણાય. ગુરુકુળો અને
છાત્રાલયો એ અમુક મુદ્દતને માટે એવો જ પ્રયોગ કરનારી
સંસ્થાઓ છે. યૌન સંબંધથી આગળ જઈ આવા આધ્યાત્મિક
સંબંધ બાંધવાની શક્તિ માણસજાતમાં છે, તેથી આવી સંસ્થાઓ
ચશસ્ત્રી કરવાનો પ્રયત્ન માણસજાતે વિશેષ ચીવટપૂર્વક કરવો
જોઈએ. કુટુંબો ચલાવતાં ચલાવતાં હારીને કાઢેલી સંસ્થા તરીકે
નહિ, પણ માનવી શક્તિને કુટુંબ સંસ્થા અધૂરી અથવા સંકુચિત
પડવાથી સ્થાપન કરેલી સંસ્થાઓ તરીકે આપણે આધ્યાત્મિક
સંબંધવાળા પ્રયોગો કરવા જોઈએ. એવા આદર્શથી જ આજના
જમાનામાં આશ્રમો ચલાવવાનો પ્રયોગ શરૂ થયો છે એમ કહી
શકાય.

કૌટુંબિક પદ્ધતિથી ઉતરતા દરજ્જાની સંસ્થાઓ જો
કાઠી પડે તો તે નહુટકે, અપરિહાર્ય સમજીને કાઢવાની રહેશે;

અને ઝનતી ઉતાવળે તેમનું કાર્ય પૂરું કરી કુટુંબસંસ્થાને પુનર્જીવન આપવાનું રહેશે. કુટુંબ કરતાં ઉતરતા દરજ્જાની સંસ્થાઓ સ્થાયી કરવી પડે તો તેમાં સમાવળની નામોશી છે. કુટુંબ કરતાં યદતા દરજ્જાની, ઉપજ્ઞા પગથિયાની સંસ્થાઓ કાઢવી અઘરી છે; પણ તે જ ચિરસ્થાયી થવાને લાયક છે.

એટલે હવે આપણે એ નિર્ણય પર આવ્યા છીએ કે જાત્રાસરો હોય કે આશ્રમો હોય, તેમાં એવામાં એવાં વ્યવસ્થિત કુટુંબ જેટલા સહુંજોની તૈયારી હોવી જ જોઈએ. કુટુંબને લાગુ પડતા ધર્મશાસ્ત્ર નિયમો આવી સંસ્થાને લાગુ પડવા જોઈએ. આવા કેટલાક નિયમો આપણે અહીં જોઈ જઈશું. કુટુંબમાં સરકારી ખાતાં જેવાં એકમ ધારાધોરણ નથી હોતાં, છતાં કંઈક વ્યવસ્થા તો હોય જ છે. એનો પાયો પરસ્પર અણુવિશ્વાસ પર રચાયેલો નથી હોતો. પરસ્પર વિશ્વાસ અને શ્રદ્ધા વગર સાચું કુટુંબ સંભવતું જ નથી. અમુક દહની એકબીજા પ્રત્યેની ઉચ્ચ લાગણી હોય તો જ વિશ્વાસ અને આદર હોઈ શકે અને તેમ હોય ત્યારે જ ધારાધોરણ વગર ચાલી શકે. કુટુંબમાં બધાનું ધ્યાન કરકસર તરફ હમેશ જાગૃત રહે છે, કેમકે બધાને યાદ છે કે બેદરદારીને લીધે જે નુકસાન થાય તે આપણું દરેકનું પોતીકું નુકસાન છે. સંસ્થામાં પણ એમ જ થવું જોઈએ. કુટુંબમાં જીવનના અનેક સવાલોનો ઉકેલ અમુક રીતે જ આવી શકે એ વિશે કુટુંબ બધું સંગલગ એકમત હોય છે. એટલે કે બધાં કુટુંબીઓનો આદર્શ અમુક દહ સુધી સરખો હોય છે, અને તેની પાછળ વિશિષ્ટ વ્યક્તિના ચિંતન અને અનુભવની છાપ હોય છે. સંસ્થામાં પણ તેમ જ હોવું જોઈએ, અને એવી છાપ પાડનાર વ્યક્તિ સત્તાની દૃષ્ટિએ નહિ પણ ઉદાર મન, ત્યાગ અને અનુભવના કારણે આવો અધિકાર ભોગવતી હોવી જોઈએ. કુટુંબમાં કોઈની સત્તા વ્યાખ્યાપૂર્વક નિયમિત કરેલી નથી હોતી. દરેકની શક્તિ-વૃત્તિ પ્રમાણે એ વ્યવસ્થા એની મેળે જોડવાઈ જાય છે. સંસ્થામાં એ રીતે થઈ શકતું હોય તો જ સંસ્થા વગરખટકે ચાલી શકે છે. એ પણ તો જ સંભવે જો સૌના મનમાં એકબીજા પ્રત્યે પ્રેમ અને આદરની લાગણી હોય અને આખા વાતાવરણમાં એકતા હોય.

કુટુંબનો વિકાસ ધીમેધીમે અને સ્વાભાવિક રીતે થાય છે. વગર-
 વિચારે કોઈ નવી વ્યક્તિને કુટુંબમાં દાખલ નથી કરતા. ઘરમાં
 એક છોકરી આણુવી હોય અથવા કોઈને આશ્રિત રાખવો હોય
 તો કેટલોય વિચાર કરવાનો હોય છે. જે સંસ્થાઓનો વિકાસ
 આ દમે થયેલો હોય છે તેનો જ ઉત્કર્ષ થાય છે. જેમ
 પાંચપચાસ લોકો એકાદ દવસ લેગા ર્થને કુટુંબ બનવાનો
 કરાવ નથી કરતા, તેમ જ જીવનઆપી સ્થાયી સંસ્થાઓ એકાએક
 નથી બની શકતી, ન બનવી જોઈએ. ખાસ કેરીને આશ્રમ કે
 જાત્રાલય જેવી સંસ્થાઓ, જેમાં આખું જીવન ઘડવાનું હોય છે
 અને સત્તાતન તસ્વોના પ્રયોગો કરવાના હોય છે, ત્યાં તો
 શરૂઆત નાની હોય અને સ્વાભાવિક વિકાસ થતો હોય
 એ જ અત્યંત આવશ્યક છે.

મનુરમ્ભિમાં લખ્યું છે કે આચાર્ય પિતા છે અને સાવિત્રી
 એ માતા છે. સાવિત્રી એટલે કેળવણી, જીવન રચનાર પ્રેરણા,
 શુદ્ધિને દોરનાર શક્તિ. એ જો માતૃસ્થાને બરાબર પ્રતિષ્ઠિત
 હોય તો બીજું શું જોઈએ? જે સંસ્થામાં સાવિત્રીરૂપ કેળવણી
 મળતી હોય તે સંસ્થાના વિદ્યાર્થીઓ માગ્યા લાઈ કરતાં વધારે
 એકબીજાને ચાહે છે. તેથી એક કુટુંબમાં જેમ વિવાહસંબંધ
 સંભવતો નથી તેમ એક સંસ્થામાં પણ ન સંભવે. કુટુંબમાં જો
 માંદોમાંદો વિવાહ કરવાની પ્રથા શરૂ થાય તો કુટુંબ તૂટી જાય.
 અનાચાર પેદા થાય એટલું જ નહિ પણ કુટુંબની દરિત જ મરી
 જાય. એ જ રીતે જીવનને ઘડનાર કેળવણીની સંસ્થાઓમાં પણ
 શિષ્યશિક્ષકનો સંબંધ પિતાપુત્ર કે પિતાપુત્રી જેવો હોવો જોઈએ,
 અને એક સંસ્થામાં સાથે લણતાં છોકરાછોકરીઓ લાઈબ્રેરી
 સમાન ગણવાં જોઈએ.

કુટુંબ અને સંસ્થા વચ્ચે સરખામણી કરતાં આપણે અહીં
 મુખી આવ્યા. પણ અહીં એક મુશ્કેલી ઉભી થાય છે. ‘ધારો કે
 એકાદ નાની ન્યાત પોતાનાં બધાં છોકરાછોકરીઓ માટે એક
 મોટું જાત્રાલય’ કાઢે અને સદશિક્ષણ અને સદજીવનનો અખતરો
 કરે, તો એ ન્યાતમાં વિવાદની આવશ્યકતા શી કરવી? ધણાં

વરસથી હું આ વિષયનો વિચાર કરતો આવ્યો છું. મારા નત્ર અભિપ્રાય પ્રમાણે આ સપાલનો એ રીતે વિચાર કરી શકાય છે. એક તો ન્યાતવાર જુદાંજુદાં છાત્રાલય ન જ હોવાં જોઈએ. અને એવાં છાત્રાલય હોય કે ન હોય, આપણા સમાજમાં જે દુષ્ટ ન્યાતો અને પેટાન્યાતોનો વિસ્તાર વધ્યો છે તે ભેતાં ગોત્રનો નિયમ આ ન્યાતોને પણ ક્ષામ પાડવા જેવો છે. જેમ માણસ પોતાના જ ગોત્રમાં પડણી નથી શકેતો તેમ પોતાની પેટાન્યાતમાં માંહેમાંહે વિવાદ ન જ થઈ શકે, એવો નિયમ કરવા જેવો છે. એક જ ગોત્રની અંદર વિવાદ થાય તો જેમ સમાજનો આત્મા એની સામે થઈ છે, એને અનાચાર ગણી નિંદે છે, ધિષ્કારે છે, તેમ એક જ પેટાન્યાતમાં વિવાદ થાય તો તે સમાજને નાપસંદ હોવો જોઈએ.

છાત્રાલયના કૌટુંબિક વાતાવરણ વિષે ભોક્તા સમાજ-વ્યવસ્થાના એક નાણુક સલાહ મુદ્દી હું કયા ગયો, એમ કહીને થશે. પણ એ વાંક મારો નથી. આપણે છાત્રાલયોનો સામાજિક દરજ્જો અપાઠાભેર વધારતા ચાલ્યા છીએ. કુટુંબો તોડી છાત્રાલયો વધારીએ તો છાત્રાલયોની મૃતિ અનાવ્યા વિના છૂટકો નથી. વગરવિચારે પગલું ભરીએ તો એની સાથે આવતી જવાબદારી-ઓનો પાણું વિચાર ક્યાં વિના છૂટકો નથી. છાત્રાલયને કુટુંબ-વ્યવસ્થાની કળ ન અનાવવું હોય તો એને વ્યાપક ઇવનની ગુરુઆન તરીકે સ્વીકારવાની દિશન કરવી ઘટે છે.

મારો નત્ર અભિપ્રાય છે કે કોમી છાત્રાલયો સરવાળે લાભદાયક નથી. આજના જમાનામાં બિનબિન સમાજના છોકરાઓ સાથે રહે, સાથે બણે તો જ તેમનાં શુદ્ધિ અને હૃદયનો યોગ્ય વિકાસ થઈ શકે. યકત એક જ ન્યાતના છોકરાઓ સાથે રહેવાથી અધુભાય કેળવાય છે એમ આપણે ભણે આશા રાખીએ, પણ અરેખર તો ન્યાતના સંકુચિત ઝગડા અને વાસી આદર્શોની અંદર જ જુવાનોનાં મન કહોવાઈ જવાનો સંભવ રહે છે. વ્યાપક દેશભ્રમના વિચારો એવા વાતાવરણમાં કુંઠિત થઈ જાય છે. જે કોડો આદારના અને શુચિતાના એક જ પ્રકારના નિયમો સ્વીકારે છે તે અથા એકત્ર રહી શકે છે એટલો વ્યાપક નિયમ હોવો જોઈએ.

દરેક જમાનાની વિશિષ્ટ હાલત હોય છે, વિશિષ્ટ બીડ હોય છે, એ જમાનાએ કરવાનું આમ કાર્ય હોય છે. એ કાર્યને લેણે આવે એવી સંસ્થાઓ લે ન રચીએ તો તે શાપરૂપ થાય છે. જમાનો માગે છે એના કરતાં સંકુચિત સંસ્થાઓ આપણાથી કદાચ જ નહિ. તેથી જ કહું છું કે કોમી છાત્રાલયો આજે કાલાનુકૂલ નથી. મને લાગે છે કે ગુજરાતમાં કોમી છાત્રાલયોની સંખ્યા વધારે છે, કોમી લાગણીને લીધે તેમની નાણાંની સંગવડ ભારી રીતે થાય છે, કોમી દેખરેખની સંગીનતા મેળવી એમા સરસ વ્યવસ્થા આણવી પણ શક્ય છે, અને દરેક કોમની ખાસિયત દેખવવાની અસાધારણ તક પણ મળે છે. કોમી સંસ્થાઓના લાભ હું નથી લેતો એમ નથી. પણ સરવાળે તે વસ્તુ આખા સમાજને તો દિનકર નથી, એટલું જ નહિ પણ તે તે કોમને પણ દિતકર નથી, એ નિર્ણય પર હું આવ્યો છું. કોમી છાત્રાલયો ચલાવનાર સંસ્થાપકો અને વ્યવસ્થાપકોને ફરીફરી પોતાના કાર્યની અસર તપાસવા હું વીનવું છું.

અને જો કોમી છાત્રાલયો અપરિહાર્ય જ હોય, કોમો એવી સંસ્થાઓનો લોભ ન છોડી શકતી હોય તો ખીન્ને એક વિચાર અહીં સૂચવું. એ વિચાર આપણા નિત્યવિધિમાં આવેલા વૈશ્વદેવવિધિ પરથી સુએશે છે. ધાર્મિક કુટુંબો વૈશ્વદેવ ક્યાં વગર જન્મતાં નથી. વૈશ્વદેવ સાથે અતિથિપૂજા, ભૂતપૂજા વગેરે વિધિઓ હોય છે. એ વિધિ જો ન કરે અને પોતાને માટે, પોતાપૂરતું જ મંદિરે તેને ચીતાએ ચોર કહેશે છે. જે નિયમ વ્યાકતને લાગુ પડે છે તે જ ન્યાત અને સમાજને લાગુ છે. ઋષિતર્પણથી માંડીને દાગવાસ હુંધીના બધા વિધિઓ કરવામાં આવે ત્યારે જ માણસને જન્મવાનો તક મળે છે. આપણા કોમી દાનધર્મમાં કોમ બહારના લાભોનો પણ વિચાર રાખવો ઘટે છે. કેટલીક ગાયોને પોતાનું જ દૂધ પીવાની કુટેવ હોય છે. એ અત્યંત અશુભ ગણાય છે. એવી ગાયનું દૂધ પૂજનનૈવેદ્યમાં કે અલિપેકમાં કામ નથી આવતું. કોઈ વ્યક્તિ કે કોમ જો પોતાનો દાનધર્મ પોતાની કોમ પૂરતો જ સંકુચિત રાખે તો તે દાન પણ પવિત્ર ન ગણાવું જોઈએ. એમાં

સદ્ગુણ સમાજનો દ્રોહ રહેશે છે. સમાજનો કોઈ પણ એક ભાગ સ્વયંપૂર્ણ થવા માગે અને બાકીના સમાજ વિશે બેદરકાર થાય તો તે વિશાળ સમાજનો દ્રોહ કરે છે, સમાજના વિશાળ આત્માને હણે છે. બીજા લાગેના મનમાં આવી સ્થિતિ સામે સ્વાભાવિક વિરોધ ઉત્પન્ન થાય છે, અમૂઘા પેદા થાય છે, અને તેને પરિણામે આખો સમાજ શિથિલ દુર્બળ અને પામર બની જાય છે.

એક જમાનો એવો હતો જ્યારે ન્યાત મારફતે આપણુ સામાજિક આદર્શો વ્યક્ત થતા, સમાજની મૂંઝવણે ઉકેલાતી આપણી ન્યાતો અને પેટાન્યાતો તે વખતે પ્રગતિના પગથિયાં રૂપ હતી. આજે એ સ્થિતિ રહી નથી. આજે એ જ બાધારણ પ્રગતિનાં વિરોધી થઈ પડ્યાં છે. આજના સવાસો જુદા છે; પુરુષાર્થનાં ક્ષેત્રો ભિન્ન છે; સમાજના વિભાગ જુદાં તત્ત્વો પર, નવા પાયા પર પડ્યા લાગ્યા છે. ન્યાતોની પરિપક્વતા આપણે જોઈએ છીએ કે વિચાર કરનાર લોકો વચ્ચે ક્યાંયે મેળ ખાતો જ નથી. આજનું સામાજિક વર્ગીકરણ ન્યાતવાર નથી પણ આદર્શવાર છે. ન્યાતોમાં બહુ બહુ તો સંકુચિત સ્વાર્થનું કંઈક એકીકરણ જોડે છે, પણ તે પોષવાળું નથી હોતું. તેથી જ કોમી જાત્રાલયોને હું અનિષ્ટ માણું છું. કોમી જાત્રાલયો જે એવો નિયમ કરે કે દરેક જાત્રાલયમાં કોમના વિદ્યાર્થીઓને જે જે લાભો મળે છે તે બધા જ લાભો ન્યાતબંધારના અમુક ટકા વિદ્યાર્થીઓને મળવા જોઈએ, તો કાંઈક નિષ્કૃતિ થાય. આપણે જો આનુવંશિકતામાં માનતા હોઈએ તો દરેક પ્રગતિમાં ચારે વર્ણના દિતનો વિચાર થવો યોગ્ય છે. અને જે પછત કોમોનો પૂરેપૂરો હાથ ઝાલવા આપણે તૈયાર ન હોઈએ તેમનો ઉદ્ધાર આપણે બીજા અનેક રીતે કરવા તરફ વધારે ધ્યાન આપવું જોઈએ. પોતાની આવકનો પૂરેપૂરો પાંચમો ભાગ અંત્યજને કેળવવા અને જાત્રાલયોનો લાભ આપવા દરેક કોમ ખરચે તો અંત્યજ કોમ કૃતજ્ઞતાશુદ્ધિથી જ મુધરી જશે, સંસ્કારી થશે. જેમ નાનાં ગાંધાં બાળકોને પ્રેમપૂર્વક પામે રાખીને આપણે તેમ બધા શુભ સંસ્કારોની કેળવણી આપીએ છીએ તેમ જ દુર્લભ જાત કોમોને પણ આપણે કેળવવી યોગ્ય છે. યું હિંદુધર્મમાં એટલીયે તાકાત

નથી કે હજારો વરસના સહવાસ પછી પણ અંતરને સ્પર્શલાયક ન બની શકે? હિંદુધર્મને આપણે પતિતપાવન તરીકે ઓળખીએ છીએ. આપણી નદીઓ, આપણાં નીર્ધો, આપણા સંતોનો સત્સંગ, અને ભગવાનનું નામ એ બધાંની શક્તિ શું આપણે એટલી ક્ષીણ કરી મૂકી છે કે એમનામાં કાંઈનો ઉદાર કરવાની તૈયારી જ રહી નથી? મુસલમાનોના સ્પર્શમાં જે શક્તિ છે તે શું આપણા પ્રેમમાં નથી? અથવા, નથે હોય. વિશાળ હૃદય વગર આપણામાં પવિત્રતા ક્યાંથી જ આવે? ઉપનિષદના ઋષિઓ ગાઢગાઢને યાદચ્છા કે 'મહામનાઃ સ્યાન્, તદ્ વ્રતમ્ બ્રાહ્મણો, મન મોહું રાજો, ઉદાર રાજો, વિશાળ રાજો.' એ હાલો ઉપદેશ નથી, પણ વ્રત છે. વ્રતની દૃઢતાથી તેનું પાલન થવું જોઈએ. 'ન કંચન ઘસર્તો પ્રત્યાવર્ષીત, તદ્ વ્રતમ્ કામિને.' પોતાના ઘરમાં વાસો આપવાની ના ન પાડવી જોઈએ.' એ પણ વ્રત જ છે. આપણા જાત્રાલયો જો ભૂચનું બનાવેલું આ વ્રત સમજીને પાળશે, અને સમાજના દરેક અવયવના દિન તરફ ભગૃત થશે, તો જરૂર તેમનો અસાધારણ ઉત્કર્ષ થશે.

હું ધાંડું છું મહદય લોકોને આથી વધારે કહેવાની જરૂર નથી. આપણે શુદ્ધ સ્વાર્થનો પણ વિચાર કરતા હોઈએ અને મમય જાણતા હોઈએ તોપણ આ બાબતનું આપણું કર્તવ્ય. આપણને દીવાળેવું સ્પષ્ટ દેખાશે.

૨

જાત્રાલયોની પ્રવૃત્તિનો દબે આપણે બીજી રીતે વિચાર કરીએ. આજનું વિદ્યાર્થીજીવન જેવું હોવું જોઈએ તેવું નથી એ અનુભવ દરેકનો છે. ચારિત્રની, સારી દેવોની, અને આદર્શોને સેવવાની જે દૃઢતા જોઈએ છે તે પૂરતા પ્રમાણમાં નથી મળતી. આખા જીવનમાં એક જાતનું અસાધારણ યોગ્યાપણું આવી ગયું છે. મુશ્કેલીઓ સામે જૂઝવાની શક્તિનો વિચાર કારે મૂકીએ.

પણ જમાનાની જગૃતિને અંગે જે સગવડો, તકો અને અનુકૂળ પ્રસંગો પ્રાપ્ત થાય છે તેનો લાભ લેવાની શક્તિ કે ઉત્સાહ પણ વિદ્યાર્થીઓ પૂરતા પ્રમાણમાં નથી જતાવતા. એમ તો આજના વિદ્યાર્થીઓમાં સમાજસેવા કરવાની ધગજ ચોખ્ખેચોખ્ખી દેખાય છે, જૂનાં બંધનો ફેંકી દેવાની ઉત્કંઠા પણ દેખાય છે. ઉચ્ચ આદર્શો પાછળ ખુબાર થઈ પડે તો તેમ કરવાની અભિમાપા પણ નથી હોતી એમ નથી. પારાસ્થિતિ સમજવાની શક્તિ આજના વિદ્યાર્થીઓમાં વિશેષ પ્રમાણમાં દેખાય છે. છતાં કાંઈક અગમ્ય શયિલતાને લીધે, અથવા પરંપરાથી વધેલા તમેજીશુને લીધે કહો, કાંઈ પણ જાતના સંસ્કારો દૃઢ કરવા તરફ એમનું મન વળતું નથી. જુવાનીના ઉત્સાહમાં અનેક જાતની કાર્યકુશળતા કેળવવાની અદ્યત્ન ચળ લાથપગને હોવી જોઈએ. જાળક જે કંઈ જુએ તે પોતે કરવા ખેડે એ પ્રાકૃતિક નિયમ છે. એ જ્ઞાતિ ઉચ્છૃંખળ ન થાય એટલા માટે મુરખીઓ અને અંકુશમા રાખે; લગામ ખેચે, એ જ સ્વાભાવિક પરિસ્થિતિ ગણાય. એના બદલામાં જુવાનો શિથિલ, નિરુત્સાહી રહે, જડતા દાખવે, અને મુરખીઓ એમને ‘ઊઠો, જડો, કંઈ કામ કરો,’ એવી લાકડા દેતા રહે. એ સ્થિતિને શું કહી શકાય? ઢીપવાન જુવાનો લગામના અધિકારી હોય, ચાણકના નહિ.

આજના વિદ્યાર્થીઓ સ્વાતંત્ર્યની માગણી કરે છે એ વધારી લેવાજેવી વાત છે. પણ સ્વાતંત્ર્ય કંઈક પુરુષાર્થને માટે હોય. વિદ્યાર્થીઓ જો આજસુ થઈ મુઠ્ઠી રહેવાનું સ્વાતંત્ર્ય માગે, છાત્રાગ્રયમાં ગંદા રહેવાનું સ્વાતંત્ર્ય માગે, નોકરો પર અપંગની જેમ આધાર રાખવાનું સ્વાતંત્ર્ય માગે, અવ્યવસ્થિત અને પરાવલંબી જીવન ગાળવાનું સ્વાતંત્ર્ય માગે, તો તેનો શો અર્થ કરવો ?

પણ આ દોષ કંઈ મૂળ એમનો નથી. ‘વડ તેવા ટેટા.’ આજે માળાપો પોતે કયાં સંસ્કારોની ચીવટ રાખે છે ? ભૂખતરૂસ જેવા દેહધર્મનું દળાણ, આજીવિકા મેળવવાની આવસ્થકતાનું દળાણ અને સામાજિક માન્યતાઓનું દળાણ જો દારે મૂકીએ, અને એને લીધે થતી પ્રવૃત્તિઓ બાદ કરીએ તો આપણા જીવનમાં શું અને કેટલું રહે છે ? સ્વયંસ્ફુર્તિ જ સમાજમાંથી ઘણી ઓછી થઈ

ગઇ છે. પોતાના જીવન વિશે જ જ્યાં આપણી આટલી બેદરકારી, ત્યાં છોકરાઓના ઉછેરની તકલીફ લેવા કેટલાં માળાપો તૈયાર હોય? છોકરાઓ પાછળ માળાપો મહેનત ન લે, કાળજીખંત ન રાખે, તો એકલી માયાની અસર કેટલી ચૂંચાની. હતી? માળાપો બાળકોને ઉછેરવા નથી માગતાં, અને છતાં તેમના પર હકુમત તો રાખવા માગે છે. એ શી રીતે બને અથવા યોગ્ય ગણાય? અને જ્યારે છોકરાઓ કમાણી અને પ્રતિષ્ઠા તરફ લઇ જનાર કેળવણી લેતા થાય છે ત્યારે એ લાવિ લાભને લોભે માળાપો હકુમતનો આગ્રહ પણ જતો કરે છે. બાળકોના વિકાસ પામતા આત્મા પ્રત્યે આદર રાખી એનું સ્વાભાવિક સ્વાતંત્ર્ય કબૂલ રાખનાર માળાપો ઘણાં ઓછાં હોય છે.

સાચું જોતાં, વિદ્યાર્થીઓ જે સ્વચ્છંદ કે જડતા પોષવાની વૃત્તિથી સ્વાતંત્ર્ય માગે, અને માળાપો જે બેદરકારી અથવા લોભને વશ થઇ સ્વાતંત્ર્ય આપે, તો એ આપણેની કંઈ જ કિંમત નથી. સ્વાતંત્ર્ય એટલે વિકાસનો અવકાશ. એવું સ્વાતંત્ર્ય પ્રેમ અને આદરથી જ અપાય, અને હિંસા અને ભક્તિથી જ લેવાય. કુટુંબમાં આ વસ્તુની શક્યતા ઓછી થઇ તેથી જાત્રાલયો પસંદ પડવા લાગ્યાં. એમ જ હોય તો ત્યાં પણ સ્વાતંત્ર્યનો મુદાલ એવો ને એવો જ ઉભે રહેવાનો. છોકરાઓ ઘર છોડી જાત્રાલયમાં ગયા, તો એમને લગતો આ મહાનમાં મહાન સવાલ પણ ત્યાં પહોંચવાનો જ. ત્યાં પણ જે મુરખીઓમાં સેવાભાવ ન હોય તે શ્રદ્ધાભાવ આવવાનો નથી. શૃદ્ધપતિમાં જે અજ્ઞ મંદ મનુષ્યો વૃત્તિ હોય તો જ તે વિદ્યાર્થીઓને દોરી શકે અને તેમનું જીવન ઘડી શકે. વિદ્યાર્થીઓ કુદરતી રીતે મોટા માનસશાસ્ત્રીઓ હોય છે. પોતાના શૃદ્ધપતિને તેઓ સ્વભાવતઃ જ પારખી લે છે. વિદ્યાર્થીઓ વચ્ચે રહેવું એ પરીક્ષકો આગળ લૂલા રહેવા કરતાં પણ અઠકડું છે. જાણ્યેઅજાણ્યે સ્થાપણામાં જેટલી નબળાઇઓ હોય તે બધી વિદ્યાર્થીઓની નજરે પડવાની જ, અને તેનું કંઈક અનુકરણ તેઓ કરવાના.

મનુષ્યપ્રકૃતિ જ એવી છે કે અમુક માણસનો સ્વભાવ આપણને ગમે છે ને અમુક માણસનો નથી ગમતો. શૃદ્ધપતિ

અને છાત્ર વચ્ચે પણ એવા જ ગમાઅણુગમા પેદા થાય છે. પણ જેમ સામાન્ય પોલીસ બધા જ નાગરિકોનું સરખું રક્ષણ કરવાને બંધાયેલો છે, તેમ ગૃહપતિ પણ બધા છોકરાઓને સરખા હિસાબથી દોરવાને બંધાયેલો છે. અમુક છોકરાઓ ત્રણે વિશેષ ભાવ રહે એ ગમે તેટલું સ્વાભાવિક હોય તોયે ઇષ્ટ તો નથી જ. એમ તો જરૂર અને કે કેટલાક વિદ્યાર્થીઓ અમુક ગૃહપતિ પાસેથી વધારે મેળવે ને કેટલાક ઓછું. એનો આધાર તે તે વિદ્યાર્થીઓની ગ્રહણશક્તિ પર છે. પણ આપનારે તો મેઘટણિની પેઠે સર્વત્ર સમાનભાવ રાખવો જોઈએ.

છાત્રાસય એ મુખ્યતઃ સંસ્કૃતિનું કેન્દ્ર છે. સંસ્કૃતિનાં બધાં અંગો ત્યાં કેળવાયાં જોઈએ. પ્રકૃતિ અને સંસ્કૃતિ વચ્ચે મુખ્ય બેઠક એ છે કે પ્રકૃતિ એની મેળે વહાં કરે છે, જ્યારે સંસ્કૃતિ બુદ્ધિપુરઃસર પ્રયત્નના સાતત્યથી જ જળવાય છે. જેમ હુદારની લાકડી ધમણ અક્ષાવવાથી જ તેજ રહે છે તેમ સંસ્કારની કેળવણી સતત ચાલુ રાખવાથી જ સંસ્કારિતા ટકે છે અને વધે છે. વિસ્મૃતિ, પ્રમાદ, આળસ, વિકલ્પ, અનુસાદ ઇત્યાદિ જડતા સામે સતત યુદ્ધ અક્ષાવે તે જ સંસ્કૃતિને ટકાવી રાખે છે. સંસ્કૃતિ મદતની કેળવાતી નથી. સંસ્કૃતિ કાંઈ વ્યાખ્યાનમાં, ચોપડીઓમાં કે કળાસંગ્રહમાં રહેલી નથી હોતી. એ તો જીવનનો વિષય છે, જાગૃતિનો વિષય છે.

સંસ્કૃતિના પાયામાં મુખ્ય વસ્તુ શૈથિલ્યાર છે. એક જમાનો એવો હતો કે જ્યારે આપણી આર્થિક બળતિ ખાનપાન, રહેણીકરણી બધી બાબતમાં દુનિયાની બીજી પ્રજાઓ કરતાં વધારે સ્વચ્છ અને સુવચ ગણાતી. પચાસ વરસ પહેલાં પણ સંસ્કારી કુટુંબોમાં ઘરની અંદર સરસ સ્વચ્છતા જળવાતી. નહાવાઘોવામાં, કપડાંલણામાં અને ખાનપાનમાં અત્યંત સ્વચ્છ રહેવું એ ધર્મનું અંગ ગણાતું. એ વખતે ઘરબહાર પોળોમાં અને શેરીઓમાં, સાર્વજનિક મકાનોમાં અને જળાશયોમાં સ્વચ્છતા જળવાતી જ એવો અનુભવ નથી. આજે વ્યક્તિગત પ્રયત્ન બહુ જ ઓછો થઈ ગયો છે. રોજ નિયમિત દાનણુ કરી ઘડપણુ સુધી હીરા જેવા દાંત

ટકાવવાને બદલે વરસ છ મહિને એકવાર દંતવંદ્ય પાસેથી દાંતાં આદિ કરાવનાર લોકોનો વર્ગ ઉત્પન્ન થવાની બીજ બતાવી રહ્યો છે. મ્યુનિસિપાલિટી, ધોખીઓ, દંતવૈદ્યો અને દાકતરો શૈયાચારના ઇન્સપેક્ટરો થઈ ગયા છે. હું તો એ અભિગ્રામ ઉપર આવ્યો છું કે આધુનિક જમાનામાં આવા બધા પ્રયત્નોને લીધે માનવી સંસ્કારિતા ઘણી ઘટી છે. ઘરમાં નોકરોનું સામાજ્ય; નોકરો ન હોય તો સ્ત્રીઓ તો છે જ. પુરુષો અને છોકરાઓ કશું કામ હાથે ન કરે એ બધે ઇષ્ટ મનાય છે. આને પરિણામે આજસ, શિક્ષણના અને અપંગતા એટલાં બધાં વધ્યાં છે કે એની સામે ચનાર માણસ ઘણીવાર અકારો થઈ પડે છે; અને આજના લોકશાહી સ્વાતંત્ર્યના જમાનામાં અકારો માણસ સેવા કરવાની પોતાની શક્તિ ગુમાવી બેસે છે. છાત્રાલયોમાં વિદ્યાર્થીઓની ટેવો સુધારવાનો પ્રયત્ન બધે જ સરખો અને સાર્વત્રિક થયો જોઈએ, અને દરેક સંસ્થામાં પણ બધા કાર્યકર્તાઓ સરખા જ આગ્રહવાળા હોવા જોઈએ. જ્યાં આગ્રહ અણસરખો હોય છે ત્યાં વાતાવરણ બંધાતું નથી, એટલું જ નહિ પણ ભાગી પડે છે.

સરખો આગ્રહ નિયમો દરકર કરવાથી પળાતો નથી. એ તો અંદરના ઉત્સાહના અને આદર્શો અવહરકુશળતાથી નક્કી કરવાના કૃણ તરીકે ગણી શકે છે.

જે વાન સ્વચ્છતાની એ જ ધાર્મિક આચારની. માખાપો અને સંસ્થાના વાલીઓ જે આચારનું પોતે પાલન કરતા નથી અથવા દરી શકતા નથી તેનું પાલન નિયમો ધરી પગારદાર નોકરો મારજતે થયેલું જોવા મળે છે. આર્યભ્રમાણ્યો ઘરમાં ભલે હવન કરતા ન હોય, પણ ગૃહપતિઓ અને વિદ્યાર્થીઓ પાસેથી તો તેમ કરાવવાનો આગ્રહ રાખે જ છે. એ જ છોકરાઓ ઘેર રમ્મ ઉપર આવે સારે હવન ન કરવાની છૂટ. સંસ્થામાં કાંતવાનો આગ્રહ હોયો જ જોઈએ એવા નિયમની તરફેણમાં મત આપનાર સેક્રેટરનું પણ આતું નથી દેખાતું એમ નથી. જૈન બોર્ડિંગોના જે વ્યવસ્થાપકો સૂર્યાસ્ત પછી ન જમવાના, બટાટા ન ખાવાના વગેરે નિયમો સંસ્થામાં પળાવવાનો ખાસ આગ્રહ રાખે છે તેઓ જ પોતાના જીવનમાં એ નિયમના છડેચોક ભંગ કરતા હોવાનો એકરાર પણ.

કરે છે. આવો પ્રયત્ન તો ગરમ પાણીમાં મડદું રાખી તેની ઉપ્પત્તા ટકાવવાના પ્રયત્ન જેવો છે. આપણને જે યોગ્ય જણાય તેને જ યોગ્ય કહીએ, પણ જેનો અમલ આપણે કરી શકતા નથી તેનો અમલ બીજા પાસે કરાવવાનો આગ્રહ આપણે ગમે તેટલો રાખીએ પણ આપણે હાથે તે થવાનો નથી એટલું જે જાણીએ તો કૃત્રિમતામાંથી અને દંભમાંથી બચી જઈશું.

જાત્રાલયોમાં પ્રથમ ધ્યાન વિદ્યાર્થીઓનાં શરીર બાંધવા તરફ અપાવું જોઈએ એ પણ કેટલે કેટલે આચાર્ય સ્વીકારાયું છે? શરીર બાંધીને એને અલમસ્ત, કમાયેલું અને કાર્યક્ષમ કરવા માટે ખોરાક કેવો હોય, મહેનત કઈ જાનની હોય, વાનાવરણ કેવું હોય, શારીરિક પરિશ્રમ કઈ જાનનો અનુકૂળ આવે, એ બધાંનું શાસ્ત્ર લઈ ક્યાં આપણે રચ્યું છે? જાત્રાલયોની પ્રગતિમાં અત્યાર સુધી તો અધ્યાપકો અને ધર્મપ્રચારકો જ પડ્યા છે. શરીરશાસ્ત્રીઓ, માનસશાસ્ત્રીઓ અને સમાજશાસ્ત્રીઓ જાત્રાલયવ્યવસ્થાને જીવન-કાર્ય સમજી તેમાં લઈ ક્યાં ઉતર્યા છે? નૈસર્ગિક ઉપચારપદ્ધતિ-વાળા જેમ દહીંનું શરીર તપાસી એને માટેના ખોરાક નક્કી કરે છે, એ જ રીતે જાત્રાલયોના વ્યવસ્થાપકોએ અખતરા કરવા જોઈએ, એની શાસ્ત્રીય તોય રાખવી જોઈએ, અનુભવોની આપણે કરવી જોઈએ. શરીરને દૂધ જોઈએ છે એટલું તો સૌ સ્વીકારે છે. છોકરાઓને અવારનવાર ગળ્યુંગળ્યું કંઈક ખાવાને મળવું જોઈએ એ પણ હવે બધા સમજી ગયા છે. પણ ખાવાના સમયો કેયા, પ્રમાણ કેટલું, વગેરે કેટલીયે વસ્તુઓની શોધખોળ કરી શકાય એમ છે. વધતા શરીરને દૂધ પૂરતા પ્રમાણમાં મળવું જ જોઈએ. એના ઉપરાંત શરીરને ફળોની આવશ્યકતા છે એ લઈ ખરાબર સ્વીકારાયું નથી. ફળોનો આધાર મેંધો છે માટે આપણે એ છોડી દીધો છે એમ કહેવા કરતાં આપણે ફળોનો આધાર છોડી દીધો તેથી ફળો મોઢાં ચયાં છે એમ કહેવું જ વધારે સાચું નીવડે. ફળાંપર્યાયાં જેવાં ફળો તો લઈયે સર્વત્ર વપરાય. પાકાં ટમેટાં અને લિંબુ પણ અત્યંત મહત્વનો ખોરાક છે. એ વસ્તુઓની અસર તરત લાગે ન દેખાય, પણ શરીર બાંધવામાં

અને લોહી શુદ્ધ રાખવામાં એનો ઉપયોગ થયો છે. કંટાળ અને બાંક પર આપણે એટલા બધા મોહિત થઇ ગયા છીએ કે કુળ જેવા ઉત્તમ ખોરાકને આપણે આપણા આદારમાંથી લગભગ ખાતલ કરી નાંખ્યો છે. દરેક જાત્રાલય જે જમીનની સગવડ રાખી કેળાંપંપયાં ઉગાડવાનું નક્કી કરે, અને શકે એટલાં લિંગેષનાં ઝાડ ઉગાડે, અને થોડાક ટમેટાના છોડ પણ રાખે તો ઝાઝા ખર્ચ વિના વિદ્યાર્થીઓને ઉત્કૃષ્ટ ખોરાક મળી શકે.

જેને આજકાલ ‘જાતીય પ્રશ્ન’ કહેવામાં આવે છે તેની ચર્ચા આવે પ્રસંગે ક્યાં વગર છૂટકો નથી. Sex Problem માટે ‘જાતીય’ શબ્દ ન ચાલે એમ નથી, પણ ‘જાતીય પ્રશ્ન’નો જે પહેલવહેલો અર્થ મનમાં આવે છે તે ‘કામી સવાલ’ છે. એટલા માટે હું તો Sex Problem માટે ‘કામમીમાંસા’ એ જ આપણો શ્રદ્ધાશબ્દ પસંદ કરું છું. એ સવાલની બધી જટિલતા કે ગૂઢતા, સ્વાભાવિકતા કે ઉદાત્તાતા ‘કામ’ શબ્દમાં આવી જાય છે.

વિદ્યાર્થીઓમાં અમુક ઉમ્મરે પહોંચતાં કામ સ્વાભાવિક રીતે જાગૃત થાય છે. કૃત્રિમ પરિસ્થિતિમાં ઉમ્મર પહેલાં અને વિચિત્ર રીતે એ જાગૃત થાય છે. કામના સ્વાભાવિક કે વિકૃત પ્રાદુર્ભાવની બાબતમાં વિદ્યાર્થીઓને વખતસર અથવા વખત પહેલાં જ્ઞાન આપીને ચેતવવા કે નહિ, અને એ બાબતમાં નિર્ણય કરી કાંઈ પણ પગલાં ભરવાની કે ન ભરવાની જવાબદારી કોની, એટલા સવાલો આ કામમીમાંસામાં આવી જાય છે. કામનો પ્રાદુર્ભાવ કયો ઉમ્મરે અને ક્યા ક્રમે થાય છે, એના પ્રત્યે વિદ્યાર્થીએ તેમજ એના વાલીઓએ તથા અધ્યાપકોએ કેવી પ્રતિ રાખવી, અને એ બાબતમાં કયો સાધના કરવી, એ સવાલો તો સાર્વાત્રિક અને સનાતન છે. વિકૃતિનાં કારણો, વિકૃતિના પ્રકારો, એનાં પરિણામો અને એના ઇલાજ એટલા સવાલો બીજા વર્ગમાં આવે છે. ત્રીજા વર્ગના સવાલો તે કામમીમાંસાનું આ જ્ઞાન આપવું એ ઇષ્ટ છે કે ન આપવું એ ઇષ્ટ છે? મુખ્યતા ઉપર વિશ્વાસ રાખવો કે જ્ઞાન ઉપર વિશ્વાસ રાખવો? મુખ્યતા ઓળખવી શક્ય છે કે કેમ? જ્ઞાન આપવું હોય તો કોણ આપે અને ક્યારે આપે? શા રીતે આપે?

સ્વાભાવિક કામ વિગેનું જ્ઞાન આપવું બસ છે કે વિકૃતિ વિષે પણ માહિતી સાથે ચેતવણી આપવાની જરૂર છે? યોગ્ય રીતે જ્ઞાન ન અપાય તો એનાં દુષ્પરિણામો ક્યાં ક્યાં? એ વિગેના અજ્ઞાન અને કુજ્ઞાનમાંથી ક્યાનું જોખમ વહેરી લેવા જેવું છે? કામ વિગેનું જ્ઞાન એકાન્તમાં આપવું કે સમુદાયમાં આપવું? મિત્ર સમુદાયમાં અપાય કે કેમ? આ ત્રણ પ્રકારના સવાલોમાં વિદ્યાર્થી પરત્વેની મુખ્ય કામમીમાંસા આવી જાય છે. વિવાદનો સવાલ ત્યારપછીનો છે. એને અહીં છેડવાની જરૂર નથી.

જાળકોના જન્મના સંસ્કારો સાદા હોય અને વાતાવરણ નિર્જળ હોય તો એનામાં કામનો પ્રાદુર્ભાવ જણદી નથી થતો, અને જ્યારે થાય છે ત્યારે યોગ્ય સંસ્કારી કેળવણીને લીધે હદ ઓળંગીને તે એકામ નથી થતો. પણ આવા નિર્મળ દાખલાઓ દુર્લાભ્યે. સમાજમાં ક્વચિત જ હોય છે. જ્યાં હોય ત્યાં એ વસ્તુસ્થિતિ વધાવી લેવી જોઈએ અને મુગ્ધતા જેટલી ટકાવી શકાય તેટલી ટકાવવી જોઈએ. અને જ્યારે એ મીમાંસાનું પૃથક્કરણ કરવાની જરૂર જણાય ત્યારે પણ જરૂરપૂરતી જ માહિતી આપી અટકવું જોઈએ. વિકૃતિના એકેએક પ્રકાર સામે વિદ્યાર્થીને ચેતવવા જતાં નવીનવી વિકૃતિઓ પેદા થવાનો સંભવ ધણો રહે છે. અજ્ઞાનની દશા એ સુરક્ષિત દશા કાંઈ કાંઈ ન મનાય એ સાચું; પણ મુગ્ધતા એ કંઈ યજ્ઞ અજ્ઞાનની દશા નથી. એ નિર્વિકારી દશા છે. એ નક્કર વસ્તુ છે. એ જ્યાં સુધી ટકે ત્યાં સુધી ટકાવવામાં જ લાલ છે. આવી મુગ્ધતા ન હોય અને છતાં છે એમ માનવાની ભૂલ આપણે કરીએ તો તેના પરિણામ ધણાં માદાં આવે એ ખરું છે. પણ જો આપણી એકરકારી ન હોય, મુગ્ધતા છે એમ પ્રામાણિકપણે લાગતું હોય તો જાળકને કશું ન કહેવામાં આપણે ઈશ્વર આગળ ગુન્હેગાર નથી. છતાં અમુક ઉમ્મર પછી તો ફેરવનો કમ ઓળખી જ્ઞાન આપવું એ જ યોગ્ય છે.

કામમીમાંસાનું જ્ઞાન શી રીતે આપવું એ સવાલ કરતાં તે જ્ઞાન આપવાને અધિકારી કોણ છે એ સંવાદ મારે મન અધિક મદત્વનો છે. અને વિકૃતિની જાખમમાં તો વિકૃતિ વિષે આપણને

સ્વપ્ન શંકા થાય નહિ ત્યાં મુશ્કેલી ન હોય એ જ ચોક્કસ ગણાય. સર્વસામાન્ય જોડણી માહિતી આપેલી હોય છે તેટલી જ ખસ હોય છે. દરેક વિદ્યાર્થીને આરોગ્યનું જ્ઞાન પૂરતું હોય. દરેક રોગની સ્થિતિ અને તેનાં લક્ષણો સમજાવવાની જરૂર નથી. આરોગ્ય કોડકો હોય તો એ સહેજ પછુ જગડે તો એની મેળે અંદરથી સમજાય છે. જ્યાં મુશ્કેલી જાળવવી અશક્ય હોય ત્યાં તો વખતસર ચેતવણી આપવી એ જ ઉપાય રહે છે. બાળકોનું કાવડું મોઢું અને તેમની શુદ્ધ ભાષા ઉપરથી એમ ન સમજીતું કે તેઓ સાવ મુશ્કેલી છે. બાળકોમાં જિજ્ઞાસા એટલી ખંધી હોય છે અને શુભ ગણાતી વાતો જાનીજાની જીતને કહેવાનો રસ એટલા વધારે હોય છે કે કાંઈક ને કાંઈક કાને પડ્યા વગર રહેતું નથી. ચિત્ર-વિચિત્ર કલ્પનાઓ કરવાની ટેવ બાળકોને હોય છે. તે તરત જ સાંભળેલી વાત ઉપર વિચાર કરવા એસે છે. જ્યાં મુશ્કેલી અમુક વિષય શુભ રાખવા જોડલા મહત્ત્વનો છે એમ બાળકોને ખ્યાલ રહે ત્યાં મુશ્કેલી તેઓ વડીલોને અને શિક્ષકોને પૂછવાને બદલે એજવાબદાર લોકોને જ પૂછી લેવાના. પ્રતિબ્ધાનું કવચ મુરખ્ખીઓ પણ જાળવે અને વિદ્યાર્થીઓ પણ જાળવે, પછી મોકળા વાતો થાય જ શી રીતે?

આજકાલનો જમાનો જ કામગામોંસા જોડેર રીતે ચલાવી એમાંથી રસ લેવાનો છે. આ વિગેની શાસ્ત્રીય ચર્ચા કરવાને બદલે એનો રસ લૂંટવાની વૃત્તિ ઘણા લોકો પોષે છે. જૂના જમાનામાં જેમ કૃષ્ણગોપીકીર્તીનાં શૃંગારિક વર્ણન ધર્મકથાને નામે છોડેલો કરવાની અને સાંભળવાની છૂટ રહેતી, તેમ આજના જમાનામાં શાસ્ત્રીય ચર્ચા અને આવશ્યક જ્ઞાનના પ્રચારને નામે જ્યાં હાં કામગામોંસા કરવાની છૂટ લેવાય છે. અનેની પાછળ રસ લૂંટવાની જ વૃત્તિ નથી હોતી શું? કુમળી વયે બાળકોની કલ્પનાશક્તિ ખૂબ વધારેને મોટપણુના રસો એમને આપવાની પદ્ધતિ જોખમ-કારક છે એ તરફ ડેજવળીકારોનું પણ પૂરતું ધ્યાન ગયું નથી.

અમેરિકામાં પ્રવેશ કરતી વખતે માણસ ત્રિશગી છે કે નાહ તે તપાસવામાં આવે છે. પણ માયોપિયા એટલે કે દૂંઝી દષ્ટિ એ રોગ જ ગણાતો નથી. એને ખાસ અપવાદ મળ્યો છે. માયોપિયા

એ રોગ નથી એમ નથી, પણ આજના જમાનામાં જ્યારે લગભગ
 -દરેક માણસને એ રોગ હોય છે ત્યારે કેટલા માણસને અમેરિકા
 બહાર રોખી શકે? આજના જમાનામાં માનસિક વિકૃતિ એ પણ
 માયોપિયા જેવો જ વ્યાપક રોગ થઈ પડેલો હોવાથી શિક્ષક કે
 વિદ્યાર્થીની પસંદગીમાં ધોરણ જ હલકું ગ્રખવું પડે છે. સમાજના
 સામાન્ય નિયમોનું જે પાલન કરે છે, જે માણસનો આચાર જોખમ-
 કારક નથી જાગતો તે માણસ સજ્જન છે એમ માનીને ચાલ્યા
 વગર છૂટકો નથી થતો. પણ કામવિકાર એટલી સૂક્ષ્મ વસ્તુ છે
 અને વિદ્યાર્થીદિશામાં એની અસરમાંથી મુક્ત રહેવું એટલું બધું
 આવશ્યક છે કે સામાન્ય રીતે દીકરીકે એવા વાતાવરણથી સંતોષ
 ન મનાય. સાધનાનું અવરોધનું નેષ્ટને આદર્શને જ નીચે જોય-
 વાની વૃત્તિ સમાજમાં વધી પડી છે. એ સ્વાભાવિક હોય તોપણ
 ઇષ્ટ નથી એમ ગતાવવા ખાતર ગાંધીજીએ તે વસ્ત્રે આશ્રમમાં
 ઉપવાસ કર્યા હતા.

વિદ્યાર્થીઓને માહિતી આપવાનું કામ અથવા મોધ કરવાનું
 કામ કંઈ એમ થાય એની ચર્ચા પાશ્ચાત્ય પ્રયોગમાં ઘણી કરી છે.
 એ વિષય મદત્વનો છે. પણ એથીયે વધારે મદત્વનો સવાલ કેવી
 મનોવૃત્તિવાળો માણસ એ માહિતી આપે એ છે. બહુ આકર્ષે
 આદર્શ રાખીએ તે કામ જ ન થાય, અને સામાન્ય પરિસ્થિતિથી
 ચલાવી લઈએ તો સંતોષ થતો નથી, એવી સ્થિતિ છે. એકાન્તમાં
 વિદ્યાર્થીઓને ઉપદેશ આપવો એ કેટલીક વખતે અનિષ્ટ હોય છે;
 જ્યારે વર્ગોમાં આવી ચર્ચા ચલાવવાથી વિદ્યાર્થીઓને માંહેમાંહે
 ચર્ચા કરવાનું ઉત્તેજન મળે છે, જેને પરિણામે સ્વાભાવિક શરમનું
 કવચ પણ તૂટી જાય છે.

આજકાલ શિક્ષકોનો કામગીમાંસા કરવાનો વધતો દસ નેષ્ટ
 : વિદ્યાર્થીઓ પણ અનેક રીતે સવાલો પૂછે છે. કેટલાક વિદ્યાર્થીઓ
 તો માહિતી કટાવવા ખાતર જ ખોટી મૂંઝવણ રાશિક આગળ
 રાખી દે છે; અને કોઈકાઈવાર તો શિક્ષક કરતાં વિદ્યાર્થીઓ જ
 વધારે જાણકાર હોય છે. શિક્ષકની નજીબાઈ ક્યાં છે એ તો
 વિદ્યાર્થીઓ જાણના હોય જ. તેમાં આવી ચર્ચાની છૂટ મળી
 એટલે પડી પૂછવું જ શું? કામગીમાંસા વિદ્યાર્થીઓના મનમાં

હમેશ રમ્યા કરે એ જ એક સ્વતંત્ર સંદેહ છે. આજ્ઞાકાલીન ક્રેળવણીના વિષયો, કાચો, નવલકથાઓ વિકારી વાતાવરણને ઘણે અંશે પોષે છે. ઘણી વસ્તુઓ નિર્દોષ છે એમ જ માનવું જોઈએ એવો આજના જમાનાનો આગ્રહ છે, અને છતાં એ જ જમાનામાં આપણે વિવાહનો સર્વમાન્ય આદર્શ કાંઈક અપ્રતિષ્ઠિત કરી વિદ્યાર્થીઓ આગળ પ્રહસ્યર્થનો આદર્શ વ્યાપક કરવા માગીએ છીએ. આ પ્રશ્નની ગંભીરતા જાણતા છતાં શિષ્ટ લોકો બ્યારે જાણે અમુક વિવેક જાળવ્યો એટલે બહુ સુરક્ષિત એમ માનતા હોવાનું બતાવે છે, ત્યારે તેઓ ગંભીરપણે વિચાર કરે છે કે કેમ, સાચી લાગણીથી જ જોશે છે કે કેમ એને વિષે મનમાં શંકા ઉપજ્યા વિના રહેતી નથી.

સહશિક્ષણનો સવાલ શાળાની ક્રેળવણી મુધા પહોંચ્યો છે, છાત્રાસયો મુધા હજી પહોંચ્યો નથી. જોકે ચોક્કસ-મર્યાદાઓ મૂકી અને મળા શકે તેટલું આદર્શ વાતાવરણ મેળવી અમે આશ્રમમાં એનો પણ અખતરો કરી રહ્યા છીએ. છાત્રાસયને અંગે સહજવનનો સવાલ બ્યારેબ્યારે આપણી આગળ આવ્યા વગર રહેવાનો નથી. પણ તેની આજે ચર્ચા કરવા નહિ-ખેરીએ સહશિક્ષણ હોય કે સહજવન, તેના હિમાયતીઓને હું એટલું જ કહું કે એ અખતરોની શરૂઆત કરતી વખતે નરનારીસંબંધની શુદ્ધતા વિષેના તમારા આદર્શો ચોક્કસ ભાષામાં વિસ્તૃત લખી રાખો, અને ત્યારપછી જેમજેમ અખતરો અને અનુભવ વધતા જાય તેમતેમ મૂળ આદર્શને આપણે હજી માનીએ છીએ, એને વળગી રહ્યા છીએ કે આદર્શ ધીમેધીમે બદલતા જઈએ છીએ એ તપાસતા રહેજો. ફેરફાર થતો હોય તો તે અનિષ્ટ જ છે એમ હું કહેવા નથી માગતો. પણ શરૂઆતમાં અખતરોકારો જે જાળાધરી આપે છે તે પાછળથી ધીમેધીમે પાછી ખેંચી લેવા માંડે છે એ વસ્તુ તરફ ફક્ત ધ્યાન જ ખેંચવા માગું છું.

સહશિક્ષણ હોય કે સહજવન, શુદ્ધ કૌટુંબિક વાતાવરણ વગર તેમાંથી આપણે શ્રેય નીપજતી શકવાના નથી. બહોળા કુટુંબમાં નાનીમેટી ઉંમરનાં કેટલાંયે છોકરાછોકરીઓ સાથે રહે

છે, છૂટથી રહે છે. એમના પર કોઈ એક ખાસ નિરીક્ષક નીમેલો નથી હોતો. અથવા એમના પરસ્પર સંબંધનાં ધારાધોરણો વ્યાખ્યામદ્ધ કરેલાં નથી હોતાં. એમને દરેક રીતે જોઈએ તેટલું સ્વાતંત્ર્ય હોય છે, છતાં અંકુશ વધારેમાં વધારે હોય છે. એ અંકુશની માડી અસર નથી થતી. કેમકે એ અન્નણે સ્વેચ્છાસ્વીકૃત હોય છે. એવા સંબંધમાં અણુવિશ્વાસ પણ નથી હોતો અને સામે ચવાપણું પણ નથી હોતું. પરસ્પર સહલાવના પાયા ઉપર રચાયેલા તંત્રમાં દરેક ભાગવવાપણું નથી હોતું અને સ્વાતંત્ર્ય આપવાપણું પણ નથી હોતું. આપણા શરીરમાં માથું ખભા ઉપર ચઢી બેઠું છે એને કોઈ શિરજોરી ગણતું નથી, કેમકે ખભા અને માથું બન્ને એકજીવ છે. જ્યાં અને જોડેલા પ્રમાણમાં આતું વાતાવરણ ઉભું કરી શકાય ત્યાં અને તેટલાં જ મોટાં જાત્રાલયો રચાવવાં જોઈએ. કુટુંબવ્યવસ્થામાં સામાન્યપણે કહી શકાય કે પાંચ બાળક દીક્રા એક ગૃહપિતા અને એક ગૃહમાતા હોય છે. આજનાં જાત્રાલયોમાં માને સ્થાને લાગ્યે જ કોઈ હોય છે અને ગૃહપતિ તો સેંકડો બાળકોના પિતા થઈને બેઠેલો હોય છે! અને આવી પરિસ્થિતિને પહોંચી વળવા જેટલી કેળવણી એને ઘરમાં કે બહાર હમેશાં મળેલી હોય છે જ એમ નથી. એક વખતે વીથી કરતાં પણ ઉતરતું એક જાત્રાલય જોઈ મને તો એક અગ્રેજી લોકગીત યાદ આવ્યું:

“There was an old woman,
That lived in a shoe;
She had so many children,
She did not know what to do !”

અને પછી તો એ ડોસી છોકરાઓને લાડકું પીવડાવી સાવરણી વતી શી રીતે બહાર વાળા કાઢતી દત્તી એનું મળનું વર્ણન આવે છે. મોટાંમોટાં લશ્કરી અને વેપારી વ્યવસ્થાતંત્રો જોઈ આપણે હૃદય અને લાગણી કરતાં ગુણાકાર ઉપર વધારે વિશ્વાસ રાખતા થયા છીએ. જેમ મકાનોના મજલા વધતા જાય છે તેમ જાત્રાલયોના આકારો વધતા જાય છે. આવી સ્થિતિમાં સદજીવનનો અખનરો કોઈ કાળે સુરક્ષિત ન જ ગણાય. આજનો જમાનો

શુદ્ધિ, કળા, વ્યવસ્થાશક્તિ, કાર્યકુશળતા અને કમાણી કરવાની શક્તિ, એ બધું કેળવવાનો છે. આ બધું સહેજસાજ ચારિત્ર્યને ભોગે થતું હોય તો કેાઇને ઝાઝું માફું લાગે છે એમ જણાતું નથી. સમાજની નૈતિક ભૂમિકા ચઢાવવી શક્ય છે અથવા ચઢાવવાની જરૂર છે એ વિષેનો આગ્રહ બહુ મોળો પડ્યો છે. 'નીતિનો આગ્રહ રાખવાથી કંઈ વળતું નથી, ઉલટી કૃત્રિમતા વધે છે, માટે વાતાવરણ ઉપર જ આધાર રાખવો,' એમ કહેવાની દેશન પડી છે. અને એ કથન અક્ષરેઅક્ષર સાચું પણ છે. કેમકે નીતિના યાંત્રિક આગ્રહથી કશું જ વળતું નથી. પણ જે વાતાવરણ ઉપર આધાર રાખવાની લલામણ કરવામાં આવે છે તે વાતાવરણ ઉત્પન્ન કરવાની કે ટકાવવાની ધગશ જવલ્લે દેખાય છે. નીતિમાં પ્રગતિ કરવાના પંથ ઉપર આપણે શાકીને બેઠા હોઈએ એમ લાગે છે. પણ નીતિનો પંથ એ સ્થળમાર્ગ નથી પણ જળ-માર્ગ છે. અને એ માર્ગે ઉપરઉપર જવાનું છે. થાક ખાવા દલેસાં થોભાવ્યાં કે માર્યા ગયા. પ્રવાહ વહાણને ખબર ન પડે એવી રીતે અધોમાર્ગે લઇ જવાનો. જ્યાં સદાચાર યાંત્રિક નિયમ-બદ્ધ થયો નથી, અસંખ્ય વિધિઓ અને નિત્યઉપદેશની આર-ભોંકીભોંકીને તે જાગ્રત રાખવામાં આવતો નથી, પણ જીવનના ઉત્સાહથી પ્રસન્નતાપૂર્વક આગળ વધવાના પ્રયત્ન ચાલે છે ત્યાં જ બધા અખતરાઓ સર્જન થયાના. આપણે આત્મિક શક્તિનો વિચાર કર્યા વગર મોટી સંસ્થાઓ કાઢીએ છીએ અને સદાચારનો આદર્શ વધારવા વિશે મોળા રહીએ છીએ; તેટલું જો છોડી દઈએ તો જ સહશિક્ષણ સદજીવનના અખતરાઓ કરવાની આશા રાખીએ.

કેટલીક સંસ્થાઓના ચાલકો પાંચપચાસ સંસ્થાનાં નિવેદન-પત્રકો ભેગાં કરી તેમાંના અભ્યાસક્રમો, આદર્શો, અને વ્યવસ્થાની ખૂબીઓ એકત્ર કરે છે; અને અમારે ત્યાં આટલું આટલું કરવાનો આગ્રહ રાખવાના છીએ, પ્રયત્ન કરીએ છીએ એમ ઠોકી દે છે. નિવેદનમાં આવો આગ્રહ રાખ્યાથી તે જીવનમાં એની મેળે ઉતરશે એવી ખાતરી એ લોકોને ક્યાંથી મળે છે કેાણ જાણે? સમાજની મદદથી ચાલનાર છાત્રાલયો સમાજની દેખરેખ સ્વીકારે એ ઇષ્ટ.

છે. પણ એને પરિણામે જે વ્યવસ્થાપકો સમાજ ઉપર હાથ પાડવા માટે જ બધો પ્રયત્ન કરતા હોય તો તેમાંથી કશું સાફ નીકળવાનું નથી. દેખરેખ કરનાર સમાજે પોતે સાચી દૃષ્ટિ ક્યાં કેળવેલી હોય છે ?

શાળાઓમાં અને છાત્રાલયોમાં મળીને ચોવીસે કલાક માટે છોકરાઓ આવી ગયા એટલે આચાર્યો, ગૃહપતિઓ અને વ્યવસ્થાપકોને લોભ છૂટે છે કે જનતજનની વસ્તુઓ છોકરાઓ પાસેથી કરાવીશું. એમ કરતાં નવા વિષયો, નવી પ્રવૃત્તિઓ ઉમેરાતી જાય છે, અને જૂનું કશું છોડવાની હિંમત ચાલતી નથી. પછી મુંબઈની ચાલોમાં જેમ મધ્યમ સ્થિતિના લોકો નાનકડા ધોતડામાં આખો ધરસંસાર ખડકે છે તેમ ચોવીસ કલાકમાં બધી વસ્તુઓ ખંડકી દેવામાં આવે છે. આને પરિણામે એકે કામ વ્યવસ્થિત નથી થતું, અને એકે સંસ્કાર ધીરજપૂર્વક મગજમાં ઉતારવામાં નથી આવતો. ઇવનમાં અમુક મોકળાશ તો હોવી જ જોઈએ. મગજમાં પણ મોકળાશ જોઈએ છે. વિદ્યાર્થીઓ પાસે જેમ કેટલાંકે આખાપો હાથખર્ચના પૈસા રાખે છે તેમ હાથખર્ચનો વખત પણ હોવો જોઈએ. માત્ર એનો ઉપયોગ શી રીતે કરવો એની વિદ્યાર્થીને અનેક જાતની સૂઝ આપેલી હોય; એને વ્યવસ્થિત રેવા પાડેલી હોય. જે છાત્રાલયોમાં વિદ્યાર્થીઓ એદી ચંદને વખત બગાડે છે ત્યાં દોષ નવરાશનો નથી, પણ નવરાશ વાપરવાની કળા અને રેવા વિદ્યાર્થીઓને આપેલી નથી હોતી એનો છે.

છોકરાઓ પાસેથી કરાવવાની ભલે ઘણી વસ્તુઓ હોય, પણ દરેક સત્રમાં અમુક વસ્તુ કરતાં વધારે કરાવવું નથી એ જાતનો આગ્રહ ગૃહપતિએ રાખવો જ જોઈએ. કોઈ પણ દિવસ અસંખ્ય વસ્તુઓના ખીચડાથી બગાડવો ન થયે.

વિદ્યાર્થીઓની પ્રવૃત્તિ જેમ પરિમિત હોવી જોઈએ તેમ ગૃહપતિની અને શિક્ષકની જવાબદારી પણ કાંઈક અંશે પરિમિત હોવી જોઈએ. એમને માથે ઘણી વસ્તુઓ નાંખવાથી ઘણું કામ થાય છે એ વિચાર ખોટો છે. જે ગૃહપતિ નાંખે એટલું કામ માથે લેવા તૈયાર હોય છે તે આજંમુ અને અવ્યવસ્થિત અથવા

મોજો છે એ વિશે ચંકા રાખવાનું કારણ નથી. જેમ ગૃહપતિનું કાર્ય પરિમિત હોવું જોઈએ તેમ એનું કાર્યક્ષેત્ર પણ પરિમિત રાખવું ઘટે છે. કેટલાક ગૃહપતિઓ વિદ્યાર્થીઓ મારફતે એમના ઘરના સલાહોમાં પણ રસ લે છે, સલાહ આપે છે, અને એ રીતે સમાજની મૂંઝી અને કીમતી સેવા કરે છે. જાત્રાલયનો ઉદ્દેશ પણ અંતે સમાજની સંસ્કારિતા વધારવી એ જ છે. છતાં આ જાતના પગપેસારાને મર્યાદા હોય એ જ સાફ. નહિ તો અતિશય કરવા જતાં જાત્રાલયના વાતાવરણમાં જે તટસ્થતા જોઈએ છે તે નષ્ટ થવાની અને ગામડામાં હોમ છે તેવી અટપટ શર થવાની. એના કરતાં અમુક અમુક પ્રસંગે જાત્રાલયના ગૃહ-પતિઓ વિદ્યાર્થીઓને લઈને સમાજસેવામાં ઉતરે એ વધારે ઇષ્ટ છે. વિદ્યાનું, ઉદ્યોગનું અને નિયમિતતાનું વાતાવરણ ન બગડે એટલું સાચવીને સમાજસેવાના જેટલા પ્રસંગો મળે તે બધાનો લાભ લેવો જોઈએ; અને અસાધારણ પ્રસંગે વેદિયા ન રહેતાં બધું જતું કરીને પણ સેવામાં ઝંપલાવવું જોઈએ. દટોકડીને પ્રસંગે સેવા કરવાની તક મળે એના કરતાં શ્રેષ્ઠ કેળવણી દુનિયામાં છે જ નહિ. રાજદ્વારી હીલચાલની બાબતમાં પણ એ જ નિયમ લાગુ પડે છે. પક્ષાપક્ષીની હીલચાલમાં જાત્રાલયો અને વિદ્યાલયો તટસ્થ રહે, પણ રાષ્ટ્રીય ઉત્થાનના પ્રસંગોએ એમણે હીલચાલને મોખરે રહેવું જોઈએ.

રાજા ઉપરાંત જાત્રાલયમાં પણ બુદ્ધિનું વાતાવરણ હોવું જોઈએ; પણ તે પંડિતાઈનું નહિ, બહુશ્રુતતાનું. કાવ્યશ્રવણ, પુરાણશ્રવણ, ચરિત્રકીર્તન, પ્રવાસવર્ણન, હાસ્યવિનોદ, બધી વસ્તુઓને નવરાશના વખતમાં થોડુંથોડું સ્થાન હોવું જોઈએ. વિદ્યાર્થીઓને જેમ સારાંસારાં રચણો અને તીર્થો જોવા લઈ જઈએ છીએ તેમ જંગમ તીર્થો એટલે કે સત્પુરુષો, પ્રખ્યાત પુરુષોની મુલાકાતે લઈ જવા જોઈએ. પ્રજાના પુરુષાર્થના પ્રતીકરૂપ જે કારખાનાં, ઇમારતો, પૂજો, નહેરો વગેરે આસપાસ હોય તેની મુલાકાતે પણ જવું જોઈએ. અને તે માહિતી ભેગી કરવાના વાણિયાશાઈ લાભ માટે નહિ, પણ મહત્ત્વાકાંક્ષા જગૃત કરવા અને માનવી પુરુષાર્થનું દર્શન કરવા. વિદ્યાર્થીઓ સાથેના

ગૃહપતિઓ ને નિરુત્સાહી, બૂબચ અથવા અલ્પસંતોષી હોય તો આવી મુલાકાતમાંથી પૂરતો લાભ નથી મળતો. ગૃહપતિઓમાં ચારિત્રતેજ, જીવિતેજ અને કર્મયોગ હોય તો જ તેમનું વાતાવરણ ગ્રેયણપ્રદ થઈ શકે છે.

અને તેથી જ ગૃહપતિ અને શિક્ષકનાં કાર્યક્ષેત્ર ભિન્નભિન્ન હોવા છતાં બન્નેનો ઉપરી એક જ હોવો જોઈએ. આમ કહેતાં એક મહત્ત્વના સંકલ્પ ઉપર હું આવું છું. ગુજરાતમાં જાત્રાસયો તો ઘણાં છે, પણ પ્રમાણમાં કેળવણીની સ્વતંત્ર વ્યવસ્થાવાળાં જાત્રાસયો બહુ ઓછાં છે. મને તો એ સ્થિતિ દયાજનક લાગે છે. નાણાંની બધી સગવડ હોય, વિદ્યાર્થીઓ હોય, સમાજની સહાનુભૂતિ હોય, છતાં કેળવણીની બાબતમાં પરતંત્ર રહેવું પડે એ દુર્બળ મનોદશા સૂચવે છે. મોટા આપભોગ વેળે બહુ જ સીવટપૂર્વક આપણે વિદ્યાર્થીઓને સાચવતા હોઈએ અને ભણવાને માટે જ્યાંના સંસ્કારો ઉપર આપણો કાબુ નથી એવી શાળાઓમાં મોકલી દઈએ, એ આપણા પુરુષાર્થને જાળવતું નથી. અસહકારની દૃષ્ટિએ નથી કહેતો, પણ સંસ્કારો અને કેળવણીની દૃષ્ટિએ જ કહેવું હું કે કેળવણીની બાબતમાં આપણે સરકાર ઉપર આટલા બધા અવલંબીને રહીએ છીએ એ આપણી જાગૃતિ સૂચવતું નથી.

કેટલાંયે જાત્રાસયો પાસે પોતપોતાની નિશાળો કાઢવા અને ચલાવવા જેટલા પૈસા હશે. તેઓ ને જાત્રાસયનું અને શાળાનું વાતાવરણ એક રહી શકે એવી કેળવણી આપવા માંડશે તો તેમની મહેનત ઉગી નીકળશે.

જાત્રાસયના આ વાતાવરણમાં મુખ્ય સ્થાન હું જાતમહેનતને આવું. જાત્રાસય સાથે રસોઈયાઓ, નોકરો, કોંઠારીઓ, જોશાળા વગેરેનો પ્રથમ દમેશાં મહત્ત્વનો હોય છે. આ આવશ્યક અને ગરીબ સેવકવર્ગને આપણે દરેક કેળવી શક્યા નથી એ બહુ દુઃખની વાત છે. આપણે એમના પર અવલંબીને રહીએ છીએ, એમના વગર એક દિવસ પણ ચલાવવું મુશ્કેલ છે, છતાં એમની પાસેથી આપણે ધણીએ તેવી સેવા લઈ શકતા નથી. જ્યાં સુધી આપણા ગૃહ-

પતિઓ અને છાત્રો જાતમહેનતનું તત્ત્વ પૂરેપૂરું સમજે નહિ. ત્યાં મુધી નોકરોની પરિસ્થિતિનું અને એમની અજ્ઞાન દશાનું જ્ઞાન આપણને થવાનું નથી. વિદ્યાની અને સંસ્કારની કેળવણી માટે અમુક વખત કાઢવો અપરિહાર્ય છે, તેથી વિદ્યાર્થીઓ પાસે નવરાસનો વખત બહુ થોડો રહે છે એ ખરું. છતાં જાતમહેનતને જોડેલો વખત આપી શકાય તેટલો આપવા તરફ આપણું લક્ષ હોવું જોઈએ. વિદ્યાર્થીઓ વખત ફાળવે પાઠી શકતા હોય ત્યારે નોકરોને નવરા રાખીને પણ તેમને જાતમહેનતનો અનુભવ લેવાને ઉત્તેજન આપવું જોઈએ. આમ કયાં પછીજ સંસ્થા સાથે જોડાયેલા નોકરોને કંઈક કેળવણી આપી શકાય. શિક્ષણરૂપરૂપમાં કામ કરનાર નોકરો હમેશ અશિક્ષિત રહે અને એમને કેળવવાની જવાબદારી આપણને ન જણાય, એ સાચું નથી.

છાત્રાશયના વાતાવરણમાંથી ખીક, લાલચ, હરીશાષ, ધનાભો અને સગવડો જેમ અને તેમ જલદી કાઢી નાંખવાં જોઈએ. ત્યાં તો ફક્ત જિજ્ઞાસા, સેવા અને સહકારનું જ વાતાવરણ હોય. ધાર્મિક કળા અને ઉચ્ચ રસિકતા માટે તહેવારો છે જ. દરેક ઇવનસંસ્થાના વાતાવરણમાં પંચમહાયજ્ઞને સ્થાન હોવું જોઈએ. આ પાંચ યજ્ઞો માનવસંસ્કૃતિના વિકાસના ઘોતક છે. વિદ્યાર્થી પ્રથમ જ્ઞાનયજ્ઞદ્વિ, કરી એની પૂજા કરે. નંદી, તળાવ, કુવામાંથી કાઢવ કાઢી આસપાસ બહુ સાફ રાખે. આ પહેલો યજ્ઞ થયો. બીજો મહાયજ્ઞ તે વ્રક્ષવનસ્પતિની સેવા. ફળઝાડ, ફૂલઝાડ વગેરેનાં મૂળમાં જમીન પોચી કરી, ખાતર નાખી, તેને પાણી પાવું. ત્રીજો યજ્ઞ જેમની સેવા પર આપણે હમેશ નિર્ભર છીએ એવાં ગ્રામ્ય પશુઓની સેવા. કૃતજતાપૂર્વક ગાયબળદ વગેરે પશુઓને ખવડાવીએ, તેમને ખરેખર કરી નવડાવીએ, ચાંચમચર સામે એમનું રક્ષણ કરીએ, વગેરે વસ્તુઓ પણ એક મહાયજ્ઞ છે. ચોથો યજ્ઞ તે દાથે કાંતી કપડાં વણી લેવાં તે. સુતારીની સમાવેશ પણ એમાં જ કરાય. તરુ અને તંદુ (ત્રાક અને શરશી) એ આ યજ્ઞનાં સાધનો છે. પાંચમો મહાયજ્ઞ તે સ્વાધ્યાય. શુભ સંસ્કારો આપી સંસ્કૃતિને જાગૃત રાખનાર સદ્ગુણોનું વાચન અને મનન તે સ્વાધ્યાય. આ પંચમહાયજ્ઞ ન્યાં ચાલતા હોય ત્યાં

કેળવણી જરૂર તેજસ્વી થવાની. એવી કેળવણી દેશમાં દાખલ કરવાને છાત્રાલયો સાધનરૂપ થાઓ એ જ આપણે પરમાત્મા પાસે વાચીએ.

મિત્રો, છાત્રાલયને લગતા અને આજે વિચાર કરવાજેવા વિષયો આપણે ચર્ચા. આપણે જોયું કે છાત્રાલયની સંસ્થા એ કુટુંબસંસ્થા જેટલી જ મહત્ત્વની છે. જ્યાં સુધી કેળવણી આજની હોય અપાય છે ત્યાં સુધી છાત્રાલયો આપણને ગમે કે ન ગમે, અપરિહાર્ય સમજીએ અને વધાએ જ છૂટકો. માત્ર હમેશા છાત્રાલયોને કુટુંબ સાથે સરખાવી આપણે કઈ કઈ બાબતમાં કુટુંબ કરતાં ઉતરતા છીએ તે તપાસતા રહીએ. ઓછામાં ઓછું કુટુંબ જેટલું વાતાવરણ આપણે રાખતાં શીખવું જ જોઈએ. આપણે જો ધ્યેયવાદી હોઈએ, ભવિષ્યને માટે નવી સૃષ્ટિ નિર્માણ કરવા માગતા હોઈએ, કુટુંબો કરતાં વ્યાપક આધ્યાત્મિક અને ચિરસ્થાયી સંસ્થા ઉભી કરવા માગતા હોઈએ તો આપણે આશ્રમના આદર્શની સંસ્થાઓ ખીલવવી ઘટે છે. એનો આદર્શ કુટુંબ જેવો ન હોય એ ખરું, પણ કુટુંબ કરતાં ઉતરતો ન જ હોય. આ દૃષ્ટિએ વિચાર કરતાં કુટુંબધર્મ, સમાજધર્મ, વિકાસધર્મ અને મોક્ષધર્મ બધાને આધારરૂપ એવી સંસ્થા આપણે ખીલવવાના છીએ એનું યથાર્થ જ્ઞાન જો આપણને હોય તો ધર્મસૂત્રકારોની દીર્ઘદૃષ્ટિ આપણે કેળવવા મથીશું અને સંસ્કૃતિના સંસ્થાપકોની ધીરજથી આપણે અખતરાઓ કરીશું. લાખો વરસના પ્રયોગને અંતે જો કુટુંબો, ન્યાતો અને સમાજ બંધાયાં હોય તો આશ્રમો બાંધવાના આદર્શ પાછળ અનેક પેઢીઓની ધીરજ વાપરવી પડે તેમાં અસ્વસ્થ કે નિરાશ થવા જેવું કશું નથી.

છાત્રાલયો અને આશ્રમો જો તાત્કાલિક ગરજ પૂરી પાડનાર ફાળજીવી સંસ્થાઓ ન હોય, જીવનવ્યાપી સંસ્થાઓ હોય તો આજે જેમ એકલા પુરુષો જ એ ચલાવે છે, પુરુષો જ એની કલ્પના બાંધે છે અને એને દોરે છે તેમ ન થવું જોઈએ. આશ્રમો સ્થાપવા માટે પણ આપણે હૃદયધમ્મી બહેનોને જ ચરણ જવું પડશે. પુરુષો કરતાં સ્ત્રીઓમાં વિનાશધર્મ, કુટુંબધર્મ વધારે સિદ્ધ

થયો છે. કુટુંબધર્મનો આધાર સ્ત્રીઓ ઉપર જ છે. એ જ કારણે કુટુંબધર્મથી લિંગ એવાં છાત્રાણ્યો અને આત્રમો સ્વાભાવિક રીતે સ્ત્રીઓને રચતાં નથી. એ સ્થિતિ બધાં મુખી રહે ત્યાં મુખી પુરુષોએ જ આ વ્યાપક સંસ્થાઓ ખીણવવી પડશે. સ્ત્રીઓ કુટુંબનો ચીસો સહેજે ન છોડી શકે. પણ જ્યારે સાચેસાચ છોડશે — અને તે પણ કુટુંબ કરતાં ઉતરતી અંકુરતી સ્થિતિ ભોગવવા માટે નહિ પણ કુટુંબો કરતાં વિશાળ વ્યાપક જીવન આ દુનિયામાં પ્રસ્થાપિત કરવા માટે — ત્યારે તેઓ જ સમાજનાં આગેવાનો થશે. કુટુંબ-ધર્મમાં પિત્રદ્વને સ્થાન છે. આત્રમધર્મનો પાંચો સંયમ, સંતોષ અને આત્મસમર્પણ ઉપર જ રચી શકાય. એ ગુણો કેળવવાની વિશેષ શક્તિ સ્ત્રીઓની જ છે. માટે લવિષ્યદાળ તેમનો જ છે. સ્ત્રીઓને તે કાર્ય માટે તૈયાર થતાં હજી વાર છે. ત્યાં મુખીનું પ્રાથમિક કાર્ય કરવાનું આપણે માથે છે. આપણી જવાબદારી ઓળખી વિચારપૂર્વક આપણે તે દિશામાં પ્રયત્ન કરીએ. મનુષ્ય-પ્રગતિનું એક મોટામા મોટું પગથિયું આપણે હાથે ચણાવાનું છે એ લાન જો આપણે રાખીશું તો આજે જે નાશાયક દશામાં રહીએ છીએ તેમાંથી નીકળી જવાનો આપણે અસાધારણ પ્રયત્ન કરીશું. માનવી પ્રગતિનો તારો કદ દિશામાં છે એ આપણે જોઈએ લઈએ અને એ મંગળ બિંદુ તરફ અવિચળ દૃષ્ટિ રાખી ધીરજ, ઉત્સાહ અને શ્રદ્ધાપૂર્વક પુરુષાર્થ કરીએ. આપણાં હૃદયોને દોરનાર નારાયણ આપણને સદાય યાઓ.

ઈંદ્રે માતરમ્

મમતી સ્વ. પત્નિશ્રીના સ્મરણાર્થે
શ્રી કાર્મલ ગુજરાતી સમાજે
શ્રીયુત હાલ્લાભાઈ આણંદજી આવડા.
તરફથી સવિનય સન્નિધિ ભેટ.

છાત્રાલય

(છાત્રાલય મંડળ તરફથી)

વર્ષ ૨ જુન
૧૯૨૮

અંક ૧ લો
એપ્રિલ

:: તૃતી ::

નૃસિંહપ્રસાદ કાલિદાસ બટ

ગોઃ કહે છે: "શુદ્ધપતિની પાસે સમાજજીવનની દિલ્હુરી ન હોય તો નકામું છે. એ દિલ્હુરી વિના ઉગતી પ્રજાને તે ક્યા સમાજ માટે નૈપાર કરશે?"

* બીજો કહે છે: "શુદ્ધપતિએ દેશવલ્લીયાત્વનો અભ્યાસ કરવો જોઈએ; નહિતર તે છાત્રાલય જેવી દેશવલ્લીની સંસ્થાને વીસી બનાવી મૂકશે."

ત્રીજો કહે છે: "શુદ્ધપતિને ક્ષત્રત-રમતોનું જ્ઞાન આવશ્યક છે. નહિતર વિદ્યાર્થીઓમાં તે આ ગ્રામવત્માં ફગી કરી શકશે નહિ."

આમ અનેક ઘોંઘા અગારામાં શું શું જોઈએ તેની દિલ્હુરી થતી રહ્યા છે તે માટે તેમનો આભાર: પણ—

આ આટલા વર્ષના અનુભવે અને કાંઈ પ્રયત્ને તે કહ્યું: "શુદ્ધ-પતિને બીજી બધી વસ્તુઓ વિના ચાલશે. Strong Common Sense વિના નહિ ચાલે. આ સામાન્ય અક્ષર કોઈ જગ્યાએ વેચાતી મળતી હોય તો છાત્રાલયના ચાલકોએ તે અમને ખરીદી આપવી જોઈએ, એમ તમને નથી લાગતું?"

—શુદ્ધપતિ

આપણું નવું વર્ષ

આજે 'છાત્રાલય'નું નવું વર્ષ બેસે છે. આપણે ગયા વર્ષનો રોજ મેળ તપાસી લેશું ?

૧ આપણા 'તરુણે' કેટલા ગૃહપતિઓને તરુણ અવસ્થાના અભ્યાસ પર ચડાવ્યા હશે ?

૨ આપણાં છાત્રાલયોમાં ગૃહને રચાને ફેર પ્લે કેટલે અંશે દાખલ થઈ છે ?

૩ આપણા ગૃહપતિઓમાં વિદ્યાર્થીઓનાં માત્રાપ તરીકેનો કેટલો ભાગ વધ્યો છે ?

૪ આપણાં સ્તોત્રોમાં હતાં તેથી કેટલાં વધારે ચોક્કસ થયાં હશે ?

૫ વિદ્યાર્થીઓના જ્ઞાતિય પ્રશ્ન તરફ આપણે કેટલા જનગત થયા હશું ?

૬ આપણા ગૃહપતિઓ જોડકામીને રચાને સ્વાતંત્ર્યમાં કેટલા માનતા થયા હશે ?

૭ આપણા વિદ્યાર્થીઓ ખરા સ્વાતંત્ર્યને કેટલે અંશે સમજતા થયા હશે ?

૮ માત્રાપો અને વાલીઓ વિદ્યાર્થીઓ તરફની પોતાની ફરજ કેટલે અંશે સમજતાં થયાં હશે ?

૯ આપણા કેટલા સેક્રેટરીઓ ગૃહપતિને નોકર ન માનતાં મિત્ર માનતા થયા હશે ?

૧૦ કેટલાં છાત્રાલયોમાં ગૃહપતિને અવસ્થાપદ મંડળમાં રચાન મળ્યું હશે ?

૧૧ કેટલા ગૃહપતિઓ છાત્રાલયમાંથી આવરણ અભ્યાસ કરવા પ્રેરવામાં હશે ?

૧૨ કેટલાં છાત્રાલયોમાંથી માફક, જૂ, ખસ, વગેરે નાણાં થયાં હશે ?

૧૩ કેટલા ગૃહપતિઓ વિદ્યાર્થીઓ પર જોગા ચીકણતા થયા હશે ?

૧૪ કેટલા આલોકેષણ ગૃહપતિઓની રીતસરની દર દરે તેમને સન્માન આપ્યું હશે ?

૧૫ કેટલા વિદ્યાર્થીઓ ધર્મની પરીક્ષાને મહત્ત્વ આપતા બધે થયા હશે ?

૧૬ કેટલાં છાત્રાલયોમાં વિદ્યાર્થીમંડળો ઉભાં થયાં હશે ?

૧૭ કેટલા ગૃહપતિઓ પોતાના કામની ગંભીરતા સમજતા થયા હશે ?

૧૮ કેટલા ગૃહપતિઓ આત્મસંશોધન તરફ વળ્યા હશે ?

૧૯ કેટલાં છાત્રાલયોમાં ગૃહપતિઓને સંસ્થાનું મહત્ત્વ ઉલ્લેખ થયું હશે ?

૨૦ કેટલા વિદ્યાર્થીઓને સાચી વિદ્યા મેળવવાની ભૂખ લાગી હશે ?

૨૧ કેટલાં છાત્રાલયોમાં ગૃહપતિ અને વિદ્યાર્થીઓ વચ્ચેની એકતાણુ ઓછી થઈ હશે ?

૨૨ કેટલા ગૃહપતિઓ વિદ્યાર્થીઓ પાસે હારવામાં રાજ થતાં શીખ્યા હશે ?

૨૩ કેટલા વિદ્યાર્થીઓ ગૃહપતિ પાસે હારવામાં પ્રતિજ્ઞા માનતા થયા હશે ?

આ જમા ઉધારનું સરનામું નીચે તે પરથી 'જાત્રાસૂચ' નો વેપાર અંકલે જોઈએ. નરિતર તે એટલા લવાજમો, એટલા કાગળ શાહી, એટલી લખવાની મહેનત એ ગણુ એલે ગણુ ગણાય. આ સરનામું આક્રોશના જવાબ પરથી નીચે; એટલે ઉપરના પ્રશ્નોના જવાબો આપવા માટે અમે સૌને વિનંતિ કરીએ છીએ. એ જવાબો જાત્રાસૂચના નવા વર્ષના વેપારમાં આપણને માર્ગ-દર્શક થશે એવી અમને આશા છે.

૨

પણ આ નવા વર્ષનો વેપાર ? એ વેપાર કદા કદ દિશાએ ખેડવાના મનોરથ છે ? ગત તે દોડે છે કે આ નવા વર્ષે આપણે—

- ૧ જાત્રાસૂચમાં ગૃહપતિના અંતરમાં ઉતરી તેની મુઝવણી તપાસીએ;
- ૨ આ મુઝવણી દૂર કરવા માટે જ્યવહાર ઉપાયો શોધીએ;
- ૩ સ્વાતંત્ર્યના મહામંત્રનો માત્ર નામોઆર ન કરતાં જાત્રાસૂચના જ્યવહારમાં તેને કેમ ઉતારવો તે જોઈ લઈએ;
- ૪ જાત્રાસૂચની અંધી અક્ષિઓનો એક બીજ સાથે શો ધર્મ છે તે વિચારી લઈએ;

- ૫ જાત્રાસૂચનું સમાજમાં સ્થાન આંકીએ;
- ૬ જાત્રાસૂચની અનેક નાની મોટી પ્રવૃત્તિઓ જીવનની વધારે પોષક કેમ બને તેનો વિચાર કરી લઈએ;
- ૭ જાત્રાસૂચમાં ક્યાં ક્યાં અને કઈ કઈ રીતે ચારિત્ર્ય ઘડાય તે કાળજીપૂર્વક તપાસીએ;
- ૮ જીવનને જાતીય પ્રશ્નો ઉકેલ લાવવામાં મદદ કરીએ;
- ૯ માઆપો અને ગૃહપતિ કઈ કઈ બાબતોમાં રીતસર સદકાર સાધી શકે તે જાણી લઈએ;
- ૧૦ જાત્રાસૂચો મોટી મોટી વાતો કરવાને બદલે નાની નાની વાતો સિદ્ધ કરતાં થઈ જાય તેનો વિચાર કરીએ;
- ૧૧ જાત્રાસૂચનું આખું વાતાવરણ આજે છે તે કરતાં વધારે પવિત્ર અને સંસ્કારી કેમ થાય તે જોઈ લઈએ;
- ૧૨ અને આ અંધી વસ્તુની પાછળ આખા જાત્રાસૂચના પ્રશ્નો જે તાત્વિક અભ્યાસ છે તે કરી લઈએ.

૩

પણ એક વાત સાના ધ્યાન પર મૂકવાની જરૂર છે. છાત્રાસયના પ્રશ્નો એ કંઈ એકલા છાત્રાસયના જ પ્રશ્નો નથી. છાત્રાસયોમાં આને મોટે ભાગે તરણ વિદ્યાર્થીઓ પસંદ છે અને એમના જ પ્રશ્નો આજે આપણને હસાવે છે. પરંતુ તરણો છાત્રાસયમાં જ છે એમ નથી. તરણો તો આપણા ઘરોમાં પણ છે, અને તરણ અવગણના પ્રશ્નો જેટલા શ્રદ્ધાપતિઓને ઉપયોગી છે તેથી વધારે તો આપણને સૌ માળાપોતે ઉપયોગી છે. છાત્રાસય એક અસાધ્ય સરેશા રહી એટલે કેટલાક પ્રશ્નો સંસ્કારત ઉપજે. ઘરમાં રસોગો ન હોય એટલે રસો-યાના પણા પ્રશ્નો ઘરમાં ઉઠે જ નહિ; પણ ખુદ તારુણ્ય તો જેણે છાત્રાસયમાં અટપડું એટલું જ, બહુ તેથીયે વધારે ઘરમાં અટપડું; જાતીય પ્રશ્ન જેવો છાત્રાસયમાં તેવો જ ઘરમાં; હવનના આર્ચા જેવા છાત્રાસય માટે ઉપયોગી તેટલા જ ઘરમાં ઉપયોગી; આ મ ધનકાળ તરણોને છાત્રાસયોમાં પણ વસોળી નાખે અને ઘરમાં પણ વસોળી નાખે. આ દૃષ્ટિથી જોઈએ એટલે આ આપણું પત્ર છાત્રાસયનું મરી તારુણ્યનું યાવ છે અને એ જ યથાર્થ છે. આજે આ પૂત્ર છાત્રાસય મહા મારકત નીકળે છે, એટલે છાત્રાસયોમાં અક્ત ધતું તારુણ્ય તેમાં અગ્રગ્યાન ભાગવ છે એ વાત માણી છે. પણ આ બધાની પાછળ તરણહવનના પ્રશ્નોનો ઉદ્ભવ આ પત્ર દ્વારા વધારે ને વધારે થતો જાય એ અમારો મનોરથ અમે સમાજ પાસે મૂકીએ છીએ. અને માત્ર છાત્રાસયો પાસેથી જ નહિ પણ જેને જેને હમે આ તરણહવનના પ્રશ્ન રૂપી રહ્યો છે તે બધા પાસેથી પ્રોત્સાહન માગીએ છીએ.

તહેવારોનો વિચાર

રામનવમી આવી અને ગઈ. આપણી શાળાઓમાં રામનવમીની રજા પડે છે. રજા શા માટે પડે છે ? રામચંદ્રજી અવતાર લે તે દિવસે વિદ્યાર્થીઓ આજુ દિવસ કરનાં વધારે રખડે એ માટે ?

રજાની પાછળ તો તહેવારોનો વિચાર છે. એ રજાના દિવસે વિદ્યાર્થી શાળાના ભણતરથી મોડજો રહે પણ શાળાના ભણતર કરતાંયે ઉચું જે કેટલુંક હવનનું ભણતર છે તે જાણી લે. આખી પ્રજાને આજુ હવનનું ભણતર મળી રહે એવા અંતર્ગત ઉદ્દેશથી દુનિયાના બધા લોકોમાં ભાત ભાતના તહેવારો ઉભા થયા છે. એ તહેવારોનાં ઉજવણમાં સમગ્ર પ્રજાની જોડાણ રહેલી છે.

આપણા તહેવારોમાં કેટલાક તહેવારો ઋતુના તહેવારો છે જેવા કે શરદ પૂનેમ, વસંત પંચમી; કેટલાક ધાર્મિક તહેવારો છે જેવા કે રામનવમી, મહાવીર જયંતી, અઠી ઇદ; કેટલાક રાષ્ટ્રીય તહેવારો છે જેવા કે એપ્રીલની છઠી; કેટલાકેક વીરપૂજનના તહેવારો છે જેવા કે દિગંજયંતી; કેટલાક સામાજિક તહેવારો છે જેવા કે વીરપક્ષી, ભાઈમીઝ વગેરે.

આ અધ્યા તહેવારો સમાજમાં ઉત્સાદભરે ઉજવાના હોય ત્યારે તો ઉજરની પ્રજાને એ ઉજવણીથી મુદર કેળવણી મળે છે એમાં શક નથી. પણ આજે જેમ આપણું આખું જાત રસદીન થયું છે તેમ તહેવારો પણ રસદીન થયા છે. આપણા તહેવારો એટલે કાં તો આવાનું પ્રોગામ માત્ર-શિવરાત્રિનાં શરૂઆત અને જન્મભાઈનાં પારણાં એ તહેવારોનો મુખ્ય વિચાર. તહેવારને દિવસે માણસના મનનો જે ઉજમ તે આપણે સૌ શુભાવી બેઠા છીએ. હજી આપણી સીઓ સાપ ગયા ને લીસોટા રહ્યા એ રીતે તહેવારોનું જાણ સ્વરૂપ થોડું થયું જાગવી રહી છે પણ તેયે નહિયું; આપણી આગતી કેળવણીએ આપણા તહેવારોને ધા માર્યો છે અને એ તહેવારોને પુનર્જીવન આપવાના જે પ્રયત્નો આજકાલ જેવામાં આવે છે તે પણ ઘણી વાર માત્ર ભાષણિયા પ્રયત્ન જેવા નીવડવાના છે.

આ તહેવારોએ ઉજવીને જીવનમાં રમ ઉભો કરવો હોય તો આજે આપણે છાત્રાસયોમાં તેની શરૂઆત કરી શકીએ. જેટલા જેટલા તહેવારોની રમત મટે તે જ્યાં તહેવારો એક વા ગીછ રીતે છાત્રાસયમાં ઉજવવા જ એવો સર્વશ્રામાન્ય નિયમ કરવો જોઈએ. અને પછી દરેક તહેવારની પાછળ જે કેન્દ્રભૂત વિચાર હોય તે વિચારને પોપણ મળે એવી રીતે જ તેનો આજો વિગતવાર કાર્યક્રમ યોજવો જોઈએ. હોળીના તહેવારે ખાવામાં ધાણીનાળિયા ને ખજુર જ હોય અને શરદપૂનેમના રોજ દુધપાચા હોય એ જ યથાર્થ છે. બજેવના રોજ સમુદ્રપૂજનનો વિધિ હોય અને વસંતપંચમીના રોજ આંખાના કારતું પૂજન હોય; પંચુચણમાં ઉપવાસ હોય અને મકરસંક્રાંતિના કાકુ હોય; અખાત્રીજના રોજ આંખાડળે હોળકો હોય અને શરદપૂનેમના રોજ દાંડિયાં રાસ હોય; ગાંધી જયંતીના રોજ આજો દિવસ કાંતવાનું હોય અને હોળીના દિવસે રંગ ખેલવાનું હોય; ધનનેરસે લક્ષ્મીપૂજન હોય અને આપાદી પૂનમે ગુરુપૂજન હોય.

આ તહેવારોને આજે છાત્રાસયમાં ઉજવવા હોય ત્યારે એક વિચાર ઉપર ખાસ ભાર મૂકવાની જરૂર છે. છાત્રાસયમાં મોટો સમૂહ જીવાન વિદ્યા-

ચીંઓનો હોય છે. તહેવારોના વિચારમાં આપણી આંખ આગળ એ ભુવાનો રહેવા જોઈએ અને એ ભુવાન માનસનો વિચાર તહેવારના કાર્યક્રમમાં લગીરે વિસરાવો ન જોઈએ. ભુવાનોના નિર્દોષ આનંદ તરફ સજા લાવીને આપણે પ્રભુજીવનમાંથી તહેવારોને વિદાય કર્યા છે. આજે હવે એ સૂગને વિદાય કરવી પડશે. ભુવાનો હસે, રમે, ખેલે, ખમ્મવે, ખાય, પીએ, એ બધી વસ્તુઓને સ્થાન અપાવું જોઈએ; નહિતર એ તહેવાર મટીને બીજું કંઈ બની જશે એમાં શક નથી.

સાથે સાથે આવા તહેવારોમાં વિદ્યાર્થીઓના સર્જનને યોગ્ય અવકાશ મળે એવી ગોઠવણ કાઢ પણ ચકાર મૂકવનિ ન જ બૂલે. ખરી રીતે તો આવા તહેવારો જ અંતરને અક્ત કરાના સુંદર પ્રસંગો છે. પ્રજાની લલિત કલાઓ આવા તહેવારોમાં જ લમકી ઉઠી જોઈએ. ઉત્સવના રોજ ખાસાં તોરણો, બંધાય, રંગોળી સાધિયા પૂરાય, ફળફૂલની શોભા થાય, માણસો રંગબેરંગી પોષાક પહેરે, ધૂપ અગરબત્તી મહેકે, આકાશ બંધાય, નવાં ચિત્રા પ્રકટે, નવાં કાવ્યો રજુરે, નવાં નાટકો લખાય-લજાય, નૃત્ય, સંગીત, ગાયન, વાદન બધાં જામી પડે અને મનુષ્યજીવનનો આ બધો હલાવો લેનો વિદ્યાર્થી સાધારણ કિલ્લોના કરતાં આજે વધારે પાવિત્ર્ય વધારે સંસ્કારિતા વધારે ઉન્નતાએ અનુભવે એવી વિશય આપણે શું માગીએ? નાનાભાઈ.

સુધરવા મોકલ્યો છે!

“રમણલાલ, તમારા શિક્ષકની ચિઠ્ઠી આવી છે કે તમે વર્ગમાં બીજા કુલ ધ્યાન આપના જ નથી અને વારે વારે રજા લઈને છાત્રાસયમાં પાછા ચાડ્યા આવો છો. આમ કરો તે ઠીક ન કહેવાય!”

“પણ સાહેબ, શાળામાં જરા પણ મજા આવતી જ નથી. અને ત્યાં આખો દિવસ કંઈ પણ શું?”

“કેમ? શાળામાં તો ખૂબ લજવાનું છે. લખ્યા કરો.”

“પણ ઘણા વિષયો તો લખવા જ મળતા નથી; અને બધા લજવાની ઇચ્છા પણ નથી.”

“ત્યારે તમે શાળામાં ક્યા ક્યા વિષયો લખો છો?”

“ગૂજરાતી, ગણિત અને અંગ્રેજી.”

“તમારા કાકાતી મંજુરી તો છે ને?”

“હા જી.”

“તો પછી શાળામાં તમારે ચોક્કસ જ દલાદ કામ કરવું તેવો આપણે તમારા આચાર્ય સાથે અદાગરત કરીએ અને પાકીના વખતનો તમે છાત્રાલયમાં સદુપયોગ કરી શકો તેવી વ્યવસ્થા અહીં કરીએ. બોસો, તો તો કીકો ?”

“હા છ. પણ છાત્રાલયમાં મારે શું કામ કરવું ?”

“તે તો આપણે ગોણીએ.”

“પણ કહે તો ખરા સાહેબ !”

“જુઓને, જાગ કરો હોય તો જાગ કરો; વણાટનું કામ શીખવું હોય તો તે પણ થઈ શકે; સુધારી કામનો શોખ હોય તો તેની પણ આપણે વ્યવસ્થા કરી શકીએ; અને તે ઉપરાંત પણ વિવિધ કામ કે એવું જે કંઈ તમને ગમે તેવું હોય તે પણ કરી શકશો. શાળામાં ભણવાના વિષયો ભણીને અહીં ચાલ્યા આવે અને પછી તમને રહે તે કો.”

“પણ સાહેબ, આપે ગણાવ્યા તેમાંથી એકેય કામ મને ગમતું નથી. અને વળી તે શીખવા માટે પણ મને અહીં મોકલ્યો નથી.”

“સારે તમે અહીં શું કરવા આવ્યા છો ?”

“મને તો ખાસ કરીને અહીં સુધરવા માટે મોકલ્યો છે.”

“શું બગડી ગયા છો તે સુધરવું છે ?”

“સાહેબ, મારા કાકા મને કહેતા હતા કે તું બહુ બગડી ગયો છે માટે તને સુધરવા માટે દક્ષિણમૂર્તિમાં મોકલવો છે; અને પછી જ માસે આપના લખવા પ્રમાણે તેઓ મને અહીં આવીને મૂકી ગયા છે.”

“પણ તમે શું બગડી ગયા છો તે જાણો છો ?”

“ના છ, મને ખબર પડતી નથી. પણ મારા કાકા કહેતા હતા કે તું બહુ જ બગડી ગયો છે.”

“તે તમને સુધરવા મોકલ્યા છે એટલે ભણવાની ના કહી છે ?”

“ના ના. ના તો નથી કહી, પણ ક્યું છે કે તું ભણીશ નહિ તો ચાલશે પરંતુ સુધરીને આવજો.”

“કીક જાઓ. કાકા પાછા મને મળજો.”

રમણલાલના કાકાએ તેને સુધરવા મોકલ્યો છે ! તે શું બગડી ગયો છે તેની હજી સુધી મને સુઝ પડી નથી. તેને આવ્યાં તો હજી બે માસ જ થયા છે. તે શરીરે સશક્ત છે ને જીવિનો પણ મારો છે તેવો મારો અનુભવ છે. પણ હા, તે બીજા હોકરાઓ સાથે ખૂબ જ તોફાન કરે છે અને

ધણી વખત આપણને ન રહે કે ન હિલ્લે તેવું કાંઈ કરી એસે છે ખરો !
પણ તેનામાં શો અગાડ હશે તે તો પ્રભુ જાણે, અને ખીજ જાણે તેના કાકા !
મને તો તે પ્રાણવાન દેખાયો છે. હા, તેના પ્રાણને સારો માર્ગ મળે તેવા
પ્રયત્નો કરવાની જરૂર દેખાય છે ખરી, પરંતુ એમ તો કાઈ પણ જુવાન
છોકરાના પ્રાણને યોગ્ય માર્ગદર્શનની જરૂર તો રહે જ. તેનો પ્રાણ એ તો
તેનો અગાડ નહિ હોય ? જોડે છું.

હરભાઈ.

કરકસર

જાત્રાલયની ફિલ્મુરી નીપજની કાઢી તે એક વાત છે અને ફિલ્મુરીને
વ્યવહારમાં ઉતારીને રીતસરનું જાત્રાલય ચલાવી લેવું તે બીજી વાત છે. જાત્રા-
લય વ્યવહારના આવા અનેક પ્રશ્નોમાં એક પ્રશ્ન કરકસરનો છે.

જાત્રાલય વ્યવહારમાં કરકસર ક્યાં ક્યાં ચર્ચા શકે ? કેવી રીતે ચર્ચા શકે ?

એક તો જાત્રાલય એટલે સંસ્થા. ઘરમાં કાંઈ ચીજ વસ્તુ બગડે કે
નક્કમી જાય તો માને દંચે વાગે. રાંધતાં રાંધનાં તાપ વધી જાય તો લાકડાં
પર મા પાણી નાખે; મવારે જળ વધી હોય તો ચાત માટે સાચવી રાખે;
જાયલ પહેરવા કાચક ન રહેવું હોય તો ગોળાં કરે, ચંદરવા કરે, બાજોતિશ્નું
કરે, હાથ લોવાના કડાકા કરે અને છેવટ મસોતાં કરે. આ બધાની પાછળ
માની મમતા છે. “ આ ઘર માફ; આ છોકરાં મારાં; અચ્છે તો મારા ધણીની
કમાણી મજૂરે આવશે; હશે તો મારી પ્રજા વાપરશે. ” વગેરે અનેક ભાવનાઓ
માની આવી કરકસર પાછળ છૂપાએલી હોય છે.

પણ જાત્રાલયમાં આવી મમતા કેને હોય ? સારા વિદ્વાન ગૃહપતિઓને
પણ પોતાની વિક્રતા વિદ્યાર્થીઓને આપવા ઉપરાંત આપો હૃદયનો ધક્કો લાગે
છે કે કેમ તે વિચારવા જેવું છે. માણસ જ્યાં નોકર હોય, જ્યાં ખીજ પૈસા
લાવે અને ગૃહપતિ વાપરે એવી સ્થિતિ હોય, જ્યાં આવી કરકસર ઉપર
પોતાના પગારનો આધાર ન હોય ત્યાં વ્યવહારમાં કરકસર આવવી મુશ્કેલ છે. હા,
કુટુંબક ગૃહપતિઓ સાદાઈની ભાવનાવાળા હોય છે તેમને કરકસર કરવાનું
મન થાય છે, પણ તેમનો ઉછેર જ એવો હોય છે કે અનેક ભાવનાઓ
ખિસ્સામાં લપટે કરે છતાં કરકસર કરતાં આવડે જ નહિ.

આટલું છતાં કરકસરને જાત્રાલયમાંથી જતી નહિ કરાય. આપણાં જાત્રા-
લયોની આર્થિક દશા પણ કરકસર માગે છે અને ખુદ મનુષ્યજીવન પણ

કરકસર માગે છે. વિદ્યાર્થીઓને માટે આપણે છાત્રાલયમાં અનેક વસ્તુઓ ઉભી કરવા માગીએ છીએ તેમાં આ પણ એક અગત્યની વસ્તુ છે.

માટે આપણે સૌથી પહેલાં શૃદ્ધપતિમાં આ કરકસરની દૃષ્ટિ માગીએ. શૃદ્ધપતિના હાથ નીચેનાં અર્ધાં માણસોમાં પણ આ કરકસર માગીએ. છાત્રાલયમાં રહેતા તમામ વિદ્યાર્થીઓ કરકસરની આ દૃષ્ટિને બરાબર સમજે એમ પણ ઇચ્છીએ. આ દૃષ્ટિ લાગવામાં મુખ્ય કારણ છાત્રાલય તરફની મમતા છે; એવી મમતા થોડે ઘણે અંશે છાત્રાલયનાં તમામ મનુષ્યોમાં માગીએ.

શૃદ્ધપતિમાં આ મમતા આવશે એટલે તે જોને તેને નકામા કાગળો નહિ લખે; ફર્નીચર વિના ચાલશે ત્યાં માત્ર શોખ ખાતર ફર્નીચર નહિ દે; પોતાના હસ્તક ચાલતો બધો વહીવટ કરકસરથી ચાલે તે જોશે. શૃદ્ધપતિની આ મમતા રસોપામાં ઉતરશે તો રસોપો ચૂનામાં લી નહિ રહે; ખાવાના પદાર્થો નહિ બગાડે; લાકડામાં અને તેટલી કરકસર કરશે; તાવડીઓ ઓળી ફેડશે; ચૂનો મળગારવામાં ઓછું ધારલેટ વાપરશે અને રોઝના વગ્રમાંથી કંઈ નકામું લેવા નહિ દે. શૃદ્ધપતિની આ મમતા વિદ્યાર્થીઓ ઝીંકશે તો જમતાં જમતાં પદાર્થો નકામા બગાડશે નહિ; છાત્રાલયની ચીજ વસ્તુઓ નકામી તોડશે ફેડશે નહિ; પોતાનું ખર્ચાની જે છાત્રાલયનું વાપરી નાખવાની કૃતિ કેળવશે નહિ અને શૃદ્ધમાં બીજાં માણસો બગાડ કરતાં હશે તે સાંખશે પણ નહિ.

કરકસરની આ દૃષ્ટિ આખા છાત્રાલયમાં આવી જશે તો શૃદ્ધપતિ અને વિદ્યાર્થીઓ સ્વાસ્થી બનશે; છાત્રાલયનું તમામ કામ હાથે કરતાં તેઓ શરમાશે નહિ; છાત્રાલયમાં ન જ ચાલતાં નોકરો રાખશે અને હાથે કામ કરવાથી આવતો સંયમ આખા છાત્રાલયજીવનને વધારે સાદું અને પવિત્ર બનાવશે.

આ કરકસર એટલે કંલુસાર નહિ. આજે આપણે કેટલાંયે છાત્રાલયોમાં કરકસરના નામથી કંલુસાર કરી રહ્યા છીએ. પણ કંલુસાર એ તો ખૂરી ચીજ છે. જીવાની એટલે જ જીવનની ઉગ્રઉગ્રી. કંલુસારથી જીવનમાત્ર કીંગરાય જાય છે તો જીવાની કીંગરાય એમાં તો પૂછું જ શું? સાચી કરકસરની પાછળ તો મનુષ્યજીવનનો યથાર્થ આદર્શ છે; અચત રહેલી જીવન-શક્તિનો સંખ્ય છે; નાની નાની કરકસરથી સંયમનું મોહું ચલુતર ચલુવાતો મુલ આશય છે. કરકસરનું આ સ્વરૂપ સમજ્યા વિના કોઈ છાત્રાલય કંલુસારમાં વપસી પડે તેના કરતાં છાત્રાલય કરકસરને લાત મારીને ઉગ્ર ઉગ્ર ધોરણ પર ઉડતા સાર્થ એ વધારે પસંદ કરવા જેવું છે.

થાળે પડ્યું નથી !

સાધારણ રીતે તો બધી સંસ્થાઓમાં અને ખાસ કરીને જાત્રાલયોમાં નવા સત્રની શરૂઆતમાં પાંચ સાત દિવસ એવા જાય છે કે જેમાં ન કશું વ્યવસ્થિત કામ ચાલી શકે કે ન કશું નવું શરૂ કરી શકાય. લોકજનશાળામાં અભ્યાસથી, કોશરમાં અપૂર્ણતા, રમતો ચાલે નહિ, ખેડેશ જોડવાય નહિ, અભ્યાસનાં સાધનો મળે નહિ અને સારી એવી સંખ્યામાં વિદ્યાર્થીઓની પણ ગેરહાજરી. આવું બધું એટલે અડચણિયું તો ચાલે જ. પછી બધું ધીમે ધીમે વ્યવસ્થિત થવા લાગે અને જાત્રાલય ખુલવાને લગભગ દસ આઠ દિવસ ચાલ્યા જાય પછી બધું પાકું હતું તેવું ને તેવું બને; અને પછી જ કંઈ પણ નવું કરવા માટે દમ ખાંચી શકાય.

આવું તો દરેક સત્ર બને અને જતાં તેનો જોશ જ ઉપાય ન થાય. આમ બનવાનાં અનેક કારણો હોઈ શકે છે. વિદ્યાર્થીઓને કંઈ કૌટુંબિક કારણો હોય, ગૃહપતિને કોઈ વ્યાવહારિક મુશ્કેલી હોય, રસોયા મળતા ન હોય, સાધન સામગ્રીની સંચાલકો તરફથી જોઈએ તેટલી ઝડપથી અનુકૂળતા ન મળતી હોય વગેરે. પરંતુ આમ બનવાનું સૌથી મોટું કારણ તે આપણી બધાની આ પ્રકારની મનોદશા જ હોય છે. જાત્રાલય ઉઘડવાના દિવસો આવી પહોંચે અને દીકરો જાત્રાલયમાં વખતસર પહોંચી જવા માટે માથાપતે વિનંતિ કરે, એટલે તેને ઘુરત જ જવાગ મળે કે “એટલી બધી તે શી ઉતાવળ છે? મોટાભાઈનો જન્મદિવસ આવે છે ને ઉજવીને જવો. દરજી તો બધું રેરાયતું થતાં ચાર પાંચ દિવસ નીકળી જશે. ત્યાં તો તું પહોંચી જઈશ!”

જાત્રાલય ઉઘડવાની ગરામર તારીખે હાજર થઈ જવા માટે ગૃહપતિએ રસોયાને હક્કમ મેકડેયો હોય; તેના જવાબમાં રસોયો ખોતાને ગાયથી વધારાની બે દિવસની રજા મંજૂર કરવા માટે લખી મોકલે અને જણાવે કે “બે દિવસ એક રસોયાથી ચલાવી લેવાશે કારણ કે વિદ્યાર્થીઓની પૂરી ભરતી પણ દરજી તો નહિ થઈ હોય; અને ત્યાં તો માફ અમનનું કામ પતારીતે બે દિવસ પછી, હું આપની સેવામાં હાજર થઈ જઈશ.”

નવા આવેલા વિદ્યાર્થીઓ ગૃહપતિ પ્રાપ્તિ જોઈતી સગવડો માગવા આવે ત્યારે ગૃહપતિ સાહેબ પણ એવો જ જવાબ આપે કે “જરા ધીરજ રાખો; દરજી બધું થાળે પડવા દો. બે ચાર દિવસ પછી બધું ગરામર થઈ જશે.” આ દિવસોમાં જ સેક્રેટરી સાહેબ કોઈ મીઠામાનેને લઈને જાત્રાલય

દેખાડવા આવે ત્યારે તે પણ આ અવ્યવસ્થિત પરિસ્થિતિનો અચાચ કરતા બોલે કે “ હજી તો રાત દરમિયાન જ ખુલ્લું, હજી બધું થાજે પડ્યું નથી તેથી આપને બરાબર જોવાનું નહિ મળે; પરંતુ જે ચાર દિવસ પછી બધું કામ પાટા ઉપર ચડી જાય એટલે આપ વધારે ચારી રીતે જોઈ શકશો. ”

આમ મનની શદ્ધાનના દિવસોમાં સાધારણ લંગીથી માંડીને તે કેકે સેક્ટરી સાહેબ સુધીની મનોદશામાં ‘ થાજે પડ્યું નથી ’નું જ વાતાવરણ ધૂમતું હોય છે. અને તેથી જ ચોક્કસ તારીખે અને ચોક્કસ ક્ષણે જે બરાબર વ્યવસ્થિત રીતે શદ્ધ થવું જોઈએ તે ચોક્કસ દિવસો સુધી થાજે જ પડતું નથી. આ થાજે પડવાના જે ચાર દિવસોની મનોદશા જેવી ઉડી ગઈ કે વગર તર્કીક બધું થાજે પડતું જ બની જાય છે. થાજે નહિ પડવાની આ મનોદશા છાત્રાસયજીવનમાંથી ખસી જતી પડે છે.

હરભાઈ.

સ્વાર્ત્થ કે ગુંડાશાહી ?

રાત પડી હતી. આશ્રમમાં ચૌદરનો ચંદ્ર ખીતી નીકળ્યો હતો. અમે બધા રેતીમાં બેસા હતા. નટવરભાણે ઉપાડ્યું : “ નાનાભાઈ, તમે કરો એટલે કશુંક હોય તે જૂદી વાત છે પણ રસિકલાલ માટે આ પગલું અમને યોગ્ય નથી જણાતું ! ”

“ હા, નાનાભાઈ. એકલા રમિશનો વાંક જ નથી; ડિયુમિમ કરવો હોય તો યોગેન્દ્રને પણ સાથે જ કરવો જોઈએ ” મુનીભાઈ બોલ્યા.

“ યોગેન્દ્ર અને રસિકલાલની ઉંમરમાં તફાવત છે તે તમે જૂલો જાઓ છો ? ” નાનાભાઈ જરા કડકાઈથી બોલ્યા.

“ તફાવત છે એ બરાબર છે. પણ યોગેન્દ્ર તેને માગવા દોડે ત્યારે રસિકલાલે આત્મરક્ષણ ન કરવું ? ” વ્રાજજીએ અખાડાની દલીલ નીપજાવી.

“ તો તો આત્મરક્ષણના બદલાના હેતુ સમજા હોય તે નજાણે કાયમ કચરી શકે, અને મોટેથી આત્મરક્ષણનો જપ જાણે જાય, કેમ ? ” નાનાભાઈ બોલ્યા.

“ તો પછી યોગેન્દ્રે રસિકલાલને ખટકું સા માટે ભયું ? ”

“ ભયું નથી. ”

“ માર્યો ન હોત તો ભરત. ”

“ પણ નાનાભાઈ, આ યોગેન્દ્ર ધોળા બહુ છે એટલે જરા વાગે તો પણ લાલચોળ થઈ જાય છે હો ! ” ટી.એસે ટાપેંશી પૂરી.

“ એ હું જાણું છું. તમને પણ થોડું માર્યે વધારે દેખાય છે ! ”

“ તો પછી નાનાભાઈ, આ વાત અંધ કરો. તમે જો નિશ્ચય જ કર્યો હોય તો જાણે, તેને કાઢી મૂકો. અમને તો આ પગલું ભારે લાગે છે. ”
કૃષ્ણાક્ષત્ર દ્વારમાં દિવસના ફેરવતા બોલ્યા.

“ કૃષ્ણાક્ષત્ર, સાચું હતું ? હજી અંધ થાયે જ આપણે ત્યાં ગોપાળદાસે ભાઈ ચુનીલાલને માર્યા તે મારા માટે અત્યંત ગંભીર હતું. ‘તે વખતે હું મારા મનને બહુ જ મુસ્કેલીથી રોકી શક્યો. મને થાચું કે નાના વિદ્યાર્થીઓ મોટા વિદ્યાર્થીઓને ચીડવે, તેમનો માનભંગ કરે, તેમની મરકરી કરે અને નાનપણના બહાના હેઠળ રાઈને જીતી જાય એ કીડ નથી; એટલા માટે તો મેં ઉત્તરો ‘ચુનીલાલને ઇપેકો આપ્યો અને ગોપાળદાસને થોડો ઇપેકો આપી જવા દીધા. ’

“ નાનાભાઈ, અરે ગોપાળદાસે તો ચુનીલાલને બહુ માર્યા છે. તેમને કાંઈ ડિમ્બિમ્ કર્યા હોત તો બહુ સાઈ ચાલ. ” ડી.એસે ટાપશી પૂરી.

“ હાં. મને આજે એ જ પશ્ચાત્તાપ થાય છે. કાંઈ ગોપાળદાસને મોટા વિદ્યાર્થી ધારીને જતા કર્યા અને નાના વિદ્યાર્થીઓએ મોટા સાથે કેમ વર્તવું તે પર ભાર દીધો, ત્યારે આજે રસિકદાસે ગોપાળદાસની નવી આવૃત્તિ બહાર પાડી. આજે તો આ પગલાથી મારે તમને જણાવવું છે કે નાનાઓને મોટાઓની સાથે જેમ ગમેતેમ વર્તવાનો હક્ક નથી તે પ્રમાણે મોટાઓને નાના વિદ્યાર્થીઓને મારવાનો તો ધીંગીરે હક્ક નથી. ” નાનાભાઈએ કહ્યું.

“ તો તો પછી નાના વિદ્યાર્થીઓ અમને જેમ તેમ બોલશે. ” ચુનીલાલ ગોંડલુભર થયા.

“ એમ કેમ થાય ? તમે મોટાઓ તમારું સંભાળો ? નાનાઓ તમારા તરફ કેમ વર્તે એનો વિચાર કરો છો તે પ્રમાણે તમારા વર્તનનો વિચાર કેમ નથી કરતા ? આપણા હાવાકવમાં આપણે સ્વાતંત્ર્યનાં બલુગાં ફૂંટીએ પણ જ્યાં નાના વિદ્યાર્થીઓ સક્ષાત્તમ નથી ત્યાં સ્વાતંત્ર્ય છે કે મોટાસાડી છે તેનો વિચાર કર્યો ? ”

સરવરક્ષાક આગળ આવ્યા : “ એ તો આજથી અંધ સમજો. ‘આજના બનાવથી એટલું તો થઈ ચૂક્યું છે કે મોટાઓ હવે નાનાઓને આંગળી નહિ અડાડે. ’ ”

“ મને એ માર્યું ન લાગે. ” નાનાભાઈ બોલ્યા.

“ નાનાભાઈ, સાચું હતું છું. ”

નાનાભાઈએ ડોકું ધૂણાવ્યું.

“તમે અમને સૌને જોટલા બધા ફેકોર અને મૂર્ખ માનો છો ?” કાદનો પુષ્પપ્રકાપ જાણે જતી ઉડ્યો.

“આજે તો એમ માનવા જેવું જ થયું છે.”

“તો પછી નમને ગમે તે કરી લ્યો. અમારો તો આ છેલ્લો શબ્દ છે. રસિકલાલની આ સગ્ન મુન્દા કરતાં ઘણી વધારે છે. આ સગ્નથી અમારા મનમાં બહુ તો તમારી વધારે થાક બેસશે જોટલું. અમારા અંતરમાં ફેરફાર થાય જોટલાથી જ આપને સંતોષ હોય તો આટલું બસ છે. એક ડગલું આગળ અને બધી અસર ફેક નહિ થાય ?” કાણ જાણે કાનોય અવાજ સૌના કાન પર અથડાયો.

નાનાભાઈએ બધા તરફ એક આંખ ફેરવી લીધી અને કહ્યું : “તો પછી તમે સૌ મારા વ્હાલા દીકરાઓ છો. મારું પગલું તમને અતિથય અકાદં લાગતું હોય તો હું રસિકલાલને ત્રણ દિવસ માટે જ ડિસ્મિસ્ કરું.”

“એ કરતાં તો કાવમના ડિસ્મિસ્ ચારા !”

“તો કાવમના ડિસ્મિસ્ તો છે જ.”

“પણ અમને એ જ આફર લાગે છે.”

“તો લીડું કરો !”

“તમે કહો ત્યારે લીડું થાય ના ?”

ડી.એસે જાતી કાઢી : “સગ્ન કરો ન કરો સરખું છે. અમને સૌને સગ્ન તો ચર્ચ ચૂકી છે. હવે રસિકલાલને સગ્ન કરવાનું પ્રયોજન રહેતું જ નથી માટે તમારો હુકમ ફેરવો, નાનાભાઈ.”

નાનાભાઈ વિચારમાં પડ્યા.

“એમાં વિચાર શો કરો છો ? નાનાભાઈ, અમે ધા તો ખાઈ જ ગયા છીએ. રસિકલાલને બચાવો.”

“હવે, તમે બધા મળતા હો તો ડિસ્મિસ્ ન કરો. મારો હુકમ પાછો ફેરવીને હું તમારા હાથે પરાજય સ્વીકારું છું. મને એવું દુઃખ નથી.” નાનાભાઈએ ધીરથી કહ્યું.

“એ તો મેં પહેલેથી જ ધાર્યું. હવે કે ડિસ્મિસ્ નહિ થાય.” કૃષ્ણલાલ બોલી ઉઠ્યા.

“એ તો અમને ખબરવાનો ફક્ત લાગ લઈ લીધો, કેમ ? નાનાભાઈ, બહુ હુમ્મ્યા છો.” ડી.એસ બોલ્યા.

“હુમ્મ્યા તો તમે કે હું ? સાંભળો, આ વખતે તો આ પરાજય સ્વી-

કાંઈ છું પણ ફરીથી નિર્ણય ફેરવવાની આવી માગણી કરશે તો રોમન કોરીઓલેનસની જેમ તમે માફ મેળ મારશો.” નાનાભાઈએ સંભળાવી દીધું.

“પણ જે દિવસે રોમને બચાવવા માટે કોરીઓલેનસને મારનારી માથનાં અમને આવડશે તે દિવસે તમને મારતાં પણ શા માટે આંચકા ખાશું?” કૃષ્ણાક્ષત્ર બોલ્યા.

નાનાભાઈ વિદ્યાર્થીઓનું પુરાણ પૃથ્વી કરી એક મોટા ઢાંચાહસ સાથે સૌ છૂટા પડ્યા.

એક પ્રેક્ષક.

વેકેશનમાં શું કરશું ?

૧

૦ એક સાધારણ વિદ્યાર્થી

ધેર જશું.

ખૂબ ઊંંચશું.

માના હાથનાં ભોજન ખાશું.

ભાંડુડાંને રમાડશું.

માખાપને ઘરકામમાં મદદ કરશું.

શેરીના જૂના દોસ્તોને નવી રીતે મળશું.

પાડોશીનાં છોકરાંને વાર્તાઓ કહેશું.

બપોરે પડ્યા પડ્યા વાંચશું.

નિશાળના વિદ્યાર્થીઓને ચોકખા

રહેનાં શીખવશું

બોર્ડિંગની સારી વસ્તુઓ ઘરમાં

દાખલ કરશું.

આસપાસનાં ગામડાંઓમાં પગે

સાલીને મુસાફરી કરશું.

રંગ પૂરી થયે બે દિવસની વધારે

રંગ મારશું.

બજાર પણ આપ્યા વિના બોર્ડિંગમાં

દોડ્યા આવશું.

૨

એક સાધારણ ગૃહપતિ

નિગંતે ઊંંચશું.

વખતસર જામશું.

જાત્રાસપને સાકમૂક કરાવશું.

આવતા સત્રની તૈયારી કરશું.

વિદ્યાર્થીઓને કાગળો લખશું.

‘નવીન કેળવણીનાં પ્રયત્નો વાંચશું.

એકાદ કેળવણીની સંસ્થા જોવા જશું.

માખાપોને વિદ્યાર્થીની હપ્તીકત

મોકલશું.

નવા સત્રનો કાર્યક્રમ ઘડશું.

મિત્ર સાથે નવી નવી વાનો કરશું.

રંગ પૂરી થયે વિદ્યાર્થીઓને નવા

ઉત્સાહથી વધાવવા દરવાજો

ઉભા કરશું.

વધારે આત્મચર્યા કેળવશું.

જીવનને સમજવા વધારે પ્રયત્ન

કરશું.

શારીરિક શિક્ષા ગઈ ?

આપણે બધાય વાનો ફરીએ છીએ શિક્ષા નહિ કરવાની. પરંતુ વ્યવહાર કરવાનો સમય આવે છે ત્યારે કંઈ જુદા જ જાતી જગ્યાએ છીએ. હા, આપણે શારીરિક શિક્ષા કરતાં હવે જરૂર અવગણનાએ છીએ. પરંતુ શિક્ષા કરવાના બીજા અનેક પ્રકારો શારીરિક શિક્ષાના સ્થાને શોધી કાઢ્યા છે અને તેનો અમલ કરતાં જરા પણ અવગણના નથી ! આ રહ્યા તે પ્રકારો : મોલ્ડ, તિરસ્કારદર્શન, ઇતરાજી, અપ્રતિષ્ઠા અને ગાળો પણ ખરી.

શિક્ષાના આવા પ્રકારોને વશ થવા કરતાં તો એ તમાચા મારી લેવા એ વધારે સાફ છે. શારીરિક શિક્ષા કરનાં આવી શિક્ષા વિદ્યાર્થીને ધણું વધારે ગુલશાન કરે છે.

હરભાઈ.

શેરીમાંથી

જાતીય વિદ્યાર્થીનાં મગ્ન છેક જ આગળથી નખાય છે અને તેનાં અનેક કારણો હોય છે. તેમાં સૌથી મોટું કારણ સોજન હોય છે. સોજન એ જાતીય વિદ્યાર્થીનાં સૌથી મોટું કારણ છે તેમજ સૌથી વધારે ઉપેક્ષિત પણ છે. આપણું જાગૃક દષ્ટાંકે જ્યારે વર્ણની ઉંમરનું થાય ત્યાં સુધી તે કેવી જાતની સોજનમાં છે તેનું આપણે મોટે ભાગે ધ્યાન રાખતા જ નથી; અને પછીનાં વર્ષોમાં આપણું ઘોડું ધણું ધ્યાન ખેંચાય છે ખરું, પરંતુ તે વખતે તેના સોજનનીઓના ગુણોદાય જાણી લેવા જેવી સ્થિતિ હોતી નથી; એટલે આપણે ઉપેક્ષા નહિ તો તટસ્થવૃત્તિ તો રાખવી જ પડે છે.

સોજનનીઓ જાગૃકતાની આ વિદ્યાર્થીનાં મગ્ન, મોટેરાંઓથી જાનામાના પોતાની જ શરીરના કાંઈ એક ખંડીયેરમાં કે અવાવડે ધરના ઓરડામાં કે ખૂણા ઉપરના કાંઈ નવેળામાં નાખે છે. માથાપ સમજે છે કે આપણું જાગૃક બીજા જાગૃક સાથે શરીરમાં રમે છે; અને જાગૃક જાણે છે કે જે રમત આપણે ધરમાં રમી શકવાનાં નથી તે રમત અહીં છૂપા સ્થળમાં નીરસે રમાય છે. પછી તો એ છૂપું સ્થળ જ જાગૃકનું પ્રિય નિવાસસ્થાન થઈ પડે છે. ધરમાં તો માંડ રહ્યાં એ કલાક રહેતું હશે; અને તેણે ખાવા પૂરતું. સહેજે પણ પુરસદ મળ્યા કે જાગૃક ધરમાંથી ન્હાસે જ છે અને પેલા પ્રિય યત્ર પડેલા સ્થળે જઈ સોજનનીઓ સાથે છૂપી રમતોમાં લાગે છે. ધરમાં રહી કામ કરતી આ પોતાની જાતને માયાઝીકમાંથી જાણેલી માને છે અને હાશકારો લે છે. બાપા તો જાને જાણે જાગૃકને નાખીને પોતાના ધંધા ઉપર ચાલ્યા ગયેલાં હોય છે.

આમ માઆપ જાણ્યેઅનણ્યે બેદરકાર બની રહે છે અને બાળક સોજતીઓની કુસંગતમાં ફસાઇ દિવસે દિવસે વધારે ને વધારે જનીય વિદ્યુતિના ખાડામાં ઘસડાતું બન્ય છે.

મોટેરોંઓથી ગુમ રીતે જનીય વિદ્યુતિમાં સપડાયેલું બાળક અનેક પ્રકારના બીજા અનર્થો તરફ પણ જવડ્યે મજબુર બેંચાઇ ગયેલું હોય છે. આ રીતે જનીય વિદ્યુતિએ બાળકમાં જૂદી જૂદી રીતે ચારિત્ર્યહીનતા ઉભી કરી હોય છે. ઘણી વાર માઆપો પોતાના બાળકને છાત્રાસયમાં મોકલે છે તેનું કારણ પોતે સંભાળ લેવાની કુઝમવાળાં નથી હોતાં તે હોય છે તો ઘણી વાર બાળકને ચારિત્ર્ય મુધારા માટે છાત્રાસયમાં મોકલવામાં આવે છે. એટલે આવું જ બાળક દર કે બાર વર્ષની ઉંમરે આપણાં આજનાં છાત્રાસયોમાં પ્રવેશે છે. પોતાને ઘેરથી જ શરીરમાં સેવાની વિદ્યુતિ છપાવવા તરફ તેના પ્રયત્નો હોય છે, તેથી જ્યારે તે છાત્રાસયમાં પ્રવેશે છે ત્યારે જૂદી રીતે પોતાનું કામ આગળ ચલાવવા માટે જૂદી જનની શરીરો તેને શોધવી પડે છે. શરીરના સોજતીઓ અહીં નથી હોતા તેથી અહીં તેને નવા સોજતીઓ પણ શોધવા પડે છે. પોતાની શરીરના સોજતીઓના વિશેષે પાછા ઘેર ભાગી જવાના પ્રયત્નો કરના વિદ્યાર્થીઓ આપણાં છાત્રાસયોમાં આપણે ક્યાં નગરે નથી બેસ્યા ? પરંતુ જ્યારે તેને ખાતરી થાય છે કે હવે અહીંથી છટકાય તેનું નથી ત્યારે તેના પ્રયત્નો નહીન શરીર અને નવા સોજતીઓની શોધમાં વળે છે. આવા સોજતીઓ અને આવી શરીર-છાત્રાસયમાં કે છાત્રાસયથી થોડે દૂરની કોઈ એકાંત જગ્યામાં શોધી કાઢવાં તેને માટે જરા પણ મુશ્કેલ નથી. આમ શરીરમાં શરૂ થયેલ વિદ્યુતિ કે છાત્રાસય મુખી લંબાય છે અને છાત્રાસયને પણ જનીય વિદ્યુતિની પોષક શરીર બનાવી મોકલે છે.

શરીરમાંના આ ઇતિહાસ દરેક ગૃહપતિએ નવા દાખલ થનાર વિદ્યાર્થી પામેથી અથવા તો બીજા કોઈ પણ માર્ગે જાણી લેવો ધટે છે. હરભાઈ.

ગૃહપતિને તાલીમ

ગૃહપતિને પોતાના કાર્ય માટે તૈયાર થવું હોય તો શું કરવું એ પ્રશ્ન સમજાવનાર એક યા બીજી રીતે અનેકવાર ડોકિયાં કરી રહ્યો હોય. અમને તો એમ પણ જણાયું હતું કે ગૃહપતિઓ પોતે જ આ પ્રશ્નના ખુલાસા માટે, સાચી વધારે આતુર હતા. ગૃહપતિને સંઘેડા પર ચડાવતાં એક જ પ્રશ્નના ઘાટ ઉતારવાનો ધધો જે દિવસે આપણે હાથ ધર્યું તે દિવસે ગૃહપતિના

પ્રાણ વિનાંતું રૂપકું ખોણું આપણા હાથમાં આવશે એમાં જરાયે શક નથી. પરંતુ આથી આપણે એમ જ માની ન લઈએ કે ગૃહપતિને તાલીમની જરૂર નથી. તાલીમની જરૂર તો છે જ, પણ આજે જ્યાં જ્યાં તાલીમખાનાં ઉઘડે છે ત્યાં બાલ્યજીવનના કર્મકાંડ ઉપર જોટણું ધ્યાન અપાય છે તેટલું ધ્યાન જીવનની દૃષ્ટિ ઉભી કરવા પાછળ નથી અપાતું; એ વાત ધ્યાનમાં રાખીને આપણે આ તાલીમનો વિચાર કરીએ.

• ગૃહપતિ તરીકેની તાલીમ ત્રણ રીતે લઈ શકાય:—

- ૧ જે પુરુષો તેમજ સ્ત્રીઓ ઉચ્ચ માનવ જીવન માળી રહ્યાં છે તેમના સંગમાં રહી એ જીવનનો અભ્યાસ કરવો અને એ અભ્યાસના પરિણામે માનવ જીવનનાં સનાનન મૂલો પારખી લેવાં. આપણા ગૃહપતિઓ આ ઉદ્દેશથી મહાત્મા ગાંધીજીનો, ડૉ. રવિન્દ્રનાથનો, શ્રીમતી ગેમન્ટનો કે એવી જ બીજી વ્યક્તિઓનો અન્તેવાગ સેવે એને દુઃસારમાં સારી તાલીમ મળે.
- ૨ આજે આખા ભારતમાં જ્યાં જ્યાં સારાં જાનાલયો ચાલી રહ્યાં હોય તે તે સંસ્થાઓમાં અમુક દિવસો ગઈ તેમનો આરિક અભ્યાસ કરવો અને તે પરથી તે તે તરવો પોતાના કાર્ય માટે વીણી લેવાં. આપણા ગૃહપતિઓ શાંતિનિકેતન, કાંગ્રેસી ગુરુકુલ, અઘાર, સત્યાગ્રહાશ્રમ, હિંદુ યુનિવર્સિટી, ખિલ્દાર વિદ્યાપીઠ, ચીચિવડ આશ્રમ વગેરે સંસ્થાઓમાં રહી તેમનો અભ્યાસ કરે તો તેમને ઢોળો લાભ થાય એમાં શક નથી.

- ૩ 'જાનાલય' જીવનને લગતાં જે જે પુસ્તકો બહાર પડ્યાં હોય કે પડતાં હોય તેનો અભ્યાસ કરવો અને તે ઉપરથી પોતાનો માર્ગ નક્કી કરવો.

જે ગૃહપતિઓ આ ત્રણે માર્ગનો લાભ લઈ શકે તેમને તો તેમ કરવા અમારો આગ્રહ છે. જાનાલયના આવકો જાનાલયના ખર્ચ પેટે મોટી રકમો મંજૂર કરે છે તેમ ગૃહપતિઓને આ રીતે બીજા પુરુષો પાસે કે સંસ્થાઓમાં મોક્ષવાનો ખર્ચ પણ મંજૂર કરે તો આપણાં જાનાલયોએ એક અગત્યનું પગલું લઈ ગયાય. આ પ્રમાણે ગૃહપતિને તૈયાર કરવાનો ખર્ચ જાનાલય જીવનમાં અનેક રીતે વળી રહેવાનો છે. છતાં આ પ્રમાણે ગૃહપતિઓને બહાર મોકલવા એ બધાં જાનાલયોને પાલવશે નહિ એ વાત અમારા ધ્યાન બહાર નથી. આવાં જાનાલયો, માટે અમે અમારો ત્રીજો માર્ગ આગળ ધરીએ છીએ અને સંયોગો વેળાં એ માર્ગ વધારે મુલ્યમ છે તેથી જ તેના પર ભાર મૂકીએ છીએ. માત્ર પુસ્તકોના જ્ઞાનથી મોજુસને ઘણી વાર જે ઝેર ચડે છે તે ઝેર ન ચડવા દેવા માટે આવાં પુસ્તકોનું જ્ઞાન અનુભવી વ્યક્તિઓ પાસે

રહીને મળે તે ઇચ્છવા જેવું છે. પણ ત્યાં સુધી આવી સગવડ આપણને ન મળે ત્યાં સુધી એટલા ચાનથી પણ વચિત રહેવું એ અમને સલાહનરક લાગતું નથી.

આટલા વિચાર સાથે ગૃહપતિ લાભોને માર્ગદર્શક થઈ પડે એવા હેતુથી અમે થોડાંએક પુસ્તકોની યાદી આ નીચે આપીએ છીએ.

પુસ્તક

‘કર્તા’

૧ ક્રાલેવકરના લેખો ભાગ ૧-૨	ક્રાસ ક્રાલેવકર
૨ કેળવણીના પાયા	શ્રી. ડિશોરકાસ ધ. મશરૂવાળા
૩ આરોગ્ય વિશે સામાન્ય જ્ઞાન	મહાત્મા મોહનદાસ ક. ગાંધી
૪ Adolescence	S. Hall
૫ Up from Slavery	B. T. Washington
૬ Education for Life	F. G. Peabody
૭ છાત્રાસય કમીશનનો અહેવાલ	નાનાભાઈ, હરભાઈ, નાર્શા
૮ વિદ્યાર્થીઓનું માનસ	શ્રી. હરિશંકર ત્રિવેદી
૯ વાર્તાનું સામ્રાજ્ય	શ્રી. ગિજુભાઈ ખંધેરા
૧૦ The Young Delinquent	Cyril Burt
૧૧ The Junior Republic	
૧૨ The Centure of Indian Culture	રાવન્દ્રનાથ ટાગોર
૧૩ The Problem of National Education	લાલા લજપતરાય
૧૪ " "	અરવિન્દ દોષ
૧૫ " "	ડૉ. એની બીસેન્ટ
૧૬ Rovering to Success	B. Powell

ઉપરાંત The New Era, શ્રીદક્ષિણામૂર્તિ, છાત્રાસય, શિક્ષણ પત્રિકા, ‘કેળવણી’ના નૂતન અંકો વગેરેમાંથી છાત્રાસયને લગતું ધણું મળવાનો સંભવ છે.

નાનાભાઈ.

રીટા

‘ચોર અનેક વખત ચોરીઓ કરે, કોરટ તેને તેટલી જ વંખત સજા કરે, છતાં ચોર તો પાછો એનો એ જ. વારંવાર સજા ખમી ખમીને એ તો રીટા, ચર્મગથેલો દોષ છે.’

વેપારી જરાક નફા મળતાં જૂઠું જોલે, ખીજ વખત વધારે નફા માટે ઘોડી અનીતિ કરે અને એમ પોતાના સ્વાર્થ માટે વારંવાર જૂઠાણાં અને અનીતિ ચલાવ્યા જ કરે, કારણ કે સ્વાર્થે તેને રીડા બનાવી મૂક્યો હોય છે.

ખટકું રોટલા માટે ફૂનરો પૂંજડી પટપટાયતો આવે છે, ગાગ ખાય તો પણ ફરીથી રોટલાના ટુકડાની આશાએ તે ઘરના આંગણા તરફ દોડે છે; અને ખીજ વખત પાકુ ખાવા છતાંયે આંગણામાંથી ખસતો નથી, કેમકે જીભની લાક્ષણિકતાએ તેને રીડા કરી મૂક્યો હોય છે.

ગુલામ શેકતો ઠપકા નીચું માથું રાખીને સાંભળે છે; ફરી વખત સહેજ ગુન્હા માટે પણ શેકાણી તેને માલો લાડે તે ચૂંકે ચાં ક્યાં વિના સાંભળી રહે છે; અને ત્રીજી વખત વગર ગુન્હાએ પણ શેકે તેને લાન મારે તો તે માર પણ સાંભળી રહે છે; કારણ કે તે રીડા ગુલામ બની રહ્યો હોય છે.

વિદ્યાર્થી નવો મયો છાત્રાલયમાં રહેવા આવે છે. મોટો વિદ્યાર્થી તેને પજવે છે, ખીજવે છે, માર મારે છે. સામા યવાની તાકાત બિાઠ બેઠેલો વિદ્યાર્થી પછીથી તે બધાં અપમાન તેમજ માર સ્વાભાવિક થઇ ગયાં હોય તેમ સહી લે છે, કારણ કે તે રીડા થઇ જાય છે.

ઘરમાં માગાપના ઠપકા સાંભળતો તે માર ખાતો વિદ્યાર્થી છાત્રાલયમાં વસવા આવે છે માત્ર તરફનો નિરસ્કર કે ક્રોધ પોતાના સાથીઓ ઉપર દોળે છે, અને પછી તો માગાપે તેના તરફ સખેત્રા ખરાબ વર્તનનું વેર લેવાનું સ્થળ મળી રહેવાથી તે રીડા-ગુડા બની જાય છે.

વિદ્યાર્થી શૂદ્રપતિ પાસે ફરીયાદે જાય છે. શૂદ્રપતિ તેના નાના એવા ગુન્હા માટે તેને ધમકાવે છે, ફરીથી ગુન્હો આવતાં તેનો દંડ કરે છે, ત્રીજી વખત શિક્ષા કરે છે. વિદ્યાર્થી અપમાનિત થાય છે અને શૂદ્રપતિ સામે ખોટી સાચી હિંમતવાન ચત્રાવી તેને હલકો પાડવાના પ્રયત્નો કરે છે, કારણ કે શૂદ્રપતિને તે રીડા ફુસમન બની ગયો હોય છે.

એક યા ખીજ રીને આવે રીડા વિદ્યાર્થીઓ આપણાં આજનાં છાત્રાલયોમાં જરૂર હશે તે આપણે જાણીએ છીએ ?

હરમણ.

નોંધ

ભાવનગરનાં જૂનાં જૂનાં છાત્રાલયો મળીને એક નાનું છાત્રાલય મંડળ ચલાવે છે અને તેના સંયુક્ત મંત્રીઓ તરિકે લોહાણા બોર્ડિંગવાળા શ્રી. હપિતરાય હંદર તથા કદીચ બચનવાળા શ્રી. સંતોષરામ ભટ્ટ કામ કરે છે એ દ્રષ્ટિએ તે આજે પછી જુની ગણાય. આ મંડળ હર મહિને એક વાર વારા ફરતી એક એક છાત્રા-

સમયાં મળે છે અને છાત્રાલયના બૂર્ગ બહુ પ્રશ્નો ઉપર વિચાર ચલાવે છે. મંડળમાં રીતમર હાજરી આપનારની મંજૂર છે સાતથી વધારે નથી, છતાં આ ભાઈએ એક બીજાના અતુલ્યથી જાણના રહેવાની કલ્પાવાળા હશે તો આવડી નાની સંખ્યા પણ આપણાં આજનાં છાત્રાલયોમાં ફેરફાર કરવા માટે ખસ થશે.

આ બંધા ભાઈએ આજે કેટલાક વખતથી એક બીજાની વધારે નહક આવવાનો વિચાર ચલાવી રહ્યા છે. મંડળની એક બેઠક વખતે 'તો ભાવનગરનાં બૂર્ગ છાત્રાલયો એકઠાં મળીને કમરતનો પ્રયત્ન કરે, મજસુ કાઢાર ચલાવે, બધાનું સામાન્ય એક પુસ્તકાલય ઉઠું કરે વગેરે બાબતો પર માત્ર ચર્ચા ખાતર નહિ પણ કંઈક કરી શકાય એવી હુકિયી ઉદાપોહ થયો હતો; આ ઉદાપોહનો ઉપદેશ નિકાલ આવ્યો નથી અને કદાચ આપણે પારીએ તેટલી સહેલાઈથી આવે પણ નહિ.

હરખાન આ માસની તા. ૧૦મીએ રાતના આઠ વાગે બધી બોર્ડિંગોના વિદ્યાર્થીઓએ એકઠા મળી પોતાનું આનંદસંભેરન ઉજવ્યું. સાવ ખર્ચ વિનાનું ઉજવણું, ઉજવણામાં રજૂ પૂત વિદ્યાર્થીઓ પોતાનાં pot & jug & cup અને લાંબી લાંબા, લઘુ લઘુ વિદ્યાર્થીઓ પોતાનાં કારસો અને વર્ગો લાંબા, પ્રશ્નોરા વિદ્યાર્થીઓ પ્રશ્ન-ભાષાનાં કવિતો લાંબા, મોઢ વિદ્યાર્થીઓ ફિલરંગન નાટ્યપ્રયોગો લાંબા અને શ્રીદક્ષિણામૂર્તિએ પોતાને આંગણે આવેલા આ મોંઘા મહેમાનોને પોતાના ગાનથી, ફિલરંગના વાદનથી અને હાંડિયારસથી, સત્કાર અને વિદાય લીધાં.

છાત્રાલય જીવનને રસિક અને સંસ્કારી બનાવવાના અને તેની પાછળ સ્થાનિક છાત્રાલયમંડળને જીવનું રાજ્યના આ પ્રયાસને અમારો અમિનંદન છે. ઉપરાંત જે સ્થાનોમાં એકથી વધારે છાત્રાલયો છે ત્યાં પણ છાત્રાલયના ચાલકો આજ પ્રયત્ન કરે એવી અમારી આશુકારી વિનંતિ છે.

નાતાભાઈ.

કાર્યાલય તરફથી:—

આ બીજા વર્ષમાં મંડળ સાથે નીચેની સંસ્થાઓ જોડાઈ છે.

૧ વાઘોડીયા વિદ્યાર્થીઆશ્રમ

વાઘોડીયા

૨ શ્રીદક્ષિણામૂર્તિ વિદ્યાર્થીશ્રમ

ભાવનગર

‘છાત્રાલય’ દર અમેજ માસની ૧૫મીએ પ્રગટ થાય છે.

વાર્ષિક લવાજમ પોસ્ટેજ સાથે એક રૂપિયા.

લખો: જ્યસ્થાપક, છાત્રાલય : શ્રીદક્ષિણામૂર્તિ મંપન : ભાવનગર

આ માસિક ભાવનગરમાં રહેલ નાટ્ય-શ્રીચરણની છાત્રાલયનામાં પારી. બીજાભાઈ ગોપાળજીએ છાત્રાલય અને તેની નૃસિંહપ્રસાદ કલિદાસ સંદે ભાવનગરથી પ્રગટ થયું.

एमनी स्व. एमिथीना स्मरणार्थे
श्री काव्य गुजराती सभाने

आहुति जलाना... नाहुत...

तारक्षी सविनय सभेभ लेट.

छात्रालय

(छात्रालय मंडल तारक्षी)

वर्ष २ वृ

१९२८

अंक २ ले
मे

:: तः ::

नृसिंहप्रसाद कालिदास लट

अभारे भाये पांथ धणी-मंथानो
शेड, कभिरी, सेकेरी, विद्यार्थिओ अने
भायापो. पांथे धणी लातसातना: पांथेनां
धेय नूदां नूदां: पांथेना आभरे नूदा
नूदा: पांथेना दवाथे नूदा नूदा: अरे
दरेक गीन आने नो डेम नले रथीअरे
न नदि अने अभागी पासेथी निन्दलंक
पातिवस भागे!

पांथ धणीया भगत आबु ओ-
लाय साईं डे वधन साईं ! आवा
मौलायना कतां 'वधये वधु विभजना'
नो नदि होय ! नवा युगना डोह कथापी
उनर आपो.

शुद्धपति.

નવીન કેળવણી એટલે?

આપણે હમણાં હમણાં નવીન કેળવણી અને કેળવણીની નવીન દૃષ્ટિની વાતો કરીએ છીએ અને છાત્રાસયના ગૃહપતિમાં આ નવીન દૃષ્ટિ આવે એવી અપેક્ષા પણ રાખીએ છીએ.

પણ કેટલાક ગૃહપતિઓને તો એમ જ લાગે છે કે “આ બધી શબ્દોની રમત છે. કેળવણી ત્યાં નવીન શી? દૃષ્ટિમાં નવીનતા શી હોય? દુનિયામાં નહું કશું હોતું જ નથી.” આ શબ્દગાથામાંથી નીકળી આપણે આ નવીન કેળવણીના એક જ મુખ્ય લક્ષણને તપાસીએ અને પછી તેને નવીન કેળવણી કહેવી કે પ્રાચીન કેળવણી કહેવી તે સૌ સૌની મુખસારી પર છોડી દઈએ.

નવીન કેળવણીનું એક લક્ષણ એ કે તે વિદ્યાર્થીપ્રધાન છે. આપણી ઘણી શાળાઓ હજી આજે પણ વિષયપ્રધાન છે. આપણી શાળાઓમાં પરંપરાથી આવ્યા આવતા વિષયો વિદ્યાર્થીને રચે ન રચે તો પણ ભણવા જ પડે છે અને તે તે વિષયોના સાચા અભ્યાસી શ્રેણીઓને આપણે શિક્ષક તરીકે પસંદ કરીએ છીએ. શાળાના વિષયો વિદ્યાર્થી માટે છે પણ વિદ્યાર્થી વિષયો માટે નથી એ વસ્તુ આપણા લક્ષમાં હોય તો તો આજે આપણે વિષયના બળુકારને શોધીએ છીએ તે પ્રમાણે વિદ્યાર્થીના બળુકારને શોધતા હોય. કુલીનચંદ્રને મંદિર શીખવતું હોય તો શિક્ષકને જેમ મંદિરતત્ત્વ જ્ઞાન જોઈએ તેમજ કુલીનચંદ્રનું પણ જ્ઞાન હોવું જોઈએ. પણ આજે આપણી નજર આ વાત પર નથી.

આપણી શાળાઓની માફક જ આપણાં છાત્રાસયો પણ વિષયપ્રધાન છે, વિદ્યાર્થીપ્રધાન નથી. આપણા ગૃહપતિઓની લાયકાતમાં વિદ્યાર્થીને ઓળખવાની શક્તિનો મુમાત ક્યાં છે? છાત્રાસયનો કોઠાર ચલાવી દઈએ, વિદ્યાર્થીઓને ધરના પાકો ફક્ક કરાવી દઈએ ને સેક્રેટરીને રાજ રાખી રાખીએ તો પછી વિદ્યાર્થીને ઓળખીએ છીએ કે નથી ઓળખતા એ કૌણ જુએ છે? આજે છાત્રાસય દર કેન્દ્રમાં આપણે ગૃહપતિઓ, કેન્દ્રમાં સેક્રેટરી,

વાર્ષિક લવાજમ, ધર્મશિક્ષણ, કેન્દ્રમાં સમયપત્રક, કેન્દ્રમાં યોગ્ય વ્યવસ્થાપક, છાત્રાસયની નહિ કેન્દ્રમાં વિદ્યાર્થી. છાત્રાસયનું

આ માનસિક ભાવનશક્તિ કેટલું? કેળવણી માટે છે તો જેને માટે તે ઉભું થાય. ઓળખાણમાં છાત્રાસય અને તંત્રીઓની પાડીએ? છાત્રાસયના આખા પિયારમાં વિદ્યાર્થી કેન્દ્રમાં પર મૂકવો જોઈએ અને આપણે

બધાએ એની આસપાસ ગોઠવાઈ જતું જોઈએ. છાત્રાસયમાં દરેક વસ્તુનો આંક આ વિદ્યાર્થીને સક્ષમાં રાખીને કરાવે જોઈએ.

આથી કોમ એમ માની ન લે કે છાત્રાસયમાં વિદ્યાર્થી કરે તેજ થાય અને વિદ્યાર્થીઓ જ છાત્રાસયમાં માનેલા થઈને ફરે. વિદ્યાર્થી કેન્દ્રસ્થાને એટલે આપણે તેનો અને તેના માનસનો વિચાર પહોંતો કરવો. આપણે ગૃહપતિઓ છાત્રાસયમાં જે જે કરીએ કે વિચારીએ તે ખુદ વિદ્યાર્થી ઉપર શું પરિણામ લાવશે, વિદ્યાર્થીના અંતરને સારી વસ્તુ તરફ દેટલું અભિમુખ કરશે, તેની શક્તિમાં કેટલો વધારો કરશે, તેના જીવનમાં કેટલું જઘાઈ જશે વગેરેનો વિચાર કરીને કરીએ તો ખસ છે. આજે તો આપણને સારું લાગ્યું માટે વિદ્યાર્થીને સારું લાગતું જ જોઈએ એમ માનીને આપણે ચાલીએ છીએ અને વિદ્યાર્થીના વિચાર સંજોગ છૂતા નથી. આથી ખરી રીતે તો એમ બનું છે કે આજે વિદ્યાર્થી શાળામાં કે છાત્રાસયમાં કેળવણી મેળવે છે તેના કરતાં બહારથી વધારે મેળવે છે અને શાળા છાત્રાસયોમાંથી ફરી તો દારા કરે છે.

આ સક્ષણને મળતું જ અને તેની સાથે ગાઢ મંડળ ધરાવતું નવીન કેળવણીનું બીજું વ્રક્ષણ એ છે કે તેમાં વિદ્યાર્થીના વ્યક્તિત્વનો આદર હોય છે. વિદ્યાર્થી એક માણસનું પતંગું કે કોરો કાગળ નથી અથવા તે જેમ વાળતું ધારીએ તેમ વાળી રાખ્યે એવો પાતળો છોડ નથી પણ એક સ્વતંત્ર આત્મા છે, વ્યક્તિ છે, ઇચ્છતું પ્રાણી છે અને તેને પોતાના વિકાસના ખાસ નિયમો છે. દરેક વિદ્યાર્થી સ્વતંત્ર વ્યક્તિ છે. ને અનન્ય શક્તિઓને સંઘને અવતરે છે અને પોતાની અમુક વ્યક્તિગત રીતે આગળ વધે છે. વિદ્યાર્થીના આ વ્યક્તિત્વનો વિચાર આપણી શાળાઓમાં તેમજ છાત્રાસયોમાં ક્યાં છે ? આપણાં છાત્રાસયો તો સિપાહીઓનાં ખરોડો છે. એક જ સમયપત્રક, એક જ હેમ, એક જ ડિમિપ્લીન, એક જ તાકીમ, બધાને માટે એક જ પ્રસારી ગોઠવણ, આપણી શાળાઓ જૂદાં જૂદાં વ્યક્તિત્વવાળા વિદ્યાર્થીઓને એક જ બીજામાં ઉતારે છે તેમ છાત્રાસયો પણ ઉતારવા મથે છે. આથી છાત્રાસયોમાં વ્યક્તિત્વનો દ્વાસ થાય છે અને માણસનામાં જે કંઈ માણસાઈ કે જોમ છે એ તો આ વ્યક્તિત્વનું છે. છાત્રાસયો ચક્રાવીને વિદ્યાર્થીઓના વ્યક્તિત્વને કચરી નાખી ફિફા પોચા નામદાને ઉત્પન્ન કરવા તેના કરતાં શાળા છાત્રાસયો બંધ કરી ગમે તેવા જંગલી પણ વ્યક્તિત્વની છાપવાળા મરોને ઉભા થવા દેવાં એ યોગ્ય નથી? આપણે છાત્રાસયોમાં દરેક વિદ્યાર્થીના વ્યક્તિત્વને સ્વીકારીએ, તેને આદર આપીએ, એ વ્યક્તિત્વને સક્ષમાં સર્જ

છાત્રાલયની વિવિધનામાં એકતા ઉભી કરીએ અને એ રીતે છાત્રાલયને જીવનના મેંકાયતું સ્થાન બનાવવાને બદલે જીવનના વિકાસનું સ્થાન બનાવીએ, નવીન દેશવણીનાં આ બે લક્ષણો આજે આપણે વેંતયાં. વળી ફાર્ક વાર ખીજાં લક્ષણો જોશું.

નાનાંબાઈ.

પ્રાર્થનામાંથી

માર્કઃ—કેમ હરિલાલ, આજે સાહેબનું પ્રવચન મારું ચકુ, નહિ? પરમેશ્વરને કેમ મેળવવા ને સંબંધે બહુ સરસ કહ્યું, ખરું?

હરિલાલ :—આપણે તો કાંઈ પણ સમજ્યા નથી ભાઈશા. છ સાકાર ને નિરાકાર તથા નિરંજન ને સાંજન બધું મારાથી તો કંઈ સમજાતું જ નથી.

મને તો યાચ છે કે કાણ જાણે પરમેશ્વર તે કેવાયે હશે !

માર્કઃ—એમ તો હુંયે કંઈ બહુ સમજ્યો નથી. પણ સાહેબ એવું એવું બોલતા હતા કે હું તો અક્ષિત જ થઈ ગયો.

હરિલાલ :—તું પણ ખરો લાગે છે; જે બધું ન સમજાય તે બધું બહુ ભારે, ખરું ને !

માર્કઃ—એમ તો ખરું જ ને વળી ! ઈ બધી વાતો એવી તો અધરી અને અગમ્ય છે કે આપણાથી સમજાય જ નહિ. મને તો તેમાં આપણી અદ્ય બુદ્ધિનો જ દોષ લાગે છે. બાકી સાહેબ તો બહુ સરસ બોલે છે.

હરિલાલ :—મને તો એવું કશું જ લાગતું નથી. ખરું કહું છું તેથી મારું હરજે, પણ મને તો આ પ્રાર્થના યાચ છે તે પણ ગમતું નથી.

માર્કઃ—હેં ! તું શું કહે છે ! પ્રાર્થના ગમતી નથી ! ત્યારે તું તો નારિતક લાગે છે ! પ્રાર્થના તો ગમવી જ જોઈએ.

હરિલાલ :—તારે નારિતક કહેવો હોય તો કહે, બાકી પ્રાર્થના નથી ગમતી તે કંઈ નારિતક કહેવાથી ગમવા નહિ લાગે. મારાથી તો પ્રાર્થનામાં જરાપણ એકચિત્ત થવાનું નથી અને અમર્યા આડે વખતે જે વિચારો દેખાતા પણ નથી તે બધા પ્રાર્થના વખતે કાણ જાણે ક્યાંથી પણ ઉભરાવા જ માંડે છે. હું તો ઘણાંયે પ્રયત્નો કરે છું પણ જેમ જેમ તેને કાંટવાના પ્રયત્નો કરે છું તેમ તેમ એ તો વધારે ને વધારે જ આવવા લાગે છે.

માર્કઃ—એમ તો મને પણ યાચ છે. મને તો પ્રાર્થના વખતે ન આવવા જેવાં બધા વિચારો આવવા જ લાગે છે. પણ સાહેબ તો કહેતા હતા કે છ સોતાંન, ઇશ્વરસમરણમાં હમેશાં આડો આવવાનો જ. તેને તો હાંકી કાઢે જ જૂલકા.

હરિશ્ચાલ:—તે હાંકી કાઢવામાં તું કેટલો સફળ થયો ?

માર્ક'ડ:—હજી તો જરાકે નહિ. પણ તેથી કંઈ દારી જવાય છે ?
છ તો એમને એમ મહેનત કરતાં કરતાં ફાવી જશું.

હરિશ્ચાલ:—માફ કરજો ભાઈ, મારો અભિપ્રાય જરા ખૂટો છે. મને તો અમર્યા જે વિચારો અડના પણ નથી તે અધા પ્રાર્થના વખતે જ આવી મળે છે તેથી મેં તો વિચાર કર્યો છે કે પ્રાર્થનામાં જતું જ નહિ ! ત્યાં જવાથી જ આરા ખરાજ વિચારો વારંવાર મન સાથે અથડાયા કરે છે. ઈ તો અમર પલોંડી વાળીને આસન જમાવીને બેઠા એટલી જ વાર; ગાંડે ઉભરાવા ! એનાં કરતાં તો અવ્યાસમાં જો લાગી જઈએ તો આખો દિવસ તેમાં જો એક પણ વિચાર અડવા પણ પામતો નથી. આપણે તો હવેથી પ્રાર્થનામાં આવતું જ નથી. છ વખતમાં કાં તો ગળીયાને પાણી પાશું, કાં તો વાંચશું અને કાં તો બીજું જે કંઈ ગમશે તે કરશું પણ નાદકના હેરાન થવા લાં નહિ આવીએ.

માર્ક'ડ:—મને થાય છે તો તારા જેવું. પણ હું કહે છે તેમ પ્રાર્થનામાંથી ગેરહાજર રહેવાનું ગળે નથી ઉતરતું.

હરિશ્ચાલ:—તો ત્યારે તને ફાવે તેમ હું કર અને મને ફાવે તેમ હું કરું.

માર્ક'ડ:—ના ના, એમ નહિ. આપણે આ વાત ગૃહપતિ સાહેબ પાસે મૂકીને તેનો ખુલાસો માગીએ તો શું ? તને કંઈ વાંધો છે ?

હરિશ્ચાલ:—ના મને કશો જ વાંધો નથી. ખુશીથી જઈશું.

હરિશ્ચાલ.

વિદ્યાર્થીની ટપાલ

એક વાર હું ગૂજરાતની એક મોટી બોર્ડિંગમાં જઈ ચલ્યો ત્યારે એક મોટી ઉમરના વિદ્યાર્થીએ મને પ્રશ્ન પૂછ્યો: “ ગૃહપતિ વિદ્યાર્થીની ટપાલ ફોડે એ શોખ છે ? ”

વિદ્યાર્થીની ટપાલ ફોડવાનો આ સવાલ ઉક્ત એક છાત્રાલયનો જ નથી; એ સવાલ તો આપણાં અધાં છાત્રાલયોનો છે. આપણાં લગભગ અધાં છાત્રાલયોમાં એવો નિયમ હશે કે ટપાલ પહેલી ગૃહપતિના કાથમાં આવે અને ગૃહપતિ વિદ્યાર્થીઓની ટપાલ વાંચીને પછી વિદ્યાર્થીઓને આપે. દક્ષિણ-મર્તિનાં શરૂઆતનાં વર્ષોમાં અમે પણ આ પ્રમાણે જ ટપાલ ફોડતા અને પછી વિદ્યાર્થીઓને આપતા. આ પ્રમાણે કરવામાં આપણે ભૂલ કરીએ છીએ એમ ત્યારથી મુમુક્ષુ સારથી અમે એ વસ્તુને બંધ કરી છે.

લે. રમતોના વાના આવા દિવસોમાંથી જ ચતુર ગૃહપતિ નવી નવી રમતો નિર્માણ કરી શકે છે. દિગંગીરીની વાત છે કે આપણે આજે તો હાથ જોડીને ખેલ છીએ; દેશી વિદેશી જે રમતો આપણી પાસે આનાયાસે આવી પડેલી છે તે જ બધી વિદ્યાર્થીઓ પાસે ધરીએ છીએ, અને તે જ રમણવાનો આગ્રહ ધગતીએ છીએ. આપણે એમ માનતા હોઈએ એમ લાગે છે કે તરુણોને રમણવાની રમતો કાઈ પ્રખર ભેજમાંથી જન્મતી હશે! આપણે ભૂલી જઈએ છીએ કે આજની સપ્તાગંધ રમતો બધી જ રમતીયાળ તરુણના ભેજમાંથી અને તેની રોગની રમતોમાંથી જ જન્મી છે. મોટેરાં-ચોએ તો તેને થોડું થોડું અવરિચત સ્વરૂપ આપ્યું હોય તેટલું જ.

આ હકીકતને ફોડી ઉપર મૂકી જેવા જેવી છે. અસમત વિદ્યાર્થીઓને અવરિચત રમતો આપણે જરૂર આપીએ; પરંતુ તેના દુરામલમાંથી તેને મુક્ત રાખીએ. તરુણોને કહે તેવી રમતો રમવા આપણે છટા મૂકીએ અને પછી જ આપણે જેલ શરૂ કરીએ કે તેમની તે છટી રમતોમાં-તો નવી નવી અનેક પ્રકારની રસિક રમતોનાં જીજ્ઞાસેશોમાં પડેલાં છે. પછી તે તકનો લાભ લઈ તેમાંથી આપણે તરુણોને નીં નમો તરફ લઈ જઈ શકીએ.

આપણે ગૃહપતિ ભાઈઓ આ સત્યને સમજી લઈએ અને તે દિશામાં કંઈ પણ કરવા પ્રેરાઈએ તે આપણા આજના રમતોના ભંડારમાં બહુ જ થોડા વખતમાં મહા મહત્વવાન ઉમેરો થઈ શકે.

હરભાઈ.

રસોયાની જોડૂકમી

છાત્રાસય પોતે આજના સમાજનું necessary evil છે અને રસોયો છાત્રાસયનું necessary evil છે. આર પંદર વિદ્યાર્થીઓ દરેક ગૃહપતિના કુટુંબમાં જ સમાઈ જાય અને બધાંય મળીને એક આપું કુટુંબ અને એ દિવસ બહુ નહકમાં તો દેખાતો નથી. નાના વિદ્યાર્થીઓ પોતાની મેજ પોતાની રસોઈ કરી લે અને અજ્ઞાત દરે તે આજના અજ્ઞાતસહમ મારે અસહ્ય છે. છાત્રાસયના તમામ વિદ્યાર્થીઓ બિશા માગી લાવે અને અજ્ઞાત કરે ને આજે સમાજના માનસને અનુકૂળ નથી. એટલે આજે તો છાત્રાસયોમાં રસોયો અનિવાર્ય છે.

અને રસોયો એક નોકર તો થોડો જ છે? રસોયો એટલે તો સાંક. ગ્રામીણોને ઘેર રસોયાઓ છે તેમને જઈને પછી તો ખરા? જે મંદિરમાં રાજ મોટી રસોઈઓ થાય છે ત્યાં જઈને તપાસ તો કરો? જે અધિકારીઓ પોતાના કામને અંગે મહાકોમાં ફરે છે તેમની તહેનાતમાં રહેનારા વહીવટ-

દરેનો અભિપ્રાય તો હોય ? અધાનો એકે જ અનુભવ : 'રસોયો એટલે તોળાની તાળી.' થીમંતોને ઘેર રસોયાઓની ફટલી આગપ'પાગ ફરતી પડે છે, તે શ્રેણીઓ જ જાણે છે. મંદિરમાં રસોયાઓ કેવા ધણીધણી ચાપ છે તે કોઈનું અનુભવ નથી. અધિકારીઓના રસોયાઓનો દાન દરિયા ન પામે તો અદામ કરનારાઓને કાળે પાણીએ મોટલી શંક છે તેટલું સુપ્રસિદ્ધ છે. બોર્ડિંગમાં રસોયાઓ દોટ ગૃહપતિ ધધને ફરે છે એવી એક મોટી ફરિયાદ આપણા દાન પર વારંવાર અવગણ છે.

આમ શા માટે ?

રસોયા તો છે તે છે; તેમનો વર્ગ નાનો, તેમની અકલ્પ થોડી, તેમના સંયોગો ચોરી ચોરીને ખાવાના અને તેમનું કામ એવું કે તેના પર સાધારણ રીતે માણસના મુખનો અને આગપનો આધાર. રસોયાઓને આપણાથી અને તેટલા મુધારીએ; આજે અને જગોઈ એટલે રસોયો એવું છે તેને અદલે તેની બીજી કસોટીઓ પણ ઉભી કરીએ; તેને ચોરીને ખાવું ન પડે એટલી છૂટ તેને આપીએ અને તેના પોપડને જરૂરનો પગાર તેને આપીએ. આ એક માર્ગ તો ખરો જ.

પણ સાથે સાથે આપણે બીજા માર્ગ વિચારી લેવો જોઈએ. આજે રસોયાઓ આપણી નમજાઈ પર નભે છે. રસોયો સમજે છે કે 'હું નહિ હોઉં તો શ્રેણીથી રંધાય તેમ નથી અને શેકથી ચણાથી લેવાય તેમ નથી' એટલે તે નાચે છે. રસોયો જાણે છે કે 'હું નહિ હોઉં તો યાગ ધગશે નહિ અને ભાવિક લોકોનાં દિલ જરૂર દુઝાશે' એટલે તો તે મોંઘો ચઢને ફરે છે. રસોયો સમજે છે કે 'અધિકારીના દાન દાયા છે એટલે બેશના દૂધમાં હાશવું રીપું નખીને તેનો વાંક વડીવટદાર પર દોળી સમજશે' એટલે તો તેની ધમપછાડ પર આટલું ધ્યાન અપાય છે. હાનાકાવ્યનો રસોયો ગૃહપતિને જોળખે છે, સેક્રેટરીને જોળખે છે, તેમની નમજાઈને જાણે છે એટલે તો વિદ્યાર્થીઓને ધમકાવી શકે છે અને કોઈને દાદ બાદ દેના નથી.

આપણી નમજાઈ પર વેપલો કરનાર આ રસોયાને ઠેકાણે કાવંવો હોય તો એક જ રાજમાર્ગ છે અને તે એ કે આપણી નમજાઈ કાઢી નાખો. રસોયાને એક વખત ખબર પડે કે શ્રેણીને પણ હાથ પગ છે અને શેકને ગમે તે ખાઈને ચણાથી લેતાં આવડે છે એટલે તેના બાર વાગ્યા મગજે. મંદિરમાં એક વાર જરૂર ચાપ કે પ્રભુ તો ભાવના મૂખ્યા છે, રસોયાની તુમાંખી ભરી સેવાના મૂખ્યા નથી એટલે એક અક્ષર ! કોઈ પણ ખાતાનો અધિકારી

એક વાર હંડો પછાડે કે મારા નોકરોની નોકરીનો આંક રસોયની સગવડ પર નહિ મુકાય પણ ખુદ કામ પર મુકાયો. એટલે રસોયાઓ. મુઆ સમને. છાત્રાસયમાં શુદ્ધપતિ કે સેક્રેટરી નિશ્ચય કરે કે રસોયો તે રસોયો છે, વિદ્યાર્થીઓ તેની ગુલામી સેવે તે પહેલાં તો હું છાત્રાસય લાલે. અંધ કરું યા તો અમે સૌ હાથે રાંધીએ, એટલે ગોડિંગના રસોયા ટાઢાટૂમ થઈ જવાના.

પણ આ નબળાઈ દૂર થવી સહેલ છે? જરૂર આપણા હાથ પગ સાગળ હોય અને રસોયાઓ મારફત ખીંચે કર્યો અણુચટો લાભ ન લેવો હોય તો આ નબળાઈ એક મિનિટમાં જ દૂર થાય એવી છે.

આજે છાત્રાસયના રસોયાઓ શુદ્ધપતિ અને સેક્રેટરીની માથે ખીંચ અનેક રીતે સંકળાએલા હોય છે એટલે તેમના પર સખ્તાઈ કરવી પાલવની નથી; અને પરિણામે રસોયાઓ જ કેમ બાણે છાત્રાસય સલાવતા ન હોય એવું બની જાય છે.

રસોયાની આ નેહકમી કેટલે દરજ્જે પહોંચે છે તેનું લાન પણ ઘણી વાર શુદ્ધપતિઓને કે સેક્રેટરીને લેવું નથી. વિદ્યાર્થીઓ કોઈ વાર ફરિયાદ કરે તો તેવી ફરિયાદને નવા જમાનાના ધાંધલ તરીકે ગણી કાઢવામાં આવે છે અને છાત્રાસયનું રસોયું તો એમને એમ ગણાયે જાય છે.

વિદ્યાર્થીઓના હિતની ખાતર, શુદ્ધપતિઓએ અને સેક્રેટરીઓએ આ બાબતમાં જગતા રહેવાની જરૂર છે.

નાનાઆઈ.

હવે તો બચાવો

શુદ્ધપતિ:—કેમ જ્યોતિષાત્ત, તમને આગપાને છ માસ તો થઈ જવા આગ્યા પણ હજી તમારું શરીર તો એવું ને એવું જ રહ્યું. કસરત બરાબર કરો છો ને ?

જ્યોતિ:—હા જી, કસરત તો બરાબર નિયમિત કરું છું. પણ શરીર હજી સ્તગતું નથી.

શુદ્ધપતિ:—હમાણું અભ્યાસ પણ કરો છો પણ નહિ. પહેલું શરીર સુધારો, પછી અભ્યાસની વાત.

જ્યોતિ:—હા જી. અભ્યાસ પાછળ બહુ મહેનત કરતો જ નથી, શરીર પાછળ જ પડ્યો છું. પણ હજી કંઈ ઠેકાણે આવતું નથી.

શુદ્ધપતિ:—તે તમને છેલ્લાં બે ચાર વર્ષમાં કંઈ ભારે મંદવાડ જોડેલા ખરા ?

જયંતિ:—ના છ. અમરથો સાધારણ તાવ આવી જાય જોટલું જ.

ગૃહપતિ:—ત્યારે તમારું શરીર નાનપણથી જ આવું છે કે ?

જયંતિ:—એમ પણ નથી સાહેબ, નાનપણમાં તો હું બહુ જ અંતમસ્ત હતો.

ગૃહપતિ:—ત્યારે અત્યારે આમ કેમ થઈ ગયું ?

જયંતિ:—એ વાન કહેવાની મરજી તો અહીં આપ્યો ત્યારની થયા કરે છે. મારા મોટાભાઈએ મને એમ પણ કહેલું કે જાત્રાસયમાં ગયા પછી તુરત જ તારા ગૃહપતિને તે કહેજે અને તને સાંધી ઉપાય હાય લાગશે. પણ હું બોલી જ શકતો નથી.

ગૃહપતિ:—ત્યારે જોસેતે ભક્ષા માણસ ! મારી પાસે તે વળી શરમ કેવી ? એ તો જોટલું મોઢું કરે તેટલું તમને જ નુકશાન હવે આજે તો કહી જ નાખો.

જયંતિ:—ત્યારે સાહેબ, મને હસ્તદોષ કરવાની કુટેવ પડેલી છે.

ગૃહપતિ:—કેટલા વખતથી ?

જયંતિ:—એક વર્ષ થયાં હશે.

ગૃહપતિ:—હજી પણ આજુ જ છે ?

જયંતિ:—હા હૈ, વરસ દિવસથી સમજ્યો તો છું જ કે એ બહુ જ ખરાબ ટેવ છે અને તેનાં પરિણામ બહુ જ ભયંકર છે; પરંતુ...

ગૃહપતિ:—પરંતુ શું ? કહી નાખોને જે હોય તે ?

જયંતિ:—પરંતુ માગથી રહેવાતું નથી. ત્યારે મનમાં વિચાર જોર કરી જાય છે ત્યારે બહુ લાન ભૂલી જઈ છું અને યંત્ર માફક હાય પોતાનું હુકમ કૃત્ય કર્યા પછી જ ઝંપે છે. પાછળથી તો થણો પરતાવો થાય છે પરંતુ પાછળથી શું વળે ? મને તો હવે એ હાય વધુટી બાજુ જેવું થઈ ગયું છે. હવે આમાંથી કેમ નીકળી જવું એ જ વિચારમાં મુકાયા કરું છું.

ગૃહપતિ:—તમારા મોટાભાઈ જાણે છે કે ?

જયંતિ:—હા હૈ.

ગૃહપતિ:—તેમણે કંઈ ઉપાય જતાઓ નહિ ?

જયંતિ:—તેણે તો મને આપની બોર્ડિંગમાં આવવાની જ સલાહ આપી; કહ્યું કે અહીંથી જ માર્ગ મળી રહેશે. અને હું પણ ખીજ કરા ખાતર નથી જ આપ્યો. આ કુટેવમાંથી છુટવા આપ્યો છું. આજ છ મહિના થયા આજ કહું કાલ કહું તેમ થયા કરતું હતું. પરંતુ હિંમત નહોતી સક્તી.

આજે તે અનાયાસે દહેવાઈ ગયું. હવે તો ગયાએ, મહેરબાની કરીને ગયાએ.

મૃદુપતિ:—વાર, વાર, મહારાજો નહિ, બધાં સારાં વાનાં થઈ રહેશે.
પણ આ હસ્તોય કયો છે કયો વખતે?

જયંતિ:—રાત્રે બધા ચાઈ ગયા પછી પથારીમાં ઝેડલો ઝેડલો
અને કાં તો દિશાએ બંકડે ત્યાં.

મૃદુપતિ:—ને સયસમ હમેશાં તમારાથી આમ ચર્ચા જાય છે કે?

જયંતિ:—હમેશાં તો નહિ.

મૃદુપતિ:—ત્યારે કેટલા કેટલા દિવસને અંતરે?

જયંતિ:—એ ત્રણ દિવસે એક વખત.

મૃદુપતિ:—તમને કેટલાં વર્ષ થયાં?

જયંતિ:—આ પંદરમું ચાલે છે સાહેબ.

મૃદુપતિ:—હા ત્યારે મુઝાશે નહિ. તમે એમાંથી જતલી ફરી
જવાના છે તે મારી ખાતો છે. કાલે રાત્રે પાછા મળશું; મારે તમને હજી
કેટલાક સવાલો પૂછવા ખાતો છે.

જયંતિ:—આવીશ સાહેબ.

હરમાધ.

મૃતરડી

એ મોટી વાનો બોલી ગયેલી તેના કરતાં એક નાની વાત ફરી
ગળેલી એ સારું છે. છાત્રાસયજીવનને વિષે આપણે કેટલીકે મોટી વાતો
કરીએ પણ અમલમાં મીડું હોય તેના કરતાં થોડીક નાની નાની વાતો કરતા
થઈ જઈએ તો કેવું સારું? આવી એક વાત મૃતરડીની છે.

આપણાં ઘરમાં તેમજ આપણાં ગામમાં એને શહેરોમાં મૃતરના પ્રશ્નો
નિઘ્રાજ આપણે લાગ્યા જ નથી. ગમે ત્યાં અને કાલે તેની રીતે માણસ પેશાબ
કરી શકે એવી આપણી દૃઢ માન્યતા છે. અલગપણ દોર ગમે ત્યાં મળખૂત
કરે છે પણ આપણને તો ઇશ્વરે બુદ્ધિ આપી છે. આપણે આપણી બુદ્ધિથી
સમાજજીવન હિલુ ક્યું છે એટલે ક્યાં પેશાબ કરવો તેનો વિચાર માણસ
તરીકે આપણે કરવો જ પડશે. આજે ઘરમાં ગમે તે ખાળે આપણે પેશાબ
કરી લઈએ છીએ અથવા તો ઘરનાં આંગણામાં કે પાકોડીના ઘરની પછીને
એડી બાજીએ છીએ. ગામડાંઓમાં તેમજ શહેરોમાં ખાલી ખાંચો દોડો કે
પેશાબના રંગેય થયા જ સમજીએ. મ્યુનિસિપાલિટીઓએ આનસાસાસ્ત્રનો અભ્યાસ

એવો નથી હોતો એટલે તો “આ કેશભે ગંદકી કરવી નહિ” એવાં પાટીયાં મારી ગંદકી કરવાનું નિમંત્રણ કરે છે. મોટાં મોટાં મંદિરોમાં દરવાજા પાસે જ, દુર્ગંધ હોય છે; આપણા કેટલાક શેડીયાઓના ગંગણાઓમાં ફળીમાં પેશાજ કરવો એ જ પ્રથા હોય છે. શાળાઓમાં તેમજ છાત્રાલયોમાં તો આ પ્રશ્ન ગંભીર સ્વરૂપે પડે છે. શાળામાં તેમજ છાત્રાલયોમાં વિદ્યાર્થીની સંખ્યા એવડી મોટી કે તેમને માટે મૂતરડીઓ કરવાની તકલીફ લેવી જ કાઢતે ન ગમે, અને કરે તો પણ સાફ રખાવવી એ તો કાઢ સમજે જ નહિ. નિશાળોં ચલુનારા છત્રનેગે મૂતરડી કરવી જુલો જાય છે ત્યારે કોલેજોની હોરટેલોમાં ગેલેરીમાંથી પેશાજ કરવો એ સહજ વસ્તુ છે.

ખરી વાત એ છે કે આ વસ્તુ અસંત ખરાબ છે અને પહેલી મિનિટે જની જોઈએ એમ આપણને લાગ્યું નથી. કોઈ પણ સમાજમાં આ વસ્તુ દક્ષી ન થતે એવો આપણને વિચારનો આગ્રહ બંધાયો નથી. આપણી કલ્પના એવી ખૂંકી થઈ ગઈ છે કે આ પ્રધાત્રી ધનાં નુકશાનો આપણા મગજમાં ઉતરી કમકમાડી ઉપજાવી શકતાં નથી. આપણી મ્યુનિસિપાલિટીઓ આ પ્રધાને દૂર કરવા માટે કેશભે કેશભે મૂતરડીઓ ઉભી કરે છે, પણ આ મૂતરડીઓ પોતે જ એવી છાંકે છે કે લોકો ત્યાં અરંધી મિનિટ પણ ખેસવાની સજ્જ ભોગવવી પસંદ ન કરે ! ઉપરાંત, લેકિને આ બાબત પૂરેપૂરી સમજાય નહિ ત્યાં સુધી આજે જેમ ચાલે છે તેમજ ચોંલવાનું.

આપણે નિશાળોમાં તેમજ છાત્રાલયોમાં આ સામાજિક પ્રશ્નનો ઉકેલ લાવવા પ્રયત્ન કરવો જોઈએ. આપણે

- ૧ શાસ્ત્રીય દળે મૂતરડીઓ ઉભી કરીએ;
- ૨ મૂતરડીનો ઉપયોગ વિદ્યાર્થીઓને સમજાવીએ;
- ૩ મૂતરડીઓને અસાધારણ સ્વચ્છ રખાવવા જહેમત ઉઠાવીએ;
- ૪ મૂતરડીઓમાં જ પેશાજ થાય એવો આગ્રહ રખાવીએ;
- ૫ ગમે ત્યાં પેશાજ કરનાર સમાજના આરોગ્યનો મોટો દ્રોહી છે એટલી વાત મોટા વિદ્યાર્થીઓને શાસ્ત્રીય રીતે સમજાવીએ.

આજે આટલી શરૂઆત કરશું તોયે ઘણી છે. આપણે શિક્ષકો તેમજ શૃંગારીઓ દ્વારા ગંદી પેશાજની જોડીઓ ચલાવી શકીએ છીએ અને ઘેરથી નીકળી મંદિરો પાસે પેશાજ કરીએ છીએ ત્યાં આટલું કરી શકીએ તો ખસ છે. આપણા ગૂંચરાત કાઢવાવાળા લોકોને કાલે અને ખર્ચમાં તેમજ વ્યવ-

સ્થામાં કિંદાયત પડે તેવી મૂતરડીઓ સત્યાગૃહ આશ્રમમાં વપરાય છે એટલે તે મૂતરડીઓ જોવાની અને તે મૂતરડીઓ પાછળ રહેલો વિચાર પકડી તેની પોતાને ત્યાં ઉભી કરવાની અમે શાળા અને છાત્રાલયોના આજ્ઞાને લક્ષ્ય મણુ કરીએ છીએ.

નાનાભાઈ.

નિયમન કેવી રીતે ?

સમૂહ એકઠો થયો એટલે નિયમનની જરૂર ઉભી થઈ જ સમજાવી. પચીસ પચાસનાં ટોળા માટે, જે વ્યવસ્થા જરૂરી હોય તે ક્ષણ એક માણસ માટે જરૂરી ન પણ હોય. પરંતુ તે માણસ એ ટોળામાં લખ્યો કે તેણે તે જરૂર સ્વીકારતી જ પડે છે. છાત્રાલય એ એક મોટા સમૂહની પ્રવૃત્તિ છે; અને તેથી તેમાં સમૂહગત નિયમનની જરૂર પડે જ છે.

સાધારણ રીતે આપણે ત્યાં નિયમન ઉભું કરવાની એ રીતો પ્રચલિત છે; એક વ્યક્તિગત શિક્ષા અને બીજી સામાજિક અદિષ્ટાર. કાંઈ એક વિદ્યાર્થી એકાદ ભૂત્ર કરે એટલે આપણે તુરંત જ ભૂત્ર ગાટેની અમુક પ્રકારની જે શિક્ષા ફરવી હોય તે શિક્ષાને આધીન થવાનું તેને માથે ફરજિયાત બનાવીએ. આમ કરવાથી આપણે એમ માની લઈએ છીએ કે તે વિદ્યાર્થી હવે પછી તેમ કરતો જરૂર અટકશે. જેમ આપણે કાંઈ પણ ચોરને તેણે ચોરી કરી હોય તેના ગદ્ગદામાં તેને કેદમાં પૂરીને એમ માનીએ છીએ કે હવે તે ચોરી નહિ જ કરે, અથવા તો જંટારાઓથી રક્ષણ કરવા માટે ધરની આસપાસ મોટી મોટી વંડીઓ બાંધી લઈએ અને એમ માની લઈએ કે હવે જંટારાઓ લૂંટ કરવાનો ધંધો છાડી દેવાના છે, તેવી જ રીતે કાંઈ એક વિદ્યાર્થીને તેના ગુન્હા ગદ્ગદ શિક્ષા કરીએ અથવા તો બીજા વિદ્યાર્થીઓને તેનાથી અત્રગ રાખવાનો પ્રયત્ન કરીએ અને પછી માનીએ કે પેલો ગુન્હેગાર વિદ્યાર્થી સમજી ગયો છે તો એ જન્મે માન્યતાઓ અદેખર ભૂત્ર ભરેલી છે. આપણું કામ દોષને દાંડવાનું કે દોષોથી દૂર લગાડવાનું નથી પરંતુ દોષો દાંડવાનું છે. અને ઉપદેશોની રીત આ કામ કદિ પણ પાર પાડી શકતી નથી.

ગુન્હેગારને મુશ્કેલી આપણે બીજી દધિવાર વાપરીએ છીએ તે સામાજિક અદિષ્ટાર છે. આ સામાજિક અદિષ્ટારમાં મેળાંદુબ્બાં, શરમ વગેરેને પણ આપણે સમાવી દઈ શકીએ. વિદ્યાર્થી ગુન્હેગાર કયો એટલે તેને શારીરિક શિક્ષા નહિ કરવામાં આવે, પરંતુ સમાજની વચ્ચે તેને શરમાવવો, તેને મેણાં મારવાં, સામાજિક અદિષ્ટારની ધમકી આપવી વા તો

અમલ કરવો: એ બધી રીતો આપણે અજમાવીએ છીએ. પહેલી રીતના કરતાં કદાચ આ બીજી રીત વધારે શિષ્ટ, વધારે સંસ્કારી ગણાતી હશે. પરંતુ તેનાથીયે ગુન્હેગારને ગુન્હો કરનાં અટકાવી શકાય એ પણ વિવાદાસ્પદ જ છે. બાહેર ફારસીની સમઘી કે બાહેર પ્રતિષ્ઠાભંગથી ખૂનીઓને નેમજી અદમાશેને, પૂંતી કે બદમાશ મીટાવી શક્તા હોય તો જ ઉપરની રીતથી ગુન્હેગારને ગુન્હા રહિત બનાવી શકાય.

પુણુ ત્યારે નિયમનનું શું? સમદમાં નિયમન જોઈએ એ પણ ચોક્કસ. તેની કાષ્ટ વધારે સાચી રીત બરી!

હા. સમદમાં નિયમન લાવવાની એક નવીન રીત છે અને તે આજ દિન સુધી સાચી દરેકી છે. તે રીત ને ગુન્હેગારને ગુન્હા કરાવે તેવી પ્રવૃત્તિઓ કે વાતાવરણમાંથી ખસેડી વધારે સારી પ્રવૃત્તિઓ અને વધારે સારા વાતાવરણમાં રોકી દેવાની.

ગુન્હેગાર ગુન્હો કરે ત્યારે તેને શિક્ષા ન થયે, તેને કપોટા ન થયે, તેને ઉપદેશો ન હોય, તેને મેણાં ન મરાય, તેનો સામાજિક બહિષ્કાર પણ ન કરાય; પરંતુ ગુન્હાનો સ્વભાવ પારખી, ગુન્હેગારની તાસીર સમજી થોડા સમયે તેને વધારે સારાં કામો તરફ વાળી દેવો જોઈએ; અને તેવા જ વાતાવરણમાં મૂકી દેવો જોઈએ. જનાલય જેવાં સમૃદ્ધપ્રવૃત્તિવાળાં ક્ષેત્રોમાં આ રીત અજમાવવી અનુકૂળ પણુ છે. સમદમાં નિયમન ઉભું કરવા માટે આ રીત જરૂર અમલમાં મૂકવા જોઈ છે. નિયમનના ઘણાંયે અટપટા પ્રશ્નો કદાચ આથી સહેલા થઈ પડશે.

હરભાઈ.

સત્તા કેની : સેક્રેટરીની કે ગૃહપતિની ?

એક ગૃહપતિભાઈ મને પૂછે છે: “છાત્રાલયમાં કેનું કહેવું થવું જોઈએ; ગૃહપતિનું કે સેક્રેટરીનું?”

આ પ્રશ્નનો જવાબ ઘણી રીતે આપી શકાય. એક જવાબ તો એ કે જે કહેવું વધારે થોડા હોય તે થવું જોઈએ; પછી તે ગૃહપતિનું હોય કે સેક્રેટરીનું. આપણાં ઘરેલી અંદર આપણે એવો વિચાર નથી કરેના કે આપણું કહેવું શું જોઈએ કે માનું. મા અને આપણી સત્તાના આંતર વિશાગો કરવા નીકળવું એ ઘરને ભાંગી નાખવા અસંભર છે. એ તો એ બંને પોતપોતાની મેળે એક બીજાના કહેવાને સમજી લે અને આખા ઘરનું શ્રેય યાય તેમ

કરે. એ જ પ્રમાણે ગૃહપતિ અને સેક્રેટરી બન્નેએ પોતપોતાની મર્યાદા સમજી લેવી અને છાત્રાશયના કાર્યોનો વિચાર કરી જે યોગ્ય હોય તે કરવું.

પણ આજે આપણે ત્યાં સત્તાનો અને પ્રતિજ્ઞાનો પ્રશ્ન છે એટલે આ કોણું ગુંથવાએણું જ રહે છે. છાત્રાશય એટલે માત્ર ઘર નહિ પણ સંસ્થા; સંસ્થા એટલે રીતસરના ઉપરી અને નોકર; ઉપરી અને નોકર એટલે ઉપરી મોટો અને નોકર નાનો. આ પરિસ્થિતિ છે અને ઉપરનો પ્રશ્ન આ પરિસ્થિતિમાંથી ઉદ્ભવે છે. માત્ર આવી સંસ્થાની દૃષ્ટિથી બોલીએ તો આપણે કહેવું જ જોઈએ કે સેક્રેટરીનું કહેવું યવું જોઈએ. સેક્રેટરી ગૃહપતિથી ભિન્ન મત ધરાવતો હોય ત્યાં આખરી નિર્ણય સેક્રેટરીનો જ હોવો જોઈએ એમાં શક નથી. એમ ન થાય તો છાત્રાશયનું નામ ચાલે નહિ અને ભારે અન્ય-વસ્થા ઉભી થાય.

પણ સેક્રેટરી ભાગ્યેજોને એક નમ્ર મુચ્ચના આપવાનું મન થાય છે. આપ બંધારણની રૂઢિએ ગૃહપતિઓના ઉપરીઓ છો એની ના નથી, પણ એજ્યુએટ જેવા ગૃહપતિઓને રાજ એક લાત ફોડવાથી સત્તા વધે છે એમ માનવાની ભૂલ ન કરો. આપ સેક્રેટરીઓ, અવહારકુશળ છો તો ગૃહપતિ વિદ્યાકુશળ છે; આપને સમાજની પ્રતિજ્ઞા છે તો ગૃહપતિને વિદ્યાર્થિસમાજમાં પ્રતિજ્ઞા છે; આપ ધારો તો ગૃહપતિને બદલી શકો છો, ગૃહપતિ ધારે તો સંસ્થાઓને બદલી શકે છે. એટલે સાધારણ નોકરિયાત વર્ગમાં અધિશ્રી નોકરની જેવી નીતિ છે તેવી નીતિ છાત્રાશયમાં લાગુ પડે ન કરો. છાત્રાશય એ તો ઘર છે, છાત્રાશય એ તો સેવાનું સ્થાન છે એટલે ત્યાં ગૃહપતિને યોગ્ય સન્માન આપો. જેના હાથમાં આપ આરક્ષા બધા વિદ્યાર્થીઓનું જીવન મર્યાદા તૈયાર થયા છે તેના હાથમાં એ જવાબદારીને પહોંચી વળવા જેટલી સત્તા નહિ આપો તો કેમ ચાલશે? આપને માટે સાચો માર્ગ તો એ છે કે છાત્રાશયના આંતર વહીવટમાં ગૃહપતિને વધારે સ્વતંત્રતા આપવી અને બાહ્ય વહીવટમાં આપે વધારે સીવટ રાખવી. આજે તો આંતર વહીવટમાં પણ ગૃહપતિની કસી સત્તા નથી એટલે ગૃહપતિ એક ભણેલા મહેતા જેવો થઈ રહે છે, અને પછી પાછા તમે જ ગૃહપતિ પાસેથી વિદ્યાર્થીઓને જીવનની ગ્રેરણાઓ મળે એવી આશા રાખો છો! જે વિદ્યાર્થીઓ ઉપર ગૃહપતિના જીવનની છાપ પડે એવી આપ આશા રાખો છો તે ગૃહપતિને આપ વિદ્યાર્થીઓના દેખતાં કે ખાનગીમાં નજીવી બાબતો માટે ધમકાવો ત્યારે વિદ્યાર્થીઓ તો તેના પર આક્રોશ થવાના જ નથી, પણ એ પોતે પણ વારંવારના અપમાનથી નિરાશ

થઈ પૈમાની જરૂર હશે ત્યાં સુધી ચલાવે ગમશે, અને આપને હાથનાં કર્પાં હોયે વાગશે.

સાથે સાથે મારા શૃદ્ધપાતલાહગ્યોને પણ એવી જ નમ્ર ચિનનિ. આપને સેક્રેટરીના કારનાં વધારે સત્તા બેઠકની હશે તો સંસ્થા પરંતી મમતાથી મળશે. સેક્રેટરી સંસ્થાને પોતાની માની રાતદિવસ ભાર એવે અને આપણે એક ઉપવસ્ત્ર નરીકે સંસ્થામાં આવીને સત્તા માગીએ તે શી રીતે અને ? સંસ્થા તો જે સંસ્થાને 'મારી' ગણે તેની હોય છે. તમે તેને 'મારી' એમ કરી શકતા હો તો બોલવાની કરી જરૂર નથી; તમારું જ કહ્યું છેવટ થવાનું છે. કાનું કહ્યું થયું બેઠકએ એ સવાલ ઉભો થયા પહેલાં તો નમારું કહ્યું થયા જ શાયું હશે-પણ આવી 'સંસ્થા મારી' એમ કહેવાની હાલકાત હશે તો. આપી સંસ્થામાં ઉભરીયા નરીકે કામ કરવું અને પછી કહેવું કે 'હું હું તે જ જિજ્ઞાસુ-છેવટનું' તો રામ ગમ. એમ દુનિયામાં કાઢને સત્તા મળી નથી અને મૂળી હોય ત્યાં ટકા નથી. મમતાથી કામ કરનાર આદમીને તો સત્તા પોતે શોધતી આવે છે પણ 'સત્તા, સત્તા' કહી નેતી પાછળ ધૂમનાર વહિયા લોકોથી તે હમેશાં દૂર નામે છે; સમજ્યા ? તમારે સત્તા લેવી હોય અને નમારું જ કહ્યું થાય એમ કરવું હોય તો તમારા કામથી સૌને મ્હાન કરો; સંસ્થાની જ રાતદિવસ ચિંતા કરો; સંસ્થા તમને શુભાવે એ પાકવું જ નહિ એવા સંસ્થા સાથે એક ચર્ચા નહોતી; અને પછી જુઓ કાનું કહ્યું થાય છે: નમારું કે સેક્રેટરીનું ?

નાનાભાઈ.

રાત્રિપ્રવૃત્તિ

રાત્રિ એ કાર્મ અગ્નિ વસ્તુ છે. સાંજના ઝોળા પડ્યા ત્રાગે એટલે ગાયો શીમમાંથી ઘેર આવે અને વાજગડને ચાટવા લાગે. આકાશમાં સંધ્યાના રંગો ખીંતે એટલે પંખીઓ જ્યાં માગા તરફ વળે અને પોતાનાં અચ્ચાં-ઝાને પાંખમાં લેતાં હલોલ કરે. સાંજ પડ્યા આવે ત્યારે જોડત ગોનાના જળદને હાંકતા અને ગીનો કાગડારનો ઘેર આવે અને ખાટલા પર બેસીને પિસામો લે. આમો દિવસ છૂટાં પડેલાં અને છંદગીનાં આપરપક કામોથી થાકેલાં પ્રાણીઓને રાત્રિ પાછાં એકાં કરે છે, તેમના શરીરને તેમજ મનને પિસામા આવે છે, પરંપરના રોહજીવનને આકાશ કરે છે અને આવતી કાલના જીવનની સુંદર તૈયારી કરાવે છે.

આ રાતનો મહિમા આજે આપણા ગૃહજીવનમાંથી ભૂલાનો નય છે. આજે રાતના આખું કુટુંબ એકઠું મળીને મુખદુઃખની વાનો કરે એ ક્યાં છે ? આજે સાંજના વાણ પછી દોશીમાની ફરતાં છોડોએ વીંટાઇ વળ્યા હોય અને એક ચિત્તે વાતો સાંભળતાં હોય તે ક્યાં છે ? આજે રાતના વખતે જીવાન દીકરો અને આપ જીવનની વાનો કરતા હોય, સંરક્ષારી પિતાની જીવન કાયરી વંચાની હોય એવું ક્યાં છે ? આજે રાતના વખતે મા'દી'રીને ગીનો મોટે કરાવની હોય અથવા તો બાવહારજીવનની સાદી વાનો કરતી હોય એવું ક્યાં છે ? આજે સાંજના આખું કુટુંબ મળીને દેવમંદિર જતું હોય અને એ રીતે કુટુંબજીવનની એકતા સાધતું હોય એવું પણ ક્યાં છે ?

સમાજમાંથી આવું જીવન અદ્ય ધતું નય છે ત્યારે જાત્રાસય જીવનમાં તો તે નજરેજ પડતું નથી. જાત્રાસયમાં રાતનો વખત એ સોનેરી તક છે. વિદ્યાર્થીઓ અને ગૃહપતિને એક બીજાને ઓળખવાનો, એક બીજાના અંતઃમાં પેસવાનો, એક બીજાના લાવાભાવ જાણવાનો, પ્રત્યક્ષ શિક્ષણથી જે કંઈ મળી ન શકે તેવું અનેકાનેક આપવાનો અને લેવાનો, અરે વિદ્યાર્થીઓનાં હૃદયોને ઓળખી તેમાં સ્થાન લેવાનો આ અમૂલ્ય કાળ છે અને કાંઈ પણ ગૃહપતિએ તે જતો ન કરવો જોઈએ.

આજે જાત્રાસયમાં રાતનો વખત મોટે ભાગે વિદ્યાર્થીઓને વંચાવવામાં રાકવામાં આવે છે તે મોટી ભૂલ છે. માધ્યમિક શાળાઓના વિદ્યાર્થીઓને રાતના વાંચતું પડે એજ અક્ષતંત્ર છે પણ તેમાં આપણે નિરુપા છીએ. આપણે વાંચવાનો બીજો કોઈ વખત એકાંતિને રાત તો ઉપર જણાવ્યાં તેવાં કાચો મોટેજ નાખતી જોઈએ. આવી રાત્રિપ્રવૃત્તિ એ જાત્રાસયનું એક મુખ્ય અંગ છે. આવી રાત્રિપ્રવૃત્તિ જાત્રાસયજીવનમાં રંગો પૂરે છે, વિદ્યાર્થીઓ તે ગૃહપતિ વચ્ચેનું અંતર ટાંકે છે, વિદ્યાર્થીજીવનના અનેક પ્રશ્નો નજર પાસે ખડા કરે છે, આખું જાત્રાસય એક કુટુંબ છે તેવી ભાવના જાગ્રત રાખે છે, આખા દિવસનાં ઝેરને ઉતારે છે, વિદ્યાર્થીઓના વિદાસનાં, નવાં નવાં ક્ષેત્રો ઉભાં કરે છે અને યોગ્ય થમને અતિ મળતો આરામ જીવનમાં જે મળ્યો આપી શકે તે મળ્યો આપે છે.

પ્રધાં જાત્રાસયો રાતના આ સમયને પોનાનો અમૂલ્ય સમય ગણી તેનો ઉપયોગ કરે, અર્થે ન તેને વેચી નાખે તેમ ન તેને શાળાનાં લેસનો ગોખાવવામાં ગાળે. આ સમયમાં દેવા દેવા પ્રકારની વિધિવિધ પ્રવૃત્તિઓ થઈ શકે તે વળી કોઈ વાર આપણે જોઈ લેશું.

નાનાભાઈ.

ઉનાળાની લાંબી રગ્નઓ

માધ્યમિક શાળાઓમાં લાંબી રગ્નઓની પ્રથા ઘણાં વખતથી ચાલતી આવે છે. તેમણે ઉનાળાની ઋતુમાં તો છ કે સાત અડવાડિયાં જેટલી રગ્ન પડે છે, અને આ રગ્નઓ દરમ્યાન બહાર ગામથી ભણવા આવતા વિદ્યાર્થીઓ પોતાને ઘેર જાય છે તેથી કોઈ પણ શહેરનાં છાત્રાલયો મોટે ભાગે ખાલી થઈ જાય છે. છાત્રાલયોને આથી ફરીને લાંબી રગ્નઓનો પ્રશ્ન બહુ વિચારવાનો નથી રહેતો. પરંતુ હમણાં હમણાં વળી કેટલાક વિદ્યાર્થીઓ ઘેર જવાને બદલે એક યા ગીતન દારણે છાત્રાલયમાં રહે પછી છે. તેથી લાંબી રગ્નઓમાં છાત્રપતિ કે માળાપ તરણુ વિદ્યાર્થીને ક્યો માર્ગ દર્શાવી શકે તે આપણે નોંધએ તો અરથાને નહિ ગણાય.

સામાન્ય રીતે ઉનાળાની ઋતુ જ એવી હોય છે કે જ્યારે શુદ્ધિનું બહુ કામ કરવાની ઇચ્છા માણુએ ન થાય. વળી આ ઋતુમાં તરણુનું શરીર શરીરશક્તિની દૃષ્ટિથી પણ વધારે ને વધારે વિદાસ માગી લે છે. આટલા મોટે આ લાંબી રગ્ન દરમ્યાન તરણુ વિદ્યાર્થીના સુમધપત્રક ઉપર શુદ્ધિનું કામ બહુ જ ઓછું રાખી, શરીરના કામનું પ્રમાણ વધારવું નોંધએ. હવે આ શરીરશ્રમમાં ખાલી મજુરી તરણુ વિદ્યાર્થીને સ્વચાલી નથી. તેને તો શરીરને વ્યાયામ મળે, સાથે સાથે બહુ જ ઓછી તકલીફ શુદ્ધિને પણ થોડો ખોરાક મળે, જીવનમાં વિનોદ સાંપડે અને અદ્ભૂતતા અનુભવે તેવું કંઈક નોંધએ છીએ; અને આ બધું એક સામટું મળી શકે તેવી વસ્તુ તો એક જ છે, અને તે મુસાફરી. લાંબી રગ્ન દરમ્યાન શૂદ્ધપતિ કે માળાપ પોતાના વિદ્યાર્થી મારે એક નાના એવા સંઘ દ્વારા નાની મોટી મુસાફરી ગોઠવી શકે છે. આવી મુસાફરી દ્વારા વિદ્યાર્થી પોતાના મિત્રને જે કંઈ નોંધએ છીએ તે મેળવી શકે છે, અને તેથી લાંબી રગ્નઓ પડીતો સમય શાળામાં કંઈ નવા જ ઉલ્લાસથી, નવી જ દાષ્ટ્ય કામ કરવા તે સમર્થ બને છે. આવી મુસાફરી દરમ્યાન શૂદ્ધપતિ કે પિતા સાથે હોય તો વધારે માર્ગ ખર્ચ, પરંતુ તેમ ન જ બની શકે તો તરણુ વિદ્યાર્થીઓની શરણે સરખાની ટોળી ખાંધી આપવી અને મુસાફરીમાં જતા પહેલાં તેમને થોડીએક દૃષ્ટિ આપવી. આથી તેમની મુસાફરી વધારે ફલપ્રદ નીવડે.

લાંબી રગ્નઓ દરમ્યાન ધારો કે આવી મુસાફરીનું ન બની શકે તો એક બીજો કામ પણ અમલમાં મૂકવા જેવું છે: પોતાના રહેઠાણની આસ-

પાસનાં ગામડાંઓમાં પરિભ્રમણ સવારે વહેતો, તરુણ ઉપડી જાય, સાથે ખાવા પુરતું ભાથું બાંધીને, નાથ અને નેનાથી બની શકે તેટલું અવકાશ કરી સાંજે પાછો ઘેર આવી જાય. આનાં નાનાં પરિભ્રમણમાં પણ માથાપે કે ગૃહપતિએ તેને દિશામૂચન તો દરવાનું જ. ગામડાંઓમાં થું જોતું, પોતાનું કેમ ચલાવી લેતું, આપણાથી આજે છૂટા પડી ગએલા જેવા લોકમમદ સાથે ફરી રીતે ભળવું, કામને જરા પણ દાનિ કર્યા સિવાય દિનચર્ચા કેવી રીતે ચલાવવી વગેરે આમતો તરફ અંશુલિનિર્દેશ કરી તરુણને છોડી મૂકે. બની શકે તો તેવી પ્રવૃત્તિઓની નોંધ તેની પાસે રખાવવી અથવા નોંધે કેહી સંભળાવવાનું ધ્યાન અખત્યાગ કરવું. આથી તેની ભુદ્ધિને પણ થોડો ખોરાક મળતો રહેશે.

લાંબી રમઝો દરમ્યાન આવી પ્રવૃત્તિઓ અજમાવી જોવા જેવી છે. આપણે ગૃહપતિઓ તો તેવી પ્રવૃત્તિઓને જને કિંમતે દેખતણીની વ્યવસ્થાન પ્રવૃત્તિનું સ્વરૂપ પણ આવી ગયીએ નેમ મને કાગે છે. હરભાઈ.

કાર્યાલય તરફથી:—

મંડળ સાથે જોડાએલી સંસ્થાઓમાંથી નીચેની સંસ્થાઓએ આજીવન પોતાના લવાજમના ફીઆ પાંચ મોકલવાની વ્યવસ્થા કરી છે. બાકીની બીજી સંસ્થાઓ પોતપોતાના લવાજમની રકમો કાર્યાલયમાં સત્તર મોકલી આપે એવી વિનંતિ છે.

૩ શકિયાવાડ ભારીઆ વિદ્યાધિભવન	ગાંધીદાસ
૪ શ્રી બ્રહ્મસત્રિય બોર્ડિંગ	ગાંધીદાસ
૫ શ્રી સિદ્ધસેવ જૈન ગાદાશ્રમ	પાલીતાણા
૬ શ્રી પ્રભુદાસ નેમચંદ દલાભોરડીયા ત્રિલોક ત્રિલોક	મહુવા
૭ કમોગ બોર્ડિંગ તથા શ્રી પરમાણુદાસ ત્રિભુવનદાસ ગાજાશ્રમ	અમરેલી

“છાયાલય” દર અંગ્રેજી માસની ૧૫મીએ પ્રગટ થાય છે.

વાર્ષિક લવાજમ પોસ્ટેલ સાથે એક ફીઆ.

લખો: વ્યવસ્થાપક, છાયાલય : શ્રીદક્ષિણમૂર્તિ સવન : ભાવનગર

આ આસિઃ ભાવનગરમાં સ્ટેશન રોડ—શ્રીગરુવતી, છાપખાનામાં પારી. લીખાભાઈ ગોપાળજીએ છાપું અને વંત્રી તુલિદાસભાઈ સદિદાસભાઈ ભાવનગરથી પ્રગટ થયું.

૬૩૫૧ : ૩૩૫૧ : ૩૩૫૧ ભેટ.

છાંત્રાલય

(છાંત્રાલય મંડળ તરફથી)

વર્ષ ૨૦૨૦

૧૯૨૮

અંક ૩૦

ભુવ

:: તંત્રી ::

નૃસિંહપ્રસાદ કાલિદાસ ભટ

સોટી ફિલ્મોમાં તો એક જ વાત:
“આટલું ન કરો અને ડોના ભાર છે કે
તે થાય?” પણ આજે આ ફિલ્મો
જૂની ગણાય છે અને સ્વાતંત્ર્યની નવી
ફિલ્મો નીકળી છે. સોટી ફિલ્મોને
પકડી રાખીએ તો જૂની ઘરેડના ગૃહપતિ
ગણાઈએ અને મનમાં પણ એના વિષે
પહેલાં હતી તેવી શ્રદ્ધા તો નથી જ રહી.
પણ સ્વાતંત્ર્યની ફિલ્મોને પકડવા જઈએ
છીએ ત્યારે તો કશું જ હાથમાં આવતું
નથી અને ગૃહપતિ તરીકે કેમ જાણે કશું
કરવાનું જ નથી રહેતું એમ લાગ્યા કરે છે.

હવે કરવું શું ?

• ગૃહપતિ

સમુદ્રમંથન

દેવો અને દાનવો સમુદ્રને વલોવવા એકઠા મળ્યા. સાગર જેવડું મોટું વલોણું, મંદાર પર્વત સ્વર્ગ થયો અને તાસુકિ નેતરું થયા. સાગર જેવડું વલોણામાં ધમમમ ધમ ધમમમ ધમ થવા લાગ્યું; સમુદ્ર તો આખો શીણુશીણુ થઈ ગયો અને અમૃત નીકળવાની રાહ બેતા દેવદાનવો બારે મહેનત કરી રહ્યા.

એવામાં મંદાર નીચે બેસવા લાગ્યો, અને હાથમાં નેતરું ખેંચાવા લાગ્યું એટલે સૌ ગભરાયા. મંદારને નીચે આધાર ન હતો એટલે તે શાના પર ટપી રહે ? મંદાર તો નીચે આલ્યો...આલ્યો... દેવો ધણાંયે નેતરું પેકડી રાખે પણ કેના બાર ?

“ હવે સમુદ્રમંથન નહિ જ થાય. આમ હવું તો આપણને આ મંથનને રસ્તે વિષ્ણુએ ચડાવ્યા ન હત તો સારું. આ તો મહેનત પાણીમાં જશે અને અમૃત તો નહિ મળે તે નહિ જ મળે. ” દેવો ખૂબ નિરાશ થઈ ગયા.

ભગવાન વિષ્ણુ આગ્યા : “ તમે મંથન ચાલુ રાખો. હું કાચ્યો થઈને મંદારને ભારી પીક ઉપર ટેકવી રાખુ છું. તમે પૂર બેસથી સ્વસ્થ રહેવો, અમૃત માટે નિરાશ ન થાઓ. ”

વિષ્ણુ કાચ્યો થયા અને દેવોએ ઉલ્લાસમાં આવી મંથન ચાલુ રાખ્યું. અને એ તો સાગરનું મંથન ! સાગરના પેટમાં તો અનેક દ્રવ્યો—કેટલાંક સારાં, કેટલાંક નકારાં મંદાર ક્યો અને થોડી વાર દૂધના આ દરિયા ઉપર ઝેર ઉઠ્યું. ઝેર તો ખરું પણ હળાહળ ઝેર ! એક ટીપું અડે ત્યાં દેહ આખો લીલો કાચ બની જાય; ઝેરની ગંધથી જ માણસને તો મૂર્છા થાય. ઝેર બેધું કે દેવો ગભરાયા; તેમનાં ગાંત્રો શિથિલ થયાં; તેમના હાથનું નેતરું ઢીપું થવા લાગ્યું; તેમના મ્હોં પર ત્રાસ દેખાયો.

“ મંથનનું આ પરિણામ ? ભગવાને બારે કરી ! આવું હવું તો આપણને આ ચીસે જ શા માટે ચડાવ્યા ? હવે આ ઝેર જગતનો પ્રલય કરી નાખશે. ” દેવો બેચેન થઈ ગયા.

નીચેથી શાંત ગંભીર અવાજ આગ્યો.

“ ગભરાઓ ના. બ્યારે બ્યારે આવાં મંથનો થાય ત્યારે ત્યારે હળાહળ ઝેર પણ નીકળે અને અમૃત પણ નીકળે. જેઓ આવાં મંથનોમાં એકલા અમૃતની જ આશા રાખે છે તેઓ બૂલક કરે છે. તમે શા માટે ધૂબો

હો ? તમારા મંથનથી નીકળેલું એર પી:લેવા ભગવાન શંકર તમારી સાથે છે ત્યાં સુધી થડકો નહિ. આ એર એમને પચશે. તમે મંથન ચાલુ રાખો. ભગવાન શંકર આ હળાહળને પી જવા તૈયાર ન હતા તો તમને ભય હતો. જાઓ, એરની પાછળ જ અમૃત ચાલ્યું આવે છે. તમારા મંથન પર મારા આશીર્વાદ છે. ”

દેવોએ મંથન ચાલું રાખ્યું. થોડી વારે અમૃત બહાર આવ્યું અને દેવો અમૃત પી અમર થયા.

જે શૃદ્ધપતિઓ લુવાનીને જીવનનો મંથનકાળ સમજે છે તેમને આ કથામાંથી ઘણું શીખવાનું મળે તેમ છે. લુવાની મંથને તો ચડશે પણ એ મંથનદંડ આપણા પર ટેકવાનો છે: શૃદ્ધપતિની પીડ પર લુવાનોનો મંથન-દંડ દર્શો. એ મંથનનો ભાર સહન કરવાની તાકાત ન હોય તે શૃદ્ધપતિ ન થાય.

લુવાનીના આ મંથનમાં હળાહળ એર પણ નીકળવાનું જ. કોઈએ એકલા અમૃતની આશા ન રાખવી. લુવાનીનો આખો સાગર ડહોળાશે ત્યારે અનેક પ્રકારે એરના ઊંટા ઉડવાના. જે ગુરુઓ આત્રા એરને ત્રીલી લઈ વિદ્યાર્થીઓ માટે અમૃતનો અધિકાર રાખે તે જ સાચા ગુરુ. એ એરને ત્રીલ-વામાં શંકરનું ગળું લીકું થયું પણ દેવો અમર થઈ ગયા. લુવાનીનો સાગર વલોવાઈ રહ્યો હોય તેવે વખતે આવા કાચખા અધીર અને આવાં એર પીતે જેઓ બીજાને અમૃત ચખાડે છે તેઓને જ આવાં મંથનોના સાક્ષી થવાનો અધિકાર છે.

આપણે માખાપો, શૃદ્ધપતિઓ અને શિક્ષકો લુવાનીના મંથનનો આ મર્મ સમજશું ? આખાપે મંથનમાં આવો ભાર ત્રીલી સકશું ? ગળે એર સુદ્ધાંત ઉતારી દેશું ?

નાનાભાઈ.

અવલોકન

(૧)

કેળવણીની દુનિયામાં અવલોકનનો મહિમા હવે ઠીક સ્થપાઈ ગયો છે. જાળકેળવણીમાં તો શિક્ષક માટે તે એક મોટું અને મહત્વનું સાધન મનાય છે: અને હવે ધીમે ધીમે આ સાધન કેળવણીનાં બધાં શેત્રોમાં વપરાયું બોધ્યે તેમ મનાવા લાગ્યું છે.

આપણાં જાત્રાસત્રો પણ હવે તો કેળવણીની સંસ્થા તરીકે સ્વીકારવા લાગ્યાં છે. આવાં જાત્રાસત્રોમાં દર વર્ષથી માંડીને તે બીજા બાળીસ વર્ષ

સુધીના વિદ્યાર્થીઓ આવી વસે છે, એટલે કે આપણાં છાત્રાસયોમાં આજે કુમાર, કિશોર તેમજ તરુણ અવસ્થાનાં મિશ્રિત પ્રતિબિંબો પડ્યા કરે છે. તેમાં પળા મોટા શહેરનાં કેમી છાત્રાસયોમાં તો બૌદ્ધિક તાલીમ લેનારા, ઔદ્યોગિક તાલીમ લેનારા, ધાર્મિક તાલીમ લેનારા અને હવે તો કદાચ શારીરિક તાલીમ લેનારા પણ વિદ્યાર્થીઓ આવી વસે છે. આ બધી જાતના વિદ્યાર્થીઓ ઉપર માઆપ અને કેળવણીકારની દૃષ્ટિથી કામ કરવું તે અત્યંત વિચિત્ર થઈ પડે છે. એ દિશામાં આજે આપણે અનેક પ્રયોગો કરી રહ્યા છીએ; અને એક મોટા સમાજની વ્યવસ્થાના કામ સાથે જ કેળવણીની આ કંકણ કામનો થોડો ઘણો પણ ઉકેલ લાવવા મથીએ છીએ. આ ઉકેલમાં આપણે 'ત્યાં-વસતા તમામ વિદ્યાર્થીઓનું' તટસ્થ અવલોકન કરવાની પ્રથા આપણે દાખલ કરીએ તો આપણા કામમાં તે ભારે સહાયક થઈ પડે.

અંતઃજાત આવા પ્રકારનું અવલોકન કરવા માટે આપણે ગૃહપતિઓએ આપણો અધિકાર મેળવવો નોંધશે; અને તે અધિકાર પ્રાપ્ત કરવા માટે આપણે સતત ઉદ્યોગશીલ રહેવું નોંધશે; શરીરશાસ્ત્ર, માનસશાસ્ત્ર, સમાજશાસ્ત્ર વગેરેના પ્રાયમિક શિક્ષાતોનું આપણને જ્ઞાન નોંધશે; આપણમાં ધીરજ, જ્ઞાંત અને તાટસ્થ નોંધશે. પરંતુ આ બધું મેળવવા માટે આજનો ગૃહપતિ જરૂર પોતાથી બનવું કરી રહ્યો છે તેમ સ્વીકારીને હું આ લેખમાં આગળ ચાલું છું.

કેળવણીનો દાવો ત્રિવિધ વિદ્યાર્થનો છે. આજની શિક્ષણસંસ્થાઓ તે પૈકી એકને એટલે માનસિક વિદ્યાસને પહોંચી વળવા પ્રયત્નો કરે છે. આપણાં આજનાં ઘરો કેળવણીની જાગૃતમાં અત્યંત નહિ તો ઉદારીન તો જરૂર છે જ. આજના વિદ્યાર્થી અનેક કારણોને લીધે વધારે ને વધારે અટપટા બનતા જાય છે. આવી પરિસ્થિતિમાં, પળા 'બૌદ્ધિક શિક્ષણને મોઢે ગામડાંમાંથી શહેરો ભરાવા લાગ્યાં છે, અને તેમને પહોંચી વળવા માટે છાત્રાસયો કુદક ને ભુરકે ઉઘડવા માંડ્યાં છે. આ છાત્રાસયોને તેમની સામાન્ય ભૂમિકા ઉપરથી ખેસતી કેળવણીની સંસ્થાની વિશિષ્ટ ભૂમિકા ઉપર લાવવાના આપણા મનોરથો છે. આપણા 'છાત્રાસયોના ગૃહપતિ સંસ્કારી અને મુશિક્ષિત માઆપ ઉપરાંત શિક્ષક થવાના-કેળવણીકાર થવાના મનોરથો પણ સેવે છે. આનો અધિકાર પ્રાપ્ત કરવા માટે તેણે કેળવણીના કોષ એક અંગની જ માત્ર ઉપાસના કર્યો નહિ ચાલે. તેણે તો કેળવણીનાં ત્રિવિધ અંગો ઉપર પોતાથી બને-તેટલું' લક્ષ આપવું જ નોંધશે.

આ ત્રિવિધ કેળવણીના કામ માટે જે પ્રયત્નો આપણે કરવાના છે તે પ્રયત્નોને વધારે દૃઢ, વધારે શાસ્ત્રીય અને વધારે ફલદાયી બનાવવા માટે આપણે અનેક સાધનોનો ઉપયોગ કરવો આવશ્યક છે. તે સાધનો પૈકી અવલોકન એ એક મહત્વનું સાધન છે એમ આપણે ઉપર કહી ગયા. વિદ્યાર્થીના શારીરિક, માનસિક તેમજ હાર્દિક (આધ્યાત્મિક) વિકાસ માટે આપણે જે જે પ્રયત્નો કરી શકીએ તે તે પ્રયત્નોનો પાયો આપણે આ અવલોકનની ભૂમિ ઉપર ચૂકવીએ તો વિદ્યાર્થીને વિકાસવામાં આપણે મદદ અને શાસ્ત્રીય મદદ કરી ગણાય.

ત્યારે આપણે વિદ્યાર્થીને એ ત્રણે દરિયાનિહુથી કેવી રીતે અવલોકી શકીએ તેના સીધા વિચાર ઉપર આવીએ.

આ ત્રણે દરિયામાં પહેલાં આપણે શારીરિક અવલોકનની દૃષ્ટિ લાવશું.

૬૨માઈ.

જાળી

શાંતિ: “કેમ કાંતિ, પેલા રમણને લેયો કે? તેની સાથે આપણે મૈત્રી બાંધી લેવાની.”

કાંતિ: “કર્મ ખાત્યાજ છે કે?”

શાંતિ: “અરે દોસ્ત, વાત ખજ મા. એનો ખાપ તો ભારે મોટો પેગાલાર છે. રંગુનનો મોટો કબેરી છે.”

કાંતિ: “તેં આ બધું જાગી ક્યારે લીધું? હું ધારું છું કે હજી રમણ તો પરમ દિવસે જ આવ્યો.”

શાંતિ: “અરે ભત્તા માણુમ પારખતાં તે કેટલી ચાર? કાલે ગંગે દૂર કરવા લઈ ગયો હતો ને ત્યાં બધું પૂજી લીધું.”

કાંતિ: “તેં એ રીક કયું. ત્યારે તો કસવાળું કળ દેખાય છે.”

શાંતિ: “હા, હા, ને આ આવ્યો.” (રમણ પ્રવેશ કરે છે.)

શાંતિ: “ને રમણભાઈ, આ કાંનિલાલ મારો દિલોગન દોસ્તદાર છે. આપણે ત્રણે જણા હવે ભાઈબંધ. નેજે તને કેવી હાલ આવે છે તે!”

રમણ: (જરા રોવા જેવો ચર્મ જઘને). “શાંતિભાઈ, મને તો અહીં ગમતું જ નથી. ઘેર પાછા ચાલ્યા જવાનું મન થવા કરે છે.”

શાંતિ: “ગાંડભાઈ, એ તો એ પાંચ દિવસ એમ લાગે. આ કાંતિ પણ નવો સવો આવ્યો ત્યારે તેને પણ એન નહોતું પડતું. નહિ ભાઈ કાંતિ?”

શાંતિ: “હા, મેં તો સાહેબની રમ પણ લઈ લીધેલી અને જ્યાં માટે તૈયારીઓ પણ કરી નાખેલી. પણ ત્યાં તો આ શાંતિભાઈ મળી ગયા. આપણે તો સાચા પ્રતાપ એના કે અહીં ખૂબ ગોડી ગયું. અને, બસ હવે તો ઘેર જવાની પણ ઈચ્છા થતી નથી.”

રમણ: “પણ ભાઈશા’મ, મને તો જરાય એવું નથી ખરું. રાઈ પડું રાઈ પડું એવું જ થયા હશે છે; અને ઘર થડી પણ વિચારતું નથી.”

શાંતિ: “શાંતિભાઈ, ચાલોને આપણે ક્યાંકકે ફરવા જઈએ? તો આ રમણને પણ મગ્ન આવશે.”

શાંતિ: “જરૂર જઈશું. રમણ અમે તને અહીંનું અંદર દેખાડશું; મોટું તળાવ દેખાડશું, વળી ક્યારેક ક્યારેક સીનેમા જોવા જઈશું; નાટક દર્શની પણ અહીં કોયમી હોય જ છે. અરે દોસ્ત, તને હજાર આંવી જશે. પછી તો આ શાંતિભાઈની જેમ તનેમે ઘેર જવાનું નહિ સાંભરે.”

રમણ: “ત્યારે ચાલોને શાંતિભાઈ અત્યારે જ. મારું મન બહુ ગભરાયા હશે છે તે જરા ફરવું વળે.”

શાંતિ: “હા, હા, શાંતિભાઈ ચાલો જઈએ. આ ગિયારો રમણ ખૂબ ગભરાતો લાગે છે.”

શાંતિ: “મને અત્યારે કામ તો બહુ છે; પણ રમણની ખાતર શું ન કરું? રમણ, તું તો આવ્યો ત્યારથી જ મારો દિલગીર બની ગયો છો! હો! માલ, જહાનમમાં ગયું કામ! આજે ક્યાં જઈશું, શાંતિ?”

શાંતિ: “ચાલો આજે તો અંદર ઉપર જઈએ. સાથે નાસ્તા પાણી લેતા જઈએ, એટલે સાંજના વખતની જરા વધારે મગ્ન પડશે.”

શાંતિ: “જલે ત્યારે ચાલો અંદર. કેમ રમણભાઈ, ખીસામાં પેસા છે કે?”

રમણ: “હા, જતી વખતે આપા પાંચ રૂપીઆ આપતા થયા છે ને હજી સાહેબને આપ્યા નથી અને મારી પાસે જ પડ્યા છે.”

શાંતિ: “નાસ્તાના પૈસા તો સાહેબને આપવાની જરૂર નથી. તારી ને જોઈએ તો મારી પાસેથી લઈ લે. મારી જશે અને હાં તો સાહેબ દબાવીને કોઈ કંઈ નો હાં તો કંઈ.”

રમણ: “જો સાહેબને આપી દેવાનું હતું છે, અને સાહેબને મારા આપાને તે રૂપીઆ પાસે જ રાખી દેવાનું હતું તે”

મારે તેમને સોંપી દેવી. ”

શાંતિ: “ તું તો સાવ બોલો છે રમણુ! એમ બધા જ પૈસા સાહેબને આપી દઈએ તો પછી આપણા ખીસા ખર્ચાં માટે આપણી પાસે શું રહે? અને ઘડી ઘડીમાં ચાર આઠ આના માટે સાહેબ પાસે માગવા જવું એ પણ કંઈ કીક દહેવાય? અમે તો અમારી ત્યાસે થોડાએક પૈસા ખાનગી કાયમ રાખીએ જ. તેની વળી આપને કે સાહેબને ખબર કેમ પડે? આ કાંતિ પાસે પણ એ ચાર રૂપીઆ છે, નહિ! ”

શાંતિ: “ હો, આપણી પાસે તો આઠ છે આઠ. આપણે કંઈ તેરા બંકીકણુ શીકણુ નહિ! પૈસા આપણા પોતાના અને જોઈએ ત્યારે સાહેબ પાસે બિખારીની માફક માગવા જવું એ પણ ક્યાંનો ન્યાય? આપણા પૈસાના આપણે માંહેક! ”

રમણ: “ પણ સાહેબને ખબર પડી જશે તો? ”

શાંતિ: “ તેની તારે જરાય ચિંતા ન કરવી. તારો વાળ પણ અંદો વાંકો નહિ થાય. દોરત, તને લાઠિયું અનાયો પછી તો તારા માટે માથું પણ કુરગાનું, સમજ્યો? તું તારે હોર કર. લાપ એ પાંચ રૂપીઆ અને કાંતિ તું જરા અમારાથી આગળ જા. બંદરની આવવા જવાની એક ગાડી લાંડે કરી રાખ; ત્યાં અમે જનને પાળી આવી પહોંચીએ છીએ. ”

કાંતિ: “ કીક, હું આગળ જાઉં છું. તમે જલદી આવજો હો! ”

શાંતિ: “ હમણાં, હમણાં: તું તારે જાને. ” (કાંતિ જાય છે.)

રમણ: “ આપણે બંદર જઈએ છીએ તેની રજા તો ચાલે સાહેબ પાસે જમને લઈ આવીએ? ”

શાંતિ: “ તું તો છેક જ મૂર્ખો લાગે છે. કાઈ વખત કાંઈ બોલિંગમાં રહ્યો લાગતો નથી! નહિ તો આવું મૂર્ખાઈ ભરેલું ન બોલે. ”

રમણ: “ કેમ શાંતિબાઈ, રજા ન લેવી જોઈએ? ”

શાંતિ: “ અરે ના રે ના, મારા લાઈ! રજા તે લેવા જવાય અને એમ સાહેબ આપણને રજા આપે પણ ખરા? એવી રજા લેવાની પડમાં આપણે કાંઈ પડવાનું જ નહિ. હવે તેવા વિચાર પણ કરતો નહિ: પણ તારે શું-કામ છે? હું છું ને? એ બધું હું તને, ધીમે ધીમે સમજાવી દઈશ. ”

રમણ: “ પણ સાહેબને ખબર પડી જશે તો? ”

શાંતિ: “ હવે તું વધારે બોલ મારા તારા ઉપર મને હમણું આજે છે. ”

એ બધી ચિંતા તારા માથાથી ઉતરી હવે મારા માથા ઉપર આવી 'તું તારે જી અને પ્રાંચ, રૂપીઆ લઈ આવે.'"

(ગમણ રૂપયુપ ચાલ્યો જાય છે અને પાંચ રૂપીઆ લઈ આવે છે. પછી બંને ગામ તરફ ચાલ્યા જાય છે.)

આવા શાંતિ શાંતિઓ દરેક છાત્રાલયમાં હોય છે. તેમને ઝોળખી કાઢવા અને નવા આવનારાઓને તેમની જાળમાંથી બચાવી લેવા એ કુશળ ગૃહપતિનું નવા વર્ષની શરૂઆતનું ધર્મકૃત્ય !

હરજીવ.

માખણિયો

માખણિયો એ માત્ર છાત્રાલયની નહિ પણ આખા જગતની વિભૂતિ છે. જ્યાં જ્યાં મનુષ્યની નજાણ છે, જ્યાં જ્યાં કાન કાંચ છે, જ્યાં જ્યાં આંખે અધાપો છે, જ્યાં જ્યાં હલકા સ્વાર્ય અને રાગ દ્રવ્ય લયો છે, જ્યાં જ્યાં હૈયા છીછરાં છે ત્યાં ત્યાં માખણિયો જન્મ્યા વિના રહેતો જ નથી. આંખા માખણિયા લોકોએ મોટા મોટા રાજ્યો ઉઘડાવી પાડ્યાં છે, પ્રજાઓનાં કુટુંબાણુમાર્ગોનો રોધ કર્યો છે, મોટા મોટા આશ્રમોમાં ઝેર વાંચ્યાં છે, સંસ્કૃતી કુટુંબોમાં ચીરા પાડ્યા છે અને હજી આજે પણ જગતમાં યું યું કરી રહ્યા છે.

ગૃહસ્થવનમાં દીકરો દીકરી કે બહેન લાઈ માખણિયાં અને છે ત્યાં પણ તેમનું જન્મસ્થાન તો ઉપર જણાવ્યું તે જ હોય છે. ઘરમાં લોહીનો સ્નેહ-સંબંધ હોય એટલે આ માખણ કુટુંબની દિલગીરિયું રૂપ પકડે છે પણ તેની જાત તો એની એ જ. લીજર જેવા રાગને પીતાના રાજ્યની વહેંચણી કરવી હોય ત્યારે માખણિયા દીકરીઓ કેવો લાભ ખેંચી જાય છે અને માયાઓલી દીકરીને કેવી તાવણીમાંથી પસાર થવું પડે છે તે આપણે જાણીએ છીએ. ગૃહસ્થવનમાં વડિલો જ્યાં જ્યાં પોતાની નજાણને લીધે આખા કુટુંબવિસ્તાર પર એક સરખી દષ્ટિ રાખી રાક્ષતા નથી ત્યાં ત્યાં મીઠાભોલા કાંદર-છાંદરાં તેમને ઉધે રસ્તે-ચસડી જાય છે અને આખા કુટુંબમાં ઝેર વેર-ઉલાં દેરાં છે.

જો આવી એક ધર નથી એ તો સંસ્થા ગણાય. ઘરમાં વડિલોના પક્ષપાત નાના મોટાના વેગને લીધે વણીવાર સૌ જનો દરી શકે છે, પણ છાત્રાલયમાં તો ગૃહપતિનો પક્ષપાત રાજ સૌને ખૂંચે. અને તેમણે માખણિયો

તો આખાં ઇત્રાસયનો ઉતાર; એનીં જીવ પર મધ; એ તો ગૃહપતિનો વણીઓ ડિટ્ટીય. સાચી ખોટી તમામ બાતમી એ હાવે તે ગૃહપતિને ખુશખુશ કરે; એનો દેખાવ વિવેકી અને આત્મીય; એનું અંતર દાઝેલું. આવો વિદ્યાર્થી ગૃહપતિનું અદ્વિતીય કરે છે, પોતાનું અદ્વિતીય કરે છે અને આખી સંસ્થાનું અદ્વિતીય કરે છે એટલે આપણે તેને તરત જ પારખી લેવો અને પારખ્યા પછી તરત જ હાંસી દેવો.

છાત્રાસયમાં આવા વિદ્યાર્થીને જન્મ્યા જ ન દેવો હોય તો ગૃહપતિએ સાવધાન થવું ધટે છે. ગૃહપતિ જ્યારે પોતાનો સ્વાર્થ અને વિદ્યાર્થીઓનો સ્વાર્થ એ બે જૂદી જૂદી વસ્તુઓ છે એમ માને છે ત્યારે જ માખણિયાને બે પક્ષની વચ્ચે વૃસવા જેટલી જગ્યા મળે છે. એટલે ગૃહપતિ પોતાના ચંદ્ર વિદ્યાર્થીઓની સામા ન ચંદ્રને તો માખણિયાને પોપણ જ ન મળવાથી તે અનાયાસે અદ્વિતીય થશે. ખરી રીતે તો આપણે ગૃહપતિએ આપણી શક્તિ ઉપર જીવવાને બદલે વિદ્યાર્થીઓની નબળાઈએ પર જીવવા માગીએ છીએ ત્યારે જ વિદ્યાર્થીઓની માગી ખોટી બાતમી તરફ ધન દળતા રોખવાનું મેન થાય છે; અને આવા દળેલા ધનમાં યુક્તિયુક્ત કરનારી જીવો તો તૈયાર જ હોય છે. આપણી નકામી સ્તુતિ કરનાર અને બીજાનાં છિદ્રોની નકામી વાતો કરનાર માણસ પોને જ હક્કો હોય છે એટલે એવા હક્કટ વૃત્તિના વિદ્યાર્થીને તેના પગમાંથી પારખી લઈ તે પોને એ દેવમાંથી કેમ છોટે તે આપણે બતાવવું જોઈએ.

‘ખુશામત, ખુશને પણ વાલી છે’ એ કહેવત બતાવે છે કે ખુશામતનાં એરમાંથી યુક્ત રહેવું મોટા પુરુષોને માટે પણ બહુ આકર્ષક છે. વિદ્યાર્થી આપણે માટે એ સ્તુતિવચન બોલે ત્યારે તે મીઠાં લાગે એ સ્વાભાવિક છે. પરંતુ કારણ વિના આપણા માટે સારો અને બીજાને માટે નકારો અભિપ્રાય આપનાર માણસ વિશ્વાસ લાવક જ હોનો. નથી એમ એક વાર સમજી લીધું કે પછી તો આવા માખણિયાથી પણ આપણે હેતરાવું નહિ; અને આવી રીતે ન હેતરાવું એ જ માખણિયા વિદ્યાર્થીને પાક્યા ન દેવાનો સુંદર માર્ગ છે.

જે સંસ્થાની આખી હવામાં સ્વાતંત્ર્ય છે, જે સંસ્થામાં માણસોની જીવ ઉપર નકારમાં તાગાં મારવામાં આવતાં નથી, જ્યાં માણસોનો અરસ-પરસનો વ્યવહાર વિશ્વાસ અને સ્નેહ પર બંધાયો હોય છે, જ્યાં તંત્ર ચલાવવા માટે એકતીતિનો આશ્રય લેવામાં આવે નથી, તે સંસ્થામાં માખણિયો જીવી

શકતો નથી. પછી તે સંસ્થા રાજ્ય હોય, દેવમંદિર હોય, પેઢી હોય, ખાતું હોય, ઘર હોય, શાળા હોય કે છાત્રાસય હોય.

માખણિયો પોને માખણિયો જ મરી જાય એ માટે શું કરી શકાય તે વળી કાઈ વાર જોઈ લેશું.

નાનાભાઈ.

મારી ડાયરીમાંથી

તા. ૧૭-૧૨-૧૯

“ચિ. અંજુ અને ચિ. શાંતુ રમતા હતા. બંનેના હાથમાં ત્રાકા હતી. નાની નાની ગમ્મતોમાંથી સહેજ તોફાને ચડી ગયા અને ચિ. શાંતુની ત્રાકે ચિ. અંજુના પેટમાં લાગી. જરા ચિંતા કરાવે તેવી રીતે લાગી, જોકે તેમાં ખરે જણ્યું હતા તો નિર્દોષ જ. બંને ગભરાયા અને મારી પાસે આવ્યા. પહેલાં તો મેં તેમને બંનેને ઉપડા જ લીધા. “કેમ રમાય તેનું” પણ જ્ઞાન આવેડા મોટા થયા તો પણ નથી?” તેમ કહીને બંનેને વટવો. પછી જખમ ઉપર દવા મૂકી અને મોટો પાટો બાંધ્યો. મને જરાજર પાદ છે કે આખાંડ અને કશાળ ડાકટરની માફક મેં તેની સારવાર કરી.

“પરમેશ્વરને કરતુ છે તે જરાજર આજે સાંજે જ ઉપરનો બનાવ બન્યા પછી જરાજર દોઢ કલાકે મારા ચિ. બહેનનું માથું ફટકું અમારા છાત્રાસયના યોગાનમાં બાંધેલા મોટા હીંચકા ઉપર બે ત્રણ વિદ્યાર્થીઓ સાથે તે હીંચકો હતો. ગમ્મતમાં જ્ઞાન ન રહ્યું. હીંચકો વેળાએ અને તેના માથામાં જખમ થયો. સંજભાગે હું ચોરક જ દૂર ઉભો હતો. દોડીને તેની પાસે ગયો, તેને તેડી લીધો અને લોહીથી તરબોળ બનતા જતા પેરણું સાથે ઘેર પહોંચ્યો. એક બે મોટા વિદ્યાર્થીઓને દવા તથા પાટો લઈ મારી પાછળ આવવાનું કહેતો ગયો. ઘેર પહોંચતાં જ તેની બાને ખજર કર્યા. આંખમાં ઝળઝળાયાં સહીત તે રૂ બાળવાં દોડી અને સાથે જ બોલવા લાગી: “આવડો મોટો થયો છતાં હજી પણ શરીરનું જ્ઞાન રાખતો નથી? જોતો નથી આ લોહી ફટકું ભાગ્યું જ્યાં છે તે?” હું આ સહન ન કરી શક્યો. દવા આવે છે માટે રૂ નહિ બાળવાની મેં મારી સ્ત્રીને વાત કહી અને વધારામાં જરા ખીમક જઠને કહ્યું કે “આ પડના ઉપર પાટું શા માટે મારે છે?” વિદ્યાર્થીઓ દવા લઈને આવી પહોંચ્યા. દરમિયાન મારા મુતનું લોહી જોઈને મારા હૃદયે પોતાના ઉપરનો કાણુ બોવા માંજો હતો. મારા જ્ઞાનતંત્રનો

પણ ખૂબ હિંકેરાઈ ગયા હતા. મારાથી-આ લોહી ન જોવાયું. વિદ્યાર્થીઓને જ તે જખમ સાફ કરી ઉપર પાટાપીંડ કરવાની સૂચના આપી હું છોટા ખસી ગયો. મારામાં રહેલો સારવાર કરનાર કુશળ ડાક્ટર આ વખતે કાણ જાણે ક્યાં નાસી ગયો !

“ ચિ. અંબુના પેટમાં ત્રાક લાગી તે કિસ્સો મારા પુત્રના કિસ્સા કરતાં વધારે જોખમવાળો ન હતો ? છતાં મેં પોતે જ તેને પત્રા ઉપર પાટુ મારી હતી. જે આજતમાં મેં મારી સ્ત્રીનો ‘વાંક જોયો તેવા વાંકો તો હું હમેશાં ક્યાં જો કદં છું ! અને મારા વિદ્યાર્થીઓનો માળાપ થવાનો કાંકો ધરાવનાર હું તેમનો ખરો માળાપ થઈ ગયું છું ખરો ? ચિ. અંબુને પાટાપીંડ કરતી વખતે મારા પેટનું પાણી પણ નહોતું હતું, હૃદયમાં એક નાનો શો પણ અગભગાટ નહોતો થયો એ વાત પ્રામાણિકપણે મારે કબુલ કરવી જ નેહએ. અને છતાં મન કેવું જખ માગતું હતું ? ‘આવા પ્રસંગોએ ગભરાઈએ તો આપણે માણસ નહિ. આવા વખતે તો આપણા પોતાના ઉપર પણ એક કુશળ ડાક્ટર જેટલી કુનેદ અને ધીરજથી કામ કરવું નેહએ !’ વાંદ રે દોરત મન ! તારી કુશળતા અને તારી ધીરજ તારા પુત્ર વખતે ક્યાં ગયાં ? અને તારા કેળવણીના ખર્ચા સિદ્ધિ તારા વિદ્યાર્થીને દાઝ્યા ઉપર કામ દેતી વખતે ક્યાં ઊંધી ગયા હતા ?

“ એક મિત્રે કીધું જ હતું કે ‘પરાધર્મી માળાપ થવાય નહિ; અને માળાપ સાચો શિક્ષક હોઈ શકે નહિ.’ માટે જ કદાચ પારકાનાં છોડાંને સંભાળનાર આપણે ગૃહપતિઓ અને શિક્ષકો પોતાનાં છોડાંઓને પારકાને સોંપતા હોઈશું ! અબુ જાણે !”

તા. ૨૧-૧૨-૧૯

“ આજુ સત્રની શરૂઆતથી જ છાત્રાલયમાં ખસતો વાં ખૂબ વાયો છે. અને ખીકે દત્તી કે આ રાગનો એપ ખૂબ ફેલાયો; અને અન્યું પણ તિમ જ.

“ ચિ. રતિલાલને તો પીટુડી પાટી ! શરીરનો એક ભાગ પણ ખસના ફોડલા વિનાનો નહિ. અને ફોડલા પણ કેવડા મોટા ? એ બિચારો આ સત્રથી નવો જ આવેલો. તેની ઉંમર પણ અગિયાર વર્ષની; શરીરે નળજા ખીંધાનો અને મનનો પોચો. તેના ફોડલા ફોડવા, તેને સાફ કરવા અને ઉપર દવા લગાવવી તેમાં પાશ બે કલાક જાય. અને આ લોહી પરનું કામ પણ

બહુ ભારે વિડેટ. સેવા-કરનારને ટસોટી ઉપર ચડાવે તેવું. તેમાંથી ચિ. રતિલાલ જોવા વિદ્યાર્થી મળે એટલે તો પૂરી આટલી ટસોટી.

“મારા મનમાં મને સેવાનો પણ ભારે ફોકો. ચાર પાંચ દિવસ તો બરાબર ચલાવ્યું. ચિ. રતિલાલથી એમ પણ બોલી જવાયું કે “મારા બાપુ પણ આવું તો ન કરત !” પણ પછી કાણ જાણે શું થયું, બીજા મોટા વિદ્યાર્થીઓને સેવાના પાઠ શીખવવાના મનોરથો મારા મનમાં ઉભા થયા ! દવાખાનાનું કામ કરતા એક બે મોટા વિદ્યાર્થીઓને મેં બોલાવ્યા અને સેવાની આવી મુદ્દર તોડા મળે તે જવા ન દેવી જોઈએ તે વિષય ઉપર ગંભીરતાથી સમજાવ્યું આપી, ને બીજા દિવસથી તેમને તે કામ સોંપ્યું. થોડા દિવસ મને પોતાને જ આવી સેવા કરતાં જોયો હતો તેથી તેમને તો પાનો દ્વારો; અને તેઓ બરાબર કામે લાગશે તેની મને પણ ખાતરી હતી. સાથે જ ચિ. રતિલાલને પણ કહ્યું કે “તમે પણ જરા સ્વાધ્યયી બનો. આ બંને લાઈઓ તમારી સેવા કરે છે તો તમે પણ અતુલ્ય હોય તેવી જગ્યાએ ધામે ધામે વમારા પોતાના જ કામે દવા લગાવના રહો.”

“રાત્રે પચારીમાં પડ્યો પડ્યો હું વિચારે ચડી ગયો. મારા વિચારમાં ચિ. રતિલાલની ખમનો ત્રાસ મુખ્ય હતો. આજથી બરાબર બે માસ પહેલાં મારી પુત્રીને ઘરેલો લોહીના ખિન્નાને કારણે પાંચ પચીસ ગુમડાં ચર્મ આવેલાં. મારા ઘરમાં તેની સારવાર કરનાર ઘણાં દનાં હું, મારી બી, મારા પિતા, મારા નાનો ભાઈ વગેરે. પણ ચિ. કાંતાની સારવાર તો હું જ કરતો. તેનાં ગુમડાંમાંથી પામ કાઢી નાંખવું, તેને સાંકે કરવાં, તેના ઉપર દવા લગાવવી અને જરૂર હોય ત્યાં પાટા બાંધવા, એ બધું જ હું જાને કરતો. તેમાં મારા દમેશાં બેથી અઢી દલાક જતા. આ કામ મેં ન કાંઈને સોંપેલું કે ન એક દિવસ પણ બેદરકાર રહેલો. મારી સ્ત્રીની એટલે મારી પુત્રીની ખુદ માનાની સારવાર ઉપર પણ મેં પૂરો વિશ્વાસ નહિ રાખેલો. પૂરા એક માસની આવી કાળજી પછી તેનાં ગુમડાં મરેલાં.

“હું બરાબર જાણું છું કે તે પ્રસંગે મેં નથી કાંઈ સેવાનો ઉપદેશ આપ્યો કે નથી કાંઈ સેવાની તક આપવાની ઉદારતા બતાવી ! તેમજ ચિ. રતિલાલની જ ઉમરની મારી પુત્રી કાંતાને સ્વાધ્યયનો ઉપદેશ આપ્યો હોય તે પણ મને તાદ નથી !

“સેવા અને સ્વાધ્યયના આપણા અર્થો કેવા હશે ? ઉધરને ખબર !”

આપણું અંગત જીવન

આપણે ઘરમાં, શાળામાં કે જાત્રાસભ્યમાં જીવાન છોડરા છોડરીઓની કેળવણીનો વિચાર કરીએ છીએ ત્યારે મોટે ભાગે તેમને શું શીખવશું, કેવી રીતે શીખવશું, કેવી યોજના કરશું, કેવી પ્રવૃત્તિઓ મોકલવશું વગેરેનો વિચાર કરીએ છીએ. અને છોડરા છોડરીની દૃષ્ટિથી આ બરાબર છે. પણ એક વાત આપણે ભૂલવી ન જોઈએ. આપણે જાણ્યું દૃષ્ટિથી કેળવણીની ગમે તેવી યોજના કરીએ પરંતુ ઘરમાં માયાપણું, શાળામાં શિક્ષકનું અને જાત્રાસભ્યમાં ગૃહપતિનું ખુદ જીવન આ જીવાનોને મોટામાં મોટી કેળવણી આપે છે. જીવનના કેટલાક મહા પ્રશ્નો પર માયાપણું, શિક્ષકના કે ગૃહપતિના જીવનની જેટલી જાંપ પડે છે તેટલી ભાગ્યે જ બીજા કશાની પડતી હોય. આપણા પોતાના અંગત જીવનનો આ પ્રશ્ન આપણે વિચારી લેવો જોઈએ.

જીવાનીનો આવો એક મોટો પ્રશ્ન તે સમજીવન. આપણે હાલમાં જેને જાતીય પ્રશ્ન, જાતીય પ્રશ્ન કરીને જાણીએ છીએ તે આ મહા પ્રશ્નનો એક કંટકો માત્ર છે.

જીવાનીના આ કાંગને માનસશાસ્ત્રીઓ જીવનનો વસંતકાળ કહે છે. જીવાન છોડરા છોડરીઓ ચૌદ પંદર વર્ષે નવા મનોભાવો અનુભવે છે; તેમનું શરીર સૌંદર્ય ધારણે ફરે છે; હૃદયમાં નવો વેગ પ્રગટે છે; જગતને જોવાની નવી દૃષ્ટિ આવે છે; આજુબે શરીર પણ કાંઈ નવા જીવનને માટે તૈયારી કરતું હોય તેવો સંક્રાંતિકાળ ભોગવે છે અને મહાન પરમેશ્વરના કાંઈ અદ્ભુત નિયમને અંતુસરીને જાણે એક બીજા તરફ અજાજ રીતે આકર્ષાય છે. પરંપરાનું આ આકર્ષણ જીવાનીનો એક મહા પ્રશ્ન. આ આકર્ષણનો વેગ છોડરા છોડરીને તાણી ન જાય પણ એ જાણે એ વેગ પર સ્વાર થઈ પોતાનો ધાર્યો માર્ગ દાખ્યે જાય એ કેળવણીનો મોટો પ્રશ્ન.

આ આકર્ષણનો વેગ જ્યારે પહેલ વહેલો ચડે ચાલે છે ત્યારે છોડરા છોડરી તેને સમજતાં નથી. એની સજ્જાત હાલે શરીરના વેગથી દેખાતી હોય, પણ એનાં આ આકર્ષણનાં મૂળ તો તેથી ઘણાં ઉડાં હોય છે એમાં શક નથી. આજે આપણાં ઘરોમાં તેમજ જાત્રાસભ્યોમાં જે શિક્ષાચાર ચાલે છે તે શિક્ષાચારમાં આવા આકર્ષણ વિષે શબ્દ સરખો ઉચ્ચારવો એ પાપ ગણાય છે; એટલે આનું આકર્ષણ અક્ત થવાને માટે બીજા દક્ષ પ્રમાણે શોધે છે. આપણે. માયાપણે તથા શિક્ષક અને ગૃહપતિઓએ જીવાનીના આ

પ્રશ્નનું મહત્ત્વ સમજી લઈ જુવાન છોકરા છોકરીઓના માર્ગમાં પ્રકાશ પાડવાનો અધિકાર મેળવી લેવો જોઈએ.

પણ આજે તો આપણે આપણા જીવનમાંથી નીકળતી કેળવણીનો વિચાર કરીએ છીએ એટલે આપણા પોતાના જીવનમાંથી જુવાનોને આ પ્રશ્નના ઉકેલ માટે શું મળવું જોઈએ તે જ વિચારીએ.

આપણે માળાપો, ગૃહપતિઓ અને શિક્ષકો આ જુવાનો પાસે ઉભા છીએ. આપણે આપણા જીવનને દાંડવાના ગમે નેટલા પ્રયત્નો કરીએ તો પંજુ એ જીવન વિદ્યાર્થીઓ પાસે ખુટ્યું જ પડ્યું છે એમ સંમતવું. અપણા પરિણીત જીવનનાં સુખદુઃખ, એ જીવનના લ્હાવા અને એ જીવનના દડવા ધુંદડા, એ જીવનનાં સંયમ અને વિદ્વાસ, એ જીવનની સંસ્કારિતા અને પાપગ્ના, બધાં વિદ્યાર્થીની પાસે જ પડેલાં છે અને વિદ્યાર્થીના વાર્તાવરણને ધડે છે. વિદ્યાર્થીની આશપામ પડેલાં માળાપનાં, ગૃહપતિનાં અને શિક્ષકોનાં જીવન જોટલાં ઉચ્ચ, ઉદાત્ત અને સંસ્કારી હોય તેટલું તેમનું વાતાવરણ વધારે ઉચ્ચ અને સંસ્કારી રહે એ આપણે સમજી શકીએ. માળાપ કે ગૃહપતિના જીવનમાં દડવાસ અને પામરતા હશે તો આ જાગૃતમાં વિદ્યાર્થીઓના વિચારો કદાચ વિદૂન પણ થઈ જા. માળાપ કે ગૃહપતિનું ગૃહજીવન સંયમી અને સંસ્કારી હોય તો વાતાવરણમાં એ સંયમ અને સંસ્કારિતા આવવાનો મોટો સંભવ છે.

એટલે આપણે માળાપો અને ગૃહપતિઓ ધીજી, કસારી ખાતર નહિ તો આપણાં જુવાન છોકરાંઓ ખાતર પણ સંયમી અને સંસ્કારી જીવન ગાળીએ. આપણા જાનગી જીવનની પામરતામાંથી ઉગરી જઈએ અને આપણને સોંપાએલાં જુવાનો જે મહા પ્રશ્નો ઉકેલ શોધી રહ્યાં છે તે પ્રશ્નોના ઉકેલ આપણા શબ્દોથી નહિ, આપણાં ભાષણોથી નહિ, આપણી તર્કશક્તિથી નહિ, પણ ખુદ આપણાં જીવનથી આપીએ. આપણે માળાપો અને ગૃહપતિઓ આપણી જાત ખાતર કહો કે આપણી પ્રજા ખાતર કહો, જે આટલું કરવા તૈયાર ન થઈએ તો આપણને માળાપ થવાનો દરક છે કે કેમ તેનો વિચાર પણ આપણે જ કરવાનો રહે છે.

નાનાભાઈ.

ધરમાં

જેમ જાતીય વિદ્યુતિનાં મૂળ જાગૃતામાં શરીરમાંથી નખાય છે તેવી જ રીતે આપણી કેટલીક જોરજારીને પરિણામે ધરમાંથી પણ નખાય છે.

એવાં ધરો તો ઘણાં કે જેમાં એકથી વધારે બાળકો હોય જ. નહિતર પણ પાડોશી પાડોશીનાં બે સાર બાળકો કોઈ એકાદ ધરમાં રમવા ભેગાં થતાં હોય છે. છેક જ બાળપણમાં બાળકોની આ રમતો પણ જ્ઞાતીય વિદ્યુતિની રમતો બની જતી દેખાઈ છે. કોઈ શારીરિક કારણે કે કોઈ મોટેરાંબોના અનુકરણના પંચિણામે અથવા તો કોઈ સાચ જ નિર્દોષ કુતૂહલતાને લીધે બાળકો એવા પ્રકારની રમતો તરફ પ્રેરણા જાય છે કે જે તેમને આગળ જતાં નુકશાનકારક નીવડે.

જુનાનાં બાળકો ધરના કોઈ આધેના ખૂણામાં ગાદકાં ગોદકાં માટે ગોદા-વેલા ડામચીયાનો આંશરો લે છે. આ ડામચીયા ઉપર મોટે ભાગે એકાદ મોટી ચીરે-ટુંકે જમીન સાથે ઘસડાવી ચાદર-દાંડી દેવામાં આવી હોય છે. આ ચાદરની પાછળ બાળકો-પછી તે છોકરા છોકરા પણ હોય અને છોકરા છોકરીઓ મિશ્ર પણ હોય-ધુસે છે અને તેમની ઘોસડી ઘોસડીની રમત શરૂ કરે છે. આ રમત દરમિયાન જ ઉપર જણાવેલા કોઈ એકાદ કારણને લીધે બાળકોમાં અંદર અંદર જનનેન્દ્રિયના સ્પર્શનો વિધિ દાખલ થાય છે. આટલા નાના બંધપણમાં તેની ભારે ખરાબ અસર તુરંત જ થાય. તેમ ન હોઈ શકાય. પરંતુ અહીંથી જ્ઞાતીય બંધોનાં મળ નખાય છે તેમાં તો શંકા જ નથી. મોખાપ કે કોઈ મોટેરાં બાળકોની આ રમત જુએ છે ત્યારે શંકા તો હસીને આંખ આડા દાન કરતાં ચાલ્યાં જાય છે અને શંકા નો કપકા આપી હોકાપટ્ટી કરી તેમને વિખેરી નાખે છે. જાણે કે તેમ કરવાથી બાળકમાં તે સંબંધનું સાચું વજણ ઉગી ગયું !

પછી જ્યાં મોટી ઉમર થતાં આ જ બાળકો ડામચીયા છોડી ધરનાં કોઈ રક્તેડીયાના ભાગનો કે કોઈ કાતરીયા જેવી જગ્યાનો આધાર લે છે. અહીં તેઓ મોટેરાંથી વંધારે સહીસલામત પોતાની જાનને લેખે છે, અને ખરેખરે હોય છે પણ તેમજ ધરને ફેંકી દેવા જેવો જૂનો અને સહેલો માત્ર રાખવા માટે અથવા તો છાણાં લાદ્યાં ભરવા માટે અને ખડુ ખડુ તો અધાંબુનાં આટલા સાચવવા માટે આવા રક્તેડીયાઓનો તેમજ કાતરીયાઓનો ઉપયોગ થતો હોય છે. ધરના કોઈ પુરુષ મોટેરાને તો અહીં આવવા પણ હોતું જ નથી. કોઈ કોઈ વખત વૃદ્ધ દાદીમા કે વિધવા કાકી ત્યાં આવી ચડે ખરાં ! આ રક્તેડીયામાં કે કાતરીયામાં પછી આ મોટી ઉમરનાં બાળકો અનુભવજાળે જ્ઞાતીય બંધોમાં ફાસાતાં જાય છે. ઉપર કહેલ કોઈ વૃદ્ધ દાદીમા કે વિધવા કાકી આ રમતો દેખી જાય છે તો “ મારાં રોમાં ”.

“મારાં પીટયાં” કહી હાંપી કાઢે છે અને “જુઓને, કેવો કળજીવ આગ્યો છે!” એમ બોલી પાછાં નિરાંતે પોતાના કામધણે લાગે છે.

કાંઈને ખબર ન પડે તેવી રીતે જાનીય બદીઓને સેવવામાં નિષ્ણાન બની ગયેલાં આ મોટી ઉંમરનાં છોકરાંઓ પછી જાનીય વિકૃતિના પોપણ માટે કાંઈ મોટા ઘરની અગાથી અથવા તો તેઓને માટે અલગ રાખેલા અભ્યાસખંડનો આશરો શોધવા મથે છે. અહીં છોકરા છોકરા, છોકરા છોકરીઓ તેમજ છોકરીઓ છોકરીઓ તરણ અવસ્થાને નીચેવી નાખીનાર જાનીય બદીઓનું સેવન કર્યા જ કરે છે અને મોટેરાંઓને તેનું કશું ભાન હોતું નથી. તેઓ તો માને છે કે હવે મોટાં થયેલાં છોકરાંઓ પોતપોતાના કામમાં જ લાગ્યાં રહેલાં હશે.

અલગત આપણે આવા સથિતિમાં મોટેરાંઓનો બહુ હોય કદાચ ન કાઢીએ કારણ કે ઘણી વખત તો તેમને આતી આતોની દશી જ ગંધ પણ આવેલી હોતી નથી. પરંતુ આગક છેક જ નાતું હોય ત્યારથી જાનીય વિકૃતિ તરફ-કે જે વિકૃતિનો પંથ બાળકે અજાનતાને લીધે સ્વીકાર્યો હોય છે-તે તરફ ધસી જાય ત્યારે મોટેરાંઓ કાં તો તેને અવગણે છે અને કાં તો બોટા ઉપાગો દ્વારા તેને અટકાવવા પ્રયત્નો કરે છે. આથી આવાં ઉપેક્ષિત બાળકો વખત જતાં દોંગી પણ બને છે અને પોતાની બદીઓને છુપાવવામાં હુશિયાર થઈ રહે છે.

આજનાં આપણાં છાત્રાસયોમાં જાનીય બદીનો મહાન પ્રશ્ન તે આવા વિદ્યાર્થીઓનો બનેલો હોય છે. આવા વિદ્યાર્થીઓ પોતાના ઘર માંહેની અગાથી કે અભ્યાસખંડ અહીં છાત્રાસયમાં પણ શોધી કાઢે છે, અને ત્યાં અનિયંત્રિતપણે પોતાનું કૃત્રિય ચલાવે છે તેમજ પ્રસારે છે.

આપણે શરૂપતિઓ આ વાન ધ્યાનમાં રાખી લઈએ તો વિકૃત વિદ્યાર્થીઓનો આપણને વહેલો પતો મળી જાય અને તેમના ઉપર કરજાનું કામ આપણે જરૂરીથી હાથ ધરી શકીએ.

હરભાઈ.

મા દીકરો

મા: “કેમ બાઈ, તને, નવી બોડિંગમાં ન ગમ્યું?”

દીકરો: “અરે બા, ત્યાં તે દેશી રીતે ગમે કે તું જાતે તો તને પણ ન ગમે!”

મા: “એમ? કહે છે ને કે એ જોડિંગ તો બહુ જ સારી છે ને ત્યાં તો દોઝરાઓની પડાપડી થાય છે?”

દીકરા: “બધું પોત્રપોત્ર બા! એક વખત આખરે જુમી ગઇ તે હવે કાણુ પૂછે છે?”

મા: “પણુ તમે ત્યાં શું મુશ્કેલી પડી એ તો કહે.”

દીકરા: “હા, હા, પરાણે ન ઊંઘી તો દંડ થાય અને સવારે ગુલામી નીંદર આવતી હોય તોયે પાંચ વાગે પચારીમાંથી ઉઠી જવાનું જ.”

મા: “પણુ તમે એમ કહો કે અમને ઊંઘ આવે છે માટે ઘડીક ઊઠવા ઘો તો?”

દીકરા: “હા, તે ત્યાં તું હોમશ! ત્યાં તો ન ઉઠો તો ક્ષમરતમાં ગેરહાજરી પૂરાય અને જમતી વખતે દૂધનો દંડ થાય!”

મા: “હાય હાય, ઇ તો બહુ ભુંડું!”

દીકરા: “એટલેથી કંઈ નથી: પણ, અમારે ઘડીક રમવાનું મન થયું હોય તો રમવા પણ ન જાય.”

મા: “તે ઇ તો બગાડ છે. મવારમાં તો લેસન કરવાનાં હોય ને?”

દીકરા: “ના, એમ નહિ. લેસન પૂરાં કર્યાં હોય તો પણ ન જવા દે.”

મા: “પણુ એમ કરવાનું એમને કારણુ શું?”

દીકરા: “કારણુ? ત્યાં તો ઘણા બધા હોકરા રહ્યાને? બધા માટે નિયમો કર્યાં હોય તે બધાયે પાળવા જ નોંધએ. ખાતું એક સાથે, સુતું એક સાથે, રમતું એક સાથે અને વાંચતું પણ એક સાથે. બધું જ બધાની સાથે જ અને સૌ સૌના વખતે જ દરાય. તેમાં ફેર પડ્યો કે દંડ થયો જ છે!”

મા: “ઓય, બાપ! આ તો બહુ ખરાબ!”

દીકરા: “આ બધું જ મેં તો સહન કર્યું. પણ એક વાત મારાથી ન થઇ શકી અને એટલા જ માટે મારે જ જોડિંગ હોડની પડી.”

મા: “શું વળી?”

દીકરા: “માશીને ઘેર જવાનું મન થાય કે જોનને મળવા, જવાનું મન થાય તો ત્યાં કોઇ જવા જ ન દે.”

મા: “તે એમાં તેમને શું વાંધો?”

દીકરા: “એમનો વાંધો તો હજી પણ મને સમજાયો નથી. એ લોકો કહે છે કે એમ સગાંઓને ઘેર જવાથી વિદ્યાર્થીઓમાં મલિનતા આવે છે. જોડિંગતા પવિત્ર વાતાવરણમાં રહેવું એ જ દરેક વિદ્યાર્થીનો ધર્મ છે.”

પવિત્ર વાતાવરણની અસર મારાંને ત્યાં કે જેનને ત્યાં જવાથી ખૂંસાઈ જાય છે.”

મા: “ઓહોહોહો...! એમનું ‘પવિત્ર વાતાવરણ’ નહિ બાળ્યું હોય! જેન મારાંને ઘેર છોડ્યોએને ન જવા દે તો તો મને લાગે છે કે કાલે મવારે પોતાનાં માઆપ પાસે પણ જવા દેવાની શકી કરશે!”

દીકરા: “તે બા, તારી વાન સાચી જ છે. હું ત્યાં હતો તે દરમ્યાન અમારી બોલકંગની કમીટી મળી હતી. તેમાં એવી વાન પણ આવી હતી કે વિદ્યાર્થીઓને સાચી જ કેમપણી આપતી હોય તો તેમને તો અભ્યાસ પૂરા થાય ત્યાં સુધી આવાં ગુરુકુલોમાં જ રાખવા જોઈએ. વરસમાં બે વર્ષિત ઘેર જવાથી બોર્ડિંગોએ કરેલા કામ ઉપર પાણી ફરી વળે છે, અને ગૃહપતિઓને પછી નવેસરથી એકરે એક શરૂ કરવું પડે છે. માટે ઓછામાં ઓછાં પાંચ વરસની બંધણી તો કરવી જ કરવી.”

મા: “બસ, ભાઈ બસ. મારે એ તારી કમીટીની વાનો નથી સાંભળતી. બળી એ બોર્ડિંગ અને મુઆ એના ચણાવનારા! માઆપથી પણ વિભિન્ન કરાવે એવી બોર્ડિંગમાં તે શે રેંવાય? સાફ થયું કે તું ઘેર જ આવતો રહ્યો!”

હરભાઈ

ખારીલા ગૃહપતિ

મારા એક નજીકના મિત્રનો પુત્ર મોટા શહેરના એક છાત્રાસયમાં રહી કાપેજનો અભ્યાસ કરે છે. તેના એક પત્રમાં છાત્રાસયજીવનની ચર્ચા કરતાં તે લખે છે:—

“... અને અમારા ગૃહપતિની તમને કેટલી વાત કરે? તમે તો ‘છાત્રાસય’ માસિક ચલાવીને એમ ધારતા હશો કે હવે તો બધા ગૃહપતિઓ એકદમ સ્વર્ગના દેવ બની ગયા હશે, અથવા તો બની જતા હશે! મને તો એ દિવસને બહુ વાર લાગે છે. અમારા ગૃહપતિ આ જગ્યા ઉપર છેલ્લા દોઢેક વર્ષથી છે. તમારા ‘છાત્રાસય’ નો બહુ જ ખારીલાથી તબ્યાસ કરવાનો દાનો કરે છે અને કાંઈ કાંઈ વખત ભારે મોટાં પ્રવચનો (!) કરતા હોય ત્યારે તમારા ‘છાત્રાસય’ નાં તેમજ તમારી સંસ્થાનાં વખાણુ પણ કરી નાખે છે. પણ ભાઈશાજી, તેમની શી વાત કરે? તેમનામાં તો નર્ચાં વેરઝેર જ ભર્યાં છે! ભારે ખારીલા! બે માસ પહેલાં એક નજીકી બાબતમાં મારાથી તેમને દુલાવાઈ ગયા. પાછળથી મેં તે બાબત તેમની ચાર પાંચ વાર મારી માગી લીધેલી પણ તેઓ સાહેબ કંઈ બૂલે? મારા ઉપર ખૂબ

ખાર રાખે છે. છાત્રાસયનાં નાનાં નાનાં કામ કરાવવામાં, ખાવામાં, ઊત્સ-
વોમાં, બોલવામાં કે વાતચીતોમાં, મેકેટરી સાહેબ પાસે તેમજ મારા પતા
ઉપરના તેમના પત્રોમાં અધે જ તેમનો મારા ઉપરનો ખાર પ્રગટ થતો હું
સ્પષ્ટ જોઈ શકું છું. મારે તો આ છેલ્લું વર્ષ છે, પણ હરભાઈ, તમને એમ
નથી લાગતું કે આત્મ ખારીના માણસો પછી તે ગમે તેટલું ભણેલા હોય
તો પણ છાત્રાસયો ચલાવવા માટે તો સાવ નાલાયક જ લેખાના જોઈએ ? આ
વાંચીને તમે મારા ઉપર ખીજવાના છો. પણ વેદશાસ્ત્રમાં ત્યાં આવીશ
ત્યારે ફેર ખીજ અનેક વાતો કરીશ એટલે મારી ખાત્રી છે કે તમારી અધી
ખીજ મારા ઉપરથી ઉતરી મારા શુદ્ધપતિ ઉપર ચાલી જવાની છે ! ”

આ પત્ર વાંચ્યા પછી મને અનેક વિચારો આવી ગયા. વિદ્યાર્થીઓમાં
આપણે ચારિત્ર્યની નજાળાઈના જે દોષો જોઈએ છીએ તે બધા જ નાના
મોટા સ્વરૂપમાં આપણામાં પણ ભરેલા હોય છે. ભિખારી માણસ જેમ
તેની પાસે માગનારને, પોતાની ગમે તેટલી ધન્યતા હોય છતાં પણ કશું જ
આપી શકતો નથી, તે જ પ્રમાણે ચારિત્ર્યના દારિદ્ર્યવાળા આપણે આપણા
વિદ્યાર્થીઓને આપણી શુભેચ્છાઓ છતાં કશું જ આપી શકતા નથી હોતા.
કૌંવણીનો ધંધો એ એક પ્રકારની સાધનાનો ધંધો છે તેમ આપણને જે
દિવસેલાગી જશે, અને તે જ બુદ્ધિથી આપણે તેમાં ટકી રહીશું તો જ જતે દિવસે
આપણે આપણી જાનને તેમજ આપણા પવિત્ર ધધાને વફાદાર રહી શકશું.

પણ આવા આવા તો અનેક વિચારો આવી આવતીને પસાર થઈ
ગયા. તે બધા કંઈ અહીં ન નોંધાય. પરંતુ શુદ્ધપતિ તરીકેની જે વિચારણા
મારા મનમાંથી પસાર થઈ ગઈ તે અહીં નોંધું.

આપણે શુદ્ધપતિઓ ખરેખર ખારીલા હોઈએ છીએ ? હા, હા. આપ-
ણામાં ઘણા વિદ્યાર્થીઓ તરફ જેમ પક્ષપાત બંધાઈ જાય છે તેમજ ઘણા
તરફ પૂર્વગ્રહ પણ બંધાઈ જાય છે. આ પૂર્વગ્રહમાંથી તેમના તરફનો આપણો
ખાર જન્મે છે તેમજ વધે છે. આપણી નજરે સારા દેખાતા કેાઈ વિદ્યાર્થી
તરફ આપણો પક્ષપાત બંધાઈ જાય છે ત્યારે આપણે તેથી મનકાંઈએ છીએ
અને પક્ષપાત, સ્વાભાવિક છે, તેમ કહી તેનો અચાવ કરીએ છીએ. આ પક્ષ-
પાત તે પ્રેમનું જ એક સ્વરૂપ હોવા છતાં દુષ્ટતાનાં નિર્મળ સ્વરૂપ નથી હોતું.
પ્રેમની એક બાજુ પ્રેમને કલુષિત કરનાર આ પક્ષપાત રહે છે તેમજ તેની
બીજી બાજુ તેને તેટલો જ કલુષિત કરનાર પૂર્વગ્રહ વસે છે. આ બન્ને પ્રિ-

સ્થિતિથી બચી જઈ જે શુદ્ધપતિ શુદ્ધ પ્રેમની પિછાન તથા ઉપાસના કરી શકે છે તે જ શુદ્ધપતિ યોતાના કાર્યમાં સરળતા મેળવી શકે છે. આપણામાં જે કોઈ વિદ્યાર્થી તરફ ખાર આવી જતો હોય તો આપણે ખીજા કોઈ વિદ્યાર્થી તરફ પ્રેમ લાવતાં પણ અચકાવું અને વિચારવું ઘટે. જેમ ખારથી આપણે તેને નુકશાન કરવાના તેથી જ રીતે પ્રેમના સ્વરૂપમાં દેખાતા પદ્મપાતથી પણ આપણે ખીજા વિદ્યાર્થીને નુકશાન જ કરવાના એ ચોક્કસ. પ્રેમ અને પદ્મપાત વચ્ચે જે આવો ભેદ આપણે સમજીએ તો આપણામાંથી કોઈ વખત ખાર નીકળી જવાનો અવકાશ ખરો.

ખીજો પણ એક વિચાર આવી ગયો. આપણા જીવનમાં જે જે દુષ્ણો હોય છે તે બધાં દુષ્ણોને એક દિલોગ્નન દોસ્ત હોય છે. આ દોસ્ત ને 'ભય.' બધા જ માનસિક દોષોની સાથે એ તો હોય, હોય ને હોય જ ! આપણે જો ખારીલા હોઈએ તો આપણે તેટલા જ ભયભીત પણ હોવાના. આપણો ખાર આપણે કોઈ દિવસ ખુલ્લી રીતે બહાર નહિ પાડી શકવાના. રહેને આપણે વગોવાઈશું તે ખીટી આપણે બહારનો બધો જ ઢોંગ રાખવાના. વળી ઘણી વખત તો આપણો ખાર આપણને પેસા ખારના પાત્રથી પણ ડરાવે છે. રહેને તેને ખગર પડી જશે તો મને એક જા ખીજી રીતે તે નુકશાન પહોંચાડશે તેવો ભય આપણને સદૈવ રહ્યા કરે છે; અને તેથી જેના ઉપર આપણને અંતરથી ખાર હોય છે તેના તરફ દેખીની રીતે મમતાં હોવાનો ઢોંગ કરવા આપણે પ્રેરાઈએ છીએ.

આ પરિસ્થિતિમાંથી બચવાનો પણ એક જ માર્ગ છે કે આપણને ઉશ્કરનારા વિદ્યાર્થી સાથેના તમામ પ્રસંગોમાં આપણે જાતે ખતી શકે તેટલા તટસ્થ રહેવાનો પ્રયત્ન કરવો.

હરભાઈ

કાર્યાલય તરફથી:—

જોડાએલી સંસ્થાઓનાં લવાજમનો સ્વીકાર:

૮ સ્વરાજઆશ્રમ

બારડોલી

‘છાત્રાલય’ દર અંગ્રેજી માસની ૧૫મીએ પ્રગટ થાય છે.

વાર્ષિક લવાજમ પોસ્ટેજ સાથે એક રૂપીઓ; પરદેશનાં બે રિલિંગ.

લખો: બ્યવસ્થાપક, છાત્રાલય : શ્રીદક્ષિણામૂર્તિ મવન : બાવનગર

આ માસિક લવાજમમાં સ્ટેશન રોડ—‘શ્રીસરસ્વતી’ છાત્રાખાનામાં ખારી. જોખાભાઈ ગોપાળજીએ છાત્રા અને તંત્રી નૃસિંહપ્રસાદ કાલિદાસ હાંટે. લવાજમથી પ્રગટ થઈ.

છાત્રાલય

(છાત્રાલય મંડળ તરફથી)

વર્ષ ૨ જી

૧૯૨૮

અંક ૪ થી

જુલાઈ

:: તંત્રી ::

નૃસિંહપ્રસાદ કાલિદાસ બટ

ચોતે જોને નવ માસ પેટમાં સંધર્ષો છે તે ભાઈરાની મા
યતું સહેલું છે. એવી મા તો હરકોઈ પણ પણ્ય થઈ શકે
છે. ઇશ્વરના કોઈ અગમ્ય સંકેતથી આ માછોડમાં સંક-
ળાયેલા છે. એને રાગ કહો, મોહ કહો કે ઇશ્વરી પ્રેમ કહો.
જોને ચોતે જન્મ આપ્યો નથી, જે ચોતાના સમય જીવનના
નિર્જોડ ઉપે અવતરેલ નથી તેની મા યતું મેટલું કાણુ છે તે
કોઈ સાવજી માને પૂછો. છતાં સાવજી માને માથે જલત હોય
તો ચોતાના ઘણીની પ્રભને તે ચોતાની માનવાનો પ્રયત્ન
કરે અને ઘરમાં શાંતિ જાળવે.

પણ આ બાર જાપની વેળને ચોતાની મણ્વી એ તો સૈાથી
કાણુ ! ખીનનાં બાળકોને ચોતાનો મણ્વી હોય ત્યારે જુદીના
કેટકેટલા નિઃશ્વેસ ફેરવવા પડે ! અને તેમાંથી માઈ આ
ખાભેચિયા જેવડું ફિલ ! એવી મા યવાતું ફરિયાવ ફિલ
મને કાણુ આપે ?

શુદ્ધપતિ

ગૃહપતિ વિદ્યાર્થીઓનો સંબંધ

છાત્રાલયની સ્થાપનાનો મુળ હેતુ એ છે કે જે હોય, પરંતુ જ્યાં છાત્રાલય હોય ત્યાં વિદ્યાર્થીઓનાં ચારિત્ર્યને ધરાવનારો વિચાર પહેલો થવો જોઈએ એ વિશે આપણામાં એ મંત નથી. છાત્રાલયમાં ગૃહપતિનું અસ્તિત્વ જ ચારિત્ર્યના આ વિચાર ઉપર અવલંબીત રહે છે. આ ચારિત્ર્યનો વિચાર ન કરીએ એટલે તો ગૃહપતિની કશી જરૂર જ નથી રહેતી; છોડશોઓની એક જગ્યા વ્યવસ્થિત થીથી ચલાવી એટલે કામ પસું.

આ ચારિત્ર્ય એ અંદરની વસ્તુ છે. એક માણસ પોતાના હાથની ચીજ ખીજને આપે એમ આ ચારિત્ર્ય ગૃહપતિ વિદ્યાર્થીઓને આપી શકે તેવી ચીજ તો નથી જ. ચારિત્ર્ય તો વિદ્યાર્થીના અંતરમાંથી ઉગે છે. આવું ચારિત્ર્ય અંદરથી ઉગે તે માટે ગૃહપતિએ વિદ્યાર્થીના અંતર મુખી પ્રવેશ મેળવવો એ સૌથી મોટી અગત્યની વસ્તુ છે. આપણે વિદ્યાર્થીઓ અને ગૃહપતિના પરસ્પરના સંબંધ વિશે જ્યારે જ્યારે વિચાર કરીએ છીએ ત્યારે પિતાપુત્રના સંબંધને આગળ ધરીએ; પણ આ તો કાગળ પરનો આવેશ થયો. આજે આપણાં છાત્રાલયોમાં મોટે ભાગે જે પ્રકારનો સંબંધ જોવામાં આવે છે તે પિતાપુત્રનો કશો; કાં તો વિદ્યાર્થીઓ મોટી ઉંમરના માણસ સાથે બાંધી શકે એવી દુરમતાવદનો છે યા તો અનાદર અને ઉપેક્ષાનો છે.

આ સંબંધમાં ફેરફાર ન થાય ત્યાં મુખી ચારિત્ર્ય જેની વસ્તુ છાત્રાલયોમાં શક્ય નથી. જ્યાં મુખી વિદ્યાર્થીઓ અને ગૃહપતિ એક ખીજને વિરોધી માન્યા કરે, જ્યાં મુખી વિદ્યાર્થીનું દરેક વર્તન ગૃહપતિને તોફાન જ લાગે અને ગૃહપતિનું દરેક પગલું વિદ્યાર્થીને જોહકમી લાગે ત્યાં મુખી છાત્રાલયમાં ચારિત્ર્ય બંધાવાની આશા ન રખાય.

આવી પરિસ્થિતિમાં આપણે ગૃહપતિએ શું કરવું ઘટે છે એ પ્રશ્ન છે. વિદ્યાર્થીઓ આપણને પોતાના દુરમન યા તો હાકિમ માને એમાં આપણો ફેટલો દોષ છે તે આપણે વિચારી લીધું હોય તો ધણો ખરો પ્રશ્ન ઉઠતી જવાનો સંભવ છે.

આપણામાં એક દોષ મોટે ભાગે જોવામાં આવે છે. આપણે જુવાન વિદ્યાર્થીઓના ગૃહપતિ થઈને બેસીએ છીએ પણ એ જુવાનીને ઉકેલતાં આપણે શીખ્યા નથી. માણસ ઘરડો થાય છે ત્યારે શરીર, મન, વિચારો,

ટેવો, આપું જીવન અમ્મડ થઇ જાય છે. અને જીવનની સ્થિતિસ્થાપકતા ગુમાવી બેસે છે. લોહી કંકુ પડી જાય છે તેની સાથે જીવનની સ્વપ્નો, જીવનની તડકાટ, જીવનની આદર્શો, જીવનની રંગો અધાં નષ્ટ થાય છે અને આખો આત્મા કેમ જાણે જીવનની ગુમાવી તેની રીસમાં ને રીસમાં જીવનનાં સોહસોને ધૂણતા કહે છે, આદર્શોને ગાંડપણ કહે છે અને ગમ્મતોને તોફાન ગણે છે.

આ પ્રકારનું ઘડપણ સાડ વર્ષે જ આવે છે એમ ન માનવું. આજે આપણે ધણું ખરા ગૃહપતિઓ આ રીતે જોઈએ તો ધરડા જ છીએ.

આજે જાનાસયમાં ધગડતાં જીવન હૈયાં કોષ અને કોષ પ્રસંગે આપણી પાસે આવે છે ત્યારે અનેક આશાઓ રાખીને આવે છે પણ એ આશાઓને ઝીલીને ઉઘી લેવાની તાકાત આપણામાં નથી દેખતાં એટલે પાછાં જાય છે. વિદ્યાર્થીઓ આપણાં મોટાં શરીરોમાં જીવન હૈયાનો આદર કરવાની શક્તિયે ન હોય ત્યારે શું કરે ? પછી તો આપણા ઘડપણ પર રીસાપેલાં હૈયાં એવાં સમજાડ બધે થઈ જાય છે કે સદા આવે તો પણ ન ખુલે. વિદ્યાર્થીઓ આપણી પુસેથી આ પ્રમાણે કેવળ નિરાશ થઈને ચાલ્યા જાય તે પહેલાં તેમને આપણે સમજાડ લેવાં થો.

પણ આવી સમજણ નથી બુદ્ધિથી નથી આવતી; આવી સમજણ કેવળ કેળવણીનાં પુરતકામાંથી નથી આવતી. આવી સમજણ લાવવા માટે તો બુદ્ધિ અને શાસ્ત્રજ્ઞાનની સાથે વિરાગ હૃદયની જરૂર છે. જે હૈયું જીવનના પર અવિશ્વાસની નજરથી જ જોવાને ટેવાઈ ગયું છે, જે હૈયું પોતાની દૂંડી મર્યાદાની બહાર કશું સારું અનુભવી જ રાહતું નથી, જે હૈયું પોતાની ખોટી માન્યતાઓને ઊડતાં કપે છે એવા હૈયાના ધણીતું આ કામ નથી. એવા હૈયાના આપણે ગૃહપતિઓ આજે ડિસિપ્લીનના કે ચારિત્ર્ય સુધારવાના બહાને વિદ્યાર્થીઓને આપણાથી વિમુખ કરી રહ્યા છીએ અને આપણને પોતાને નાશાયક દરાવી રહ્યા છીએ.

સાગર જેવા ઉદાર દિલથી જો આપણે જીવનને સમજાડ લેશું તો એ જીવન હૈયાં આપણી પાસે ખીડાઈ જવાને બદલે વધારે ખીડશે અને તેમના દિલમાં આપણને પ્રવેશ મળશે. વિદ્યાર્થીઓનાં દિલમાં આવો પ્રવેશ તેમના ચારિત્ર્યને ઘડવામાં મુખ્ય વસ્તુ છે.

અવલોકન

(૨)

આપણા દેશની ગરીબીને કારણે તેમજ પ્રગતનાં શરીરોની દિન પ્રતિદિન થતી જતી ખરાબ સ્થિતિને લીધે આજે આપણે ત્યાં જે વિદ્યાર્થીસમૂહ છે તે શરીરની દૃષ્ટિથી છેક જ મામુલી છે. આજના મોટા ભાગના વિદ્યાર્થી-ઓનાં શરીરો આપણને માવકાંગલા જેવાં જ દેખાય છે, જરા વધારે ઓરીકાથી તપાસ કરતાં તેમાંના ઘણા ટકા તો એકં યા બીજા રોગથી દંડાતા પણ હોય છે. આવા વિદ્યાર્થીઓને શારીરિક વ્યાયામ આપી તેમજ સાગે પૌષ્ટિક ખોરાક ખવડાવી તેમના શરીરને મુદ્દ કરવા માટે આપણે જે પ્રયત્નો કરીએ છીએ તેની પાછળ પણ આપણી સૂક્ષ્મ અવલોકનની દૃષ્ટિ હોય તો તેમાં આપણે ઘણું વધારે સુગીન કામ કરી શકીએ.

વિદ્યાર્થીને શરીરની દૃષ્ટિએ આટઆટલી બાબતોમાં આપણે તંપાસી શકીએ.

૧ તેને બરાબર નિદ્રા આવે છે કે નહિ ?

કેટલાક વિદ્યાર્થીઓનાં શરીરમાં સ્વાભાવિક શક્તિજ એટલી બધી ઓછી હોય છે કે દિવસના શરીરવ્તેમજ મનના થોડાક વધારે શ્રમથી પણ તે કંટાળે છે, અને પછી ખુદ શ્રમને જ ઊડે છે. પરિણામે તેનું શરીર શ્રમ વિનાનું રહે છે અને મન આડે રહેતે જાય છે. આ વસ્તુ વિદ્યાર્થીની ઉંબને નસાડે છે.

૨ વિદ્યાર્થીને કેટલા શરીરશ્રમથી થાક લાગે છે ?

શરીર મુદારવાના પ્રયત્નોમાં આપણે તેની તાકાત ન માપીએ તો પણ તેને જરૂર નુકશાન થવાનું. માટે જ તેને શારીરિક શ્રમ સોંપના પહેલાં તેની તાકાત માપવી જોઈએ.

૩ વિદ્યાર્થીને વાત વાતમાં શ્વાસ ચડે છે ? પરસેવો વળે છે ?

જાતીય વિકૃતિમાં સપડાયેલા વિદ્યાર્થીની શારીરિક સ્થિતિ ખૂબ જ મુશ્કાયમ થઈ ગયેલી હોય છે. વાત વાતમાં થાક, થોડા શ્રમે પરસેવો, આંખ નિસ્તેજ અને હાથ પગ લગ્ગરી ગયેલા હોય તેવા વિદ્યાર્થીની શારીરિક સ્થિતિ જાતીય વિકૃતિને લીધે લાથ ગયેલી હોય છે તેમ આપણે જાણવું.

૪. વિદ્યાર્થીને સાવ ઉધા કે સાવ ચતા સવાની ટેવ છે ? સૂતી વખતે તેનું મોં ઉધાકું રહે છે ? સૂતી વખતે તેમના મોંમાંથી લાળ પડે છે ?

સૂતી વખતની આવી દશા વિદ્યાર્થીની કેટલીયે શારીરિક તાકાતને હરી લેનારી છે. તેને જરાજર જોઈ તપાસી તેના ઘટતા ઉપાયો લીધા હોય તો જ શરીરરવારૂધ માટેના આપણા મોટા મોટા પ્રયત્નો સફળ થવાના છે.

૫. વિદ્યાર્થીના નખમાં મેલ ભરાઈ રહે છે ? વિદ્યાર્થીની આંખમાં આપડા રહે છે ? વિદ્યાર્થીના દાંત જરાજર સાફ છે ? તેના કાનમાં મેલ છે ના તો વહે છે ? તેના માથામાં ખોટા કે ઉઘરી છે ?

જ્યા અને આવી ઝીણી ઝીણી જાગતો વિદ્યાર્થીના આરોગ્ય માટે ઘણી જ મહત્વની છે. નખનો મેલ પેટમાં જઈ જગાડ કરે છે. આંખ ખરાબ હોય તો તેની અસર તો સમગ્ર શરીર ઉપર ખરાબ થાય છે. દાંત એ તો આપણા આરોગ્યના ચોપદાર કહેવાય. કાનમાં પીડા જન્મે તો અરધી છ'દગી ખસાસ થઈ જાય અને માથાની સુધ્ધતા ઉપર મગજના કાર્યનો ઘણો મોટો આધાર છે. વિદ્યાર્થીના શરીરો કેળવવા માટે પ્રયત્ન કરનારે આ જાગતો વિચારની જ ઘટે.

૬ વિદ્યાર્થી પેસાળ કે ઝાડો અટકાવે છે ? તેને આવી કુદરતી હાજતો અંખે કંઈ કુરિવાન છે ?

જ શરીરમાં રહેલો મળ જરાજર રીને ન નીકળે તેમજ કાઢી નાખવામાં બેઝરકારી સેવકમાં આવે તો આખાંયે શરીરમાં ઝેર થકે. અને જ્યાં ઝેર હોય ત્યાં પછી કાઢ પછી ખીજ વસ્તુ શું કામ જ કરી શકવાની ? વળી ઘણી વખત એક ના ખીજ દારણે વિદ્યાર્થીને બંધકાસતો રોગ પણ હોવાનો સંભવ છે. બંધકાસવાળા શરીર ઉપર બદારતા પ્રયત્નો બહુ જ જોઈ અસર કરી શકે છે. માટે શરીર કેળવવાના પ્રયત્નો પહેલાં આ રોગમાંથી વિદ્યાર્થીને પહેલી તકે મુક્ત કરવો ઘટે.

૬ વિદ્યાર્થી કાઈ જાનના શરીરરોગથી પીડાય છે ?

આજની વિદ્યાર્થી આજમની ખૂબ જારીકારી તપાસ કર્યા પછી ડૉક્ટરોએ જાણી કાઢ્યું છે કે જે વિદ્યાર્થીને આપણે નરી આંખે જોતાં નિરાશી ગણી કાઢીએ છીએ તે જ વિદ્યાર્થી ખરી રીને કાઢ પણ એક પ્રકારના રોગથી પીડાતો હોય છે. આવો રોગ આપણી નજર આગળ નથી આવતો હોતો કારણ કે તે ખીજ રૂપમાં હોય છે. પરંતુ આગળ જતાં જ્યારે પણ તેને અવકાશ મળે છે ત્યારે તે મોટા સ્વરૂપમાં કાઢી નીકળે છે.

આટલા માટે આવા વિદ્યાર્થીઓ (અને આવા વિદ્યાર્થીઓના દસ કાંઈ જોજા-નથી)નાં શરીરોને કેળવતા પહેલાં તેમનામાં તેવો કાંઈ રોગ છે કે

કેમ તે હકીકત આપણી દષ્ટિ સમીપ રહેવી જ નોંધએ.

વિદ્યાર્થીને શારીરિક દષ્ટિથી કેવી રીતે અવલોકી શકાય તેની આટલી રૂપરેખા વિચાર્યા પછી બીજી અનેક રીતે તેને અવલોકવાની દષ્ટિ આપણામાં જરૂર ઉઘડે છે.

માનસિક દષ્ટિથી અવલોકનનો વિચાર હવે પછી કરશું. હરખાધ.

દાતણ

મનુષ્યજીવનની ઉંચી વાતો કરવાનો જેમને અભ્યાસ થઈ જઈ છે તેઓ ઘણી વાર નાની નાની વાતો પર લક્ષ આપી શકતા નથી. છતાંયે બને છે એવું કે આવી નાની નાની વાતો જ સરવાળે જીવન પર ભારે અસર કરે છે.

આપણાં ઘરોમાં તેમજ છાત્રાલયોમાં આવી એક નાની વાત દાતણની છે. દાંતના આરોગ્ય પર આખાં શરીરના આરોગ્યનો મોટો આધાર છે એ હવે તો સિદ્ધ થઈ ચૂક્યું છે. જેમના દાંત ખરાબ અથવા ગયા તેમનું આરોગ્ય અધિક રીતે ખરાબ અથવા ગયું જ સમજવું. દાંતને સારી રીતે નિર્માણ કરાવવા માટે દાતણ કરવાનો રિવાજ એક સુંદર ઉપાય છે. દરરોજ સવારે ઉઠીને સૌએ દાતણથી દાંત વગેરેને સાફ કરવા જ નોંધએ.

પણ બને છે એવું કે આપણાં ઘરોમાં છાત્રાલયોમાં દાતણ કરવાની ટેવ નાનપણથી પાડવામાં આવતી નથી એટલે રીતસર દાતણ કરવાનું તો ઘણી વાર બહુ મોટી ઉમરે આવે છે. હું નાનો હતો ત્યારે દાતણને આડું અવળું ચાલી ઉગ પણ ઉતાર્યા વિના ફેંકી દેતો. આજે છાત્રાલયોમાં જોઈશું તો કેટલાક વિદ્યાર્થીઓ પોતાનાં દાતણો ફેંકી દે છે. આ તો કોઈની જગાએ નાખી દઈ ચલાવી લે છે. દરેક નાનો યા મોટો વિદ્યાર્થી સવારમાં દાતણ કરે જ કરે એવું થવાની સૌથી પહેલી જરૂર છે. ઘરમાં માતાપોએ અને છાત્રાલયમાં ગૃહપતિએ આ બાબત પર ખાસ ધ્યાન આપવું નોંધએ.

પણ દાતણ કરવાનો હેતુ ન સરે તો દાતણ કર્યું શા દામનું ? દાંત બધા બરાબર સાફ થાય, દાંતોની યંચે લગાઈ રહેલા પદાર્થો નીકળી જાય, દાંતનાં પેઠાં વગેરે અંગુઠો ને આંગળીથી બરાબર ધસાય, ઉગ ઉતારની વખતે ગળાની અંદરનો દૂધ વગેરે નીકળી જાય. આ રીતે દાતણ કરતાં શીખવવાની જરૂર છે. ગરબો મોટી ઉમરના વિદ્યાર્થીઓને તો આ દાતણની રીતસરથી કાંઈ ઝંકટર પાસે શાસ્ત્રીય રીતે સમજાવી દેાય તો પણ ખૂબ લાભ થાય અને તેમ થવાની ખામ જરૂર છે. આરોગ્યપાત્રતા આવા પ્રકારમાં નાનપણથી

સારી ટેક ભારે મદદગાર બને છે. પણ એ ટેવો એકલી જ ચાલુ રહે અને ચેતન્ય ઉભરે પણ એ ટેવોની પાછળ રહેલો શાસ્ત્રીય વિચાર આપવામાં ન આવે તો મૂળીયામાં પાણી ન જવાથી ઝાડનાં ડાળખાન સૂકાઈ જાય તેમ આ ટેવો ટકી શકતી નથી, યા તો પ્રતિકૂળ સંયોગોમાં તણાઈ જાય છે.

આપણે ત્યાં દાતણ સંગ્રહ કેટલીક રીતિઓ આવે છે. મારા નાન-પણની એક વાન મને યાદ આવે છે. અમારા ઘરમાં દરરોજ તામ્ર દાતણ લાવવાનો રિવાજ ન હતો. સૂકાં દાતણને બે ત્રણ દિવસ મુઠી પક્ષાગ્રીને અંગે ચલવતા. કરકસરની દૃષ્ટિથી આ વસ્તુ ગમે તેવી હશે પણ દાંતના આરોગ્યની દૃષ્ટિથી તો નુકશાનકર્તા જ હતી, એમાં શક નથી. એક તો નાનાં છોકરાંઓને દાતણ કરવા બેસતાં જ ટાઢ થાય. અને તેમાં વળી આ રસદીન દાંતણું ! 'પછી તો ફેલું' દાતણ વધારે ઉચું જાય છે એ હરીફાઈ જ ઉભી થાય ના ? ઘરમાંથી તેમજ છાત્રાસયોમાંથી આવ્યાં સૂકાં દાતણ વાપરી લેવાની પ્રથા દૂર કરવી જોઈએ.

બોડિંગના વિદ્યાર્થીઓમાં સારાં નરસાં દાંતણોનો પ્રશ્ન પણ ઉભો થાય છે. સામટું દાંતણ હોય તેમાંથી કાઢીને જરા જાડું આવે, કાઢીને પૂંછડિયું આવે. બોડિંગમાં તો સમગ્ર મોટા અને જઘાને સુંદર દુધપાકીયાં દાંતણ બેંધાં. દાંતણ દાંતો વચ્ચે ફીક ફીક માય તો જ દાંતણ કરવાની ક્લિન્ગજત છે. મને લાગે છે કે કરકસરના પ્રશ્ને જાણુ પર મૂકીને વિદ્યાર્થીઓનો આ શોખ પોપચા જેવો છે અને ઘરમાં તેમજ છાત્રાસયમાં તેનો અમલ થવો ઘટે છે.

આટલો તો દાંતણનો દાંતના આરોગ્ય પરત્વે વિચાર થયો. પરંતુ આજે આપણે જે રીતે દાંતણ કરીએ છીએ તે રીતનો થોડોક વિચાર પણ કરી લઈએ, અને તે સામાંજ આરોગ્યની દૃષ્ટિથી. મોઢામાં દાંતણનો ડોળો લઈને ફરતા, મરજીમાં આવે ત્યાં યૂ યૂ ચૂકતા, ગમે ત્યાં ઉજા ઉતારતા અને દાંતણની ચીરોને ગમે ત્યાં ફેંકતા આપણે સૌ આપણી આ રીતોથી સમાજના આરોગ્યને કેટલું નુકશાન કરીએ છીએ તેનો જરાયે વિચાર કરતા નથી. સુધરેલા દેશોમાં આજે ત્યાં ત્યાં ચૂંકવાની મનાઈ થતી આવે છે ત્યારે આપણે ત્યાં તો આરસ જડેલા ઓરડાનો ખૂણો પણ લાગ્યે જ ચીકાઓ હોય ! મુંજઈના મોટા મોટા માથાઓની સીડીઓ બેંધ આવે; દૂનોના ડબ્બા તપાસો; રિયર્ડસન અને કૂડસનાં સુંદર જાજરોમાં જાઓ-અધે ચૂંક, શેડ અને બીડીઓનાં ફૂંડાં ! ગામડાંઓમાં જાઓ તો ત્યાં પણ નદીને કંડે

કે કુવાની આસપાસ ત્યાં ત્યાં દાતણની ચીરો રખડતી જ હોય. આપણાં છાત્રાસયોમાં ન્હાવાની જગા પાસે દાતણની ચીરોના ઢગલા થવા એ સાધારણ વસ્તુ છે. આ બધી નાની નાની વાનો સામાજિક આરોગ્યનો કેટલો બધો વિધાત કરે છે તે આપણે સમજી લેવું જોઈએ. દાતણ ઠંડી વખતે ઝાઝી દરદર કરવાને બદલે એક જગાએ બેસીને ચૂંક, બડખા વગેરે ગોચર સ્થળે જાય એવો પ્રયત્ન દરેક ઘરમાં તેમજ છાત્રાસયમાં થવો જોઈએ, અને ચીરોને ત્યાં ત્યાં ન ફેંકતાં અમુક ચોક્કસ સ્થળે વિદાય કરવી જોઈએ.

દાંતના આરોગ્યનો વિચાર કુવાની સાથે સાથે સામાજિક આરોગ્યનો આટલો વિચાર આપણે ન કરીએ તો આપણાં ધર્મશાસ્ત્રોની ભાષામાં આપણે પાપી હરીએ.

નાનાબાઈ.

ન્હાવા જતાં

મગન: “કેમ જગન, પછી પેલા પ્રભુભક્ત સાથેની તકરારનું શું થયું ? હું તો આજે સાળાએ નહોતો આવ્યો પણ છ પરભુડો કંઈ બોલ્યો આવ્યો હતો ?”

જગન: “આજ તો કંઈ બોલ્યો આવ્યો નથી પણ બોલ્યો હિંમતી બોલે રમનમાં બેગો થયો હતો તે કહેતો હતો કે પરભુએ તેની ટોળી જમાવવા માંડી છે અને મને હેરાન કરવા ધારે છે.”

મગન: “હોં ક્યોં એના બાપનું કપાળ ! એની તાકાત હું ક્યાં જોઉં છું ? પરભુ અને તેની આખી ટોળી આતી જન્ય નહીં ! કેતી માએ શેર સુકે ખાધી છે કે તારો વાળ પણ વાંકો કરી રહ્યો ?”

જગન: “પણ છ તો ઘણા જણા થયો અને આપણે તો બે અહીં છાત્રાસયમાં પણ આડા આવે, નિશાળે જતાં રસ્તામાં પણ પગલે અને ત્યાં પણ ટોળી બાંધીને ખાએ. આપણે બે શું કરીએ ?”

મગન: “અરે, આપણે બે એટલે શું ? તું તારે ધીરજ રાખને. એક કોર આપું છાત્રાસય હોય અને એક કોર આપણે બે હોઈએ તોયે શું ? જમ્ય મારે છે બધા, તું તારે હું કહું તેમ ક્યાં કરને.”

જગન: “છ બધાને નહિ પહેંચાય દો ! અને શ્રદ્ધપતિને પણ આપું અવળું એવું તો બરાબરે કે કાં તો શિક્ષા થશે, કાં તો દોષ થશે અને કાં તો ડીક્લેસ.”

મગન: “ તું તો સાચ જ બ્હીક્ષુ; દોર ! હવે શુદ્ધપતિ પણ શું કરવાના હતો ? જો કંઈ વધારે પડ્યું કરે તો જે હાથ આપણા માસ્તરના તે એના પણ. ”

છગન: “ બોલ મા, બોલ મા: કાંઈ સંભળ્યો તો હમણાં જ જઈને, ચાડી ખાઈ આવશે. ”

મગન: “ હવે ભલેને ખાવ, આંધ્ર દ્યો ગીચે છે ? આપણે તો ડીસમીસહ હાથમાં રાખીને જ ફરીએ છીએ. ”

છગન: “ પણ ઇ પરલુડો મોજો નથી હો ! ટોળી એવી તો જમાવી છે કે મને ને તને પહોંચવા નહિ દે હો ! ”

મગન: “ તું તારે ખેરીકર રહેને, એની આખી ટોળીને હું એકલો પહોંચી વળીશ. તું તારે હું કહું એમ ક્યે જજો અને મારી પડજો રહેજો. ”

છગન: “ પણ એણા મને તો ખીક લાગે છે હો ! સાલો ક્યાંક એકલો ભાળીને મારી દેશે. ”

મગન: “ અરે, તારો વાગ પણ વધો થાય તો મારા માથે. હા, ખીસામાં શરસ અપ્પુ રાગજો અને હાથમાં લાડી વિના ફરતો નહિ. બનતાં મુઠ્ઠી તો હવે હમણાં આગળે બેએ છટા જ પડ્યું નહિ. અહીં છાત્રાસયમાં પણ ગ્રાથે જ રહેવું, અને નિરાગમાં પણ સાથે જ. ”

છગન: “ પણ આપણે જે ક્યાંક માર ખાઈ બેસશું તો ? ”

મગન: “ આપણે જે જણા છીએ પડી બ્હીએ છે શું ? આખા છાત્રાસયને મુગ્ધવશું દોરત ! અને એક ખીચ વાત વાદ રાખજો. ”

છગન: “ શું ? ”

મગન: “ ત્યારે પણ લગાઈનો પ્રસંગ ઉભો થાય ત્યારે આહું અવશું જોવા વિના પહેલો ઘા ફરતાં બૂલીશ નહિ. વાદ રાખજો કે પહેલો ઘા ક્યો તો જીવો નહિતર હર્યો. ”

છગન: “ ઇ તો નહિ બૂકું દોરત, પંચુ મારી પડજો રહેજો હો. ”

મગન: “ જોમાં તારે બ્હીકું જ નહિ. આપણે જે બેગા થવા પડી કાના ભાર છે કે આપણી સામે માયું પણ ઉચું કરી શકે ? બોલ્યો કે મુઝો મમજ. લે ચાલ હવે ન્હાયા જઈએ. ”

ચારિત્ર્યમાં શું શીખવવું ?

ગચુલા જાતનો ગરાશીઓ. ગામની અર્ધી પાટીનો ગરાસ ગચુલા ખાય; ગામનાં વસવાયાં ગચુલાને ઘેર ઉભે પડે ખડાં; ગચુલા આ...ને ચોરે બેસીને રૂપાનો હોઠા હાથમાં લે ત્યારે ખમા ખમા થાય.

એક વાર ગામને પાદર બુંગીઓ દેવ વાગ્યો. “કાણે એ ?” ગચુલાએ જીવુલાની જમીન દગાવેલી એટલે જીવુલાએ બહારવટું ખેડ્યું. જીવુલા પચ્ચીશિક સવારોને લઇને ગામ પર પહોં. ગાવાળો શીમમાં દોર રડોને નાહા; ખેડુતોએ રાડ કરી; ભૂતનાથના આજીણો રડી કરતા કરતા જીવ લઇને નાહા; ગામ આખામાં ઉજાટ થઇ રહ્યો. ગરાશીવાનાં લોહી ઉછીની આવ્યાં. નાનલા, દેવુલા, જોરના, સૂભા, અમરલા બધાના હાથ એકદમ તર્લવારની મૂક પર પડ્યા અને ઘડીવારમાં સૌ ગચુલાની ઉછી હોળ દાગર.

“ગચુલા ક્યાં છે ? અર્ધી પાટીનો ધણી ક્યાં છે ? રૂપાનો હોઠાનો પીનાર ક્યાં છે ? વસવાયાંની ચાટી લેનાર ક્યાં છે ?”

માઠ મેડી પરથી ડોકું જરા બહાર ટાલી બાનડીએ કહ્યું: “દેવુભા, દરબારનું માથું દુખે છે તે તમે જાવ. દરબાર કહે છે કે એમાં માફ શું કામ છે ?”

આરેક વર્ષ પછી ગચુલા પોનાના દીકરાને નાકુદ્દારોની બોડિંગમાં મૂકવા આવ્યા ત્યારે સુમિટેન્ડન્ટને ભાર દઇને કહેવા લાગ્યા: “આ મારા દીકરાને ખરો ક્ષત્રિય બનાવવો છે, હો! એનું ચારિત્ર માફ થાય માટે અર્ધી મૂકું છું. એ એનો ધરમ ન ચૂકે એવું શીખવજો.”

* * *

અંબા વેણીસંકરની મા. વેણીસંકરને રાજકોટ બોડિંગમાં દાખલ થયાં આરેક વર્ષ થયાં. આજે વેણીસંકર વેશન પૂરું કરી પાછો રાજકોટ જતો હતો. અંબાએ તેને માટે ભાતા સાફ મગજ પૂરી કર્યા હતાં. બંને મી દીકરો રાતના પચારી પાસે બેઠાં બેઠાં કનરામાં ભાતું ભરતાં હતાં.

“આ બે, આ મગજ મૂકું છું તે તારે રોજ સવારમાં એક એક લાડુડી ખાવાની.”

“બા, અમે તો પચ્ચીશ જણા: તે આ વીશ વાડવામાં તો પૂરો એક એક પચુ ભાગવા ન આવે.”

“આ કાંઈ બધાને આપી દેવાના નથી. તારે રોજ જોવા નાંખે એક એક લાડુ ખાઈ લેવો.”

“અને ખીજા હોય તે ?”

“એને બજાર પણ શી પડે ? દુકાંમાં મોડું રાખીને એ બટકાં મારી લેતાં શી વાર લાગે ? આવડો થયો તોયે આટલું ન આપડું !”

વેણીશંકરના બાપા કાલસાની ખાણોમાં સાગ્ર હોદા પર હતા. વેણીશંકરને બોડિંગમાં દાખલ કર્યો ત્યારે તેમણે દાખલ થવાના કારમમાં જાણાવેલું : “મારો દીકરાનું આગિય ઘડાય એ હેતુથી હું તેને બોડિંગમાં મૂકું છું.”

x

x

x

નાથાસાસ શેડને કાપડની દુકાન. લડાઈના વખતમાં તેમની પાસે સારો પેસો થયેલો પણ મકાનોમાં નાણાં રોકાઈ ગયાં અને બજાર મંદ પડી એટલે વેપાર પહેલાં હતો તેવો સાધારણ થઈ ગયો.

નાથાસાસનો દીકરો કરમચંદ બાવનગરની બોડિંગમાં ભણે. દીવાળીના વેકેશનમાં કરમચંદ ઘેર આવ્યો. કરમચંદ રોજ બપોરના દુકાને બેસે અને મુટરપટર કામકાજ કરે. એક વાર નરોત્તમ શેડનો ગુમારનો ઉધરાણીએ આવ્યો ત્યારે કરમચંદ દુકાને બેઠેલો. ગુમારતાને આ પાંચમી મહેતત્ત હતી.

“શેડ છે કે ?”

“હા, કા. કેમ ?”

“બહાર બોલાવોને ?”

“આપનું નામ શું ?”

“હહો કે નરોત્તમ શેડનો હીરો આવ્યો છે.”

કરમચંદ અંદર ગયો અને બોલ્યો : “આપુ, નરોત્તમ શેડનો હીરો આવ્યો છે ને તમને બોલાવે છે.”

શેડ ધાંધા થયા : “એને કહે કે શેડ ઘરમાં નથી મારે કાલે આવજો. જા, જા, જલ્દી કહે નહિતર એ તો અહીં સુધી આવ્યો આવશે.”

કરમચંદ ગભરાયો.

“પણ તું કહે કે શેડ માંદા છે, આજ નહિ.”

“પણ બાપા બહાર આવવામાં શું ચર્ચ જાય છે ?” કરમચંદે કહ્યું.

“આ તો છોડો કહ્યુંયે ન માને ! આ ભણતરે નખખોદ વાળ્યું. તું કહેને કે શેડને આજે નહિ મળાય તે નહિ જ મળાય ! જાવ.”

આ જ નાચાસાત્ર શેષ દશેક દિવસ પછી માણની ખરીદી કરવા ભાવનગર આવ્યા ત્યારે જોડિંગમાં આવ્યા અને મૃદપતિને ધમકાવવા લાગ્યા: “ તમે દુહો બો કે અમે ચારિત્ર્ય પર ભાર આપીએ છીએ, ભાર આપીએ છીએ. પણ આ દરમિયાનને તો હમું આવડતું નથી. નથી આવડતું ધરોદાને સમાન-વર્તા, નથી આવડતું ઉપરાણીવગાને જગાજ દેતાં. ચારિત્ર્ય ઉપર તમે ભાર દેતા હો તો આમ હોય ? આજ સુધી તો યધું તે યધું, યજ્ઞ હવે જગનર ધ્યાન રાખો. આવું તે અપાકું ચાલે ! ”

ખિચાર જોડિંગવાળાઓએ ચારિત્ર્યમાં શું શીખવવું ?

નાનાભાઈ.

એક પત્ર

એક દિવસ દપાસમાં અમને એક પત્ર મળ્યો. તે પત્ર ‘ એક વિદ્યાર્થી ’ નો લખેલો છે. આખોયે પત્ર અમે ચંદી ઉતારીએ છીએ:—

“ મે. ‘ છાત્રાસય ’ ના નં. ૧ માટે,

મુ. ભાવનગર.

નીચેની દફતરિત આપના માર્ગિક પત્રમાં અપવાદ્વા કહ્યો:

જોડિંગને નામે ચાલતો વ્યાપાર

વિદ્યાર્થીઓ દેગણ પાસે વાનો કરતા જોડેલા છે. વાનમાં નં. જોડે નં. ખીજને દહું કે બે તારામાં શક્તિ હોય તો નં. ત્રીજને જેથી તારા રૂમમાં લઈ જા. નં. ખીજને નં. ત્રીજને જેવયા માંડ્યો. નં. ત્રીજને જારણું પકડી રાખ્યું. બેસમાં જારણાના ચળ ચાર રકુ નીકળી ગયા. મૃદ-પતિને ખજર પડી. જોડાવ્યા, ધમકાવ્યા, સોડી મારી ને વધારામાં દહું કે મીઠી પાસે સમરાવવાનું જે જેણે તે તમારે લગ્યું. જોડિંગના જારણાના જે સારા રકુ હતા તે કાઢી લઈ મીઠી પાસે તેના ધરના નખાવ્યા જેથી વધારે ખર્ચ આવે. પણ મૃદપતિના દમનરીએ જે મીઠીએ એક પાંછ, પણ લેવાની સાફ નાં પાડી. છતાં મૃદપતિ ચાહેજતાં ચુરેસો ઉતર્યો નહિ. તેણે રકુના અને મજુરીના ગણીને વિદ્યાર્થીઓ નં. ખીજ ત્રીજ પાસેથી પૈસા લીધા. બે તેમની પાસેથી દંડ તરીકે લીધા હોત તો અમને દંડ વાંધો ન હતો. પણ ચતુરાઈ વાપરીને પૈસા લીધા તેજ અમને ચાલે છે. આ વાતના બધા વિદ્યાર્થીઓ સાક્ષી છે.

લી. એક વિદ્યાર્થી.

તા. ક. વિદ્યાર્થીઓ અને લેખકનાં નામ સંકલ્પવને લીધે આપ્યાં નથી. વાત સાચી છે. વાત આજરોજની જ છે. ”

આ આખા પત્રમાંથી ત્રણ ચાર વસ્તુઓ વિચારવા જેવી તરી આવે છે: વિદ્યાર્થીઓનું તોફાન, ગૃહપતિની મુંઝવણ, ન્યાય અન્યાયનો પ્રશ્ન અને વિદ્યાર્થીઓનો ડરપોક સ્વભાવ.

છાત્રાલયમાં વસતા વિદ્યાર્થીઓ છાત્રાલયને પોતાનું ઘર સમજીને જે પ્રકારનું નિર્દોષ તોફાન કરે છે તે તરફ હવે આજની આપણી દષ્ટિ જાદલાવી જોઈશે એમ લાગે છે. અક્ષત્ત જે જે કંઈ વિદ્યાર્થીઓ કરે તે બધું સાફ જ કરે છે અથવા તો તે બધું આપણે ગૃહપતિઓએ ચકાવી લેવું જોઈએ એવો આનો અર્થ નથી. પરંતુ વિદ્યાર્થીના દરેક દરેક તોફાન તરફ આજે જે આપણી દષ્ટિ છે તે વિચાર દરતાં આજની નથી લાગતી. વિદ્યાર્થી તોફાન કરે છે તે તોફાન જ છે, વિદ્યાર્થી નુકશાન કરે છે તે નુકશાન જ છે, વિદ્યાર્થી પોતાના વર્તનનો ખ્યાલ કરે છે તે મોટે ભાગે કુલો જ ખ્યાલ હોય છે; પરંતુ આપણે ગૃહપતિઓએ તેમના તરફ તેઓ ગુન્હેગાર હોય તેવી રીતે જોવાની જે દષ્ટિ કેળવી છે તે મિટાવવી પડશે. એક શિક્ષાઅમલદાર ગુન્હેગારનાર તરફ જે દષ્ટિ રાખે છે તે દષ્ટિ આપણને ન જ પોસાય. તેમના ગુન્હાને, તેમના ગુન્હાના સ્વભાવને, તેમના સંબોગોને, તેમની ઉંમરને અને તેમની મર્યાદાઓને આપણે આપણી સમજ રાખીને જ તેમની સાથેનું આપણું વર્તન આપણે ચકાવી રાખીએ. દુકંમાં વિદ્યાર્થીના દરેક દરેક તોફાન તરફ આપણી દષ્ટિ માતાની હોય, પિતાની હોય, શિક્ષકની હોય, મિત્રની હોય અને એક માનસદાઓની હોય.

આવે વખતે ગૃહપતિની મુંઝવણનો પણ ખાર રહેતો નથી. ગૃહનું તંત્ર અલાયદું હોય ત્યારે શિસ્તના પ્રશ્નોનો અમુક રીતે પણ નિઃશ્ચય લાગ્યા સિવાય તો છૂટકો જ નથી. પરંતુ તેવે વખતે ઉપર કહેલી દષ્ટિવાળા ગૃહપતિ જરૂર ધીરજથી અને એક કેળવણીકારને શોભે તેવી ખંતથી પોતાની મુંઝવણનો નિઃશ્ચય લાવી શકે છે. ખીજ, રાપ કે ચીડીયો સ્વભાવ આપણને ન જ શોભે. આપણો તેવો સ્વભાવ આપણા તરફની વિદ્યાર્થીઓની સન્માન-સુધ્ધિ ખોવરાવી નખાવે છે એટલું જ નહિ. પરંતુ વિદ્યાર્થીઓ પણ તેમના વર્તનમાં આપણું જ પ્રતિબિંબ પાડતાં શીખે છે.

અને ન્યાય અન્યાયનો પ્રશ્ન તો મહા ચિકટ છે. તે પ્રશ્નની સંપૂર્ણ ચર્ચા

કરવાનું કાંઈ બીજું વખતે રાખીને પ્રસ્તુત પ્રસંગને આપણે વિચારીએ.

અમે ઈચ્છીએ છીએ કે ગૃહપતિ સંગથે પોતાની માન્યતામાં વિદ્યાર્થીઓ કંઈક ગેરસમજીતું કરતા હોય; કારણ કે તેઓ ચીતરે છે તેવા માણસે ગૃહપતિપદ સ્વીકાર્યું હોય તેમ માનવાની અમારી શુદ્ધિ ના પાડે છે. છતાં વિદ્યાર્થીઓના પત્રમાંથી તરી આવતી એક વૃત્તિ અમને પસંદ પડી છે અને તે માટે અમે તેમને ધન્યવાદ આપીએ છીએ. આ વૃત્તિ તે શુદ્ધાને મારે સ્વેચ્છાથી દંડ બોગવવાની તૈયારીની વૃત્તિ. જ્યારે જ્યારે પોતાને કાંઈ શુદ્ધ થઈ જાય ત્યારે ત્યારે તે શુદ્ધો ક્યુમ્બ કરવો અને તે ખાતર જે દંડ હોય તે સ્વેચ્છાથી જ સ્વીકારવો તે ખરી ન્યાયવૃત્તિ કહેવાય. તે વૃત્તિ વિદ્યાર્થીઓમાં તેમજ આપણે મોટેરાંઓમાં પણ હોવાની ખૂબ જરૂર છે.

પણ હવે એક શોચનીય બીના નોંધવી પડે છે અને તે આખાં પત્રમાંથી તરી આવતું વિદ્યાર્થીઓનું કર્ષણપણું. ગૃહપતિની ત્રીકે વિદ્યાર્થીઓ પોતાનું મનોગન તેમની પાસે રજુ ન કરે અને પત્ર લખે તેમાં નામ પણ ન આપી રહે એ સ્થિતિ અત્યંત ખરાબ ગણાય. તેવી સ્થિતિથી વિદ્યાર્થીઓ તેમજ ગૃહપતિઓ બન્નેએ શરમાવું લેજો. આપણા દેશમાંથી નૈતિક ગુણો એસરતું જાય છે તેવે સમયે તો આવી પરિસ્થિતિથી આપણે ખૂબ ચેતવું ધરે છે. વિદ્યાર્થી મિત્રોને કહેવાનું એટલું કે જીવને લેખમાં પણ તેમણે પોતામાં રહેલી આ બીકણુ વૃત્તિને કાઢવી. અને મારા ગૃહપતિ બધુઓએ ખૂબ જ વિચારવું લેજો કે આપણાથી વિદ્યાર્થીઓ બંધીએ અને નૈતિક હિંમત ખોતા જાય તે વસ્તુસ્થિતિ આપણા કાર્યમાં કેટલી વિધાતક છે!

આ આખો પત્ર મને પોતાને તો મારાં કાર્યમાં તેમજ કાર્યપદ્ધતિમાં એક અણુમૂલો બોધપાઠ નીવડ્યો છે; અને તેથી જ તેના લાયક પંક્તી જે જે વિચારો મને સૂચ્યા ને મારા જેવા જ માણ બધુઓ પાસે રજુ કરવા પ્રેરણો છું.

હરભાઈ.

મીયાં

એનું ખર્ચ નામ તો સમજાવ્યું પણ બધાં જિને મીયાં કહીને જ બોલાવે. અને વિદ્યાર્થીઓ પણ કંઈ મોળા હોય છે? સમજાવતો તેઓએ પાકા અભ્યાસ કરીને જ તેનું નામ મીયાં પાડેલું. તે ખરેખર મીયાં હતો. ખોચ સાત મિત્રો એકા મળ્યા હોય, અને એક પોતપોતાનાં લવિ-

ધ્વના તરંગો રચતા હોય. એક કહે કે હું વેપારમાં પ્રામાણિકતા લાવું તો જ આ બોર્ડિંગનું નામ સાર્થક ગણ્યું કહેવાય. ખીજે કહે કે આપણે તો કોઈ દેશી રાજ્યના દિવાન બનીને આદર્શ દિવાન કેવા હોઈ શકે તેનું દષ્ટાંત બતાવીએ ત્યારે જ જાણીએ. ત્રીજે કહે કે આજના રાજકારણમાં આશીર્વાદી જેવા પેશી ગયા છે તેને ખસેડીને સાચા સેવક કેવા હોઈ શકે તેનો પદાર્થપાક આપું તો જ ખરો. આમ વિવિધ પ્રકારના તરંગો ચાલી રહ્યા હોય તેવામાં રામલાલ એકદમ લજ્જા ઉઠે: “અરે યાર જે તો ખરો, કોઈ રાજ્યનો રાજા બનું ત્યારે જ મારું નામ રામલાલ! અને મારા હાથમાં જે સત્તા આવે તો તો મારા વિરોધીઓનો ધાણુ જ વાળી નાખું.”

એક મિત્ર વચ્ચે જ બોલી ઉઠે: “પણ રામલાલ, રાજા થવાય શી રીતે અને સત્તા આવે શી રીતે?” તો તુરત જ રામલાલ જવાબ આપે કે “યાર તે જ વાંધો છે ને? ‘વો દિન કદાસે કે મીયાં કે પાવમે’ ભુતી?”

બે ચાર મિત્રો એકઠા થયા હોય અને કોઈ ઔદિક વિષય ઉપર રસિક અર્થો આલી રહેલી હોય. આવે વખતે રામલાલ કંઈ જાણે ક્યાંથી આવે ચડે અને વગર નોતર્યો અર્થોમાં લાગે. રામલાલને કંઈ ખાસ મત કે અભિપ્રાય તો હોય જ નહિ. એ તો ગમે તે એક પક્ષમાં લાગી જાય અને આંકું અવળું ગમે તેમ સોચે જાય! વાદવિવાદ ખૂબ જોડાઈ ચડે અને ઉઘાડી રીતે રામલાલની દલીલો તૂટતી જણાતી હોય છતાં રામલાલ ન બોલતાં અટકે કે ન તેનો જુસ્સો નરમ પડે. એ તો જેમ જેમ તેની દલીલો તૂટતી જાય તેમ તેમ જોડા જોડા બોલતો જાય. આખરે યાત્રીને કોઈ એક જણ સહેજ ખીજેમાં બોલી નાખે કે “મીયાં પણ તંગડી તો ઉઘી” ત્યારે “તમને કોઈને Common sense જ નથી” એમ મોટેથી બોલીને તે ચાલ્યો જાય.

આવું આવું તો ઘણાં પ્રસંગોમાં બને. ખીસામાં પાછું પણ ન હોય ત્યારે રૂપિયાઓ ખરચવાની વાતો કરે અને કોઈ ઉઘીના આપે તો ખરચી પણ નાખે. આગળ પાછળનો જરા પણ ચિચાર ક્યાં વિના ગમે તેવાં જોખમો ખેડે; અને કોઈ સહેજ પણ આડે માર્ગે લઈ જનાર મળ્યા જાય તો મૂળ માર્ગને વિસરે. એવાં એવાં તો રામલાલનાં ઘણાં પરાક્રમો. રામલાલ ખરો મીયાં!

વિદ્યાર્થી આમ વિચારે

આ ગૃહપતિને ખાવાનો કંઈ શ્રાવ્ય હશે ?

આ ગૃહપતિને ઈયાંછાકરાં ઉપર હેત હશે ?

અમે બાળકો છીએ તેનો તેમને પચાથ રહેતો હશે ?

પોતે પણ બૂત્ત કરી નાખે છે એ હકીકત તેમના ધ્યાનમાં રહેતી હશે ?

ગૃહપતિ સાહેબને હૃદય મિત્રાથ કંઈ ખીલું કરવાનું હશે ?

તેઓ કાંઈ દિવસ રમત રમ્યા હશે ? કાંઈ દિવસ સાહેબ હર્યા હશે ?

મિત્રો સાથે ફરવા નીકળવાનો રસ સમજતા હશે ?

સાહેબે જીવનમાં સાહસો કેવાં હોય તે જાણ્યું હશે ?

કાંઈ દિવસ મારામારી કરવાની મજા માણી હશે ?

ગૃહપતિ આમ વિચારે

આ છોકરાઓને ખાવા સિવાય ખીજ કાંઈ વસ્તુમાં વધારે રસ હશે ?

આ છોકરાઓ નાને મોટે વેશે સમજતા હશે ?

આઓ દહાડો હોદારા પાડે છે તે શાંતિનું જીવનમાં સ્થાન શું છે તે સમજતા હશે ?

તેઓ કાંઈ દિવસ રમતથી ચાડતા હશે ?

આ છોકરાઓ આઓ દિવસ હર્યા શું કાંમ કરતા હશે ?

અને છેક જ નજીવી આગતોમાં વાર વારે ફરિયાદે શું આવતા હશે ?

આ છોકરાઓ અંદર અંદર વાતો કરનાં કેમ નહિ ધરાના હોય ?

સાઈકલનો કાંઈ દિવસ કંટાળો આવતો હશે ?

આ છોકરાઓના જીવનમાં ક્યાંયે ધર્મને સ્થાન હશે ?

તેઓ બહુ બિચારુશી કેમ હશે ?

કેટલુએ સમજાવીએ તો પણ તેમના બેગનામાં સમજણ કેમ નહિ પેસતી હોય ?

આ છોકરાઓ દોર જેવા કેમ હશે ?

ભણેલાઓનો આજનો ધર્મ

પ્રા: " Congratulations ! મિસ્ટર સાંતિલાલ, Hearty congratulations ! "

શાં: " જોહો, પ્રાણુભાઈ ! અત્યારે ક્યાંથી ? "

પ્રા: " તાર ઑફિસે ગયો હતો. ત્યાં ખજાર મળ્યા કે તાર તો આવી ગયો. આપણી આખી યાત્રિમાં તમે પહેલા જ ફર્ટ ક્લાસ છો. "

શાં: " ઇશ્વરકૃપાથી પાર ઉતરી ગયા. "

પ્રા: " હવે કાલથી ન્યુસપેપરમાં Wanted વાંચી અરજીઓ દાખલ રાખો. "

શાં: " એમ કેમ ? "

પ્રા: " કેમ શું ? ફર્ટ ક્લાસ આવ્યા છો એટલે તરતમાં ટેટા ખાત્રી જરો. "

શાં: " પણ ટેટા ગજાડવો ન હોય તો ? "

પ્રા: " ત્યારે એક્સપ્રેસ. ખી. થયું છે ? "

શાં: " હરગીન્ન નહિ. "

પ્રા: " એમ.એ. ? "

શાં: " પહેલાં વિચાર હતો. "

પ્રા: " ત્યારે કરવાના છો શું ? "

શાં: " મારે તો ગામડામાં એક શાળા કાઢવી છે. "

પ્રા: " Oh, my Lord ! નિશાળ ! અને તે પણ ગામડામાં ? "

શાં: " હા, એમ જ. "

પ્રા: " પણ ત્યાં ખાશો શું ? "

શાં: " ગામડાના લોકો જે ખાતા હશે તે હું ખાઈશ. "

પ્રા: " આ બધા મનસૂચા જવા દે મારા મહેરમાન, અને જ્યાર ગામ ન જવું હોય તો અહીંની હાઈસ્કૂલમાં જાનામાના દાખલ થઈ જાઓ એટલે દનિયું ચડતું થાય. "

શાં: " મને ત્યાં જોકે નહિ. "

પ્રા: " તો પછી કાંઈ વેપારી લાઇનમાં જોડાઓ. તમારા જેવા બુદ્ધિશાળી લોકોએ વેપાર ખેડીને દુનિયાની લક્ષ્મી ઘેર લાવવી જોઈએ. "

શાં: “પ્રાણુભીષ, તું ઇન્ટરમાં આવ્યો છતાં આવી સાદી વાત તને સમજતી નથી?”

પ્રા: “ના, નથી સમજતી. નિશાંજો તો જે લોકો ખીજાં બધા ધંધાઓમાં condemned થયા હોય તેમને માટે છે. એ ત્રીસ આગીરા રૂપરડીમાં પૂરે એ શું થાય?”

શાં: “તારી મોટી બૂલ છે. આપણી નિશાંજોમાં આજે તું કહે છે તેવા નાલાયક લોકો ભરાયા છે એ હું ક્યુલ કંઈ છું; પણ તેથી જ સૂરા લોકોએ ત્યાં જવું ધટે છે. આજે આપણામાં જે લોકો તાકતવાળા હોય છે તેઓ પોતાની બધી તાકત સરકારને ચરણે-ધરણે મૂકે છે અને નોકરીમાં યા તો સરકારે પોષેલ વેપારમાં જીવન વ્યતીત કરે છે.”

પ્રા: “એમ ન કરે તો ખીજું કરે શું?”

શાં: “આવા તાકતવાળા જુવાનોએ પોતાની તાકત ગામડાઓમાં ખપાવવી ધટે છે.”

પ્રા: “ગામડામાં નિરાંતે ગિયારો ભૂખે મરે.

શાં: “એમાં આપણો દૃષ્ટિબેદ છે. માણસ વધારે ભણ્યો એટલે તેને જીવનનિર્વાહ માટે વધારે રૂપિયા જ જોઈએ એવી માન્યતા આ કોલેજોએ આપણામાં ફાણે જાણે ક્યાંથી ફસાવી દીધી છે! અને આ માન્યતા ઉપર તો આજે ગુજરાતી મહેતાજીને વધારેમાં વધારે રૂ. ૫૦) મળે છે ત્યારે કોલેજના પ્રિન્સિપાલને ઓજામાં ઓજા રૂ. ૫૦૦) મળે છે; અને રાજ ખીજ કોલેજમાં જવાની ધમકી આપે તે તો વળી જુદી. આ પ્રવાહને ફેરવવો હોય તો આપણે ગામડાંઓમાં જવું જોઈએ.”

પ્રા: “આમ તો તમારી વાત મળે ઉતરે છે.”

શાં: “દીવા જેવી ચોક્કસ વાત છે. આપણી આખી પ્રજા ગામડાંઓમાં પડી છે, ત્યાં જઈને એ પ્રજાને જગાડવી એ જ આજનો યુગ્મધર્મ છે.

પ્રા: “એમાં તમે એકલા જશો એથી શું વળશે?”

શાં: “હું તો આપણા બધા જુવાનો પાસે આ વસ્તુ મુક્યાં માથું છું; અને તેમણે આજણુ બોડિંગના તમામ બોર્ડર પાસે તો આસ. આપણી આજણુ બોડિંગો આવા સાચા આજણુો કરે તો જ તેમને ટકી રહેવાનો અધિકાર છે અને તો જ કોઈ પણ બોડિંગને સમાજના પૈસા પર નભવાનો અધિકાર છે. જે જે લોકો સમાજના પૈસાથી જ્ઞાન મેળવી એ જ્ઞાનનો દેવળ

પોતાના સ્વાર્થ માટે ઉપયોગ કરે છે તે લોકો સમાજના દ્રોહી છે એમાં શક નથી. આપણે ત્યાં રાજ્યની મોટી મોટી જોડાણશીપો ખાઈને લાલુતારા લોકો એ લાલુતરથી મોટા મોટા પગારવાળા નોકરીઓ મેળવવા મથે છે અને રાજ્યની જે ગરીબ પ્રજાએ પોતાના પરસેવામાંથી એ પૈસો નીપજાવ્યો છે તેની સેવાનો વિચાર કરતા જ નથી, એ શું બતાવે છે ? ”

પ્રા: “ તો તો આપણે જ્યાં હી બોર્ડરોએ વિચાર કરવો પડશે. ”

શાં: “ અહીં જત, ક્રીશ્ચિય બેગવનારે પોતાનું દેવું તો અદા કરવું જ નોંધ્યું. આજે તો કાગડના માળામાં જેમ કાચ-જામાં જ્યાં પોપાય ને મોટાં યાય પણ પાંખ આપે તે બેગાં ટહુકા કરીને ઉડી જાય તેમ આપણે સૌ આવી બોર્ડરોમાં પારકે આજે એક લાપલુ આપે તો ફીક. ”

મુલાકાતે જશે ત્યાં શું જશે ?

- ૧ આલેશાન મકાન ?
- ૨ દાતાઓની તકનીઓ ?
- ૩ રુબ્રિન્ડેન્ડની ઓફિસ ?
- ૪ વિદ્યાર્થીનાં ટેમલ પુરશી ?
- ૫ હાપેલાં દારૂમટેગલ ?
- ૬ તૈયાર કરેલી પ્રાર્થના ?
- ૭ ગોખાવેલા સંવાદો ?
- ૮ વિદ્યાર્થીઓની ડિસિપ્લીન ?
- ૯ આખા વર્ષનાં જમણોની યાદી ?
- ૧૦ વિઝીટર્સ બૂક ?
- ૧૧ ચોખાની વાનકી ?

પૈસે પોતાપછા છીએ અને પાંખ આવી. કે ઉડી જઈએ છીએ. છે દંધલેવા કે દેવા ? આવી જ મેં ગામડામાં શાળા કાઢવાનો વિચાર કર્યો છે. ”

પ્રા: “ તો તો જરાબર છે. જેમ મને આ વાત સમજાઈ તેમ આપણા જ્યાં લાઇઓને સમજવા માટે

શાં: “ પ્રાણુભાઈ, હું શાળા કાઢીશ એ જ મોટું લાપલુ યશે. આજે નકામું ચૂંક ઉડાડવાનું મન નથી. આ તો વાતે વાત નીકળી એટલે તને કહ્યું. પણ મને ચોક્કસ લાગે છે કે આપણા માટે આજે જીવે ધર્મ નથી. આજે જ્યારે ચાતુર્વર્ણનો કિલ્લો વૂટવા લાગ્યો છે ત્યારે તેને જાયાવવાનો પણ કાંઈ માર્ગ હોય તો આ જ છે. આપણે બાબલોએ દેશના આ બાબલુશર્ચમાં ઉતરી પડ્યું. લે હવે હું જાહુ બકી પડ્યો. ચોક્ક કરવા જઈએ. ”

નવી દુનિયા

આપણે ગૃહપતિઓ સામાન્ય રીતે ચાર દીવાલોની અંદર રહેનારાં પ્રાણીઓ. એનો એ રસોયો, એનો એ કાઠારી, એની એ બાઇઓ, એનો એ સફેદરી. દર સાત નવા નવા વિદ્યાર્થીઓ આવે અને નવા પ્રાણ લાવે, પણ આપણી આંખે જાંખ વળી ગઈ હોય એટલે નવાં વિદ્યાર્થીઓ પણ જૂના જેવા જ લાગે.

અને આ ચાર દીવાલમાં જુવાનો તોફાને ચડે ત્યારે આપણને તો પૃથ્વી રસાતાળ જતી દેખાય. આપણા હાત્રાસયમાં આજે વિદ્યાર્થીઓ તોફાન કરે છે, સત્તાની સામે થાય છે, વ્યવસ્થા સામે બંડ કરે છે, ચાલુ પ્રણાલોનો વિરોધ કરે છે ત્યારે આપણી મતિ મુંઝાઈ જાય છે; અને વધારે વિચિત્ર તો એ છે કે જેમ જેમ આપણે આ બધું દાખી દેવા મથીએ છીએ તેમ તેમ તે બમણા બેરથી ઉઝળે છે.

આનું કારણ ? આપણે ચાર દીવાલોની બહાર જઈ ખુલ્લી હવામાં દમ લાઇએ અને નિચાર કરીએ.

આજે આખો માનવસમાજ તોફાને ચડ્યો છે. ચીન, ઇરાન, વર્તે રાજ્યો આજ સુધી પરદેશીઓને દેવ માનના તેઓ આજે સ્વતંત્ર થાય છે અને પરદેશીઓની હુમ્મરી દેખી દે છે. રશિયાના વિરાળ પ્રદેશમાં એક કિલ્લો જારની હાક વાગતી ત્યાં આજે સોવિયેટ સરકાર રશિયાનું પુનર્વિધાન કરી રહી છે, અને દુનિયાભરના ઝારોને મૂળવે છે. યાંત્રિક કારખાનાંઓમાં દામ કરનારા મજૂર લોકો આજ સુધી માલિકોની દયા પર બટકું રોટલો ખાતા ને જીવતા તે પોતાનું નશીબ પોતાના હાથમાં લે છે; ખીલોમાં હડતાળ પાડે છે; પોતાની શરતો રજુ કરે છે અને દુનિયાભરના રોક અને ગેંકરના સંબંધને નવેસરથી બાંધે છે. સ્ત્રીઓ આજ સુધી પુરુષોને આધીન રહી આત્મસમર્પણ કરી રહી હતી તેઓ આજે બહાર આવી પુરુષો પાસે પોતાના હક્કો માંગે છે. આર્થિક સ્વાધીનતા મેળવે છે અને સ્ત્રીપુરુષના વિવાહસંબંધોનાં નવાં ધોરણો ઉભાં કરે છે. આજ સુધી રાજાઓના જુલમને સહન કરનારી પ્રજાઓ આજે નવાં શસ્ત્રોથી લડાઈ માંડે છે, રાખના અધિકારીઓને હંકારે છે અને રાજાઓના પાયાને હથમચાવી મૂકે છે. આખી દુનિયાના વ્યવહારમાં ન્યાં ન્યાં જૂની સત્તા, જૂનો અધિકાર, જૂનો દમામ, જૂની પ્રતિષ્ઠા વગેરે હતાં ત્યાં ત્યાં તોફાન ફાટ્યું છે અને કેમ જાણે જૂની દુનિયા પડતી હોય એમ સ્પષ્ટ દેખાય છે.

આપણી ચાર દીવાલોની અંદર પણ જે તોફાન ચાલી રહ્યું છે તે આ મોટા તોફાનનો જ અંશ છે.

અને ન હોય ? જૂનો ચીલો ત્યારે બહુ ઉડો વન્ય અને ગાડાનું પૈ સુદાંત ખૂંચી મન્ય સારે નવો ચીલો પડવો જ જોઈએ. આપણી જૂની રહેણીકરણી, જૂના વિચારો, જૂની પ્રથાઓ, જૂની રીતમાન, જૂના શિક્ષા-ચાર, જ્યાં ધરડાં થાય ત્યારે તે મરે જ અને નવાં જન્મ પામે. એમાં આપણે શા માટે ચીડાઈએ ?

જ આ બધું તોફાન ચાલી રહ્યું છે તેમાં કેટલુંયે નકામું પણ હોય, કેટલુંયે ખરાબ પણ હોય, કેટલુંયે નુકશાન પણ કરે, પણ કાંઈ પણ નવો જન્મ થાય ત્યારે દર્દ ઓછું થાય છે ? એ દર્દમાં જ નવા જન્મની કિંમત નથી ?

આપણી ચાર દીવાલોની અંદરના આ તોફાનને વિશાળ દૃષ્ટિથી જોઈએ તો જુરાન માનવસમાજના આ ના જન્મને આપણે થોડી પણ મદદ કરી શકીએ.

નાનાવાઈ

અનુભવ કે સિદ્ધાન્ત

મારા એક મિત્ર શંકા કરે છે કે આ યુગમાં સિદ્ધાન્તવાદીઓનું જોર ક્યાંટકું બધું થું વધી ગયું હશે ? ત્યાં જાયો ત્યાં વ્યવહારને અને અનુભવને અવગણીને દેખવામાં આવે છે અને સિદ્ધાન્તને સ્વીકારતો જોવામાં આવે છે. સિદ્ધાન્ત સિદ્ધાન્ત તરીકે સુંદર હોય તો પણ અનુભવ અને વ્યવહારના મુમેજ વિના સિદ્ધાન્ત કરાં જ સુંદર પરિણામ લાવી શકે નથી. આજનાં છાત્રાલયોમાં પણ આવી જ ગતનો પવન પેસેનો દેખાય છે. વ્યવહાર અને અનુભવથી ઘડાએલા અને ગાળા થએલા શુદ્ધપતિઓ નકામા ગણાયા લાગ્યા છે, અને પાંચ પચીસ પોયાં મગજમાં ભરીને સિદ્ધાન્તની મોટી મોટી વાતો કરનારો શુદ્ધપતિ આજે મૂલ્યવાન લેખાય છે.

આ પ્રશ્ન વિચારવા જોવો તો છે જ. કેવળ સિદ્ધાન્તને ઉપદેશવામાં આવે ત્યાં વ્યવહાર અશક્ય થઈ પડે છે અને કેવળ સિદ્ધાન્તને આમલમાં મુકવાનો આમક આવે ત્યાં વ્યવહાર ધણી વખત અનિષ્ટ પરિણામો ઉપજાવે છે. છાત્રાલયના સંચાલનમાં એટલા અનુભવ અને વ્યવહારક્ષતાની જ જરૂર છે એમ માનવું જોઈતું જૂઠું ભરેલું છે તેટલું જ જૂઠું ભરેલું કેવળ સિદ્ધાન્તની આવશ્યકતા છે એમ માનવું તે છે. છાત્રાલય એ કેવળ શુદ્ધિની પાઠશાળા નથી તેમજ કેવળ વ્યવહારની શાળા નથી. છાત્રાલય એ તો મનુષ્યજીવનના ધડતરનું એક ઉત્તમ સાધન છે. માનવ જીવન જોઈતું સમન્વયના તત્ત્વો પર

ઝેટલે પાણી ભરી રાખવાનાં વાસણો ચોકખાં હોતાં નથી; ઉપર ઝોઘરાળા અને અંદર જુઓં તો ચીકણા બાકી ગઇ હોય. કેટલીએક ગોડિંગોમાં તો પાણીનાં વાસણો દરરોજ ઉટકાતાં હશે કે કેમ એ જ સવાલ છે. આ વસ્તુ એકદમ નાશુક થવી જોઇએ. પાણી ભરી રાખવાનાં વાસણો દરરોજ અંદરથી તેમજ બહારથી બરાબર સાફ થવાં જ જોઇએ એવો દરેક ગૃહપતિએ ખાસ આમહુ રાખવો.

જેવું પાણી ભરવાનાં વાસણોનું તેવું જ પાણીનાં ગરણું. ભલી હશે તો તો બાધઓ ગરણું વાપરતી જ નહિ હોય. ગરણું હશે ત્યાં રસોયાનાં મસોતા જેવાં મેલાં, આ રિયનિ પણ અસહ્ય છે. પાણી ગંગવાનાં ગરણું દરરોજ સાફ થવાં જોઇએ; એક પણ દિવસના અપવાદ સિવાય.

આ પ્રમાણે વાસણો અને ગરણુંઓની સ્વચ્છતા લાવીએ, પછી મોટો પ્રશ્ન તો પાણી લેવા વાપરવાની રીતનો છે. આપણે જાત્રાલયોમાં પીવાનું પાણી લઇએ ત્યારે ગોળામાં કંઇક બોળાને પાણી ટાટીએ ઢીએ. કેટલીક જગ્યાઓએ તો ગોળા પર એક ખાલો હોય છે તે ખાલો અંદર ઝમેળાને વિદ્યાર્થી પાણી પી લે અને પાછો એ જ ખાલાથી બીજો પીએ, ત્રીજો પીએ એમ ચાલે. આ પદ્ધતિ વેદક દષ્ટિએ બહુ જ તુદ્ધાદશરક છે અને તસ્તિમાં નાશુક થવી જોઇએ. પાણી કાઢવાના વાસણથી કોઈ પણ વિદ્યાર્થી પાણી ન પીએ એવી સખ્તાઈ થવાની જરૂર છે.

એ જ પ્રમાણે એક જ ખાલે બધા વિદ્યાર્થીઓ પાણી પીએ એ વસ્તુ પણ આજે તો હાડવાં જેવી છે. એક જ ખાલાથી બધા પાણી પીએ તથી એવી રીતો ફેલાવાનો મંભવ છે. ઝેટલે મુખરેલા દેશોમાં દરેક જણ પોતાને જ ખાલે પાણી પીએ એવો પ્રમથ કરવામાં આવ્યો છે. આપણી શાળાઓમાં પણ આ રિવાજ દાખલ કરવો ધરે છે. જાત્રાલયોમાં દરેકને પોતાનો ખાલો હોય છે તો ખરો, પણ જુવાન વિદ્યાર્થી તરફ લાગે ત્યારે પોતાનો જ ખાલો શોધવાની તકલીફ લે એવો મુંવાળો તો લાગે જ હોય છે. આ વિદ્યાર્થીને આજના આરોગ્યશાસ્ત્રની દષ્ટિ સમજાવીને પોતાનો ખાલો વાપરતાં શીખવાની જરૂર છે.

આ પ્રમાણે વાસણો, ગરણું તથા પાણી પીવાની રીતમાં સ્વચ્છતા દાખલ થાય તો બમરીની નાની નાની વાનો તેમાં સમાઈ જશે. પાણીમાં કોઈ પોતાનાં મેલાં આંગળાં ન બોળે, પાણીના ગોળા ઉઘાડા ન મૂકે, પાણીના વાસણને ઉડે એમ કોઈ કોળા ન કરે, પીતાં વધેલું પાણી કાઢી પાણું

વાસણમાં ન નાળે, વગેરે બાજતો પર પણ આપણું ધ્યાન તો જવું જ નોંધએ. અને સૌથી અગત્યની વસ્તુ તો એ છે કે આ બધી બાજતો વિદ્યાર્થીઓને સમજાવી નોંધએ, તેમની પાસેથી ફક્ત આ આચાર માગવાથી લાભ નથી. આ આચરણની પાછળ જે શાસ્ત્ર રહ્યું છે તે વિદ્યાર્થીને સમજાવ્યા પછી અમલ કરવામાં આવે તો જ તેનો અર્થ છે.

અને જેવું પીવાના પાણીનું તેવું જ રાંધવાના પાણીનું અને અમુક અંશે ન્હાવાના પાણીનું. વાપરવાનું બધું પાણી સાવ ચોક્કસ નોંધએ; પછી તે ગમે ત્યાં વાપરવાનું હોય.

છાત્રાસયમાં વિદ્યાર્થીઓને સમજાવેલો હોય છે ત્યાં પીવાના પાણીની સ્વચ્છતા ઓછા ખર્ચે જાળવવી હોય તો સારામાં સારો રસ્તો એ છે કે દરેક વિદ્યાર્થીએ પોતાનું પીવાનું પાણી ખતે જ ભરી લેવું અને પોતાના અસાધ્ય વાસણમાં સાચવવું. આ પ્રમાણે કરવાથી સમગ્રતઃ અસ્વચ્છતાનો ઘણો અંશે નાશ થઈ જશે. સ્કૂલ દાસેજને વગેરેમાં ત્યાં આ શક્ય ન હોય ત્યાં ચોક્કસ પાણી ભરાયા પછી તે નળ વાટે દરેકને મળે એવી ગોઠવણ થાય તો પાણી લેની વખતની અસ્વચ્છતા દૂર થાય.

આપણે તો હરકોઈ રીતે પાણી સ્વચ્છ હોય એટલું માગીએ.

૧૧.

નાનાજાણ

તવંગરના નબીરા

નીચેનો એક કસ્ટુ પત્ર મને મળ્યો છે:—

“...આજે આપને ફેટલોએ વિચાર કર્યા પછી પત્ર લખવા પ્રેરયો છું. હું જાણું છું કે આપ ‘Sex problems of the youth’ એટલે જાતીય વિદ્યુતિના પ્રશ્ન વિચારક છો. તેથી મને આપના તરફ પૂર્ણ શ્રદ્ધા છે. એ શ્રદ્ધાથી દોરાઈ હું આજે આપની પાસે થોડીએક સલાહ માગવા આ પત્ર લખું છું.

“મારી ઉંમર અત્યારે ૧૭ વર્ષની છે. એક સારા, ગણાતા કુટુંબમાં મારો જન્મ છે. હું ચોદમે વર્ષે હસ્તકોપની કુટેવમાં સપડાયો. અમારી કંપનીમાં તે વખતે એક યુવાન અપરિણીત નામું લખવાની નોંધરી કરતો હતો. પહેલાં તો તેણે વિપયની, ગંદી વાતો કરવા માંડી. મને તે ગમતી પણ ખરી. એક બીજો યુવાન મારો નોંધર, હતો. એમ એ બન્નેએ સાથે, મળી મને હસ્તકોપની કુટેવમાં સપડાવ્યો. હું તે કુટેવ ‘સહ

વડોદરા તથા રાજકોટ લખવા ગયો. ત્યાં પણ એ ચાલુ જ હતી. હું ચોકસું જાણતો હતો કે આ બહુ જ ભયંકર છે, છતાં પણ વિચારવરા થઈ જતાં એ કુટેવ ન હોડાઈ. હમણાં અભ્યાસ સંપૂર્ણ થઈ ગયો છે. એ કુટેવ મેં લગભગ ૧૦ મહિના થયાં હોડી છે અને લવિષ્યમાં તેમાં સપડાવાનો પણ નહિ.

“પણ એ કુટેવને લીધે મારું તેજ તદ્દન હણાઈ ગયું છે; શરીર નેત્રણું થઈ ગયું છે; ગાત્ર થોડાં થોડાં ખેંચી ગયેલાં જણાય છે. મારે આવી સ્થિતિમાંથી ઉગરવું છે. મારે મારી મૂળ સ્થિતિ પ્રાપ્ત કરવી છે તે મારે શું કરવું તે આપ મને જરૂર પત્ર દ્વારા સૂચવશો...”

આ જુવાન મિત્ર તેના પોતાના કહેવા પ્રમાણે આજે હવે તે કુટેવમાંથી છૂટી ગયેલ છે તેથી તે દિશામાં તેને હવે કશું કહેવાપણું રહેતું નથી. તેને તો હવે પોતાનામાં એક પ્રકારનો આત્મવિશ્વાસ અને હૃદય કિયારાક્તિ ખીલવાનાં રહે છે.

પરંતુ આખાએ પત્રમાંથી જે દુઃખદ મુર આપણા ધન ઉપર અથડાયા કરે છે તે આપણે માન્યા હો કે શિક્ષક હો કે ગૃહપતિ હો, પણ આપણને ચેતવવાને મારે બસ છે. આપણાં શિક્ષક, સંસ્કારી અને ધનાઢય ગણાતાં કુટુંબોમાં પણ માન્યાઓની બેદરકારી કે અજ્ઞાનને પરિણામે કેવાં કેવાં અનિષ્ટો ઉભાં થાય છે તેની દ્રષ્ટના આવા હ્રદયના કસણ એકદમથી આપણને આવી શકે તેમ છે. આપણું બાળક ક્યાં રહે છે, શું કરે છે, કોની સોજત સેવે છે, તે સંજોગે આપણે બે અજાત રહીએ તો તેને જે ભયંકરમાં ભયંકર નુકસાન થતું જોવામાં આવે છે તે જાનીય વિદ્યુતિનું. કોણ જાણે શાએ કારણે હજી પણ જાનીય બાળનો તરફ એટલું બધું દુર્લક્ષ રાખવામાં આવે છે, અને તે વિષય આસપાસ એવું તો દુર્લભ રહસ્ય ઉભું કરવામાં આવ્યું છે કે આજે તે એક જ બાજત તેની વિદ્યુતિની પરાકાષ્ટાએ પહોંચી છે.

આપણે હવે બે વહેવામાં વહેતી તક નહિ ચેનીએ અને ખાસપણાથી માંડીને તરફ અવરથાના અંત સુધી તે પ્રશ્ન તરફ બેદરકાર રહીશું તો જાતે દિવસે આખીકોઈને ભયંકર નુકસાન થવાનું છે તે નક્કી. જાનીય વિદ્યુતિનો પ્રશ્ન કેવળ એક વ્યક્તિનો કે કોઈ એક નાના ગોળનો નથી; એ પ્રશ્ન તો આખી માનવજાતને અસર કરે તેવો છે, અને તેની અવગણના એટલે આખી માનવ જાતની-આખી પ્રજાની અવગણના. આ અવગણનામાંથી બચવાનો એક માત્ર ઉપાય તે સત્ય જ્ઞાનનો પ્રચાર છે.

ગઈ કાલનો છાત્રપતિ

વિદ્યાર્થીને જંગલી અને દોર સમાન ગણતો હતો.

વિદ્યાર્થીના મગજને અધાણીની બરણી સમજતો હતો.

વિદ્યાર્થીને સ્વતંત્ર બુદ્ધિ જેવું કંઈ છે જ નહિ એમ માનતો હતો.

વિદ્યાર્થીનો આત્મા દમેશાં પતનસ્વીકૃત હોય છે તેવો આગ્રહ ધરાવતો હતો.

વિદ્યાર્થીને વિચાર કરવાની તાકાત સંભવે જ નહિ એવું ઉપદેશતો હતો.

વિદ્યાર્થીમાં કોઈ પણ જાતની શક્તિનાં બીજ પડેલાં છે તે વિચારને હસતો હતો.

વિદ્યાર્થીના ચારિત્ર્યના ઘડતર માટે મોટા મોટા ઉપદેશોને જ સમર્થ સાધન લેખતો હતો.

વિદ્યાર્થી પાસે આચારના કરતાં વિચારના આગ્રહને ધરવાતું વધારે પસંદ કરતો હતો.

વિદ્યાર્થીને શારીરિક શિક્ષા કરીને નીતિમય બનાવી શકાય છે તેમ સમજતો હતો.

હરબાઈ

આવતી કાલનો છાત્રપતિ

વિદ્યાર્થીમાં સંસ્કારી અને ઉત્તમ શહેરી મનુષ્યનું બીજ જોશે.

વિદ્યાર્થીના મગજને અનેક દ્રવ્યોથી ભરપૂર બંડાર ગણશે.

વિદ્યાર્થીમાં અદ્ભુત સ્વતંત્રબુદ્ધિ વસેલી છે તેમ માનશે.

વિદ્યાર્થીનો આત્મા સતત ઉત્તરિશીલ હોય છે તેવો આગ્રહ ધરાવશે.

વિદ્યાર્થીમાં સ્વતંત્ર વિચાર કરવાની અદ્ભુત તાકાત છૂપાઈ રહેલી છે તેમ માનશે અને મનાવશે.

વિદ્યાર્થીમાં ઉત્તમ મનુષ્યત્વનાં બીજો વેરાગ્રેલાં પણાં છે તે વિચારને પોતાનાં શિક્ષણક્રમમાં અગ્રરથાને રાખશે.

વિદ્યાર્થીના ચારિત્ર્યના ઘડતરમાં ખાસી ઉપદેશો નહિ પરંતુ ક્રિયાશક્તિ અને ધ્વજશક્તિને સમગ્ર સાધન લેખશે.

વિદ્યાર્થી પાસે વિચાર અને આચારની સુઅંગતિનો આગ્રહ રાખશે અને રખાવશે.

વિદ્યાર્થીને શારીરિક શિક્ષા કરવાથી નીતિમય નહિ પરંતુ અનીતિમય બનાવી શકાય છે તેવો વાદ પ્રચલિત કરશે.

હરબાઈ

અવલોકન

(૩)

શારીરિક અવલોકનની રૂપરેખા જોઈ લીધી. વિદ્યાર્થીના શરીરની કેળવણીમાં તેવા અવલોકનનું સ્થાન ઘણું મહત્ત્વનું છે. શરીર એ સ્થૂળ વસ્તુ છે તેથી તેના અવલોકનની દિશા નક્કી થાય તો પછી અવલોકનનું કામ ઘણું અંશે સરળ થઈ જાય છે. તે જ પ્રમાણે વિદ્યાર્થીનું મન કેળવવાનો દાવો કરનારા આપણે ગૃહપતિઓએ તેના મનનું અવલોકન કરવું ધટે છે. આજ કાલ એવી એક માન્યતા પ્રચલિત છે કે માનસિક વિદ્યાસનું કાર્યક્ષેત્ર શિક્ષણ શાળા છે. અસંખ્ય શાળામાં માનસિક વિદ્યાસને વિદ્યાર્થીના બીજા કાર્ગ પછી અંગના કરતાં વધારે અગ્રસ્થાન આપવામાં આવે છે. પરંતુ વિદ્યાર્થી શાળાની ધાર દોવાલો વચ્ચે પાંચ કલાકના ગાળામાં જ પોતાનો માનસિક વિદ્યાસ સાધી શકે છે એ માન્યતા ખૂબ જલેલી છે. શાળાના સમય ઉપરાંત બીજાં જે જે ક્ષેત્રોમાં વિદ્યાર્થી પોતાનાં સમય અને શક્તિ ખર્ચે છે તે તે ક્ષેત્રોમાંથી તેનું મન પોતાને જોડતો વિદ્યાસ સાધી લે છે. આવાં ક્ષેત્રોમાં કેળવણીની દૃષ્ટિથી વ્યવસ્થિત સ્વરૂપ પડેલું ક્ષેત્ર તે આજનું છાત્રાલય છે. છાત્રાલયમાં વિદ્યાર્થી પોતાનાં બીજાં અંગોના વિદ્યાસ સાથે મનનો વિદ્યાસ પણ સાધી શકે છે. આપણે ગૃહપતિઓ વિદ્યાર્થીના સર્વાંગી વિદ્યાસનો દાવો કરીએ છીએ તો પછી વિદ્યાર્થીના માનસિક વિદ્યાસનો માર્ગ વધારે સરળ બનાવી શકાય એટલા માટે વિદ્યાર્થીના માનસનો અભ્યાસ આવશ્યક છે અને તેવા અભ્યાસ માટે ગૃહપતિએ અવલોકનનો માર્ગ સ્વીકારવો અનિવાર્ય છે. આવા અવલોકનની દિશા કંઈક નીચે મુજબ આંખી શકાય.

વિદ્યાર્થીની ગ્રહણધારણશક્તિ:—વિદ્યાર્થી પાસે જે કંઈ માનસિક જોરાક ધરવામાં આવે તે માનસિક જોરાક તેની ગ્રહણશક્તિ માટે અને પચાવવા માટે યોગ્ય છે કે નહિ તેની તપાસ કર્યા પછી જ તેવા જોરાક પાસે ધરવો જોઈએ. આજે તો જે વસ્તુ વિદ્યાર્થીનું મન ગ્રીહી ન શકે તેવી વસ્તુ તેની પાસે ધરવામાં આવે છે. પછી વિદ્યાર્થી તેમાં નિષ્કળ થતો માહુમ પડે છે ત્યારે તેને મનનો નિર્જળ યા તો જુદો મંદ માત્રી લેવામાં આવે છે. વિદ્યાર્થી ઉપર તેના માનસિક વિદ્યાસની દૃષ્ટિએ જે કંઈ આંક આપણે મૂકવા માગીએ તે આંક તેની ગ્રહણધારણશક્તિના પ્રમાણમાં મૂકવો જોઈએ. આરી ગ્રહણધારણશક્તિ કાંઈ પણ જાતની પરીણામી માપી શકતી જ નથી.

તેના માપન માટે વિદ્યાર્થીની સામાન્ય સમગ્ર કેટલી હદ સુધી વિકસેલી છે. તેનો આધાર લેવાયો જોઈએ. કુશળ ગૃહપતિ આવી સામાન્ય સમગ્રના ધોરણ ઉપર વિદ્યાર્થીની પ્રહણધારણક્રિતિનું અવલોકનકાર્ય સાધી શકે છે.

વાચનસામગ્રી:—વિદ્યાર્થીના માનસિક અવલોકનનો ખીન્ને પ્રદેશ એ તેની વાચનસામગ્રી છે. વિદ્યાર્થી કેવી જાતનાં પુસ્તકો વાંચવામાં રસ લે છે, લાખા, શૈલી અને વિચારની દૃષ્ટિથી કેવાં પુસ્તકો તેને આકર્ષી શકે છે તે વસ્તુનું તટસ્થપણે ગૃહપતિએ અવલોકન કરવું જોઈએ. આગળની પરિસ્થિતિ ધ્યાનેમાં લેતાં તો આવા અવલોકનનો માર્ગ ગૃહપતિને હાથે જ બાંધ થતો જોવામાં આવે છે. વિદ્યાર્થીને તેની પોતાની વાચનસામગ્રીની પસંદગી માટે અમર્યાદિત ક્ષેત્રમાં તેને મુક્તિ દેવો જોઈએ તેને બદલે તેનું ક્ષેત્ર અત્યંત સંકુચિત કરવામાં આવે છે. એટલેથી જ આપણે ગૃહપતિઓ નથી અટકતા પરંતુ અમુક સામગ્રી અસ્પૃશ્ય અને ત્યાગ્ય છે એવું ઉપદેશવામાં પણ આવે છે. પરિણામે તેના વાચનગ્રવસાયમાંથી તેના માનસનો ઉકેલ આવી શકે તે આપણને આવી શકતો નથી. વિદ્યાર્થી કેવી જાતના વાચનથી આકર્ષાય છે તે આપણને જાણવા મળે તો તેના માનસિક વિશ્લેષનો માર્ગ આપણી પાસે વધારે સ્પષ્ટ અંકાય છે. જ્યાં વિદ્યાર્થીને વાચનના સ્વાતંત્ર્યમાંથી અક્ષય કરવામાં આવે છે અને પરનિર્ણિત વાચનપ્રદેશમાં પરાણે શેઠવામાં આવે છે ત્યાં તેનો અભ્યાસ ખોટો થાય છે.

સોજત:—વિદ્યાર્થીના માનસિક અવલોકન માટે તેની સોજત એ સાથી સમગ્ર સાધન છે. માનસિક વિગ્રમ દ્વારા વિદ્યાર્થીને ચારિત્ર્યના ઘડતર તરફ લઈ જવાની આશા રાખવામાં આવે છે, તે આશાને સફળ કે નિષ્ફળ બનાવવાનાં સાધનોમાં તેની સોજત એ એક મોટું સાધન છે. નાનપણથી તેનું મન નિર્મળ અને નિર્દોષ રહી શક્યું છે કે શેરીજોના અને સમાજના સહથી દુષ્ક્રિય થઈ ચૂક્યું છે તેનું માપ વિદ્યાર્થીની સોજત ઉપરથી આપણે સરસ ધારી શકીએ છીએ. આવી સોજતો દરમિયાન વિદ્યાર્થીનાં વાણીવ્યાપાર, વિદ્યાર્થીની સારી નરસી ટેવો, વિદ્યાર્થીની કર્મેન્દ્રિયોનો સંયમ અસંયમ, વગેરે સરસ રીતે જાણવા મળી શકે છે. આજનાં છાત્રાસયોમાં સારી વા નરસી બને 'પ્રકારની સોજતો કરતાં ગૃહપતિથી વિદ્યાર્થી ડરે છે તે પરિસ્થિતિ દળી જવી જોઈએ. વિદ્યાર્થીને પોતાને મનગમતી સોજનમાં નિરંકુશપણે એક વખત પડતા દો. તેમ સવાથી તેના માનસનો આપણને પરિચય થઈ જાય, પછી સોજત દશવધી કે દાદવી તેનો નિર્ણય કરી કેળવણીની દૃષ્ટિથી

સુયોગ્ય તેવાં સાધનોનો આપણે ઘણી ખુશીથી ઉપયોગ કરી શકીએ છીએ.

સ્વભાવ:—વિદ્યાર્થીના મનના વિવિધ અંગોનો વિકાસ તેના સ્વભાવ ઉપર સારા પ્રમાણમાં નિર્ભર હોય છે. વિદ્યાર્થીના સ્વભાવને સચિત્ર અને અનુકૂળ એવું વાતાવરણ તેના વિકાસમાં તેને મદદ રૂપ થઈ પડે છે, જ્યારે અસચિત્ર ને પ્રતિકૂળ વાતાવરણ તેને વિઘ્ન રૂપ થઈ પડે છે. વિદ્યાર્થીના સ્વભાવને લક્ષમાં લઈને જ તેને નાના મોટા કામોમાં યોગ્યો લેખણે તે સહ આજે વિસરાઈ ગયેલું દેખાય છે. આના પરિણામે જ ગૃહપતિ અને વિદ્યાર્થી વચ્ચેનું ધર્ષણ દિન પ્રતિદિન વધતું જતું દેખાય છે. ગૃહપતિ વિદ્યાર્થીને યોગ્યખતો નથી, અને વિદ્યાર્થી ગૃહપતિને સમજી શકતો નથી. એક ખીજના સ્વભાવના યથાર્થ દર્શનના અભાવે જો વચ્ચે અનેક પૂર્વગ્રહો બંધાયા કરે છે અને કંઈવણીનું કામ છેક જ માથું જાય છે.

દરખના:—વિદ્યાર્થીના માનસના અભ્યાસમાં તેની દરખનાનો પ્રદેશ આપણને ગૃહપતિને ખૂબ સહાયક થઈ પડે છે. વિદ્યાર્થી દેવા દેવા દરખનાતરંગો સેવે છે, દેવા દેવા ગગનવિહારો કરે છે, દેવા દેવા આદર્શો બાંધે છે અને તોડે છે વગેરે. ખાખતો ગૃહપતિએ જલુ જ ઝીણવટથી અવલોકવી ઘટે છે. આજનાં આપણાં છાત્રાલયોમાં આ દરખનાના પ્રદેશને અવલોકવા માટે યોગ્ય અવકાશ લેવામાં આવતો નથી. મિત્રો મિત્રો વચ્ચેની વાતચીત, ગૃહપતિ સાથેના વિશ્વાસપૂર્ણ વિશ્રાંત્તાપો, બહારના મિત્રોની સાથેના પત્ર વહેવાર, ગદ્યપદ્ય લખાણો, ચિત્રો વગેરે ક્ષેત્રો એવી જાતનાં ગણી શકાય કે જેમાંથી વિદ્યાર્થીના દરખનાપ્રદેશમાં કેટલું કરવાનું ગૃહપતિ માટે સુગમ થઈ પડે. આજનાં છાત્રાલયોમાં જ્યાં જ્યાં વિદ્યાર્થીઓની આની પ્રવૃત્તિ ઉપર નિર્ભર અંકુશો મોકળા હોય ત્યાં ત્યાંથી એવા અંકુશો ખસી જવા લેખણે અને ઉલટું વિદ્યાર્થીઓની તેવી પ્રવૃત્તિઓને પોપણ અંખાંતું લેખણે. વિદ્યાર્થીના ભાવિ યજ્ઞતરમાં તેના એવા દરખનાતરંગો આપણને ખૂબ ઉપદેશક થઈ પડે છે. વિદ્યાર્થી પોતાનું જીવનનાવું કે રસ્તું દેખાડવા માગે છે તેનો આપણને સ્પષ્ટ ખ્યાલ આવે છે. આંખંડી પાસે તેનો સ્પષ્ટ ખ્યાલ હોય તો જ તેની નિષ્ફળતાઓને અને સફળતાઓને આપણે સાચા સ્વરૂપમાં સમજી શકીએ છીએ.

વિદ્યાર્થીને માનસિક દૃષ્ટિથી અવલોકવા માટેનાં આ મોટાં મોટાં ક્ષેત્રો, નોંધ્યાં. આ ઉપરાંત વિદ્યાર્થીના ઉદ્યોગમાં અકચર, વિદ્યાર્થીનું એકાકી ભાવનું,

વિદ્યાર્થીનાં સ્વપ્નાં, વિદ્યાર્થીનું નાટક સીનેમાં તરફનું વંદન, વિદ્યાર્થીની સમાજ તરફની દષ્ટિ વગેરે આજતોમાંથી પણ તેના માનસનો સુંદર અભ્યાસ. આપણે સાધી શકીએ છીએ. આટલા અગ્નિનિર્દેશ પછી બાકીનું કાર્ય. કુશળ શૂદ્રપતિ પોતાની મેળાએ જ સાધી શકે. હરભાઈ

મારી ભિક્ષા

મારા છાત્રલાઘવો—

અમરેલીમાં આપણા પ્રથમ છાત્રસંમેલન ભરાયાને આજે સાડા પાંચ મહિના થઈ ગયા અને છતાં ક્યાં છે એના ‘છાત્રમંડળ’ના પ્રમુખ ? ક્યાં છે એમના મંત્રી ? ક્યાં છે કાર્યવાહક ? કાંઈ જ ખબર પડતી નથી. તમે સૌએ મને સેવા કરવાની તક આપવા પ્રમુખપદે બેસાર્યો પણ અધિકાર વિનાનાં પદ ક્યાં સુધી શોભે ? અનેક આકસ્મિક કારણોને લઈને આજ સુધી હું કાંઈ જ કાર્ય કરી શક્યો નથી એ માટે અત્યંત શરમ સાથે આપની મારી માથું છું.

‘છાત્રસંમેલન’ના રચનાત્મક કાર્ય રૂપે આપણે છ સભ્યોનું એક છાત્રમંડળ નીચું. આપણે ફરિયાદો ક્યાં કે બની શકે તે તે ગામોમાં સ્થાનિક છાત્રમંડળ સ્થાપવા અને એ સ્થાનિક મંડળે, જૂદા જ છાત્રમંડળ સાથે લેણામળનું. આથી કરીને આપણા એક બીજાનાં મુખ્ય દુઃખોની ખારી મીઠી વાતો આપણે કરી શકીએ. અને બને તેટલી પરસ્પરને મદદ કરીએ. હું કાંઈ ગામનાં છાત્રાલયો લેવા ગયો નથી અને જઈ શકવા જેટલો વખત મેળવી શકું તેવી પરિસ્થિતિ નથી. તો આપ સૌની હું મારા કાર્યમાં સહાયતા ઇચ્છું છું. ગૂજરાત કુલ અને કાકિયાવાડના પ્રયેક છાત્રાલયમાં વસંતા હરેક ભાઈની હું મદદ માગું છું. આપને ત્યાં એક ગામમાં બે ત્રણ કે ચાર છાત્રાલયો હોય તો બધામાંથી એક એક બન્ને છાત્રાલયો મળી સ્થાનિક મંડળો સ્થાપો, વધુ મળતા હજતા યાઓ, એક બીજાને રમવા જમવા આમત્રી, અને આમ, છાત્રોનું—સાચું, સંગઠન સ્થપાય તો આપણું—જીવનનીઆજીવનું મંડળ શોભે અને પાંગરે.

હું જાણું છું કે રાજકોટ, આણંદ ભાવનગર વગેરે ગામોનાં છાત્રાલયોમાં હિંમતો થયા છે. એ બધામાં જ્યાં જ્યાં છાત્રલાઘવોએ ભાગ લીધો છે એનો અહેવાલ મને મળ્યો નથી. એ બધી વાંતો મને ન જણાવો ? આપ સૌની પાસે આજે હું હાથ લગાવીને, તમારા જ સેવક તરીકે માગું છું કે આપના છાત્રાલયની, છાત્રોને લગતી બધી નવી જૂની ખબરો,

નવી દિલ્હીમાં વગેરે જણાવે. આમ આપ આ 'છાત્રમંડળ' ની સાથે સંબંધ રાખે તો આવતા ગીઝ છાત્રમેલન વખતે આપણે વધુ ગાદ મિત્રો થઈ શકશું.

તમારા જ મિત્ર તરીકે માગું કે તમારા પ્રત્યેક છાત્રાલયના પ્રમાણરેના પત્રાથી હું દલાઈ જવા માગું છું. તમારા જ 'છાત્રમંડળ' ને વધુ શ્રદ્ધતા બક્ષવા આટલું જરૂર કરશે.

પત્રવ્યવહાર દ્વારા તુરત નીચેના સીરનામે કરવા કૃપા કરશે.

૦/૦ થી ફોટોશીપ રફલ,
આમના બાગ
મુંબઈ નં-૪

લી. તમારો દોસ્ત,
જમનાદાસ વ. દાણી

કાર્યાલય તરફથી:—

નીચે જણાવેલી સંસ્થાઓ તરફથી છાત્રાલય મંડળ સાથે જોડાણના ચાલુ સાલના લવાજમના રૂપીઆ મળ્યા છે તે શક્તિ સ્વીકારવામાં આવે છે.

૧૯ શ્રી મહારાજા લોહાણા બોર્ડિંગ	વડોદરા
૨૦ શ્રી યશોવિજયજી જૈન ગુરુકુલ	પાલીતાણા
૨૧ શ્રી કાકિયાવાડ મોડ વલ્લુક વિદ્યાર્થિલયન	ભાવનગર
૨૨ શ્રી દશામીમાળી અને વલ્લુક જૈન વિદ્યાર્થિલયન રાજકોટ	
૨૩ શ્રી ગોળાદાસ તેજપાળ બોર્ડિંગ, રફલ	મુંબઈ
૨૪ શ્રી હિન્દુ અનાયાત્રમ	નડીઆદ
૨૫ શ્રી સાવમતી વિદ્યાર્થિલયન	વીજપુર (ગુજરાત)
૨૬ શ્રી વરજીવનદાસ માધવદાસ કપોળ બોર્ડિંગ	મુંબઈ
૨૭ શ્રી મહાવીર જૈન વિદ્યાલય	મુંબઈ

'છાત્રાલય' ના અંગેજી માસની ૧૫મીએ પ્રગટ થાય છે.

બાર્ષિક લવાજમ પોસ્ટેજ સાથે એક રૂપીઆ પરદેશના છે રિસિટિંગ.

વખે: વ્યવસ્થાપક, છાત્રાલય : શ્રીદક્ષિણમૂર્તિ ભવન : ભાવનગર

આ માસિક ભાવનગરમાં રહેતાન રોડ—શ્રીમદસ્વતી' છાપખાનામાં પારી. બીખાભાઈ (ગોળાજીએ છાપ્યું અને ત્રણી નૃસિંહપ્રસાદ કાલિદાસ ભટ્ટ ભાવનગરથી પ્રગટ થયું.

તરફથી રાવિનય સપ્રેમ લે

છાત્રાલય

(છાત્રાલય મંડળ તરફથી)

વર્ષ ૨૦૨૦

૧૯૨૮

અંક ૧ કો

સપ્ટેમ્બર

:: તંત્રી ::

નૃસિંહપ્રસાદ કાલિદાસ બટ

આ ત્રે કામ કહેવાય ? માંડને દવા પાઓ અને પગ
ચાંપો; ગંદાને ન્દયગ્રવો અને સ્વચ્છ શહેતાં શીખવો;
ગરીબને પંપાજો અને તોફાનીને સાશુત રાખીને
મુધારો; રેલગતનાં આંધુ લૂછે અને ગુંડાને કાણુમાં
રાખો. કામ ત્યારે ધૂળ જેવું છતાં ઘડીની નવ-
રાશ ન મળે !

આ કરતાં તો શિક્ષક થવું સારું કે છ કલાકની હાજરી-
ભરી એટલે કાંઈ નામ તો ન લે ! મુંઢર ભાષણ કરવું,
વિદ્યાર્થીઓનું સન્માન પામવું અને બાકીના વખતમાં
હરવું, ફરવું, મિત્રોને મળવું ને સમાજસેવા કરવી એ
બંધાતી છટ.

અને સૌથી મોટો લાભ તો એ કે મન ઉપર કાટ ન
ચડી જાય. આ રસોડાનાં હજાર ને મરચાંનો વિચાર
કરીને તો બધું કાણુતર બૂલી ગયો છું !

શુદ્ધપતિ

કાકાસાહેબનો પત્ર

કાકા કાલેજકર મારા પરના એક પત્રમાં લખે છે તે તમામ જાત્રાલેખોના ગૃહપતિઓ વાંચે-વિચારે એવી આશાથી અહીં ઉતારું છું:—

“આજકાલ પ. બાપુજી પણ આશ્રમમાં ગૃહપતિનું કામ ધમધોકાર ચલાવે છે. પરિણામે આશ્રમના આદર્શોની ત્યાં ખૂબ ચર્ચા થાય છે. એ ચર્ચા શાબ્દિક નથી હોતી, પણ જીવનમય હોય છે. આશ્રમજીવન એ આશ્રમ નિયમાવધિ પરતું મદાભાષ્ય છે. આજે હિંદુસ્તાનમાં ઉત્તમમાં ઉત્તમ જાત્રાલેખ હોયતો તે સાબરમતીનો આશ્રમ છે. હમેશને માટે નથી કહેતો, પણ બાપુજી પોતે ભાંડાના ગૃહપતિ બન્યા છે તેથી કહું છું. મદદિવલાખથી માંડીને એમના બાણ મુંધી અને પૂ. બાપી માંડીને તોફાની લક્ષ્મી મુંધીનાં બધાં જ ભાંડાં જાત્રા છે. આશ્રમ નિયમાવધિ એ બાપુજીની હિંદુસ્તાન માટે અને આખી દુનિયા માટે ધાર્મિક કેળવણીની યોજના છે, અને હિંદુધર્મસંસ્કરણનો એમનો આ જમાના માટેનો મુખ્ય કાળો છે. આપણા જાત્રાલેખના અવરચાપકો જે એ નિયમાવધિનું ઉંડું અધ્યયન કરશે તો એમને જોઈતું જાત્રાલેખશાસ્ત્ર એમાંથી જ મળી રહેશે. ઇન્ડીયન સોશીયલ રિફોર્મરના નટરાજને એનું મહત્ત્વ બાપુજી છે, અને આખી નિયમાવધિ એણે પોતાના જાપામાં એક જ અંકમાં આપી છે. અને પોતાના વાગ્દેને એ અંક મંદરી રાખવાની ભલામણ પણ કરી છે.

“આશ્રમમાં હવે લગભગ બધાં જ એક રસોડે જમે છે. સૌથી નાનાં છોકરાંઓ શું ખાય, કેટલું ખાય; કો કો ખાય એ બધું બાપુજી પોતે જ જુએ છે. ખોરાક બરાબર ચવાય છે કે નહિ એ તરફ પણ બાપુજીની નજર છે જ. અમુક છોકરાઓ તો બાપુજીની પાસે જ સૂએ. છોકરીઓ બાપુજી સાથે જ ફરવા જાય. અતિથિસેવાના પાક પણ વિદ્યાર્થીઓને બાપુજી પોતે જ આપે છે. પાકશાળા અને ગૌશાળા એ આશ્રમના રાષ્ટ્રીય મંદિરના મુખ્ય વિભાગ છે, તેથી કેટલાક વિષયોમાં તો અધ્યાપકો કરતાં વિદ્યાર્થીઓ ચઢી જાય છે.

“મેં થોડાક મોલ કરીને બાપુજીનો એક વર્ગ દર શનિવારે અહીં વિદ્યાર્થીઓમાં ગોઠવ્યો છે. ગમે દેરે એક બાળક વિદ્યાર્થીના સવાસમાંથી જુદિ અને શ્રદ્ધાનો સવાસ, નીકળ્યો, અને એક દલાક મુંધી બાપુજીએ અદભુત પ્રવચન ચલાવ્યું. આજ કાલની કેળવણીમાં જે કંઈક સાચો નરસો પ્રવચન થાય છે તે બધો જુદિ ખીત્તવામાં જ સમાપ્ત થાય છે, હરવની કેળવણી તરફ યથાર્થ જાત્રા અપાતું જ નથી, એ વસ્તુ તરફ બાપુજીએ પાન ખેંચ્યું મુખ્ય કેળવણી.

વણી તો હૃદયની જ હોય એ વિષે એમણે બાર દબને વિવેચન કર્યું. પછી શ્રદ્ધા અને શુદ્ધિના સ્વરૂપ અને મુગ્ધ વિષે મુરમ્મ ચર્ચા ચાલી. બાપુજી જ્યારે વિદ્યાર્થીઓ વચ્ચે એસીને બોલે છે ત્યારે તેઓ હમેશના જેવા સ્થિત-પ્રસન્ન નથી દેખાતા. કંઈક પીગળ્યા હોય, પોતાનો વારસો દેશના યુવકોને આપવાને ઈનેન્ડર હોય, અને તેથી પોતાનું આખું હૃદય એમની આગળ ઉઘાડું કરતા હોય, પોતાની દેશભક્તિ, ધર્મનિશ્ઠા અને અખંડ જનગૃહ કર્મ-યોગ વિદ્યાર્થીઓમાં ફાલવવા માગતા હોય એવું જ દેખાય છે. વિદ્યાર્થીઓ પરનો એમનો નિશ્વાસ, એમની મારફતે દેશનું ભાવિ ઘડવાનો એમનો આલ-લાય, એ મધું બોધને તે ફાળે તો ચાય છે કે આ કોઈ રાજદારી પુરુષ નથી પણ વિદ્યાર્થીશ્રી કેળવણીકાર છે.

"આશ્રમમાં તો વિદ્યાર્થીઓ કરતાં વિદ્યાર્થીનીઓની જ સંખ્યા વધી પડી છે. એટલે સદશિક્ષણ માટે આદર્શ વાતાવરણ કેવું હોવું જોઈએ એ સવાલનો ઉદ્ભવ જલ્દી મરમ્મ રીતે આવી રહ્યો છે. મને તો લાગે છે કે બાપુ-જીએ આ વર્ષ સ્ત્રીઓની ઉત્તતિનો રસ્તો નક્કો કરવા માટે જ મૃદુ કાઢી રાખ્યું છે. સંત જનાશાહએ પંદરપુરના પાંકુરંગ પ્રત્યે જે ભક્તિ કેળવી હતી તે જનતાની ભક્તિ જે હિંદુસ્તાનની ગદેનો બાપુજી પ્રત્યે કેળાવે તો મને આશ્ચર્ય નહિ થાય."

દિશાએ જવું

અમરનો તો દિશાએ જવાનો પ્રશ્ન એ નજીવો પ્રશ્ન ગણાય. વિદ્યાર્થીઓને હાજર થાય ત્યારે જાણ અને ન થાય તો ન જાણ એમ ચાલ્યું જાય છે. અને એ તરફ આપણું ધ્યાન પણ લાગે જ જાય છે.

ઘરમાં આ જાળનમાં માની ચીવટ અદ્ભુત હોય છે. ક્યું છોકરું ક્યાં દિશાએ ગયું, કેટલીવાર ગયું, ક્યારે ગયું અને કેવો ફરત આખો તે તરફ નેની નજર હોય છે. ઘરનાં મોટા ઉમરનાં માણસો પણ દરરોજના કરતાં વધારે ચપલ દિશાએ જાય તો મા તેને પૂછવાની જ. છાત્રાસયમાં વિદ્યાર્થીઓ ઘણા અને ઉંમરે મોટા એટલે પણ આપણે આ જાળમાં ઘોડા એકરકાર છીએ. છતાં પણ વિચાર કરીએ તો શરીરના આશયનો ખરો આધાર તેના પર જ છે.

દરરોજ સવારના હાજર થાય અને વિદ્યાર્થી શરીરનો ક્યારે બહાર

પડતા બેઠાં હાથતરને લીધે, કંઈક જોજી શરીરશ્રમને લીધે અને કંઈક વિદ્યાર્થી અવસ્થામાં પણ વિલાસને લીધે કેટલાયે વિદ્યાર્થીઓને સવારમાં હાજત થતી નથી. જરા આગળ પડીને બેઠીએ તો દરતકબજાત અને માથાનો દુખાવો એ એ તો આજે વિદ્યાર્થીઓના મિત્રરોગો બની ગયા છે. છાત્રાસયમાં આપણે વિદ્યાર્થીઓને આ રોગગાંથી જરાવવા હોય તો તેનાં ઉત્પાદક કારણોને આપણે નાબુદ કરવાં જોઈએ. વિદ્યાર્થીઓનાં શરીરને પૂરેપૂરો શ્રમ મળે અને એ ઉંમરમાં જે મેદાની રમતો વગેરે પુષ્કળ રમવાં જોઈએ તે રમાય તો આ ક્ષરિયાદ રહેશે જ નહિ.

કેટલીક વાર તો વિદ્યાર્થીને સવારે દિશાએ જવાની ટેવ જ પાડવી પડે છે; સવારમાં તેને હાજત થતી જ નથી. આવી ટેવ પાડવા માટે આપણે બુદ્ધિયોગ પ્રમાણે અનેક ઉપાયો લઈ શકીએ. સવારના પહોરમાં ઉઠીને એક ખાસો ટાકું પાણી પી લેવાથી આ ટેવ પડે જારી, જેનાં આંતરડાં વધારે કણ્ણ હોય તે રાતના ઉના ઇંધમાં ઘી નાખીને પીજે. આજે તો છાત્રાસયોમાં અને આસ કરીને કોલેજોની હોરટેલોમાં દરેક વિદ્યાર્થી અમુક અમુક વખતે ફ્રૂટ સોલ્ટ (fruit salt) કે એવા જ કોઈ પદાર્થનો ઉપયોગ કરતો થઈ જાય છે અને જતે કિંવંસે પોતાનાં આંતરડાંને વધારે નિર્જળ બનાવે છે. આજ કાલ જરા વધારે મુધરેણા વિદ્યાર્થીઓમાં જસ્ટી લેવાની રીત શાસ્ત્રીય રીત તરીકે ચાલવા લાગી છે. વાત તો એ છે કે આ બધા મુંચવણિયા ઉપાયો જેટલા ન લેવાય તેટલા સાગ. ઉગતો બુદ્ધિવાન દરેકજ સવારમાં એક વાર શરીર આખાનો મળ હડસેલી કાઢવાની પણ તાકાત ન ધરાવે અને આવા તેવા ઉપાયોની મદદ લે 'એથી વધારે શાયનીય થું હોય ? જે જે વિદ્યાર્થીને સવારમાં દિશાએ જવાની ટેવ ન હોય તેને તપાસીને તેને માટે શું શું થઈ શકે તેમ છે તે આપણે જોઈ જોઈએ અને આ કામમાં ડૉક્ટરની જેટલી મદદ લઈ શકાય તેટલી લેવી જોઈએ.

આ તો 'થઈ સવારની ટેવની વાત.

પણ દિશાએ જવાનો સવાલ એ કાંઈ સાવ સાદો સવાલ નથી. એ સવાલને આપણે અકિર્મત રચ્છવાની દૃષ્ટિથી પણ અવલોકી શકીએ, સામાજિક આરોગ્યની દૃષ્ટિથી પણ અવલોકી શકીએ, વ્યક્તિય વિકૃતિના દૃષ્ટિબિન્દુથી પણ તેની તપાસ કરી શકીએ અને સામાજિક રીતચાતની દૃષ્ટિથી પણ તેમાં કંઈ થી શકીએ.

દિશાએ જવાના પ્રશ્નમાં આપણે અવગણના ખીલકુલ જાળવવા નથી. કેટલાંક છાત્રાસયોમાં એકદમ જુઝાવળા ડગલામાં પાણી ભરીને બધા તેના ઉપયોગ કરે છે. દાઢ દાઢ રમ્યે તો ગમે તેવું મેલું પાણી પણ દિશાએ જવામાં આણે એવી માન્યતા હોય છે અને ઘણી વાર તો નાનાંથી ટથુડી જેટલું પાણી આ કામને માટે પૂરતું ગણવામાં આવે છે. આ બધામાં ફેરફાર કરવો જોઈએ. છાત્રાસયમાં દરેક વિદ્યાર્થી ડોલરનું ન વાપરતાં પોતપોતાનો કળણો જ વાપરે, મેલું પાણી હરગીઝ ન વાપરે અને જે પાણી લઈ જાય તે પૂરતા પ્રમાણમાં લઈ જાય એટલું તો આપણે કરવું જ જોઈએ. દિશાએ જઈને આખાં પછી હાથ પગ અરણર સાફ કર્યા વિના ખીજ કાગે વિદ્યાર્થીઓ ચડી ન જાય એ પણ જોઈ જરૂરી નથી.

આજે કેટલાંક છાત્રાસયોમાં વિદ્યાર્થીઓ જ્યાં આવે ત્યાં દિશાએ જવક ખેસી જાય છે અને આવા જ્યાં ત્યાં ખેસવાને ખુદશામાં ખેસવાનું નામ આપી આપણે મક્કાકાઈએ છીએ. આ વસ્તુ સમાજના આરોગ્યની દૃષ્ટિથી એકદમ નાશુદ ધરી જોઈએ. છાત્રાસયો જ્યાં થોડી ઘણી પણ વસ્તીની વચ્ચે હોય ત્યાં તો આ ખુદશામાં જવાનો અખનરો કરવા જેવો જ નથી, અને કરશું તો આપણે ખત્તા જ જમાવાના છીએ. જ્યાં ખુદશાં મેદાનો મુશ્કેલ હોય ત્યાં પણ એ સ્થાનો કેરી રીને વપરાવાં જોઈએ તેનો યથાર્થ વિચાર તો કરવાનો રહે છે જ. પાપખાનામાં, ખેતરમાં કે ખુદશાં મેદાનોમાં, ગમે ત્યાં પણ મેલું હોય તેના પર ધૂળ-વાજવાની ઉપયોગિતા તો વિદ્યાર્થીને સમજવી જોઈએ. મોટાં શહેરોમાં જ્યાં *filthling system* (પાણીથી જળગર તરત ધોવાઈ જાય તેવી રીત) ચાલે છે ત્યાં આવું કશું કરવાપણું રહેતું નથી.

નાના વિદ્યાર્થીઓ ઘણી વાર એક ખીજની સાથે દિશાએ જવા નીકળે છે. આ વિદ્યાર્થીઓ એકલા કે ખીજની સંધાને આવા પ્રસંગે હસ્તદોષમાં સપડાઈ જાય છે એવો આપણ સૌને અનુભવ છે. દિશાએ જતી વખતની એકાંત વિદ્યાર્થીને ફસાવી ન પાડે એટલી દૃષ્ટિ ગૃહપતિએ ખોતે રાખવી ઘટે અને જરૂર પડે તો વિદ્યાર્થીને આપવી ઘટે.

છેવટે સામાજિક રીતભાતનો સવાલ જોઈ શકીએ. લોકોનો અવરજવર હોય એવાં સ્થાનોમાં દિશાએ જવું અને પછી કાં તો એમને એમ ખેસી રહેવું, મા તો વારંવાર ઉભા થવું એ ઘણી વાર માણસને ચીતરી ચડાવે તેવું છે. વિદ્યાર્થીઓને ખીજોઓની આ ચીતરીવું આપણે થોડુંએક જાન કરાવવું જોઈએ.

હું આફ્રિકા જતો હતો ત્યારે સ્ત્રીમરનાં ચર્ચ કક્ષાસનાં સંડાસોમાં બધા બોલ
બોલ કરે તે ભેઈ મને ભારે આશ્ચર્ય થયેલું. આજે પણ પેશાબ કરતાં કરતાં
અને કાશો જતાં જતાં બોલવાનો રિવાજ પ્રચાર પામતો જાય છે. આમાં
ધર્માધર્મનો કે નીતિ અનીતિનો જરાયે પ્રશ્ન નથી; છતાં જે સમાજની સભ્યતાની
દૃષ્ટિથી આ વસ્તુ સારી તો નથી જ, એટલું વિદ્યાર્થીઓને સમજાવી દેવું જોઈએ.

નાનાભાઈ

બે ઘડી વિદ્યાર્થીઓમાં

કેટલાક દિવસો પર હું એક હાત્રાસય બેઠો ગયો હતો. ત્યાં બે ઘડી
વિદ્યાર્થીઓ સાથે વાતો કરવા બેઠા. વિદ્યાર્થીઓએ મને કંઈક કહેવા કહ્યું
પણ પછી એમ કહ્યું કે વિદ્યાર્થીઓને જે પૂછવું હોય તે પૂછે—જે પ્રશ્નો
ખરેખરા તેમના મનમાં ઉદ્ભવ્યા હોય તે પૂછે—માત્ર પૂછવા ખાતર ન
પૂછે. ઘણા કંઈની શક્યે કે શા વિષયના પ્રશ્નો પૂછાયા હશે. અનેક પ્રશ્નો પૂછાયા
તેમાં મુખ્ય અને મધ્ય પ્રશ્ન સ્ત્રીપુરુષોના સંબંધ વિષેનો હતો. પરણવું શા
માટે, ક્યારે પરણવું, અલગચર્ચા સારું કે પરણવું તે સારું, વગેરે પ્રશ્નો પૂછાયા.
આ બધા પ્રશ્નોમાંથી હું માત્ર એકની જ અહીં ચર્ચા કરવા છાડું છું.

બરાબર શબ્દો વાદ નથી, પણ એક ભાઈનું કહેવું એવું હતું કે હાલની
પરિસ્થિતિમાં વિદ્યાર્થીઓને માટે અલગચર્ચા પાળવું એ અશક્ય છે. મોટાં
શહેરોમાં રહેવાનું, અનેક જીવાન સ્ત્રીઓ. નગરે પડે, અને વળી સ્ત્રીઓ
પુરુષોને લોભાવવાને વાળનાં ‘પટિયાં’ પાડે અને વસ્ત્રાલંકાર પણ મોઢક
રીતે પહેરે, ત્યાં વિદ્યાર્થીઓ અલગચર્ચા શી રીતે પાળી શકે ! ‘પટિયાં’ શબ્દ
ત્યાં બોલાયો હતો માટે તે ખાસ વાપરું છું. બધા વિદ્યાર્થીઓને જોતાં મને
લાગ્યું કે આવો વિચાર ઘણાઓનો હતો માટે તે વિષે અહીં થોડી ચર્ચા
કરવા છાડું છું.

પ્રથમ તો ત્યાં બીજકુલ સ્ત્રીઓ ન હોય ત્યાં રહીએ તો જ અલગચર્ચા
પળાય, નહિ તો નહિ, એ માનવું જોઈએ. એવી સ્થિતિમાં પણ જો
મનમાં જ વિચાર હશે તો તે બહાર આવ્યા વિના રહેશે નહિ, અને
ખરી સ્ત્રીઓ હોય અને જેવા મનોવિચારો ચાપ તેવા વિચારો કલ્પના દ્વારા
ચશે. વળી ધારો કે બીજકુલ સ્ત્રીઓ ન હોય એવી જગ્યાએ રહ્યા, અને
તેથી અલગચર્ચા જળવાયું. પણ કેટલાક બાવાઓ સિવાય કોઈ માણસ
એવી સ્થિતિમાં મદદ રહી શકવાનો નથી. અને જો તેવું અલગચર્ચા

એવી રીતિને લીધે જ દક્રી રહ્યું હશે, તો પાછો સમાજમાં આવતાં તે તેવો જ વિદ્યારવણ થવાનો. આથી મારે કહેવું એવું નથી કે માણસે જાણી જોઈને સ્ત્રીનો પરિચય કરવો કે વધારવો. ખરો વ્યવહાર નિયમ એ છે કે સ્ત્રીનો પરિચય જાણી જોઈને જોઈવો નહિ અને સામાન્ય રીતે આવે તેથી દૂર નાસવું નહિ, પણ એવા પરિચયના પ્રસંગે તે આપણી બહેન છે એવો ભાવ કેળવવો. જે માણસ સામાન્ય સ્ત્રી તરફ બહેનનો ભાવ કેળવી શકે નથી તે માણસ કદિ પોતાની પત્નીને પણ સાચી ચાહી શકવાનો નથી. જગતમાં એક જ સ્ત્રી સાથે પત્નીનો સંબંધ દોષ શકે છે, બાકી તો બહેનનો સંબંધ જ સાર્વત્રિક છે. તે સંબંધ જે કેળવી શકે નહિ તે સ્ત્રીઓ તરફનો ચોંચ ભાવ કદિ કેળવી શકે નહિ. સ્ત્રીઓને પણ તેમના તરફ બહેન સિવાયની કંઈકી દૃષ્ટિનો અત્યંત તિરસ્કાર હોય છે. જેઓ સ્ત્રીઓને બહેન તરીકે જોઈ શકતા નથી, તેમને સ્ત્રીઓ અત્યંત તિરસ્કારે છે, અને હવેની સ્ત્રીઓ તો 'બનાવશે' પણ ખરી.

પણ મારે એક બીજી વાત કહેવાની છે અને તે વધારે અગત્યની છે. સ્ત્રીઓ સારાં કપડાં પહેરે, વાળ મનમતી રીતે ઝોળે, તેથી તે પુરુષોને મોહ, પમાડવા જ એમ કહે છે એમ માનવું તે મર્ખાંધ છે. સ્ત્રીઓના ખરા પરિચય વિના સ્ત્રીઓ વિશે વિદ્યારવણ થઈ વારંવાર કંપના કરવાથી આવા તરંગો થાય છે. જેમ બ્લીકલુ માણસ દરેક જાણ પોતાને મારવા આવે છે એમ સમજે છે, તેમ વિદ્યારવણ માણસ સ્ત્રીઓ પોતાને મોહ પમાડવા આવે છે એમ માને છે. ખરી રીતે પુરુષ અને સ્ત્રીઓનાં મન એક સરખાં જ હોય છે. પુરુષો પણ હમેશાં સારાં કપડાં પસંદ કરે છે; સારાં જોડા, સારી લાકડી, પસંદ કરે છે; અને વિદ્યાર્થીઓ લગભગ બધા જ પોતાના વાળ અને (ઉગે ત્યારે) મઝો સારી દેખાડવાનો પ્રયત્ન કરે છે. તમે તમારા વાળ ઝોળો છો ત્યારે સ્ત્રીઓ તમારા પર મોહી પડે એવો ધરાદો રાખીને ઝોળો છો ખરા? જો તમે એમ ન કરતા હો તો પછી સ્ત્રીઓ એમ કરે છે એમ તમારે ન માનવું જોઈએ. મને ખાતરી છે કે જો કોઈ ગૃહપતિ બધા વિદ્યાર્થીઓને માથે મઝો કરાવવાનો હુકમ કરે તો વિદ્યાર્થીઓને ધણું જ માહું લાગે. આ બંડના દિવસોમાં કદાચ તેઓ બંડ કરે. ખરી વાત એ છે કે દરેક માણસને માગં દેખાવાની સ્વાભાવિક ઇચ્છા હોય છે. તે પ્રમાણે સ્ત્રીઓ અને પુરુષો પોતપોતાની રીતે સારાં દેખાડવાનો પ્રયત્ન કરે છે. તે ઉપરથી જો આપણે સ્ત્રી વિચાર કરીએ તો તે ખોટો છે, સામેની વ્યક્તિ તરફ

અન્યાય કરનારો છે, તેનું અપમાન કરનારો છે, એટલું જ નહિ પણ આપણું પોતાનું પતન કરનારો છે. તમે વક્તૃત્વજ્ઞાનો અભ્યાસ કરતા હો તે ઉપરથી મારાથી એમ માની શકાય ખરું કે તમે મને છેતરવા માટે છટાદાર બોલતાં શીખો છો? એના જેવું જ આ છે.

અને વાત કરવા ખેડો છું ત્યારે છેવટની એક વાત પણ કહી દઉં. જોબોક્ષા વાળ કે વસ્ત્ર કે ઘરેણાં એ ખરેખરી મોહ પામવાની વસ્તુ નથી. કાર્ધ સમજી માણસો તેનાથી મોહ પામેતા નથી, અને મોહ તે ખરું આકર્ષણ પણ નથી. ખરું આકર્ષણ શુદ્ધિની તેજસ્વિતા છે. વિદ્યાર્થીઓમાં એવા ઘણા વિદ્યાર્થીઓ મેં જોયા છે, જે દેખાવમાં ઘણા જ ધારીજ્ઞ હોય, જેમનાં નાકે મ્હોં વગેરે પ્રમાણસર હોય, વાળ એવા ઝાળ્યા હોય કે એકેએક વાળ તેને સ્થાને રહેતો હોય, પણ તેનામાં શુદ્ધિ ન હોવાથી તેવા વિદ્યાર્થી ધીમ કાંઈ વિદ્યાર્થીને કે શિક્ષકને આકર્ષી શકતા નથી. એવા આગળ થોડી વાર ખેસી પછી તેના કપાળાપણાનો જ દંટોળો આવે છે, અને તેની સોજત અસહ્ય થઈ પડે છે. સ્ત્રી કે પુરુષ બંનેને માટે આ ખરું છે.

અને ખરો આદર ચારિત્રથી જ ચાય છે. પણ તે ઉપર હું વિશેષ કહેતો નથી. કદાચ તમને કાગે કે હું બોધ આપવા ખેડો છું.

એટલે ખરું આકર્ષણ શુદ્ધિની તેજસ્વિતાનું છે. ખરો આદર, પ્રેમ, ભક્તિ એ સર્વ ચારિત્રથી ચાય છે. પણ જો જો પાછા, કાર્ધ સ્ત્રી કે પુરુષ શુદ્ધિને તેજ કરતાં હોય કે ચારિત્રને ઉજન કરતાં હોય ત્યારે એમ માનતા, કે તે કાંઈને મોહ પમાડવા માટે એમ દરે છે !

રામનારાયણ વિ. પાકક.

હું પિતા હોઉં તો

હું જાત્રાસયના વિદ્યાર્થીના પિતા હોઉં તો—

નવીન કેળવણીના વિચારો જાણવા મહેનત કરું.

જાત્રાસયમાં કેવી કેળવણી અપાય છે તેની જાણ તપાસી લેજી.

ઘરમાં પણ એ કેળવણીના વિચારોનો અમલ કરવા મથું.

ઘરમાં છાત્રા સમક્ષ જાત્રાસયના કામની તેમજ કાર્યવાહકોની નિંદા દરમીયાન ન કરું.

છાત્રા પર ખાસી ઉપદેશના મોટા મોટા કાગળો ન લખું.

જાત્રાસયનું જે હોય તે ચાટી જઈ અને આપણું જે હોય તે મંધરી

રાખવું એવો મંત્ર હોઈને શીખવું તો નહિ જ; ઉકટો બૂલાવું.

શૂદ્રપતિને છાત્રાલયની સાથી કિંમતી રિયાસત ગણું.

હોઈના લવાજમમાં મારી શક્તિથી એક પાછ પણુ ઓછી ન આપું.

શૂદ્રપતિ માગે તેટલો સદસર આપું.

છાત્રાલય પર અબદા આવે પછી એક દિવસ પણ હોઈને ત્યાં ન રાખું.

નાનાભાઈ

દશરૂપીઆમાનસ

અમારા છાત્રાલયમાં વિદ્યાર્થી પાસેથી દશ રૂપીઆ ફી લેવામાં આવે છે. અમારા છાત્રાલયનું ધોરણ કેળવણીની દૃષ્ટિથી સ્વાએલું હોઈને આ દશ રૂપીઆમાં વિદ્યાર્થીનો છાત્રાલય ખર્ચ પૂરો ન થાય તે દેખીતી વાત છે. શૂદ્રપતિઓ, બીજા સામાન્ય વ્યવસ્થા, રમતો, પ્રવાસ, ઉત્સવ વગેરે વસ્તુઓનો ખર્ચ બાદ કરતાં વિદ્યાર્થીઓનો કેવળ ભોજન ખર્ચ માસિક દશ રૂપીઆથી માથાદીક ન વધે તેવો કાળજીપૂર્વકનો પ્રયત્ન શૂદ્રપતિ અને વિદ્યાર્થીઓને જવાબદાર તેમનું વિદ્યાર્થીમંડળ બને મળીને કરે છે. આવી વ્યવસ્થા પાછળ શૂદ્રપતિની કુતેહ અને વિદ્યાર્થીઓની સ્વાસ્થ્યની ધમશ બંને રહેલાં છે.

નવા વર્ષની શુરૂઆતમાં નવા વિદ્યાર્થીઓ છાત્રાલયમાં આવે છે. આ વિદ્યાર્થીઓની ઉંમર અને બુદ્ધિશક્તિ છાત્રાલયના સ્વાસ્થ્યમંડળની ભાવના અને શૂદ્રપતિની કાળજીને યથાર્થ સમજવા માટે અશક્ત હોય છે. નવા વિદ્યાર્થીઓ તો માત્ર એટલું જ સમજતા હોય છે કે આપણે અહીં રહીએ છીએ, ખાઈએ છીએ અને ભરીએ છીએ તે બધા બદલ માસિક દશ રૂપીઆ આપણું માગાપના પદ્ધતિથી અહીં ભરાય છે. કાણુ જાણું કેમ, પણ સમાજમાં આજે ધંગાલ મનોદશા એટલી બધી ધર કરી રહેલી દેખાય છે કે હાલતાં ને ચાલતાં આ નવા વિદ્યાર્થીઓ પોતાના દશ રૂપીઆ બૂલી શકતા નથી. રમત ગમત કે છાત્રાલયના નાના મોટા પ્રસંગોની સાથે તેમને વધારે લેણા દેવા નહિ હોવાથી તે પ્રસંગોએ તેઓ પોતાના દશ રૂપીઆ બહુ ઓછા સંભારે. પરંતુ ભોજનનો સમય થયો કે પછી ભોજનશાળાનાં પગથિયાંની સાથે જ તેમના મનમાં દશ રૂપીઆની સ્મૃતિ બગે છે. ભોજનશાળામાં સાદું ભોજન હોવા મિશ્રાત્ર હો, ભોજનશાળામાં રોટલી શાક હો કે એ ચાર વાનાં બીજાં હો, પરંતુ વિદ્યાર્થીને ભાવતી ચીજમાં કાંઈ ઉણપ છે એમ તેને લાગે કે તુરત જ અર્ધ વિતોદ અને અર્ધ ગંજીર ભાવે તે બગડી ઉઠે છે: “દશ રૂપીઆ ભરીએ છીએ ને ?”

નાની ઉંમરના વિદ્યાર્થીની આ સામાન્ય પ્રકૃતિને કારે મૂકીને વિચારે
 કરીએ તો પણ વિદ્યાર્થીની આવી મનોદશા એ ઘણે ભાગે તેનાં મોટેરાંઓની
 મનોદશાનું પ્રતિબિંબ માત્ર હોય છે. આજના સમાજમાં ગરીબ અને તવંગર
 બન્ને વર્ગો જીવનની નાનામાં નાની અને ગૂંચળ જરૂરીઆતથી માંડીને તે
 મોટામાં મોટી અને સુદૃઢ જરૂરીઆતોનો નોકલ કેવળ પૈસાની દૃષ્ટિથી કરતાં
 શીખ્યા છે. અલગત, મનુષ્યના જીવનવ્યવહારમાં પૈસાની દૃષ્ટિને સ્થાન છે
 ખરૂં, પરંતુ જીવનનાં એવાં તો કેટલાંય પાસાં છે કે જ્યાં માણસ ગરીબ
 હોય તો પણ પૈસાની દૃષ્ટિને દૂર ખેંચી લાઇ શકે. બાળઉછેરનો પ્રશ્ન હોય કે
 કામ દેખવણીનો પ્રશ્ન હોય કે કુટુંબસેવા વા સમાજસેવાનો પ્રશ્ન હોય કે
 જીંદગીને હારી જતી બચાવવાનો પ્રશ્ન હોય, તેવા પ્રસંગોએ માણસ પૈસાના
 વિચારને એક કારે રાખી શકે છે. રાખી શકે છે તે તો આદર્શ બતાવે છે,
 પરંતુ ખરી રીતે આજે તેમ નથી રહ્યું. આજે તો કુટુંબનાં મુખીજનો
 અને સમાજના અગ્રગણ્ય મદાજનો બંન્નેએ અન્નગ્ને તમામ બાબતમાં પૈસાનો
 આંક પ્રથમ મૂકે છે. આ પ્રથમ આંક મૂકવાની દૃષ્ટિ ખરી રીતે મનુષ્યના
 જીવનવિદ્યાસને વિઘાતક હોય છે. જ્યાં વધારે ઉંચા દૃષ્ટિબિંદુથી કામ લેવાનું
 જોઈએ ત્યાં પણ આ પૈસાના આંકની દૃષ્ટિ મનુષ્યના મનમાં પ્રથમ ઉત્ક્રિયું
 કરી જાય છે ને પોતાની સૂતા જમાવે છે. પરિણામે સમાજમાં આજે કંગા-
 લીઅતની મનોદશા વધારે પ્રમાણમાં જોવામાં આવે છે. ગરીબ માણસ
 પોતાના વ્યવહારમાં દરકસરવાળો હોય તે એક વાત છે અને લોભી હોય તે
 બીજી વાત છે. તવંગર માણસ પોતાના ખર્ચમાં વિવેકદૃષ્ટિવાળો હોય તે એક
 વાત છે અને કુદરતા સેવે તે બીજી વાત છે. આજે તો ગરીબ અને તવંગર
 વર્ગમાં દરકસર અને વિવેકબુદ્ધિ નહિ, પરંતુ લોભ અને કુદરતાનું દર્શન થાય
 છે. આ લોભ અને કુદરતાએ માણસના મનને લિખારી બનાવી દીધું છે;
 પગી ભલે તે મોટા પૈસાદાર હોય. આ લિખારી મનોદશાનું પ્રતિબિંબ આજે
 આપણા છાત્રાશ્રયમાં આપાદ પડતું દેખાય છે. માત્રાપો પોતાના બાળકમાં
 દરકસર આવે અને વિવેકદૃષ્ટિ ઉઘડે તેવી આશાથી તેના ખર્ચના વ્યવહારમાં
 તેને અનેક સૂચનાઓ કરે છે. પરંતુ કૂવામાં ન હોય ત્યાં હવાડામાં ક્યાંથી
 આવે એ ન્યાયે માત્રાપોની પાછળ જ એ દૃષ્ટિ હોતી નથી તેથી બાળકમાં તે
 આવતી જ નથી. માત્રાપના ઉપદેશના પરિણામે બાળક લોભી વૃત્તિનું અને કંગાદ
 મનોદશાનું બને છે. મોટેરાંઓને પોતાના જીવનમાં અનેક સ્વાર્થો અને પરમાર્થો
 ભરેલા હોય છે તેથી તેમની કંગાળ મનોદશા બહુ રૂપમાં વહેંચાઈ જાય છે,

ત્યારે જાણકારે તો આત્મરક્ષણ પૂરતી એક જ સ્થિતિમાંથી મોટે ભાગે પસાર થવાનું હોય છે તેથી તેની એ કંગાલવૃત્તિ તેના શરીરને પોષણ આપવાના પ્રયાસોમાં જ પ્રદર્શિત થતી દેખાય છે. એટલે કે વધારે મોટા પ્રમાણમાં તેનો ખોરાક સંબંધિતો પ્રશ્ન તેની નજર આગળ વધારે કંગાલી-અત લાગેલો ખરેખર મુદ્દો રહે છે. સદ્ગુણોની જીવનમાં આવે તો વિદ્યાર્થીના ખીજા પ્રસંગોમાં પણ એવી જ કંગાલ મનોદશા પ્રતિબિંબિત થતી હોય છે. પૂરું વિદ્યાર્થીની સુદૃઢ પ્રવૃત્તિઓ કરતાં તેમની સ્થૂળ પ્રવૃત્તિઓ અને તેમાં પણ ખાનપાનની પ્રવૃત્તિઓ આપણી નજર આગળ વધારે ચડે છે તેથી એ પ્રવૃત્તિઓની કંગાલ દશા આપણને વધારે પ્રમાણમાં ખટકે છે. આ દૃષ્ટિથી તપાસતાં વિદ્યાર્થીનું દશરૂપીઆમનસ ને કેવળ ખોરાકને જગતું નથી જ. આ દશરૂપીઆમનસ વિદ્યાર્થીને ઠપકો આપવાથી કે તેને બેઠો પાડવાથી કે તેને ઉપદેશ આપવાથી નથી જ હઠી જવાનું. એ કંગાલ મનોદશાની પાછળ પણ સમાજની વધારે મોટી કંગાલ મનોદશા પડેલી હોય છે તે છાત્રાસય ચક્રાવતારાઓએ ધ્યાનમાં રાખવું ઘટે છે. આ ઉપરથી એમ સિદ્ધ થાય કે વિદ્યાર્થીની કંગાલ મનોદશા મિટાવવા માટે તેના વડી-લંડી એટલે કે આપણી કંગાલ મનોદશા મિટાવવાની અગત્ય ઉભી થાય છે.

ત્યારે તો આજના શુદ્ધપતિને માથે કેવળ પોતાના વિદ્યાર્થીઓને જ કેળવવાનું નહિ પરંતુ માળાપોને પણ સાચી દિશામાં કેળવવાનું ધર્મકૃત્ય આતી પડે છે.

હરભાઈ

માળાપોને

છાત્રાસયજીવનમાં નવું વર્ષ એસે અને શુદ્ધપતિને કંઈ કંઈ નવીન અનુભવો કરવાની તક મળે. સેંકડો વિદ્યાર્થીઓની સાથે પરિચય સેઓ હોય અને તેમની જોગબ મેળવી લીધી હોય છતાં નવીન વર્ષે નવા વિદ્યાર્થીઓ કંઈક નવીન જ દર્શન કરાવે. અનેક માળાપોને જાણી લીધાં હોય, અનેકની સાથે પત્રવહેવાર કરી લીધો હોય અને મનમાં માની લીધું હોય કે હવે તો માળાપોમાં કેળવણીની દૃષ્ટિ ઉઘડતી જાય છે, તેવે વખતે નવીન માળાપો જૂના વિચારોનું દર્શન કરાવે. શુદ્ધપતિના કામના અનેક વર્ષોના અનુભવ પછી પણ શુદ્ધપતિને તો નવીન વિધેયો, નવીન માળાપો, નવીન સંયોગો અને નવીન માનસના પરિચય માટે તૈયાર જ રહેવાનું હોય છે.

જીવનકક્ષા માટેની અટપટી પરિસ્થિતિમાં ગુંચવાઈ ગયેલાં માળાપો

શુદ્ધ કેળવણી માટેની વિચારસરણીથી કેટલાં અસાત હોય છે તેનું ભાન દર વરસે થયા જ કરે છે. આઠ વર્ષની સરજ્જાતમાં તેનાં ઘણાંય માઆપોનો પરિચય થયો, અને ગૃહપતિનું કામ શિક્ષણના પ્રદેશમાં કેટલું વિષ્ટ છે તેનું ભાન તાણું થયું. ગૃહણીકરણીની નાની મોટી કુટુંબોમાં સપડાઇ ગએલા વિદ્યાર્થી-ઓનાં માઆપો કેવાં મુંઝાઇ જાય છે અને કેવા પ્રદરના ભાગોનું શરણ શોધે છે તે જાણી દયા અને અનુકંપા ઉપજે. આ જાતનાં અનેક માઆપો પૈકી એનું થોડુંક દર્શન કરીએ.

જનરૂ સીજ ખાવાની ખૂરી આદતમાં પડેલા એક વિદ્યાર્થીના પિતા અત્યંત ગંભીર ભાવે સલાહ આપે છે કે પોતાના ઇન્કારને કાંઈ પણ સંયો-ગોમાં ગૃહપતિએ જનરમાં જતી વખતે એક પાછ પણ આપવી નહિ. તેમની આ સલાહ શુદ્ધ ભાવથી પ્રેગએલી અને વિદ્યાર્થીના દિત માટે જ અપાએલી હોય છે. પોતાના ઘરમાં પોતાના એ જ આગકની સાથે પોતાની માન્યતા પ્રમાણે જ કામ કરેલું હતાં પરિણામ શત્ત આપેનું દેખી, ભાવિ ઉપર દોષ ચડાવી, દીકરાને મુધારવા અર્થે છાત્રાસયમાં મોકલેલો. કેળવણીના વિચારોની જામતમાં એટલું બધું ધોર અજ્ઞાન પ્રવર્તે છે કે જે પ્રયત્નો નિષ્ફળ ગએલા, બહુકે વિપરીત પરિણામ લાવે તેવા માણસ પડ્યા હોય તે જ પ્રયત્નોના દિમાયન માઆપો કરે છે. જનરૂ સીજ ખાવા ઉપર સખતમાં સખત અંકુશ મૂકી અને તે સંબંધમાં રોજ રોજ આગકને ઇપેક આપી તથા શરમાવી આપજો તેને એવો નો રીદો કરી મૂકીએ છીએ કે પોતાના દુરાઅદતના પોપણ માટે અનીતિના માર્ગનું શરણ લેતાં આગક અચકાય નહિ. અયોગ્ય ઇપેક, અવિચારી દયાળુ, પાશવી શિક્ષા કે રોજરોજની અવગણના આગકને વધારે ને વધારે વિદૂત જનાવે છે. તેના ખોટા માર્ગમાંથી તેને ખેંસવવા માટે દયા, અનુકંપા, વખનસરની સમજવટ, શેષ્ય સ્વાનંદ્ય અને હૃદયનો શુદ્ધ પ્રેમ એ જ સળગ અને સાચાં સાધનો છે. આ બધાં સાધનોનો કેવી રીતે ઉપયોગ કરી શકાય તેનો આપાર વ્યક્તિગત વિદ્યાર્થી ઉપર રહે છે.

ખીન એક પિતા પોતાના આગકને નાની નાની ચોરી કરવાની ટેવ છે તે સંબંધમાં લખે છે કે તેમના પુત્રને રૂપમાં બેલાવી ગૃહપતિએ સખન ઇપેક આપવો અને વિદ્યાર્થી ગેરદાગર હોય ત્યારે છપી રીતે તેની ટુંક ઉપાડી ક્યો ક્યો ચોરીનો માલ છે તે તપાસી લેવું. ગૃહપતિને આમ લખનાંની સાથે સાથે જ પોતાના પુત્ર ઉપર પણ પત્ર લખે છે, અને તેમાં તેને પાપી

અને અધમ માર્ગે પતન થતો આત્મા સ્વીકારે છે. શુદ્ધપતિને એવી સલાહ આપવામાં માત્રાપને અમે ઝાઝા દોષી નથી ગણતા. પોતાને અન્ય માર્ગનો ખ્યાલ જ ન હોય અને કેવી રીતે કામ કરવાથી કાવડનો ઉકેલ થશે તેની ગમ ન પડતી હોય તેવે વખતે મલગાઈ જઈને પોતાને જે સૂઝે તે માર્ગનું અન્યને સૂચન કરવું તે મનુષ્યસ્વભાવને સહજ હોય છે. આગનાં મળાપોમાં કેળવણીની સાચી દિશાનો ઉગમ થયે અને યોગ્ય સાધનોની ગણ યશો ત્યારે તેમના તેવા અજ્ઞાનગન્ધ વિચારો આપોઆપ જ દૂર થઈ જશે. પરંતુ બાળકોની સાથે વર્તાવ કરવાની બાળતમાં માત્રાપોની આંખ બની શકે તેટલી જલદી ઉદારવાની આવશ્યકતા દેખાય છે. બાળક પતિત આત્મા છે કે આ-ગન્ધ પામી છે તે ખ્યાલ દરેક માત્રાપે બની શકે તેટલી વહેલી તકે પોતાના મનમાંથી કાઢી નાખવો જોઈએ. ગન્ધની સાથે જ બાળક કોઈ એવું લયંકર પાપ લઈને અવતરતું જ નથી કે જેના ઉપર આગની પરિસ્થિતિના દોષોનું આરોપણ આપણે કરી શકીએ. બાળકમાં જે શારીરિક, માનસિક કે નૈતિક નબળાઈઓ આપણને દેખાય છે તે વારસો તો માત્રાપની નબળાઈ, આસ-પાસની પરિસ્થિતિ અને અયોગ્ય કેળવણીનાં પરિણામો જ માત્ર હોય છે. અત્યાં અનિષ્ટ પરિણામોથી માત્રાપો કે શુદ્ધપતિઓ કાઢીને લાડવાની જરૂર નથી જ. વિદ્યાર્થીમાં ચોરી કરવાની ટેવ પડી ગઈ હોય તો શારીરિક કે માનસિક શિક્ષાથી અથવા તો તેના ઉપર દુષ્ટી સિપાઈગિરી મૂકવાથી તે ટળી જવાની નથી જ. એનો અર્થ તો નીતિ આણવા માટે શરીરને અને મનને દુઃખી કરવું તેમ જ ચોરી મટાવવા માટે આપણે પણ ચોર થવું તેના જેવો થયો. પ્રથમ દષ્ટાંતમાં જે સાધનોનો નિર્દેશ કરવામાં આવ્યો છે તે જ સાધનો સ્વયં, કાળ અને પરિસ્થિતિ ધ્યાનમાં લઈને આપા કિસ્સાઓમાં પણ વાપરી શકાય. જરૂર માત્ર માત્રાપ તેમજ શુદ્ધપતિમાં તેવી દષ્ટિ ઉઘટે તેની જ રહે છે.

હરભાઈ

છાત્રાલયનાં ભોપાળાં

એક વિદ્યાર્થી મને લખે છે:—

“આપનું ‘છાત્રાલય’ માસિક જાદુ સાફ નીકળે છે, તો તેમાં આપથી જની શકે તો માને પણ નવામો છાપવા કૃપા કરશે. અમારા છાત્રાલયનાં ‘ભોપાળાં’ છાપવા મારો વિચાર છે. મારું નામ કાંઈ રીતે ન આવે એ તમારે ખાસ ધ્યાનવાનું છે. નહિતર મારા લવાજમના દસ રૂપીઆ જપ્ત થશે.”

આ વિદ્યાર્થીએ મને પોતાનું નામ જણાવ્યું છે. મજબૂર વિદ્યાર્થીને હું સારી રીતે ઓળખું છું. એના પિતા સાથે મારે સારો સંબંધ છે.

આ વિદ્યાર્થી મારફત સમગ્ર વિદ્યાર્થી આશ્રમને હું જણાવવા માગું છું કે આ માસિકનો ઉદ્દેશ છાત્રાસયોનાં ભોખાળાં બહાર પાડવાનો નથી. આ માસિકનો ઉદ્દેશ તો આજનાં છાત્રાસયો આજે જેવી રીતે ચાલે છે તેનાથી વધારે મારાં કેમ ચાલી શકે તે બતાવવાનો છે અને તે બતાવવામાં પણ જ્યાં જ્યાં આજનાં છાત્રાસયોનું સ્વરૂપ ચીતર્યું પડે છે ત્યાં ત્યાં એ ચિતારૂની પાછળ દ્રેષ કે હકામતકરી નથી પણ તે તે ચિતાર દ્વારા અયોગ્ય વસ્તુ નાસ્તર પર દાવવાનો આશય છે. એટલે છાત્રાસયની સાથે સંબંધ ધરાવનાર ગૃહપતિ કે વિદ્યાર્થી કે એક્ટરી કે દાતા કે વ્યવસ્થાપક કોઈ પણ આ માસિકને ભોખાળાં બહાર પાડવાના સાધન તરીકે ન સમજે એવી માગણી છે.

પણ આ વિદ્યાર્થીને તો હું એથીયે વધારે કહેવા માગું છું. આજે આપણાં છાત્રાસયોમાં અનેક પ્રકારના ગોટાળા ચાલે છે એ મને ક્યુત્ત છે. શિક્ષણના તેમજ જીવનવિકાસના બૂત્ર ભરેલા વિચારોને લીધે આપણે ગૃહપતિઓએ આજે છાત્રાસયોને બગાડી નાખ્યાં છે એમ કોઈ કહે તો પણ મને તે ક્યુત્ત છે. પણ આ બધાને મારે એકલો ગૃહપતિ જ જવાબદાર છે.

આજ સુધી આપણે એમ માન્યા કરતા કે છાત્રાસયમાં કોઈ પણ અયોગ્ય ચાથ એટલે વિદ્યાર્થીનો જ વાંક હોવો જોઈએ. દાળ ખારી થાય અને વિદ્યાર્થી ખારી દાળ કહે એટલે તરત જ આપણે કહેવાના: “એ તો ખારીયે થાય ને મોળીયે થાય. ભણુરા આવ્યા હો કે દાળ ખારી મોળી જોવા?” આ માન્યતાને લીધે આપણે આજ સુધી છાત્રાસયોમાં વિદ્યાર્થીઓના આંતર માનસનો વિચાર જ ન કર્યો અને આપણા ગૃહપતિઓના મગજમાં એકું તેમ હાંક્યું ગ્રાખ્યું. આપણને થયું કે નળીયું ન ફૂટવું જોઈએ અને ફૂટવું કે ફાડનારના બાર વાગ્યા! આપણને થયું કે બધું બરાબર ચોક્કસ હોવું જોઈએ અને કોઈએ કંઈક નાખ્યો કે જોઈ તડખીટ! આ સ્થિતિ હજીયે આપણે ત્યાં છે. આ સ્થિતિમાં વિદ્યાર્થી કેવળ પરાધીન વસ્તુ છે. આ સ્થિતિમાં તેના વ્યક્તિવિકાસને કે કેળવણીને જગ્યાએ અવકાશ નથી.

આજની નવીન કેળવણી આ સ્થિતિ સામે જાંડ જગાની રહી છે. એ નવી કેળવણી વિદ્યાર્થીના વ્યક્તિત્વને આદર આપે છે અને ગૃહપતિને કહે છે કે ‘વિદ્યાર્થીને પણ આત્મા છે એ દરિ બૂલજો નહિ.’

પણ હજી આ નવી કેળવણીનો પ્રચાર થયો ન થયો ત્યાં તો વિદ્યાર્થીઓએ જો નવી કેળવણીનાં લાંબાં નૃત્યાં મુત્રો ગોળી પાળ્યાં અને જો ભુલમ આજ મુધી વિદ્યાર્થીઓ પર શુદ્ધપતિઓ કરતા તે ભુલમ હવે વિદ્યાર્થીઓ શુદ્ધપતિઓ પર કરવા લાગ્યા છે એવી ખરોચો આવે છે. આજે ન્યાં ન્યાં આ નવા વિચારોનો પ્રવેશ છે ત્યાં વિદ્યાર્થીઓ આ સ્વાતંત્ર્યને નામે શુદ્ધપતિઓને ડરાવતાં જણાય છે અને જિયારા શુદ્ધપતિઓ !

• હું એ જ વિદ્યાર્થીને પૂછું છું:—

- ૧ તમે જે ભોપાળાં બહાર પાડવા માગો છો તે ભોપાળાં ચલાવવામાં તમારો હાથ છે કે નહિ ?
- ૨ છાત્રાસપત્રી અવ્યવસ્થા માટે શુદ્ધપતિ જવાબદાર છે તેમ તમે પણ જવાબદાર છો કે નહિ ?
- ૩ આ ભોપાળાં બહાર પાડવાને તમે નીકળ્યા તે પહેલાં ખુલ્લા દિલથી તમે તમારા શુદ્ધપતિને એ તમામ જણાવ્યાં છે ?
- ૪ એ ભોપાળાં દૂર કરવા માટે તમે તમારા વિદ્યાર્થીમધુઓ સાથે કદિ મુસક્ત કરી છે ?
- ૫ તમે તમારા દસ ફૂટીઆ માટે જેટલી કાળજી ધરાવો છો તેથી અકબી કાળજી શુદ્ધપતિના શુજરાત માટે ધરાવો છો કે ?
- ૬ જે છાત્રાસપત્રમાં તમે લખો છો તેવી અનીતિ ચાલી રહી છે ત્યાંથી તમે પોતે નીકળી કેમ નથી જતા ?

મારી સમજ પ્રમાણે તો સૌ મળાને ધર. ખરો સ્વતંત્ર માણસ એ જ કે જે પોતાની સ્વતંત્રતા બરાબર સાચવે પણ બીજાની સ્વતંત્રતા પણ એટલી જ સાચવે. જે છાત્રાસપત્રમાં વિદ્યાર્થીઓને સ્વાતંત્ર્ય છે પણ શુદ્ધપતિઓને સ્વાતંત્ર્ય નથી, ત્યાં કોઈ સ્વતંત્ર નથી. પહેલાં શુદ્ધપતિની જોડકમીને લીધે છાત્રાસપત્રમાં શક્તી હતી તો આજે વિદ્યાર્થીની જોડકમીને લીધે શક્તી આવવાનો ભય છે. માટે વિદ્યાર્થીઓ પોને આ સ્વતંત્રતાનો પોતાને માટે ખરો અર્થ જો છે તે સમજવા પ્રયત્ન કરે. જે માણસ દરરોજ બીજાએ શું કરવું જોઈએ તેનો જ વિચાર કર્યા કરે પણ પોને શું કરવું જોઈએ તેનો ખ્યાલ જ ન કરે તે વિદ્યાર્થીને માર્ગ નથી જ.

જો ત્યાં આ ઉપરથી આપણે શુદ્ધપતિઓને તો બહુથે વિચારવાનું રહે છે. શુદ્ધપતિનો ધર્મ તો પોતાની - ઉણપોને તપાસવાનો છે. આપણે સૌ

મનુષ્યો છીએ એટલે ભૂલો તો સૌની થાય; પણ આપણી ભૂલો આપણા વિદ્યાર્થીઓ પણ ખુદ્દા દિલથી આપણને જતાવી શકે એટલું આપણા દિલનું ઐક્ય સંસ્થામાં જન્મવું જોઈએ. શુદ્ધપતિ અને વિદ્યાર્થીઓનાં દિલનું ઐક્ય એટલે જાત્રાસૂત્રનો અર્થ ઠીક થાય છે. જો અથવા વાંધા-વચકા અને તોફાનો થાય છે તે આ ઐક્યને અભાવે, આવું દિલનું ઐક્ય હોય ત્યાં તો તુમાખી શુદ્ધપતિનું તુમાખીપણું પણ વિદ્યાર્થીઓને મદદી જાય છે અને ભાગેડુ વિદ્યાર્થીઓનાં તોફાનો પણ જરી જાય છે.

આપણે નવી કેળવણીનો પ્રકાર સ્વીકાર્યો હોય તો વિદ્યાર્થીઓ જાત્રાસૂત્રનાં બોધાણાં જાહેર પાડવા આવે તે પહેલાં આપણે એ બોધાણાં જ નાખી દેવીએ, અને એ નાખી દેવામાં વિદ્યાર્થીઓ આપણાથી જુદા નથી પૂણું આપણા જ છે અને તેમનાં નાખી દેવાં એ બોધાણાં નાખી દેવાનાં છે એવી સમજ ઉભી કરીએ.

હું આશા રાખું છું કે મને પ્રજા પૂજનાર વિદ્યાર્થીને આટલાથી સંતોષ થશે.

નાનાલાઈ

અધિકારમર્યાદા

આ યુગ સ્વાતંત્ર્યનો છે. સ્વાતંત્ર્યનાં અનેક લક્ષણો પૈકી એક લક્ષણ એ સ્વમાનનો આગ્રહ છે. આ સ્વમાનના આગ્રહમાંથી પરમાનની અવગણના જન્મી છે—જો સ્વાતંત્ર્યના શુભ પરિણામ તરીકે સ્વમાનને સ્વીકારવામાં અને જાળવવામાં ન આવે તો આજનાં જાત્રાસૂત્રોમાં જ્યાં સ્વાતંત્ર્યની સાચી મર્યાદાઓ ગુરુજનો અને શિષ્યો વચ્ચે સમજાવવામાં અને અરસ-પરસ સ્વીકારી લેવામાં નથી આવી. હોતી ત્યાં સ્વમાનરક્ષણ અને પરમાન-હાનિનો ઝંખડો જન્મવા પામે છે. સ્વાતંત્ર્યના અતિશયવાદને લીધે વિદ્યાર્થી એમ સમજે છે કે કાળે અકાળે જ્યારે પણ પોતાની માન્યતા પ્રમાણે પોતાના સ્વમાનનું રક્ષણ ન થાય ત્યારે પોતાના વરીક્ષના માનના ભોગે પણ સ્વમાન સાચવવું એ પોતાનો ધર્મ ગણવો. સ્વમાન એ મનુષ્યના જીવનના ઘડનરમાં એક અણુમોહું સાધન છે; જતાંયે તે સાધનને સમાજની નાની મોટી બીજી વ્યક્તિઓ સાથે ઘણો સંબંધ છે એ વાત ભૂલી જવામાં આવે તો સ્વમાન સ્વમાન મદી જઈને સ્વતંત્ર્યનું જોડું અભિમાન બની જાય છે, અને કેવળ પોતાના જ માનના દુરાગ્રહમાંથી પારકાનો અવમાનની સ્થિતિ જન્મવા પામે છે. આ પરિસ્થિતિમાંથી નથી આજનો વિદ્યાર્થી ઉગ્યો કે નથી આજનો

ગૃહપતિ ઉગ્રયો. સ્વાતંત્ર્યના આનંદાનિત અર્થમાં ધમકાઈ જતા ગુરુ શિષ્ય બંને મુમુક્ષુત્વમાં પોતાને બધ બેમારી દેવું જોઈતું પોતાના અક્રિતત્વનું સ્થાન વિસરી જાય છે અને દેવળ જતને જ અનુકક્ષીને સ્વમાનનો અર્થ ઘટાવે છે. જ્યાં અરસપરસનો પ્રેમમંબંધ હોય, જ્યાં એક બીજાની વચ્ચે અખંડ વિશ્વાસનું વાતાવરણ જન્મેલું હોય ત્યાં ગુરુ અને શિષ્ય વચ્ચે, સમ-વયસ્ક મિત્રો વચ્ચે અને મોટા નાના વિદ્યાર્થીઓ વચ્ચે સ્વમાનહાનિના પ્રસંગો બહુ ઓછા જનવા પામે છે. પ્રેમમંબંધથી બંધાયેલો ગૃહપતિ વિદ્યાર્થીને હાથે પોતાની સ્વમાનહાનિના પ્રસંગો ઉભા થયા દેતો જ નથી. વિશ્વાસથી ગુરુજન તરફ વળેલો વિદ્યાર્થી ગુરુજનની માનહાનિમાં પોતાની જ માનહાનિ સમજે છે અને એક બીજા તરફ ભાઈ ભાઈના ભાવથી શ્રવતા સમવયસ્ક વિદ્યાર્થીઓ એક બીજાનું માન જાળવી લેવામાં જ પોતાનો ધર્મ સમજે છે. આમ જ્યાં પ્રેમનું વાતાવરણ હોય, વિશ્વાસનું વાતાવરણ હોય અને સહકારનું વાતાવરણ હોય ત્યાં પરમાનની અવગણના તે સ્વમાનની અવગણના લેખાય અને પરમાનરક્ષણ તે જ સાચું સ્વમાનરક્ષણ ગણાય.

પરંતુ આગની વ્યાવહારિક નિયતિ ટંકક જુદા જ પ્રકારની છે. જ્યાં મુખી પ્રેમ, વિશ્વાસ અને મુદકારનું ઉત્તમ કારિત્ર્ય વાતાવરણ આગનાં ઇત્રાસંયમાં આપણે પેદા ન કરી શકીએ ત્યાં મુખી આ સ્વમાન પરમાનનો પ્રશ્ન બીજી દૃષ્ટિથી પણ વિચારી લેવો જોઈએ. સમાજના હિતની દૃષ્ટિથી રચાયેલા સામાજિક બંધારણને અનુકક્ષીને વ્યવહાર કરવા માટે સમાજની દરેક વ્યક્તિ બંધાયેલી જ હોય છે. આ બંધન જેટલું સમાજે નાખ્યું છે તેટલું જ વ્યક્તિએ ખુશીથી સ્વીકારેલું હોય છે. આ જોતાં દરેક વ્યક્તિએ પોતપોતાના અધિકારની મર્યાદા જે ક્ષેત્રમાં પોતે કામ કરી રહ્યો હોય તે ક્ષેત્રમાં યથાર્થ રીતે સમજી લેવી ઘટે. આ અધિકારમર્યાદા ક્ષેત્ર પૂરતી પણ સમજાઈ જાય તો સ્વમાન-રક્ષણ અને પરમાનહાનિ તેમજ પરમાનરક્ષણ અને સ્વમાનહાનિના પ્રશ્નો બહુ જ ઓછા ઉભા થાય. અભ્યાસ કરના વિદ્યાર્થીએ એ સમજી લેવું જ જોઈએ કે ગુરુજન અને પોતાની વચ્ચે માનાપમાનનો પ્રસંગ ઉભો થાય ત્યાં પોતે જ નમનું આપવું અને ગુરુજનના અક્રિતત્વને ધજન દેવું. પોતાની અને નાના વિદ્યાર્થીની વચ્ચે માનાપમાનનો પ્રશ્ન ઉભો થાય ત્યાં પોતાના માનરક્ષણને માટે તે જરૂર પગલાંઓ લઈ શકે અને તેમાં પોતાના ગુરુજનની મદદ ન લે. આવી પરિસ્થિતિ સામાજિક દૃષ્ટિથી પણ જો ઉભી કરવામાં આવે તો એક એવું સમય જરૂર આવે કે જગદે વ્યક્તિનો અંતરાત્મા સાચી દિશામાં

જનમ થાય, અને તે વ્યક્તિ ગૃહપતિ હો કે મોટા વિદ્યાર્થી હો તોપણ પોતાથી નાની વ્યક્તિના માનને થોડાક સ્વાત્માર્પણથી પણ વગ્ન દેવા લક્ષ્યાય. એટલે કે ગૃહપતિ અને વિદ્યાર્થી વચ્ચેના માનાપમાનના પ્રસંગે ઉદારતાથી ગૃહપતિ પોતાના માનનો પ્રશ્ન સકેલી લે અને મોટા નાના વિદ્યાર્થી વચ્ચેના માનાપમાનના પ્રસંગે મોટા વિદ્યાર્થી પોતા તરફથી જ પ્રથમ ત્યાગનું પગલું ભરે.

માનાપમાનના આ વિચારની સાથે એક બીજો વિચાર પણ કરી લેવાની જરૂર છે. તે વિચાર એ આજનો આપણે ગૃહપતિઓનો આધિકાર-માર્ગદાનો અર્થ છે. કોણ જાણે કેમ, પણ આજના સ્વાતંત્ર્યવાદે આપણા ગૃહપાત્રો ઉપર પણ કોઈ એવી જાદુઈ ભુરખી નાખી છે કે એ ભુરખીમાં અંગત જઈ આપણે આપણા જીવનમાં વારંવાર આપણી નગર સમક્ષ ખડી થતી બીજી મોટી વ્યક્તિઓને જોવાની નગર ખોઈ ખેડા છીએ. આથી કરીને આપણાથી અધિકારે મોટી એવી વ્યક્તિની સાથે સંબંધમાં આવીએ છીએ ત્યારે આપણી અધિકારમર્યાદા આપણા લક્ષમાંથી સરી પડે છે અને સ્વાતંત્ર્યના આત્મતિક વિચારવમજમાં પડી જઈ આપણે કેવળ આપણો જ વિચાર કરવા લાગીએ છીએ. બીજી બાજુએ આપણાથી નાની એવી વ્યક્તિ સાથે એટલે કે વિદ્યાર્થીની સાથે જ્યારે પ્રસંગ પાડવાનું બની આવે છે ત્યારે પણ જે વિચાર આપણાથી મોટી વ્યક્તિના પ્રસંગ વખતે કરવા આપણુ મન ના દહેતું હતું તે જ વિચાર આ આપણાથી છોટી વ્યક્તિના પ્રસંગમાં છૂટથી કરવા આપણું મન આપણને પ્રેરતું હોય છે. આ રીતે અધિકારમર્યાદાનો સવાલ છેક જ ઉડી જાય છે અને આધિકારમર્યાદાના ઝોડા તજે આપણે કેવળ સંકુચિત એવા સ્વતંત્રતા જ વિચાર કરતા હોઈએ છીએ. આપણે ગૃહપતિઓ આ સંકુચિત સ્વતંત્રતા છોડી વધારે વિશાળ એવા અન્યતંત્રતા આપણા જીવનના દરેક પ્રસંગોમાં સ્થાન આપતાં શીખી જઈએ તો આપણા વિદ્યાર્થીઓ પાસેથી માનાપમાનની જે શ્રીદમ્પતી અને જે વ્યવહાર માગીએ છીએ તે આપણને સહેજે મળી જવાનાં છે. આજનાં આપણાં છાત્રાસયોમાં જ્યાં કેળવણીની ઉચ્ચ તરવદષ્ટિ સ્વીકારવાનું ન બની શકતું મર્યાદા ત્યાં પણ આધિકારમર્યાદાની આ વ્યવહારિક દષ્ટિએ સ્વીકારવામાં આવતું તેનો ચોક્કસ પૂરક જમલ કરવામાં આવે તો છાત્રાસયજીવનમાંથી માનાપમાનના ઝગડાઓ જરૂર ઓછા થઈ જવાનાં છે.

ગૂજરાતનાં જાત્રાલયોના કાર્યવાહકોનું સંમેલન

જાત્રાલયોના પ્રમોની વિચારણા અને અભ્યાસ માટે ગૂજરાતનાં જાત્રાલયોમાં સક્રિય કામ કરનાર લાઠજોનાં સંમેલન જન્મશાસ્ત્રીના તહેવારોમાં આણંદ ચરોતર કેળવણી મંડળના મકાનમાં મળ્યું હતું.

અમદાવાદના ગૂજરાત વિદ્યાપીઠ, પ્રાણજીવન જાત્રાલય, શારદામંદિર; અમરેલીના કપોળગોડિંગ; આણંદના ચરોતર કેળવણી મંડળ, વિદ્યાર્થી-આશ્રમ, આશ્વદશાળા; કરજણના કરજણ ગોડિંગ, પાટણના ડૉ. પંચાઅભ્યાસ-ગૃહ; પેટલાદના સયાજી બ્લુપ્રીવી ગોડિંગ; ભરૂચના રાજપૂત જાત્રાલય; સુણાવના ચિનયમંદિર; સુરતના અનાવજ નિવાધિઆશ્રમ અને વસોના દેસાઇભાઈ ગોડિંગ હાજરના મળી ૧૮ પ્રતિનિધિઓ હાજર હતા; આ ઉપરાંત શ્રી. મોનીભાઈ ન. અમીત, શ્રી નરસિંહભાઈ ઇ. પટેલ અને ચરોતર કેળવણી મંડળના સ્વયંસેવકો અને શિક્ષકોએ પણ હાજરો આપી ચર્ચામાં ભાગ લીધો હતો.

બહારના લાઠજોની સંખ્યા ઓછી હતી તેથી પ્રથમ દિવસે જાત્રાલયને લગતા કોઈ પણ વિષય ઉપર ચર્ચા કરવાનો નિશ્ચય થયો અને તેને પારિણામે નીચેના વિષયો ઉપર છૂટી ચર્ચા થઈ:—

૧ જાત્રાલય માટે ત્રણ ત્રણ ચાર ચાર વિદ્યાર્થીઓ એક જોરડીમાં રહે તેવા કે ૧૫-૨૦ છાત્રો એક ડોમેન્ટરીમાં રહે તેવા મકાન છટ છે ?

૨ ગૃહપતિઓ પરજોડા કે કુંવારા, ઘરડા કે લુગાન વગેરે જોઈએ ?

૩ ગૃહપતિઓ છાત્રોના પત્રો વાંચવા કે નહિ ?

હરાવો તો કરવાના હતા જ નહિ; પરંતુ ચર્ચાને પરિણામે વધુ મત નીચેના નિર્ણયો તરફ હતા:—

૧ નાના છાત્રો માટે ૧૫-૨૦ છાત્રો રહી શકે તેવા મોટા જોરડા વધારે અનુકૂળ પડે. એકાદ શિક્ષક દરેક જોરડામાં રહે એ છટ છે. હાઈસ્કૂલના વિદ્યાર્થીઓ માટે એક જોરડામાં ત્રણથી ઓછા છાત્રો રાખવા જોઈએ નહિ.

૨ ગૃહપતિ ઘરડો, લુગાન, પરજોડો, કુંવારો, કુટુંબવાળો વગેરે અનેક પ્રશ્નો ગોંજી છે. ગૃહપતિ તરીકે કામ કરવાની લાયકાતને જ પસંદગીમાં પ્રાધાન્ય અપાય એ છટ છે.

૩ છાત્રોની ખાતગી ખાખનો જાહેર કરવાના અને તેમને ખીજાઓ આમળાંકો પાડવાના અને દબાવવાના હેતુથી પત્રો વાંચવા તે તો નિંદ્ર જ છે. પત્રો વાંચવામાં શુદ્ધ શુભ હેતુ પણ હોય છે. આ આખો પ્રશ્ન ઘણો જ મુશ્કેલ છે. તેનો નિર્ણય દરેક જાત્રાલય પોતાની મેજેજ કરી લે એ છટ છે.

ખીજે દિવસે સવારનો દોઢ કલાક અંતે બપોર પછીના પાંચ કલાક સંસ્થાઓનો પરિચય આપવામાં ગયા. આ પરિચય સર્વને ઘણો જ રસિક લાગ્યો. પ્રત્યેક સંસ્થાના પરિચય પછી તે સંબંધી સ્પષ્ટ લઙ્કીકૃત ગાણવા જરૂરી પ્રશ્નો પૂછાના અને તે ઉપર છૂટથી મીઠી મીઠી ચર્ચા પણ થતી. મોટી મોટી સલાઓ અને લાંબાં લાંબાં વ્યાખ્યાનોમાં અનુભવના અને હૃદયના આવા ઉદ્ગારો નીકળી શકે જ નહીં અને આવું સાદું કામ થઈ શકે જ નહીં એમ સર્વને લાગ્યું. આમાંથી સર્વને કોંઈક ને કોંઈક ગાણવાનું અને શીખવાનું મળ્યું અને અંતઃકરણની વચાળ યોગ્ય વાતાવરણમાં કાઢવાનો અવકાશ મળવાથી તે ઉપરનો ઓળો હલકો થયો.

ત્રીજે દિવસે એટલે રવિવારતાલુકીએ તો બહારના લાઈઓની સંખ્યામાં પણ વધારો થયો અને સવારમાં “છાત્રાલય મંડળ કોમી છાત્રાલયોને કૃતી રીતે ઉપયોગી થઈ શકે” એ પ્રશ્ન ચર્ચામાં. પરિણામે નક્કી થયું કે મંડળ તે છાત્રાલયોને નીચેની મદદ કરી શકે:—

૧ છાત્રાલય મંડળ કોમી છાત્રાલયોની મુલાકાત લેવાની વ્યવસ્થા કરે અને તેમના આલોકને છાત્રાલય વધારે સારું ચલાવવા માટે વ્યવહારૂ સૂચનાઓ કરે; અને છતાં કાંઈ ન થાય તો વર્તમાન પત્રોમાં તે સંબંધી ઉલ્લેખો કરી કામના અગ્રેસરોનું તે દારૂ ધ્યાન ખેંચે.

૨. છાત્રાલયોને યોગ્ય ગૃહપતિઓ મેળવી આપવામાં મદદ કરે અને ગૃહપતિ તરિકેની લાયકાતનાં સર્ટિફિકેટ આપવાની કાંઈક યોગના કરે.

બપોર પછીની સલા શ્રી. કલેક્ટર કાકાસાહેબના પ્રમુખપણા નીચે મળી. જેમાં આદર્શ છાત્રાલયોની રૂપરેખા સંબંધી ચર્ચા થઈ અને પરિણામે એક રૂપરેખા પણ દોરાઈ.—મંત્રીઓ

[સ્થળ મંકાવને લઈને આ રૂપરેખા આ વખતે મૂકી શકાઈ નથી.]

બેઠાઓનાં છાત્રાલયોનાં નામ આ વખતે મૂકી શકાયાં નથી.

‘છાત્રાલય’ દર અંગ્રેજ માસની ૧૫મીએ પ્રગટ થાય છે.

વાર્ષિક લવાજમ પોસ્ટેજ સાથે એક રૂપીઓ: પરદેશના એ સિલિંગ.

લખો: વ્યવસ્થાપક, છાત્રાલય : શ્રીદક્ષિણમૂર્તિ ભવન : ભાવનગર

આ માસિક લાવનગરમાં રહેતા રોડ—શ્રીસરસ્વતી છાપખાનામાં પારી. લીખાલાઈ ગોપાલજીએ છાપ્યું અને તાંત્રી નૃસિંહપ્રસાદ કાલિદાસ બે. લાવનગરથી પ્રગટ થયું.

છાત્રાલય

(છાત્રાલય મંડળ તરફથી)

વર્ષ ૨ શુ

૧૯૨૮

અંક ૭ મો

ઓક્ટોબર

૨૨૦૩૧ ::

નૃસિંહપ્રસાદ કાલિદાસ ભટ્ટ

“ એ માસ્તર, આં વેદિયાવેડા જવા દો.
આ સાઠ છોકરાને જમાડવા તેમાં તે આ
ધાંધણ શું ? અગે તે હજારોની પંગતો
જમાડી છે, નાખત્રણ લાડવા, મૂક શાકનો
દોથો, દે દુનો ભરી દાળ અને કર ભાતનો
દગલો તે જમીને ચાલતો થાય. આવા તે
ફતવા હોય ? બધા વખતસર હાજર થાય,
વારાફરતી પીરસાય, રાઠ પાડીને મગાય
નહિ, સૌ શાંતિથી હસેઓલે, આ તે કેમ
જમાય ? તમે અંગ્રેજ ભણેલાઓએ આવું
આવું કરીને સૌને ગાયલા બનાવી માર્યા ? ”
હજી બોજનગાળામાં યથાર્થ શાંતિ તે
હમી જ નથી થઈ ત્યાં ન્યાતનો પટેલીયો
આવીને આમ ધમકાવે ત્યારે મારે શું કરવું ?

શુદ્ધપતિ

પારકી થાપણ

તા.૩૦-૯-૨૮ના રોજ લાઇ પુલ્લસીના પુરુષોત્તમ નામના એક વિદ્યાર્થીને પાણીના ટુંડામાં મેં ગુમાવ્યા. પુલ્લસીવાસ મારે ઘેર પારકી થાપણ હતા. એમના પિતાને સંસ્થા પર શ્રદ્ધા એટલે કે કંઈ જોડેથી ફરતી તેમને અહીં મોકલેલા.

હું નાનો હતો ત્યારે મારા પિતા પાસે અનેક ગરીબ માણસો થાપણ મૂકી જતા. અમારું ઘર ગરીબ એટલે જ્યાંજ્યાં જાનર તો ફાણ આવું? પણ પોતાનું દ્રવ્ય નિર્ભય ગણવા માટે આ લોકો માગ પિતાને દ્રવ્ય સોંપતી. મારા પિતા આ તમામ થાપણોને ગદુ જ કાળકથી સંઘરતા અને મળ ધણી લેવા આવે ત્યારે એની એ જ પોટલી તેને પાછી સોંપતા; એનું ફાટેલું ચીદરું પણ સાથે જ હોય. મને ચોક્કસ બદલે કે કોઈ સાંજે ઘરમાં શાકના પેસા ન હોય અને મારા પિતા પાસે કાંઈ થાપણમાંથી કાંઈ માગે તો મારા પિતા દરમીજ ના પાડે. વર્ષો સુધી એ થાપણમાંથી 'કાક પાણ મૂકી દેયું' એવા વિચારથી મારા પિતાએ રાત્રી પાઈ વાપરેલી નહિ. માગ પિતા ગયા તેની સાથે અમારે ઘેરની થાપણો ઉડી.

આ પિતાનો પુત્ર હું-મારે ઘેર લોકો સ્ત્રીયરે વીટેલા રૂપાના રૂપિયા સહિ પણ પુરતો નૃત્યા આવ્યા. એ રત્નોનાં ચીંધરાં ઉતારી લઈ, નેમને મથાશક્તિ આપ આપી, પાસાં પાડી આપવાનો મેં ધંધો લીધો. આજે અઢાર વર્ષે આ રત્નોની થાપણમાંથી એક થાપણ મારા હાથમાંથી સરી પડી છે!

મારા પિતા આટલી બધી સ્ત્રીવટથી થાપણની સંભાળ રાખતા, તે વખતે હું કોઈવાર હસી પડતો. થાપણ સંઘરનાર પોતાને માથે કેટલી જવાબદારી બોરે છે તેનું મને તે કિસ્સે લાન ન હતું. દક્ષિણાર્તનાં આ અઢાર વર્ષોમાં થાપણની શિલ્પુરી મેં મારી શુદ્ધિથી નીપજતી હતી. પણ એ થાપણનું જોખમ કેટલું છે તેનું ખરું લાન તો મને લાઇ પુલ્લસીએ જ કરાવ્યું. પુલ્લસી, તું મારો ગુરુ થયો !

આપણે ગૃહપતિઓ આવી થાપણોને સંઘરનારા છીએ. એ થાપણ મૂળ ધણીને સહીસન્નામત પહોંચાડીએ ત્યારે જ આપણને જખ વળે છે. મારા જેવા કાંઈ ગૃહપતિને કપાળે આવી થાપણ ગુમાવવાનું કષ્ટ હોય તો તેં હતભાગી છે !

આટલો ગૃહપતિની જવાબદારી પૂરતો વિચાર.

પણ મને કાંઈ કંઠમાં કહે છે : " પિતા - પોતે જ એ રત્ન ક્યાંથી "

ગૃહપતિ છાત્રાલયમાંથી છેલ્લંકરને રજા ન આપે તો છાત્રાલયમાંથી રજા લેવાનું તેણે નક્કી કર્યું હતું. તે ગૃહપતિ રામરામના ઓરડામાં ગયો અને તેણે મોટે સ્વરે ફરીઆદ શરૂ કરી: “હા, છેલ્લંકરના ગુન્હા એકે પછી એક વધતા જાય છે. પંદર દિવસ પહેલાં તેણે રામરામના ટુંકમાંથી દસ રૂપિયાની નોટ કાઢી લીધી હતી. સાત આઠ દિવસ પહેલાં તેણે મગનલાલના મેજમાંથી ઇન્ડિપેન્ડન્ટ પેન લઇને તેના ટુંકમાં સંતાડી દીધી હતી. નિશાળમાં તો તે પાસેના વિદ્યાર્થીની નોટમાંથી સ્પેલિંગ કે તાખલાનો જવાબ જોયા વિના રહેતો જ નથી, અને અવારનવાર તે શિક્ષકનો કપડો સાંભળે છે. આજે સવારે મારા ગળ્યામાંથી ઘડીયાળનો અછોડો કાઢી લીધો હતો; અત્યારે તે હાથ આપ્યો છે. તમે અને છાત્રાલયમાંથી રજા આપજો તો જ અમે રહીશું; નહિ તો અમે બધા ચાલ્યા જઈશું.”

“પણ અમૃતલાલ, તમારા જેવા સમગ્ર વિદ્યાર્થી આમ જોલે છે એ મને નવાઈ પમાડે છે.” ગૃહપતિએ પોતાની હમેશની શાંતિથી જવાબ આપ્યો. ‘પરંતુ તમને બધાને એમ જ લાગે છે, તો હું છેલ્લંકર પ્રત્યે હવે કડક ચર્ચક; અને તેનું પરિણામ જોયા પછી આપણે તેના વિષે ફરી વિચાર કરીશું.”

અમૃતલાલને જવાબ આપવો સૂઝ્યો નહિ. જતાં જતાં તે બેઠ્ઠે: “પણ ના. હવે અમે ફરીવાર તેની ચોરી સહન કરવાના નથી.”

અમૃતલાલના ગયા પછી રામરામ બહુ વિચારમાં પડી ગયા. રામરામે માનસશાસ્ત્રના સારો અભ્યાસ કર્યો હતો. તેમણે અનેક રીતે છેલ્લંકરની પ્રકૃતિ વિષે વિચાર કરી જોયા હતા; પણ તેના આવા વિકૃત સ્વભાવનું કારણ તેમને હજી સુધી હાથ આપ્યું નહોતું. છેલ્લંકરના માઆપ વિષે તેમણે માહિતી મેળવી હતી. તેનાં માઆપ ધર્મનિષ્ઠ હતાં, અને તેમણે પોતાના પુત્રને પ્રેમ અને ક્ષાપણપૂર્વક ઉછેર્યો હતો. છેલ્લંકરને બે લાઇ અને એક બેન હતાં. તે કોઈમાં આવો દુર્ગુણ જોવામાં આવતો ન હતો. છેલ્લંકરનું શરીર પણ સારું હતું. રમત ગમતમાં તેના સમવયસ્કો નેનાથી ચૂડી જાય એવું નહોતું કે તેમને હુકમ રાખવા તેને નેમને નાસ્તા કાવવા પડે. તેના આપ પૈસાદાર હોવાથી નેણો નેને જ્યેષ્ઠએ તેટલા રૂપિયા આપના હતા. વળી તે ખર્ચાળ પણ ન હતો કે તેને પૈસા ચોરવાની જરૂર પડે. તેને જ્ઞાતીય જ્ઞાન યોગ્ય રીતે મળી ગયું હતું; એટલે જ્ઞાતીય જ્ઞાન ચોરી દૂષીથી મેળવવાને બદલે બીજાની વસ્તુઓ ચોરી દૂષીથી મેળવતો હોય એવો સંભવ પણ ન હતો. આ પ્રમાણે અનેક રીતે વિચાર કરતાં છતાં એક પણ કારણ

હાથ ન આવવાથી રાજનરામ બહુ મુંઝાયા. નેમના જાત્રાલયમાં તેમને ફેટલીક વાંર, ભુલું બોલનાં, ચોરી કરનાર, ખીમતે મારનાર, ગતીય વિદૂતિ-વાળા હોકરાઓ સાથે શ્રમ પાડવું પડ્યું હતું; પરંતુ દરેક વખતે તેમણે તે વિદ્યાર્થીઓના દોષનાં સાચાં કારણો શોધીને નેને દૂર કરીને કોઈ મેળની હતી. આ વખતે તેમને કાંઈ ચરતો સજનો ન હતા. તેમણે છેલ્લાં કરને પોતાની સાથે રાખીને તથા અવલોકન કરવાનો વિચાર કર્યો.

* * * * *

ઉપરના જનાવને આડ દિવસ પીતી મળ્યા હતા. કેમે કરતાં છેલ્લાં કરને તાવ ન ઉતરવાથી આજે જાત્રાલયમાં ડૉક્ટર આવ્યા હતા.

છેલ્લાં કરનું શરીર તપાસી ડૉ. લાલશંકરે દયા લખી આપી. રાજનરામ જાત્રાલયના પ્રવેશદ્વાર સુધી ડૉક્ટરની સાથે ગયા. ગૂઢ પડતી વખતે રાજનરામે લાલશંકરને પ્રશ્ન પૂછ્યો: “વાર ડૉક્ટર, તમને નથી લાગતું કે તે વિદ્યાર્થીને શારીરિક કારણોથી તાવ નથી આવ્યો, પરંતુ માનસિક બધાને લઈને તાવ આવ્યો છે?”

“અરુ કહું તો મને એના શરીરમાં કાંઈ રોગ જ લાગ્યો નહિ; અને તેથી મેં સિને પાણી જેવી જ દવા આશ્વાસન અર્થે લખી આપી છે.” ડૉક્ટરે તરત જ ઉત્તર વાળ્યો.

રાજનરામે ડૉ. લાલશંકરને તે વિદ્યાર્થીના ઇતિહાસ કહ્યો અને પોતાની મુશ્કેલી તેમની સમક્ષ પ્રકટ કરી. શુદ્ધપતિની બંધી વાત ધ્યાનપૂર્વક સાંભળ્યા પછી ડૉક્ટરે કહ્યું: “હું કાંઈ તમારા જેવો માનસશાસ્ત્રી નથી; હું તમારા જેવી ગ્રીયુવટથી કાંઈ કેલસને તપાસતો નથી; તમે ઘણાં દર્શિર્મિદુઓથી તેના માનસને સમજવા પ્રયત્ન કર્યો છે, પરંતુ એક ઉપયોગી વસ્તુ તમે ભૂલી ગયા છે. તમે તે વિદ્યાર્થીની આંખો તપાસી જણાવી નથી.”

“મારી આંખો નજળી નથી, મને વાંચતાં શ્રમ પડતો નથી, એમ એક વાર તેણે મારા પ્રશ્નના ઉત્તરમાં જવાબ આપ્યો હતો.” રાજનરામે ડૉક્ટરને ઉત્તર વાળ્યો.

“પરંતુ ફેટલીકવાર એવું અને છે કે આંખ નજળી હોવા છતાં વિદ્યાર્થીઓને તેની સમજ પડતી નથી. અમેરિકાનો ડૉ. હીલી કહે છે કે યુવકોના વિવિધ ગુન્હાઓમાં મેંકડે દસ ગુન્હા નજળી આંખોને લઈને બને છે. એટલે આરામ આવી ગયા પછી છેલ્લાં કરને તમે મારી પાસે મોકલવો.” ડૉક્ટરે આ પ્રમાણે કહીને રજા લીધી.

હેલથકરને દરેક દિવસમાં બરોબર આરામ આવી ગયા બાદ તે ડૉક્ટર પાસે ગયો. તેની આંખો તપાસતાં ડૉક્ટરને માનસ પડ્યું કે તેની આંખો નબળી છે; તેથી તેમણે તેને ચશ્માંનાં નેંબર લખી આપ્યો. ચશ્માં ખરીદ્યાં પછી હેલથકરને સાચાની અંદરનાં અને બહારનાં બધાં કામમાં રસ આવવા માંડ્યો. ચશ્માં લીધા પહેલાં આંખો નબળી હોવાથી કેટલાંક કામ કરવામાં તેને બહુ મહેનત પડતી હતી, તેથી તે કાર્ય બગડતાં હતાં; તેનું કામ ખીજા વિદ્યાર્થીઓથી ઉતરતું થતું હતું, અને બહુ શાગણીવાળો હોવાથી તેને આ બહુ સાલતું હતું. આ દુઃખ દૂર કરવાનો સાચો માર્ગ ચશ્માં હતાં; પણ એ બધાં સુધી કાંઈને સહે નહિ ત્યાં સુધી પોતે બીજા કરતાં હલકા છે એ ભાન દૂર કરવા પોતાની પામરતા (Inferiority Complex) છુપાવવા તેણે ચોરીનો રસ્તો લીધો હતો. તે શું કરવા ચોરી કરે છે તેની તેને ખબર નહોતી; ચોરી તેનાથી થઈ જતી હતી. ચોરી કરીને તે બહુ ખસતાતો હતો; ઘણી વાર તો ચોરેલી વસ્તુ તેની મેજાએ મૂકી જગ્યાએ તે મૂકી આવતો હતો. પરંતુ હવે તે પામર ન હતો. તેનું કામ સતોપકારક થતું હતું. ચોરી કરીને તેના વ્યક્તિત્વનો કૃત્રિમ અને નિષ્ફળ વિકાસ કરવાની જરૂર હવે નહોતી રહી. તેણે ફરીથી કદિ ચોરી કરી જ નહિ.

સુનીલાક્ષ નારણજી શાહ.

સારા શહેરી માટેની તાલીમ.

કેટલાંક જાત્રાલેખોમાં પાણી ભરવું, શાક સમારવું, સંજવારી વાળવી, વાસણ માંજવાં વગેરે કામો વિદ્યાર્થીઓને જાતે કરવાનાં હોય છે અને તે યોગ્ય જ છે. જેને માત્ર પુસ્તકીયા કેળવણી નથી લેવી પણ જીવનની કેળવણી લેવી છે તેને માટે તો આ નજીવાં દેખાતાં કામોમાં કેળવણી ભરી છે.

આપણે આખા દેશને સુધારવાની વાતો કરીએ, સારા શહેરી તરીકે બહાર પડવાના મનોરથ રચીએ પણ દોષ્યા વિના ગોળામાં પાણી રેડતાં ન આવડે, ગમે તેવું મેલું પાણી પણ ચલતી લાઇએ અને જાત્રાલેખસમાજના એક શહેરી તરીકે આપણી ફરજ ન બજાવીએ તો મોટા સમાજના અંગ તરીકે આપણે શું કરવાના હતા? આપણે મોટા થઈને એક શહેરી તરીકે જે કરવાનું છે તેના પાયા તો જાત્રાલેખનાં આવાં નાનાં નાનાં કામોમાં નખાય છે. જાત્રાલેખનો આજનો સ્વચ્છતાનો હિમાયતી જતો દિવસે કાઈ મોટા શહેરની સ્વચ્છતા માટે તનનોડ મહેનત કરશે; જાત્રાલેખના મેલા વાણી

સામે ક્રુએશ ઉઠાવનાર અને અધાને સ્વચ્છ પાણી પાનાર વિદ્યાર્થી એક દિવસ કાઠ મોટા શહેરની મ્યુનિસિપાલિટીને ધ્રુમ્વશે ને લાખોના આશીર્વાદ મેળવશે.

પણ લવિષ્યની આ મોગ્યતા મેળવવા માટે વિદ્યાર્થીઓએ આજે છાત્રાસયમાં મહેનત કરવી પડશે.

જે વિદ્યાર્થી આજે જ બીજાઓને માટે ગંદુ પાણી જેમ તેમ ભરી લે છે તે જતે દિવસે પોતાના ભાઈઓને માટે શું કરવાનો હતો ? જે ભાઈ આજે પોતે જ ઓગાને સાફ કરવા માગે નથી તે આખા સમાજમાં સ્વચ્છતા કાવવા માટે શું કરવાનો હતો ? આપણા આખા દેશમાં આજે સ્વચ્છતાનો અભાવ છે; આપણને સ્વચ્છતાની ખિલકુલ પિજાન નથી. દેશ આખાની આ અસ્વચ્છતાને ધોઈ નાખવી હોય તો તેની શરૂઆત આપણે અહીં જ કરવી પડશે અને પછી તેને મોટા સમાજમાં લઈ જવી પડશે.

જે વિદ્યાર્થી પોતે લીધેલું કામ સુંદર રીતે પાર પાડે નથી તે પોતાના કામને અગાડે છે, એટલું જ નથી; એ માણસ સુંદર કામ કરવાની પોતાની કાયદાન ગુમાવે નવય છે અને જતે દિવસે તેનાં બધાં કામો અશાજ જ બને છે. સારાં કામો કરી બતાવવાની અને સારા થવાની તાકાત ગુમગમી એવી વધારે મોટું નુકશાન જીવનમાં શું હોઈ શકે ?

માટે જ છાત્રાસયોનાં આવાં કામોને વિદ્યાર્થીઓ વેઠ ન ગણે પણ સાચાના અભ્યાસ જેટલાં જ ઉપયોગી ગણે. જે માણસને પોતાનું કામ સરસ રીતે કરવાની હોંશ નથી તે માણસ પરતગતાને માર્ગે છે; આપણે છાત્રાસયોમાં સ્વાતંત્ર્યનો પાયો નાખવો હોય તો આપણાં આવાં તમામ કામોને સુંદર રીતે કરવાં જ જોઈએ. છાત્રાસયોમાં સ્વાતંત્ર્યનો બીજો માર્ગ નથી.

નાનાભાઈ.

હું શાક સમારનાર હોઉં તો

છરી તથા હાથને ઘોઈ સ્વચ્છ કરીને જ સમારવા જેલું.

જમનારા ભાઈઓ જમીને રાજ થાય એવી સરસ રીતે શાક સુધારું.

કાઢી ગએલા શાકને હાથ જ ન અડાડું.

ઝોટિયાં, નસ, ચામડી વગેરે કાઢી નાખવાના ભાગેને અગત્યર કાઢી નાખું.

શાકના કટકા પ્રમાણસર કાઢું; ગમે તેવા મોટા કટકાઓ કરીને વેઠ ન ઉતારું.

શાક સુધારી રહ્યા પછી તેનો કચરો કેંકણે કરું, છરી વગેરે યોગ્ય સ્થાને પહોંચાડું અને શાકને પણ સ્થાને મૂકું.

ભોજનમાં શાંતિ

ભોજનમાં શાંતિનો પ્રશ્ન દરેક છાત્રાલયને કનડે તેવો છે. સૌ સૌ વિદ્યાર્થી-ઓના સમૂહને એક સાથે જમાવવો, અને જમતી વખતે ચિત્તને જે શાંતિની જરૂર છે તે શાંતિ રખાવવી એ પ્રશ્ન આજે છાત્રાલયના ભોજન વ્યવસ્થાપક પાસે ડોળા દાઢીને પડેલો છે. ભોજન વખતે સંપૂર્ણ શાંતિ જાળવવી એ કેવળ એકદલ કુટુંબનો કે એકદલ મોટા છાત્રાલયનો પ્રશ્ન નથી. હિંદુસ્તાનના લોકોના લોહીમાં જ જમતી વેળા ઘોઘાટ વસી ગયેલો છે. આવા ઘોઘાટની અનેક કારણો આપણે શોધી દાઢી શકીએ છીએ. પરંતુ જ્યાં સુધી ખુદ સમાજની અંદર ભોજનમાં શાંતિ રાખવાના પ્રયત્નો ખજલજાટ કરી નિર્ણય નથી કર્યો ત્યાં સુધી છાત્રાલય જેવા નાના નાના સમૂહોમાં ભોજન વેળાની અશાંતિનો પ્રશ્ન હમેશાં માટે મંજવનારો જ રહેવાનો છે. મોટા સમાજનું પ્રતિગિંબ હમેશાં નાના સમૂહો ઉપર પડે છે તે એવી જ રીતે નાનાં મોટાં કુટુંબોના સમૂહોની વ્યવસ્થાની અસર મોટા સમાજ ઉપર થાય છે. ભોજનની જે અશાંતિ કુટુંબોની નાની મંડળીમાં સ્થિર થઈ હોય તે જ અશાંતિ અનેક કુટુંબોના જનેશ્વરા સંલુમેળા જેવા સમાજમાં પણ દર્શન દે. અને પછી તેવા મોટા સમાજના એક દૂરંદૂર તરીકે જ્યાં જ્યાં નાના નાના સમૂહો બધાય ત્યાં ત્યાં પણ એ જ અશાંતિ આપણને નજર આવે. આજનું છાત્રાલય એ જેમ અનેક કુટુંબોના પ્રતિનિધિઓનું જનેરું છે તે જ પ્રમાણે એ એક મોટા સમાજનું પ્રતિગિંબ પણ છે. આથી કરીને આજના છાત્રાલયની ભોજનશાળામાં આજના કુટુંબજીવનની અશાંતિની સાથે એક મોટા સમાજની અશાંતિ પણ જળેલી હોય છે. એ રીતે આજના છાત્રાલયની ભોજનશાળા જેવડી અશાંતિરૂપ બને છે. આ અશાંતિ, ટાળવા માટે છાત્રાલયના રાંચાક-કાને કેવળ કુટુંબો ઉપર આધાર રાખ્યો નહિ પાસવે. છાત્રાલયની ભોજન-શાળાની અશાંતિનો પ્રશ્ન એ કુટુંબની અશાંતિના પ્રશ્ન ઉપરાંત મોટા સમાજની અશાંતિનો પ્રશ્ન છે. એટલે, જે પ્રશ્ન આજે આપણને મૂંઝવે છે તે દેખાતી રીતે કેવળ છાત્રાલયનો નથી તે સમજી શકાય તેવું છે.

આજે હવે છાત્રાલયની ભોજનશાળામાં શાંતિ રખાવવાને માટે જે પ્રયત્નો દરવામાં આવે છે તેને રૂંદમાં જોઈએ. કાંઈ શુદ્ધપતિ ભોજનશાળાને માટે એક મોટા નિયમોની નામાવજ્ઞિ તૈયાર કરે છે અને યોક્ષિત અમલદારની કસ્ટાઈ, અને યોક્ષાદથી વિદ્યાર્થીઓ પાસે તે પગાવે છે. કાંઈ શુદ્ધપતિ

વિદ્યાર્થીઓને ભોજનશાળામાં બેસાડવાની અમુક પ્રકારની વ્યૂહરચના રચે છે અને લશ્કરી અમલદારના દમામથી લશ્કરી સિપાહીઓ માની લીધેલા વિદ્યાર્થીઓ પાસે શાંતિ સચવાવે છે. કોઈ ગૃહપતિ જેલની ટાઇ ટાટડીઓની દાર પાસે સતત પહેરે ભરી રહેલા સંત્રીની માફક જમવા બેઠેલા વિદ્યાર્થીઓની દાર વચ્ચે ફરતો રહે છે ને પોતાના અધિકારને બળે શાંતિ સાચવવાના પ્રયત્નો કરે છે. કોઈ ગૃહપતિ વળી ધમંડી ન્યાયાધીશની માફક ન્યાયનું જાગૃત્વ હાથમાં રાખી ભોજનશાળાના દારમાં ઉભો રહે છે અને ભોજનમાં અસાંતિ કરનારને ગુન્હેગાર ઠરાવી પોને નકામી કરેલા ન્યાય અન્યાયના ધોરણ અનુસાર કોઈનું શાક, કોઈનું ફંચ કે કોઈની દાગ દંડ કરે છે અને શાંતિ સાચવવાનો સંતોષ મેળવે છે. આમ ભોજનશાળાની અસાંતિનાં મૂળોને તપાસ્યા વિના અથવા તો તરુણ વિદ્યાર્થીઓના સ્વભાવને પારખવાનો પ્રયત્ન કર્યા વિના આપણે ત્યાં આજે શાંતિ રખાવવા માટે અનેક પદારના ઉપરજક્ષા પ્રયોગો કરવામાં આવે છે. આ પ્રયોગો તાત્કાલિક પરિણામ જરૂર લાવના હશે. પરંતુ તેની સ્થાયી અસર દિદિ યદ્ય શકે જ નહિ. ઉપરાંત વિદ્યાર્થીઓના મન ઉપર આ બધા પ્રયોગોની જે ગંભીર અસર થાય એ જુદી, તરુણ વિદ્યાર્થી ભોજનશાળાની અસાંતિને ગુન્હો ગણતો જ હોતો નથી. આથી તેના મતે વગર અપરાધે તેના ઉપર લાદવામાં આવેલો દંડ તેના મનમાં અનેક પ્રકારના પ્રતિબંધો ઉભા કરે છે અને ગૃહપતિએ ભલા માટે કરેલા પ્રયત્નોનું પરિણામ સાવ ઉંધું જ આવે છે. આ હકીકતનો વિચાર કરતાં આપણને એટલું તો ચોક્કસ લાગે છે કે શાંતિ રખાવવાને માટે સિપાહીગિરી કે લશ્કરી અમલદારી કે સત્રીપણું કે અધિકાર એ તદ્દન નકામી અને નહિ સ્વીકારવા જેવી વસ્તુઓ છે.

હારે આપણી પાસે એ પ્રશ્ન ઉભો રહે છે કે ભોજનશાળામાં શાંતિ જળવાવવી શી રીતે ? કુટુંબવ્યવસ્થા આજને આજ સુધરી શકે તેમ નથી; સમાજમાં ફેરફાર કરવો એ ઘણી મોટી ધીરજનું કામ છે. અને વળી કુટુંબ કે સમાજને હાથ ધરવાં તે ગૃહપતિની નાકાલની યજ્ઞ બહારની વાત છે. શાંતિ માટેના બહિર પ્રયત્નો અનિષ્ટ લાવનારા છે. આ બંને પરિસ્થિતિમાં ભોજનશાળાની શાંતિનો સવાલ અણુઉદ્ભવો રહે એ પણ પોસાય તેવું નથી. સારે કરવું શું ? મુંઝવણ સાચી છે. જ્યાં સુધી આપણે કુટુંબ અને સમાજના મૂળમાં કાંતિ ન કરી શકીએ ત્યાં સુધી હાથ જોડીને બેસી રહે પાલવે નહિ. આપણે ગૃહપતિઓએ એ કાયડાનો નિકાલ કેળવણીની દૃષ્ટિથી લાવવો જોઈએ.

તરુણ માનસના અભ્યાસે આપણને એ બતાવ્યું છે કે આનંદ, વિનોદ અને વાતો એ એમના જીવનચલારમાં ઘણું અગત્યનું સ્થાન ભોગવે છે. તરુણના જીવનમાંથી એ ત્રણ વસ્તુઓ ઉપાડી લેવામાં આવે તો એનું તારુણ્ય ઘણું અંશે માર્યું જાય. એટલે એ ત્રણ વસ્તુમાંથી એમને છોડવાના પ્રયત્નો એ કેળવણીના નહિ પણ અકેળવણીના પ્રયત્નો છે. ભોજનનો સમય એ સમૃદ્ધઆનંદનો અને શરીરઉપભોગનો સમય હોય છે. એ વખતે વિદ્યાર્થી આનંદ કરે, વિનોદી અને અને વાતોએ ચડે તે તદ્દન સ્વાભાવિક છે. આ સત્ય આપણે સ્વીકારીએ તો ભોજનશાળામાં આનંદ, વિનોદ અને વાતોને અવશ્ય સ્થાન આપીએ અને મહત્વનું સ્થાન આપીએ. તરુણ માનસમાં આપણને જેમ આ દર્શન થયું છે તેમ પોતાના ક્રિયાશીલ સ્વભાવને સંયમિત કરવાની અનાવડતનું પણ દર્શન થયેલું જ છે. જેમ તરુણ વિદ્યાર્થીના માનસને યોગ્ય અવકાશ આપવાનો આપણે વિચાર કરીએ તેમજ તેની અનાવડતને દૂર કરી આવડત વિકસાવવાનો એટલે કે વિવેક-વિવેક શક્તિ ખીલવવાનો અવકાશ પણ આપણે ઉભો કરવો જ જોઈએ. આ દૃષ્ટિથી વિચાર કરતાં વિદ્યાર્થીઓને આનંદ કરવાની છૂટ હોય, વિનોદ કરવાનું સ્વાતંત્ર્ય હોય અને વાતો કરવાનો સંપૂર્ણ અવકાશ હોય; પરંતુ સાથે માથે જ એ આનંદ, એ વિનોદ અને એ વાતો સમઢને અંપકારક નહિ પરંતુ ઉપકારક હોય. આનો અર્થ એ થશે કે વિદ્યાર્થી જે આનંદ કરે તે આનંદ મર્યાદામાં હોય, જે વિનોદ કરે તે ટૂંકો અને સંયમશીલ હોય અને જે વાતો કરે તે મિતભાષી હોય. આટલા માટે વિદ્યાર્થીઓ ધીમે વાતો કરે, મર્યાદાનો તવનોદ કરે અને મીઠો આનંદ કરે. જે પ્રવૃત્તિ સમઢને હાનિ કરે તે પ્રવૃત્તિ વિદ્યાર્થીઓ અંદર અંદર ન કરે તે નિયમ વિદ્યાર્થીઓએ પોતાને મળેલ સ્વતંત્રતામાંથી જ ધડી કાઢેલો હોવો જોઈએ. ભોજનશાળાની વાતો ધીમી હોય, એ કે ચાર જણથી આગળ ન લંબાય તેવી હોય, તેવો આનંદ ધડીકરનો હોય અને તેવો વિનોદ ક્ષણે ક્ષણે બદલાતો જતો હોય એ સત્ય વિદ્યાર્થીઓમાંથી જ ઉગવા પામેલું હોવું જોઈએ. ભોજનશાળામાં શાંતિનો અર્થ સ્મરણની શાંતિ નહિ, પરંતુ આવી પ્રાણવાન તરુણની સંયમિત પ્રવૃત્તિઓની શાંતિ. આ બધું તરુણ વિદ્યાર્થીના જીવનમાં કેમ ધાંવી શકાય તેનો વિચાર કરવા માટે ગૃહપતિના જીવનનો વિચાર-નેની સંસ્કૃતિનો વિચાર આવશ્યક છે, છાત્રાલયની દાર્પણકૃતિનો વિચાર જરૂરી છે અને વિદ્યાર્થીઓના માનસનો પરિચય મહત્વનો છે. એ બધાનો જોશ જોશ વિચાર કાઢ શીએ પ્રસંગે. હરભાઈ.

ફૂર પ્લે

કિંતુની મહેવન ગોઠવાતી હતી.

“ પહેલા લખો ચીમનસાસ. ”

“ લખ્યું. ” કંચનરાય લખતા હતા.

“ ખીન્ન મહેશ. ”

“ મહેશ. ”

“ ત્રીજા ઓધડભાષ. ”

“ આ ત્રીજા ઓધડભાષ. ”

“ પણ અહ્યા ઓધડભાષ નહિ આવે, એ આપણા વિદ્યાર્થી ક્યાં છે ? ” સાકરશાસ બોલ્યા.

“ હા લાઈ, એ ગયે મહિને ઉડી ગયા છે. ”

“ પણ છ ક્યાં બધાને ખબર છે ? ” ચીમનસાસ બોલ્યા.

“ ખબર ન હોય તેથી શું ? આપણને તો ખબર છે ના ? ”

વિનાયક બોલ્યા.

“ મહેશથી ન રહેવાયું : “ પણ ચાલો હું એની શી લરીને એને દાખલ કરાવું છું. હવે આ શીશ્ય (પાંચમી) ની શીના ફીઆ બે. ” મહેશ ખીન્ન બોલ્યા.

કંચનરાય બોલ્યા : “ મેથી નહિ આવે. ફરીથી દાખલ થવાની પણ શી લેશે. ”

“ તો ચાર લેશે, આઠ લેશે, દસ લેશે. લઈ લઈને કેટલા લેશે ? ” મહેશ દોડે તેવા ન હતા. “ ચાલો લખો ઓધડભાષ. ”

“ ચીમનસાસ, હું આપણાઈન મૂલ્યમાં સંમત નથી. ” વિનાયકે ધીરેથી કહ્યું.

“ લાઈ મૂલ્ય ત્રીજા વિનાયકને. હવે ચોથા તો ઓધડભાષ આવે કે ચોથા ન આવે ? ” મહેશ ચીડાઈને કહ્યું.

“ ત્રીજા ન આવે, ચોથા ન આવે ને તરમોય ન આવે. ” વિનાયકની પાસે બેઠેલા પ્રજ્ઞાદિ જોરે કહ્યું.

ચીમનસાસ ચમકીને આગળ આવ્યા : “ સારે તો તમારે ઓધડભાષ પર વેર લેવું છે ને ? ”

“ના, ના. એમનો વિચાર તો આપણને સજ્જડ માર છે.” મહેશ બોલ્યા.

“પ્રહ્લાદ, ઓઘડભાઈ નહિ હોય તો તમે શી રીતે તેનો વિચાર કર્યો?” કંચનરાયે કહ્યું.

“મેં બધો વિચાર કરી લીધો છે. ઓઘડભાઈ એક એક પાંચ પાંચ વિકેટ પાડે છે તે મેં નજરોનજર જોયું છે. ઓઘડભાઈ ત્યારે સામાવાળાઓ કેવા થયે છે તેનો મને અનુભવ છે. શ્વેત થાય અને એક થાય ત્યારે અમ્મપાયર પણ મ્હોંમાં આંગળી મારાથી અગળ્યું નથી.”

“તો પછી આ તકરાર શાની છે?” મહેશ ચીડાયા.

“તકરાર તો પ્રામાણિકતાની છે.”

“જે માટે તો મહેશ કહે છે કે એનું નામ દાખલ કરાવ

“એવી રીતે નામ દાખલ કરવું એ જ ચોખ્ખું નથી. પણ રીતસર વિદ્યાર્થી હોય તો પણ તેમને લેવા માગતો નથી.” પ્રહ્લાદે

“તો તો તમારે અંટસ જ છે એમ કહોને?”

“ના, ના. અંટસનો સવાલ નથી. ઓઘડભાઈ જે બોલે તે બધા ઓ કરે છે એમ આપણે જાણીએ છીએ એટલે હું તે ના પાડું છું.”

“ભાઈ તમે તો શ્રદ્ધાની પૂંછડી! ઓઘડભાઈ ઓ કરે તો નહિ સૂતે?”

“અમ્મપાયરને સૂતે ન સૂતે તેનો હું વિચાર કરતો નથી. પણ એટસમેનને હાથ પર બોલ મારી એટ છોડાવી દે છે, જે અમ્મપાયર નજર ચૂકાવીને તો બોલ કરે અને પછી પાછી તકરાર કરે તેવ આપણી ટોળીમાં આપણે શા મદિ રાખીએ? એવા રમનારના આપણથી ન ચલાય.” પ્રહ્લાદે કહ્યું.

“તો પછી બોલિંગ દોષ્ટ કરશે?” ચામનલાલ બોલ્યા.

“તમે કરજો, પ્રતાપરાય પણ કરી શકે.”

“એટલે ખાસ્સો માર ખાઈને આવીએ!” કંચનરાયે કહ્યું.

“ઓઘડભાઈને સાથે રાખીને છતવામાં આવડે નથી એટલે

“લાઈ આપણે આ મેચમાં કેપ્ટન નથી રહેવું. પ્રહ્લાદ કેપ્ટન અને વિનાયક વાઈસ કેપ્ટન.”

“એમ કંઈ હોય તો એમ કરો; અથવા તો તમે બધા છો તેમ રહો. હું અને વિનાયક નીકળી જઈએ.” પ્રહ્લાદે દૃઢતાથી કહ્યું.

“હવે આનો કંઈક તોડ લાવો.” કંચનરાય બોલ્યા.

“તોડ સ્પષ્ટ છે. આપણી આ મેચમાં જે ખેલાડીપણાની આપણે વાતો કરીએ છીએ અને જેને માટે આટલા બધા પૈસા, આટલી બધી શક્તિ અને આટલો બધો સમય આપણે ખર્ચાએ છીએ તે ખેલાડીપણાને ખૂબી જઈને આ મેચો રમવામાં અને દાર છતો નહીં કરવામાં મને કશો અર્થ દેખાતો નથી. માટે હું કહું છું કે આપણે આપણે ન જોઈએ.”

“ધારો કે આપણે આમાં પક્ષવાળા લે તો ?”

“તો આપણે તેમની સાથે મેચ રમવાની જ ના પાડીએ.” વિનાયક બોલ્યા.

“તો તો તમે રમી રહ્યા. એવા વેદિયાંમાં કરવા હોય તો ગાંધીની નિષ્ઠાપીઠમાં જઈને કરવો. અહીં એવું તેવું નહિ આવે. અમારે તો દુનિયાની આરેજીંગ હોય તે જોઈએ.” મહેશે કહ્યું.

“દુનિયા દુનિયા શું કરો છો ? વિચાર કરનારી દુનિયા તો મારા પક્ષમાં છે. પણ આજે એ વાત ન ઉચ્ચારીએ. હું અને વિનાયક આ મેચમાંથી નીકળી જઈએ છીએ.” પ્રહ્લાદે વિદાય થયા.

આપણે આ મેચમાં હાજર થઈ અને તેમના બોલિંગના પ્રભાવથી તેમની ટીમ હતી.

પણ કેટલીક છતો દાર કરતાં જૂરી હોય છે. તાત્કાલિક.

આદર્શ છાત્રાલયની રૂપરેખા

[જન્માદ્યની તહેવારના દિવસોમાં આજુબાજુ મુશ્કેલી જે છાત્રાલય પ્રમે-
કન મળ્યું હતું તેના અહેવાલ તો મયા અંકમાં અપાઈ ગયો છે. એ સંમેલન
વખતે પૂર્વ કાલકાલેથી લાગતીમાં ‘આદર્શ છાત્રાલયની રૂપરેખા’ વિષે
વિસ્તારથી વિચાર થયો હતો, અને એ વિચારની રૂપરેખાને લાભથી
બીજામાંથી રાખેલાં ઉતારી છે. આ તો માત્ર રૂપરેખા છે એટલે તેમાં કોઈ
સમકદાર રગોની આશા ન રાખે, પણ એ રેખાની પાછળ રહેલા વિચારને
સમગ્ર પ્રાપ્ત કરે.—સંતો.]

શુદ્ધપતિ ઉપર ક્રોધ વા રીક્ષ સવાર થઇ હોય તે વખતે તે અધિકારક્ષય થયો છે એમ જ તેણે માનવું જોઇએ.

વિદ્યાર્થીઓને ઓરડીમાંથી કાઢી મૂકવા, કોઇ કાર્યમાં ભાગ લેતા અટકાવવા વા છાત્રાલયમાંથી રજા આપવી આવશ્યક જણાય તો તેમ કરવું એ મુશ્કેલી નથી, પણ જરૂરયાતી આવશ્યકતા છે.

૧૪. વિદ્યાર્થી સ્વરાજ્યનો અવકાશ:—સ્વરાજ્યના અધિકારની વાત સમજવાને બદલે કામ કરવાની તક અને જવાબદારીનું જ્ઞાન ઉભલ કરવાના સાધન તરીકે આ ગણાવું જોઇએ.

૧૫. ધાર્મિક શિક્ષણ:—ધર્મ બુદ્ધિનો વિરોધી નહિ પણ બુદ્ધિથી પર એવી શ્રદ્ધાનો વિષય છે. એવી શ્રદ્ધા જેનામાં હોય તે જ પોતાની આસપાસ ધાર્મિક વાતાવરણ રચી દેરી શકે. તેની પ્રાથમિક તૈયારી તરીકે વા ધાર્મિક માહિતી તરીકે નીચેની બાબતો આવશ્યક છે:—

(ક) ધાર્મિક ઉત્સવો અને તહેવારો ઉજવવા.

(ખ) ઉત્સવો અને તહેવારોનું રહસ્ય જનાવવું. અવતારો અને સાધુ પુરોહિતોની વાર્તાઓ કહેવી. રામાયણ મહાભારતમાંથી રહસ્યોના વાંચવા. ધાર્મિક સિદ્ધાંતોની તાત્વિક અર્થો દર્શવી. ધર્મસંકટના પ્રસંગો ચર્ચવા. ધર્મનો ઇતિહાસ કહેવો. ધાર્મિક બુદ્ધિનાં કારણો તપાસવાં.

(ગ) અન્ય ધર્મોની આદરપૂર્વક માહિતી આપવી. તેમની પરસ્પર તુલના કરવી. અવધારમાં ધાર્મિક સિદ્ધાંતો ઘટાવવા. મનુષ્ય હૃદયમાં ધર્મ તરવરું રવાનાવિષ્ટ રચાવ કેટલું છે તે તપાસવું. ધર્મના રિચત્વં-તરો નોંધવાં. ભિન્ન ભિન્ન વર્ગોના વિશિષ્ટ ધર્મો સમજાવવા અને નાકી કરવા. ધાર્મિક ગ્રંથોનો અને સંસ્થાઓનું અભ્યાસ કરવું. કાવ્ય, સંગીત અને દ્રશ્યમાં ધર્મ કેમ આત્મપ્રાપ્ત છે એ સમજાવવું. મામુલાવિષ્ટ પ્રાર્થનાઓ ચલાવવી. એકાંત, મૌન અને શાંતિનું રહસ્ય જનાવવું. પશુ, પક્ષી, આદિ માનુષના પોષ્યવર્ગ પ્રતિ ધર્મ સમન્વત્તવો. ધર્મમાં ધૂરવી ગમેલા વસ્તુઓ અને ખરાબ દ્રવ્યો વખેલાથી. વાત્તાઓનાં રચણા અને મંદિરોનું સાચું માનવ્ય કહેવું. ઉપનિષદ, ગીતા, ધર્મસૂત્ર આદિ ગ્રંથોના રહસ્યો કહાવવા. ઉપવાસ, વ્રત આદિ વિધિઓમાં બ્રાહ્મ સેવો. હાથાપના (પાપ દૂર કરવા) નું માનવ્ય સમજાવવું.

કન્સેશન

મુંગઈની લોકાણા બોલંગના એક વિદ્યાર્થી તા. ૩૦ મી ગ્રામીણના નવજીવનના ' કન્સેશન ' ના લેખ પર માફ ધ્યાન ખેંચે છે અને જાનાસયના વિદ્યાર્થીઓને ચેતવવા મને લજામણુ કરે છે.

માત્ર જાનાસયના જ નહિ પણ જાનાસયમાં નહિ રહેતા એવા લાંછ-રફોના તથા કોલેજોના વિદ્યાર્થીઓ રેલ્વે કંપનીના આગ્રા કન્સેશનનો કેવો ઉપયોગ કરે છે તે મેં સારી રીતે અનુભવ્યું છે. અને એક પગલું આગળ ચાલીને જેાણું તો જેઓ વિદ્યાર્થીઓ નથી એવા લોકો પણ રેલ્વેના આવી જતના લાભોનો દુરુપયોગ કરતાં અચકાતા નથી એમ જ કહેવું પડે. પરીક્ષાની મોસમમાં ફેટલીયે વાર વિદ્યાર્થીઓ કોઈના નામથી કન્સેશન માગે છે અને ખીસ્ત કાઢીને સાથે ઉપાડી જાય છે. અને આ ખીસ્તે કોઈ વિદ્યાર્થી જ નથી હોતો. જાનાસયના વિદ્યાર્થીઓ નાની ઉંમરના હોય છે ત્યાં અર્ધી ટિકિટથી ચલાવી લેવાના લોકો પોતાની ઉંમર ખોટી જ નોંધાવે છે અને કોઈ કોઈવાર તો માળાપો અને ગૃહપતિઓ પણ આ જૂઠાણામાં ઠીક ઠીક મદદ કરે છે.

પણ વિદ્યાર્થી આજમના પ્રદેશને છાડીને રેલ્વેના નોકરોના પ્રદેશમાં જઈએ ત્યાં પણ આ જ વસ્તુ દેખાય છે. રેલ્વેના નોકરોને પોતાની નોકરીના ખર્ચામાં દર વર્ષે જે પાસો મળે છે, તે પાસોના ઉપયોગમાં ફેટલાયે માણસો ખોટા બાપખેટા કે નોકરો નોંધાવે છે અને ફેટલીયે સ્ત્રીઓ ન જાણે તેની સ્ત્રી કે ગહેન તરીકે પોતાનાં નામ આપે છે. અને આ બધું રેલ્વેના નોકરો ઉપાડી આંખે કરે છે. શરિયાવાડમાં જતી આવતી ફેટલીયે જતનોમાં મેં આવા ગોટાળા પ્રત્યક્ષ જોયા છે અને હું ધરખ રહ્યો છું.

જતાં આપણો સમાજ આ ચલાવી લે છે; પોતાને સારા ધર્મિષ્ઠ ગણતા મોકોને આ આચરણમાં અધર્મ નથી દેખાતો એ જ દિલગીરીની વાત છે ! અને સમાજના આ માનસનું પ્રતિબિંબ આપણને જાનાસયમાં પણ દેખાય છે.

પરંતુ જાનાસયના ગૃહપતિની ફરજ તો સ્પષ્ટ છે. આપણે તો આવાં જૂઠાણાં નાશ કરે જ ફરકો. આપણા કોઈ વિદ્યાર્થી કન્સેશનનો ગોટાળો કરે તે આપણે હરગીજ ચાલવા ન દઈએ; આપણો કોઈ વિદ્યાર્થી પોતાની ઉંમર ખોટી નોંધાવે તે આપણે ન સાખીએ. માત્ર રેલ્વે જ નહિ પણ રેલ્વે અને

પોસ્ટ ખાતું ઘરે જરૂર સંસ્થાઓ સાથે અત્યંત પ્રામાણિકપણે ચાલવાની દરેકની ફરજ છે, એ બાબત તરફ આપણે વિદ્યાર્થીઓનું ધ્યાન પણ ખેંચીએ.

આજે આપણે આ પ્રમાણે કરશું તો જ એક દિવસ આખો સમાજ જરૂર સંસ્થાઓ તરફનો ચોતાનો ધર્મ સમજશે અને જાહેરનીતિનો પાયો ઉઠા જશે.

પણ જ્યાં છાત્રાસયના ખુદ ગૃહપતિઓ તથા કાર્યવાહકો જ આવી જાહેર નીતિમાં શિથિલ હોય અને આવી વાતો કરનારને વેદિયા ગણના હોય ત્યાં તો એવાં છાત્રાસયોને નાણુક કરનાર કોઈ વીરહ જન્મે તેની જ આપણે રાહ જોવી પડશે.

નાનાભાઈ.

એક કાગળ

ગુજરાતરાજા જેન ગુરુકુળમાંથી શ્રીયુત દૂતચંદ્રભાઈ લખે છે:—

“છાત્રાસયે” સંસ્થાના સંચાલકો, ગૃહપતિઓ, કાર્યકર્તાઓ અને વિદ્યાર્થીઓ માટે જે નવી દિશા ઉઘાડી છે તે મૌ પ્રાઇ જાણે છે. સાચા સેનકા અને અનુભવીઓનાં મનન અને ચિંતન, વિદ્યાર્થીમાનસ અને શિક્ષણશાસ્ત્રના લેખો, આપણી આંખો ઉઘાડે તેવા છે. છાત્રાસયને વિશિષ્ટ ઉપયોગી બનાવવા માટે પાઠકો અને સંસ્થાના હિતેચ્છુઓએ ખૂબ પ્રયત્નકાર્ય કરવું ધટે.

“મારું નમ્ર નિવેદન છે કે પ્રત્યેક સંસ્થા, ગૃહપતિ, શિક્ષક, સેક્રેટરી, સંસ્થાપક, વિદ્યાર્થી, ગૃહના કોશરી, તેમજ રસોયા છાત્રાસયના વાચન અને મનનથી વચિત ન રહે. જે માળાપોનાં આગકો છાત્રાસયોમાં હોય એટલું જ નહિ પણ જેને જેને આગકો હોય તેઓએ બધાંએ ‘છાત્રાસય’નો અને ‘શિક્ષણ પત્રિકા’નો અભ્યાસ કરવો જોઈએ.”

ભાઈ દૂતચંદની મહેશજીને અમે વધારીએ છીએ. છાત્રાસય મંડળનો ઉદ્દેશ છાત્રાસય મારફત તરુણોની દુનિયાનો તલસ્પર્શ કરવાનો છે અને જુવાનોની કેળવણીનાં આખા પ્રશ્નને હાથ ધરવાનો છે.

પણ તેમાં મૌનો સહકાર જોઈએ. આજે આપણને જુવાનીની કિંમત નથી; એ જુવાનીમાં કંઈ જોવા જેવું છે, જાળવવા જેવું છે, પોષવા જેવું છે, વારવા જેવું છે, એનો ખ્યાલ જ આપણને નથી. એટલે તો જુવાન છોડ્યા છોડીશોને આપણે કાલે તેમ જીવવા દઈએ છીએ અને સમય આજે પરિશ્રામ જોઈને કપાળ ફટીએ છીએ.

આમાંથી ઉગરવાનો એક જ માર્ગ—લુવાનોની કેળવણી. એ કેળવણીના પ્રશ્નો પર નગર નાખતો આ 'જાનાસય'ને વધારે સમૃદ્ધ બનાવીએ તો એ કામ જલદી પાર પડે.

માટે જ આગનાં માલકો દરેક એ એ નવાં માલકો દરી દાવે તો પણ જાનાસય સમૃદ્ધ થાય, તેનું કથન પણ વધારે કાળે પહેલે, લુવાનોનો પ્રશ્ન એ માણસો વધારે જાણે અને જે મોટા વર્ગ આજે આ જાગનમાં સાવ સ્તો છે તેને જગ્યાડામાં એક પગલું આપણે આગળ ભર્યું ગણાય.

ચાલુ માલકો પાસેથી આટલી મદદની આદા જરૂર રાખીએ.

તમી.

જાનેને ઘંટ

હાલતાં અને ચાલતાં જાનમંડળના સભ્યો, ખીજઓનો વિચાર ક્યાં વગર ઘંટ વગાડના જ ફરે છે. ઉધેલા ગાળો દે છે; અર્ધા ઉધેલા મારવા દોડે છે. પણ શું કરીએ, ભાઈ! સંધુડા વગર રણનાં નોતરાં લુખાં જ લાગેને ?

ધાર્યાં ફળ્યાં, અને આશાઓ કાંઈ અજળ પાંખો લઈ ઉડવાને માગે છે. પાટણવાળા જાનેના અંતરમાં, જાનમંડળની રચાપના કુદકા મારે છે, પણ બોધતા નથી. ભાવનગર ઉત્સવ ઉજવી લગન થઈને બેઠું છે. મુંબઈમાં મીઠી મીઠી ચર્ચાઓ થાય છે અને રચાનિક જાનમંડળના મંગળ મુહૂર્તની ઘડીઓ બેચાય છે. રાજકોટ તો જાનેની એક જૂદા પ્રતિવાદિશ ! ખીજઓ નથી કરતા તેટલું તેઓ કરી રહ્યા છે, અને ખીજઓ નથી લખતા તેટલું તેઓ લખી રહ્યા છે. સાંના જાનેમાં નથી દેખાતી અવ્યવસ્થા, નથી દેખાતો અસંયમ, કે નથી દેખાતું આગમ્મ. ત્યાં તો જાને હોંશે હોંશે બેગા મળે છે અને હલેરે હાલે છે. 'રાજકોટ જાનમંડળ' રચાપી દીધું, વ્હોરા ધારસી માણિક્યદ પ્રમુખ થયા, હિન્દોચા જન્મનારાસ કાળીરાસ મંત્રી થયા અને જાનેના જાનમંદિરની સમૃદ્ધપૂર્ણ આદરી; અને મંદિરના ઘંટા નાદે ક્યા જાને ન દોડે ? બ્રહ્મસત્રિય બોર્ડિંગ, દશાશ્રીમાળી નૈન બોર્ડિંગ, અને લોહાણા બોર્ડિંગ, મોદ બોર્ડિંગ, ગરાસીયા બોર્ડિંગ, જોગ બોર્ડિંગ, અને શ્રીગૌડ બ્રાહ્મણ બોર્ડિંગના સખ્યાબંધ ભાઈઓ એ મંદિરમાં ફૂલ પાંદડી ધરી દર્શન કરી આવ્યા. હિન્દુ અને મુસલમાન ભાઈઓ જાનમંડળને તોતણે બધાવા. સાત સાત જાનાલયોનો મોકો અને મધુરો મેળ !

ઉત્સાહ અને ઉમંગથી, અંતરની ઉર્મિઓથી, હૈયે હૈયાં મેળવીને સ્થપાએલા આ 'ગાંધીજી' જાત્રમંડળને અમે અત્યંત આવકાર આપીએ છીએ અને તેમનો ઉત્સાહ બીજા ગામેમાં ફેલાય એ માટે પ્રભુ પ્રત્યે પ્રાર્થાએ છીએ. ગૃહદ્ધ જાત્રમંડળના એક ખાસ પેટા મંડળ તરીકે અમે આ સંસ્થાને સ્વર્ણ સ્વીકારીએ છીએ.

અથા જાત્રો આટલો ઉત્સાહ ક્યારે અતાવશે?

તા. ૭-૧૦-૨૮.

ચીનાખાગ : મુંબઈ

જમનાદાસ દાણી

પ્રમુખ : જાત્રમંડળ.

કાર્યાલય તરફથી:—

નીચે જણાવેલી સંસ્થાઓ તરફથી જાત્રાલય મંડળ સાથે જોડાણના ચાલુ સાલના લવાજમના રૂપીઆ મળ્યા છે તે અહીં સ્વીકારવામાં આવે છે.

૨૮ શ્રી પારીદાર આશ્રમ

મુરત

૨૯ શ્રી જૈન બોર્ડિંગ સ્કૂલ

મુંબઈ-૭

૩૦ શ્રી હડવા પારીદાર દિતવર્ધક મહામંડળ

અમદાવાદ

૩૧ એન. એચ. વિદ્યાર્થિભવન

મુંબઈ-૪

૩૨ શ્રી માંગરોળ શ્રીમાળી સમાજ

મુંબઈ-૧

૩૩ શ્રી અનાવીલ વિદ્યાર્થીઆશ્રમ

મુરત

૩૪ શ્રી જૈન વિદ્યાર્થીમંદિર

અમદાવાદ

૩૫ શ્રી દશાશ્રીમાળી વસિક વિદ્યાર્થીભવન

મોરબી

ગુજરાત શિક્ષાવાડમાં ૩૦૦-૪૦૦ જાત્રાલયો છે. આ બીજો વર્ગસે પણ આટલી જ સંખ્યા મંડળ સાથે જોડાય એ દિલગીરીની વાત છે. છુટ્ટીએ કે હવેના માત્ર એ જ માસમાં આ સંખ્યા દશકોને બદલે શતકોથી ગણાય ! એવો ધન્ય દિવસ ક્યારે આવશે ?

‘જાત્રાલય’ દર અંગ્રેજી માસની ૧૫મીએ પ્રગટ થાય છે.

વાર્ષિક લવાજમ પોસ્ટેજ સાથે એક રૂપીઓ : પસંદશના એ રિસિટિંગ.

લખો : વ્યવસ્થાપક, જાત્રાલય : શ્રીદક્ષિણામૂર્તિ ભવન : ભાવનગર

આ માસિક ભાવનગરમાં રહેતા રોડ-‘શ્રીસરસ્વતી’ જાપાનામાં પારી. બીખામાઈ જોપાર્ણજીએ છાપ્યું અને વંત્રી નૃસિંહપ્રસાદ કલિદાસ ભટ્ટ ભાવનગરથી પ્રગટાવ્યું.

છાત્રાલય

('છાત્રાલય મંડળ' તરફથી)

વર્ષ ૨ શુ.
૧૯૨૮

અંક ૮ મો
નવેમ્બર

:: ત્રી ::

નૃસિંહપ્રસાદ કાલિદાસ બટ

“ઘરને ખૂલે જોડું જોડું છું ત્યારે એક નિરાંત કે
આપણને એકલાને પાપ લાગ્યું. આ જોડિંગમાં
જોડું જોડું ત્યારે વિચાર થાય છે કે હું તો
જોડું જોડું છું તેનું, પાપ મારે લાગે, પણ
મારી પાછળ આ પચીશ જણ જોછામાં જોછાં
પચીશ જોટાં જોલે તે પણ મારે લાગે ? ”
આ વિચાર આવે છે ત્યારે હેનતાઈ નાઉ છું અને
જોડિંગ છોડી નાસી જવાનું મન થાય છે.

“પણ અંદરથી કોઈ કહે છે: ‘જોડું જોલ-
વામાંથી બચવું હોય તો આ સ્થાન છે. આવી
જોડિંગોમાં માણસ ધારે તો આત્મસુધારણાની
ટોચે પહોંચી શકે છે. ”

શું કરું ?

શુદ્ધપતિ

ગૃહપતિની લાયકાત

ગૃહપતિની લાયકાત વિશે મને કેટલાએ ભાષ્યો અવારનવાર પૂછ્યા કરે છે. ટાઈ પૂછે છે: “અમે એન્સુએટને રાખીએ તો તો અમારું છાત્રાસયં સુંદર ચાલશે ના?” બીજા ભાષ પૂછે છે: “ગૃહપતિ પરિણીત સારો કે કુંવારો?” ત્રીજા ભાષ લખે છે: “ગૃહપતિ જુવાન જોઈએ કે વૃદ્ધ?” વળી એક પૂછે છે: “ગૃહપતિ નાતીલો હોય તે ઇષ્ટ છે કે પરનાતીલો?”

ગૃહપતિની લાયકાત આંદ્રમાં આ બધા વિચારોને રચાન છે ખરું, પણ એ રચાન ગૌણ છે. ઘરની મા ભાણેલ છે કે અભણ છે? જુવાન છે કે ઘરડો છે? રૂપાળી છે કે કદુપી છે? એ બધા વિચારો નિરર્થક છે. સૌથી મોટો પ્રશ્ન તો એક જ છે અને તે એ કે એ મા પોતે મા છે કે નહિ? એના દિલમાં માનું હૈયું યડે છે કે નહિ? એના હૃદયમાં બાળકો તરફ મમતા છે કે નહિ?

મમતા એટલે?

આ મમતાનો ખરો અર્થ શીખવો હોય તો પારકી દાઝે પોતાના બાળકને માર્યા પછી આંસુ સારતી મા પાસે જાઓ; આ મમતાનો ખરો અર્થ શીખવો હોય તો દળણાં દળીને કે પાણી ભરીને પોતાના બાળકને લાગ ખવરાવતી માને ચરણે બેસો; આ મમતાનો ખરો અર્થ શીખવો હોય તો પોતાના માંદા બચ્ચાની પચારી પાસે હિતગરા કરતી માને જાઓ પૂછો; આ મમતાનો ખરો અર્થ પામવો હોય તો દૈવચરાત પોતાને ત્રાસ આપતા પુત્રને પણ અંતરના આશીર્વાદ આપતી માતાને મળો.

આવી મમતા એ ગૃહપતિની સૌથી મોટી લાયકાત. જે ગૃહપતિ પોતાના છાત્રાસયને પોતાના ઘર જેવું માની શકે એ જ સાચો ગૃહપતિ; જે ગૃહપતિ વિદ્યાર્થીઓને પોતાના ક્ષી શકે તે જ સાચો ગૃહપતિ; જે ગૃહપતિને મન વિદ્યાર્થીઓની કેળવણી સિવાય બીજું કંઈયે નથી તો સાચો ગૃહપતિ; જે ગૃહપતિ પોતાના વિદ્યાર્થીઓનાં સુખ દુઃખને પોતાનાં ગણી લે, એમના કલ્યાણમાં પોતાનું કલ્યાણ માને અને એમને ખાતર ટાઈ પર્ણ પરતુ જેને ભારે ન પડે એ જ સાચો ગૃહપતિ.

જે ગૃહપતિ પોતાના વિદ્યાર્થીઓની ઉણપોથી પોતે દુઃખાય છે પણ એ ઉણપો ખાતર તેને ફજેત કરી શકે નથી; જે ગૃહપતિ વિદ્યાર્થીને સખ કરતી પડે તો પહેલો પોતે રોષ શકે છે; વિદ્યાર્થીઓને લવિષ્યમાં સારા

કરવાની એક જ આશાએ જે આજે અનેક જહેમતો ઉઠાવી રહે છે અને પોતાના વિદ્યાર્થીઓનું કલ્યાણ એ જ જેના જીવનમાં પ્રધાન સૂર છે તે સાચો મૃદપતિ.

આપણા છાત્રાસય માટે—આપણા વિદ્યાર્થીઓ માટે આ પ્રકારની મમતા એ જ આપણી સાચી લાયકાત. પછી તો આ મમતા પશુની મમતા હોય તો તેને વધારે સંસ્કારી બનાવવી, એ મમતા મેલી હોય તો તેને વધારે નિર્મળ કરવી, આ મમતા ઉપરજીવી છે કે ઉડી છે તે બરાબર તપાસવું, વગેરે આપણે કરવાનું રહે છે. પણ મૂળમાં મમતા જ ન હોય તો મૃદપતિ ટ્રેન્ડુએટ હોય તોયે નકામો છે, જીવાન હોય તોયે નકામો છે અને ગમે તે નાતનો હોય તોયે નકામો છે.

જેના દિલમાં મમતાનો છોટો સરખો નદી એવા કેવળ ઉભાડીઆ મૃદપતિથી છાત્રાસય શી રીતે આવે ?

નાનાસાધ.

આર્યગંદહી કલખનો પત્ર

ધીયુત તંત્રીજી: “ છાત્રાસય. ”

અમે શ્રીદક્ષિણામૂર્તિગુડના વિદ્યાર્થીઓ છીએ, ગંદહી કેમ કરવી એ તો આપણો આખોય દેશ જતલો છે પણ અમે તો એનો શાસ્ત્રીય અભ્યાસ કર્યો છે, અને તેના પ્રચાર માટે એક કક્ષમ પણ રચાઈ છે. આ કક્ષમમાં જેને દાખલ થવું હોય તેણે ત્રીજેના નિયમોનું પાલન કરવું પડે છે. આ નિયમ-પાલન એ જ અમારી શી. અમારૂં નિયમો:—

- ૧ મનરહીએ પેશાજ ન કરતાં હોત પાસે જ યા તો કૃષીયામાં પેશાજ કરવો.
- ૨ ન્યાં ત્યાં થુંકવું; પિયકારી મારતાં આવડે તો વધારે સારું.
- ૩ દાનધુની ચીરા કબજામાં ન નાખતાં ન્હાવાની જગ્યાએ જ નાખવી.
- ૪ શેઠને હોત પર કે ખારીમાં ચોંટાડવા અને નાક પેરણની ખાંચથી દેહવું.
- ૫ કાગળીયા ન્યાં ત્યાં વેચે રાખવા.
- ૬ રસ્તા પર ન્યાં ત્યાં દિશાએ જવા બેસવું.
- ૭ જુ તેમજ હોખિને આદર આપવા માટે વાળને ખાસ મેક્કા રાખવા.
- ૮ જમની વખતે ખાવાના હોષ્ટ્રએ તેથી અડધું તો આસપાસ વેરવું જ.
- ૯ હરગીજ હાથ ધોયા વિના જમવા બેસવું.
- ૧૦ ખદારતાં કપડાં ધોએલાં પહેરવાની જરૂર પડે તો પણ અંદરનાં કપડાં તો મેક્કાં જ રાખવાં.

જે વિદ્યાર્થી લાઇઓને અમારી ક્લબમાં દાખલ થવું હોય તેમણે નીચેના શરનામે પત્રવ્યવહાર કરવો.

પુનલભાઈ કચ્છરાભાઈ

મંત્રી: આર્યગંદપ્રીકનન, દક્ષિણમૂર્તિગૃહ.

તા. ૬. અમને આશા છે કે આજે આપણા દેશમાં પશ્ચિમના વિચારો આર્ય-સંસ્કૃતિનો નાશ કરી રહ્યા છે તેવે વખતે આપણી સંસ્કૃતિને સાચવવાના અમારા આ દાર્પમાં તમામ વિદ્યાર્થી લાઇઓ અમને મદદ કરશે. અમને ભય છે કે જે વિદ્યાર્થી લાઇઓ વધારે સંખ્યામાં નહિ જોડાય તો આપણા દેશનું આરોગ્ય સુધરી જશે એટલે આજે છે તેથી બાગકતી મરણમુખ્યા ઘડી જશે એટલે બાળકો વધી પડશે; અને પરિણામે આપણે સૌ ભૂખે મરશું.

દેશને ભૂખે મરતો જ્યાવવાના અમારા આ પ્રયત્નને વિદ્યાર્થીઓ તેમજ શૂદ્રપતિ લાઇઓ ટેકા આપશે એવી આશા છે. મંત્રી. આ. ગં. ક્લબ.

બોર્ડિંગની મુલાકાતો

આજકાલ પ્રતિષ્ઠિત માણસો પાસે બોર્ડિંગની મુલાકાત લેવાવની અને ગમે તે રસ્તે તેમનો સારો અભિપ્રાય મેળવવો એ આપણા ધર્મો થઈ પડ્યો છે. ગામમાં કામ પસંદ આજકાર માણસ આજો કે આપણે વોની પાછળ પડીએ અને થોડુંક નાટકચેટક કરી તેનો સારો રોશ કમાઈએ ત્યારે જ આપણને જંપ વળે છે.

આપણે પોતે કામ કરવું અને બીજા પાસે આપણા કામનો આંકે દલાવવો એ એક વસ્તુ છે, જ્યારે આપણા કામને કારે મૂકી કામ સારું છે એવા અભિપ્રાયોની જ શોધમાં ફરવું એ તદ્દન બીજી વાત છે. આપણા કામનો આધાર આપણા પોતાના પ્રયત્ન પર છે; બીજાનો અભિપ્રાય ગમે તેવો સારો હશે તોયે તેથી આપણું જરાય કામ સારું થવાનું નથી. એટલે સંસ્થાના ખુદ કાર્યવાહકો પોતાનું કામ સુંદર કામ કરવા તરફ રાખે એ જ યોગ્ય છે.

આવી મુલાકાતો બીજી રીતે પણ મુક્યાનેકારક છે. મુલાકાતે આવનાર ગૃહસ્થનો સારો અભિપ્રાય મેળવવા તરફ જ્યાન મંત્રે એટલે મુલાકાત માટે ખાસ દાર્પક્રમ ગોઠવાય એ સ્વાભાવિક છે. આ ખાસ દાર્પક્રમની પાછળ છૂપો સંતાએલો રોગનો દાર્પક્રમ ડેક્ટિયું કરીને વિદ્યાર્થીઓને દસાવે છે, અને અક્ષયજયમ્ની કારમી ચીસ પાડે છે. રોગ ગંદું રહેવું આંગણ આ પ્રસંગને માટે સ્વચ્છ બને છે, રોગ ગંદાં કપડાં પહેરનાર વિદ્યાર્થી આ

ખાસ પ્રસંગે ઉપરનું કપડું તો જરૂર ચોક્કસ પહેરે એવી તજ્જનીજ થાય છે, રોગ લડતા વિદ્યાર્થીઓ આ પ્રસંગે ભાષ જોવા દેખાય છે, અને આ બંધા નાટકને પરિણામે સંસ્થા એક સારા અભિપ્રાય કે થોડા ફાસિયા કમાય છે.

પણ આથી વધારે લયંકર અનીનિર્ન શિક્ષણ મીલું હોઈ શકે ? સારા અભિપ્રાયોના શિક્ષકરૂપ આવી મુક્તાકાન્ત આપણે સદંતર અંધ નરવી થઈ છે.

પણ અધી મુક્તાકાન્તો કાંઈ આવી જ હોય એવો નિયમ નથી. ગામમાં આપેલા પ્રતિષ્ઠિત ગૃહસ્થોને સંસ્થામાં આમંત્રણ એ તો કાંઈ પણ બાકેર સંસ્થાની શોભા છે. આવા ગૃહસ્થો ખાસ આપણે સંસ્થાનું કામ ધરીએ, આપણા કામ પર એ ગૃહસ્થના વિચારો છૂટવી લાગે, એમના વિચાર પર આપણે પોતે સારાઢાઈ બુદ્ધિથી વિચાર ચલાવીએ અને એ રીતે આપણી સંસ્થાને બહારના સંમાન સાથે સાંકળીએ. આવી મુક્તાકાન્ત તો દરેક સંસ્થાએ શોધવા જેવી વસ્તુ છે.

જેમ સારા અભિપ્રાયોની શોધમાં કરનાર સંસ્થા અનીતિને માર્ગે છે તેમ જ વધારે મુક્તાકાન્તની દરજ્જા ન કરનાર સંસ્થા પણ આત્મવિનાશી માર્ગે છે. પોતાનું વ્યક્તિત્વ સાચવીને નિખાલસભાવે આપણે કરનાર સંસ્થા જીવંત રહે છે.

નાનાલાલ

તાત્કાલિક ઉકેલ

અમારા જે ચાર વિદ્યાર્થીઓ એક દિવસ પાસેના બંગલાના બગીચાની પોક-ટપીને ઉતર્યા. બગીચામાં વાવેલાં મીઠાં લીંબુનો કાચો પાક તેમણે બગાડ્યો અને બંગલાવાળાનું થોડુંએક નુકસાન થયું. બંગલાનો માળી આ હકીકતની ફરિયાદ આપ્યો અને ફરીથી કાંઈ પણ વિદ્યાર્થી છપી રીતે બગીચામાં ઉતરે તો તેનું ધ્યાન રાખી તેને શારીરિક શિક્ષા કરવાની મેં સલાહ આપી. મારી રમ્મ મળી બાણી ગરીબ માળી ખૂશ થતો ચાલ્યો ગયો. તેજો ઇચ્છો સખ કરવાનો હતો જ નહિ પરંતુ સળના માસ વિચારથી તેના મનનું સમાધાન થયું છે એમ મેં જોયું.

મારા એક વિદ્યાર્થી લાંબી રમ્મમાં પોતાને ઘેર જતા હતા. વઢવાણ સુધી રેલગાડીમાં હું તેની સાથે હતો. વિદ્યાર્થીએ વઢવાણ સુધીની ટિકીટ લીધી હતી. તેની ઉમર આખી ટિકીટ લેવા જેટલી થયેલી હોવાથી મારા મિત્ર ગૃહપતિએ તેને વઢવાણ સુધીની આખી ટિકીટ અપાવી હતી. વઢવાણ આત્મ અને તે વિદ્યાર્થીએ પોતાના શહેરના સ્ટેશન સુધીની પોતાની ટિકીટ

લેવા મને ક્યું. મેં પૈસા માગ્યા ત્યારે તેણે મને અર્ધો ટિકીટના પૈસા આપ્યા. તેની આખી ટિકીટ ખતાવીને મેં ક્યું કે “ તમારે આખી ટિકીટ લેની જોઈએ. ” તે વિદ્યાર્થી જરા ચીડાયો. મારા ગૃહપતિ મિત્રને તેણે બે ચાર ગાળો ચોપડી દીધી, અને ગૃહપતિના જોવા ચીકણા અને વેદીયો ન ખનવાની મને સલાહ આપી. અર્ધો ટિકીટના પૈસા હાથમાં નાખી હું હસીને ચાલતો ચલ્યો. વધારાના પૈસા મારા ખીસામાંથી આપી તે વિદ્યાર્થી માટે મેં આખી ટિકીટ ખરીદી અને જરાજર ચાલતી રૂને તેના હાથમાં સોંપી હું રેશનમાંથી બહાર નીકળી ગયો. તે વિદ્યાર્થીના ચહેરા ઉપર આનંદ અને આશ્ચર્ય જન્મે હતાં. મેં જોયું કે તેને આખી ટિકીટની સામે વધો ન હતો પરંતુ રેલવાળાને હું છેતરી નહોતો રાહતો તેની સામે વધો હતો.

ઉપરનાં અને દર્શનો સામાન્ય સમાજમાં હમેશાં અને છે તેમાંનાં જ છે. માત્ર મારા છાત્રાસયના વિદ્યાર્થીને હાથે તે જન્યાં માટે જ તેણે મારી નજરે પેચી, બન્ને પ્રસંગોમાં ચોરી કરવાનો ધરો નહિ હોવા છતાં છૂપી રીતે પણ ચોરીનો જ ભાવ રહેલો છે. એકમાં તારુણ્યના તોફાનના આંક નીચે ચોરી છૂપાએલી છે અને ખીજમાં સામાજિક નીતિના હલકામાં હલકા આંક નીચે ચોરી છૂપાએલી છે. બનેલા પ્રકારે ભિન્ન હોવા છતાં શાંતિ એક જ છે. બન્ને વસ્તુ કેળવણી આપનાર નહિ સાંખી લેવા જેવી છે.

આપણા સમાજમાં આજે ભીરતા અને સ્વાર્થ એટલાં બધાં ધર કરી રહેલાં છે કે આવાં દર્શનો આપણને ઠેર ઠેર નજર આવે છે. લીંબુની ચોરી એ ભીરતાનું દર્શન છે. ટિકીટની ચોરી એ અધમ સ્વાર્થનું દર્શન છે. જે માણસ એક યા ખીજ કારણે ખીજ કાંઈ પણ માણસથી ખેંચીએ છે તે તેની ગેરહાજરીનો લાભ લઈ ગુંડગિરી કરી શકે છે. અને જે માણસ ખીજી રીતે પોતાનો સ્વાર્થ સાધી શકતો નથી તે સમાજની સહેજ પણ અગ્યવસ્થાનો લાભ લઈ પોતાના હક્ક સ્વાર્થને પોષી શકે છે. આપણે એકબેને નલાવી ન શકીએ, તરુણના તોફાનનું આશ્વાસન આપણા મનને આપી વિદ્યાર્થીને આપણે જો સમાજના દ્રોહી જનારીએ તો એ દ્રોહને, માટે આપણે જ જવાબદાર ગણાઈએ. તે જ રીતે કાંઈ વ્યવહારનીતિના આંક નીચે આપણા વિદ્યાર્થીના સ્વાર્થને આપણે પોષીએ તો સમાજની સ્વાર્થાધતાના આપણે જ ભાગીદાર ગણાઈએ. લીંબુની રંગડ કરનાર વિદ્યાર્થીઓને આગતો માગી જ સંભાળી લે તે ઉકલ અથવા તો અરધી ટિકીટ ખરીદનાર વિદ્યાર્થીને આપણા પડખી ટિકીટ ખરીદી આપીએ તે ઉકલ માત્ર તાર્કિક ઉકલો જ

મણાવા જોઈએ. એટલાથી જે આપણે જાણીએ અને કંઈ પણ વિચાર કર્યા વિના ખેસી રહીએ તો આજના અર્પણ સમાગ્રમાં આપાં દૃષ્ટાંતો અનેક મેળાં વચ્ચે જ જવાનાં. તાત્કાલિક નિર્ણય તરીકે અને ઉપાયો ભલે ચોખ્ખા હોય; એકમાં ગુંડાને ગુંડાગિરીથી પહોંચી વળવાનો માર્ગ તાત્કાલિક તો કાલપ્રદ દેખાય અને બીજામાં ગૃહપતિની ઉદારતા વિદ્યાર્થીને ધડીભર શર-માવશે; પરંતુ તેથી 'ગુંડાગિરીનો નાશ થશે' અથવા તો સ્વાર્થ છૂટી ગયો તેમ માનવાની બૂલ આપણે ન જ કરીએ. અલગત, વિદ્યાર્થીઓમાં જે દુર્ગુણો આપણને દેખાય છે તે દુર્ગુણો જોઈએ તો અંશે સમાજના પ્રતિબિંબ રૂપ છે જ. પરંતુ આપણે ગૃહપતિએ આપણા આદર્શથી, આપણા વ્યવહારથી અને કેળવણીએ જતાવેલા અનેકવિધ ઉપચારોથી વિદ્યાર્થીને સાચા અર્થમાં સામાજિક જનાવવાની અને સ્વાર્થના જલના નીચે ચોરી કરતા અટકવાની તાલીમ આપવી જ જોઈએ. આ તાલીમ કઈ રીતે આપી શકાય તેનો વિચાર આ નાનકડા લેખમાં શક્ય નથી. અહીં તો એ જ જતાવવાનો ઉદ્દેશ છે કે આપણા હાર્દમાં આપણે આજે જે જે ઉકેલો લાવીએ છીએ તે માત્ર યોગ્ય ચીજો જ હોય છે. ને તાત્કાલિક ઉકેલ ભલે હોય પરંતુ તેનાથી સંતોષ માની આપણે ખેસી રહેવું ન જોઈએ. વિદ્યાર્થીને સામાજિક તાલીમ કઈ રીતે આપવી અથવા તે કેવળ સ્વાર્થ થશે કેમ અટકાવશે તે સંબંધમાં અનુભવી ને અભ્યાસી ગૃહપતિ અનેક પ્રકારના કેળવણીના માર્ગો શોધીને ચોઈ શકે છે.

હરભાઈ.

ક્રિકેટ ટેનિસ

ક્રિકેટ અને ટેનિસ એ આપણી લાઠરફૂલો તથા કોલેજોની આજની પ્રતિષ્ઠિત રમતો છે. મૂળ તો રમત એ વસ્તુ બને જ વિદ્યાર્થીની કેળવણીમાં અતિશય ઉપયોગી છે. આજે આપણે પુસ્તકોના અભ્યાસની પાછળ જેટલા પૈસા અને શક્તિ ખર્ચાએ છીએ તેનાથી અડધો ખર્ચ પણ રમતો પાછળ કરતા હોઈએ તો આપણા જુવાનોને આજે મળે છે તેથી વધારે સાચી કેળવણી મળે એમાં જરાયે શક નથી.

છતાંયે આ ક્રિકેટ ટેનિસની પાછળ સહેજ ડોહિયું કરીને જોવા જેવું છે.

ક્રિકેટ ટેનિસ અતિશય ખર્ચાળ રમતો છે. આજે કોલેજો અને લાઇ-રૂડો આ એ રમતોની પાછળ ચોનાનું રમતોનું અજેટ ખલાસ કરી નાખે છે અને પરિણામ જુઓ તો થોડીએક સંખ્યા માત્ર રમી શકે છે. ક્રિકેટ એ

તો ધલેવન અને એક બે પૂંછાંતો જ ધજ્જરો; ટેનિસ પણ મોટે ભાગે એવું. આફ્રીનો વિદ્યાર્થી વર્ગ જોઈને રાજ થાય, અને માત્ર આંખ જીલ હલાવીને શારીરિક કેળવણી મેળવી લીધાનો સંતોષ માને.

આપણા જેવા ગરીબ દેશમાં આ ન પાસવું. આપણા તમામ વિદ્યાર્થીઓ રમતો રમે અને એ રમતો દ્વારા મળતી કેળવણી પામે એમ આપણે ઇચ્છતા હોઈએ તો આમાં ફેરફાર થવાની જરૂર છે. આજે પણ જેનાં માથાપ પેટે પાટા બાંધીને છોકરાને કોલેજની કેળવણીનું ખર્ચ આપે છે તે છોકરો હાથમાં રોકેટ અને પગમાં ટેનિસ શૂઝ પહેરીને મલખતો મલખતો રમવા નીકળે છે ત્યારે કોઈ વાર મનમાં અલ્પંત ગ્લાનિ થાય છે.

હા, કેટલીક વાર ખર્ચાળ વસ્તુઓને પણ કેળવણીમાં અગત્યની હોય તો કાલની પડે છે ખરી. પણ ક્રિકેટની આવી કેળવણી વિષયક કિંમત છે જ નહિ. કોઈ પણ રમત અવસ્થાપૂર્વક રમાય તેના જે કાબો છે તેથી એક પણ વધારે કાલ ક્રિકેટ ટેનિસમાંથી ન મળે. હાથ આગળ ચાલીને એમ પણ ઠી થકીએ કે ક્રિકેટની કેળવણી વિષયક કિંમત ઓછી છે. ક્રિકેટ એ રમનારાઓની રમત છે તેના કરતાં જોનારાઓની રમત વધારે છે એટલે રમતના કેળવણી વિષયક કાબો તેમાંથી ઓછા મળે છે. અને જે રમતોમાં ખુદ રમનારાઓના કરતાં જોનારાઓને વધારે રસ પડે તે રમતોમાં રમવાના આનંદ કરતાં જોનારાઓના આનંદ ઉપર રમતનો વધારે આધાર રહે છે. અને આ બેટાડુ જોનારાઓનો આનંદ એટલે રસાક્સી, હારજીત, સ્તુતિનિંદા, ધનામો, શીરડો, કપો અને જીવનનો તમામ મરીમસાલો. રમતોની આ દરીદ્રાઈ કેવાં કેવાં સ્વરૂપો લે છે તે જોયું હોય તો આવી કોઈ પણ મેચમાં અંદરના ખાનગી વર્ગમાં યુક્તો અને ઉપરથી સુંદર અવસ્થિત દેખાતી રમનની પાછળ પૈમાનો, મોજમગ્નનો, પક્ષાપક્ષીનો, ઝેર વેરનો કેવો ગોટાળો ચાલી રહે છે તે જુઓ. કોલેજોની શીટ મેચ રમનારાઓ દ્વંયે હાથ મૂકીને બોલશે તો આ આગનમાં ધણો નવો પ્રકાશ પડશે.

આજે પરીક્ષા જેમ શિક્ષણનું ધ્યેય જતી બેઠી છે તેનાં ખરાબ પરિણામો આપણે બોગવીએ જ છીએ, એ જ રીતે હારજીત રમતોનું ધ્યેય જતી બેઠી છે તેનાંયે અનિષ્ટો આપણે બોગવીએ છીએ. અને છતાંયે બોલીએ છીએ ત્યારે તો આ રમતોથી થતા કાબોની વાતો કરીએ છીએ; Sportsman-shipની ઉપયોગિતા દસાનીએ છીએ અને The battle of Waterloo

was fought on the play-grounds of Eton એ મહ વાક્યને જુસ્સાપૂર્વક ટાંકીએ છીએ.

આ રમતો આજે દેશનાં ગજવાને પોસાય તેમ નથી. એ રમતોએ આજે જે સ્વરૂપ પકડ્યું છે અને જે સ્વરૂપ પકડ્યા વિના એ સ્વતઃ ટકી શકે જ નહિ તે સ્વરૂપ નવા યુગની શાળાઓ માટે જરૂર ભયંકર છે. કોઈ આટલાથી ન અટકમાં એવો પણ આગ્રહ ધરાવે કે “ આ રમતો પરદેશી છે; કોઈ પણ પ્રગતી રમતોમાં પ્રગતી સંસ્કૃતિનું નેના માનસનું પ્રતિબિંબ હોય છે; ક્રિકેટ ને ટેનિસની રમતોમાં હરીફાઈનું માનસ છે, તેની પાછળ પાર્લામેન્ટની પક્ષાપક્ષી છે, તેની પાછળ તમાસગીરની ધમાકા છે. આપણી દેશી રમતોની પાછળ ઉગ્ર હરીફાઈ નથી; તે રમતો જુગ ખર્ચે રમી શકાય તેવી છે; એ રમતોનો વધાર સહજરમસક છે.” આ દલીલ પર આજે આપણે બહુ ભાર નહિ મૂકીએ. છતાં સરવાળે હાઈસ્કૂલોમાં તેમજ કોલેજોમાં ક્રિકેટ ટેનિસને સ્થાને દેશી રમતો આવવી જોઈએ એમ તો આપણે જરૂર કહેશું. જોખો, ખાશપાટ, હુતુતુ, આટાપાટા વગેરે રમતો કોઈ પણ હાઈ-સ્કૂલ કે કોલેજ ધણી રસથી રમી શકે છે.

પણ આ ફેરફારમાં સૌથી મોટો પ્રશ્ન તો આપણા માનસનો નથી? એક દિવસ એવો હતો કે જ્યારે કોટ પાટલુનમાં સજ્જ થયેલ માણસ જ પ્રતિષ્ઠિત ગણાતો અને એ પોપાકના હાઉએ આપણા માનસને જકડી લીધું હતું; એ દિવસો ગયા. એક દિવસ એવો હતો કે ભાંગી તૂટી અને ખોરી પણ અંગ્રેજી ભાષા બોલે તે પ્રતિષ્ઠિત ગણાતો અને સ્વભાષામાં બોલવું એ અસંસ્કારી માણસો માટે રાખવામાં આવ્યું હતું; એ દિવસો પણ ગયા-જવા બેસા છે. આજે ટેનિસ રમતાં ન આવડે એ તો કોલેજની શિષ્ટતામાં ઉણપ ગણાય છે. કોલેજે અને હાઈસ્કૂલોના સંચાલકોએ પોતાના સ્વતંત્ર વિચારનો પ્રકાશ આ પ્રશ્ન પર નાખવો ધટે છે અને માત્ર પ્રતિજ્ઞાના હાઉથી ન બહીતાં દેશી રમતોને આપણા દેશની કોલેજોમાં અને હાઈસ્કૂલોમાં માનભર્યું સ્થાન અપાવવું જોઈએ. દેશી રમતો ઓછી ખર્ચાળ છે માટે જ આપણે મન:એ રમતો તરીકે ન વસતી હોય તો આપણા પોતાના મનને પણ આપણે જરૂર તપાસી લઈએ, અને જ્યાં જ્યાં એ રમતો વધારે બ્યવસ્થિત કરવાની જરૂર હોય, તેને નિયમબદ્ધ કરવાની જરૂર હોય, તેમાં ફેરફાર કરવાની જરૂર હોય, ત્યાં ત્યાં એ બધું કરીને આપણે પરાક્ષ રીતે દેશી રમતોની અને દેશની એટલી સેવા પણ કરી લઈએ.

‘અને છતાંએ ફિક્સ ટેનિસને આપણા દેશમાંથી સદંતર ખસવું ન હોય તો તેણે સાર્વજનિક પ્રચારના મનોરથો ત્યજવા અને પરદેશી વાનગી તરીકે ખાસ શ્રીમંત વર્ગમાં કે રાજમહેલોમાં ખૂબ પ્રતિષ્ઠાથી વસવું. ફિક્સ ટેનિસની આ પ્રતિષ્ઠા કોઇને જરાપે ન ખૂંચે. નાનાભાઈ.

કરકસર વિરુદ્ધ કંગાલિયત.

માણસ છેક જ ગરીબ હો કે મોટો તવંગર હો, પરંતુ તેના જીવનમાં યોગ્ય કરકસરને ધણું મોટું સ્થાન હોવું જોઈએ. વ્યક્તિની કરકસર એ સમજિતી કરકસર થઈ પડે છે. અને આખા રાષ્ટ્રજીવનમાં તેની ધૂણી મોટી અસર થાય છે. આ સત્ય કોઈ પણ કાળે કોઈ પણ પ્રજાને લાગુ પાડી શકાય તેવું છે. અસરે આપણા રાષ્ટ્રની સ્થિતિ નો ઝોંપી છે કે જે વખતે રાષ્ટ્ર-જીવનમાં નાની મોટી કરકસરોને યોગ્ય સ્થાન મળવું જ જોઈએ. રાષ્ટ્રને ગરીબીમાંથી બહાર લાવવું છે-રાષ્ટ્રને સર્ગર્વ ઉચું મેળું રાખી શકે તેવું બનાવવું છે તે વખતે જીવનના દરેક દરેક અંગમાં કરકસરને પ્રયત્નપૂર્વક પણ પેસારી દેવી પડશે.

આપણાં છાત્રાલયોમાં જે જાતનું સમાજજીવન જીવાડવાનો પ્રયત્ન કરવામાં આવે છે તે સમાજજીવન રાષ્ટ્રજીવનનું એક પૌકક અંગ બનાવવાની આપણી અભિલાષા છે. આર્થિક દૃષ્ટિથી વિચાર કરતાં આ પ્રકારના છાત્રાલય-જીવનની કરકસરને આપણે ધણું મહત્વનું સ્થાન આપી રાખીએ છીએ. એક પામતી પણ યોગ્ય કરકસર છાત્રાલય જેવી સંસ્થામાં સરવાળે મોંઢો રૂપીઆની ખચત ઉભી કરી શકે છે. આ ખચત છાત્રાલય માટે પરમ આવશ્યક છે અને સાથે-સાથે આખા રાષ્ટ્રને એક દૃષ્ટિથી ઉપકારક છે. આટલી આર્થિક દૃષ્ટિ ઉપરાંત આવી કરકસરની એક બીજી અસર રાષ્ટ્રજીવન ઉપર થાય છે કે જે આજની ધડીએ તો આપણા રાષ્ટ્ર માટે અસંત જરૂરી છે. આ અસર તે રાષ્ટ્રના જીવનમાં યોગ્ય કરકસર કરવાની દૃષ્ટિ. રાષ્ટ્ર માટે યોગ્ય કરકસર કરવાની દૃષ્ટિ આપણામાં આવી જાય એટલે તુરંત જ રાષ્ટ્રની લૂંટાતી ધનસંપત્તિ ફરી રીતે ઉગારી લેવી તેની દૃષ્ટિ આપણામાં ઉગવાની છે. આ દૃષ્ટિ અસંત મહત્વની છે અને તે દૃષ્ટિની પાછળ ધણાં ગંભીર પરિણામો છૂપાઈ પડેલાં હોય છે. રાષ્ટ્ર માટેની યોગ્ય કરકસરની દૃષ્ટિ આપણામાં જાગે એટલે તુરંત જ આપણી દૃષ્ટિ આપણા પોતાના ઉદ્યોગો તરફ પડવાની અને ગમે તે પ્રયત્ને પણ આર્થિક રક્ષણના પ્રયત્નો શરૂ થવાના. આજના

આપણા છાત્રાસયજીવનમાં રાષ્ટ્રના હિતની વૃત્તિથી આવી કરકસરની દાદ ઉભી કરવામાં આવે તે અસંત મહત્ત્વનું છે.

પરંતુ આજે તો સમાજની કંગાલિયત જેમ સમાજની બીજ બધી પ્રવૃત્તિઓમાં પ્રતિબિંબિત થાય છે, તેમ આપણા આજના છાત્રાસયજીવનમાં પણ દેખા દે છે. સમાજમાં નજર નાખતાં આપણને માલુમ પડે છે કે આજની કરકસરની પાછળ સ્વાર્થદષ્ટિ છે. આથી કરકસર સાચી કરકસર મરી બ્યક્તિજીવનમાં લોભનું સ્વરૂપ પકડી લે છે. આપણા છાત્રાસય જીવનમાં પણ કરકસરની દષ્ટિની પાછળ છાત્રાસયના સંસ્કારકાની સ્વાર્થવૃત્તિ જો પેસી જાય તો છાત્રાસય જીવનમાં ઘણો ખરાબ લોભ ઉભો થાય. આ લોભ સંસ્થાને નુકસાનકારક નીપડે અને વિદ્યાર્થીજીવનમાં કંગાલિયત ઉભી કરે. જ્યાં જરૂર જણાય ત્યાં પોતાની કુખ સગવડને જતી કરી વિદ્યાર્થી યોગ્ય કરકસર આદરે તે એક વાત છે, અને જરૂર હો વા ન હો પરંતુ લોભવૃત્તિથી સંસ્થાન આજો વિદ્યાર્થીઓ પાસે કરકસર કરાવે તે જુદી વાત છે. પહેલી વાતથી વિદ્યાર્થીમાં યોગ્ય કરકસરની ભાવના જન્મવાની શકાય, જ્યારે બીજી વાતથી વિદ્યાર્થીને લોભવૃત્તિવાળો અથવા તો કંગાલ બનવાની શકાય.

કંગાલિયત એ મનુષ્યનું એક ખરાબમા ખરાબ દૃષ્ય છે. બહુ મોટો ધનાઢપ માણસ કંગાલ હોઈ શકે છે, અને છેક જ ગરીબ માણસ ઉદાર હોઈ શકે છે. કંગાલિયત એ પૈસા કે ગરીબી સાથે નથી જતી પરંતુ મનની વૃત્તિ સાથે જાય છે. આપણા વિદ્યાર્થીઓ યોગ્ય કરકસર કરવાની દષ્ટિવાળા ન થાય તો તેઓ એક અર્થમાં ઉડાઉ થાય તે વધારે સાહે છે. પરંતુ જો તેઓ કંગાલ વૃત્તિના થયા તો એથી વિદ્યાર્થીને અને આખા સમાજને ભારે નુકસાન થવાનું છે. સ્વાર્થદષ્ટિથી અથવા તો લોભવૃત્તિથી કરકસર કરાવનાર ગૃહપતિના કરતાં યોગ્ય કરકસરની અણુઆવકલવાળો અને તેથી ઉડાઉ ગૃહપતિ આપણે વધારે પસંદ કરીએ. આજે આપણે ગૃહપતિઓએ, આપણા મંત્રીઓએ તેમજ આપણા ટ્રસ્ટીઓએ-ટ્રસ્ટમાં છાત્રાસયના તમામ સંસ્કારકોએ છાત્રાસયમાં સાચી કરકસરની દષ્ટિ દાખલ કરવી જોઈએ. અને નેમ ન જ થઈ શકે તો લોભને તો તિસાંજીવ આપવી જ જોઈએ. યોગ્ય કરકસરની દષ્ટિ જોઈએ અર્થ સાધે છે તેટલો જ અનર્થ અયોગ્ય લોભદષ્ટિ સાધી શકે છે. આપણા રાષ્ટ્રને આજે કરકસરની દષ્ટિવાળા માણસો જોઈએ છીએ પરંતુ સ્વાર્થી અને લોભી નહિ. છાત્રાસય જીવનમાં બ્યક્તિ પૂરતો કે અથવા પૂરતો જો લોભ પેસી જાય તો એ લોભમાંથી કંગાલિયત

ભજવવા માટે જે દુકાડાઓ અથવા તે સંવાદો પસંદ કરવામાં આવે તે બનતાં સુધી વિદ્યાર્થીઓ પાસે જ પસંદ કરાવવા નોંધએ. આપણે મોટેરાઓ વિદ્યાર્થીઓને ઝાળખવાનો ગમે તેટલો દાવો કરીએ તે પણ વિદ્યાર્થીઓના રસને અને સ્વભાવને સંપૂર્ણ રીતે પિછાની શકીએ નહિ. નાટ્યપ્રયોગોની પસંદગી પાછળ વિદ્યાર્થીઓના રસને, વિનોદને અને આવિષ્કારવૃત્તિને પોપણ આપવાની આપણી ઈચ્છા હોય તો એ પોપણ વિદ્યાર્થીની સ્વતઃ પસંદગીમાંથી જ યથાર્થ રીતે આપી શકાય છે. નાટ્યપ્રયોગો માટેનું જે વસ્તુ વિદ્યાર્થીઓ પસંદ કરે અને જે વસ્તુ ગૃહપતિઓ પસંદ કરે તે બન્નેની ભજવવાની વચ્ચે સહજ રીતે ફેરફાર ભેદ દેખાય છે. તે બેવાની સર્વ ગૃહપતિ ભાષ્યોને ભલામણ છે.

ધ્યાનમાં રાખવા જેવો મુદ્દો તે રંગભૂમિ તૈયાર કરવાનો છે. આપણાં છાત્રાશ્રયમાં ભજવાતા નાટ્યપ્રયોગો ઉત્તમ રીતનું દ્રશ્ય, રણુ કરે અને જેવા આવનારના મન ઉપર મુંદર છાપ પાડે એવી મોહની વૃત્તિથી રંગભૂમિ ગોઠવવામાં આપણે નોંધએ તેના કરતાં વિશેષ પડનો ભાગ ભજવીએ છીએ. નાટ્યપ્રયોગો ભજવવામાં આવિષ્કાર અને વિનોદવૃત્તિની સાથે જ એક પ્રકારની વ્યવસ્થાશક્તિ વિદ્યાર્થીઓમાં ખીલી શકે છે. આ વ્યવસ્થા-શક્તિની ખીતવટનું યોગ્ય સમૂહન તે રંગભૂમિની રચના છે. આ રંગભૂમિની રચનાની પાછળ જાણે અમલે પણ વિદ્યાર્થીની વ્યવસ્થાશક્તિનો વિકાસ પડેલો હોય છે. આટલા માટે જ્યાં અત્યંત આવશ્યક હોય ત્યાં જ આપણે વિદ્યાર્થીઓને સલાહ મૂચના આપીએ. બાકી તો આખી રંગભૂમિ વિદ્યાર્થીઓ પોતાને હાથે જ ઉભી કરે તેમાં જ સાચી તાલીમ રહેલી છે. બહારના દેખાવના મોહથી આપણે આકર્ષાવું ન જોઈએ. બહાર જે દેખાવ થવાનો છે તે વિદ્યાર્થીઓનો જ છે અને નહિ કે આપણો. આપણા સમાજે પણ આ વસ્તુ સમજી લેવી જોઈએ અને છાત્રાશ્રયમાં ભજવાતા નાટ્યપ્રયોગો એ વિદ્યાર્થીઓના જ નાટ્યપ્રયોગો છે અને એ દૃષ્ટિથી જ જેવાવા નોંધએ એ ભાવ, આજ્ઞાના સમાજમાં પ્રગટ કરવાનું કામ આપણે શિર છે.

આ એ મુદ્દા ઉપરાંત એક બીજો મહત્વનો મુદ્દો કેવળશીની દૃષ્ટિથી આપણી નજર સમક્ષ આજે હવે તરવરે છે. નાટ્યપ્રયોગોનું વસ્તુ અત્યંત મહેનત પૂર્વક વિદ્યાર્થીઓ અગાઉથી તૈયાર કરે તેના કરતાં તાત્કાલિક સજે તે જ રંગભૂમિ ઉપર રણુ કરે એ પ્રયોગ આંત્રી આંત્રમાં આજે હવે ફરી

નેવા નેવો છે. વિદ્યાર્થીઓ પીઝના વસ્તુને મોટે કરી ચુંદર ભાષામાં અને અર્થપૂર્ણ અભિનય સાથે રજુ કરે તેના કરતાં પોતાને જ જે વસ્તુ તાત્કાલિક અનુકૂળ પડે તે વસ્તુ અભિનય અને રસપૂર્વક રજુ કરે તેમાં વિદ્યાર્થીની દૃષ્ટિથી વધારે કેળવણી રહેલી છે. જ્યાં જ્યાં આ પ્રયોગ કરવામાં આવ્યો છે ત્યાં ત્યાં વિદ્યાર્થીઓની આનિષ્ઠારવૃત્તિ, રસવૃત્તિ અને અભિનયવૃત્તિની દૃષ્ટિએ મોટે દરેલા વસ્તુના પ્રયોગ કરતાં આ પ્રયોગ વધારે સફળ દેખાયો છે. વિદ્યાર્થીઓની આનિષ્ઠારની આ સ્વયંભૂવૃત્તિને પોપણુ આપવાના અખતરા કરવામાં આવે તો જ તે દિવસે કેળવણીના ક્ષેત્રમાં તેમાંથી કંઈક નવો જ પ્રકાર હાથ લાગવાનો એવું જણાય છે. અત્રાગત વિદ્યાર્થીઓના આ સ્વયંભૂ પ્રયોગો નાટ્યમૃમિના સ્વાભાવિક નિયમોનું અને સમાજની સહજ શિક્ષતાનું પાલન કરે એ તો જરૂરનું જ છે. તે વિના તેવા સ્વયંભૂ નાટ્યપ્રયોગો અસ્થિર લવાઈનું સ્વરૂપ પકડવાનો ભય રહે છે.

ઉપરના જેટલો જ પીઝને એક અગત્યનો મુદ્દો એ વિદ્યાર્થિરચિત્ નાટ્યપ્રયોગોને ભગવત્તે તે છે. મોટા માણસોને પણ પોતાનો માણસી જણાતાં સાહિત્યસૂક્ષ્મતા માટે કેવા પ્રકારનો આગ્રહ રહે છે તેનાથી આપણે અત્યુપા નથી. તરુણમાં તેંબા આગ્રહ હોય તે તદ્દન સ્વભાવિક છે. આથી વિદ્યાર્થીઓના જ રચેલા નાટ્યપ્રયોગોને તેમણે પોતે જ બનાવેલી રંગમૃમિ ઉપર રજુ કરવાનો અનકાશ આપવામાં આવે તો તેમાંથી વળી વિદ્યાર્થીઓને કંઈક જૂદી જ જાતની તાલીમ મળવાની છે. આવા નાટ્યપ્રયોગો સ્વયંભૂ માટે રંગમૃમિ ઉપર રજુ થવાથી જ તરુણ વિદ્યાર્થીઓમાં ખોટો દુરાગ્રહ કે મિથ્યા શિમાન ધર ન કરી જાય એ આપણે મુદ્દપતિઓએ કુશળતાથી જોયા કરવાનું.

નાટ્યપ્રયોગોની બાબતમાં પહેરવેશનો મુદ્દો પણ તેટલી જ હડી વિચારણા માણી લે તેવો છે. સમાજની સરેલી રંગમૃમિ ઉપર પહેરવેશનો જે અતિરેક અને અસ્વાભાવિકતા આપણી નજરે આવે છે તે જાનાલયમાં ન પ્રવેશવું જોઈએ. વિદ્યાર્થીઓના નાટ્યપ્રયોગો ઓછામાં ઓછાં સાધુનોથી થાય, ઓછામાં ઓછા આડંબરથી થાય અને પહેરવેશની નાની મોટી લપચપ વિના થાય એ અત્યંત મહત્ત્વનું છે. પહેરવેશની અને ટાપ્ટીપની ધડાંગમાં પડવા જતાં ખુદ વસ્તુ ગૌણ સ્થાન લઈ લે તો નાટ્યપ્રયોગોનું

શું લાલ્લુવું ?

ખંધા હોકરાઓને મન થાય છે કે લાલ્લુવું. પછી શું લાલ્લુવું એનો વિચાર કર્યા બેસે છે ત્યારે ચોપડીઓની મોટી યાદી કરવા બેસી જાય છે. અમે શિક્ષક પણ નિશાળ દાદવાનો વિચાર કરીએ છીએ ત્યારે ભેગા થઈને પહેલું કામ ચોપડીઓની યાદી ઘડી દાદવાનું કરીએ છીએ.

પછી કાંઈ બાપુજી જેવો કહે કે હોકરાઓએ કાંતવું જોઈએ, ત્યારે હોકરાને થાય છે કે હું તો લાલ્લુવાનું શીખવા આવ્યો છું, મારે ક્યાં કાંતવાનું શીખવું છે ? કાંઈ કહેશે જંગલ દાંથે રાંધીને ખાઓ, તો કહેશે નારે ત્રાઈ, એ મારું કામ નહિ. હું માણસી આંખ ખરીકે કઈ પછી ચોપડી લાલ્લું કેની રીતે ? કાંઈ કહે જંગલ પાવખાનાંમાં જઈ રોજ નરકવાસ ભોગવેલો પડે એના કરતાં આપણે દાંથે પાવખાનાં સાફ કરો, તો કહેશે જાઓ જાઓ ભાત મીઠાસું, મારા નાનકડા ખૂણામાં રખડતાં કાગળિયાં પણ હું દાંથે વાળું નહિ તે એવું બૂકું કામ દરે ? કાંઈએ વળી એ કામને ગંદું ન ગણવું જોઈએ એમ સાંભળ્યું ત્યારે તે કહેશે, મને એ કામની સજા છે એમ ન સમજશો; પણ જુઓને મને મારો ખૂણો વાળવાનીયે કુરસદ ક્યાં છે ? પછી એ કામ કરવાનો વખત ક્યાંથી કાઢું ? કાંઈ કહેશે તમારા આંત્રી-દાર માંદા છે તે એમના પગે જરા ઘી ઘસો. હોકરો રાજ થવાને બદલે મેં કટાણું કરશે કારણ કે તેનું લેસન પછી ક્યારે કરે ?

આ લેસન તે કેવું ? આ લાલ્લુતર તે કેવું ? જેટલું જેટલું કરવા જેવું હોય તેની આડે આવીને ઉભું જ છે ! આ ચોપડીનો જુલમ તે ક્યાં સુધી સહન કરી લેવો ? હવે તો આપ બેસશું ત્યાં લાલ્લુમાંય રોડલાને બદલે ચોપડી આવશે કે શું ?

એના કરતાં ચાલો આપણે ચોપડીનાં જુલમમાંથી છૂટા થઈ જઈએ. ગાય માતા પાળવી, તેને દહોવી, તેને ચાર નીરવી, તેને ચરવા લઈ જવી, એમાં વધારે મજા કે ખૂણામાં બેસીને ચોપડી વાંચવામાં ?

સુતર કાંતવું ને તેને વણવું ને તેનાં લૂગડાં બનાવવાં એમાં વધારે મજા કે આંખો ફોડીને ચોપડી વાંચ્યા કરવી એમાં ?

જમીન ખોદવી, વાવવું, ખાતર નાખવું, નીંધવું ને ઝાડ ઉછેરવાં, એમાં વધારે મજા કે ચોપડીનાં પાનાં ફેરવવામાં ?

મોટી દાવવી, તેને કમરડો આડે પીંડા ચણવો, તેનાં ચાટ્યાદનાં

વાસણુ ઘડવાં, એમાં વધારે મળ કે ચોપડીઓ ચૂંથવામાં ?

વાંસ લેવો, કામડું બનાવવું, તીર બનાવવું, ધાવો નિશાન તાકવાં, એમાં વધારે મળ કે ચોપડીઓના અક્ષરો હેઠલવામાં ?

લાકડું લેવું, વાંસલો લેવો, રંધો લેવો, ફરસી લેવી, સારડી લેવી, પછી પેટી કે મેજ કે પાટલી કે જે ઘડવું હોય તે ઘડીએ, એમાં મળ કે પજાં પજાં ચોપડી વાંચીએ એમાં ?

આવી આવી તો કેટલી મળ ગણાવું ? એક ચોપડી આવીને આ બધી આપણી મળ લૂંટી લે છે. હજુ હોટરે ત્રણ ચાર વરસનું માંડ થયું ન હોય અને મળ મળ કરતું હોય ત્યાં તે : “ચાલણુ ગાડી” આવી જ છે. સારાં સારાં ચિત્રોનો શણગાર મળને ગિયારાને ફસાવે છે અને પછી ચોપડીનાં વનમાં એને એવો ગૂંચવી દે છે કે ગિયારાને સાચી મળ માણવાની કુરમદ કે તાકાત જ નથી રહેતી.

અને પછી તો ગાદીએ પજાં પજાં શેડીઆઓનાં શરીર બગડી જાય છે, ખાંધ તો પચે નહિ, પીએ તો પેટમાં રહે નહિ, તેજું છોકરાઓનુંયે થઈ જાય છે. પછી વાંસલો ઝાલવા જાય તો હાથ ફુખવા આવે; તીર કામડું લેવા જાય તો તેની દોરી ચડાવવાનું બગ નહિ; કુંભારનો ચાકડો ફેરવવા જાય તો ટાંડીએ છાલી ખેસે; ભોંય ખોદવા જાય તો પગ પર કોદાળો મારી ખેસે !

હવે જેને જેવું બણવું હોય તેવું બણવો, ચોપડી જ બણશે એનું જીવંતર તેનાં પાનાં જેવું કાઈ ને કાળું થઈ જશે. જેઓ સાચું બણતર બણશે તેમનાં હાથમાં, પગમાં, આંખમાં, કનમાં, લોહીને ડીપે ડીપે, રામ રામમાં, મનમાં ને હૃદયમાં ચેતન આવશે.

જીગતરામ દવે.

સંજ્ઞ

આપણાં છાત્રાલયોમાં વિદ્યાર્થીઓને શારીરિક સ્થગ કરવાનો આસ હજી આજે પણ મોલુદ છે એ સાંજીને કાઢને પણ ખેદ થાય. સોડી વાગે ચમચમ અને વિદ્યા આવે રમઝમ એ એક દિવસ ગામડી શાળાનું સૂત્ર હતું. આપણી અંગ્રેજી શાળાઓમાં ડિગ્રીપ્લીનનાં ગિયારે સાથે સોડી આવી અને શાળાના શિક્ષકો છાત્રાલયમાં આવ્યા ત્યારે સોડીને પણ સાથે જ લેતા આવ્યા.

સુધરેલી શાળાઓમાંથી આજે સોડી અદૃશ થઈ છે. વિદ્યાર્થીઓને

સગ્ન ન કરવી એવો સુધરેલો મત આજે ઘણી જાણે પર જોવામાં આવે છે પણ જતાં પેલી સોટી છાત્રાશ્રયોમાં હજી ઘણી જાણે બેસી છે અને અંધારામાં પણ કામ કર્યું જાય છે.

પરંતુ ત્યાં એકલી સોટી જ નથી. ત્યાં વાંચતી વખતે *stagnant* *cup* on the bench છે; ત્યાં ઢૂંધો *fine* (દંડ થાય) છે, ત્યાં શકતો *fine* છે, ત્યાં ફીઆનો *fine* છે, ત્યાં ઉમેશનો *fine* છે, ત્યાં એક વાર વધારે પ્રાર્થના કરવાનો *fine* છે.

અને આ બધા દંડ છે શા માટે ? કાષ્ટ છોકરો પ્રાર્થનામાં હાજર ન રહ્યો માટે ? કાષ્ટ છોકરો જાડ પર ચલો એટલા માટે ? કાષ્ટ છોકરાને લેસન ન આવડ્યું એટલા માટે ? કાષ્ટ છોકરે મોટેથી ખૂસ પાડી એટલા માટે ? કાષ્ટએ પીળનો પતંગ ફાળી નાખ્યો તેટલા માટે ? કાષ્ટએ પીળનો લોટો ફાળી નાખ્યો તે માટે ? કે માત્ર પેટું ચડતું ફડકતું એટલા જ માટે ? બિચારો ધુધવાઈ રહેલો ગૃહપતિ ક્યારે લાડકો થઈને સજગી ઉઠે એ તો પ્રભુને માત્રમ !

આવી સગ્નજો જંગલી સગ્નજો છે. આ સગ્નજો માણસને ઢોર બનાવી મૂકે છે, એટલું જ નહિ પણ માણસ અમુક હદથી નીચે ઢોર પંથુ બની શકતો નથી એટલે આખરે તેને બંડોગાર પણ બનાવે છે. જીવનમાં એક પાસાંઓમાં આજે જે ઉચ્છેદવાદ પ્રવર્તી રહ્યો છે તેના મૂળમાં આ સગ્નજો છે.

આપણી શાળાઓમાં અને છાત્રાશ્રયોમાં આપણને આજ કાંઈ ઉચ્છ્ર-બક્ષતા અને અચાજ-તા નજરે ચડતાં હોય તો તેની પાછળ પણ આવી સગ્નજો જ છે.

ત્યાં ત્યાં ગૃહપતિ આવી સગ્નજા જોર પર ફૂટે છે ત્યાં નિઘાર્યોઓના દિલમાં તો તેનું સ્થાન નથી જ પણ ઉઘટે તેને માટે તિરસ્કાર છે. આવી સગ્નજો માર્યો નિઘાર્યો છાત્રાશ્રયજીવનની કેટલીક સુંદર વસ્તુઓ તરફ પણ જાંઘળીકર જોતો નથી અને અંતરથી રીઢો બની જાય છે.

છાત્રાશ્રય એ તો ઘર જેવી સંસ્થા છે. ઘર આપણું સગ્ન અને ભય ઉપર નબે ત્યારે સમજતું કે દુનિયામાં ઘરે દેવાળું કાઢ્યું. ઘર તો માના પ્રેમ પર નિર્ભર છે. કાષ્ટ કહેશે : “ ઘરમાં મા પણ મારે છે તો આપણે કેમ ન મારીએ ? ”

પણ અહ્યા તર્કજોર ગૃહપતિ, માત્ર સગ્ન કરવામાં જ માનો દાખલો ? સગ્ન માનો ફડકાટ તું અનુભવે છે ? સગ્ન માનો ત્યાગ તારામાં છે ?

સગ્ન ક્યાં પછી બીજી જ દરજ્જે તે આંસુ સાર્યા છે ? માર્યા પછી તરત જ વિદ્યાર્થીને તે દેવે ચોખ્ખો છે ? સગ્નની વિરુદ્ધ હોવા છતાં આવી મા સગ્ન કરે તે હું સાંખી શકું છું પણ કેરાધાકાર દેવા પર માનાં પીઠાં ખોરીને કા કા કરનારો ગૃહપતિ વિદ્યાર્થીઓને સગ્ન કરે તે આજે હું સાંખી શકતો નથી.

મને તો લાગે છે કે દરેક છાત્રાલયે શારીરિક સગ્ન ન કરવાનો સખ નિયમ જ ફરી નાખવો જોઈએ અને એ નિયમનો લાંગ ગૃહપતિ કરે તો તેને જવાબદાર ગણવો જોઈએ. છાત્રાલયોના ચાક્રકો આ બાબતમાં ઉગ્ર નાદ સાથે ત્યાં સુધી આ ચાક્ર નાણુક થવાની આશા થોડી છે.

નાનાલાલ.

એક જ કાર્ય

કચ્છ ગુજરાત કાકિયાવાડનાં કેટલાંયે છાત્રાલયોમાં આજે ગૃહપતિ જેવી વસ્તુ નથી; અને છાત્રાલયો કેટલાંકે તો એવાં નિર્ધન દરજ્જે કે ત્યાં ગૃહપતિ રાખવાની સલાહ આપવી પણ આકરી પડે. બીજે જ્યાં ગૃહપતિઓ છે ત્યાં પણ મોટાં લાગ એ રીતે પરાધીન છે. એક તો આપણા ઘણાખરા ગૃહપતિઓ શાળામાં શિક્ષકો હોય છે એટલે તેમના વખત તો શાળા જ ખાઇ જાય એ સમજી શકાય તેવું છે; અને તેમાં પણ રાગદોષ જેવા સ્થળમાં રાતનાં પણ ફરજીઆત શાળા ચાલે ત્યાં તો આ ગૃહપતિઓને પોતાના વિદ્યાર્થીઓની ઉપર ઉડતી નજર નાખવાનો વખત પણ જોઈ જ મળે. આ એક પરાધીનતા. બીજી પરાધીનતા સેક્રેટરી સાહેબોની. આજે આપણાં કેટલાંયે છાત્રાલયોમાં ગૃહપતિ એ માત્ર ચિટ્ટીને ચાકર હોય છે અને સેક્રેટરી સાહેબ દર બેઠા બેઠા પણ હાથમાં તમામ દોર રાખે છે. આ બીજી પરાધીનતા.

આ ઉપરાંત ગૃહપતિઓને પૂછીએ તો આજના વિદ્યાર્થીઓનું ઉચ્છ્રંખળ-પણું ગણાવે, અને કહે કે આવી પરિસ્થિતિમાં આજનાં છાત્રાલયોમાં કશું સુધારો ચક્ર શકે તે અશક્ય છે.

હું છાત્રાલયોની આર્થિક મુશ્કેલી સમજી શકું છું. મને ગૃહપતિઓની બેવડી કે ત્રેવડી કહો તો ત્રેવડી પરાધીનતાનો સ્પષ્ટ ખ્યાલ છે. શાળાઓ આજે મેટ્રિકનાં વધારે સારાં પરિણામો લાવવા માટે કેવી તનનોડ મહેનત માગી રહી છે તે હું જાણું છું. સેક્રેટરી સાહેબો પણ પોતાની પરવાનગી વિના ગૃહપતિને હોડ ન દેડવો જોઈએ એવી માન્યતા ધરાવે છે તેની મને ખબર છે. અને આજના ફુનિયાલરના ઉદ્યાનોનાં મોખાં બીજતા

આપણા વિદ્યાર્થીઓ નીચું માથું કરીને ગૃહપતિના ગમે તે હક્કો ઉઘાળી નથી લેતા એ પણ હું સમજું છું.

છતાં મને જરાયે નિરાશા નથી. આજની શાળાઓ ભલે વિદ્યાર્થી-ઓનો રસ હરી લેવાના ચીચોડા છે તેથી વધારે સખ ચીચોડા બને; આપણા સેક્રેટરી સાહેબો ભલે ક્યા વિદ્યાર્થીનો આપણે કેટલો દંડ કરવો તેનો રાજ નિર્ણય લખી મોકલે અને આપણે ક્ષમ સક્ષામાં હાજરી અપાય તે ક્ષમ ન અપાય તેનો પણ નિર્ણય લેલો કરે. આપણા વિદ્યાર્થીઓ ભલે આજે ઉદ્ધત જેવા રહે.

છતાં આપણે છાત્રાલયમાં ધણું કરી શકીએ તેમ છીએ. આજે આપણે છાત્રાલયના આદર્શને ધડીભર બાળુએ મૂકીએ, પણ જો આપણાં છાત્રાલયો એક સ્વચ્છતા જ સિદ્ધ કરી શકે તો મને લાગે છે કે આપણે ગૂંજરાત કોંડિયાવાડમાં ધણું કયું ગણાય.

આપણે આખો દેશ આજે ગદી છે. આપણાં ઘરો, આપણાં મંદિરો, આપણી નદીઓના આરા, આપણાં હવા ખાવાનાં સ્થળો, આપણાં આરોગ્ય-બંધનો, આપણાં શહેરો, આપણાં ગામડાં, આપણી શાળાઓ, આપણાં છાત્રાલયો બધાં ગંદાં છે. અને ફળવણીનો અર્થ જીવનની તાર્લીમ હોય તે આ ગંદકી ઓછી કરવાની તૂલીમ છાત્રાલયોમાં મળે તો છાત્રાલયો બીજું કશું ન કરે તોયે તેમનું જીવન સાર્યક ગણાય.

આપણા છાત્રાલયોને આજે ન્હાતાં આવડે છે? બધા દરેકજ ન્હાય છે પણ ખરા? ક્યાં ચૂંકવું, ક્યાં પેશાબ કરવો, ક્યાં દિશાએ જવાય તેનો કંઈ મેળ છે? વિદ્યાર્થીઓનાં નાક, વાળ, નખ, કાન, કપડાં, પુસ્તકો વગેરે કેટલાં બધાં મેલાં હોય છે? આપણાં રસોડાં ને ચૂલાઓ રાજ લીપાય છે? ઘી તેલની મીઠાસા દૂર કરીએ છીએ? રસોયાનાં કપડાં, વાળ, જનોઈ વગેરે ચીતરી ચડે તેવાં નથી હોતાં? ફળિયું, સંડાસ, મૂતરડી વગેરે સ્વચ્છ હોય છે?

આ સ્વચ્છતા ઉભી કરવામાં નથી શાળાઓ આપણી આડે આવવાની, નથી સેક્રેટરી સાહેબો આપણને રોકવાના, નથી વિદ્યાર્થીઓ પગલવાના.

આપણે છાત્રાલયોને એક વાર સ્વચ્છ કરી નાખીએ અને છાત્રાલયોની મારફત સમાજમાં સ્વચ્છતાનો આદર્શ ઉભો કરી શકીએ તો બસ છે. આટલું આપણું ઓછામાં ઓછું કે વધારેમાં વધારે ધમ-જો ગણીએ તે.

મને તો એમ લહેવાનું મન યઈ જાય છે કે આપણું છાત્રાલય સર્વે

હવે એક વર્ષ માટે આ સ્વચ્છતાનો એક જ ફરાવ પસાર કરે અને કશાં લાંબાં ચોડાં લાપણો, ચર્ચાઓ વગેરે છૂટા વિના એ ફરાવનો અમલ તમામ છાત્રાલયોમાં ફેવી રીતે થાય તેની જ ગોઠવણ કરવા પાછળ લાગી જાય તો એ સંમેલન પણ સાર્થક ગણાય.

આટલું પણ ન જ થવાનું હોય તો આપણે જાતે છાત્રાલયને નાશુક કરવાં થઈ.

નાનાલાલ.

રમતો

રમતો એ જુવાન વિદ્યાર્થીઓનો પ્રાણ છે. જુવાનીનો યનમનાટ જે કાંઈ માર્ગ રહ્યો છે તે જોડેલે અંશે રમતો પૂરું પાડી શકે છે તેટલે અંશે બીજું કશું પૂરું પાડી શકે તેમ નથી. ફૂટબુલ, હોકી, બેસબોલ, આગોટબુલ, અયગબુલ, લયગબુલ, માર ખેલ, મારબુલ, ચડબુલ, પડબુલ, કચરાબુલ, આ બધાની જુવાનને એક પ્રકારની ભૂખ ઉધડે છે અને એ ભૂખ કટલી મોટી જૂથો પાડીને તુષિ માગે છે એ તો જેને જુવાનીની વાચા સાંભળવાના કાન મળ્યા હોય તે જ જાણે. આ ભૂખ માત્ર શારીરિક ભૂખ નથી પણ એક રીતે આધ્યાત્મિક ભૂખ છે જેમ સમગ્ર શક્યા છે તેઓ તો રમતોને ફળવણીનું મુખ્ય અંગ બનાવે છે, અને આજે રમતોની આસપાસ આખી ફળવણીને નવેસરથી ગોઠવે છે.

આપણાં છાત્રાલયોએ આ રમતોને ઉપાડી લેવી જોઈએ. છાત્રાલયોનું મુખ્ય કામ વિદ્યાર્થી શાળામાંથી ઘેર આવે ત્યારે તેને ઝડપટ જમાડી દહને વાંચના બેસારવાનું છે એવી માન્યતા છાત્રાલયોમાં આસરી હોય તો તે ખેંદની વાત છે ! આપણી આજની શાળાઓએ વિદ્યાર્થીઓના મોટા ભાગના જીવનમાંથી રમતોનો લહાવો ખુચી લીધો છે તેને માટે આજે નહિ તો કાલે આપણા આખા સમાજને પરતાવો થશે. પંજુ શાળાની આ જોટ આપણે છાત્રાલયોમાં કાં ન પૂરીએ ? શાળાઓ આજે જુવાનોને કચડી રહી છે તેમાંથી આટલા તેમને કાં ન બચાવીએ ? શાળામાંથી યાકોને લોથ થઈ આવેલા હાકરાને ખુદી હવામાં ફેંકવા કાં ન દહએ ?

રમતો કેમ રમવી ? ફેવી રમવી ? કઈ કઈ રમવી ? રમતોનું મેદાન કેવું જોઈએ ? રમતો ક્યા ક્યા નિયમો પ્રમાણે રમવી ? આ બધા પાળીના પ્રશ્નો છે. પણ છાત્રાલયોએ રમતોને પોતાના કસ્ટમાં રથાન તો આપવું જ જોઈએ. જેમ વિદ્યાર્થીઓને જમાડવા એ આપણું કામ, તેમને શાળામાં

મોડલવા એ આપણું કામ, તેમને લેમન કરાવવું તે આપણું કામ, તેમની પાસે પ્રાર્થના કરાવવી તે આપણું કામ, તેમજ યા તો તેથી પણ વધારે ગભીર આપણું કામ છાત્રાસયમાં રમતો માટે વાતાવરણ ઉભું કરવું, એ રમતો પાછળ વિચાર કરવો, એ રમતો પાછળ દ્રવ્ય અર્થવું, એ રમતો વિદ્યાર્થીઓ છૂટથી રમે તેવી યોજના કરવી એ છે.

આપણાં છાત્રાસયોમાં નવરા વિદ્યાર્થીઓ રમતા હશે; છાત્રાસયોમાં થોડોક ક્રિકેટનો સામાન પણ વસાવ્યો હશે; રમના દિવસે ક્રિકેટની મેચો પણ થતી હશે. પરંતુ રમતો એ છાત્રાસયનું અગત્યનું અંગ બને નહિ ત્યાં મુધી આપણે જીવાનીનું અપમાન કરીએ છીએ એમ જ કહેવું જોઈએ.

આપણે ગૃહપતિઓ ઘરડા થયા એટલે અડધા ફાફે એક માઇલ ચાલીને ફરતરન રમતોતો બહોલો વાળ્યાનો સંતોષ લઈએ પણ એ રમત નથી. એમાં રમતનો સ્વાદ નથી. પાકી બાંધેલી સડો પર ધીમે ધીમે ટેકવું એ બસે વૃદ્ધો માટે રિઝર્વ રહે. જીવાનોતો તો પરસેવા ઉતાર રમતોની જરૂર છે અને આપણાં છાત્રાસયો એવી રમતો રમાડવામાં બેઠકાર છે એટલે તો તોફાન, મારફાડ, ચોરી, ઉધા ધંધા, અસતો વગેરે છાત્રાસયોમાં વાસ કરીને રહે છે.

આજે ઘણી વાર એ ઘર વચ્ચે પસાણો ભૂખ્યો રહે એવી સ્થિતિ થાય છે. શાળાઓ રમતોનાં પ્રોગ્રામ જોડે છે અને વિદ્યાર્થીઓને શકે છે પણ પોતે જો કરતી હોય છે તે રમત કરનાં કંઈ બીજું જ હોય છે—રમત તો નહિ જ. આજની શાળાના વિદ્યાર્થીઓ છૂટથી રમી શકે એવી યોજના શાળા કરી શકતી નથી અને હતાં તેને છોડી પણ શક્તી નથી. છાત્રાસયો કાણુ જતણે શાંતી પણ દસ બાર જણુ ક્રિકેટ રમે તેથી સંતોષ માને છે અને રમતા હોય તેને રમવા દેવામાં અડચણ ન કરી એટલે પોતાને કૃતકૃત્ય માને છે.

આપણે આ ઉદાસીન વૃત્તિનો ત્યાગ કરી દરેક છાત્રાસયમાં રમતોની રીતસર કમ ગોડવતો જોઈએ અને શાળાઓ પોતાના અધ્યાપના ત્રિષ્ટોને જો મહત્ત્વ આપે છે તે મહત્ત્વ આપણે આ રમતોને આપવું જોઈએ.

નાનાભાઈ.

વહેલા ઉઠવું

વહેલા ઉઠવાનો પ્રશ્ન એ છાત્રાસયનો હમેશનો મુશ્કવનારો પ્રશ્ન છે. મનુષ્યશરીરની આરોગ્યતા નયમો ધ્યાનમાં રાખીને સવારમાં વહેલા ઉઠવાના

પ્રશ્નને સમાજે શરીરને માટે હિતકારી ગણ્યો છે. સૂર્યોદય પહેલાં પ્રભાતમાં ઉઠી સૌથ સ્નાનાદિથી પરવારી કામે લાગવામાં એક પ્રકારની સ્ફૂર્તિ જરૂર રહે છે તે ધણાએ નિયમબદ્ધ જીવન ગાળનાળા મનુષ્યોનો અનુભવ છે. આ અનુભવ સમાજને લાભદાયી નિરૂઠે એટલા માટે ભાવિ પ્રજા ઉપર સવારમાં વહેલા ઉઠવાનો બોલો સંસ્કારી ઘરોમાં અને કેળવણીની સંસ્થાઓમાં મૂકવામાં આવે છે. આ ઉપરાંત જાત્રાત્રય જેવી સંસ્થાઓમાં શાળા વગેરે બહારની સંસ્થાઓ સાથે નિયમિત કામ કરવાનું હોવાથી ચોક્કસ સમયપત્રકને અનુસરી રહેવું પડે છે. એટલે કે વિદ્યાર્થીઓ સવારમાં અમુક વાગે ઉઠીને પોતાના કામકાજથી પરવારે નહિ તો બહારની દુનિયા સાથે તેનો દુમેળ થઈ જાય. આટલા માટે જાનાલય જેવી સામાજિક કેળવણીની સંસ્થાઓમાં વિદ્યાર્થીઓને વહેલા ઉઠાડવા એ અનિવાર્ય થઈ રહ્યું હોય છે.

પણ કેળવણીના નવીન વિચારો જાનાલયના ગૃહપતિ પાસે ધુરંદ્રીને ઉભા રહે છે અને વિદ્યાર્થી ઉપર કાંઈ પણ જાતનું દબાણ નહિ કરવાની ધમકી આપે છે. ગૃહપતિ મુંઝાય છે અને વિદ્યાર્થીને વહેલો ઉઠાડવો કે નહિ એ આખતમાં નિર્ણયાત્મક અભિપ્રાય ઉપર આવી શકેલો નથી. સમાજની સાથે સંબંધમાં રહેવું એ પણ તેના માટે એટલું જ અનિવાર્ય હોય છે અને તેથી વિદ્યાર્થીને ફરજ પાડીને પણ વહેલો ઉઠાડવા સિવાય તેનું કામ આગળ ચાલી શકતું નથી. આવી પરિસ્થિતિમાં ગૃહપતિ શું કરી શકે તે આપણે જોઈએ.

દિન પ્રતિદિન અટપટી જતી દુનિયામાં વિદ્યાર્થીએ વહેલા ઉઠવું જ જોઈએ અથવા તો વહેલા ઉઠવાની ટેવ પાડવી જ જોઈએ એ વસ્તુ ખૂબ વિવાદાસ્પદ છે તેથી તેને અહીં નહિ છેડીએ. અહીં તો વિદ્યાર્થીએ વહેલું ઉઠવું એ અનેક દૃષ્ટિથી જરૂરનું છે એમ માની લાંબને તે આખતમાં શાં પગલાં ગૃહપતિ લઈ શકે તેનો વિચાર કરવું.

સવારમાં વહેલા ઉઠવા માટે પ્રથમ પ્રથમ આવશ્યક વસ્તુ તે મીઠી નીંદર છે. જે જાનાલય દિવસના લાગમાં વિદ્યાર્થીના શરીર અને મનને પ્રમાણસર કરી શકે છે, જે જાનાલય વિદ્યાર્થીની વય આનમાં રાખી તેનાં શરીર અને મનને યોગ્ય પ્રવૃત્તિમાં રાખી શકે છે, જે જાનાલય વિદ્યાર્થીનાં શરીર અને મન ઉપર અતિ ભાર કે અક્ય ભાર નથી લાદતું તે જાનાલયમાં ગ્રામિણે આનંદ વાળ્યાની અંદર તમામ વિદ્યાર્થીને પથારીમાં ધસધસાટ ઉઘિતા

જોવા એ એક સામાન્ય દૃશ્ય થઈ પડે છે. 'શરીર અને મનનો યોગ્ય થાક મેળવ્યા પછી મીઠી નીંદરમાં સુતેલો વિદ્યાર્થી એક જ ઊંઘે સવાર પાડે છે અને આઠ સાડા આઠ કલાકની ઊંઘ પછી પથારીમાંથી આળસ ખમ્મિરી ઉભો થઈ જવામાં જરાય વિલંબ કરતો નથી. આમ શરીર અને મનને યોગ્ય પ્રવૃત્તિમાં પ્રમાણસર રોકી શકનારા વિદ્યાર્થીઓ વહેલા ઉડવાના પ્રશ્નને જરા પણ આક્રોશ ગણતા નથી. ગૃહપતિનો કોયડો પણ કાંઈ પણ જાતની દખલગિરી વિના સહેજે ઉઠી જઈ શકે છે.

વહેલા ઉડવાની આમતમાં ધણું જાત્રાલયોમાં ફેટલીએક કઢંગી રીતો પ્રવર્તે છે. હાં તો મોટા વિદ્યાર્થીઓ કે ગૃહપતિ નિવાસગૃહમાં 'ઉડો, ઉડો' ના બરાડા પાડે છે અને હાં તો કાનૂને અત્યંત કડક લાગે તેવો ઘંટ કંટાળા દે એટલી હદ સુધી વગાડવામાં આવે છે. સવારની મીઠી નિદ્રામાંથી વિદ્યાર્થી જોવા કુમળી વયના બાળકોને જગાડવા માટે આવા કંટોર પ્રયત્નો અત્યંત બેહુદા છે અને તે વહેલામાં વહેલી તકે નાબૂદ થવા જોઈએ. ઉડવાની રીત તરફ કંટાળેલો વિદ્યાર્થી પોતાનો કંટાળો અને રોષ ખુદ ઉડવા તરફ જ વાળે છે અને પથારી છોડવાની ના કહે છે. ઉડવાની આવી કઢંગી રીતને બદલે કાંઈ વધારે સુંદર રીતો ગૃહપતિએ શોધી કાઢવી જોઈએ. બાવી રીતોમાં કર્ણમધુર સંગીતના ગાનથી વિદ્યાર્થીને જગાડવાના પ્રયત્ન કરવા તે અત્યંત મનોહર છે. ઊંઘને છોડવા માટે લગભગ તૈયાર થએલો વિદ્યાર્થી એવું કર્ણમધુર સંગીત સાંભળે છે ત્યારે પથારી છોડવાની એ મધુર વિનિતિનો તે ધનકાર કરી શકતો નથી. સંગીતના ગાન પછી ગૃહપતિના પથારી છોડવાના કામળ હકમને દરેક વિદ્યાર્થી તરત જ તોળે થાય છે.

વિદ્યાર્થીઓને વહેલા ઉડવા માટે એક ખીચ સુંદર રીત તે ઉડ્યા પછીની કાંઈ આકર્ષક પ્રવૃત્તિ રાખવી એ છે. વિદ્યાર્થીના માનસને પારખનારો કુશળ ગૃહપતિ પોતાને સોંપાએલા વિદ્યાર્થીઓ માટે કંઈ પ્રવૃત્તિ યોગ્ય અને આકર્ષક છે તે નક્કી કરી શકે છે. સવારના ઉડ્યા પછી તેની પ્રવૃત્તિનો આકર્ષક રીતે પ્રબંધ કરવાથી દરેક વિદ્યાર્થી આકર્ષી શકે છે.

આમ વહેલા ઉડવાના પ્રશ્નને અનિવાર્ય લેખીને દરેક જાત્રાલય પોતાના સૂચેલો અને પરિચિતિને અનુકૂળ રીતો શોધે તો ફરજમરજનો પ્રશ્ન અસંત પાતળો થઈ જાય.

કાઠિયાવાડ વિભાગનું ગૃહપતિ સંમેલન

કાઠિયાવાડ વિભાગના ગૃહપતિઓનું સંમેલન ચાલુ ડીસેમ્બર માસની તારીખ ૨૬-૩૦ શનિ, રવિના રોજ ભાવનગર મુકામે ભરવાનું દશવવામાં આવ્યું છે તેવા ખબર મળ્યા અંકમાં આપવામાં આવ્યા હતા. તેની જે વિગતો જાણવામાં આવી છે તે નીચે મુજબ છે.

સંમેલનના દિવસોમાં ચાર પ્રશ્નરત્નાં કમો રાખવામાં આવ્યાં છે:—

૧. અભ્યાસો.

૨. ભાવનગરનાં કેટલાંએક છાત્રાલયોની મુલાકાત.

૩. અભ્યાસીઓ સાથે પ્રશ્નોત્તર.

૪. ચર્ચા.

ચર્ચા માટે નીચેના મુદ્દાઓ પસંદ કરવામાં આવ્યા છે. દરેક ગૃહપતિ ભાઈ પોતાના અનુભવ અને અભ્યાસના બાજુએ તે તે મુદ્દા ઉપર જરૂર વિચારો કરીને આવે તેટલી આશા રાખવામાં આવે છે.

ક. સર્વશિક્ષણ-ક્યા પ્રકારનું?

ખ. શરીરશ્રમ-ક્યા માધનો?

ગ. દેશી રમતો-શાસ્ત્રીય બનાવી સકાય?

ઘ. કરકસર-ક્યા ક્યા અંગોમાં?

ચ. જાતિનાં છાત્રાલયો-કર્મ ફેરફાર છે?

છ. જીવનનાં છાત્રાલયો-કોઈ પણ શહેરમાં વસતા નોકરીયાત વર્ગ માટે જોડી શકાય?

આવનાર ભાઈ બહેનોએ તા. ૨૮ મી સુક્રવારના રોજ રાતના ૮-૧૫ કલાકે ભાવનગર પહોંચતી ગાડીમાં આવી શકાય તેવી રીતે નીકળવું. પોતાની સાથે પોતાને જરૂર જેટલું પાઠ્યશુ અને લોટો પ્યાલો લઈને આવવાની કાળજી રાખવી. એ દિવસના વસવાટ માટે સીદ્ધિશુભર્તિ વિદ્યાર્થીભવનમાં ગોળી બપોરથી કરવામાં આવશે. તે બે દિવસોના બોજન બદલ દરેક આવનાર પાસેથી રોજના આઠ આના લેવામાં આવશે. આવનાર ભાઈ બહેનોએ સહી કરનારને અગાઉથી જણાવવા કૃપા કરવી.

દ્વિતીય છાત્રાલય સંમેલનના વિદ્વાન પ્રમુખશ્રી કાકાસાહેબ કલેલકર દાખર રહેવાની દા કહી છે.

વિદ્યાર્થીઓ ! નીચેના લેખો વાંચ્યા ?

- ૧ વેદશાસ્ત્રમાં શું કરશું ?
- ૨ હવે તો બચાવો.
- ૩ દાતણ.
- ૪ દિશાએ જવું.
- ૫ માખણિયો.
- ૬ ભણેલાઓનો આજનો ધર્મ.
- ૭ નિયમલગ.
- ૮ પાણી.
- ૯ દશરૂપીઆમાનમ.
- ૧૦ સારા શહેરી મારેતી તાલીમ.
- ૧૧ ફર પો.
- ૧૨ આર્યગંદકી દૂધનનો પત્ર.
- ૧૩ ક્રિકેટ ટેનિસ.

જાત્રાસયની બીજી વર્ષની ફાઇનમાંથી જરૂર વાંચો.
તમને એમાંથી કયો લેખ ગમ્યો ?

પરજોલ વિદ્યાર્થીઓ,

પરજોલ હે.ય તેને ચાહું અર્થમાં વિદ્યાર્થી મહેલો કે કેમ એ જ પ્રશ્ન છે. માધ્યમિક શાળાનો વિદ્યાર્થી પરજોલો હોય એ પ્રશ્ન ખાસ આપણા દેશનો પ્રશ્ન છે. આવડી નાની ઉંમરમાં પરજોલી દેવાનું સાહસ બીજા દેશો સાથે જ કરે છે.

કેટલાંક જાત્રાસયો તો પોતાના આદર્શને વળગી રહીને પરજોલા વિદ્યાર્થીઓને રાખતા જ નથી. આની પાછળ આદર્શ પણ છે અને સાથે સાથે બાળકની પ્રથાને ઉત્તેજન ન આપવાનો આશય પણ છે.

પણ ઘણાં ખરાં જાત્રાસયોમાં પરજોલા અને કુંવારા બન્ને પ્રકારના વિદ્યાર્થીઓ છે-ખાસ કરીને જ્ઞાતિનાં જાત્રાસયોમાં. જ્ઞાતિનાં જાત્રાસયોને કાં તો આવાં નાની ઉંમરનાં લગ્ન સાક્ષતાં ન હોય અથવા તો એવા લગ્નમાં સપડા-એલા જુવાનોને પાછો બીજો માર થોગ્ય ન લાગતો હોય. ગમે તેમ પણ આ સ્થિતિ આજે છે.

જાતિની દૃષ્ટિથી વિચાર કરતાં એટલું તો સમગ્રય છે કે આજે તેઓ પરજોડા વિદ્યાર્થીઓને બહાર રાખી ન શકે. પણ જાતિઓને જો આ વાત સાચોસાચ ખૂંચતી જ હોય તો તેઓ નિયમ કરી શકે કે અમુક અમુક વર્ગો સુધી અમે પરજોડા વિદ્યાર્થીઓને લેશું અને ત્યાર પછી લેવા બંધ કરશું. આ તો થયો દાખલ કરવા ન કરવાનો મત્રાલ.

પણ પરજોડા વિદ્યાર્થીઓની સાથે કામ લેનાર ગૃહપતિનું શું ? પરજોડા વિદ્યાર્થીઓ પોતાની સાથે અમુક વાતાવરણ લઇને આવે તેનું શું ? એવા વિદ્યાર્થીઓની સાથે નાના કુંવારા વિદ્યાર્થીઓને મૂકવામાં હાનિ નથી ? પરજોડા વિદ્યાર્થીઓની અશ્લીલ વાર્તાઓ એવા આ નાનાઓને લાગે તો ?

આ બધી વાત સાચી સાચી છે. આવા પરજોડા વિદ્યાર્થીઓ ઘણી વાર છાત્રાલયના આખા વાતાવરણને અશ્લીલ કરી મૂકે છે, નાના વિદ્યાર્થીઓને ઉધે માર્ગે લઇ જાય છે અને વિદ્યાર્થી અવસ્થામાં અતિ ઉપયોગી લઘુચર્ય તેનો કેવળ આચાર જ ત્યાં ત્યાં લાવી મૂકે છે.

પણ ગૃહપતિને કરવાનું કશું કારણ નથી. કેટલાક અનુભવીઓ તો એમ કહે છે કે નાના વિદ્યાર્થીઓને ઉધે માર્ગે લઇ જવામાં આવા પરજોડા વિદ્યાર્થીઓનો ફાળો હોય છે તેવા કરતાં વધારે મોટો ફાળો તો કુંવારા મોટા વિદ્યાર્થીઓનો હોય છે. પરજોડા વિદ્યાર્થીઓની શક્તિઓ તો અમુક રીતે એક સ્ત્રી તરફ બંધાયેલી હોય છે જ્યારે કુંવારાઓની શક્તિઓ દરેક દરેકની જેમ જ્યાં ત્યાં રખડે છે. પણ આ બાબતમાં આપણે ઉંઝ નહિ ઉતરીએ.

પરજોડા વિદ્યાર્થીઓને રાખવા જ છે એટલે તેમને અને તો કુંવારાઓથી અધાપદા રાખવા અને એ પરજોડા વિદ્યાર્થીઓને તેમને જે કંઈ સમગ્રવી શકાય તે સમગ્રવવું. પરજોડા એટલે શું તેનો આપણા વિદ્યાર્થીઓને જરાયે ખ્યાલ નથી હોતો એટલે તો આવા પરજોડા વિદ્યાર્થીઓ પરજોડામાં પડીને પોતાની તાકાત વેડી નાખે છે અને ખુબાર ચાલે છે. આ વિદ્યાર્થીઓને પરજોડાનો અર્થ, તેની જવાબદારી, તેના ધર્મો, પરજોડાનો સંબંધ, વગેરે તેમની હિંમતના પ્રમાણમાં ગૃહપતિએ સમજાવવાં જોઈએ, અને ખોટી શરમનો ત્યાગ કરી વિદ્યાર્થીના લક્ષ્ય જીવનમાં દર ઉભાં ઉભાં પણ પ્રેરણા આપવી જોઈએ.

નાતનાં છાત્રાલયો આટલું કરી શકે તો તેઓએ નાતની મોટી સેવા કરી ગણાય.

વિચારમરણીથી તે મુક્ત નહીં શકતો નથી. આને લીધે વિદ્યાર્થીની જીવાનીની સાથે જ પગલાં માંડવાનો અભિલાષી ગૃહપતિ જાણે અજાણે પોતાના અનુભવો વિદ્યાર્થીઓ ઉપર લાદવાનો પ્રયત્ન કર્યો વિના રહી શકતો નથી. પારકાના અનુભવોનો લાભ લેવાનો પ્રયત્ન કરવો અથવા કરાવવો એટલે જ જીવાનીને છૂંદતી.

હરભાઈ.

છાત્રાલય મંડળ

છાત્રાલય મંડળનો ઉદ્દેશ શો છે, છાત્રાલય મંડળ તરફથી નોડાએજાં છાત્રાલયોની મુક્તાન્નતનો અર્થ શો છે, છાત્રાલય મંડળ નોડાએજાં છાત્રાલયોના વંહીવટમાં કેવી રીતે કામ કરવા માગે છે, વગેરે બાબતોમાં 'જટલી મોટી ગેરસમજ આલે છે તેનો ખરો ખ્યાલ મને હજી હમણાં જ આવ્યો. આ સંબંધમાં તમામ છાત્રાલયોની ગેરસમજ ચતી હોય તો દૂર ચાલ એવા હેતુથી થોડુંએક લખવું નોંધએ.

છાત્રાલય મંડળના જાપેક્ષા ઉદ્દેશોમાંનો એક ઉદ્દેશ એ છે કે આપણે છાત્રાલયો આજે જે રીતે ચાલે છે તેના કરતાં વધારે સારી રીતે ચાલે તેથી યોજનાઓ વિચારવી. આ ઉદ્દેશને પાર પાડવા માટે જે છાત્રાલયો મંડળની સાથે નોડાએજાં હોય તે છાત્રાલયોની રીનમર મુદ્દાકૃત લેવા માટે મંડળ તરફથી એક જ એ અનુભવી લાઇઓને મોકલવાની યોજના કરવામાં આવી છે. પણ આવી મુલાકાત સંબંધે જ ગેરસમજ દેખાય છે. કાંઈ એમ પૂછે છે: "તમે અમારી વ્યવસ્થામાં દખલ કરો તો?" કાંઈ એમ પૂછે છે: "તમારી ઉપયોગિતા શી છે?" આ બધાનું સમાધાન કરવું આવશ્યક છે. છાત્રાલય મંડળ તરફથી મોકલવામાં આવતા પ્રતિનિધિઓ કાંઈ પણ બોર્ડિંગની વ્યવસ્થામાં દખલ કરવા માગતા નથી. આ પ્રતિનિધિઓ મુલાકાત માટે જાય ત્યાં છાત્રાલયની તમામ વસ્તુસ્થિતિ તપાસે, તેનો અભ્યાસ કરે અને પછી એ પરિસ્થિતિમાં જેટલું વધારે સારું કામ થઈ શકે તેમ હોય તેની સલાહ આપે એટલો જ આ પ્રતિનિધિઓનો અધિકાર છે. છાત્રાલયના પૈસાના વહીવટ સાથે તેમને જરાય લેવા દેવા નથી, સિવાય કે એટલા જ પૈસામાં વધારે સારું કામ કેમ થઈ શકે તે બાબતમાં તેઓ કાંઈ સૂચના કરે.

આ પ્રતિનિધિઓ ગૃહપતિની સ્થિતિ કંદોડી કરે એમ પણ શંકા સંબંધવાનું કારણ નથી. આપણે બધા માણસો પરિપૂર્ણ નથી. પરિપૂર્ણ તો એક

૪૫૨ જ છે. મંડળના પ્રાતાનધિઓને ગૃહપતિની હિલુપ લાગે ત્યાં ખાનગી રીતે તેને જાણાવે, તેના તંત્રમાં ખીલી ખટકના હોય ત્યાં ન ખટકે એની યુક્તિ અતાવે, તેનું દુઃખ હોય તે દૂર કરવા મહેનત કરે; અને આ બધું તેના પોતાના પ્રયત્નથી અને રાજપુત્રીથી થઈ શકે તેટલું જ કરે તો ગૃહપતિને આ મુલાકાતોથી ખીલાનું શું ધરણુ છે?

જાત્રાલય મંડળ કોઇને જાપે ચડાવે એ ભય નકામો છે. આપણે આપ-ણમાંના કોઇની ફજેતી કરીને મુશ્કરવાના નથી. ગૂઝરાતનાં તમામ જાત્રાલયો એ જાત્રાલય મંડળનાં જાત્રાલયો છે. તેમાં આજે જ્યાં જ્યાં સડો હોય તે પરાપક્ષરી ડૉક્ટરની જરીથી શાપી નાખવો એ આપણું કામ છે. દરદી પોને જરી મૂકવાની ના પાડે તો તેને મનાવવો એ પણ આપણું કામ છે. એટલે જાત્રાલય મંડળ કોઇ પણ જાત્રાલયની નમજાઇ ઉપર રાચીને પોતાનું કામ કરવા માગતું નથી.

પણુ જોડ વાત કરવાનું મન થાય છે. આપણે આવી મુલાકાતોથી કરીએ છીએ તેની પાછળ આપણા માનસને પણ તપાસવું ઘટે. આપણી સંસ્થામાં એવું શું હોય કે આ પ્રતિનાધઓ પાસે જ નહિ પણ કોઇ પણ મુલાકાત લેનાર પાસે મૂકી ન શકીએ? સંસ્થા ચલાવવાની આપણી નીતિ, આપણો વહીવટ, એ એટલાં ખુલ્લાં હોવાં જોઈએ કે આવી કોઇ પણ મુલાકાતનો આપણને ભય ન હોય. ઉલટું જાત્રાલય મંડળના અનુભવી સભ્યોને બે વાત સારી સજે તો તેઓ કહી શકે છે અને ન સજે તો આપ્યા તેમ ચાલ્યા જાય છે.

આ તમામ હકીકતને સરવાળે મારી વિનિતિ તો એ છે કે ગૂઝરાત કાલિઆવાંડનાં તમામ જાત્રાલયો જાત્રાલય મંડળ સાથે જોડાય અને આવી મુલાકાતોને માર્ગ આપે. આપણે જાત્રાલયોને ખરેખરી રીતે કેળવણીની સંસ્થાઓ બનાવવી જ હોય તો નવીન કેળવણીના વિચારો સ્વીકાર્યે જ છૂટકા છે. અને એ સ્વીકાર ખરેખરે ત્યારે જ ઉભો થશે જ્યારે આપણે બધા એક સાથે મળીને આપણી સંસ્થાઓનો વિચાર કરશું. આપણા પ્રદેશમાં મોટા ભાગનાં જાત્રાલયો રાતિનાં જ છે; પણુ એથી કરીને કોઈ એમ ન સમજે કે એ સંસ્થામાં રાતિ બહારના વિચારો પેસી જ ન શકે. રાતિનાં કે સર્વજનીન, તમામ જાત્રાલયો કેળવણીની સંસ્થાઓ છે મારે કેળવણીના વિચારો કરવામાં આપણે નાકામી સંકુચિતતા, ન રાખીએ એ જરૂર છે.

ગ્રાહકોને

છાત્રાલય મંડળે સમ-
વડતા સાડ 'છાત્રાલય'
માસિકના વર્ષની શરૂઆત
એપ્રિલને બદલે જાન્યુ-
વારીથી કરવાનું ઠરાવ્યું
છે. તે મુજબ હવે પછીનો
જાન્યુવારી ૧૯૨૬ નો અંક
ત્રીજા વર્ષના પહેલા અંક
તરીકે પ્રગટ થશે.

પણ જેઓ બીજા વર્ષના
ગ્રાહકો છે તેઓને તો
ત્રીજા વર્ષના અંકો પણ
માર્ચ સુધીના મળશે. પરંતુ
તેમણે જે ચાલુ રહેલું હોય
તો આજથી છેવટ માર્ચની
આખર સુધીમાં તેમના
ત્રીજા વર્ષના નવ માસના
જ લવાજમ તરીકેના
૦-૧૨-૦ મોકલી આપવા.
એ રીતે બાર આના મોકલ-
વાથી પણ તેઓ ગ્રાહક
તરીકે ચાલુ જ રહી શકાશે.

વ્યવસ્થાપક.

આવડી મોટી સંખ્યામાંથી ૩૫-૩૬ છાત્રાલયો
જ છાત્રાલય મંડળ સાથે જોડાયેલાં રહે એ
જ ખતાવે છે કે આપણને હજી લાય છે.
આપણી વાનો બીજા સંકલણો જશે તેનો લાય
છે; આપણે જે ફરી રહ્યા છીએ તે બીજાઓ
જાણી જશે તો ખરાબ દેખાશે તેનો લાય
છે. આપણી ચાર દીવાલોનાં બારણાં બંધ
ફરીને બેસવું તો વાધો નથી પણ એકાદ
બારણું પણ ઉઘડશે અને અગવળ આવી
મળું તો આપણે શી રીતે છવી શકશું તેનો
લાય છે. આ લાય તરત જ દૂર થવો જોઈએ.

નાનાભાઈ.

કાર્યાલય તરફથી:—

નીચે જણાવેલી સંસ્થાઓ તરફથી
છાત્રાલય મંડળ સાથે જોડાણનાં ચાલુ
સાલના લવાજમના રૂપીઆં મળ્યા છે.
તે અહીં સ્વીકારવામાં આવે છે.

૩૬ પ્રતાપસિંહરાવ:વિદ્યાર્થી આશ્રમ સીનાર
૩૭ ડો. પંડ્યા અભ્યાસગૃહ પાટણ

[કોઈ પણ છાત્રાલય વાર્ષિક એક રૂપીઆં ભરે
એટલે તો માત્ર ગ્રાહક જ ગણાય. મંડળની સાથેના
જોડાણ માટે તેણે દરેક વરસ માટે પાંચ રૂપીઆં
ભરવાના છે.]

‘છાત્રાલય’ દર અંગ્રેજી માસની ૧૫મીએ પ્રગટ થાય છે.

વાર્ષિક લવાજમ પોસ્ટેજ સાથે એક રૂપીઆં : પરદેશના બે શિક્ષિગ.

લખો: વ્યવસ્થાપક, છાત્રાલય: શ્રીદક્ષિણમૂર્તિ ભવન: ભાવનગર.

આ માસિક ભાવનગરમાં સ્ટેશન રોડ-‘શ્રીસરસ્વતી’ છાપખાનામાં પાંચી લાખાભાઈ
ગોપાળજીએ છાપ્યું અને તાંત્રી નૃસિંહપ્રસાદ કાલિદાસ બટે ભાવનગરથી પ્રગટ કર્યું.